ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ МОЛИЯ ВА ИҚТИСОДИ ТОҶИКИСТОН

ТАДЖИКСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
TAJIK STATE UNIVERSITY OF FINANCE AND ECONOMICS

ПАЁМИ
МОЛИЯ ВА ИҚТИСОД
№3 (37)
(маҷаллаи илмӣ-амалӣ)

ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ВЕСТНИК
№3 (37)
(научно-практический журнал)

THE FINANCE AND ECONOMIC BULLETIN
№3 (37)
(science-practical journal)

Душанбе, 2023

Сармуҳаррир

Абдуалимзода Ҳ.А. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, ректори Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Муовинони сармуҳаррир:

Сафаров Б.Г. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Саидмуродов Л.Ҳ. – узви вобастаи АМИТ, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи муносибатҳои молиявӣ-қарзии байналхалқии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Аъзои ҳайати таҳририя:

Хайрзода Ш.Қ. - доктори илмҳои иқтисодӣ, ректори Донишгоҳи давлатии Данғара

Раҳимзода Ш. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, директори Институти иқтисодиёт ва демографияи АМИТ

Эргашев Р.Х. - доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи иқтисодиёти Донишкадаи муҳандисию иқтисодии Қаршии Ҷумҳурии Ӯзбекистон

Фақеров Ҳ.Н. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи иқтисоди корхонаҳо ва соҳибкории Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Шарипов Б.М. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Ҷонмамадов Ш.Б. - доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи иқтисодиёти ҷаҳон ва тиҷорати байналмилалии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Қандиёрова Д.О. - доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Кошонова М.Р. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Мирсаидов С.А – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи фаъолияти гумрукии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Бегматов А.А. – номзади илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Насриддинов Ф.Б. – номзади илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Қодиров Ф.А. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, муовини ректор оид ба робитаҳои байналмилалии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Маъдиев С. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи иқтисодиёти таҳлилӣ ва омори Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Давлатов Х.М. – номзади илмҳои иқтисодӣ, мудири кафедраи фаъолияти гумрукии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Буриева М.Ч. - номзади илмҳои иқтисодӣ, мудири кафедраи муносибатҳои молиявию қарзии байналхалқии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Шодиев К.Қ. - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва омори Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Ғафуров П.Ҷ. - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи иқтисодиёти рақамӣ ва логистикаи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Ҳомидов А. - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи аудит ва ревизияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Убайдуллоев Ф.К. - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, директори Парки технологии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Урунбоев А. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва омор Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Содиқов М.С. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи иқтисодиёти ҷаҳон ва тиҷорати байналмилалии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Нусратзода М.Н. - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи система ва технологияҳои иттилоотии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Аламшоева М.М.- номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи информатикаи амалӣ дар иқтисодиёти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон
таҳти №242/МҶ– 97 аз 12.04.2022 сабти ном шудааст.

Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, 2022

Паёми молия ва иқтисод

Маҷалла ба Феҳристи тақризшавандаи маҷаллаҳои илмии КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон шомил буда, дар он натиҷаҳои асосии илмии рисолаҳо барои дарёфти дараҷаи илмии доктор ва номзади илм чоп мешаванд.

Маҷалла шомили пойгоҳи иттилоотии Намояи иқтибосоварии илмии Россия (НИИР) шудааст.

Главный редактор

Абдуалимзода Х.А. – кандидат экономических наук, доцент, ректор Таджикского государственного финансово-экономического университета

Заместители главного редактора:

Сафаров Б.Г. – кандидат экономических наук, доцент, проректор по науке Таджикского государственного финансово-экономического университета

Саидмуродов Л.Х. – член-корр. НАНТ, доктор экономических наук, профессор кафедры международных финансово-кредитных отношений Таджикского государственного финансово-экономического университета

Редакционная коллегия:

Хайрзода Ш.К. - доктор экономических наук, ректор Дангаринского государсвенного университета

Рахимзода Ш. – доктор экономических наук, профессор кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета, директор Института экономики и демографии НАНТ

Эргашев Р.Х. - доктор экономических наук, профессор кафедры экономики Каршинского инженерно-экономического института Республики Узбекистан

Факеров Х.Н. – доктор экономических наук, профессор кафедры экономики предприятия и предпринимательства Таджикского государственного финансово-экономического университета

Шарипов Б.М. – доктор экономических наук, профессор кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета

Джонмамадов Ш.Б. - доктор экономических наук, профессор кафедры мировой экономики и международной торговли Таджикского государственного финансово-экономического университета

Кандиёрова Д.О. - доктор экономических наук, профессор кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета

Кошонова М.Р. - доктор экономических наук, профессор кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета

Мирсаидов С.А. - доктор экономических наук, профессор кафедры таможенной деятельности Таджикского государственного финансово-экономического университета

Бегматов А.А. – кандидат экономических наук, профессор кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета

Насриддинов Ф.Б. - кандидат экономических наук, профессор, заведующий кафедрой экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета

Кодиров Ф.А. – кандидат экономических наук, доцент, проректор по международным связям Таджикского государственного финансово-экономического университета

Маъдиев С. – кандидат экономических наук, доцент кафедры экономического анализа и статистики Таджикского государственного финансово-экономического университета

Давлатов Х.М. – кандидат экономических наук, заведующий кафедрой таможенной деятельности Таджикского государственного финансово-экономического университета

Буриева М.Ч. - кандидат экономических наук, заведующий кафедрой международных финансово-кредитных отношений Таджикского государственного финансово-экономического университета

Шодиев К.К.- кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой экономического анализа и статистики аджикского государственного финансово-экономического университета

Гафуров П.Дж. - кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой цифровой экономики и логистики Таджикского государственного финансово-экономического университета

Хомидов А. - кандидат экономических наук, доцент кафедры аудита и ревизии Таджикского государственного финансово-экономического университета

Убайдуллоев Ф.К. - кандидат экономических наук, доцент, директор Технологического парка Таджикского государственного финансово-экономического университета

Урунбоев А. - кандидат экономических наук, доцент кафедры экономического анализа и статистики Таджикского государственного финансово-экономического университета

Содиков М.С. - кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой мировой экономики и международной торговли Таджикского государственного финансово-экономического университета

Нусратзода М.Н. - кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой системы и информационных технологий Таджикского государственного финансово-экономического университета

Аламшоева М.М. - кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой прикладной информатики в экономике Таджикского государственного финансово-экономического университета

Журнал печатается на таджикском, русском и английском языках.

Журнал регистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан под №242/ЖР - 97 с 12.04.2022г.

Таджикский государственный финансово-экономический университет, 2022

Финансово-экономический Вестник

Журнал входит в Перечень рецензируемых научных журналов ВАК при Президенте Республики Таджикистан, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученых степеней доктора и кандидата наук.

Журнал включен в Российский индекс научного цитирования (РИНЦ).

CHIEF EDITOR

Abdualimzoda H. A. – candidate of Economic sciences, Associate Professor, Rector of the Tajik State University of Finance and Economics

DEPUTY CHIEF EDITORS:

Safarov B.G. – candidate of Economic sciences, Associate Professor, Vise-Rector for Science of the Tajik State University of Finance and Economics

Saidmurodov L. H. –Corresponding Member of National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of International Finance and Credit Relations of Tajik State University of Finance and Economics

EDITORIAL BOARD:

Khayrzoda Sh.Q. - Doctor of Economic Sciences, Rector of the Danghara State University

Rahimzoda Sh. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Banking of the Tajik State University of Finance and Economics, Director of the Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan

Ergashev R.Kh. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Economics, Karshi Engineering and Economic Institute of the Republic of Uzbekistan

Faqerov H.N. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Economic of enterprise and Entrepreneurship of the Tajik State University of Finance and Economics

Sharipov B.M. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Banking of Tajik State University of Finance and Economics

Jonmamadov Sh.B. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of World Economy and International Trading of the Tajik State University of Finance and Economics

Qandiyorova D.O. - Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Economic Theory of the Tajik State University of Finance and Economics

Koshonova M.R. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Finance of the Tajik State University of Finance and Economics

Mirsaidov S.A.– Doctor of Economic Sciences, Professor of the department of customs activities of the Tajik State University of Finance and Economics

Begmatov A.A. – Candidate of Economic Sciences, Professor of the Department of Finance of the Tajik State University of Finance and Economics

Nasriddinov F.B. – Candidate of Economic sciences, professor of the Department of Economic theory of the Tajik State University of Finance and Economics

Qodirov F.A. – candidate of Economic sciences, associate professor, Vise-Rector on International Relations of the Tajik State University of Finance and Economics

Madiev S.– candidate of Economic sciences, associate professor of Department of Economic Analysis and statistics of the Tajik State University of Finance and Economics

Davlatov Kh.M. – candidate of Economic sciences, the Head of the Department of customs activities of the Tajik State University of Finance and Economics

Burieva M.Ch. - candidate of Economic sciences, Head of the department of international finance and credit relation of the Tajik State University of Finance and Economics

Shodiev K.Q. – candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Economic Analysis and statistics of the Tajik State University of Finance and Economics

Gafurov P.J. – candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of digital economy and logistics of Tajik State University of Finance and Economics

Homidov A. – candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of audit and revision of the Tajik State University of Finance and Economics

Ubaydulloev F.K. – candidate of Economic sciences, associate professor, the Director of Tecknological Park of the Tajik State University of Finance and Economics

Urunboev A. – candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economic Analysis and statistics of the Tajik State University of Finance and Economics

Sodiqov M.S. – candidate of Economic Sciences, the Head of Department of the World economy and international business of the Tajik State University of Finance and Economics

Nusratzoda M.N. - candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of system and information technology of Tajik State University of Finance and Economics

Alamshoeva M.M. - candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of applied informatics in economics of Tajik State University of Finance and Economics

The journal is printed in Tajik, Russian and English languages.

The journal is registed in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan №242/ЖР – 97 from 12.04.2022

The Tajik State University of Finance and Economics, 2022

The Finance and Economic Bulletin

The journal is included in the list of scientific journals of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan, in which the main scientific results of dissertations for the degree of doctor and candidate of science should be published.

The journal is included in the Russian Science Citation Index (RSCI).

УДК: 33.330.811

ИЗ ИСТОРИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МЫСЛИ ТАДЖИКСКОГО НАРОДА: ЭКОНОМИЧЕСКИЕ МЫСЛИ АБУ НАСРА ФАРАБИ

Саидмуродзода Лутфулло Хабибулло *– д.э.н., профессор, член-корреспондент Национальной академии наук Таджикистана. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: 93 579-00-55. E-mail: lsaidmuradov@rambler.ru*

Убайдуллоев Фаридулло Каримович *– к.э.н., доцент кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: +(992) 935730010. E-mail: faridullo72@mail.ru*

В данной статье теоретически обосновывается необходимость исследования истории экономической мысли таджикского народа, особенно в эпоху Восточного (мусульманского) Ренессанса. Авторы исходят из позиции, что экономическая мысль зародилась задолго до формирования современного научного аппарата.

Предлагается изучить экономическую мысль таджикского народа в контексте философских, правовых, нравственных и исторических воззрений таджикских мыслителей и с учетом свойственного нашим предкам принципа энциклопедизма в изучении наук. Вкратце изложены экономические воззрения выдающегося таджикского философа Абу Насра Ал-Фараби.

Ключевые слова: *таджикский (Восточный, Мусульманский) Ренессанс, энциклопедический подход, Фараби, экономическая мысль, экономическое воззрение, распределение труда, разделение труда, справедливость, меритократия.*

АЗ ТАЪРИХИ АФКОРИ ИҚТИСОДИИ ХАЛҚИ ТОҶИК: АФКОРИ ИҚТИСОДИИ АБУНАСРИ ФОРОБӢ

Саидмуродзода Лутфулло Ҳабибулло *– д.и.и., профессор, узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Телефон: 93 579-00-55. E-mail: lsaidmuradov@rambler.ru*

Убайдуллоев Фаридулло Каримович *– н.и.и., дотсенти кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Телефон: +(992) 935730010. E-mail: faridullo72@mail.ru*

Дар мақолаи мазкур зарурати омӯзиши таърихи афкори иқтисодии халқи тоҷик, махсусан дар давраи Эҳёи Аҷам аз ҷиҳати назариявӣ асоснок карда шудааст. Муаллифон аз он мавқеъ бармеоянд, ки афкори иқтисодӣ хеле пеш аз ташаккули дастгоҳи илмии ҳозиразамон ба вуҷуд омадааст.

Пешниҳод шудааст, ки афкори иқтисодии халқи тоҷик дар заминаи дидгоҳҳои фалсафӣ, ҳуқуқӣ, ахлоқӣ ва таърихии мутафаккирони тоҷик ва бо назардошти принсипи энсиклопедизм дар омӯзиши илмҳои хоси ниёгонамон таҳқиқ карда шавад. Андешаҳои иқтисодии файласуфи барҷастаи тоҷик Абунасри Форобӣ мухтасар баён шудаанд.

Калидвожаҳо*: Эҳёи Аҷам (Шарқ, мусулмонӣ), равиши энсиклопедӣ, Форобӣ, афкори иқтисодӣ, иқтисодӣ, тақсимоти меҳнат, адолат, меритократия.*

FROM THE HISTORY OF ECONOMIC THOUGHT OF THE TAJIK PEOPLE: ECONOMIC THOUGHTS OF ABU NASRA FARABI

Saidmurodzoda Lutfullo Khabibullo *- Doctor of Economics, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 734067, Republic of*

Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/14. Phone: 93 579-00-55. E-mail: lsaidmuradov@rambler.ru

***Ubaydulloev Faridullo Karimovich** - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Banking, Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/14. Phone: + (992) 935730010. E-mail: faridullo72@mail.ru*

This article theoretically substantiates the need to study the history of economic thought of the Tajik people, especially during the era of the Eastern (Muslim) Renaissance. The authors proceed from the position that economic thought originated long before the formation of the modern scientific apparatus.

It is proposed to study the economic thought of the Tajik people in the context of the philosophical, legal, moral and historical views of Tajik thinkers and taking into account the principle of encyclopedicism in the study of sciences characteristic of our ancestors. The economic views of the outstanding Tajik philosopher Abu Nasr Al-Farabi are briefly outlined.

***Key words:** Tajik (Eastern, Muslim) Renaissance, encyclopedic approach, Farabi, economic thought, economic outlook, distribution of labor, division of labor, justice, meritocracy.*

В научных кругах вплоть до эпохи Европейского Ренессанса, ученые не ставили четкие границы между наукой и философией, пока в эпоху Возрождения культура и гуманизм не создали необходимые условия для познания социальных проблем через ум и опыт. Уже в конце XVII – начале XVIII вв. социальные науки отделились от философии [2, с.16], ученые начали распознавать на примере законов, царствующих в мире материи, определенные закономерности и специфику в социальном поведении индивидов. Ученые были убеждены в том, что человеческие действия в производстве, распределении и потреблении товаров и услуг подчиняются функциям естественных законов [12, с 20]. Поэтому необходимо постичь их, чтобы понять и объяснить взаимосвязь между социально-экономическими явлениями. Поскольку законы являлись естественные, то самым оптимальным вариантом считалось, чтобы этих явлений изучали с условием естественной свободы, без вмешательства государства или человеческой морали, религии. Исходя из этого, ученые считали, что объективные социально-экономические явления и поведение разумного хозяйствующего субъекта на экономической арене, как и другие явления и события физического характера подчиняются конкретным научным связям, которых можно выявить и изучить экспериментальным методом.

Но задолго до этого, исторически так сложилось, что экономические знания были связаны с оптимальным распределением товаров и продуктов [11, с 25]. На самых разных этапах исторического развития экономический вопрос являлся одним из самых важных вопросов человеческой жизни, в силу этого мыслители разных эпох проявляли особое отношение к нему.

К огромному нашему сожалению, приходится констатировать факт, что зороастрийское верование с характерным сословно-кастовым укладом общества, властвующее длительное время над нашей исторической Родиной, не позволяет современному исследователю узнать имена тех великих мыслителей прошлого, которые, несомненно, жили и писали трактаты, где в контексте своих религиозных, философских и

научных воззрений рассматривали экономические вопросы. Именно поэтому распространение ислама, несмотря на опустошительные завоевательные походы арабов вначале, и других негативных последствий, в некотором смысле демократизировало процесс получения образования и упразднило монопольное владение этой отрасли духовенством. Поэтому вскоре после распространения новой религии и устранения сословно-кастового строя общества, появилась целая плеяда ученых – энциклопедистов, сыновей таджикского народа. Как и самих ученых, их творчество также носило энциклопедический характер. На этом отличительном признаке средневековых трактатов указывал профессор С. Исломов: «средневековые писания имели энциклопедический характер» [4, с.19].

Энциклопедический подход к изучению наук и научной деятельности, свойственный нашим предкам, очень ярко проявляется в научное наследие таджикских мыслителей, особенно в период возрождения, так называемого «мусульманского ренессанса», который охватывает завершительный этап процесса формирования таджикского народа VII-X веков. Данный период в работах европейских ученых называется периодом мусульманского ренессанса, хотя основную роль в нем играли представители таджикско-персидской культуры. Академиком АН Таджикской ССР А. Турсуном в свое время было очень аргументировано и подробно доказано ошибочность такого суждения [5, с.4-5]. А немного позже академиком Н. Неъматовым этот период был назван периодом «Таджикского Ренессанса» [6, с.7].

В силу такого энциклопедизма, неудивительно, что таджикские мыслители, так или иначе, высказывали экономические мысли и суждения, которые косвенным или прямым образом, влияли на общее становление экономической мысли таджикского народа.

В то время, как и сегодня, экономические знания включали мышления вокруг таких вопросов, как бедность, благосостояние, производство, распределение, обмен и потребление, цены и денег, финансовая свобода, собственность, разделение труда, границы государственного вмешательства, промышленность, сельское хозяйство, услуги, внутренняя и внешняя торговля, мотивация экономической деятельности, отношения между работодателем и трудовым коллективом, сбережения, инвестиции и т.п. Другими словами, экономическая мысль, являлась интеллектуальной реакцией мыслителей на экономические вопросы и проблемы своего времени, и поэтому охватывала диапазон тем и вопросов, возникающих в разные времена.

На наш взгляд, для исследования экономической мысли разных периодов, следует строго соблюдать принцип историзма, т.е. подойти к экономическим взглядам мыслителей как один из способов отражения социально-экономических отношений, возникающих между членами общества в процессе производства экономических благ соответствующего периода. Другая проблема при исследовании истории экономической мысли наших предков заключается в том, что экономические взгляды

мыслителей выражены зачастую в контексте их философско-правовых, нравственно-исторических воззрений. Поэтому нам следует скрупулезно анализировать научное наследие своих предков и выделить их экономические мысли.

Исходя из того, что среди ученых-энциклопедистов вышеуказанного периода Таджикского Ренессанса, наиболее ярко выделяется своим творчеством и его разнообразностью, а также степенью влияния на будущих энциклопедистов, великий таджикский философ Абу Наср Мухаммад Ал-Фараби, в данной статье мы рассмотрим его научного наследия на предмет наличия экономических воззрений и мыслей.

Абу Наср Мухаммад Ал-Фараби (870-950) родился в пригороде Фараба на берегу Сырдарьи. Жил помимо городов Мавераннахра некоторое время в Багдаде, Египте, в 950 году умер в Дамаске. Ибн Сина (Авиценна) и Ибн Рушд (Аверроэс) считали его своим наставником, и многие свои научные достижения свершали благодаря его книгам.

Согласно историческим источникам, его отец был одним из командующих армией таджикской династии Тахиридов в Хорасане. Абу Наср провел свое детство на своей родине и получил там начальное образование, и он, безусловно, обладал исключительным умом и природным талантом.

Между историками и авторами онтологий истории существует разногласие о том, что Фараби родом из Хорасана или из городов Мавераннахра. Ибн Надим – известный историк, современник Фараби, является автором книги «Аль-Фехрист», которая является важнейшим историческим документом. Он считает, что Фараби родом из Хорасана. В связи с тем, что Ибн Надим жил в пику славы Абу Насра Фараби как великого гения и мыслителя высокого уровня своего времени, и занимался работой по продаже книг во время подготовки книги «Аль-Фехрист», он конечно, особое внимание уделял исследованиям биографий выдающихся учёных и сочинений своих современников, и безусловно, не мог обойти вниманием точность повествования и описания редких обстоятельств жизнедеятельности такого известного ученого как Абу Наср Фараби. Из всех исторических источников книга Ибн Надима наиболее близка по времени сочинения с биографией Фараби, поэтому следует полагаться на его сведения как на самые достоверные [3].

Относительно биографии ученого существует разногласия. Согласно большинству источников он родился в селе «Васидж» района Параб (Фараб) в Фараруде (современный город Утрар на юге Казахстана) или Парьябе (Фарьяб) Хорасан в современном Афганистане, или в селе Фароб Пенджикентского района современного Таджикистана. Деххудо цитирует Бадеуз-Замана Фарузанфара: «Его отца зовут Тархан, а деда зовут Узлуг. Родители Фараби были иранского происхождения».

Ибн Аби Усайба и Шахризури сообщали, что родители Абу Насра имели иранское происхождение (Восилата форси) и (кона мин сулолат-ил-форсията – происхождением он из персидского рода). Впрочем, Ибн Аби Усайба рассказывает о нем две противоречивые истории: во-первых,

Фараби в начале своей карьеры был садовником в Дамаске, а во-вторых, в юности он занимался судейством, а когда он познакомился с другими учениями, то оставил судейство и всеми силами обратился к другим учениям. Он отправился в Багдад, чтобы изучать логику и философию у Мати бин Юнуса. Затем он отправился в Харран и стал учеником Юханно бин Хайлана.

Вопросы этнической принадлежности Фараби, в настоящее время горячо обсуждаются во многих источниках. Сторонники иранского происхождения Фараби ссылаются на следующие источники:

а) Ибн Надим, автор известной книги «Аль-Фехрист», который был современником Фараби.

б) Арабский историк Ибн Аби Усайба (умер в 668 г. хиджры) упомянул в своей книге «Уюн», что Фараби имел персидское происхождение.

в) Шахризури, живший около 1288 года и написавший первую биографию Фараби, упоминает, что он происходил из персидской семьи.

г) Помимо этого, Фараби на полях многих своих работ помещал источники на персидском и согдийском (даже на греческом) языках, но нигде не написал на тюркском. Согдийский язык считался его родным языком и языком жителей Фараб.

д) Мохаммад Джавад Машкур утверждал, что не только Фараби, но и сам иранский язык имеет среднеазиатское происхождение.

е) На персидском происхождении Фараби настаивают также англоязычные источники. Кроме того, профессор Оксфордского университета г-н Босворт писал, что такие великие личности, как Фараби, аль-Бируни и Авиценна, были отнесены к тюркам учеными, которые по тем или иным причинам симпатизировали тюркам [1].

В Энциклопедии Ираника доказывается несостоятельность сообщения Ибн Халкана. Аргументы Ибн Усайбы о том, что Фараби был персом, заставили Ибн Халкана попытаться доказать его принадлежность к тюркскому этносу. В этом контексте он указывает, что Ибн Халкан добавил аль-Тюрк к началу имени Фараби, в то время как у Фараби никогда не было такого отношения.

Сторонники тюркского происхождения ссылаются на то, что самым первым ученым, считавшим происхождение Фараби тюркским, был Ибн Халкан. В своей работе он говорит, что Фараби родился в Фарабе в небольшой деревне в Васидже, который сейчас известен как Утрар в Казахстане, в семье тюркских родителей. Все другие источники, считающие Фараби тюрком, ссылаются на работу Ибн Халкана.

Перу Фараби принадлежат в общей сложности 37 томов научных работ. Из-за внушительности перечня его научного наследия его называли Вторым учителем (после Аристотеля). Его комментарии к трудам Аристотеля, Птолемея и Пифагора широко известны не только в Азии, но и в Европе. Среди его работ, выделяются по части экономического содержания книга «Эхсо ул-улум» (Статистика науки) и трактат «Мадинату-л-фозила» (Город утопии). «Эхсо ул-улум» является

обобщающимся трактатом по философии, логике, математике, физике, химии, экономики и политики [7].

Фараби в сочинении «Мадинату-л-фозила», начиная с 26 по 37 разделам, излагает вопросы социально-экономического характера. При этом он использовал сравнительно-экономический метод. Особенно когда сравнивал экономические проблемы тогдашнего общества с утопическим городом просветленных особ [8]. Такое деление соответствует сегодняшней классификации позитивной (как она есть в реальности) и нормативной (как должна быть) экономики.

Другое сочинение Фараби под названием «Васоё» (Завещания) содержат много вопросов финансового характера. Так, он перечисляет функции главы города просветленных по экономическим направлениям, таким, как производство, потребление, распределение общих доходов, вопросы хараджа и закята, вопросы назначение и использование байтулмола, экономическая справедливость и т.д. [9]

Финансовая деятельность – источник дохода. Интересно, что согласно Фараби, одним из важнейших критериев идеальной системы в отличие от других систем является финансовая сторона вопроса. Фараби делит все общества на несколько категорий, многих из которых он считает иррациональным именно по экономическому поведению. Финансовую деятельность он определяет так: «Та деятельность, которая отвечает за финансовый сектор Медины, является финансовой деятельностью, которая используя другие второстепенные деятельности, может собирать для Медины доходы и богатства». [10, с. 272]

Финансовые агенты. Фараби делит обществ на классы и группы, среди которых обособляет экономических и финансовых агентов: «Финансисты и финансовые агенты – это те, которые занимаются вопросами товарного и имущественного обеспечения города; наподобие крестьян, скотоводов, купцов и всех тех, кто занимается экономической деятельностью». [10, с. 274] Поэтому финансисты, по мнению Фараби это не разрозненные группы, а являются важным органом функционирования общества. В целом, Фараби часто уподобляет общества на человеческий организм, где каждый орган выполняет четкую функцию.

Согласно ему, управление экономическим вопросам, в которых нуждается Медина, возлагается на финансисты, которые входят в среднее сословие и действуют под присмотром Раиса. Главой финансистов является Председатель экономического сектора, самым низким звеном является сектор услуги, среднее звено – основной экономический исполнительный орган. В данном секторе рассматриваются такие вопросы, как доходы, производство и справедливое распределение, ведения учета доходам и издержкам, прогнозирование и планирование доходов. Всеми силами общество стремится извлекать пользу от способностей и потенциальных возможностей своих членов ради общего блага. При планировании учитывается равномерность и сбалансированность расходов и доходов. [9]

Распределение труда - экономическая причина возникновения общества. Согласно Фараби, распределение труда в целях обеспечения различных потребностей человека являлось основной причиной возникновения человеческого общества. Он пишет: «Каждый человек создан с такой натурой и естеством, что как в сохранение своего рода, так и в достижение наивысшего совершенства, нуждается во многих действиях, которых невозможно свершить в одиночестве. Поэтому возникает потребность в том, чтобы определенную деятельность совершили определенные группы людей» [8]

Иными словами, по мнению Фараби один человек не может создать условия для обеспечения своей сохранности и достижения совершенства. Люди должны взаимодействовать в этом и создать общество, где каждый отвечает за обеспечение определенных потребностей человека. Таким образом, выясняется, что физиологические потребности, потребность в самореализации, а также отсутствие возможности для созданий всех условий одним человеком, не только стали причиной возникновения человеческого общества, но и привели к возникновению обращения.

Виды экономической деятельности. Фараби делит экономическую деятельность на две группы: достойный и низкий. А для того, чтобы отнести экономическую деятельность к низкой группе, ставить три нижеследующие критерии:

1) Если предмет экономической деятельности – то, над которым выполняется действие, относится к низкой работе и человеческая натура не примет его, наподобие кожевников и т.п.

2) Доход и прибыль от экономической деятельности – те работы, которые имеют наименьшую прибыль и приносят самые низкие доходы, относятся к низким работам. Например, профессия сапожника, хотя предмет труда не является низкой, но поскольку получаемый доход от этой работы невысок, Фараби относит его к низким работам. На основе данного критерия можно отнести одну работу в определенное время и определенное место к низкой работе, а при других условиях к высокой.

3) Легкость выполнения экономической деятельности – работа, выполнение которой не требует особого навыка или обучения, относится к низкой экономической деятельности.

Фараби пишет об этом следующее: «низость работ во многом обусловлены их предметом, которые относятся к малорентабельным работам ... иногда это обусловлено их легкостью выполнения...» [10, с. 262].

Разделение труда. Фараби считает разделение труда в обществе справедливым делом и утверждает, что Всевышний создал разнородных талантов с тем, чтобы они выполняли различные дела в обществе. По нему, каждый должен стремиться к тому, чтобы познать собственный талант и воспитать его. Он был уверен в том, что человечество ради самосохранения и обеспечения собственных потребностей, должен интегрироваться в обществе не только на уровне одного города или государства, а по всему миру. Каждый город или страна должна

специализироваться в производстве одной или несколько благ, чтобы в процессе обмена люди обеспечивали свои потребности путем международной торговли. [8, с.36]

Справедливость означает разделение труда в обществе, который позволит существовать различным наукам, отделяет физический труд от умственного, в силу чего, в обществе возникает предметная среда, где каждый его член может реализовать себя как добродетельную личность.

Взаимосвязь производства и развития. Фараби в книге «Мадинату-л-фозила» пишет о непосредственной зависимости развития от производства. То, что сегодня мы знаем как развитие, Фараби обозначает его как «счастье» (саодат). По нему, виды счастья (развития) зависят от формы производства. Согласно Фараби, развитие одного общества зависит от видов, количества и привлекательности (качества) производство того общества. Виды производственной деятельности, на которых намекает Фараби, состоят из: вязальщика, бакалейщика, аптекаря, танцоров (людей искусства) и юриспруденции.

В целом, идеи Фараби о городе или государстве благоденствия, соответствуют концепции меритократии, уходящей вглубь веков, поскольку и там и здесь власть должна принадлежать достойным членам общества, не по происхождению, а по способностям. Элементы меритократии, как особой формы правления в первичной форме излагались ещё в конфуцианстве. Его город благоденствия возник под влиянием полисов древнегреческих авторов и в свою очередь, содействовал формированию концепции о просвещённой монархии в Эпоху Возрождения. В целом, этих концепций объединяет идея о предметном выражении разумности человечества в определенной форме политико-экономического устройства общества.

Как у всех таджикских мыслителей Средневековья, концепция справедливости проходит красной нитью через все научное наследие Абу Насра Фараби. Согласно нему, справедливые экономические отношения состоят из взаимоотношений справедливых личностей – членов общества, каждый из которых выполняет свой долг и свое призвание.

Чтобы спланировать идеальное общество или утопию Фараби, следует обратить внимание на то, что Фараби считает человека гражданским существом по своей природе, счастье которого зависит от его общественной деятельности.

Цель человека согласно Фараби – достичь счастья, но это счастье не может быть реализовано кроме как в обществе или Медине. Намерение Фараби не в том, что человек должен быть послушен обществу, а в том, что он хочет сказать, что у общества нет другой цели, кроме совершенствования человека, и человек не может достичь этого совершенства – в чем и состоит его счастье – кроме как через общество.

Литература

1. Босворт К.Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии К.Э. Босворт. - М., 1971. - 324 с.

2. Данилова М.И. Философия науки (курс лекций). Учебное пособие для аспирантов социально-гуманитарных направлений /М.И. Данилова. – Краснодар, 2015. – 60 с.
3. Ибн Надим. Ал-Фехрист (Каталог). / Надим И. – Кохира: Ал-мактабату-рахмания.– 286 с.
4. Исломов С.И. Очерки истории экономической мысли таджикского народа эпохи феодализма /С.И. Исломов.- Душанбе: Нодир, 2002. - 436 с.
5. Турсунов А. Эхёи Ачам (Возрождение Аджама) /А. Турсунов. – Душанбе: Ирфон, 1984. –212 с.
6. Неъматов Н.Н. Давлати Сомониён – падидаи таърихӣ /Н.Н. Неъматов //Тоҷикистон, - 1998. - №1
7. Соми Али. Накши Ирон дар фарханги исломи (Роль Ирана в исламской цивилизации- на персид) / Али Соми. - Шираз: изд-во «Навид», 1987. – 372 с.
8. Тавоноён Фард Хасан. Торих-е андешаҳои иқтисодӣ дар ҷаҳон-и ислом (История экономических воззрений в исламском мире – на персид.) /Ф.Х. Тавоноён. - Тегеран: изд-во «Фарвардин», 1983. – 464 с.
9. Муҳоҷирниё Муҳсин. Давлат дар андешаи сиёсии Форобӣ (Государство согласно политической мысли Фараби- на персид.). – Тегеран: Муассиса-и фарханги-и дониш ва андеша-и муосир, 2001. – 312 с.
10. Форобӣ Абунаср. Фусули мунтазеа. Таҳқиқ-и Ф.М. Начор. – Бейрут: изд-во «Дору-л-Машрик», 1971. – 672 с.
11. Саидмуродов, Л. Х. К вопросу о расчете покупательной способности национальной валюты и реального эффективного валютного курса в малой открытой экономике Республики Таджикистан / Л. Х. Саидмуродов, А. Давлятов // Экономика Таджикистана. – 2019. – № 3. – С. 23-40. – EDN EPGENJ.
12. Саидмуродов, Л. Х. Малая открытая экономика Республики Таджикистан в условиях влияния пандемии COVID-19: анализ и прогнозы / Л. Х. Саидмуродов, Р. М. Аминджанов // Экономика Таджикистана. – 2020. – № 3. – С. 19-29. – EDN DHVFGJ.

УДК: 338.467 (575.3)

РУШДИ СОҲАИ ХИЗМАТРАСОНИИ ИҶТИМОӢ ДАР ҒАНӢ ГАШТАНИ ИСТЕҲСОЛ ВА ПЕШНИҲОДИ НЕЪМАТҲОИ ҶАМЪИЯТӢ

Фақеров Ҳамидуллохон Нуриддинович *– доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи иқтисоди корхонаҳои Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел.: +992 907540707.*

Мирсаидов Саидакмал Аврорович *- доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи фаъолияти гумрукии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел.: 927802994. E-mail: surush-sa@mail.ru*

Дар шароити муосир афзоиши муҳиммияти коркардҳои назариявӣ оид ба масъалаҳои соҳаи иҷтимоӣ дар он зоҳир мегардад, ки сиёсати иқтисодии давлат барои ташкили шароити зиндагии арзанда ва рушди озодии инсон равона шуда, ба ин васила қонеъсозии талаботи аҳолӣ бо неъматҳои ҷамъиятиро дар бар мегирад.

Бинобар он, дар мақола равишҳои таърихии неъматҳои ҷамъиятӣ ҳамчун заминаи таъмини рушди бахши хизматрасонии иҷтимоӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Дар натиҷаи таҳлили равишҳои назариявӣ моҳияти иқтисодии неъматҳои ҷамъиятӣ,

хосиятҳо, самараи берунаи он, алоқамандии он бо соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ муайян карда шудааст. Ҳамчунин, шартҳои тараққиёти соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ ва омилҳои имконпазири рушди минбаъдаи он дар ғанӣ гаштани истеҳсол ва пешниҳоди неъматҳои ҷамъиятӣ асоснок гардидаанд.

Калидвожаҳо: *неъматҳои ҷамъиятӣ, хизматрасонии иҷтимоӣ, неъматҳои хусусӣ, консепсия, манфиати умумӣ, иқтисодиёт, маориф, сармоягузорӣ, самаранокӣ, механизм.*

РАЗВИТИЕ СФЕРЫ СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГ В ПОВЫШЕНИЕ ПРОИЗВОДСТВА И ПРЕДОСТАВЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ БЛАГ

Факеров Хамидуллохон Нуриддинович *– доктор экономических наук, профессор кафедры экономики и предприятий Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Тел: 992907540707.*

Мирсаидов Саидакмал Аврорович *– доктор экономических наук, профессор кафедры таможенной деятельности Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Тел: 927802994. E-mail: surush-sa@mail.ru*

В современных условиях возрастающая значимость теоретических исследований по социальным вопросам проявляется в том, что экономическая политика государства обеспечивает условия для достойной жизни и свободного развития человека, удовлетворяя тем самым потребности населения общественными благами.

Поэтому в статье исследуются исторические подходы к общественным благам как основе обеспечения развития сферы социальных услуг. В результате анализа теоретических подходов определены экономическая сущность общественных благ, их свойства, внешние эффекты, связь с сферой социальных услуг. Также условия развития сферы социальных услуг и возможные факторы его дальнейшего развития в обеспечения производства и предоставлении общественных благ обоснованы.

Ключевые слова: *общественные блага, социальные услуги, частные блага, концепция, общий интерес, экономика, образование, инвестиции, эффективность, механизм.*

DEVELOPMENT OF SOCIAL SERVICES TO INCREASE PRODUCTION AND PROVISION OF PUBLIC GOODS

Faqerov Hamidullokhan Nuriddinovich *- Doctor of Economics, Professor of the Department of Economics and Enterprises of Tajik state university of finance and tconomics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimova 64/14. Phone: 992907540707.*

Mirsaidov Saidakmal Avrorovich *–Doctor of economics, Professor of the Department of Customs Activities, of Tajik state university of finance and tconomics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nahimova 64\14. Tel: 927802994. E-mail: surush-sa@mail.ru*

In modern conditions, the growing importance of theoretical research on social issues is manifested in the fact that the economic policy of the state provides conditions for a decent life and free development of people, thereby satisfying the needs of the population with public goods.

Therefore, the article examines historical approaches to public goods as the basis for ensuring the development of the social services sector. As a result of the analysis of theoretical approaches, the economic essence of public goods, their properties, external effects, and connections with the sphere of social services were determined. Also, the conditions for the development of the social services sector and possible factors for its further development in ensuring production and providing public goods are justified.

Key words: *public goods, social services, private goods, concept, general interest, economy, education, investment, efficiency, mechanism.*

Моҳият ва аҳамияти неъматҳои ҷамъиятӣ зиёда аз 2000 сол қабл дар асарҳои Платон, Аристотел, Ситсерон таҳия шудааст. Мафҳуми неъмати ҷамъиятӣ дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва сиёсӣ бори аввал дар асари Афлотун «Давлат» баррасӣ шуда, боиси баҳсҳои сершумор гардид, ки дар айни замон ҷойгоҳи худро дорад. Бархе аз муҳаққиқон ин асари Афлотунро ҳамчун манфиати умумӣ, маҷмуи ҳақиқат ва принсипҳои пурмазмун маънидод мекунанд. Ин равиш то андозае бо равиши тафсири ин мафҳуми Арасту, ки фазилат, адолат ва неъматҳои моддиро ба мафҳуми манфиати умум дохил кардааст, рабт дода мешавад. Таърихан манфиати умумӣ ҳамчун маҷмуи шартҳои ҳаёти иҷтимоӣ муайян карда мешавад, ки ба гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва аъзоёни алоҳидаи онҳо имкон медиҳад, ки ба худшиносии худ дастрасӣ дошта бошанд.

Ба гуфтаи Мануэл Веласкес, Клэр Андре, Томас Шанкс ва Майкл Ҷ. Мейер [9], манфиати умумӣ, пеш аз ҳама, низомҳо ва муассисаҳои иҷтимоиро дар бар мегирад, ки ба манфиати тамоми аҳолӣ фаъолият мекунанд, ба монанди дастрасӣ ба низоми тандурустӣ, низоми самараноки бехатарии ҷамъиятӣ. Ин низомҳо ба некуаҳволии аъзоёни чамъият таъсири калон мерасонанд. Дар айни замон консепсия ва назарияи манфиати умумӣ ҳам аз ҷиҳати иқтисодӣ ва ҳам аз ҷиҳати сиёсӣ ва ҳуқуқӣ инкишофи назаррас пайдо карда, муҳиммият касб менамояд. Дар доираи консепсияе, ки аҳамияти муҳим ва маҷмуӣ барои истиқрори сулҳу амният дорад, истилоҳи «манфиати ҷамъиятӣ» дар назарияи иқтисодӣ дар миёнаҳои солҳои 50-уми асри XX пайдо шуд ва ин имкон дод, ки фаҳмиши асосии он аз заминаҳои фалсафӣ ва таърихӣ гирифта шавад.

Бояд ба назар гирифт, ки мафҳуми неъматҳои умумӣ бо мурури замон тағйироти куллӣ ба амал овард, зеро ин мафҳум мисли ҳар давраи дигар, ки дар як давраи муайян паҳн шуда буд, воқеият ва хусусиятҳои сиёсии давраи дахлдори таърихиро инъикос мекунад.

Агар дар бораи саҳми олимони алоҳида дар таҳияи ин консепсия дар заминаи унсури иҷтимоии давлат сухан ронем, пас бояд иқтисоддони амрикоӣ, барандаи ҷоизаи Нобел дар соҳаи иқтисод Пол Энтони Самуэлсонро қайд кард [1]. Инге Каул кайд мекунад, ки мафҳуми манфиати умумӣ дар мубоҳисаҳои сиёсӣ чандон ба назар намерасад ва дар натиҷа ба мафҳуми манфиати умумӣ кам диққат дода мешавад. Бо вуҷуди ин, мушкилоте, ки дар сатҳи ҷаҳонӣ ба миён меоянд, таваҷҷуҳи бештарро ба ин консепсия ҷалб мекунад [6].

Имрӯз дар муҳокимаҳо оид ба масъулияти иҷтимоии соҳибкорӣ, масоили марбут ба сатҳи ифлосшавии муҳити зист, масъалаҳои сармоягузорӣ ба соҳаи маориф, инчунин дар мубоҳисаҳо оид ба муаммоҳои ҷинояткорӣ ва камбизоатӣ ба консепсияи манфиати умум

диққат дода мешавад. Ҳарчанд аксар вақт дар заминаи он мушкилоти асосии иҷтимоӣ бо ҷустуҷӯи хеле васеи манфиатҳои шахсӣ алоқамандананд.

Бояд қайд намуд, ки таъмини рушди устувори иҷтимоию иқтисодии ҷамъият бидуни истеҳсоли неъматҳои ҷамъиятӣ, яъне чунин неъматҳое, ки дастрасии онҳо барои ҳамаи шахсони алоҳида бидуни хароҷоти иловагӣ озод аст, ба ибораи дигар, неъмати ҷамъиятӣ ғайриимкон аст.

Неъмати ҷамъиятиро ҳама гуна неъмат номидан мумкин аст, ки ба як шахс дода шуда, ҳатман ба ҳар нафари дигар дода мешавад ва манъ кардани касе аз истифодаи он ғайриимкон ё амалан ғайримақсаднок аст. Аксар вақт қайд карда мешавад, ки «истифодаи як шахс аз неъмати додашуда набояд ба истифодаи ин неъмат аз ҷониби ягон шахси дигар зарар расонад»(Пол Самуэльсон, 1954.).

Мисоли неъматҳои ҷамъиятие, ки аз ҷониби ташкилотҳо ва муассисаҳои давлатӣ истеҳсол мешаванд, инчунин хизматрасониҳои тибби иҷтимоӣ (бепул), таҳсилотӣ, ҳифзи ҳуқуқҳои ҷамъиятӣ ва ғайраҳо шуда метавонанд. Бозор ба истеҳсоли ин гуна неъмат манфиатдор нест, зеро ин истеҳсолоти ба ҷамъият нигаронидашуда фоидаро дар назар надорад. Аз ин рӯ, ба ин ё он дараҷа иштироки давлат дар қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти иҷтимоии одамон ба таври объективӣ зарур аст. Дар робита ба ин, давлат, яъне ниҳодҳои он, аз ҷумла мақомоти давлатӣ низоми мақсаду манфиатҳои худро дуруст мекунанд, ки он метавонад нақши иҷтимоии давлатро баланд бардорад ё онро паст кунад.

Ҷон Стюарт Милл, инчунин қайд кардааст, ки дар шароити фаъолияти коллективӣ («табиати баъзе аз неъматҳои муайян назорати ҷамъиятиро тақозо мекунад») эҳтиёҷоти инфиродӣ қонеъ карда мешавад. Вобаста ба ин, ӯ хусусиятҳои неъматҳои ҷамъиятиро шарҳ додааст [4, с.47].

Бояд қайд кард, ки неъматҳои ҷамъиятӣ моҳияти иқтисодӣ доранд ва ба зумраи неъматҳои иқтисодӣ дохил мешаванд. Вобаста ба ин нукта, мо ба шарҳи мазмуни мафҳуми неъмати иқтисодӣ рӯ меорем. Дар адабиёти иқтисодӣ муаллифон онро ба таври гуногун муайян месозанд. Ба ақидаи мо, шарҳи неъматҳои ҷамъиятии аз ҷониби яке аз асосгузорони мактаби иқтисодшиносии Австрия К.Менгер пешниҳодшуда нисбатан васеъ мебошад. Иқтисодшиноси мазкур қайд кардааст, ки ҳамаи неъматҳо як асоси ибтидоӣ доранд: "Эҳтиёҷоти инсонӣ – ана, аз куҷо занҷири сабабу оқибатҳои иқтисодӣ оғоз меёбанд!" [7, с.48].

Вобаста ба ин, К. Менгер шартҳоеро муайян намуд, ки дар онҳо маҳсулот хусусияти неъматро пайдо мекунад: а) эҳтиёҷоти инсон; б) хосиятҳо ё манфиати маҳсулоте, ки барои қонеъ кардани эҳтиёҷоти мазкур таъйин шудаанд; в) аз ҷониби шахс дарк намудани манфиат ва зарурати маҳсулоти мазкур; г) имконияти ихтиёрдорӣ кардани маҳсулот. Олими иқтисодшиноси машҳур А.Маршалл таҳти мафҳуми неъмат ҳамаи ашёҳоеро мефаҳмад, ки "эҳтиёҷоти инсонро қонеъ мекунанд" [10, с.134].

Аммо, ба андешаи мо, дар таърифи ӯ мафҳуми неъмат танҳо бо ашёҳо ва предметҳо маҳдуд шудааст. Ҳангоме ки неъматҳо чун ашёи куллан фоидаовар эътироф мешаванд, онҳо метавонанд на танҳо маҳсули меҳнату заҳмат, балки офаридаҳои табиат бошанд. Инчунин, қайд кардан зарур аст, ки хусусияти ягон ашёе, ки эҳтиёҷоти мушаххаси инсонро қонеъ карда метавонад, онро ба неъмат мубаддал намекунад. Дарк кардани манфиати ашё аз ҷониби инсон (қобилияти ашё бояд аз ҷониби инсон дарк карда шавад), яъне қобилияти қонеъ кардани эҳтиёҷоти ӯ ба неъмат мубаддал мегардад.

Х. Ламперт таъкид мекунад, ки "неъматҳои ҷамъиятӣ - .... ашёе мебошад, ки боигарии ҷомеа буда, бо ду аломати зерин тавсиф карда мешаванд: (1) онҳо метавонанд аз ҷониби зиёда аз як шахс ё як гурӯҳи хурд бидуни зарар ба истифодабарандагон истифода шаванд (дар чунин ҳолат сухан дар бораи "мавҷуд набудани рақобат дар истеъмол" меравад); (2) ба ҳеҷ кас истифодаи он дар асоси талабот оид ба пардохти нархи муайян рад карда намешавад, зеро фоидаи ашё наметавонад маҳдуд карда шавад (дар ин ҳолатҳо дар бораи беэътибор будани принсипи истисно сухан меравад)" [8, с.134].

Аз нуқтаи назари В. Николсон бошад, "неъмат он гоҳ ҷамъиятӣ аст, агар он истеҳсол шуда бошад, ҳеҷ кас наметавонад аз дастрасӣ ба он истисно карда шавад. Маъмулан, неъматҳои ҷамъиятӣ дар истеъмол берақобатанд, аммо на қатъиян" [11, с.134].

Ҳамин тариқ, аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки ҳамаи муаллифон эътироф мекунанд, ки неъматҳои ҷамъиятӣ ду аломати хос доранд: а) рақобатнопазирӣ дар истеъмол; б) бидуни истисно будан. Вале афкори онҳо нисбати масъалаи зерин баҳсноку мухталиф аст: маҳз кадоме аз ду аломати дар боло зикршуда ҳамчун аломати неъмати ҷамъиятиро муайянкунанда мебошад ва то кадом андоза аломати дуюм ба неъмати ҷамъиятӣ бояд хос бошад.

Ба назари Х. Ламперт ва Д.Э. Стиглитс мавқеи мобайнӣ мушоҳида мешавад. Меъёрҳои алтернативӣ, ба монанди рақобатпазирӣ ва рақобатнопазирӣ, истисно ва бидуни истисно будан дар асоси фарқияти неъматҳои хусусӣ ва софи ҷамъиятӣ қарор мегирад. Дар маҷмуъ, гуфтан мумкин аст, ки дар адабиёти иқтисодӣ таърифи ягонаи неъматҳои ҷамъиятӣ вуҷуд надорад. Дар адабиёти иқтисоди ватанӣ доир ба нақшу ҷойгоҳи неъматҳои ҷамъиятӣ назарҳои гуногун вомехӯранд. Масалан, О.Бобоев дар асарҳои худ дар доираи таҳқиқи масъалаҳои инфрасохторӣ ба нақши неъматҳои ҷамъиятӣ ва ё неъматҳое, ки сифати истифодаи умум доранд, алоқамандии таъсири самараи беруна ва неъматҳои ҷамъиятӣ (объектҳои инфрасохторӣ) ва ҳамкории фаъоли онҳоро таъкид намудааст [3, с.25]. Олими дигари тоҷик Л.Ҳ. Саидмуродов бошад, нақши неъматҳои ҷпмъиятӣ, махсусан хизматрасониҳои иҷтимоиро дар миллигардӣ ва татбиқи Ҳадафи рушди устувор қайд намудааст [14, с.9-21]. Ш. Раҳимзода дар мақолаи худ ба самтҳои афзалиятноки илмҳои иқтисодӣ ва татбиқи

ҳуҷҷатҳои стратегии рушди миллӣ, масъалаи зарурати пажӯҳиши муаммоҳои илмии бахши ҷамъиятии иқтисодиёт ва рушди инсон, ки аз сатҳи рушди таҳсилоту солимии он вобастагӣ дорад, таваҷҷуҳи махсус додааст [13, с.32].

Дар маҷмуъ, ақидаеро дастгирӣ кардан мумкин аст, ки ҳама гуна маънӣ, ашё, зуҳурот, маҳсули меҳнат, ки эҳтиёҷоти мушаххаси инсонро қонеъ мекунанд ва ба манфиатҳо, ҳадафҳо ва кӯшишу хоҳишҳои инсон ҷавобгӯ ҳастанд, неъмат номида мешаванд. Аз ин рӯ, неъматҳои иқтисодӣ маҷмуи ашёҳои моддӣ ва ғайримоддӣ, хусусиятҳои онҳо мебошанд, ки метавонанд эҳтиёҷоти гуногуни инсонро қонеъ кунанд ва судмандии он аз ҷониби истеъмолкунанда (инсон) дарк карда шавад.

Равиши неоинститутсионалӣ нисбати арзёбӣ ва шарҳи неъматҳои ҷамъиятӣ, ба назари мо, бештар моҳияти амалӣ дорад. Намояндагони мактаби иқтисодии неоинститутсионалӣ муносибатҳои иқтисодиро ҳамчун падидае муайян мекунанд, ки аз амалҳои ҳам ниҳодҳои расмӣ (санадҳои қонунгузорӣ, меъёр ва қоидаҳои муқарраркардаи давлат ва ғайра) ва ғайрирасмӣ (расму оинҳо, анъанаҳо, арзишҳои динӣ, ахлоқӣ ва миллӣ) бармеоянд. Ниҳод ҳамчун "маҷмуи ҳудудҳои расмии дар қонун муқарраршуда ва ғайрирасмии дар қонунҳои муқаррарӣ муайяншуда, ки ҳамкории фардҳоро дар муҳити иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ ташаккул медиҳанд", муайян карда мешавад [12, с.64].

Аҳаммияти равиши мазкур чунин аст: якум, ин равиш ба субъектҳои хоҷагидор маҷмуи махсуси нақш ва муносибатҳои иҷтимоиро медиҳад, ки аз муҳити институтсионалӣ бармеоянд. Дуюм, масъалаи марказии ҳалталаб дар доираи иқтисодиёт, дар маҷмуъ ташкил ва назорат мебошад ва на танҳо бо масъалаҳои тақсимоти захираҳо, тақсими даромадҳо ва раванди муайян кардани сатҳи умумии даромад, истеҳсол, шуғл ва нархҳо дар дохили низоми муайян маҳдуд мешавад. Ба ибораи дигар, равиши неоинститутсионалӣ на танҳо бо доираи бозор маҳдуд мешавад. Ба ақидаи ҷонибдорони равиши мазкур, механизми муосири тақсими захираҳо танҳо бо механизми бозор мувофиқат намекунад. Онҳо, инчунин, бо сохтори институтсионалии иқтисодиёт, ки бозори воқеиро ташкил медиҳад ва тавассути он амал мекунанд, алоқаи зич доранд. Ин равиш ба омӯзиши нуктаҳои зерин диққат медиҳад:

- раванд ва қувваҳое, ки таҳаввули ташкилотро идора мекунанд;
- назорат дар иқтисодиёт;
- ташкили ниҳодии бозор.

Вобаста ба ин, истеҳсоли неъматҳои ҷамъиятӣ ба низоми сиёсии ҷомеа, кишвар алоқаманд мебошад.

Меъёри умумии муайян кардани салоҳияти муассисаҳои давлатӣ, аз ҷумла мақомоти иҷроияи маҳаллӣ, сохторҳои давлатӣ, тафовути маҳсулоти истеҳсолоти ҷамъиятӣ ва неъматҳои хусусӣ ва ҷамъиятӣ мебошад.

Фарқи байни неъмати ҷамъиятӣ дар он аст, ки неъматҳои ҷамъиятӣ дорои баъзе хусусиятҳои асосӣ мебошанд, ки онро аз неъмати хусусӣ фарқ мекунанд. Ба қатори онҳо дохил мешаванд:

- рақобат надоштан дар истеъмол;
- тақсимнашаванда;
- истисно набудан.

Дар шароити муосири тараққиёти мамлакатҳои постиндустриалӣ доир ба истеҳсол ва истеъмоли неъматҳои чамъиятӣ ақидаҳои гуногун мушоҳида мешаванд, зеро ҷамъият зиёд кардани истеҳсол ва таъминоти онҳоро чи аз ҷиҳати миқдор ва чи аз ҷиҳати сифат талаб мекунад.

Аммо пеш аз баррасии ҷанбаҳои муосири рушди консепсияи неъматҳои ҷамъиятӣ бояд ба муаммои асосии ин соҳа диққат дод. Ин мушкилот бо он вобаста аст, ки дар шароити бозорӣ вазъи моликияти ҷамъият якранг нест, бинобар ин, аз ҷониби шахсони алоҳида ба даст овардани неъмат имконияти нобаробар дорад.

Рушди соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ ва омилҳои имконпазири онро дар ғанӣ гаштани истеҳсоли неъматҳои ҷамъиятӣ дида мебароем.

Дар аксари кишварҳои ҷаҳон афзоиши шуғл дар ин бахш бо рушди умумии иқтисодии онҳо баробар буд: дар кишварҳои сарватманд ҳиссаи кормандони бахши мазкур бештар аст.

Афзоиши бештари ҳиссаи бахши хизматрасонӣ дар гурӯҳи кишварҳои саноатии бо суръат рушдёбанда мушоҳида мегардад. Тағйир ёфтани сохтори соҳавии шуғли аҳолии кишварҳои пешрафтаи Иттиҳоди Аврупо ба нафъи бахши ғайриистеҳсолии иқтисод аз тамоюли мусбати гузариши иқтисоди ҷаҳонӣ ба роҳи инноватсионии рушд шаҳодат медиҳад. Масалан, дар даҳсолаи охир қисми зиёди аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъол (зиёда аз 60 фоиз) дар истеҳсолоти хизматрасонӣ машғуланд, ки ин, албатта, аз марҳалаи куллан нави тақсимоти ҷамъиятии меҳнат, афзоиши шавқу ҳавас ба соҳаи хизматрасонӣ шаҳодат медиҳад. Ин тамоюл миёни давлатҳои Осиёи Марказӣ низ суръат гирифта истодааст, ки мо тақсимоти аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъолро вобаста ба соҳаҳо таҳлил намудем (Ҷад. 1.)

Ҷадвали 1. - Тақсимоти аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъол аз рӯйи соҳаҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мамлакатҳои Осиёи Марказӣ (соли 2022)

Давлатҳо	Ҳамагӣ шумораи аҳолии машғулбуда, ҳаз. наф.	Ҳамагӣ шумораи аҳолии машғулбуда, дар бахши химатрасонӣ	Аз ҷумла дар соҳаҳои бахши хизматрасонӣ, %				
			Нақлиёт ва алоқа	Савдо мемонхонаҳо, тарабхонаҳо	Бахши молия ва амвол	Мориф, тиб, хизматрасониҳои иҷтимоӣ	Дигар хизматрасониҳо

		%					
Тоҷикистон	2533,5	30,3	9,1	22,5	2,7	48,9	16,8
Узбекистон	13706,2	36,1	12,5	27,5	16,6	36,6	6,8
Қазоқистон	9905,3	48,7	16,7	34,2	3,4	34,1	11,3
Қирғизистон	2445,2	29,0	9,6	25,9	2,5	46,3	15,7

Сарчашма: Маҷмуаи омории Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2022. - С.85 [манбаи электронӣ]. - URL: http://www.stat.kg/ru/opendata/category/188/, http://hisobot.stat.uz/ , https://stat.gov.kz/ru/

Дар ҷадвали мазкур нишондиҳандаҳои умумии тақсимоти аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъол аз рӯйи соҳаҳои бахши хизматрасонӣ дар чор кишвари Осиёи Марказӣ оварда шудааст ва аз он бармеояд, ки Тоҷикистон нисбат ба шумораи аҳолии машғулбудаи бахши хизматрасонӣ мақоми сеюмро пас аз Узбекистон ва Қазоқистон, яъне 30,3% ишғол менамояд. Ва ё дар таркиби бахши хизматрасонӣ аҳолии машғули корбуда дар мамлакат беш аз 48,9% ба маориф, тиб, хизматрасониҳои иҷтимоӣ рост меояд, ки аз рӯйи ин нишондиҳанда мавқеи якумро ишғол менамояд.

Тақсимоти соҳавии аҳолии машғули корбуда, ки дар чадвал инъикос ёфтааст, умуман маънои паст шудани мавқеи истеҳсолоти моддиро дар иқтисодиёти муосир надорад. Нишондиҳандаҳои ҷадвал тамоюли аз нав тақсим кардани захираҳои меҳнатӣ, майли онҳо ба соҳаи хизматрасонии иҷтимоиро шаҳодат медиҳанд. Баробари наздик шудани ҷамъият ба марҳилаи тараққиёт дар мамлакатҳое, ки ҳиссаи аҳолии соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ зиёд аст, афзоиши хосилнокии меҳнати ҷамъиятӣ мушоҳида мешавад.

Хароҷоти вақти кори ҷамъият барои таъмини меҳнати пурсамар, дар ҳақиқат, назар ба хароҷоти бевоситаи ба амал баровардани худи меҳнати саноатӣ зиёд шуда истодааст. Дар иқтисодиёти ИМА ин таносуб, аз рӯйи баҳодиҳии тахминӣ, 50 ба 50 аст. Ба ибораи дигар гӯем, ба як коргари бо иҷрои амалиёти меҳнатии саноатӣ машғулбуда як коргаре рост меояд, ки ба таъмини функсияҳои ба мақсад мувофиқи меҳнат боназардошти коркард ва истифодаи воситаҳои такмилёфта ва самарабахши истеҳсолот машғул аст [5, с. 14].

Пайвастани ин равандҳои дар ҷамъият баамаломада боиси тағйироти мусоиде мегардад, ки бо рушди технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсия, пешрафти илмию техникӣ ва мубодилаи фаврии иттилоот, баланд шудани нақши соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ дар иқтисодиёт алоқаманданд.

Бо ин радиф, шартҳои зарурии пайдоиш ва омилҳои асосии рушди соҳаи хизматрасонии иҷтимоиро ба чунин қисматҳо гурӯҳбандӣ намудан аз имкон дур нест, ки дар расми 1 инъикос ёфтаанд.

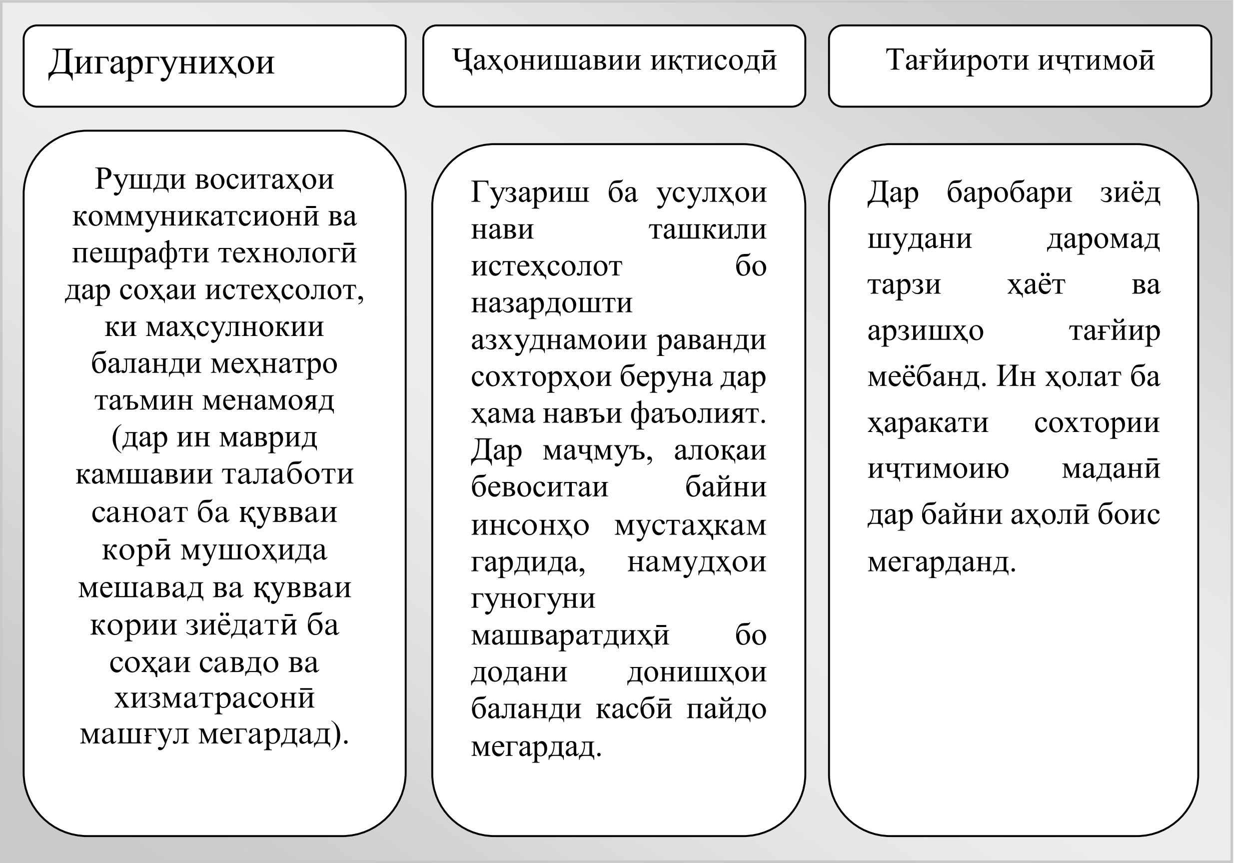

Расми 1. Омилҳои рушди соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ

Коркарди муаллифон.

Бояд қайд намуд, ки соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ дар ҷамъияти имрӯза дар асоси заминаи истеҳсолоти моддии воситаҳо ва объектҳои истеҳсолот фаъолона рушд меёбад. Ду соҳа (моддӣ ва хизматрасонӣ) дар ҳамкорӣ ҳамдигарро пайваста пурра карда, метавонанд дар соҳаҳои технологияҳои иттилоотӣ, табодули коммуникатсия ва алоқа, маориф, тиб, савдо ва хизматрасонии маишӣ ба таври синергетикӣ навовариҳои бештар ба вуҷуд оранд.

Азбаски мавзуи баҳси байни назариячиён ва иқтисоддонҳо муайян кардани нақши воқеии хизматрасонии иҷтимоӣ дар шароити муосир мебошад, дар ин маврид мо ба он ақидаем, ки рушди босифати пешқадами ҷамъият дар оянда бо иштироки фаъолонаи бахши хизматрасонии иҷтимоӣ барои истеҳсол ва пешниҳоди неъматҳои ҷамъиятӣ дар ҳамаи доираҳои ҳаёти инсон робитаи зич дорад.

Ҳамчунин, ба андешаи мо, усулҳои ҳисоб кардани нишондиҳандаи ММД бо назардошти хусусиятҳои соҳа комилан дуруст нест. Аммо афзоиши ҳиссаи соҳаҳои вобаста ба истеҳсоли дониш, эҷоди технологияҳои илмталаб ва иттилоотӣ, расонидани хизмати иттилоотию телекоммуникатсионӣ, хизматрасонии алоқа, маориф ва иттилоот

бешубҳа аст. Ин соҳаҳо механизмҳои инкишофи инқилоби илмию техникиро дар ҷамъият ба кор меандозанд.

Ҳамин тариқ, аҳаммияти соҳаи хизматрасонӣ дар динамикаи иқтисоди миллӣ, инчунин бозорҳои маҳаллӣ ҳамчун афзалнок ва хеле муҳим боқӣ мемонад. Маҳз дар доираи тадқиқот мо ин мавқеъро риоя намудем.

Адабиёт

1. Андерсен Э.А. Введение /Э.А. Андерсен, Б.Линдснс //На пути к новым глобальным стратегиям: общественные блага и права человека. - Лейден: Издательство Мартинуса Нийхоффа. - 2007. - С.12.
2. Ахинов Г.А. Экономика общественного сектора / Г.А. Ахинов, Е.Н. Жильцов. – М.: ИНФА-М, 2012. – 345 с.
3. Бобоев, О. Инфраструктура и экономический рост: проблемы взаимовлияния / О.Бобоев //Известия АН РТ. Отделение общественных наук. – Душанбе. - 2018. - №4 (252). – С.43-54.
4. Вехи экономической мысли. Экономика благосостояния и общественный выбор. Том 4. Под общ. ред. А.П. Заостровцева. - СПб: Экономическая школа, 2004. – 560с.
5. Губанов С. Неоиндустриализация плюс вертикальная интеграция / С. Губанов // Экономист. – 2008. – № 9. – С. 3–27.
6. Каул И. Общественные блага: позитивный анализ /И. Каул // Продвижение общественных благ / Под ред. Ж. П. Туффю. - Челтнем: Эдвард Элгар. - 2006. - С. 13–39.
7. К. Менгер. Избранные работы. Основания политической экономии /К. Менгер. - М.: Издательский дом «Территория будущего», 2005. – 496с.
8. Ламперт Х. Социальная рыночная экономика. Германский путь /Х.Ламперт. - М.: Дело ЛТД, 1994. – 720с.
9. Мануэль Веласкес. Общее благо/ М. Веласкес, К. Андре, Т. Шэнкс, SJ и Майкл Дж. Мейер //Проблемы этики - 1992. - Версия 5. - №1.
10. Маршалл А. Принципы экономической науки. Т.2 / А. Маршалл – М., 1993. – 594с.
11. Николсон, В. Микроэкономическая теория [Текст]/В.Николсон. - Москва: Международные отношения, 1995. – 272с.
12. Олейник, А.Н. Институциональная экономика: учебное пособие [Текст]/А.Н. Олейник. - М.: ИНФРА-М, 2000. – 188с.
13. Рахимзода, Ш. Приоритетные направления экономической науки в реализации стратегических документов национального развития [Текст]/ Ш.Рахимзода // Таджикистан и современный мир. – Душанбе: «МТС», 2020. - № 5 (68). – С.32-40.
14. Саидмуродов, Л.Х. Таджикистан на пути национализации Целей Устойчивого Развития [Текст]/ Л.Х. Саидмуродов // Экономика Таджикистана. – Душанбе, 2017. -№ 2. - С.9-21.
15. Отчеты Национального статистического комитета Кыргызской Республики [электронный ресурс]. URL: http://www.stat.kg/ru/opendata/category/188/ (дата обращения: 12.09.2022)
16. Отчеты Агенства статистики при Президенте Республики Узбекистан [электронный ресурс]. URL: http://hisobot.stat.uz/ (дата обращения: 02.10.2022)
17. Отчеты Бюро национальной статистики Казахстана [электронный ресурс]. URL: https://stat.gov.kz/ru/ (дата обращения: 18.10.2022)

УДК: 336.71:330.332 (575.3)

ТЕНДЕНЦИИ ВНЕДРЕНИЯ ИННОВАЦИЙ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Кодирзода Диловар Бахридин *- доктор экономических наук, профессор кафедры экономической теории, Таджикский национальный университет. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 986001881. E-mail: dilovark@mail.ru*
Махмудов Файзидин Изатулоевич *- аспирант Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: (+992) 902901111. E-mail: fayz@mail.ru.*

В статье проведен анализ основных тенденций внедрения инноваций в коммерческих банках Республики Таджикистан в современных условиях и выделены основные проблемы их развития. Авторами отмечено, что в республике для реализации мероприятий по внедрению прогрессивных технологий в коммерческих банках страны и предоставления современных банковских услуг коммерческими банками необходимо использовать различные источники финансирования технологических процессов. Для Республики Таджикистан это становится особенно важным в связи с реализуемыми мерами по обеспечению индустриального пути развития, требующего достаточно большой объем финансовых вложений. К сожалению, пока есть масса проблем у коммерческих банков по внедрению инноваций в процессе предоставления услуг и поэтому они должны реализовать свою инновационную политику, используя современные методы и инструменты ее управления.
Ключевые слова: *банковская система, коммерческие банки, инновации, финансирование, банковские услуги, инновационная политика, депозиты, инвестиции, финансовый рынок, конкурентоспособность, инновационные технологии.*

ТАМОЮЛҲОИ ҶОРИСОЗИИ НАВГОНИҲО ДАР БОНКҲОИ ТИҶОРАТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Қодирзода Диловар Баҳридин *- доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Сурога: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 986001881. E-mail: dilovark@mail.ru*
Маҳмудов Файзидин Изатуллоевич *– аспиранти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Телефон: (+992) 902901111. E-mail: fayz@mail.ru*

Дар мақола таҳлили тамоюлҳои асосии ҷорисозии навгониҳо дар бонкҳои тиҷоратии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити муосир гузаронида шуда, муаммоҳои асосии рушди онҳо ҷудо карда шудааст. Инчунин, қайд гардидааст, ки дар ҷумҳурӣ барои амалисозии чорабиниҳои истифодаи технологияҳои пешқадам дар бонкҳои тиҷоратии мамлакат ва пешниҳоди хизматрасониҳои бонкии муосир аз тарафи онҳо бояд сарчашмаҳои гуногуни маблағгузории ҷараёнҳои технологӣ истифода шавад. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон ин бо назардошти амалисозии чораҳои таъмини рушди индустриалӣ зарур аст, чунки ҳаҷми зиёди маблағгузории молиявиро тақозо менамояд. Муаллифон бар он андешаанд, ки алҳол бонкҳои тиҷоратӣ дар ҷараёни амалисозии навгониҳо ҳангоми расонидани хизматҳо бо муаммоҳои зиёд рӯ ба рӯ мешаванд, бинобар ин, онҳо бояд сиёсати инноватсионии худро пеш гирифта, усулу фишангҳои муосири идоракунии онро истифода намоянд.
Калидвожаҳо: *низоми бонкдорӣ, бонкҳои тиҷоратӣ, навгониҳо, маблағгузорӣ, хизматрасониҳои бонкӣ, сиёсати инноватсионӣ, амонатҳо, сармоя, бозори молиявӣ, рақобатпазирӣ, технологияҳои инноватсионӣ.*

TRENDS IN INNOVATION IN COMMERCIAL BANKS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN MODERN CONDITIONS

Kodirzoda Dilovar Bahridin - *Tajik National University, doktor of economic sciences, Professor of the Department of economic theory. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 986001881. E-mail: dilovark@mail.ru*
Mahmudov Fayzidin Izatuloevich – *Graduate studentof the The Tajik state university of finance and economics.* ***Address:*** *734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimova Street 64/14. Phone: (+992) 902901111. E-mail: fayz@mail.ru.*

The article analyzes the main trends in the introduction of innovations in commercial banks of the Republic of Tajikistan in modern conditions and highlights the main problems of their development. It is also noted that in the republic, in order to implement measures to introduce progressive technologies in the country's commercial banks and provide modern banking services by commercial banks, it is necessary to use various sources of financing technological processes. For the Republic of Tajikistan, this becomes especially important in connection with the measures being taken to ensure the industrial path of development, which requires a fairly large amount of financial investments. Unfortunately, commercial banks still have a lot of problems in introducing innovations in the process of providing services and therefore they must implement their innovation policy using modern methods and tools for its management.
Key words: *banking system, commercial banks, innovation, financing, banking services, innovation policy, deposits, investments, financial market, competitiveness, innovative technologies.*

Современные тенденции развития коммерческих банков показывают, что информационные технологии играют важную роль в обеспечении стабильности и прозрачности их деятельности. Поэтому на данном этапе функционирования банковской системы национальной экономики широко используются новые технологии, способы организации и порядок предоставления банковских услуг. Это доказывает и практика развития банковской сферы передовых стран мира.

В условиях рынка роль инновационных методов развития экономики стран мира в целом и национальных экономик, в частности, приобретают особую значимость. Поэтому правительствами стран мира уделяется большое внимание развитию экономики на основе новых технологий и методов организации производства для обеспечения экономического роста и повышения благосостояния населения. Особенно эти вопросы актуальны для банковской сферы Республики Таджикистан, где вопросы стабильности развития и конкурентоспособности на финансовом рынке невозможны без внедрения инновационных механизмов, позволяющих внедрять достижения науки и техники в нововведения. Эти вопросы были исследованы в работах многих таджикских ученых [3, с. 35; 4, с.101; 6].

Совершенствование и обновление технологического оборудования оказания банковских услуг выступают основой инновационного направления развития экономики. Здесь необходимо широко использовать новые технологии сбора, анализа, переработки и использования информации. Кроме того, важную роль играют возможности и способность интеллектуальных ресурсов коммерческих банков в реализации новых технологий предоставления банковских услуг. Здесь также необходимо учесть те трудности, которые связаны с

проблемами функционирования экономики России, а также ее банковской системы, после реализации санкционных мер по отношению к этому государству, так как экономика Таджикистана и ее банковская сфера тесно с ними связаны.

Для реализации мероприятий по внедрению прогрессивных технологий в банковскую сферу и предоставления современных банковских услуг коммерческими банками необходимо использовать различные источники финансирования технологических процессов. Для Республики Таджикистан это становится особенно важным в связи с реализуемыми мерами по обеспечению индустриального пути развития. Об этом свидетельствуют меры, принятые Правительством Республики Таджикистан по увеличению доли промышленности в валовом внутреннем продукте страны до 26 процентов и обеспечению многовекторности промышленного производства.

Президент Республики Таджикистан, Лидер нации Эмомали Рахмона в Послании Маджлиси Оли Республики Таджикистан «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики» от 21 декабря 2021 года отметил, что: «необходимо создать более 870 промышленных предприятий, довести объем производства промышленной продукции до 95 млрд. сомони и увеличить ее экспорт в 2 раза.

С учетом громадной важности сферы промышленности в дальнейшем развитии страны, решения социально-экономических вопросов и обеспечении реализации национальных стратегических целей, в том числе ускоренной индустриализации страны, предлагаю 2022-2026 годы, то есть до празднования 35-летия Государственной независимости Таджикистана, объявить: «Годами развития промышленности».

В этот период необходимо образовать более 500 тыс. новых рабочих мест, увеличить денежный доход населения в 2 раза и долю среднего слоя населения довести до 45 %, и тем самым снизить уровень бедности до 15%» [5, 4]. Естественно, в этих условиях многократно возрастает значение банковского сектора в решении социально-экономических проблем общества, так как на практике реализуют финансовую политику государства.

Анализ показывает, что в Республике Таджикистан слабо функционируют основные институты финансового рынка. Только коммерческие банки частично пока остаются важным звеном на рынке услуг. Ибо четыре ведущих системообразующих банков республики были объявлены банкротами. Несмотря на это, основная часть активов рынка услуг приходятся на долю коммерческих банков либо иных кредитных учреждений. В 2021 г. коммерческие банки республики осуществили кредитные вложения в экономику страны в национальной валюте в объеме 8089,5 млн. сомони, который увеличился по сравнению с 2005 г. в 15,4 раза (см. табл. 1).

Рост объема кредитных вложений, если за первые пять лет (2005-2010 годы) составил 3,6 раза, то в период с 2010 по 2021 гг. составил 4,2 раза.

Причина такого высокого роста кредитных вложений обусловлена увеличением суммы краткосрочных кредитов до 2010 года, доля которых в общем объёме кредитных вложений составляла до 80 %. Однако, начиная с 2015 года, постепенно доля долгосрочных кредитов в общем объеме кредитования национальной экономики начинает увеличиваться, а в 2021 году составляет более 62 процентных пункта.

Таблица 1. – Кредитные вложения банков Таджикистана в национальной валюте, млн. сомони.

Показатели	**2005**	**2010**	**2015**	**2021**	**2021г. к 2005, в** разах
Всего	524,3	1905,4	4186,2	8089,5	15,4
- краткосрочные	422,7	1311,9	2338,5	3043,2	7,2
- долгосрочные	101,6	593,5	1847,7	5046,3	49,7
из них:					
- частные коммерческие предприятия	285,1	479,4	1114,2	1795,8	6,3
- государственные предприятия	104,7	244,3	265,5	237,1	2,3
- сельскохозяйственные предприятия	53,8	356,2	295,7	379,3	7,1
- частным лицам	68,9	769,1	1189,5	3641,9	52,9

Источник: Статистический ежегодник Республики Таджикистан. – Душанбе: 2022. – С. 404.

Если посмотреть динамику изменения краткосрочных и долгосрочных кредитов за 2005 – 2021 годы, то заметно, что долгосрочные кредиты увеличились намного больше. За анализируемый период если общие кредитные вложения по Республике Таджикистан увеличились в 15,4 раза, то увеличение краткосрочных и долгосрочных кредитов соответственно составили 7,2 и 49,7 раза. Такая динамика изменения кредитных вложений характеризует стабильность финансовой и кредитной систем страны и уровень доверия к клиентам.

Анализ данных таблицы показывает, что основная часть кредитных вложений в 2021 году были осуществлены в частные коммерческие предприятия и частным лицам, где их доля соответственно составляет 22,2 и 45,0 процентных пункта, где основная часть приходится на долгосрочные кредиты. Это свидетельствует о рыночном характере экономики и о ведущей роли частной собственности в развитии национальной экономики.

Необходимо отметить, что увеличение объемов кредитования субъектов экономики должно основываться на использовании коммерческими банками передовых технологий и новаций в ходе своей деятельности и соответственно акцентировать внимание субъектов экономики на использовании новых технологий. Только таким образом во взаимодействии можно более эффективно использовать достижения науки и техники в процессе хозяйственной деятельности. Этому свидетельствует практика развития банков зарубежных стран.

Зарубежный опыт развития банковской деятельности свидетельствует, что «именно опережающий темп развития производства и предоставление инновационных продуктов / услуг банковского и другого института финансового сектора по сравнению с темпами роста создания новых продуктов в реальном секторе, определяли устойчивое развитие национальной экономики их страны. В современных условиях во всех банках индустриально развитых стран созданы и функционируют специальные департаменты по вопросу обеспечения инновационной деятельности (см. табл. 2)» [1, с. 99].

Следовательно, с учетом опыта функционирования банковской системы развитых стран необходимо во всех финансовых институтах страны создавать соответствующие центры по внедрению инновационных технологий предоставления банковских услуг. Эти центры должны обеспечивать соответствующие условия не только для развития банковской сферы республики, но и содействовать повышению эффективности деятельности предприятий реального сектора экономики и сферы услуг. Только таким образом, можно решать поставленные перед национальной экономикой задачи, определенные в стратегических документах развития страны.

Таблица 2. - Центры по внедрению инноваций в банковской сфере в зарубежных странах

Центры по внедрению инноваций в банковской сфере	Страны
Команда инноваций и развития Bank of America	США
Офисы инновационного развития банков Citi group, Bank of NewYork Mellon, Barclays в Британии	Великобритания
Команда инноваций прикладного характера банка Royal Bank Of Canada	Канада
Центр инноваций и технологий BNP Paribas в Канаде и т.д.	

Источник: Гадисова, Т.М. Внедрение инновационных стратегий и технологий как фактор достижения успеха коммерческих банков / Т.М. Гадисова //Креативная экономика. – 2011. - № 10 (58). - С. 98-102.

К сожалению, в банковской сфере республики пока очень мало используются нововведения и новации в процессе оказания банковских услуг. На многих банках, особенно в коммерческом секторе, управленцы в основном заняты текущими проблемами управления банковской деятельности в ущерб стратегическим направлениям развития. Вопросы формирования и предоставления банковских услуг, основанных на новых, инновационных технологиях остаются мало реализованными. Все это может привести к снижению качества предоставляемых банковских услуг и их несоответствия международным финансовым стандартам. Все это может отрицательно повлиять и на развитие экономики Таджикистана и ее банковской системы.

Отдельные исследования, проведенные среди сотрудников коммерческих банков Республики Таджикистан, показывают, что

традиционные цели функционирования банков являются приоритетными над остальными задачами деятельности, особенно не актуальны вопросы внедрения инновационных технологий.

Так, например, Л.М. Халимов отмечает, что в ходе проведения исследования выявили, что «более 52% опрошенных работников банков отметили, что они совершают банковские операции строго в рамках существующих инструкций, норм и правил, которые утверждены правлением банка, а 10% действует в рамках порученной работы со стороны менеджеров банка. Стержнем поведения большинства банковского персонала является избежание ошибок и неудач, отсутствие инициативы и ожидание заданий сверху и т.д. То есть в большинстве коммерческих банках республики наблюдается доминантное положение «институциональных ловушек» - правил и принципов (см. табл. 3) [7, с.17-18].

Таблица 3. - Традиционность деятельности банковских служащих

№	Правила-принципы	Ответили, чел.	в %
1.	Функционировать в строгом соответствии с имеющимися Инструкциями банка	104	52
2.	Избегать каких-то ошибок и неудач	38	19
3.	Не проявлять инициативы, а ждать указания сверху	22	11
4.	Действовать исключительно в рамках порученной работы	20	10
5.	Думать, главным образом, о собственной безопасности	16	8
6	Итого опрошенных, чел.	200	100

Источник: Халимов, Л.М. Совершенствование механизма банковского ценообразования (на материалах коммерческих банков Республики Таджикистан): автореф. дис. … кан. экон. наук по специальности 08.00.10 / Л.М. Халимов. – Душанбе, 2020. – 51 с.

Следовательно, практика функционирования коммерческих банков Республики Таджикистан свидетельствует о том, что практика работы по институциональным нормам преобладает над эффективностью деятельности и инициативности в решении поставленных задач. Такая форма организации работы и управления персоналом банка препятствует внедрению инновационных технологий в работу банковских институтов и снижает эффективность предоставляемых банковских услуг. Интересен также ответ банковских работников «Избегать каких-то ошибок и неудач», составляющий 19,0 процентных пункта ответов, так как процесс внедрения инновационных технологий при предоставлении банковских услуг не может реализоваться, особенно на начальных этапах, без определенных ошибок либо проблем. Такое поведение персонала банковской сферы также может объясняться структурой управления коммерческими банками, где преобладают административные методы управления персоналом и финансовыми ресурсами. Такая ситуация характеризует слабое реформирование институциональных основ функционирования коммерческих банков и финансовой системы,

сдерживающее политику внедрения новых технологий предоставления банковских услуг субъектам хозяйствования.

Однако, анализ деятельности коммерческих банков Республики Таджикистан показал, что не во всех банках ситуация с управлением инновационных технологий соответствует мировым стандартам. Такие банки, как ОАО «Ориёнбанк», ЗАО «Душанбе Сити Банк», ОАО «Банк Эсхата», ЗАО «Спитамен Банк», ЗАО «Международный банк Таджикистана», ОАО «Алиф Бонк» и другие активно внедряют нововведения в процесс предоставления банковских услуг. Отдельные банки решают задачи по совершенствованию методов управления банком и корпоративной этики путем привлечения зарубежных экспертов. Примером может служить ОАО «Ориёнбанк», который по рекомендациям ЕБРР пригласил консультанта из Лондона для создания условий перехода на инструменты корпоративного управления.

В своей деятельности ОАО «Коммерцбанк Таджикистана» также не стоит на месте, развиваясь в ногу со временем. Современные инновационные технологии глубоко внедрены в его деятельность, например, клиенты банка могут пользоваться мобильным приложением «Фаври». Простой и понятный интерфейс приложения позволяет совершать оплату более 150 видов услуг, оплату в торговых точках QR мерчантов по всему Таджикистану, совершать бесплатные переводы, также мобильное приложение «Фаври» имеет возможность открытия кредитной линии и получения кредитов, не посещая офисы банка через мобильное приложение. Другим инновационным продуктом является кредитный продукт «Дастрас», который предоставляет возможность клиентам банка оплачивать покупку товаров и услуг посредством мобильного приложения и данный продукт до 20 дней не предусматривает оплату процентов и комиссии.

ОАО «Коммерцбанк Таджикистана» подписал соглашение о сотрудничестве со Сбербанком Российской Федерации. В рамках данного сотрудничества реализован сервис мгновенных переводов из мобильного приложения «Сбербанк Онлайн» на счет мобильного приложения (банкинга) «Фаври» от Коммерцбанка Таджикистана. Услуга доступна в разделе «Переводы за рубеж» мобильного приложения «Сбербанк Онлайн». При зачислении на счет мобильного приложения «Фаври» перевод будет сконвертирован в национальную валюту. Данное решение упростит для граждан Республики Таджикистан, выезжающих на заработки в Россию, процесс перевода денег их семьям и родственникам в Таджикистан.

Пользователи мобильного приложения «Фаври» уже могут переводить денежные средства по номеру телефона на территории Республики Таджикистан, теперь же при реализации проекта со Сбербанком, по такой же схеме будут получать переводы из Российской Федерации, что в разы упрощает процесс получения переводов.

Новым и инновационным продуктом ОАО «Коммерцбанк Таджикистана» стало мобильное приложение «Фаври интикол», которое

к настоящему времени не имеет аналога на финансовом рынке Таджикистана. Оно, являясь унифицированным дополнением к приложению «Сбербанк онлайн», не имеет ограничений по пользователям: держатели любых карт, выпущенных российскими банками, могут совершать по нему мгновенные денежные переводы в Республику Таджикистан. Разработка инновационного технологического решения стала возможной благодаря двустороннему проекту «Один шлюз – вся Россия», позволившему мобильному банкингу стать еще более функциональным, универсальным и удобным. Его уникальная новизна заключается в том, что им могут воспользоваться пользователи любых карт российской национальной платежной системы, а также международных платежных систем [2].

Также банк имеет широкую сеть платежных терминалов, которая позволят населению оплачивать услуги связи, интернета, коммунальные услуги и погашать кредиты. Учитывая необходимость перехода на безналичные расчеты и его развитие банк активно начал работу с международными платежными системами Visa international и Union-Pay по выпуску карт.

Реализуемая стратегия развития ОАО «Коммерцбанк Таджикистана» на ближайшую перспективу направлена на расширение сферы применения системы безналичных платежей, совершенствование технологической платформы и внедрение инновационных продуктов.

ОАО «Коммерцбанк Таджикистана» прочно работает на финансовом рынке Таджикистана и входит в единую банковскую систему Республики Таджикистан. С первых дней своего образования на рынке кредитных организаций, банк стремится предоставлять качественные и доступные финансовые услуги населению, поддерживая тем самым развитие малого и среднего бизнеса в регионах страны.

Коммерцбанк, как социально-активный банк на сегодняшний день шагает в ногу с инновационными технологиями, применяя во взаимоотношениях с клиентами стандартизированные процедуры доступа к микрофинансированию, что позволяет минимизировать возможные кредитные риски.

Для подготовки высококвалифицированных кадров в сфере ИТ ОАО «Коммерцбанк Таджикистана» открыл центр по подготовке кадров в сфере ИТ, с целю дальнейшего обустройства на работу. Лучшие специалисты будут проводить профессиональную подготовку в сфере ИТ.

С первых дней своего образования на рынке кредитных организаций, ОАО «Коммерцбанк Таджикистана» стремится предоставлять качественные и доступные финансовые услуги населению, поддерживая тем самым развитие малого и среднего бизнеса в регионах страны. Также банк проводит множество акций социальной поддержки. Так, ОАО «Коммерцбанк Таджикистана» запустил программу «Поддержим трудовых мигрантов», так как период пандемии Коронавируса сильно ударил по финансовому положению трудовых мигрантов, многие из них фактически остались без работы. Это побудило

Правление ОАО «Коммерцбанк Таджикистана» принять беспрецедентное решение по запуску программы поддержки и выделить средства, которые были непосредственно направлены на помощь семьям трудовых мигрантов. В рамках программы были предоставлены кредиты с низкими процентными ставками и первые 6 месяцев проценты не начислялись и не взымались совсем, данные средства направлялись на покупку продуктов питания и предметов первой необходимости, а также трудовым мигрантам и другим клиентам банка была предоставлена отсрочки платежа по уже существующим кредитам.

Как социально ответственный банк, ОАО «Коммерцбанк Таджикистана» получил благодарность от Национального банка Таджикистана за участие в мероприятиях по повышению финансовой грамотности населения в рамках проекта GLOBAL MONEY WEEK 2022. Для ОАО «Коммерцбанк Таджикистана» активная поддержка населения – одна из важнейших целей своей деятельности.

В 2023 году ОАО «Коммерцбанк Таджикистана» одним из первых запустила новый российский сервис переводов СБП из России в Таджикистан. Система быстрых платежей (СБП) – это российский сервис платёжной системы (ПС) для перевода денег или иных средств, их заменителей (чеков, сертификатов, условные платёжные единицы или специализированные ценные бумаги) в электронной или физической форме. Платёжная система устанавливает набор правил и способов, программных, аппаратных и технических средств для передачи денежных средств от одного лица к другому.

Это российский аналог для американской платёжной системы SWIFT (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunications, на русском «Общество всемирных межбанковских финансовых каналов связи»), который независимо работает от влияния третьих стран или лиц в финансовом секторе. Если раньше лица, занимающиеся торговлей или финансовыми операциями с Россией или с российскими компаниями, в частности, с компаниями, находящимися в санкционном списке, не могли совершать перевод средств или возникали проблемы через SWIFT, то теперь через СБП любое лицо может совершать транзакции с Россией или странами, которые находятся под санкциями США - это отключенные от SWIFT Иран, Венесуэла, Сирия и др.

Для перевода средств через SWIFT приходилось каждый раз вводить информацию и идентификацию об отправителе и получателе денежных переводов. Через СБП, если вы уже отправляли кому-то средства один раз, и вводили информацию и идентификацию, при повторном переводе средств вы можете уже этого не делать. В случае, если вы допустили малейшую ошибку при заполнении данных, то для исправления и повторной транзакции у вас иногда может уйти около 2-10 дней, пока в Нью-Йорке не утвердят вашу транзакцию. В отличие от SWIFT, вы можете совершить транзакцию через СБП мгновенно и безопасно прямо со своего смартфона.

Через СБП можно совершать межбанковские переводы по номеру мобильного телефона круглосуточно, без праздников и выходных, комиссии за такие переводы низкие или вовсе отсутствуют. Там, где у SWIFT иногда уходит день на транзакцию, её утверждения в Нью-Йорке и потом получение, у СБП на это уходит не больше часа.

Россия является основным торговым партнёром Таджикистана, внешнеторговый оборот с которой достиг в прошлом году рекордной отметки - 1,7 млрд. долл. США. Также ежегодно трудовые мигранты переводят в Таджикистан около 2 млрд. долл. США, а отключение от SWIFT России очень усложняет это.

К системе СБП уже подключены более 200 банков, включая крупнейшие российские банки Тинькофф, Синара, Сбербанк и пр. Банки «Открытие», «Новкомбанк» и другие планируют подключиться к этой системе уже к середине 2023 года.

На начало 2023 года на территории Республики Таджикистан функционируют 58 Центров банковского обслуживания и 10 филиалов. Исходя из стратегии развития ОАО «Коммерцбанк Таджикистана» планируется открытие новых Центров банковского обслуживания и филиалов, что сделает его более доступным для населения в регионах страны [2].

Таким образом, все эти моменты свидетельствуют о повышении эффективности работы банков в направлении внедрения новых информационных технологий и методов обслуживания клиентов. Эти изменения в работе банковских структур и переход к инновационным методам работы формируют новую среду деятельности банков и привлечения работников нового поколения, соответствующих новым требованиям и методам работы в сфере. Исходя из этого, любой коммерческий банк должен реализовать свою инновационную политику и использовать методы и инструменты ее управления, которые позволяют использовать систему положений, обеспечивающих эффективную реализацию мероприятий.

Литература:

1. Гадисова, Т.М. Внедрение инновационных стратегий и технологий как фактор достижения успеха коммерческих банков / Т.М. Гадисова //Креативная экономика. – 2011. - № 10 (58). - С. 98-102.

2. История ОАО «Коммерцбанк Таджикистана» / cbt.tj.

3. Кодирзода, Д.Б. Мониторинг развития банковской системы Республики Таджикистан в условиях цифровизации экономики / Д.Б. Кодирзода, Ф. Махмудов // Финансово-экономический вестник. – 2023. - № 2 (36). – С. 34-40.

4. Махмудов Ф.И. Институциональные аспекты развития инновационного механизма предоставления банковских услуг коммерческими банками в условиях цифровизации экономики / Ф.И. Махмудов / Мат. XXX-ой межд. научно-практ. конф. «Актуальные направления фундаментальных и прикладных исследований». 7-8 ноября 2022 г. - Bengaluru, India. 2022. – С. 99-105.

5. Послание Президента Республики Таджикистан, Лидера нации, уважаемого Эмомали Рахмона «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики». – Душанбе, 2021. [электронный ресурс]. – URL: http://prezident.tj/node/27417 (дата обращения: 23.03.2022)

6. Хайрзода, Ш. Развитие банковской системы Республики Таджикистан в условиях финансовой нестабильности (теория, методология и практика): автореферат диссертации на соиск. уч. ст. д.э.н. по специальности 08.00.10 – финансы, денежное обращение и кредит / Ш. Хайрзода. – Душанбе, 2021. – 430 с.
7. Халимов, Л.М. Совершенствование механизма банковского ценообразования (на материалах коммерческих банков Республики Таджикистан): автореф. дис. … кан. экон. наук по специальности 08.00.10 / Л.М. Халимов. – Душанбе, 2020. – 51 с.

УДК: 338.23

БАЪЗЕ ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ РУШДИ СТРАТЕГИЯИ ИННОВАТСИОНИИ КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ

Хоҷаев Парвиз Давронович *- доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734064, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: (+992) 93 860 75 03. E-mail:* hojaev123p@mail.ru

Сафаров Фазлиддин Ҳасанович *- аспиранти кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734064, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: (+992) 987336600*

Дар мақола баъзе ҷанбаҳои назариявии стратегияи инноватсионии корхонаҳои саноатӣ дида баромада шудаанд. Исбот шудааст, ки стратегияи инноватсионии як корхонаи саноатӣ бо нияти ояндабинона муайян карда мешавад ва ҳамеша ҳадафи асосии худро дар самти эҷоди арзишҳои нави истеъмолӣ баҳри қонеъ кардани ниёзҳои истеъмолкунандагон вомегузорад. Дар шароити муосир менеҷерон, ки стратегияи инноватсионӣ ва роҳҳои татбиқи онро таҳия мекунанд, бо мушкилоти зерин дучор мегарданд: дарёфти имкониятҳое, ки корхонаи саноатӣ метавонад дар фаъолияти худ барои азхудкунии бозорҳои нав истифода барад; дарёфти роҳҳои баланд бардоштани арзиши корхонаи саноатӣ; бахисобгирии хавфҳои эҳтимолӣ, ки метавонанд ба имкониятхои корхона таъсир расонанд. Ҳамзамон, корхонаҳои муосир бояд хусусияти кластерӣ дошта, модели инноватсионии рушди муносибатҳои иқтисодиро ифода намояд.

Калидвожаҳо: *идоракунии инноватсионӣ, стратегияи инноватсионӣ, корхонаҳои саноатӣ, фаъолияти инноватсионӣ, низом, рақобатпазирӣ, кластер, лоиҳаҳои инноватсионӣ, самаранокӣ.*

НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННОЙ СТРАТЕГИИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Ходжаев Парвиз Давронович *- доктор экономических наук, профессор кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734064, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Телефон: (+992) 93 860 75 03. Электронная почта: hojaev123p@mail.ru*

Сафаров Фазлиддин Хасанович *- аспирант кафедры экономической теории Таджикиского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734064, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Тел.: (+992) 987336600*

В статье рассмотрены некоторые теоретические аспекты инновационной стратегии промышленных предприятий. Доказано, что инновационная стратегия промышленного предприятия определяет приоритетные направления обеспечения новых потребительских ценностей с целью удовлетворения спроса потребителей. В современных условиях перед менеджерами, разрабатывающими инновационную стратегию и способы ее реализации, стоят следующие задачи: поиск возможностей, которые промышленное предприятие может использовать в своей деятельности для освоения новых рынков сбыта; поиск путей увеличения стоимости промышленного предприятия; расчет потенциальных рисков, которые могут повлиять на возможности

предприятий. При этом современные предприятия должны имет кластерный характер и должны отражать инновационную модель развития экономических отношений.
Ключевые слова: *инновационный менеджмент, инновационная стратегия, промышленные предприятия, инновационная деятельность, система, конкурентоспособность, кластер, инновационные проекты, эффективность.*

SOME THEORETICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF THE INNOVATIVE STRATEGY OF INDUSTRIAL ENTERPRISES

Khojaev Parviz Davronovich *- Doctor of Economics, Professor of the Department of Economic Theory of the State Financial and Economic University of Tajikistan. Address: 734064, Republic of Tajikistan, sh. Dushanbe, k. Nakhimova 64/14. Phone: (+992) 93 860 75 03. E-mail: hojaev123p@mail.ru*

Safarov Fazliddin Khasanovich *- Post-graduate student of the Department of Economic Theory of the State Financial and Economic University of Tajikistan. Address: 734064, Republic of Tajikistan, sh. Dushanbe, st. Nakhimov 64/14. Tel.: (+992) 987336600*

The article considers some theoretical aspects of the innovative strategy of industrial enterprises. It is proved that the innovative strategy of an industrial enterprise is determined by a long-term intention and always sets as its main goal the direction of creating new consumer values in order to meet the needs of consumers. In the current conditions, managers who develop an innovative strategy and ways to implement it face the following tasks: searching for opportunities for industrial enterprises to develop new markets; search for ways to increase the value of an industrial enterprise; taking into account possible risks affecting the capabilities of enterprises. At the same time, modern enterprises should be of a cluster nature and represent an innovative model for the development of economic relations.
Key words: *innovation management, innovation strategy, industrial enterprises, innovation activity, system, competitiveness, cluster, innovation projects, efficiency.*

Дар шароити муосир мафҳуми "менеҷмент" таъсири ҳадафнокро ба объекти идорашаванда (корхонаи саноатӣ, шуъба, кормандон, равандҳо) аз ҷониби субъекти идоракунӣ (роҳбарон, менеҷерон) дар шароити маҳдудияти захираҳо ифода мекунад. Идоракунӣ бо категорияи менеҷмент зич алоқаманд буда, маънои фаъолияти касбии самараноки корхонаи саноатиро дорад. Аз ин лиҳоз, идоракунӣ ҳамчун фаъолияти касбӣ рушди мақсаднок ва устуворро дар муддатҳои гуногун таъмин менамояд.

Хусусияти фарқкунандаи менеҷменти муосир, ҳамчун илм, дар маҳорату таҷриба ва қабули қарорҳои идоракунӣ, бо назардошти ба ҳам пайвастани унсурҳои таркибии он - идоракунии стратегӣ ва идоракунии тактикӣ зоҳир мегардад. Идоракунии стратегӣ ҳамчун зерсистемаи низоми умумии идоракунии корхонаи саноатӣ бо стратегияи маркетинг алоқамандии зич дорад.

Идоракунии стратегӣ маҷмуи амалиёти мушаххаси фаъолияти касбиро барои таҳлил, таҳия, татбиқ, назорати стратегияи генералии корхона ва таҳияи моделро барои дурнамои рушди корхонаи саноатӣ дар бар мегирад.

Таҳаввули назария ва амалияи идоракуниро ба назар гирифта, С.А. Попов се сатҳи идоракуниро ҷудо мекунад: «сатҳи аввал (стратегӣ-дарозмуддат-банақшагирӣ) ба идоракунии маъмурӣ мувофиқат мекунад;

дувум (менеҷменти стратегӣ) - идоракунии ҳадафҳо; сатҳи сеюм (менеҷменти стратегӣ) - менеҷмент – омӯзиш» [5, с.72].

Идоракунии стратегӣ маҷмуи қарорҳо ва амалҳо оид ба ташаккул ва татбиқи стратегияҳое мебошад, ки барои расидан ба ҳадафи корхонаи саноатӣ таҳия шуда, фаъолияти касбиро дар назар надоранд.

Вобаста аз соҳаҳои функсионалӣ, стратегия ё идоракунии стратегӣ дар як корхонаи саноатӣ метавонад системае бошад, ки аз унсурҳо ё зерсистемаҳо, аз ҷумла стратегияи инноватсионӣ иборат бошад:

- стратегияи маҳсулот;
- стратегияи маркетинг;
- стратегияи рақобат;
- *стратегияи инноватсионӣ;*
- стратегияи сармоягузорӣ;
- стратегияи рушд;
- стратегияи иқтисодии хориҷӣ;
- стратегияи ташкилӣ ва ғайра [3, с.11-12].

Стратегияи инноватсионӣ системаи чораҳо оид ба идоракунии тағйирот дар корхонаи саноатӣ мебошад. Ин стратегия корхонаи саноатиро ба эҷоди маҳсулот, технологияҳо, дигар навовариҳо, инчунин комбинатсияи онҳо равона мекунад.

Стратегияи инноватсионӣ тамоми ҷузъҳои асосиро дар бар мегирад: миқёси тиҷорат, намуди зоҳирӣ ва ҳадафҳои он. Миқёс, пеш аз ҳама, тавассути як маҳсулот ё маҳсулоти комилан нав, ки аз ҷониби бозор қабул карда мешавад, муайян мегардад. Намуди зоҳирӣ, чун қоида, ба тағйир додани тасаввуроти истеъмолкунандагон дар бораи маҳсулот ё ҳалли худи корхонаи саноатӣ ва ғайра нигаронида шудааст.

Стратегияи инноватсионии корхонаи саноатӣ ҳамеша ҳадафи асосии худро дар самти эҷоди арзишҳои нави истеъмолӣ баҳри қонеъ кардани ниёзҳои истеъмолкунандагон вомегузорад. Гурӯҳи менеҷерон, ки стратегияи инноватсионӣ ва роҳҳои татбиқи онро таҳия мекунанд, бо мушкилоти зерин дучор мегарданд: аввалан, бо муайян кардани имкониятҳое, ки як корхонаи саноатӣ метавонад дар фаъолияти худ барои ба даст овардани бозорҳои нав истифода барад; дуюм, бо муайян кардани роҳҳои баланд бардоштани арзиши як корхонаи саноатӣ; сеюм, бо зарурати истифодаи мутавозуни ин имкониятҳо бо назардошти хавфҳои эҳтимолӣ, ки метавонанд ин имкониятҳоро ҳамроҳӣ кунанд.

Дар асоси ҳадафи изҳоршудаи стратегияи инноватсионӣ маълум мешавад, ки корхонаҳои саноатӣ мехоҳанд дар бозори рақобат пешсаф шаванд. Аз ин рӯ, стратегияи инноватсионӣ бо хавфҳои назаррас алоқаманд аст, аммо натиҷаи ниҳоии ин стратегия дар шакли ҳиссаи бозор ва фоидаи эҳтимолӣ, ин хавфро пурра фаро мегирад.

Дар марҳилаи ташаккул додани стратегияи инноватсионии рушд, корхонаи саноатӣ ба таҳлили ҳамаҷонибаи таъсири системаи хавфҳо,

имкониятҳо ва таҳдидҳо ниёз дорад, ки имкон медиҳад дурнамои он муайян карда шавад.

Барои бомуваффақият роҳандозӣ намудани стратегияи инноватсионӣ, ки ба ташкилёбии сегменти комилан нави бозор мусоидат мекунад, чораҳои зеринро амалӣ кардан зарур аст:

- истеҳсоли маҳсулоти нав метавонад як раванди хеле тӯлонӣ ва таваккалнок бошад;
- маҳсулот бояд дорои функсияҳои нисбатан баландтар бошад ва ба истеъмолкунандагон фоида ва манфиати бештар орад;
- маҳсулот бояд сабаби такмилдиҳии доимӣ ва истифодаи технологияҳои инноватсионӣ гардад;
- маҳсулот бояд диққати доираи мақсадноки истеъмолкунандагонро ҷалб намояд.

Тавре ки аз гуфтаҳои В.Ф. Уколов бармеояд, "стратегияҳои инноватсионӣ метавонанд дар намудҳои зерин бошанд: тақлидӣ - навовариҳое, ки ба фатҳ намудани фазои ягонаи бозор нигаронида шудаанд; тақлидӣ - ба даст овардани технологияҳои нав (маҳсулот) тибқи иҷозатнома; анъанавӣ - беҳтар намудани сифати маҳсулот; оппортунистӣ - таҳияи маҳсулоти стратегӣ бо хароҷоти нисбатан пасти таҳқиқ ва рушд; мудофиавӣ - нагузоштан ба ақибмонӣ аз рушди техникӣ ва технологияи рақибон" [6, с.208-209].

Мо чунин меҳисобем, ки ҳама чораҳо оид ба татбиқи стратегияи инноватсионӣ барои ба даст овардани бартариҳои рақобатӣ нигаронида шудаанд. Инчунин, ҳангоми муайян кардани стратегияи инноватсионӣ, мо дастовардҳои рушди устуворро низ ба инобат гирифтем.

Барои амалан татбиқ намудани стратегияи инноватсионӣ, ки барои ба даст овардани бартариҳои рақобатпазир ва расидан ба рушди устувор нигаронида шудааст, таснифи лоиҳаҳо на он қадар муҳим мебошанд, чунки мундариҷаи ҳар як лоиҳа аз самаранокии он вобаста аст.

В.Ф. Уколов чунин қайд мекунад: «Менеҷменти инноватсионӣ маҷмуи принсипҳо ва усулҳо, тарзҳои идоракунии равандҳои инноватсионӣ, фаъолияти инноватсионии ин сохторҳо ва, ҳамзамон, кормандони онҳо мебошад. Менеҷмент, ба маънои умумӣ, идоракунӣ ва менеҷменти инноватсионӣ ҳамчун идоракунии инноватсияҳо амиқ гардидааст” [7, с.45-48].

Менеҷменти инноватсионӣ чунин вазифа ва принсипҳои умумии идоракуниро дар бар мегирад - банақшагирӣ, ташкили навоварӣ, коммуникатсия, идоракунии ҳавасмандкунӣ, ҳамоҳангсозӣ ва назорат. Ба ақидаи мо, вазифаҳо ва принсипҳои махсуси менеҷменти инноватсионӣ таъмини хусусияти дурнамои навовариҳои банақшагирӣ, принсипи барномавӣ-ҳадафии банақшагирӣ, навовариҳо, принсипи банақшагирии маҷмуӣ барои таъмини ягонагии банақшагирии инноватсионӣ, иҷтимоию иқтисодӣ ва инчунин принсипи идомаи банақшагириро дар бар мегиранд.

Дар робита ба ин, мафҳуми "менеҷменти фаъолияти инноватсионӣ" ин идоракунии шаклҳои гуногуни фаъолият дар корхонаи саноатӣ мебошад, ки бо истеҳсоли маҳсулоти нав, корҳои тарроҳӣ ва конструкторӣ, коркарди технологӣ, корҳои таҷрибавию истеҳсолии такмилёфта машғул аст.

Мафҳуми "менеҷменти инноватсионӣ", ки аз мафҳуми "менеҷмент" сарчашма мегирад, ин фаъолияти касбӣ дар идоракунии навовариҳо мебошад, ки дар оянда самаранокии баланди кор ва инчунин рушди мақсаднок ва устувори онҳоро таъмин менамояд.

Ба корхонаҳои инноватсионии саноатӣ гурӯҳҳои зерини корхонаҳо дохил мешаванд: корхонаҳои венчурӣ; иттиҳодияҳои илмию истеҳсолӣ; комплексҳои илмию техникии байнисоҳавӣ; марказҳои муҳандисӣ; дастаҳои муваққатии илмию техникӣ; ташкилотҳои махсуси амбулаторӣ; марказҳои тадқиқотии минтақавӣ [4, с. 100].

Корхонаи саноатӣ як субъекти мустақиле мебошад, ки истеҳсол, фурӯш, хизматрасонӣ ва дигар намуди амалиётро анҷом медиҳад. Дар асоси ин, гуфта метавонем, ки корхонаи инноватсионии саноатӣ як субъекти мустақили аз ҷиҳати ташкилӣ ҷудогона буда, фаъолияти соҳибкориро вобаста ба таҳия, истеҳсол ва таҳвили маҳсулоти инноватсионӣ (мол, хизматрасонӣ) амалӣ намуда, ҳиссаи онҳо назаррас буда, на кам аз (≥ 25%)-ро дар ҳаҷми умумии истеҳсоли молҳо (хизматрасониҳо) ташкил медиҳад. Бинобар ин, дар дигар корхонаҳои саноатӣ, ки ҳиссаи навовариҳо камтар аз 25%-ро ташкил медиҳанд, корхонаҳои инноватсионӣ ҳисобида намешаванд.

Корхонаҳои инноватсионии таваккалӣ дар фаъолияти худ асосан ба ҷустуҷӯ, татбиқ, тарҳрезӣ, таҳия ва эҷоди навъҳои нави маҳсулот, технологияҳои нав ва қарорҳои ташкилӣ ва идоракунӣ дар асоси онҳо бо сармояи венчурӣ нигаронида шуда, аҳаммияти хосса медиҳанд. Бояд қайд кард, ки ҳиссаи назарраси ин гурӯҳи корхонаҳоро корхонаҳои хурди инноватсионии саноатӣ ташкил медиҳанд.

Дар адабиёти илмӣ [2, с. 36] намуди классикии корхона ва навъи инноватсиони онро фарқ мекунанд. Ҳамзамон, ин корхонаҳо бо хусусиятҳои зерин тавсиф карда мешаванд: шиддатнокии сармоя ва хусусияти моддии дороиҳо; ҳамгирой ва хоҳиши таъсиси назорати пурра аз болои таъминкунандагон ва истеъмолкунандагон; вобастагии коргарон аз идоракунӣ; истифодаи нокифояи технологияҳои инноватсионӣ; ҳатмии минтақавии ширкат, ки дар натиҷаи стратегияи татбиқшаванда ё шароити объективии бозор ба вуҷуд омадааст.

Бо рушди муносибатҳои бозории ҷаҳонӣ формати нави корхонаҳои саноатӣ ба вуҷуд омад, ки ҳамчун навъи инноватсионии муносибатҳои иқтисодӣ тавсиф карда мешаванд. Он дорои хусусиятҳои зерин мебошад: хусусияти ғайримоддии дороиҳо, ки пешбари он сармояи инсонист; созишномаҳо бо таъминкунандагон, истеъмолкунандагон ва кормандони ширкат; ҳудуди васеи корхонаҳо; рақобатпазирӣ на аз ҳисоби худи

дороиҳо, балки бо ҳаракатнокии онҳо таъмин карда мешавад; истифодаи васеи технологияҳои инноватсионии сарфакоронаи захираҳо; тозагии экологии истеҳсолот [2, с. 36].

Аён аст, ки корхонаи муосир хусусиятҳои кластерӣ дошта, модели инноватсионии рушди муносибатҳои иқтисодиро ифода менамояд.

Принсипҳои менеҷмент ва намудҳои корхонаҳои инноватсиониро ба назар гирифта, хусусиятҳои идоракунии фаъолияти инноватсиониро дар маҷмуъ дар як корхонаи саноатӣ ва, пеш аз ҳама, дар корхонаи хурди инноватсионӣ ба назар гирифтан лозим аст. Ба ақидаи мо, вижагиҳои идоракунии фаъолияти инноватсионӣ дар корхонаи саноатӣ, пеш аз ҳама, мушаххасоти ҳуҷҷатгузорӣ, банақшагирӣ ва ҳисоботдиҳӣ оид ба фаъолияти инноватсионӣ ва намудҳои муайяни корро дар бар мегирад.

Масалан, ҳуҷҷатҳои асосии ҳисоботдиҳӣ ва банақшагирӣ барои идоракунии фаъолияти инноватсионӣ дар технопаркҳо ва дигар маҷмуаҳои илмӣ-технологии муассисаҳо инҳо мебошанд:
• Ҳисобот дар бораи вазъи навъи инноватсионии кор.
• Сохтори ҳисобот оид ба навъи инноватсионии стандартии кор.
• Сохтори ҳисобот оид ба намуди мураккаби инноватсионии кор.
• Ҳисоботи ҳармоҳа оид ба корҳои инноватсионӣ.
• Ёддошти тафоҳум дар бораи ҳолати навъи инноватсионии кор.

Хусусияти менеҷменти инноватсионӣ низ дар истифодаи самараноки буҷет аст, яъне банақшагирии молиявӣ дар ин ҷо ба назар гирифта шудааст.

Ҳадафҳои системаи менеҷмент дар корхонаҳои инноватсионии саноатӣ, ки маблағҳои буҷетӣ истифода мешаванд, таҳияи сиёсат, тартиб ва усулҳое мебошад, ки ба банақшагирӣ ва назорати саривақтии хароҷоту арзиш имкон медиҳанд.

Равандҳои идоракунии хароҷот барои як намуди инноватсионии кор ҷузъҳои зеринро дар бар мегиранд:

- Баҳодиҳии хароҷот ҳамчун раванде, ки барои муайян кардани арзишҳои тақрибии арзиши захираҳо барои иҷрои амалиёти инфиродӣ заруранд, ҳисобида мешавад.
- Таҳияи буҷети хароҷот - раванде мебошад, ки барои сметаи хароҷоти ибтидоӣ тавассути ҷамъ кардани сметаи хароҷоти фаъолияти инфиродӣ ё бастаҳои корӣ зарур аст.
- Идоракунии хароҷот - чораёни таъсир ба омилҳое, ки боиси тағйирот дар хароҷот ва баҳодиҳӣ, инчунин, раванди идоракунии буҷети инноватсионӣ ва тағйироти он мебошад.

Идоракунии хароҷот дар корхонаи саноатӣ дар асоси нақшаи идоракунии арзиш амалӣ мегардад. Нақшаи идоракунии хароҷот дар марҳилаи банақшагирӣ таҳия карда мешавад ва барои ҳар се раванди идоракунии хароҷот замина фароҳам меорад, то самаранокӣ ва мутобиқати ин равандҳоро таъмин намояд.

Нақшаи идоракунии хароҷот вобаста ба талаботи иштирокчиёни лоиҳа метавонад расмӣ ё ғайрирасмӣ, хеле муфассал ё умумӣ бошад ва аз ҷиҳати идоракунии тамоми лоиҳаи инноватсионӣ ёрирасон буда метавонанд.

Дар доираи нақша танҳо равандҳои марбут ба баҳодиҳии арзиши кор ва захираҳо, буҷет барои кори инноватсионӣ дар марҳилаҳои омодасозии асосноккунӣ ва таҳияи нақша баррасӣ карда мешаванд. Ҳамин тариқ, ҳангоми таҳияи нақшаи идоракунии хароҷот ду раванд амалӣ карда мешаванд:

- Сметаи хароҷот.
- Таҳияи буҷети хароҷот.

Ҳангоми идоракунии хароҷоти баъзе амалиёт, пеш аз ҳама, корҳои хурди навоварона, равандҳо ба монанди баҳодиҳӣ ва буҷетгузории хароҷот бо ҳам зич алоқаманданд, муттаҳид мешаванд, ки як корманд дар муддати нисбатан кӯтоҳ иҷро мекунад.

Ҳуҷҷати асосие, ки бо ёрии он арзиши амалиёти инноватсионӣ дар корхонаи саноатӣ муайян карда мешавад - ҳуҷҷати роҳнамоӣ барои давраи муайян мебошад.

Буҷаи як намуди кори инноватсионӣ тақсимоти банақшагирифташудаи маблағҳо мебошад: ҷузъҳои хароҷот, давраҳо, иштирокчиён, вазифаҳои ҳалшаванда, ҷузъҳои натиҷаҳои пешбинишуда, унсурҳои сохтори ташкилӣ ва ғайраҳо.

Ҳангоми идоракунии хароҷот аз ҳама муҳимтаринро сметаи кор меноманд, ки асосноккунӣ ва ҳисобкунии хароҷотро дар асоси ҳаҷми кор, захираҳои зарурӣ ва нархҳо, ки аз рӯйи унсурҳои хароҷот сохта шудаанд, дар бар мегирад.

Дар асоси моддаҳои хароҷот ҳамчун воситаи идоракунии фаъолияти инноватсионӣ, таҳлили муқоисавии хароҷоти воқеӣ ва банақшагирӣ барои амалисозии корҳои инноватсионӣ, банақшагирӣ ва назорат анҷом дода мешавад.

Шаклҳои хароҷот нақши ҷамъкунандаи иттилоотро дар соҳаҳои мухталифи корҳои инноватсионӣ ҷорӣ менамоянд, аз ҷумла:

- аз рӯйи хусусиятҳои кор;
- то лаҳзаи иҷрои кор;
- аз рӯйи сохтори хароҷот ва ҳисобҳо;
- аз ҷониби шахсони масъул барои иҷрои кор.

Ҳамин тариқ, сметаи хароҷот нақши муҳимро дар ташаккул ва иҷрои буҷети намуди инноватсионии кор, нигоҳдории баҳисобгирии идоракунии ҷорӣ ва баҳодиҳии хароҷоти эҳтимолӣ дар охири кори инноватсионӣ мебозанд.

Ҳангоми банақшагирии корҳои бузурги инноватсионӣ, шумораи унсурҳои алоҳидаи хароҷот метавонад хеле назаррас бошад, ки боиси мушкилоти муайяни вобаста ба тавсифи хароҷоти нақшавӣ ва воқеӣ гарданд. Ҳамчун яке аз роҳҳои ҳалли ин масъала, усули баҳисобгирии

хароҷот барои равандҳои бизнес пешниҳод карда мешавад, ки ҷузъҳо на барои воҳиди алоҳидаи сохторӣ, балки барои равандҳои бизнес як корхонаи саноатӣ ташкил карда мешаванд. Дар ин ҳолат, як ҷузъ якчанд равандҳоро дар бар мегирад ва ба сатҳи баланд мувофиқат мекунад, дар ҳоле ки шумораи умумии унсурҳои хароҷотро коҳиш медиҳад [8, с. 172].

Таҳияи буҷет барои даромад ва хароҷот ин ҳамгиро кардани сметаи хароҷоти амалиёти инфиродӣ оид ба банақшагирии корҳои инноватсионӣ ё худи корҳо мебошанд, ки ба таҳияи буҷети умумии нақшаи асосии хароҷот нигаронида шуда, самаранокии татбиқи нақшаи инноватсиониро баҳо медиҳанд. Аз ин рӯ, пеш аз таҳияи буҷети умумӣ сметаи хароҷотро барои чорабиниҳои ба нақша гирифташуда ё бастаҳои корӣ таҳия кардан лозим аст.

Унсурҳои буҷет дар корхонаи саноатӣ ҳамчун раванди ташаккул, баҳисобгирӣ ва назорати иҷрои буҷетҳо мебошанд:

- Сохтори даромад ва хароҷот.
- Тақсимоти даромад ва хароҷот бо фосилаи вақт.
- Сохтори марказҳои масъулияти молиявӣ (МММ) ва тақсимоти даромад ва хароҷот барои МММ-и ташаккулёфта.
- Равандҳои банақшагирӣ, баҳисобгирӣ ва назорат, ки ҷамъоварӣ ва муттаҳидсозии маълумоти нақшавӣ ва воқеиро дар бораи марказҳои масъулияти молиявӣ пешбинӣ мекунанд.

Унсури иловагии буҷет ташаккули баҳисобгирии идоракунӣ мебошад, чунки баҳисобгирии хароҷот барои равандҳои бизнес танҳо дар асоси баҳисобгирии идоракунӣ имконпазир аст. Дар ин ҳолат, бояд нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии идоракунӣ ва ҳамгироии баҳисобгирии идоракунӣ, баҳисобгирии муҳосибӣ (молиявӣ) бо эҷоди шакли ягонаи ҳисобот дар оянда тартиб дода шавад. Дар ҳар корхонаи саноатӣ барои ҳар як намуди кори инноватсионӣ сметаи хароҷот, буҷет ва баҳисобгирии идоракунӣ тартиб дода шуда, равандҳои тиҷоратро инъикос мекунанд.

Тавсифи усулҳо, воситаҳо ва натиҷаҳои раванди баҳодиҳии арзиши як навъи инноватсионии кор имкон медиҳад, ки сохтори раванд ва технологияи татбиқи он хубтар дарк гардад.

Барои беҳтар тавсиф кардани навовариҳо, кор низ бояд баҳо дода шавад.

Хуллас, бояд қайд кард, ки менеҷменти инноватсионӣ ҳамон вазифаҳо ва принсипҳои умумии идоракунӣ - банақшагирӣ, ташкили навоварӣ, коммуникатсия, идоракунии ҳавасмандкунӣ, ҳамоҳангсозӣ ва назоратро дар бар мегирад.

Ҳамин тариқ, ба андешаи мо, корхонаҳои саноатиеро, ки бо фаъолияти инноватсионӣ машғуланд, ба ду гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст - корхонаҳои инноватсионии саноатӣ, ки дар онҳо ҳиссаи навовариҳо зиёда аз 25% аз ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулот (хизматрасониҳо) ва корхонаҳои саноатӣ, ки дорои ҳиссаи навовариҳо камтар аз 25% мебошанд. Ҳамзамон, усулҳои идоракунии фаъолияти инноватсионӣ дар

корхонаҳо, аз ҷумла дар корхонаҳои хурди инноватсионӣ метавонад риояи принсипҳои идоракунӣ, маҷмуи ҳуҷҷатҳои банақшагирию ҳисоботдиҳӣ, ҳисоботи буҷетӣ, сметаи хароҷот ва идоракунии хароҷотро дар бар гирад.

Адабиёт

1. Инновационная глобализация и конкурентоспособность через призму экономики России и США. [электронный ресурс]. - URL: Stra.teg.ru/lenta/innovation/1137. (дата обращения: 12.03.2021)

2. Дынкин А.А. и др. Конкурентоспособность России в глобальной экономике / А.А. Дынкин и др. – М.: Изд-во "Международные отношения", 2003. – 234 с.

3. Ляшко Ф.Е. Стратегический менеджмент в авиастроении: учебное пособие / Ф.Е. Ляшко, В.И. Приходько, Г.С. Тютюшкина. - Ульяновск: УлГТУ, 2003. – 123 с.

4. Мухамедьяров А.М. Инновационный менеджмент / А.М. Мухамедьяров. - М.: Инфра-М., 2008. – 231 с.

5. Попов Д. Эволюция показателей стратегии развития предприятия / Д. Попов // Управление компанией. - 2003. - № 1. – С. 69-75.

6. Попов Д. Эволюция показателей стратегии развития предприятия / Д. Попов // Управление компанией. - 2003. - №2. – С. 66-76.

7. Уколов В.Ф и др. Инновационный менеджмент в государственной сфере и бизнесе: учебник / В.Ф. Уколов. - М.: Экономика, 2009. - 395 с.

8. Ходжаев П.Д. Теоретические аспекты развития инновации в сфере транспортных услуг [Текст] / П.Д. Ходжаев, Ф.Т. Шодиев // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - Душанбе: Сино, 2019. - №5. - Часть II. - С. 171-179.

УДК: 330.313

ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН С ПРИМЕНЕНИЕМ СТАТИСТИЧЕСКИХ МЕТОДОВ

Комилов Абубакр Косимович *- доктор экономических наук, заведующий кафедрой экономической теории Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: 935-27-07-70.*

Собирзода Нурали Мирали *- доктор экономических наук, профессор кафедры бухгалтерского учета Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: 902-44-80-80.*

В настоящей статье на основе применения различных методологий прогнозов с использованием программы Спектрум сделано прогнозирование демографических показателей Республики Таджикистан до 2050 года. Также в статье показаны полученные результаты прогноза численности населения, демографической нагрузки, прогноз численности населения по полу, возрасту и коэффициент удвоения. На основе полученных результатов, сделаны выводы и предложения, которые в перспективе можно применить как основу для совершенствования демографической политики страны, совершенствование механизма государственного регулирования демографических процессов.

Ключевые слова: *демография, прогнозирование, численность населения, структура населения, демографическая нагрузка, демографическое поведение, половозрастная структура, миграция.*

ОЯНДАБИНИИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ ДЕМОГРАФИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БО ИСТИФОДАИ УСУЛҲОИ ОМОРӢ

Комилов Абубакр Қосимович *- доктори илмҳои иқтисодӣ, мудири кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Сурога: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: 935- 27-07-70*

Собирзода Нуралӣ Миралӣ *- доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи баҳисобгирии бухгалтерии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Сурога: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиѐбони Рӯдакӣ 17. Телефон: 902-44-80-80.*

Дар мақолаи мазкур дар асоси истифодаи методологияи ояндабинӣ бо барномаи спектрум пешгӯии нишондиҳандаҳои демографии Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2050 гузаронида шудааст. Инчунин, дар мақола натиҷаҳои бадастомадаи пешгӯии шумораи аҳолӣ, сарбории демографӣ, ояндабинии шумораи аҳолӣ аз рӯйи ҷинс, синну сол ва коэффитсиенти ду баробар афзудани аҳолӣ (дучандшавӣ) нишон дода шудааст. Дар асоси натиҷаҳои бадастомада хулосаю пешниҳодҳо манзур карда шудаанд, ки дар оянда метавонанд ҳамчун асос барои мукаммалгардонии сиёсати демографии мамлакат, такмили механизми танзими давлатии равандҳои демографӣ истифода шаванд.

Калидвожаҳо: *демография, ояндабинӣ, шумораи аҳолӣ, сохтори аҳолӣ, сарбории демографӣ, рафтори демографӣ, сохтори ҷинсӣ-синнусолӣ, муҳоҷират.*

FORECASTING DEMOGRAPHIC INDICATORS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN USING STATISTICAL METHODS

Komilov Abubakr Kosimovich *- Doctor of Economics, Head of the Department of Economic Theory of the Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: 935-27-07-70.*

Sobirzoda Nurali Mirali *- Tajik National University, Doctor of Economics, Professor of the Department of Accounting. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17*

In this article, based on the use of various forecasting methodologies using the Spectrum program, a forecast is made of the demographic indicators of the Republic of Tajikistan until 2050. The article also shows the results of population forecast, demographic load, population forecast by gender, age and doubling rate. Based on the results obtained, conclusions and proposals were made that in the future can be used as the basis for improving the country's demographic policy and improving the mechanism of state regulation of demographic processes.

Key words: *demography, forecasting, population size, population structure, demographic burden, demographic behavior, gender and age structure, migration.*

Демографическое прогнозирование – это обоснованное с точки зрения науки предвидение или предположение основных тенденций движения населения и перспективы демографического развития страны, в том числе: определение численности населения, его половозрастной структуры, рождаемости, смертности, миграции и других показателей, связанных с движением населения страны в перспективе. Демографическое прогнозирование необходимо для определения потребности в производстве товаров и услуг, строительстве жилья и социальной инфраструктуры (школ, больниц и т.д.) в перспективе [1]. Удовлетворить эти потребности невозможно без прогнозирования и определения количественного и качественного развития населения в перспективе. Прогнозирование способствует эффективному планированию социально-экономических программ государства. Конечно, прогнозирование не даёт 100% гарантию точности в расчетах, однако при планировании производства определенного товара в перспективе строительства школ, больниц и других инфраструктур необходимо планировать участников данного процесса, особенно

потребителей этих продуктов и услуг [2]. В этой связи для определения тенденций движения населения нами составлен прогноз численности, половозрастной структуры населения, рождаемости и смертности населения, а также демографической нагрузки и коэффициента удвоения населения на период с 2020 по 2050 годы. В процессе прогнозирования в основном были использованы статистические данные [10]. В прогнозе использована программа СПЕКТРУМ, разработанная ООН для определения перспектив экономико-социальных явлений. Наш прогноз является среднесрочным, что согласно методике проведения прогнозов, является более точным и надёжным в отличие от долгосрочных прогнозов. Наш прогноз, по сути, соответствует аналитическому прогнозу и прогнозу предостережения. Целью данного прогноза является изучение современного состояния воспроизводства населения и установление его влияния на будущее социально-экономическое развитие населения в перспективе[4].

Эти расчеты основываются на сопоставлении суммарного коэффициента рождаемости, который необходим для замещения населения или обеспечение простого воспроизводства населения [3]. Конечно, население Республики Таджикистан имеет [5] тенденцию роста. Однако прогнозные значения общего коэффициента рождаемости и смертности, а также естественный прирост населения страны в перспективе показывают, что особенно ОКР и ЕПН имеют тенденции к снижению. Следует отметить, что до 2050-х годов в стране обеспечивается естественный прирост населения на уровне 1,18 промилле, что чревато негативными последствиями.

Диаграмма 1. – Прогноз численности населения Республики Таджикистан за 2020-2050 гг. (тыс. человек, оба пола)

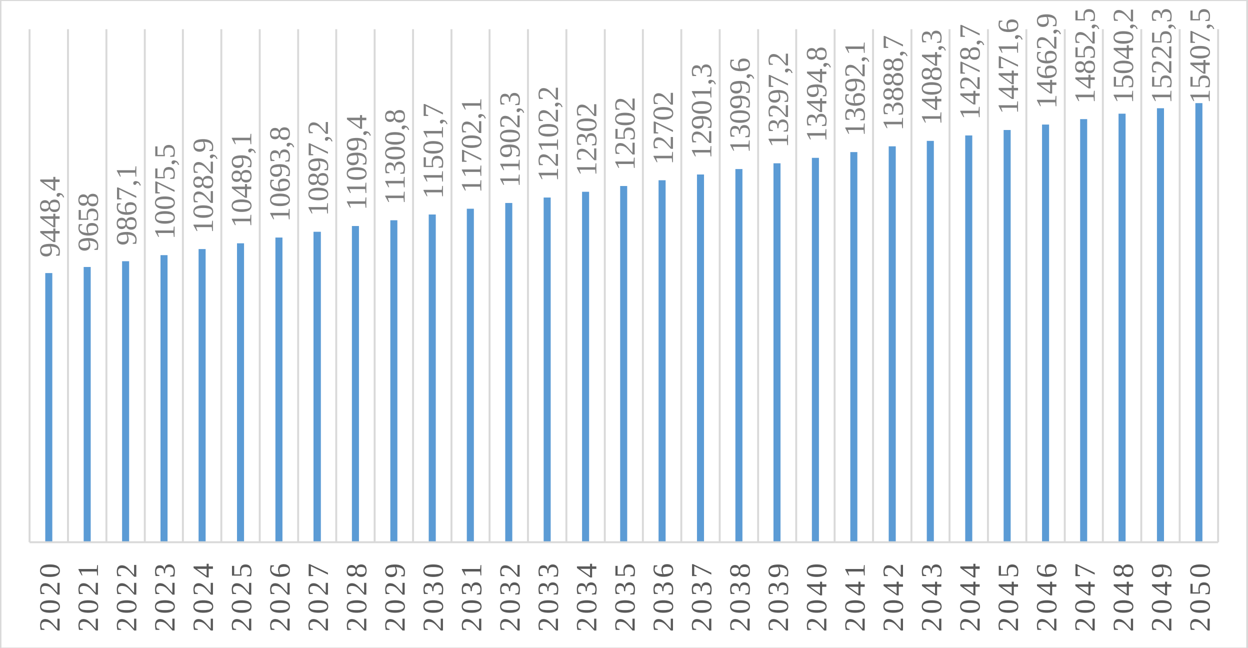

Составлено авторами по прогнозным данным.

Полученные данные прогноза численности населения страны показывают, что население Республики Таджикистан независимо от

снижения общего коэффициента рождаемости имеет тенденцию роста. Это, прежде всего, связано со снижением уровня смертности и увеличением продолжительности жизни населения страны. За период с 2020 по 2050 гг. по прогнозным расчетам население страны увеличивается с 9448,4 тыс. человек до 15407,5 тыс. человек [3]. Однако в прогнозе не учтено влияние таких эпидемиологических явлений, как COVID-19. Следует отметить, что наш прогноз соответствует прогнозу численности населения страны в разработке НСР-2030. Рост населения в условиях нехватки земель сельскохозяйственного назначения приведет к негативным последствиям. Даже сейчас страна не в состоянии обеспечить население продовольственными товарами, рабочими местами и достойной заработной платой. Прирост населения до 15407,5 тыс. человек становится угрозой для экономической и демографической безопасности страны.

Диаграмма 2. – Прогноз населения страны в пятилетнем интервале

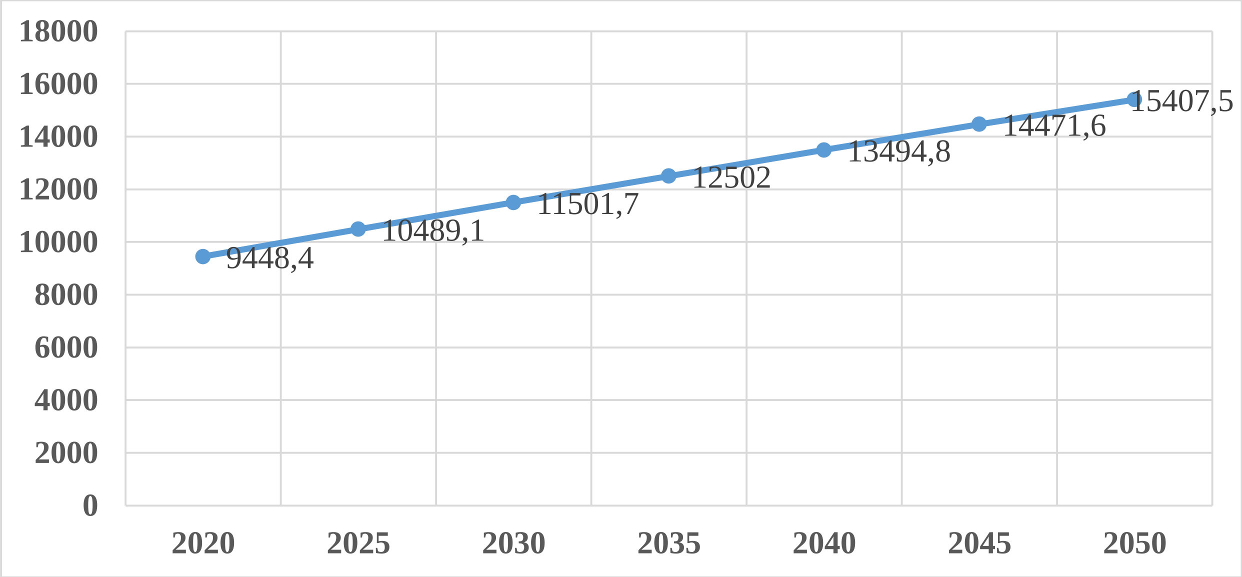

******Источник: разработано авторами по прогнозным данным*.

Наши расчеты показывают, что население страны ежегодно увеличивается в количестве 208,14 тыс. человек или на 1040,7 тыс. человек на протяжении 5 лет. Это свидетельствует о том, что рост населения для Таджикистана неизбежен. Хотя с 2019-2021 годов Правительством страны была задействована программа по здоровью населения и меры, принимаемые в данной программе, сведены к снижению уровня рождаемости и повышения здоровья населения страны.

Далее для глубокого анализа тенденций демографического развития страны сделана попытка прогнозировать численность населения Республики Таджикистан по полу на период с 2020 по 2050 годы.

Диаграмма 3. – Прогноз численности населения РТ по полу на 2020-2050 гг. (млн. человек)

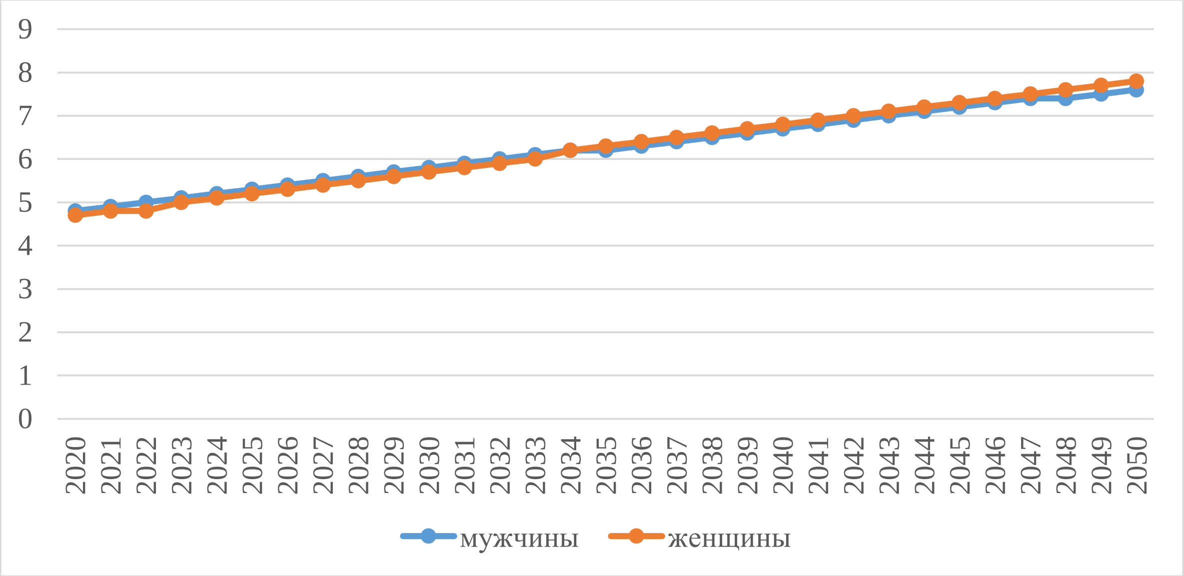

**Источник: разработано авторами.*

В структуре населения особое место занимает прогнозирование численности населения по полу (мужчины и женщины). Согласно полученным результатам прогноза соотношения мужского и женского населения можно сделать вывод, что на период с 2020 по 2050 годы особое отклонение в этом аспекте не наблюдается. Если в 2020 году численность мужского населения составляла 4,8 млн. человек, а женского населения - 4,7 млн. человек, то в 2050 году данный показатель составит 7,6 млн. человек мужского населения и соответственно 7,8 млн. человек женского населения. Это свидетельствует о том, что численность женщин в 2050 году по сравнению с мужчинами увеличится на 200 тыс. человек.

Из данных половозрастной пирамиды можно проследить, что в структуре населения 34,3% составляет население в возрасте от 0-4 до 14 лет в 2020 году. Также в 2020 году численность населения в возрасте от 15 до 64 лет составляет 62,1% от общей численности населения страны. Население старше трудоспособного возраста составляет 3,6% от общей численности населения страны.

Согласно прогнозам, ситуация в 2050 году изменится не в лучшую сторону. В общей численности населения страны население в возрасте от 0 до 14 лет будет составлять 26,5%, что свидетельствует о снижении уровня рождаемости в стране на перспективу. Численность населения в возрасте от 15 до 64 лет будет составлять 64,5%, что приведет к увеличению трудовых ресурсов. Предложение рабочей силы будет увеличиваться, однако судя по уровню создания рабочих мест, спрос на рабочую силу будет отставать от уровня ее предложения. Также к негативным результатам прогноза относится доля лиц старше трудоспособного возраста, которое будет составлять 9% к 2050 году. Численность женщин,

живущих в возрасте +80 лет, увеличится по сравнению с мужчинами данного возраста в разы.

Диаграмма 4. - Население Республики Таджикистан по полу и возрасту в 2050 г. (в %)

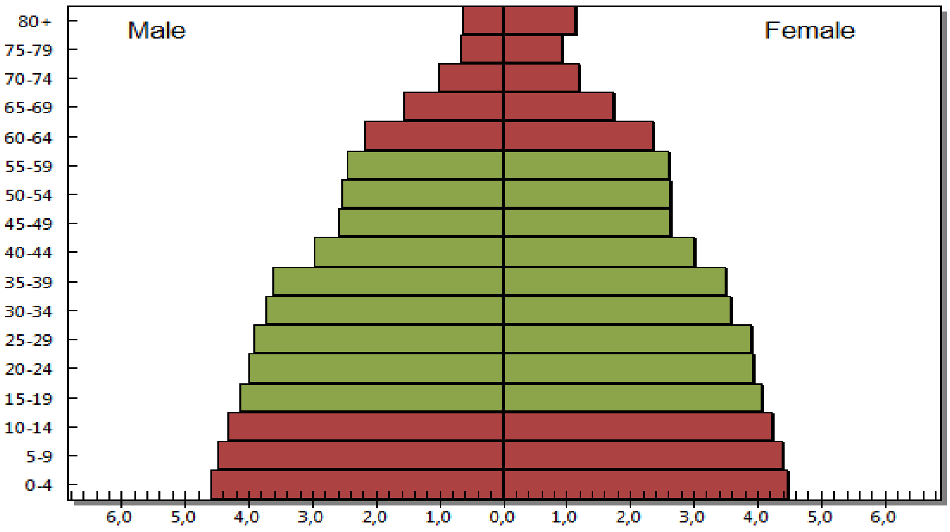

**Источник: разработано авторами*

Для определения тенденций демографического развития особое место занимает установление тенденций общего коэффициента рождаемости, смертности и естественного прироста населения в перспективе. В связи с этим нами было проведено прогнозирование данных показателей на период 2020 - 2050 годов. Полученные данные показывают, что общий коэффициент рождаемости и естественный прирост населения страны имеют тенденции к снижению. Если в 2020 году общий коэффициент рождаемости составил 26,3 промилле, то ежегодно согласно прогнозным данным он снижается, и в 2050 году будет составлять 18,4 промилле, что на 7,9 промилле ниже фактического его значения. Согласно прогнозным данным уровень общего коэффициента смертности в перспективе имеет тенденции к увеличению. Если общий коэффициент смертности в 2020 году составлял 3,8 человек на тыс. населения, то в 2050 году его значение достигнет 6,4 человек на 1000 населения. На наш взгляд, сокращение общего коэффициента рождаемости и повышение уровня общего коэффициента смертности приводят к снижению естественного прироста населения. Однако положительная динамика будет сохраняться. При таких условиях прирост населения будет сохраняться, и пока что до 2050 года депопуляция нашей стране не грозит. Также необходимо отметить, что уровень естественного прироста населения снизится с 2,22 в 2020 году до 1,18 в 2050 году, что близко к депопуляции. Согласно разработанным критериальным показателям демографической безопасности, коэффициент естественного прироста населения и его критическое состояние установлены в размере 1 промилле. А для депопуляции пороговое значение – это простое

замещение населения. Судя по результатам прогноза этих показателей угроз, связанных с демографической безопасностью, в перспективе ожидается.

Диаграмма 5. – Прогноз общих коэффициентов рождаемости и смертности населения РТ и естественного прироста населения на 2020-2050 гг.

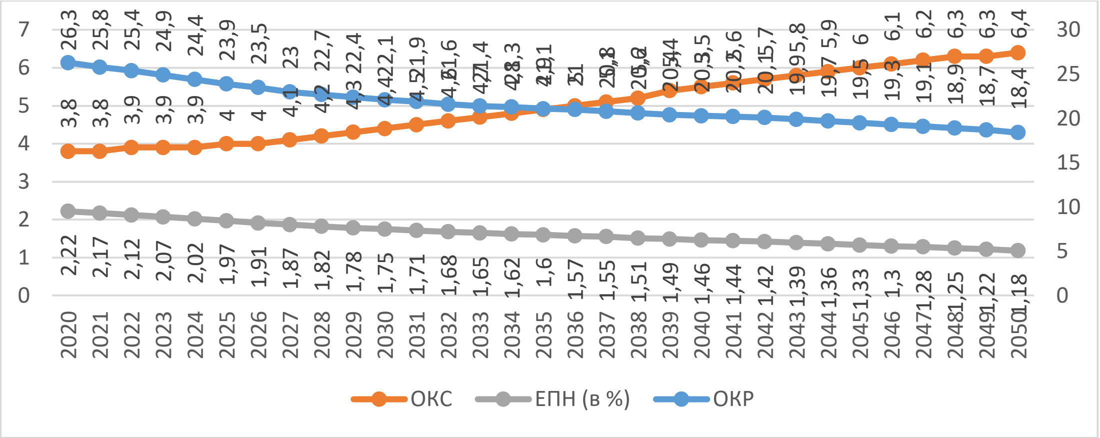

**Разработано авторами по прогнозным данным*

Одним из значимых показателей, определяющих демографическое развитие страны, является скорость удвоения населения. Если этот период сокращается, то население увеличивается быстрыми темпами. Если этот период увеличивается, это свидетельствует о снижении темпов прироста населения за определенный период. Результаты нашего прогноза показывают, что период удвоения населения Республики Таджикистан увеличивается. Если в 2020 году период удвоения населения составлял 30,9 лет, то в 2050 году этот период увеличивается до 59 лет. Это свидетельствует, что темпы прироста населения в эти годы будут снижаться. Эти процессы могут привести к снижению численности трудоспособного населения. С одной стороны, если уровень развития национальной экономики увеличивается, и масштабы производства промышленности и сельского хозяйства тоже увеличиваются, возникает проблема с нехваткой рабочей силы. А с другой стороны, при условиях неразвитости национальной экономики стабилизируется состояние рынка труда.

К основным показателям, влияющим на уровень демографического развития и демографической безопасности, относятся общий коэффициент рождаемости, общий коэффициент смертности, естественный прирост населения и коэффициент удвоения или, как его называют, период удвоения. При условии снижения общего коэффициента рождаемости и повышения общего коэффициента смертности можно ожидать сокращения численности населения за определенный промежуток времени. В таких условиях демографическая политика государства должна стимулировать рождаемость для стабилизации демографического развития страны. При условиях увеличения общего коэффициента рождаемости и снижения общего коэффициента смертности население страны будет увеличиваться

быстрыми темпами и возникает необходимость планирования семьи и регулирования рождаемости посредством экономических и других мер. Так, например, если в Иране в семье родится третий ребенок, семья будет лишена некоторых льгот, к которым относятся надбавка к заработной плате, транспортные льготы и т.д. Для Республики Таджикистан на сегодняшнем этапе развития рост численности населения (естественный прирост населения) сопровождается некоторыми негативными последствиями. Если учесть, что численность трудоспособного населения составляет более половины от всего населения, то проблема с трудоустройством приобретает особое значение. В перспективе такая ситуация вынуждает трудоспособное население к трудовой миграции. Как мы уже отметили, общий коэффициент смертности также имеет тенденцию к увеличению.

Трудоспособное население является мощным локомотивом развития национальной экономики. Молодая половозрастная структура населения способствует увеличению трудоспособного населения. И в перспективе население в возрасте от 15 до 64 лет увеличивается в структуре населения. Из полученных прогнозных данных можно проследить, что их доля в общей численности населения страны из года в год будет увеличиваться. Если в 2022 году этот показатель будет составлять 6,10 млн. человек, то в 2049 году достигнет 9,84 млн. человек или 63,8 % от общей численности населения. Данное положение свидетельствует, что Республика Таджикистан остаётся трудоизбыточным регионом. Спрос рабочей силы значительно превышает спрос на рынке труда.

Перед государством возникает проблема с созданием рабочих мест и достойной заработной платы. Ежегодно планируется создание более 200 тыс. рабочих мест до 2030 года для обеспечения продуктивной занятости населения страны в перспективе. Также, на наш взгляд, трудовая миграция населения и диверсификация трудовой миграции способствуют устранению неравновесия спроса и предложения рабочей силы на внутреннем рынке труда. В этой связи возникает необходимость обеспечения демографической и экономической безопасности страны.

Диаграмма 6. – Население Республики Таджикистан в возрасте 15-64 года за 2020-2050 гг. (млн. чел.)

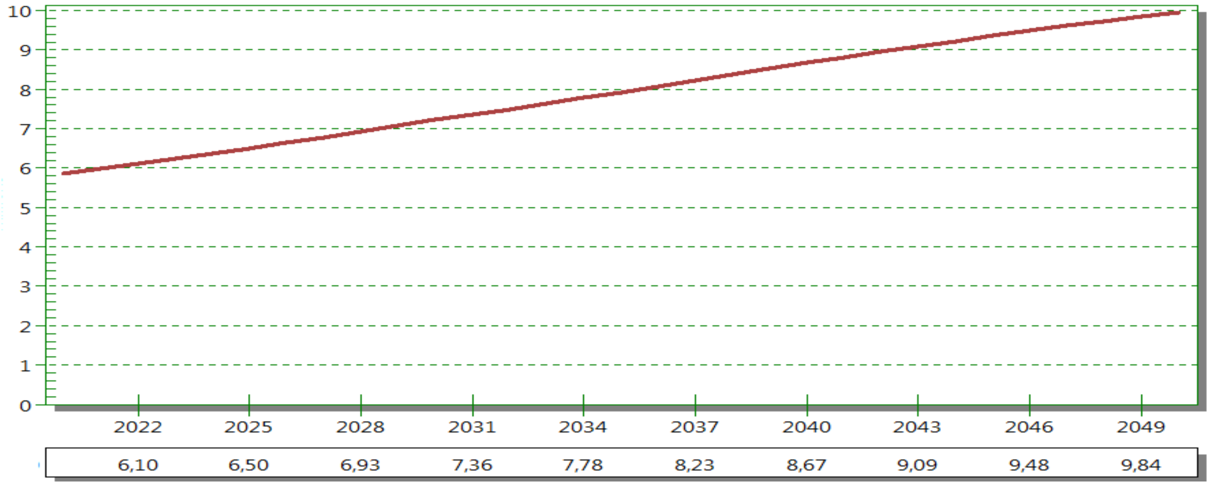

**Разработано авторами.*

Вероятность продолжительности жизни и ее рост является одной из целей правительства в условиях рыночной экономики. Благодаря реализации некоторых целевых программ были достигнуты положительные сдвиги в плане повышения уровня жизни и благосостояния населения страны. Ежегодно увеличивается вероятность продолжительности жизни населения страны. Однако данное положение также негативно влияет на социально-экономическое состояние национальной экономики. С увеличением доли населения старше трудоспособного возраста увеличиваются расходы государства на их содержание. Согласно прогнозным данным до 2050 года численность населения старше трудоспособного возраста (65 лет и старше) увеличится с 340 тыс. человек в 2020 году до 1,380 тыс. человек. Этот показатель будет составлять 9% от общей численности населения в 2050 году. Как нами было отмечено, в других главах диссертационной работы, по проведенным оценкам ООН если доля лиц 65 лет и старше будет составлять более 7%, то население считается старым, т.е. старение населения Таджикистана в перспективе неизбежно.

Другим немаловажным показателем, создающим угрозу социально-экономическому развитию, является коэффициент демографической нагрузки. Согласно прогнозным данным этот коэффициент в перспективе незначителен, но снижается. Если на одного работающего сегодня приходится содержание 0,61% неработающего населения, то в 2050 году значение данного показателя составит 0,55%. Это свидетельствует о том, что каждый работающий должен производить в 1,6 раза больше товаров и услуг, чем необходимо ему самому. При условии увеличения значения данного коэффициента увеличиваются расходы правительства на строительство учебных заведений, здравоохранение, социальную защиту населения и выплату пенсий, что может увеличить финансовые расходы государства на проведение социальной политики.

Подытоживая, можно сделать вывод, что в перспективе уровень рождаемости, особенно его суммарный коэффициент, постепенно снизится, и в этой связи коэффициент естественного прироста также будет снижаться до 2050 года. Однако население страны достигнет отметки 15407,5 тыс. человек. Такое положение требует от правительства пересмотра демографической и социально-экономической политики в среднесрочном периоде. Численность постоянного населения страны в 2020 году составляла более 9448,4 тыс. человек. Наши расчеты показывают, что до 2050 года население в возрасте 15-64 лет будет составлять 9,84 млн. человек или 63,8 % от общей численности населения. Данное положение свидетельствует, что Республика Таджикистан останется трудоизбыточным регионом. Спрос рабочей силы значительно превысит спрос на рынке труда. Нынешняя ситуация с трудоустройством населения показывает, что правительство не в состоянии обеспечивать полную занятость населения страны.

Анализ прогнозных данных показывает, что для Республики Таджикистан на сегодняшнем этапе развития рост численности населения

(естественный прирост населения) сопровождается некоторыми негативными последствиями. Если учесть, что численность трудоспособного населения составляет более половины от всего населения, то проблема с трудоустройством приобретает особое значение. Другое негативное последствие роста численности населения, которое ждет страну в перспективе, это увеличение доли лиц старше трудоспособного возраста. К 2050 году, согласно прогнозным данным, численность населения старше трудоспособного возраста (65 лет и старше) увеличится с 340 тыс. человек в 2020 году до 1,380 тыс. человек, и будет составлять 9% от общей численности населения в 2050 году. Конечно, целью правительства любого государства является повышение благосостояния населения и вероятности продолжительности жизни населения. Однако увеличение доли лиц старше 65 лет может привести к дополнительным издержкам государственного бюджета на их содержание. Если в перспективе будет увеличиваться доля населения в возрасте 65 лет и старше, то увеличивается и демографическая нагрузка (хотя в незначительной мере она сокращается), возникает необходимость в строительстве школ, больниц, социальной защите уязвимых слоев населения и выплате пенсий. Все перечисленные моменты требуют от Правительства Республики Таджикистан разработки эффективной среднесрочной социально-экономической политики с учетом роста населения, изменения его структуры. И только обдуманные решения могут привести к экономическому развитию страны, а недоучет демографических тенденций способствует появлению негативных последствий, вплоть до увеличения уровня бедности и нищеты в перспективе.

Литература

1. Комилов, А.К. Анализ демографического состояния в странах СНГ / А.К. Комилов, Д.Б. Кодирзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2020. – № 9. – С. 27-34. – EDN KQRPHK.
2. Комилов, А.К. Воспроизводство населения: современное состояние и перспектива / А.К. Комилов // Экономика Таджикистана. – 2021. – № S2. – С. 133-137. – EDN EQGGAB.
3. Комилов, А.К. Демографические и экономические аспекты миграции населения / А.К. Комилов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2022. – № 2. – С. 20-26. – EDN QUEVOB.
4. Комилов, А.К. Исследование демографических процессов: теоретико-методологические подходы / А.К. Комилов // Экономика Таджикистана. – 2021. – № 3. – С. 151-156. – EDN DJWMVF.
5. Комилов, А.К. Исследование смертности населения в Республике Таджикистан / А.К. Комилов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2020. – № 8. – С. 15-22. – EDN JXWXFX.
6. Комилов, А.К. О некоторых вопросах совершенствования демографической политики в современных условиях / А.К. Комилов // Вестник университета (Российско-Таджикский (Славянский) университет). – 2021. – № 1(73). – С. 54-61. – EDN ZKKXMP.
7. Мирзоев С.С. Статистический анализ динамики численности населения и факторы ее роста /С.С. Мирзоев, М.А. Одинаев, А.И. Субхонов, Ш.Р. Кабиров // Экономика Таджикистана. - 2018. - №3. - С.101-107.

8. Раджабова И.Р. Эволюция демографических процессов Республики Таджикистан (сущность, состояние, причины смертности населения) / И.Р. Раджабова, А.З. Халикова // Экономика Таджикистана. – 2019. -№2. - С.101-107.
9. Рязанцев С.В. Брачное поведение женщин-мигранток из стран Центральной Азии / С.В. Рязанцев, С.Ю. Сивоплясова // Женщина в российском обществе. - 2021. -№S. - С.136-149.
10. Статистический ежегодник Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан. - 2021. - С.53.

УДК: 37.015.6

АСОСҲОИ ИНСТИТУТСИОНАЛИЮ ИҚТИСОДИИ АРЗЁБИИ СИФАТИ ИДОРАКУНИИ СОҲАИ ТАҲСИЛОТИ КАСБӢ

Мирсаидов Аврор Бобоевич *- д.и.и., профессор, муовини директори Институти иқтисодиёт ва демографияи АМИТ. Сурога: Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе. E-mail: chirad-58@mail.ru*

Ҷурахонзода Баҳодур Ҷурахон *- н.и.и., дотсенти кафедраи андоз ва андозбандии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: 918-80-65-03. E-mail: Bakhodur0478@mail.ru*

Сафарзода Умедҷон Маҳмадшариф *- ходими калони илмии Раёсати илм ва инноватсияи Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон. Сурога: 734055. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, н. Фирдавсӣ, кӯчаи Борбад 48/5. Телефон: +992 907972293. E-mail: usafarzodaumedjon@gmail.com*

Дар мақолаи мазкур асосҳои институтсионалӣ-иқтисодии арзёбии сифати идоракунии соҳаи таҳсилоти касбӣ ба таври мушаххас ва васеъ омӯхта шудааст. Дар мақолаи мазкур масъалаҳои хароҷоти трансаксионӣ, аз ҷумла навъи хароҷоти трансаксионӣ, динамикаи хароҷоти трансаксионӣ ба як нафар донишҷӯи таҳсилоти миёнаи касбӣ, тағйироти сохтории хароҷоти трансаксионӣ ба як нафар донишҷӯи таҳсилоти миёнаи касбӣ, таҳлили қиёсии хароҷоти трансаксионӣ ба ҳар як донишҷӯ пеш ва пас аз татбиқи тартиботу қоидаҳои нав диққати махсус равона карда шудааст. Дар кори таҳқиқотии зерин барои ҳалли пай дар пайи вазифаҳои дар мақола пешбинишуда ба масъалаи сикли институтсионалии фаъолияти идоракунӣ ва ба ин васила кам кардани хароҷоти трансаксионии вобаста ба ҳар як сикли алоҳидаи идоракунӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ пешниҳодҳо манзур гардидааст. Ба андешаи мо, истифодаи консепсияи сикли институтсионалии фаъолияти идоракунӣ ба роҳбар дар вазъияти мушаххас имкон медиҳад, ки усули оптимизатсияи бузургии умумии хароҷоти трансаксионии сикли институтсионалии фаъолияти идоракуниро аз ҳисоби тағйирдиҳии сохтори онҳо интихоб намояд.

Калидвожаҳо: *асосҳои институтсионалӣ, асосҳои иқтисодӣ, муҳити институтсионалӣ, арзёбии сифат, идоракунӣ, хароҷот, хароҷоти трансаксионӣ, таҳлили қиёсӣ, сикл, субъектҳои иқтисодӣ, таҳсилоти миёнаи касбӣ, донишҷӯ.*

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОЦЕНКИ КАЧЕСТВА УПРАВЛЕНИЯ В СФЕРЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Мирсаидов Аврор Бобоевич *- д.э.н., профессор, заместитель директора по науке Института экономики и демографии НАНТ. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе. E-mail: chirad-58@mail.ru*

Джурахонзода Баходур Джурахон *– кандидат экономических наук, доцент кафедры налоги и налогообложения Таджикского государственного финансово-*

экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: 918-80-65-03. E-mail: Bakhodur0478@mail.ru

Сафарзода Умеджон Махмадшариф *- старший научный сотрудник Управления науки и инновации Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбада 48/5.* ***Телефон****: +992 907972293 E-mail: usafarzodaumedjon@gmail.com*

В данной статье конкретно и широко изучены институционально-экономические основы оценки качества управления в сфере профессионального образования. В данной статье особое внимание уделяется вопросам трансакционных расходов, включая тип трансакционных расходов, динамики трансакционных расходов на одного студента среднего профессионального образования, структурные изменения трансакционных расходов на одного студента среднего профессионального образования, сравнительный анализ трансакционных расходов на каждого студента до и после применения новых процедур и правил. В данной исследовательской работе представлены предложения по последовательному решению задач, изложенных в статье, по вопросу институционального цикла управленческой деятельности и, таким образом, сокращению трансакционных расходов, связанных с каждым отдельным циклом управления в учреждениях среднего профессионального образования. На наш взгляд, использование концепции институционального цикла управленческой деятельности позволяет руководителю в конкретной ситуации выбрать метод оптимизации общей величины трансакционных издержек институционального цикла управленческой деятельности за счет изменения их структуры.

Ключевые слова: *институциональные основы, экономические основы, институциональная среда, оценка качества, управление, расходы, трансакционные расходы, сравнительный анализ, цикл, экономические субъекты, среднее профессиональное образование, студенты*

INSTITUTIONAL AND ECONOMIC FOUNDATIONS FOR ASSESSING THE QUALITY OF MANAGEMENT IN THE FIELD OF VOCATIONAL EDUCATION

Mirsaidov Avror Boboevich *- Doctor of Economics, Professor, Deputy Director for Science of Institute of Economics and Demography NAST. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe. E-mail: chirad-58@mail.ru*

Jurakhonzoda Bahodur Jurakhon *- Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Department of Finance, Tajik state university of finance and economics, Address: 734067, Republic of Tajikistan Dushanbe, 64/14 Nahimova street. Phone: 918-80-65-03. E-mail: Bakhodur0478@mail.ru*

Safarzoda Umejon Mahmadsharif *- a senior Researcher at the Department of Science and Innovation of the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 48/5 Borbada Avenue. Телефон: +992 907972293 E-mail****:*** *usafarzodaumedjon@gmail.com*

This article specifically and extensively examines the institutional and economic foundations for assessing the quality of management in the field of vocational education. In this article, special attention is paid to the issues of transaction costs, including the type of transaction costs, the dynamics of transaction costs per student of secondary vocational education, structural changes in transaction costs per student of secondary vocational education, a comparative analysis of transaction costs per student before and after the application of new procedures and rules. The following research paper presents proposals for the consistent solution of the tasks outlined in the article on the issue of the institutional cycle of management activities and, thus, reducing transaction costs associated with each individual management cycle in museums of secondary vocational education. In our opinion, the use of the concept of the institutional cycle of management activity allows a manager in a specific situation to choose a

method for optimizing the total amount of transaction costs of the institutional cycle of management activity by changing their structure.

Keywords: *institutional foundations, economic foundations, institutional environment, quality assessment, management, costs, transaction costs, comparative analysis, cycle, economic entities, secondary vocational education, students*

Дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 "фароҳам овардани муҳити рақобатнок дар соҳаи маориф, таъмини тағйирпазирии барномаҳои таълимӣ, аз ҷумла дар асоси ҷорӣ намудани низоми таҳияи модулии барномаҳо, инчунин таъмини иртиботи дониши касбӣ ва малакаи амалӣ (ташаккули стандартҳои таълимӣ ва касбӣ аз рӯйи ихтисосҳои гуногун бо ҷалби корхонаву ташкилотҳо, пешбурди ҷараёни таҳсилот бо истифода аз иқтидорҳои корхонаҳои азим, ташкили майдончаҳои истеҳсолии таълимӣ)" [10, с. 54-56] ба сифати самтҳои асосии фаъолият дар рушди афзалиятноки соҳаи маориф эълон карда шудааст. Барои амалӣ гардидани ин ҳадафҳову вазифаҳои бунёдӣ таҳкими асосҳои институтсионалӣ-иқтисодии идоракунии соҳаи таҳсилоти касбӣ нақши гиреҳӣ доранд [12, с 24]. Воқеан ҳам, нахуствазифаи идоракунӣ, ба назари мо, аз таҳияи қоидаҳое, ки аз технологияи истеҳсолӣ, талаботи технологӣ, таносубҳои пайвастшавии омилҳо дар функсияи истеҳсолӣ барои сарфакории хароҷот бармеоянд, иборат аст. Пеш аз ҳама, дар ин ҷо қоидаҳои тақсимоти нақшҳо ва вазифаҳо вуҷуд доранд. Онҳо сохтори дохилии ташкилотро муайян мекунанд, хусусан, сатҳи иерархияшавии онро муқаррар мекунанд. Қоидаҳое низ мавҷуданд, ки муносибатҳоро байни сатҳҳои иерархиявӣ ба танзим медароранд. Вале, агар ба ройгон набудани ҳамкорӣ байни иштирокчиёни фаъолияти муштарак диққат дода шавад, қоидаҳо бояд ба ҳадди ақал расонидани на танҳо хароҷоти асосӣ ё истеҳсолӣ, балки хароҷоти трансаксия ва ё муомилотро таъмин намоянд.

Хароҷоти трансаксионӣ хароҷоти омодасозии иттилоотӣ ва қабули қарорҳо, таҳияи нақшаҳо, бурдани гуфтушунидҳо оид ба мазмун ва шароити фаъолияти муштарак; хароҷот барои ноилшавӣ ба бозқарордодҳо, бозбинии шароити муомилот ва ҳалли масъалаҳои баҳснок, тағйири нақшаҳо; хароҷоти мониторинг ва оппортунизми пасошартномавиро дар бар мегиранд. Хароҷоти трансаксионӣ талафотеро, ки дар натиҷаи ғайрисамарабахшии қарордодҳои бадастомада, қарорҳои муштарак ва сохторҳои таъсисдодашудаи ташкилӣ; вокунишҳои ғайриоптималии мутобиққунӣ ҳангоми тағйири шароити беруна; ғайрисамарабахшии ҳимояи созишномаҳо ва ҳуқуқҳои моликиятро дар бар мегиранд. Барои дарки моҳияти хароҷоти трансаксионӣ сохтори онро бо сохтори хароҷоти трансформатсионӣ муқоиса менамоем (расми1).

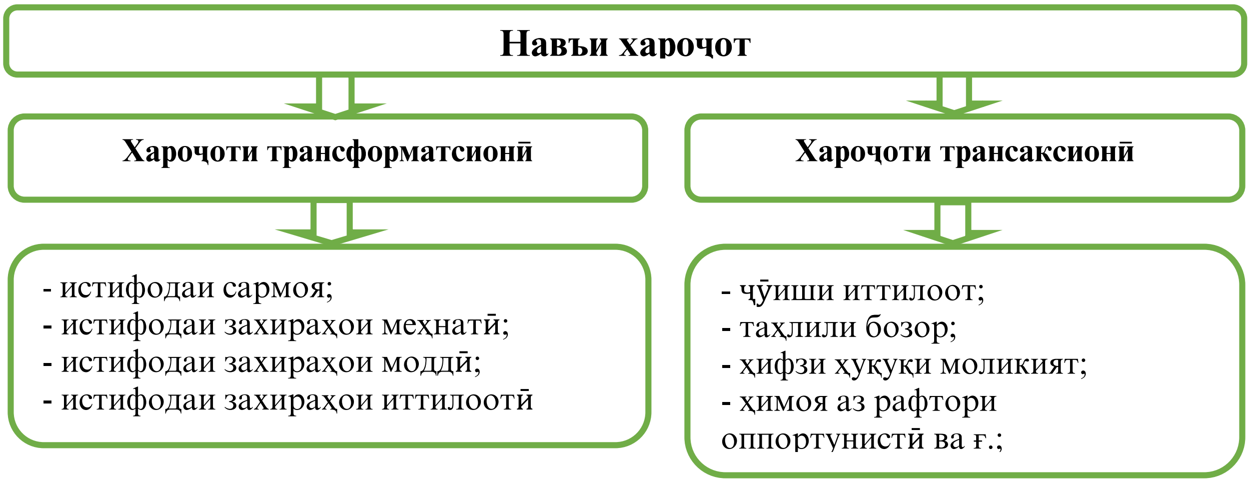

Расми 1. Хароҷоти трансформатсионӣ ва трансаксионӣ

Муассисаҳои таҳсилоти касбӣ чун дигар субъектҳои иқтисодӣ дар раванди фаъолияти худ, аниқтараш, дар раванди истеҳсоли маҳсулоти таҳсилотӣ ва ё хизматрасониҳои таҳсилотӣ мустақиман захираҳои моддиву техникӣ, иттилоотӣ, меҳнатӣ сарф менамоянд, ки хароҷоти трансформатсионӣ ва ё хароҷоти истеҳсолӣ меноманд. Хизматрасониҳои таҳсилотӣ ин натиҷаи фаъолияти таҳсилотӣ, идоракунӣ ва молиявию хоҷагидорӣ, ки ба қонеъ гардонидани талаботи иқтисодиёт, ҷомеа ба тайёр намудани мутахассисони соҳаҳои гуногун равона шудааст. Пас хароҷоти трансформатсионӣ аз моҳияти тарафи технологии истеҳсолу пешниҳоди хизматрасониҳои таҳсилотӣ бармеояд. Хароҷоте, ки вобаста ба таҳияи қоидаву тартиботи ташкили истеҳсолот, таъмини ҳаракати маҳсулоти таҳсилотӣ, мутобиқшавӣ ба талаботи бозор (пажуҳиши вазъи бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ ва меҳнат), ҳимояи ҳуқуқи моликият, ҳифз аз рафтори опортунистӣ ва ё манфии контрагентҳо ва дигар трансаксияҳо (амалҳои мубодилотӣ) хароҷоти трансаксионӣ меноманд [4, с. 40-48].

Умуман, натиҷаи ташкили сохтори институтсионалӣ ва ё такмили он хароҷотро тақозо менамояд, ки ба хароҷоти трансаксионӣ мансуб аст. Аз ин ҷост, ки хароҷоти трансаксионӣ (хароҷоти иҷтимоӣ ҳам меноманд) аз моҳияти тарафи институтсионалии (муносибатҳои иҷтимоӣ ва алоқаҳои субъектҳои гуногун вобаста ба таҳсилот) фаъолияти муассисаҳои таҳсилотӣ бармеояд. Барои дарки моҳияти ин навъи таҳсилот сохтори хароҷоти трансаксиониро меорем, ки дар расми 2 оварда шудааст.

Маълум аст, ки муассисаҳои таҳсилоти касбӣ дар шароити рушди бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ ва бозори меҳнат фаъолият мебаранд. Бинобар он, метавон гуфт, ки хароҷоти трансаксионӣ ин хароҷот барои аз худ намудан ва ё ба манфиати муассиса истифода бурдани муносибатҳо ва механизмҳои бозор мебошад. Ба ибораи К. Эрроу, хароҷоти трансаксионӣ - ин хароҷот барои эксплуататсияи низоми бозор мебошад.

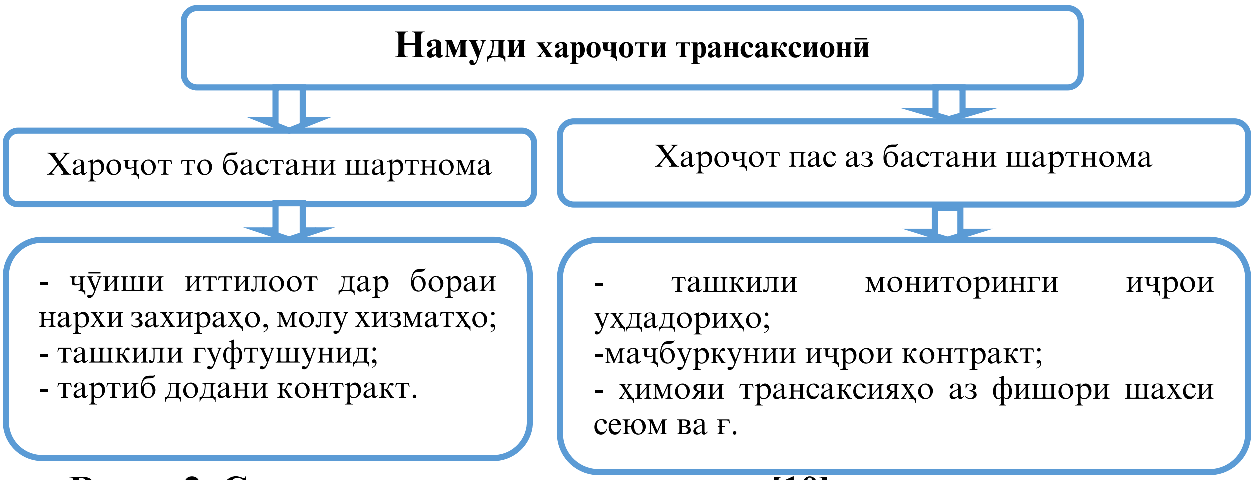

Расми 2. Сохтори хароҷоти трансаксионӣ [10]

Вобаста ба истифодаи механизмҳои бозор хароҷоти трансаксиониро ба ду намуд, яъне хароҷот то бастани шартнома ва хароҷот пас аз бастани шартнома, ки дар расми 2 тавсиф шудааст, ҷудо менамоянд, ки онҳо объекти идоракунӣ буда, инструментҳои хоси идоракунии худро доранд.

Дар асоси ҳуҷҷатҳои муҳосиботии Вазорати маориф ва илми мамлакат мо динамика ва сохтори хароҷоти трансаксионӣ ба ҳар як донишҷӯи муассисаҳои таҳсилоти олии касбиро мавриди омӯзиш қарор додем, ки он ҳолати сохтори институсионалии соҳа, натиҷаи фаъолияти онро тавсиф медиҳад. Чуноне ки маълумоти ҷадвали 1 нишон медиҳад, дар давраи солҳои 2017-2020 хароҷот ба як нафар донишҷӯи гурӯҳи буҷавӣ дар як сол аз 1921 то 2527 сомонӣ ва 31,5% зиёд шудааст. Дар сохтори он хароҷоти трансаксионӣ бошад, аз 422,6 то 727,7 сомонӣ ва ё 72,1% афзудааст. Ҳиссаи хароҷоти трансаксионӣ дар ҳаҷми умумии хароҷот, агар соли хониши 2017-2018 21,9%-ро ташкил медод, пас соли хониши 2020-2021, ин нишондиҳанда 28,8%- ро ташкил додааст, яъне дар ин давра ҳиссаи он дар хароҷоти умумӣ беш аз 6,9 банди фоиз афзудааст.

Ҷадвали 1. - Динамикаи хароҷоти трансаксионӣ ба як нафар донишҷӯи таҳсилоти миёнаи касбӣ (сомонӣ)

Нишондиҳандаҳо	2017-2018	2018-2019	2019-2020	2020-2021	Соли 2020-2021 нисбат ба соли 2017-2018, %
Хароҷот ба як нафар доишҷӯӣ (буҷавӣ), дар як сол	1921	1835	2057	2527	131,5
аз он ҷумла хароҷоти трансаксионӣ	422,6	431,2	534,8	727,7	172,1
Аз он хароҷот барои:					
- ҷӯиши иттилоот дар бораи нархи захираҳо, молу хизматҳо	131,8	130,6	183,4	260,5	197,6
- ташкили гуфтушунид (тарғиб)	89,5	87,5	41,1	158,6	177,2
- тартиб додани контракт	73,5	81,9	92,5	123,7	168,2
- ташкили мониторинги иҷрои ухдадориҳо	98,4	105,2	108,5	148,4	150,8
- маҷбуркунии иҷрои контракт	9,3	13,3	12,8	24,7	265,5
- трансаксияҳо аз фишори шахси сеюм ва ғ.	19,8	12,5	17,6	11,6	- 41,4

Сарчашма: Аз рӯйи ҳисоботи молиявию иқтисодии соҳаи маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои мувофиқ ҳисоб карда шудааст.

Тамоюли болоравии хароҷоти трансаксионӣ, пеш аз ҳама, аз ҳисоби болоравии хароҷоти вобаста ба ҷӯиши иттилоот дар бораи нархи захираҳо, молу хизматҳо (97,8%) ва маҷбуркунии иҷрои контракт (165,5%) сурат гирифтааст. Воқеан ҳам, дар шароити номуайянӣ ва лаппишҳову вазъи зудтағйирёбии бозор, рушди индекси нархҳо тамоми неъматҳои иқтисодӣ, хароҷоти муассисаҳои таҳсилоти касбӣ барои ҷӯиши иттилоот дар бораи нархи мувофиқи захираҳо, молу хизматҳо хароҷоти назаррас менамоянд. Бинобар ин, нherу гирифтани рафтори опортунистии (пеш аз ҳама, риоя нанамудани шартномаҳо аз тарафи контрагентҳо) маҷбуркунии иҷрои контрактҳо бо ҳар гуна воситаҳои расмиву ғайрирасмӣ хароҷотро зиёд намудааст. Умуман, хароҷоти тамоми трансаксияҳо (амалиёт) тамоюли болоравиро дорад: ташкили гуфтушунид (тарғиб) - 77,2%, тартиб додани шартномаҳо (контрактҳо) бо истеъмолгарони хизматрасониҳои таҳсилотӣ ва бо дигар муштариёни фаъолият - 68,2%, ташкили омӯзиш ва мониторинги иҷрои уҳдадориҳо - 50,8% зиёд шудааст.

Аммо бояд қайд намуд, ки нишондиҳандаҳои рушд фақат тағйироти миқёси хароҷоти трансаксиониро тавсиф дода, тағйироти сохтории онро шарҳ дода наметавонанд. Манзараи муҳити институтсионалӣ ва хароҷоти трансаксионӣ боз ҳам мушаххасу аён мешавад, агар мо тағйироти сохтории хароҷоти трансаксиониро омӯзем. Таҳлили сохторӣ маҷмуи коэффитсиентҳои сохториест, ки симои меъмории тамоми навъи иқтисодиёт, аз он ҷумла иқтисодиёти таҳсилотро муайян намуда, самти аксуламали онро ба тағйирот ва мутобиқшавӣ нишон медиҳад. Ин таҳлил имконият медиҳад, ки фаъолияти умумии иқтисодиётро дарк намуда, бархе гипотезаҳоро дар бобати алоқамандии умумии унсуру омилҳои якҷинса инкор намоем ва мавҷудияти майдони нобаробарии қиматҳо ва сатҳи чандирии онҳоро ошкор созем.

Чӣ тавре ки аз маълумоти ҷадвали 2 мебинем, массаи тағйироти сохтории ҷӯиши иттилоот дар бораи нархи захираҳо, молу хизматҳо, ки суръати тағйироти ҳиссаи онҳоро нишон медиҳад, дар соли хониши 2010-2021 нисбат ба соли хониши 2017-2018 4,6 банди фоиз афзудааст. Мувофиқан индекси тағйироти он, ки дараҷаи рушд ва ё таназзули онро дар давраи муайян нишон медиҳад, 14,7%-ро ташкил додааст. Ин нишондиҳандаҳо дар мавриди таҳлили ҳиссаи маҷбуркунии иҷрои контрактҳо низ хеле баланд мебошад: мувофиқан 1,2 бф. ва индекси тағйироти сохтории он аз ҳама қимати баландтарин - 54,5%-ро ташкил додааст. Ҳиссаи боқии дигар намудҳои хароҷоти трансаксионӣ тамоюли пастравиро дорад.

Ҷадвали 2. - Тағйироти сохтории хароҷоти трансаксионӣ ба як нафар донишҷӯи таҳсилоти миёнаи касбӣ (%)

Нишондиҳандаҳо	2017-2018	2018-2019	2019-2020	2020-2021	Массаи тағйироти сохторӣ, бф	Индекси тағйироти сохторӣ
Хароҷоти трансаксионӣ, ҳамагӣ	100,0	100,0	100,0	100,0	-	-
Аз он хароҷот барои:						
- ҷӯиши иттилоот дар бораи нархи захираҳо, молу хизматҳо	31,2	30,3	34,3	35,8	4,6 бф	14,7
- ташкили гуфтушунид (тарғиб)	21,2	20,3	22,4	21,8	0,6	2,83
- тартиб додани шартнома	17,4	19,0	17,3	17,0	-0,4	-2,3
- ташкили мониторинги иҷрои уҳдадориҳо	23,3	24,4	20,3	20,4	-2,9	-12,4
- маҷбуркунии иҷрои контракт	2,2	3,1	2,4	3,4	1,2	54,5
- трансаксияҳо аз фишори шахси сеюм ва ғ.	4,7	2,9	3,3	1,6	-3,1	-65,9

Сарчашма: дар асоси рақамҳои ҷадвали 2 ҳисоб карда шудааст.

Ин таҳлил ба хулосае меорад, ки муассисаҳои таҳсилоти касбӣ дар низоми муносибатҳои мураккабу зудтағйирёбандаи бозорӣ қарор доранд, ки аслан ба маҷмуи омилҳои муҳити беруна дахл дорад. Бинобар он, хароҷоти онҳо барои ҷӯиши иттилоот дар бораи нархи захираҳо, молу хизматҳо ва маҷбуркунии риояи шартномаҳо афзуда истодааст. Пас, зарурати такмили муносибатҳои идоракунӣ ва механизмҳои он бояд ба такмили ниҳодҳо, ки муносибатҳои онҳоро ба муҳити беруна оқилона намуда, хароҷотро дар ин самт паст менамояд, ба миён меорад. Дар ин ҷода бархе муассисаҳои таҳсилоти касбии мамлакат тадбирҳоро дар бобати такмили механизмҳои институтсионалӣ андешидаанд. Масалан, Донишгоҳи технологии Тоҷикистон соли 2018 муносибатҳо, тартиботу қоидаҳоро ҷиҳати ҷӯиши иттилоот дар бораи нархи захираҳо, молу хизматҳо ва бастани шартномаҳо бо тамоми муштариён тариқи истифодаи технологияи иттилоотӣ ва барномаҳои он роҳандозӣ намуд, ки дар натиҷа ҳодисоти манфии сифати субъективидошта ва фаъолияти соягии масъулини ин раванд коҳиш ёфта, навъи хароҷоти трансаксионии зикршуда паст шудааст. Чуноне ки маълумоти ҷадвали 3 нишон медиҳад, пайваста гузаштан ба тартиботу қоидаҳои нави ташкили муносибатҳо бо муштариён дар ДТТ ҳаҷми хароҷоти трансаксионӣ ба як донишҷӯ дар як сол нисбат ба тартиботу қоидаҳои қаблӣ ва ё анъанавӣ аз 560,1 то 464,2 сомонӣ паст шудааст ва ё 17% кам шудааст.

Ҷадвали 3. - Таҳлили қиёсии хароҷоти трансаксионӣ ба ҳар як донишҷӯ пеш ва пас аз татбиқи тартиботу қоидаҳои нав (сомонӣ)

Нишондиҳандаҳо	Тартиботи анъанавӣ	Тартиботи нав	Сарфа
Хароҷоти трансаксионӣ ба як донишҷӯй дар як сол, сомонӣ	560,1	464,2	95,9
Аз он хароҷот барои:			
- ҷӯиши иттилоот дар бораи нархи захираҳо, молу хизматҳо	174,4	145,3	29,1
- ташкили гуфтушунид (тарғиб)	117,2	104,2	13,0

-тартиб додани контракт	109,7	98,4	11,3
- ташкили мониторинги иҷрои уҳдадориҳо	140,9	103,9	37,0
- маҷбуркунии иҷрои контракт	17,9	12,4	5,5

Сарчашма: ҳисоб карда шуд аз рӯйи ҳисоботи шуъбаи муҳисоботи ДТТ.

Дар натиҷаи тағйироти институтсионалӣ - гузаштан ба тартиботу қоидаҳои нав такя ба истифодаи технологияи иттилоотӣ ва интернет ҳаҷми хароҷоти трансаксионӣ 95,9 сомонӣ сарфа шудааст. Дар сарфаи маблағҳо асосан вазни паст шудани хароҷоти трансаксионӣ вобаста ба ҷӯиши иттилоот дар бораи нархи захираҳо, молу хизматҳо (29,1 сомонӣ) ва ташкили мониторинги иҷрои уҳдадориҳо (37 сомонӣ) баландтарин мебошад.

Агар тағйироти институтсионалӣ ва ё такмили он дар низоми таҳсилоти касбӣ сурат гирифт, сарфаи хеле калон рӯйи майдон меояд, ки манбаи сармоягузориҳои соҳа ғанӣ мегардад. Зеро, хароҷоти трансаксионӣ сарфаи назаррасро дар миқёсҳо роҳ медиҳад. Меъёр ё қоидаи муваффақи институтсионалӣ дар ибтидо як бор қабулшуда, масалан, шакли шартнома, нақшаи таълимӣ ва ғайра метавонанд дар давоми вақти амалан бемаҳдуд бидуни хароҷоти иловагӣ ба таҳияи онҳо дар сохторҳои гуногуни таҳсилотӣ мавриди истифода қарор гиранд.

Сарфаи маҳз хароҷоти трансаксионӣ дар асоси оптимизатсиякунонии сохти институтсионалии фаъолият - сохторҳои ташкилӣ, тартиботи ташкилӣ, ки дар ҳуҷҷатҳои банизомдароранда тавсиф меёбанд, ба даст меояд [11, с 27]. Агар бо таҳия ва такмили технология мутахассисон, ҳуқуқшиносон машғул бошанд, пас, ба лоиҳакашӣ ва дигаргункунии сохти институтсионалии фаъолияти муштарак идоракунандагон машғул мешаванд.

Ҳамин тариқ, асоси фаъолияти идоракуниро муқаррарсозии "қоидаҳои бозӣ" барои муайянкунии гурӯҳи иштирокчиён ташкил медиҳад. Маҳз чунин "қоидаҳои бозӣ"-ро Д. Норт ниҳодҳо меномад [5, с. 112]. Ниҳодҳо аз ҷониби фардҳо эҷод карда шуда, "на устухонбандии сахт", балки сохтори чандири дастгирикунандаро ташаккул медиҳанд, ки зери таъсири рафтори амалӣ тағйир меёбад" [8, с.65]. Маҷмуи ниҳодҳои низоми таҳсилоти касбӣ, ҳамчун ҷузъи муҳими амалкунанда муҳити институтсионалии ин низомро ташкил медиҳад. Сохтори ниҳодӣ ва ё "қоидаҳои бозӣ" дискретӣ буда, бо хароҷоти доимии трансаксионие алоқаманданд, ки сарфаро дар миқёс, дақиқтараш, дар такроршавии трансаксияҳо роҳ медиҳанд. "Мавҷудияти мақсади иҷтимоӣ, меъёрҳо ва тасаввуроти устувори мавҷудияти сиёсати институтсионалӣ ва ислоҳоти институтсионалӣ (тавассути тағйири мақсадноки меъёрҳои иҷтимоӣ)-ро имконпазир мегардонад" [2, с. 37].

Сипас бо қоидаҳои таҳияшуда бояд онҳое шинос карда шаванд, ки барояшон таъйин шудаанд. Ин тартибот, тавре мо мешуморем, **вазифаи дуюми идоракуниро ташкил мекунад.** Он, аз як тараф, иттилоърасонӣ ба

иштирокдорони муносибатҳо ва раванди таҳсилот оид ба қоидаҳои тағйирёфта (манъ шудани қаблӣ), аз тарафи дигар, қабули ин қоидаҳоро ба роҳнамоӣ пешбинӣ менамояд, то ки онҳо ба таври воқеӣ ба танзими рафтор ва фаъолияти одамон оғоз намоянд. Аммо худи ниҳодҳои таҳсилотӣ танҳо чаҳорчӯбро барои амалигардонии фаъолияти воқеии таҳсилотӣ муқаррар мекунанд. Аз ин рӯ, мавҷудияти муҳити институтсионалӣ, ҳатто бо зичии оптималӣ барои ба даст овардани натиҷаҳои баланди таҳсилотӣ нокифоя мебошад. Зеро ки "ҳеҷ гуна лоиҳаҳо, барномаҳо ва стандартҳои мукаммалтарини таҳсилотӣ худ ба худ бидуни кӯшишҳои дахлдори эҷодии омӯзгорон татбиқ намешаванд. Охирӣ маънои онро дорад, ки ҳамон як лоиҳаро мутахассисони гуногун ба таври мухталиф татбиқ хоҳанд кард. Яъне, раванди таҳсилотӣ на танҳо дар асосҳои объективӣ (нақшаҳо, стандартҳо, барномаҳо), балки дар асоси муносибатҳои субъективӣ сохта мешавад, ки ба онҳо мавқеи шахсиятӣ-касбӣ, таҷрибаи омӯзгорро нисбат додан лозим аст" [9, с. 36].

Қоидаҳои ба таври кифоя аксар вақт аз ҷониби муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ қабулшаванда боиси душвориҳо мешавад, ки бартараф кардани онҳо тавассути низоми ҳавасмандкунии дохилии кормандон, ки аз ҷониби низоми меъёрҳои инфиродии арзишӣ-ахлоқӣ муайян карда мешавад, имконпазир аст. Низоми ҳавасмандкунӣ аз маҷмуи қоидаҳое иборат аст, ки чораҳои ҳавасмандгардонӣ ва таҳримҳои ҷаримавиро бо рафтори матлуб ё номатлуби кормандон бо ҳамдигар мувофиқ месозанд. Фарҳангу ҳавасмандсозии дохилӣ хеле мураккаб ташаккул меёбад: зери таъсироти раванди мақсадноки тарбия дар оила ва муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ, инчунин азхудкунии арзишҳои волои иҷтимоӣ, ки дар ниҳодҳои ғайрирасмии ҷомеаи дахлдор инъикос ёфтаанд, ташаккул меёбад.

Ҳангоми паҳншавии қоидаҳои институтсионалӣ дигаргун кардашудаи институтсионалии муассисаҳои таҳсилоти касбӣ муҳитеро эҷод менамояд, ки дар он низоми фарҳангии мусбат ё манфиро тавлид намуда, ба туфайли он навъҳои муайяни рафторро ангезиш медиҳад: метавонад якеро ҳавасманд намояд, дигарерро таҳти фишор қарор диҳад. Муҳити институтсионалӣ чаҳорчӯби маҳдудкунандаи коллективиро барои қабули қарорҳо ҳам барои менеҷерҳои сатҳҳои паст, ҳам барои иҷрокунандагон ташаккул медиҳад. Паҳншавии қоидаҳои институтсионалӣ майдонро барои вокунишҳои ҷавобии ҷонибҳои ҳамкорикунанда, бо коҳиш додани номуайянии натиҷаҳои фаъолият эҷод мекунад. Дар ин зимн ҳамоҳангии кӯшишҳо сабук шуда, хароҷоти тағйирёбандаи трансаксионӣ кам мешавад.

Қоидаҳои таҳия ва амалияи фаъолияти ҷорикардашуда бояд доимо зери назорат қарор гирифта шаванд, то ки имконият бошад зимни зарурат таҳримоти дахлдор ба кор бурда шаванд. К.Ж. Бертран чунин ишора кардааст: "Мушкилот на аз он иборат аст, то ки принсипҳо ва қоидаҳо ифода карда шаванд, балки аз он иборат, то ки иҷрои онҳо... ба даст

оварда шавад” [1, с. 36]. “Агар касе “ташкилоти иерархӣ” гӯяд, ӯ ҳатман... “тартиботи дохилии назорат”-ро дар назар дорад”. ... Тартиботи дохилии назорат дар маҷмуи воситаҳо ва механизмҳои техникие булӯргардӣ мешаванд, ки муттаҳидии иштирокчиён ва бинобар ин” мувофиқатнокии амалҳоро таъмин менамоянд” [3, с. 66]. К. Менар се навъи чунин механизмҳо: филтрҳо ҳангоми тартиботи болоравӣ дар вазифа; нишондиҳандаҳои муташанниҷӣ, ки оид ба пайдоиши вазъиятҳои муноқишавӣ огоҳ месозанд; шаклҳои репрессивии назорат, ки муҷозотро барои вайронкунии қоидаҳое, ки муносибатҳои мутақобиларо ба танзим медароранд, ё саркаширо аз мақсади ба нақша гирифташуда муайян менамояд. Аз таъмини риояи қоидаҳо ва амалҳои механизмҳои тавсифёфта, ба ақидаи мо, вазифаи сеюми идоракунӣ вобаста аст.

Адабиёт

1. Бертран, К.Ж. СООС: системы обеспечения ответственности СМИ [Текст] / К.Ж. Бертран // Саморегулирование журналистского сообщества: опыт. Проблемы. Перспективы становления в России. Фонд защиты гласности; под ред. Ю.В. Казакова. 2-е изд. - М.: Стратегия, 2004. – С. 36-42.
2. Игошин, И.Н. Институциональные искажения в российском обществе [Текст] / И.Н. Игошин. - М.: Директмедиа Паблишинг, 2003. – 152с.
3. Менар, К. Экономика организаций [Текст] / пер. с французкого. - М.: ИНФРА-М, 1996. – 159с.
4. Мирсаидов, А.Б Институциональные изменений в сфере высшего профессионального образование республики Таджикистан: позитивнее и негативнее процесси / А.Б. Мирсаидов // ASJ — EAST EUROPEAN SCHENTICH LJURNAL. – 2020. - №8 (60). PAKE 2. - С. 40-48.
5. Норт, Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики [Текст] / Д. Норт. - М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. - 190 с.
6. Олейник, А.Н. Институциональная экономика [Текст]: учебн. пособие для вузов / А.Н. Олейник. - М.: Инфра-М, 2004. – 245 с.
7. Полтерович, В.М. Элементы теории реформ [Текст] / В.М. Полтерович. - М.: Экономика, 2007. - 445 с.; Тамбовцев, В.Л. Экономическая теория институциональных изменений [Текст] / В.Л. Тамбовцев. - М.: ТЕИС, 2005. - 542 с.
8. Радаев, В.В. Деформализация правил и налогов в российской хозяйственной деятельности [Текст] / В.В. Радаев // Вопросы экономики. - 2001. - № 6. – С. 65-70.
9. Сериков, В.В. «Прикладной потенциал» фундаментальной педагогической теории [Текст] / В.В. Сериков // Методологические ориентиры пед. исследований: материалы Всеросс. методологического семинара: в 2 т.; под ред. Н.В. Бордовской. - СПб: Изд-во, 2004. - Т.1. – С. 34-38.
10. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. – Душанбе, 2016. – 89с.
11. Саидмуродов, Л. Х. К вопросу о расчете покупательной способности национальной валюты и реального эффективного валютного курса в малой открытой экономике Республики Таджикистан / Л. Х. Саидмуродов, А. Давлятов // Экономика Таджикистана. – 2019. – № 3. – С. 23-40. – EDN EPGENJ.
12. Саидмуродов, Л. Х. Малая открытая экономика Республики Таджикистан в условиях влияния пандемии COVID-19: анализ и прогнозы / Л. Х. Саидмуродов,

Р. М. Аминджанов // Экономика Таджикистана. – 2020. – № 3. – С. 19-29. – EDN DHVFGJ.

УДК: 338.24

ВНЕДРЕНИЕ ПРИНЦИПОВ “ЦИРКУЛЯРНОЙ ЭКОНОМИКИ” В УСЛОВИЯХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Солехзода Ашурбой Абдувохид *– к.э.н., доцент кафедры мировой экономики Таджикского национального университета, член-корреспондент инженерной Академии Республики Таджикистан, первый заместитель Министра экономического развития и торговли РТ. Адрес: 734025 Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17.*

Дилшод Шарифи *– доктор философии (PhD) по мировой экономике, начальник Управления внешнеэкономических связей Министерства экономического развития и торговли РТ. E-mail: dilshod.sharifi86@gmail.com*

В статье рассматривается потенциал реализации принципов циркулярной экономики в Республике Таджикистан. Этот принцип подчеркивает безотлагательность перехода к более устойчивой модели, которая сокращает количество отходов, максимизирует использование ресурсов и восстанавливает природные активы. Принимая во внимание уникальный социально-экономический контекст Таджикистана, в статье представлены национальные отрасли, ресурсы и экологические проблемы. В нем утверждается, что использование кругового подхода может решить некоторые из насущных проблем страны, включая нехватку ресурсов и ухудшение состояния окружающей среды. Ссылаясь на международные тематические исследования, статья предлагает план для политиков Таджикистана, предлагая стратегические секторы для циркулярных вмешательств, такие как сельское хозяйство, текстильная промышленность, горнодобывающая промышленность, энергетика и туризм. Статья призывает кампании повышать осведомленности общественности, развитию инфраструктуры и международному сотрудничеству для создания и развития циркулярной экономики в Таджикистане.

Опираясь на основополагающую концепцию циркулярной экономики, в статье разъясняется, как ее принципы могут омолодить экономический ландшафт Таджикистана. Благодаря углубленному анализу нынешней экономической структуры Таджикистана в статье выявляются уязвимые места, присущие линейной модели, а именно: рост отходов, истощение ресурсов и экологический ущерб. Признавая экономическую зависимость Таджикистана, такую как его зависимость от хлопковой промышленности и многообещающего туристического сектора, статья демонстрирует огромный неиспользованный потенциал, который заключается в переходе к циркулярной модели.

Ключевые слова: *циркулярная экономика, устойчивое развитие, регенеративное сельское хозяйство, управление отходами, эффективность использования ресурсов, экологическое строительство, городское сельское хозяйство, возобновляемая энергия, устойчивое сельское хозяйство, переработка текстиля, локализованная переработка, государственно-частное партнерство, экологически чистые инновации.*

ҶОРӢ НАМУДАНИ ПРИНСИПҲОИ “ИҚТИСОДИЁТИ ДАВРАГӢ” ДАР ШАРОИТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Солеҳзода Ашурбой Абдувоҳид *– номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи иқтисоди ҷаҳони Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, узви вобастаи Академияи муҳандисии Ҷумҳурии Тоҷикистон, муовини якуми Вазири рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Сурога: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17.*

Дилшод Шарифӣ *- доктори фалсафа (PhD) аз рӯйи иқтисодиёти ҷаҳон, сардори Раёсати робитаҳои иқтисодии хориҷии Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон. E-mail:* dilshod.sharifi86@gmail.com

Дар мақола имкониятҳои татбиқи принсипҳои иқтисодиёти даврагӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Ин принсип таъхирнопазирии гузаришро ба модели устуворе таъкид мекунад, ки коҳиши партовҳо, ҳадди аксари истифодаи захираҳо ва барқарор кардани дороиҳои табииро нишон медиҳад.

Бо дарназардошти шароити хоси иҷтимоию иқтисодии Тоҷикистон дар мақола соҳаҳои саноати миллӣ, захираҳо ва масъалаҳои экологӣ оварда шудаанд.

Гуфта мешавад, ки истифодаи равиши даврашакл метавонад баъзе мушкилоти мубрами кишвар, аз ҷумла норасоии захираҳо ва бадшавии вазъи муҳити зистро ҳал намояд. Дар такя ба тадқиқотҳои хориҷӣ доир ба мавзуъ дар мақола барои сиёсатмадорон дар Тоҷикистон нақша пешниҳод гардидааст, ки бахшҳои стратегиро, аз қабили кишоварзӣ, нассоҷӣ, истихроҷи маъдан, энергетика ва сайёҳӣ барои мудохилаҳои даврӣ дар бар мегирад.

Мақола ширкатҳоро ҷиҳати баланд бардоштани сатҳи маърифати мардум, рушди инфрасохтор ва ҳамкории байналмилалӣ барои ташкил ва рушди иқтисоди даврагӣ дар Тоҷикистон даъват менамояд.

Дар асоси консепсияи аслии иқтисоди даврагӣ дар мақола таъсири принсипҳои он дар эҳёи манзараҳои иқтисодии Тоҷикистон тавзеҳ дода шудааст.

Тавассути таҳлили амиқи сохтори иқтисодии кунунии Тоҷикистон дар мақола ҷойҳои осебпазири хоси модели хаттӣ, ба монанди афзоиши партовҳо, камшавии захираҳо ва зарари муҳити зист муайян карда шудааст.

Вобастагии иқтисодии Тоҷикистон, аз ҷумла вобастагии он аз соҳаи пахтакорӣ ва соҳаи сайёҳии умедбахшро эътироф намуда, дар мақола иқтидори бузурги истифоданашуда, ки дар гузариш ба модели даврагӣ ифода мeёбад, нишон дода шудааст.

Калидвожаҳо: *иқтисодиёти даврагӣ, рушди устувор, хоҷагии қишлоқи регенеративӣ, идоракунии партовҳо, самаранокии истифодаи захираҳо, сохтмони экологӣ, кишоварзии шаҳрӣ, энергияи барқароршаванда, хоҷагии қишлоқи устувор, коркарди нассоҷӣ, коркарди маҳаллӣ, шарикии давлат ва бахши хусусӣ, инноватсияҳои аз ҷиҳати экологӣ тоза.*

IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLES OF "CIRCULAR ECONOMY" IN THE CONDITIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Solekhzoda Ashurboy Abduvohid *– Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of World Economy of the Tajik National University, Corresponding Member of the Engineering Academy of the Republic of Tajikistan, First Deputy Minister of Economic Development and Trade of the Republic of Tajikistan. Address: 734025 Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17.*

Dilshod Sharifi *- Doctor of Philosophy (PhD) in world economics, head of the Department of Foreign Economic Relations of the Ministry of Economic Development and Trade of the Republic of Tatarstan.E-mail:* dilshod.sharifi86@gmail.com

The article discusses the potential for implementing the principles of the circular economy in the Republic of Tajikistan. This principle emphasizes the urgency of moving towards a more sustainable model that reduces waste, maximizes resource use and restores natural assets. Taking into account the unique socio-economic context of Tajikistan, the article presents national industries, resources and environmental issues. It argues that using a circular approach can address some of the country's pressing problems, including resource scarcity and environmental degradation. Referring to international case studies, the article offers a blueprint for policy makers in Tajikistan, suggesting strategic sectors for circular interventions such as agriculture, textiles, mining, energy and tourism. The article calls for a campaign to raise public

awareness, infrastructure development and international cooperation to create and develop a circular economy in Tajikistan.

The article calls for a campaign to raise public awareness, infrastructure development and international cooperation to create and develop a circular economy in Tajikistan.

Building on the fundamental concept of the circular economy, the article explains how its principles can rejuvenate the economic landscape of Tajikistan. Through an in-depth analysis of the current economic structure of Tajikistan, the article reveals the vulnerabilities inherent in the linear model, namely: the growth of waste, resource depletion and environmental damage. While recognizing Tajikistan's economic dependence, such as its dependence on the cotton industry and a promising tourism sector, the article demonstrates the huge untapped potential that lies in moving towards a circular model.

Keywords: *circular economy, sustainable development, regenerative agriculture, waste management, resource efficiency, green building, urban agriculture, renewable energy, sustainable agriculture, textile recycling, localized recycling, public-private partnership, green innovation.*

Что такое циркулярная экономика?

Циркулярная экономика - это изменение парадигмы традиционной линейной экономической модели, в которой траектория движения товаров и ресурсов такова: извлечение, производство, использование и утилизация. Напротив, циркулярная экономика способствует непрерывной замкнутой системе использования ресурсов [1, с.189].

Циркулярная экономика основана на следующих принципах:

- минимизация отходов: благодаря продуманному дизайну и стратегии продукты создаются таким образом, что на любом этапе, от производства до конца срока службы, производится минимальное количество отходов.
- продление срока службы продукта: продукты рассчитаны на долговечность, ремонт и восстановление, что продлевает их срок службы и, таким образом, обеспечивает максимальную полезность каждого элемента.
- восстановление природных систем: в отличие от линейной модели, которая часто истощает ресурсы, круговая модель делает упор на восстановление и регенерацию.
- восстановление природных систем: в отличие от линейной модели, которая часто истощает ресурсы, круговая модель делает упор на восстановление и регенерацию.

С экономической точки зрения эта модель продвигает идею о том, что сохранение стоимости продуктов и материалов может привести к эффективности использования ресурсов. Оно бросает вызов традиционным экономическим показателям, таким как доход, которые измеряют успех на основе объема производства, предполагая, что эффективность и устойчивость могут в равной степени, если не в большей степени, свидетельствовать об экономическом здоровье.

Почему важен переход от линейной к модели циркулярной экономики?

По мере того, как ресурсов становится меньше, цены на них могут стать более волатильными, что создает риски для экономики, зависящей от них. Сохраняя ресурсы в использовании дольше, экономика может защитить

себя от такой волатильности и повысить эффективность использования своих ресурсов.

Линейная модель становится все более неэффективной для достижения долгосрочного экономического развития. Это приводит к циклам подъемов и спадов по мере того, как ресурсы становятся дефицитными или по мере накопления ущерба окружающей среде. Циркулярная модель, снижая эти риски, способствует более стабильному и устойчивому росту [8].

Переход требует инноваций в области проектирования, производства и переработки отходов. Это не только создает новые отрасли и возможности для трудоустройства, но также может дать экономике конкурентное преимущество на мировой арене в результате чего обеспечивается инновационный тип развития экономики и создаются новые рабочие места.

Линейная модель часто упускает из виду отрицательные внешние эффекты, такие как загрязнение, которые влекут за собой социальные издержки, не отраженные в рыночных ценах. Модель замкнутого цикла за счет сокращения отходов и воздействия на окружающую среду может привести к повышению общего благосостояния общества за счет сведения к минимуму этих внешних эффектов.

Экономики, построенные на принципах замкнутого цикла, более устойчивы к глобальным потрясениям. Будь то сбои в цепочке поставок или глобальные колебания цен на сырьевые товары, упор в циркулярной экономике на местную переработку, повторное использование и снижение зависимости от сырья делает ее по своей сути более адаптируемой.

Чрезмерная зависимость от добычи может привести к тому, что экономисты называют «ресурсным проклятием», когда страны, богатые ресурсами, сталкиваются с задержкой роста, коррупцией и экономической нестабильностью. Циркулярный подход может помочь странам, богатым природными ресурсами, диверсифицировать свою экономику и добиться более сбалансированного и стабильного роста.

Переход к циркулярной экономике — это не просто экологическая инициатива, это комплексная экономическая стратегия. Переосмысливая то, как ресурсы проходят через экономику, циклическая модель обещает будущее устойчивого роста, устойчивости и повышения общественного благосостояния[2].

Почему циркулярная экономика цикла актуальна для Таджикистана?

Таджикистан, как и многие страны, находится на перепутье, где экономические устремления должны быть сбалансированы с экологическими и социальными императивами. Была принята Стратегия развития «зеленой» экономики в Республике Таджикистан на 2023-2037 годы, которая показывает приверженность Правительства страны к реализации этих принципов. А принятие модели циркулярной экономики также обеспечивает комплексный подход, позволяющий одновременно решать несколько задач:

1. Борьба с нагрузкой на природные ресурсы.

Рост населения и урбанизация: по мере того, как население Таджикистана продолжает расти, и все больше людей переезжает в городские центры, потребность в ресурсах – от воды до энергии и сырья – возрастает. Модель замкнутого цикла делает упор на эффективность использования ресурсов, снижает потребность в первичных материалах и обеспечивает устойчивость городских центров и снижение их расточительности.

Устойчивое сельское хозяйство: Учитывая важность сельского хозяйства в Таджикистане, переход к устойчивым методам ведения сельского хозяйства, сокращение отходов и оптимизация использования воды приобретают решающее значение. Циркулярная экономика обеспечивает основу для ресурсосберегающего сельского хозяйства, которое может поддерживать население без истощения земель.

2. Экономические возможности.

Переработка и повторное производство: при наличии надлежащей инфраструктуры и стимулов отходы могут превратиться в ценный ресурс. Переработка не только снижает воздействие на окружающую среду, но также может способствовать возникновению новых отраслей промышленности и созданию рабочих мест. С другой стороны, переработка может повысить ценность существующих продуктов, продлив их жизненный цикл и снизив зависимость от импорта.

Возобновляемая энергия: огромный гидроэнергетический потенциал Таджикистана занимает уникальное место среди возобновляемых источников энергии. Приоритет возобновляемых источников энергии соответствует принципам циркулярной экономики, снижая зависимость от ископаемого топлива и предлагая более чистые и устойчивые источники энергии.

3. Инновации и предпринимательство.

Новые бизнес-модели. Поскольку циркулярная экономика делает упор на долговечность, ремонтопригодность и устойчивость, она может способствовать инновациям в дизайне продуктов и бизнес-моделях. Таджикские предприниматели могут воспользоваться этим, предлагая продукты как услугу или решения, ориентированные на более устойчивый и осознанный рынок.

Развитие навыков: переход к циркулярной экономике требует новых навыков — от устойчивого проектирования продуктов до передовых методов переработки. Это может стимулировать образовательные и обучающие программы, воспитывая новое поколение новаторов.

4. Устойчивость к сбоям в глобальной цепочке поставок.

Самодостаточность: за счет максимального использования существующих ресурсов, сокращения отходов и сосредоточения внимания на местном производстве и переработке, Таджикистан может уменьшить свою зависимость от внешних поставщиков. Это особенно важно в мире, где глобальные цепочки поставок могут быть непредсказуемыми по разным причинам — от пандемий до геополитической напряженности.

5. Экологические обязательства.

Выполнение международных обязательств: как член мирового сообщества, Таджикистан имеет обязательства по различным природоохранным соглашениям. Переход к циркулярной экономике может помочь стране выполнить эти обязательства, от сокращения выбросов парниковых газов до сохранения биоразнообразия.

Решение экологических проблем: помимо международных обязательств, Таджикистан сталкивается с внутренними экологическими проблемами, от вырубки деревьев до нехватки воды. Циркулярная экономика с ее упором на устойчивость и эффективность использования ресурсов предлагает решения многих из этих проблем.

Для Таджикистана циркулярная экономика — это не просто теоретическая концепция, это практический инструмент, который может направлять развитие устойчивым, инклюзивным и гибким образом. Внедрение ее принципов в Таджикистане может гарантировать, что история роста Таджикистана будет связана не только с экономическими показателями, но и с благополучием населения и здоровьем окружающей среды.

Внедрение принципов циркулярной экономики на опыте разных стран.

Переход к циркулярной экономике характерен не только для богатых стран, страны с развивающейся экономикой или аналогичными путями для достижения экономического развития, такие как Таджикистан, добились успехов в этом направлении. Использование практики циркулярной экономики в таких странах дает ценную информацию. Вот несколько примеров:

1. Руанда.

Руанда, которую часто называют «Страной тысячи холмов», добилась значительных успехов в области экологической устойчивости и включила аспекты циркулярной экономики в свою программу развития. Вот некоторые ключевые моменты, касающиеся опыта Руанды в области циркулярной экономики:

Запрет на пластиковые пакеты. В 2008 году Руанда ввела общенациональный запрет на пластиковые пакеты, став одной из первых стран в мире, сделавших это. Это решение значительно сократило отходы и получило высокую оценку во всем мире. Путешественники, въезжающие в Руанду, даже обязаны оставлять свои пластиковые пакеты на границе. В результате в стране наблюдается заметное сокращение пластикового мусора, что положительно повлияло на ее экосистемы и чистоту в городах.

Управление электронными отходами. Признавая растущую глобальную проблему электронных отходов, Руанда создала предприятие по разборке и переработке электронных отходов в районе Бугесера. Объект обрабатывает отходы электронных продуктов, гарантируя, что они не окажутся на свалках, и извлекает ценные материалы для повторного использования в экономике.

Циркулярные методы в сельском хозяйстве. Сельское хозяйство Руанды в значительной степени зависит от террасирования для борьбы с

эрозией почвы. Компостирование и другие методы органического земледелия пропагандируются для поддержания здоровья почвы. Кроме того, существуют инициативы по продвижению устойчивого орошения с использованием оборотной воды.

Зеленая урбанизация. По мере роста Кигали и других руандийских городов наблюдается тенденция к зеленой урбанизации. Это включает в себя устойчивые методы строительства, минимизацию отходов и зеленые насаждения, соответствующие принципам циркулярной экономики.

Сотрудничество и партнерство. Руанда стремилась к партнерству с международными организациями и НПО для реализации своих инициатив в области циркулярной экономики. Например, сотрудничество с такими организациями, как Программа развития Организации Объединенных Наций (ПРООН), сыграло решающую роль в продвижении устойчивых методов в различных секторах.

Преобразование отходов в энергию: страна изучает технологии преобразования отходов в энергию с целью преобразования своих отходов в ценную энергию. Это не только помогает в управлении отходами, но также может обеспечить альтернативный источник энергии.

Образование и осведомленность. Руанда предприняла согласованные усилия для включения экологического образования в свою учебную программу. Обучая молодое поколение важности устойчивости и циркулярной экономики, Руанда закладывает основу для будущего населения, которое изначально понимает и ценит методы замкнутого цикла.

Взаимодействие с частным сектором. Признавая, что переход к циркулярной экономике требует подхода с участием многих заинтересованных сторон, правительство Руанды активно вовлекает частный сектор, поощряя предприятия внедрять устойчивые методы замкнутого цикла, от производства до распределения.

Хотя Руанда добилась значительного прогресса в интеграции принципов циркулярной экономики в свою систему развития, проблемы остаются, особенно с точки зрения масштабирования этих инициатив и обеспечения их экономической жизнеспособности. Тем не менее, Руанда служит вдохновляющим примером для других развивающихся стран, стремящихся объединить экономический рост с экологической устойчивостью.

2. Индия.

Индия с ее диверсифицированной экономикой и быстрорастущим населением предлагает уникальные возможности для изучения и внедрения циркулярной экономики. Поскольку страна продолжает урбанизировать и модернизироваться, устойчивый рост стал основным направлением деятельности политиков и бизнеса. Вот подробный взгляд на опыт Индии в циркулярной экономике:

Нормативно-правовая база. Правительство Индии сыграло важную роль в создании основ политики, способствующих переходу к циркулярной экономике [14, с 19]. Министерство окружающей среды,

лесов и изменения климата (MoEFCC) выпустило Правила обращения с твердыми отходами (2016 г.),

Правила обращения с электронными отходами (2016 г.) и Правила обращения с пластиковыми отходами (2016 г.). Эти правила направлены на сокращение образования отходов и поощрение переработки и повторного использования.

Управление электронными отходами. Индия является одним из крупнейших производителей электронных отходов в мире. Чтобы решить эту проблему, в крупных городах были созданы официальные предприятия по переработке электронных отходов. Правила обращения с электронными отходами подчеркивают ответственность производителей, предлагая производителям электроники облегчить сбор и переработку электронных отходов.

Циркулярные города. Несколько индийских городов придерживаются круговых принципов. Например, Пуна продвигает децентрализованное управление отходами и их компостирование, а Индаур добился значительных успехов в сортировке отходов и управлении ими, что привело к более чистым городским пространствам.

Переработка автомобилей. В быстро развивающемся автомобильном секторе Индии огромное количество автомобилей подходит к концу. Чтобы справиться с этим, страна начала внедрять утилизацию автомобилей, а новые предприятия сосредоточились на утилизации годных к употреблению деталей и материалов для вторичной переработки.

Сельскохозяйственные отходы: значительная часть загрязнения воздуха в Индии связана с сжиганием сельскохозяйственных отходов. Изучаются такие решения, как преобразование этого остатка в биотопливо или использование его в качестве сырья в других отраслях, превращая проблему отходов в экономическую возможность.

Циркулярная мода: текстильная и модная индустрия Индии, основанная на многовековых практиках устойчивого развития, переживает возрождение экологически чистых тканей и устойчивой моды. Бренды делают упор на переработку, переработку и устойчивые методы производства.

Управление водными ресурсами. Индия сталкивается с серьезными проблемами нехватки воды. Циркулярные принципы управления водными ресурсами, такие как повторное использование сточных вод для сельского хозяйства или промышленности, набирают силу.

Циркулярные стартапы. Индийская стартап-экосистема динамична, и в ней появилось несколько предприятий, ориентированных на циклические принципы. Они варьируются от решений по обращению с отходами до устойчивых продуктов и услуг.

Таким образом, путь Индии к циркулярной экономике отмечен сочетанием традиционных устойчивых методов и современных инноваций. Хотя проблемы являются значительными, учитывая масштабы и разнообразие страны, многогранный подход, включающий

политику, бизнес-инновации и действия на низовом уровне, постепенно подталкивает страну к более устойчивому будущему.

*Подчеркивая важность циркулярной экономики для устойчивого роста Таджикистана, с*тремление к устойчивому росту требует переосмысления традиционных экономических моделей, особенно для таких стран, как Таджикистан, стоящих на пороге значительных преобразований. Принятие принципов циркулярной экономики— это не просто тенденция, а императив для Таджикистана, обеспечивающий целостный, инклюзивный и устойчивый рост. Вот почему этот сдвиг имеет первостепенное значение.

1. Долгосрочные экономические выгоды.

Ресурсоэффективность. Оптимизируя использование своих ресурсов, Таджикистан может значительно снизить затраты, связанные с добычей, транспортировкой и утилизацией. Эта эффективность также может сделать страну более конкурентоспособной в глобальном масштабе.

Создание рабочих мест. Циркулярная экономика может создавать новые отрасли и сектора, от передовой переработки до инноваций в области экологически чистых технологий, что ведет к диверсификации рабочих мест и сокращению безработицы.

Торговый баланс. Сократив потребность в импорте, особенно в не возобновляемых ресурсах и продуктах, которые могут быть переработаны на месте, Таджикистан может улучшить свой торговый баланс и стать менее зависимым от внешних рынков.

Снижение рисков. В мире неустойчивых цен на сырьевые товары и сбоев в цепочках поставок циркулярная экономика обеспечивает буфер, гарантируя, что экономика страны устойчива и может выдержать глобальные экономические сдвиги.

Улучшение качества жизни. Более чистые города, снижение уровня загрязнения и эффективное использование ресурсов напрямую способствуют улучшению здоровья населения и общего благополучия.

Развитие навыков. Переход к модели замкнутого цикла требует новых навыков и опыта, что способствует созданию среды для непрерывного обучения и адаптации рабочей силы.

Участие сообщества. Принципы циркулярной экономики часто включают в себя инициативы сообщества, от локального управления отходами до общинного фермерства, способствующие сплочению и сотрудничеству на низовом уровне.

Сохранение экосистем. За счет сокращения добычи первичных материалов и поощрения регенеративных методов можно сохранить критически важные экосистемы — от лесов до рек, обеспечивая биоразнообразие и экологический баланс.

Уменьшение загрязнения. Переход к циркулярной экономике по своей сути означает сокращение отходов, что, в свою очередь, приводит к уменьшению загрязнения, будь то земля, вода или воздух.

Действия по борьбе с изменением климата. Сосредоточив внимание на возобновляемых источниках энергии и эффективных методах,

Таджикистан может значительно сократить свой углеродный след, сыграв свою роль в глобальных усилиях по смягчению последствий изменения климата.

Устойчивое сельское хозяйство. Учитывая аграрный характер экономики, Таджикистан может извлечь выгоду из устойчивых методов ведения сельского хозяйства, продвигаемых в рамках круговой модели, обеспечивающих продовольственную безопасность при сохранении почвенных и водных ресурсов [14, с 27].

Возможные сектора для внедрения принципов циркулярной экономики

Таджикистан с его уникальной социально-экономической структурой находится на этапе, когда он может сочетать традиционные методы с современными концепциями устойчивого развития. Внедрение принципов циркулярной экономики потребует стратегических вмешательств, адаптированных к ее контексту.

Потенциальными областями для применения принципов циркулярной экономики могут стать:

1. Сельское хозяйство и животноводство.

А. Регенеративное земледелие. Аграрный сектор Таджикистана значительно выиграет от внедрения методов регенеративного земледелия. Этот подход направлен на восстановление здоровья почвы, сохранение воды и увеличение биоразнообразия. Такие методы, как севооборот, покровные культуры и бес пахотное земледелие, могут оживить почву, увеличить ее способность накапливать углерод и повысить урожайность.

В. Утилизация органических отходов. Пожнивные остатки и отходы животноводства могут быть преобразованы в органические удобрения и биотопливо. Например, биогазовые установки могут преобразовывать навоз животных в метан, который может служить источником энергии для сельских домохозяйств.

2. Управление водными ресурсами.

Обильные ресурсы пресной воды Таджикистана, при условии устойчивого управления, могут обеспечить конкурентное преимущество в регионе.

А. Сбор дождевой воды. Создание инфраструктуры для сбора и хранения дождевой воды может служить двум целям: обеспечивать водой засушливые периоды и предотвращать эрозию почвы.

В. Устойчивое водопользование. Продвижение водосберегающих методов в сельском хозяйстве, таких как капельное орошение, и в промышленности может резко сократить потери.

3. Текстильная и ремесленная промышленность.

А. Устойчивые материалы: поощрение использования органических и экологически чистых материалов. Местные шерстяные, хлопчатобумажные или растительные красители, если они получены из устойчивых источников, могут значительно снизить воздействие текстильного производства на окружающую среду.

В. Переработка вторичного сырья. Традиционные ремесла можно возродить, превращая отходы тканей в новые изделия, от сумок до

предметов интерьера, предоставляя ремесленникам новые рыночные возможности.

4. Градостроительство и строительство.

А. Практика «зеленого» строительства: использование местных экологичных строительных материалов и технологий. Самодельные или утрамбованные земляные конструкции в сочетании с современными энергоэффективными конструкциями могут сделать конструкции как экологически безопасными, так и культурно значимыми.

В. Городское сельское хозяйство. Сады на крышах или общественные фермерские участки могут уменьшить эффект городского острова тепла, обеспечить местные источники продовольствия и способствовать взаимодействию с населением.

5. Управление отходами.

А. Местные предприятия по переработке отходов. Создание предприятий по сортировке и переработке отходов на уровне сообществ может превратить отходы в ресурсы. От переработки пластика до компостирования — эти устройства могут стимулировать местную экономику и снижать нагрузку на свалки.

В. Расширенная ответственность производителя (EPR). Поощрение предприятий брать на себя ответственность за весь жизненный цикл своей продукции. Это может способствовать созданию продуктов, рассчитанных на долговечность, ремонт и, в конечном итоге, переработку.

6. Энергетический сектор.

Солнечная и ветровая энергия: Климат Таджикистана подходит для использования солнечной и ветровой энергии. Децентрализованные блоки возобновляемой энергии могут снабжать энергией отдаленные районы, снижая зависимость от ископаемого топлива.

7. Образование и исследования.

А. Учебная программа по циркулярной экономике: интегрировать концепции циркулярной экономики в систему образования, от начальных школ до университетов. Таким образом можно привить молодому поколению устойчивое мышление.

В. Исследовательские и инновационные центры. Создание центров передового опыта, специализирующихся на исследованиях циркулярной экономики. Они могут разрабатывать локальные решения, от устойчивых методов ведения сельского хозяйства до зеленых технологий.

Заключение

Для Таджикистана переход к циркулярной экономике — это инвестиции в свое будущее. Хотя первоначальные проблемы и переходные процессы могут показаться пугающими, долгосрочные дивиденды — с точки зрения экономической стабильности, общественного благосостояния и сохранения окружающей среды — огромны. Уникальное сочетание природных ресурсов, человеческого капитала и культурного наследия страны обеспечивает прочную основу. Опираясь на

это с принципами циркулярности, мы гарантируем, что рост Таджикистана не преходящий, а устойчивый для будущих поколений.

Переход к циркулярной экономике в Таджикистане — это не только вопрос экологической ответственности; он представляет собой целостное видение устойчивого и устойчивого развития перед лицом как текущих, так и будущих проблем. Таджикистан с его уникальным социально-экономическим ландшафтом и уязвимостью окружающей среды находится в переломном моменте, когда решения, принятые сегодня, окажут большое влияние на процветание и стабильность страны в ближайшие десятилетия.

Литература

1. Амирова Н.Р. Циркулярная экономика: возможности и барьеры/ Н.Р.Амирова, Л. В.Саргина, Я. Э.Кондратьева // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. – 2021. – №3. –С.189-201.
2. Батова Н. На пути к зеленому росту: окно возможностей циркулярной экономики / Н.Батова, П.Сачек, И.Точицкая //BEROC Green Economy Policy Paper Series, PP GE no.1. [Электронный ресурс]. - URL: http://www.beroc.by/webroot/delivery/files/GE_1.pdf.
3. Батова Н. Замыкая круг: законодательное стимулирование внедрения циркулярной экономики экономики / Н.Батова, П.Сачек, И.Точицкая //BEROC Green Economy Policy Paper Series, PP GE no.4. [Электронный ресурс]. - URL: https://www.beroc.org/upload/iblock/d92/d92d88b2f1da155b03456013cf822ca2.pdf
4. Батова Н. Циркулярная экономика в действии: формы организации и лучшие практики 2018, / Н.Батова, П.Сачек, И.Точицкая //BEROC Green Economy Policy Paper Series, PP no.5 [Электронный ресурс]. - URL: http://www.beroc.by/webroot/delivery/files/PP_5_rus.pdf.
5. Бобылева С. Н., Циркулярная экономика и ее индикаторы для России/ С. Н. Бобылева, С. В. Соловьева //Экономическая теория. – 2020. - №2. – С.63-72.
6. Валько Д. В. Циркулярная экономика: теоретическая модель и эффекты реализации / Д. В. Валько // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. – 2018. - Т. 14. - № 8. - С. 1415–1429. [электронный ресурс]. – URL: https//doi.org/10.24891/ni.14.8.1
7. Дьяков М.Ю., Модель циркулярной экономики как перспективное направление перехода к региональной эколого-экономической сбалансированности / М.Ю. Дьяков //Управление. – 2021. –Т.9. -№4. – С. 75-87.
8. Кузнецова Н.А. Циркулярная экономика: основные элементы и возможности /Н.А. Кузнецова // Экономика высокотехнологичных производств. – 2022. – Том 3. – № 4. – doi: 10.18334/evp.3.4.117359.
9. Молчанова С.М. Циркулярная экономика в условиях индустриализации и урбанизации/ С.М. Молчанова, А. В. Самойлов //Экономические отношения. – 2020. Т.10. - №1. – С. 135-148.
10. World Economic Forum White Paper Digital Transformation of Industries: Digital Enterprise. Jan. 2016. – http://reports.weforum.org/digital-transformation/wp-content/blogs.dir/94/mp/files/pages/files/digital-enterprise-narrative-final-january-2016.pdf
11. M. O. Miguel, S. K. van Langen, Circular Economy and the Transition to a Sustainable Society: Integrated Assessment Methods for a New Paradigm,
12. Ellen MacArthur Foundation (2012) Towards the Circular Economy Vol. 1: an economic and business rationale for an accelerated transition 1.

13. European Commission, 2012. Innovating for sustainable growth: a bioeconomy for Europe, Publications Office of the European Union. Luxembourg. https://doi.org/10.2777/6462
14. Саидмуродов, Л. Х. Малая открытая экономика Республики Таджикистан в условиях влияния пандемии COVID-19: анализ и прогнозы / Л. Х. Саидмуродов, Р. М. Аминджанов // Экономика Таджикистана. – 2020. – № 3. – С. 19-29. – EDN DHVFGJ.

УДК: 336.748.12(575.3).

ТАКМИЛИ МЕХАНИЗМИ МОЛИЯВИИ ИДОРАКУНИИ РАВАНДИ ТАВАРРУМ ДАР ШАРОИТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Маъдиев Саъдихоҷа *- номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи омори Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: (+992) 934634040, E-mail: sadikhoja.m@mail.ru.*

Хушвахтов Дилшод Сангалиевич *- унвонҷӯйи кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 735320, н. Данғара, кӯчаи Кароматулло Қурбонов 157. Тел.: 909944469, E-mail: dilshod_khushvakhtov@list.ru.*

Мақолаи пешниҳодгардида механизмҳои молиявии идоракунии раванди таваррумро дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бар мегирад. Муаллифон кӯшиш кардаанд, ки ташаккули таваррумро аз рӯи аломатҳои номуътадилии макроиқтисодӣ ва номутаносиби макроиқтисодӣ дар доираи талабот ва пешниҳод баррасӣ намоянд. Арзёбии сатҳи таваррум аз мавқеи илми иқтисодӣ ва коркарди механизмҳои молиявии он бо истифода аз усули индексии тағйирёбии нисбии дараҷаи миёнаи нархҳо ва муқоиса дар муддати муайян мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Ин барои таҳия намудани сиёсати пулию қарзӣ, сиёсати андозию буҷавӣ ва сиёсати сохтории рушди иқтисоди миллӣ хеле муҳим мебошад. Мақоми таваррум бо истифода аз нишондиҳандаҳои бевосита ва бавоситаи инъикоси он ҷудо карда шуда, дар ин замина, маълумотҳо бобати такмилдиҳии механизмҳои молиявии идоракунии раванди таваррум пешниҳод гардидааст. Ҳамаи ин дар заминаи шакл ва роҳҳои сиёсати зиддитаваррумӣ моҳиятан аз заминаҳои ташаккулёбии захираҳо, натиҷаҳои истифодабарии онҳо дар самти истеҳсол ва хизматрасониҳо мавқеъ пайдо кардааст. Интихоби роҳҳои батанзимдароварии таваррум дар ниҳояти кор аз стратегияи рушди ин ё он минтақа вобастагӣ пайдо карданаш, тибқи таҷрибаи мамлакатҳои пешрафта нишон дода шуда, ташаккули сатҳи таваррум аз ҷониби такрористеҳсол дар зери таъсири динамикаи талабот ва фишори хароҷоти истеҳсолот баромадааст.

Калидвожаҳо: *механизмҳои молиявии идоракунии раванди таваррум, ташаккули таваррум, аломатҳои номуътадилии макроиқтисодӣ, арзёбии сатҳи таваррум, шаклҳои сиёсати зиддитаваррумӣ, ташаккулёбии фишангҳои молиявӣ, захираҳои молиявӣ, усулҳои молиявӣ, қурби асъор, механизми мутаҳиддии раванди таваррум.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ФИНАНСОВЫХ МЕХАНИЗМОВ УПРАВЛЕНИЯ ИНФЛЯЦИОННЫМ ПРОЦЕССОМ В УСЛОВИЯХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Маъдиев Саъдиходжа *– кандидат экономических наук, доцент кафедры статистики Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, г.Душанбе, ул.Нахимова, 64/14. Тел.: (+992) 934634040. E-mail: sadikhoja.m@mail.ru.*

Хушвахтов Дилшод Сангалиевич *– соискатель кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, г.Душанбе, ул.Нахимова, 64/14. Тел.: 909944469. E-mail: dilshod_khushvakhtov@list.ru*

В предлагаемой статье рассмотрены финансовые механизмы управления инфляционным процессом в условиях Республики Таджикистан. Авторы попытались рассмотреть формирование инфляции по признакам макроэкономических дисбалансов и макроэкономических несоответствий в рамках спроса и предложения. Изучены оценки уровня инфляции с позиции экономической науки и разработки ее финансовых механизмов с использованием индексного метода, относительного изменения среднего уровня цен и сравнения за определенный период времени. Это имеет большое значение для разработки денежно-кредитной, налоговой, бюджетной и структурной политики развития национальной экономики. Уровень инфляции разделяется с использованием прямых и косвенных показателей ее отражения. В этом контексте представлена информация по совершенствованию финансовых механизмов управления инфляционным процессом. Все это базируется на форме и методах антиинфляционной политики, по существу основанной на формировании ресурсов, результатах их использования в направлении развитиия производства и услуг. Выбор способов борьбы с инфляцией в конечном итоге зависит от стратегии развития того или иного региона и, с учетом опыта развитых стран. Формирование темпов инфляции путем воспроизводства происходит под влиянием динамики спроса и давления издержек производства.

Ключевые слова: *финансовые механизмы управления инфляционным процессом, формирование инфляции, признаки макроэкономических дисбалансов, оценка уровня инфляции, формы антиинфляционной политики, формирование финансового рычага, финансовые ресурсы, финансовые методы, валютный курс, механизм интеграции инфляционного процесса.*

IMPROVING FINANCIAL MECHANISM FOR MANAGING THE INFLATION PROCESS IN THE CONDITIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Madiev Sadikhoja *– Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Statistics of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Dushanbe, 64/14 Nakhimov street. Tel.: (+992) 934634040, E-mail: sadikhoja.m@mail.ru.*

Khushvakhtov Dilshod Sangalievich *- aspirant of the Department of Finance of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Dushanbe, Nakhimova str. 64/14, phone: 909944469, E-mail: dilshod_khushvakhtov@list.ru*

This article examines the financial mechanisms for managing the inflation process in the conditions of the Republic of Tajikistan. The authors tried to consider the formation of inflation based on macroeconomic imbalances and macroeconomic discrepancies within the framework of supply and demand. Estimates of the level of inflation from the perspective of economic science and the development of its financial mechanisms using the index method, relative changes in the average price level and comparisons over a certain period of time have been studied. This is of great importance for the development of monetary, tax, budget and structural policies for the development of the national economy. The inflation level is divided using direct and indirect indicators of its reflection. In this context, information on improving financial mechanisms for managing the inflation process is presented. All this is based on the form and methods of anti-inflationary policy, essentially based on the formation of resources, the results of their use in the development of production and services. The choice of ways to combat inflation ultimately depends on the development strategy of a particular region and, taking into account the experience of developed countries. The formation of inflation rates through reproduction occurs under the influence of demand dynamics and production cost pressure.

Key words: *financial mechanisms for managing the inflation process, formation of inflation, signs of macroeconomic imbalances, assessment of the level of inflation, forms of anti-inflationary policy, formation of financial leverage, financial resources, financial methods, exchange rate, mechanism for integrating the inflation process.*

Таваррум яке аз аломатҳои номуътадилии макроиқтисодӣ ҳисобида мешавад. Ташаккули таваррум маънои онро дорад, ки байни талабот ва пешниҳод номутаносиби макроиқтисодӣ ба амал меояд. Ҳолате ки дар иқтисодиёт мавҷудияти тавуррумро нишон медиҳад, аслан ин баландшавии дараҷаи умумии нарх ҳисобида мешавад. Ин ҷараён зарурати таҳқиқ ва омӯзишро ба миён меорад. Барои чен намудани сатҳи таваррум дар илми иқтисодии ҷаҳонӣ то имрӯз нишондиҳандаҳои гуногун коркард карда бароварда шудаанд, ки дар раванди ташаккули мутахассисони равияи иқтисод ва молия мавриди омӯзиш қарор дода мешавад. Дар низоми таҳлилии ченкунии таваррум мақоми индекси нархҳо хеле зиёд аст. Бо истифода аз усули индексии тағйирёбии нисбии дараҷаи миёнаи нархҳо ва муқоиса дар муддати муайян дараҷаи таваррум арзёбӣ мегардад. Истифодаи чунин нишондиҳандаҳои ҷараёни таваррумӣ аз нуқтаи назари макро ва микроиқтисодиёт аҳамияти амалӣ дошта, дар таҳия намудани сиёсати пулию қарзӣ, сиёсати андозию буҷавӣ ва сиёсатҳои сохтории рушди иқтисоди миллӣ аҳамияти калон дорад. Иштирокчиёни муносибатҳои иқтисодию молиявӣ дар ин асос ба ташаккулёбии таваррум таваҷҷуҳ намуда, барои пешгирии таваррум чорабиниҳои мушаххас қабул менамоянд. Дар маҷмуъ, нишондиҳандаҳои таваррум ба гурӯҳҳои бевосита ва бавоситаи инъикоси сатҳи таваррум ҷудо карда шуда, дар ин замина, маълумотҳо бобати тағйирёбии нарх муайян карда мешавад.

Нишондиҳандаҳои бевосита дар асоси истифодабарии индекси нархҳои истеъмолӣ, дефлятори ММД, дараҷаи таваррум, қоидаи 70, индекси арзиши ҳаёт ва индекси қобилияти харидории пул ба роҳ монда мешавад. Маҷмуи индекси нархҳои истеъмолӣ дар соли 2021 ба 109 фоиз баробар аст. Нишондиҳандаи мазкур нисбат ба соли 2015 ба 103 фоиз баробар шуда, майли зиёдшавӣ гирифтааст. Аз ҷумла, барои молҳои озуқаворӣ 7,8%, молҳои ғайриозуқаворӣ 2,9 % афзудааст [8, с. 145]. Нишондиҳандаҳои бавосита бошад, ба истифодаи индекси таъминотӣ, индекси хароҷоти зиндагӣ, муқоисаи индекси нархҳои дороиҳо бо истеъмолӣ, тағйирёбии қурби асъор ва коэффисенти монетизатсия асос меёбад. Дар мавриди истифодаи нишондиҳандаҳои бевосита, баландшавии сатҳи нархҳо нисбатан васеъ арзёбӣ карда шуда, ҳамзамон таъсири гурӯҳ ва гуногуншавии таркиби молҳо, тӯли давомнокии дараҷаи нарх, дигаргуншавии майли сохтори истеҳсолот, дараҷаи даромаднокии аҳолӣ ба эътибор гирифта мешавад.

Дар мавриди баҳодиҳии нишондиҳандаи бавосита бо таври умум баландшавӣ ва хавфи таваррум мавриди шарҳ ва қабули қарорҳои муфид истифода мешавад.

Қайд кардан ба маврид аст, ки арзёбӣ намудани таваррум, аз низоми идоракунӣ вобаста мебошад. Шароит ва заминаҳои иҷтимоию иқтисодӣ ба ин раванд таъсир мерасонад. Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурате дар пеш меистад, ки барои шарҳи сабабҳо ва пешгирии

ҷараёнгирии таваррум аз мавқеи вусъат додани муносибатҳои бозорӣ мавқеъгирӣ намоем. Дар ин самт, низоми идоракунӣ аз ҳисоби алоқамандии байни таркиби молу хизматрасониҳо ва қобилияти харидории асъори миллӣ муайянкунанда мебошад. Аз назари мо, нишондиҳандаи қобилияти харидории пул дар баробари ҳамчун қимати баръакси сатҳи таваррум ё индекси нархҳо, ҳамзамон, тарзе фаҳмида гирифта шавад, ки нархи кулли хароҷотҳо барои ташаккул додани молу хизматрасониҳо ба эътибор гирифта шавад. Аз ин ҳисоб, дар низоми идоракунии таваррум, имконияти бештари назорат аз рӯи майли дигаргуншавии нархҳо ба амал омада, танзими иқтисодиёт маҷрои нав мегирад. Дар робита ба ҳамин, бори дигар қайд карданием, ки мавқеи иқтисодшиноси ватанӣ Л.Ҳ. Саидмуродов хеле муҳим мебошад: Ба қавли ӯ, «қобилияти харидории сомонӣ дар асоси индекси нархҳои истеъмолӣ камбудиҳои муайян дорад, зеро нархи молу хидматрасонии инвеститсиониро ба назар намегирад. Аз ин рӯ, қобилияти харидории пули миллӣ дар сатҳи макроиқтисодӣ бояд тавассути индекси дефлятори ММД ($J_{ммд}$) бо истифодаи формулаи зерин ҳисоб карда шавад» [6, с 20].

$$Jpq = 1 - (J_{ммд} - 1) \quad (1)$$

Бинобар ин, дар раванди идоракунии таваррум, ҷиҳате лозим аст, ки нархҳои ҷорӣ ва доимӣ, муайянкунандаи маҷмуи молу хизматрасониҳо баромад намояд.

Ҳамин тавр, сатҳи дигаргуншавии нарх яке аз нишондиҳандаҳои калидии ҷараёнгирии таваррум ва баҳодиҳии вазъи иқтисодиёти миллӣ мебошад. Арзёбӣ намудани дигаргуншавии нарх барои давраҳои кутоҳмуддат, миёнамуҳлат ва дарозмуҳлат истифода мешавад. Равияҳои пешгӯикунии афзоиши сатҳи нархҳоро шартан дар адабиёти иқтисодӣ ба 3 гурӯҳ тақсим кардааст: «1) пурсишҳо, 2) усулҳои математикӣ, 3) моделонӣ бо ҳисоби баҳодиҳии экспертӣ [1, с. 20-31].

Усулҳои ҷараёнгирии таваррум аз қабили пурсишҳо, усулҳои математикӣ ва моделкунонӣ барои ҳар як минтақа, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон имконияти баланди эътимоднокии раванди омӯзиши нархҳо ва ояндабинии чорабиниҳои зидди таваррумиро дар бар мегиранд. Васеъ истифода бурдан аз чунин усулҳои ояндабинӣ ва баҳодиҳӣ аз рӯи сатҳи афзоиши таваррум аз тариқи модели интегриронии авторегресионӣ, модел дар асосии каҷхаттаи Филлипс, моделҳои авторегрессионии векторӣ мувофиқи мақсад мебошад. Истифодаи онҳо сатҳи омӯзиши дараҷаи қобилияти харидории асъори миллӣ ва раванди арзёбӣ намудани ҳолатҳои таваррумиро фаъол мегардонад. Бо назардошти равияи комплексии истифодаи моделҳои мазкур ва робита ба хусусият ва мутобиқгардонии иқтисодиёти кишвар асоснокии мубориза барои пешгирӣ ва камгардонии таъсири таваррум ба иқтисоди миллиро васеъ фароҳам меоварад.

Дар низоми идоракунии раванди таваррумӣ, сиёсати зиддитаваррумии муайянкунанда мебошад. Аз таҷрибаи ҷаҳонӣ чунин

бармеояд, ки яке аз вазифаҳои асосии давлат ин мубориза бар зидди болоравии нархҳо ва пешгирии таваррум мебошад, чунки ин раванд оқибатҳои зиёди иҷтимоию иқтисодӣ дорад. Ба ақидаи О. Эммингер «таваррум на танҳо мушкилоти даҳшатноки дохилӣ мебошад, балки он ба неруи асосии вайронкунандаи муносибатҳои байналмилалии асъорӣ мубаддал гаштааст» [10, с. 787].

Яъне, характери ташаккулёбии таваррум шароитсози дигаргуниҳои муносибатҳои иқтисодию молиявӣ баромад карда, барои рушди соҳаҳои гуногун таъсири манфӣ мерасонад. Зиёда аз ин, фаъолнокии субъектҳои иқтисодиро дар самти истифодабарӣ ва ташаккули захираҳои иқтисодӣ заиф гардонида, номутаносибии байни молу маҳсулот ва асъори хориҷию ватаниро афзун мегардонад. Ба ақидаи Ф. Махлуп болоравии қурби асъори хориҷӣ «маҳсулоти воридотиро бо воҳиди пули миллӣ қиматтар карда, молҳои содиротиро бо воҳиди асъори хориҷӣ нисбатан арзон мекунад» [3, с. 25-26].

Чунин ҳолат дар робита ба кишварҳое, ки дар маҷмуи гардиши савдои байналмилалӣ гардиши содиротӣ кам доранд, иқтидори истеҳсолии мол ва хизматрасониҳоро заминавӣ аз байн бурда, вобастагии бештари иқтисоди миллиро аз асъори хориҷӣ ба амал меорад. Сиёсати зиддитаваррумии давлатӣ дар ниҳояти кор ба мақсади идоракунии оқибатҳои тамоюлҳои таваррум дар кишвар нигаронида шуда, таъмини устувории молиявию иҷтимоӣ ва пешгирии номувозинатӣ дар низоми муносибатҳои молию пулӣ барои пешгирии болоравии нарх ва паст кардани суръати таваррум асоснок гардонида мешавад. Дар самти иқтисодиёт шаклҳо ва роҳҳои сиёсати зиддитаваррумӣ мақоми хоса мегирад (ниг. ба ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. - Шакл, роҳ ва таъиноти сиёсати зиддитаваррумӣ

№р/т	Шакл, намуд	Роҳ ва таъинот
1.	Сиёсати пулию қарзӣ ё монетарӣ	Бо роҳи сафарбар намудани воситаҳои пулию қарзии давлат ба иқтисодиёт
2.	Сиёсати андозу буҷавӣ ё фискалӣ	Бо роҳи амалигардонидани механизмҳои андозӣ ва буҷавии давлатӣ
3.	Дахолати бевоситаи маъмурии давлатӣ	Амалигардонидани механизмҳои сиёсати даромад, музди меҳнат, танзими асъорӣ ва ғайра.

Сарчашма: Коркарди муаллифон.

Чӣ тавре аз ҷадвали 1 бармеояд, шакл ва роҳҳои сиёсати зиддитаваррумӣ моҳиятан аз заминаҳои ташаккулёбии захираҳо, натиҷаҳои истифодабарии онҳо дар самти истеҳсол ва хизматрасониҳо мавқеъ гирифтааст. Интихоби роҳҳои батанзимдароварии таваррум дар ниҳояти кор аз стратегияи рушди ин ё он минтақа вобастагӣ пайдо кардааст. Таҷрибаи мамлакатҳои пешрафта, аз қабили Олмон, Ҷопон, нишон медиҳад, ки сиёсати зиддитаваррумӣ дар заминаи ислоҳоти ногаҳонӣ, мусодираи пул, назорати давлатии асъорӣ ва иқтисодии беруна

хеле таъсибахш баромад намудаанд. Бо фаъолгардонии истеҳсолот рақобатпазирии баланди маҳсулот ба амал омада, бехатарии иқтисодӣ ва шароити амалӣ намудани асъори миллӣ пайдо шудааст. Дар натиҷаи ҷорӣ намудани назорати давлатии нархҳои молҳои моҳияти стратегидошта, аз қабили захираҳои энергетикӣ, маҳсулоти кишоварзӣ, тарофаҳои манзилӣ ва ғайра фаъол гардида, бо таъсири ислоҳоти пулӣ танзими таваррум майли мусбат пайдо кардааст. Ҳамзамон, дар робита ба таҷрибаи дигар мамлакатҳои пешқадам, аз қабили ИМА, Шветсия, Фаронса, Британияи Кабир, вобаста ба шакли назорат аз болои таваррум ва ҷорӣ гардидани сиёсати даромад, сиёсати нархгузорӣ, шароитҳои мувофиқи батанзимдароварии ташкилию ҳуқуқии музди меҳнат, дигаргуншавии нархҳо ва таъмини даромади воқеии устуворро ба амал овардаанд.

Бинобар ин, дар такмилдиҳии механизми молиявии идоракунии раванди таваррум дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон истифодаи роҳҳо ва таъиноти фишангҳои зиддитаваррумӣ зарурати сафарбарии комплексиро доранд. Дар баробари чораҳои маъмурии идоракунии таваррум, сафарбар намудани воситаҳои пулию қарзии давлат ба иқтисодиёт, амалӣ гардонидани сиёсати молиявию қарзӣ ва пулӣ, буҷетӣ, сиёсати даромад, музди меҳнат, танзими асъорӣ ва ғайра хеле муҳим мебошанд.

Дар доираи сиёсати молиявӣ барои таъмини устувории молиявӣ риояи қоидаҳои буҷетӣ хеле таъсирбахш мебошад. Масалан, таносуби сатҳи касри буҷет ва ҳиссаи қарзи давлатӣ дар робита ба маҷмуи маҳсулоти дохила, дарёфт ва сафарбар намудани фондҳои муътадилгардонӣ барои пешгирии болоравии нарх ва паст кардани суръати таваррум таъсири устувор мерасонанд. Аз таҷрибаи мамлакатҳо, аз қабили ИМА, Норвегия, Кувайт, Чилӣ, Колумбия, инчунин Россия, Беларус, Қазоқистон маълум мегардад, ки бо ташаккул ёфтани механизми фонди муътадилсозӣ дар мамлакатҳо, имконияти васеи назорати молиявии давлатӣ ва танзими бартарафкунии таъсири буҳрони ҷаҳонии молиявӣ ва дастгирии самтҳои муҳими стратегии рушд ба даст меояд. Дар робита ба ин, Ҷумҳурии Тоҷикистон низ барои пешгирии афзоиши таваррум, мавқеи татбиқи сиёсати пулию қарзӣ хеле таъсирбахш баромад карда, дар ин самт харҷи бештар ҳавасмандгардонии фаъолияти иқтисодии тамоми субъектҳои истеҳсолию хизматрасонии кишварро пеш гирифтааст.

Ҳамзамон, дар ин самт имкониятҳои хеле зиёд ҷой доранд. Таваррум ин худ падида ва зуҳуроте мебошад, ки аз сохт, таркиб ва сатҳи миқдори захираҳои иқтисодӣ ва раванди институтсионалии он вобастагии зич дорад. Фаъолияти соҳибкорӣ раванди таваррумиро каме сабуктар мегардонад. Бинобар ин, ҳавасмандгардонии соҳибкории истеҳсолӣ ва фароҳам овардани рақобати солим дар пешрафти бозори молу маҳсулот ва хизматрасониҳои истеҳсоли ватанӣ, омили тақвиятдиҳандаи кор ва фаъолият дар амалӣ гардонидани чорабиниҳои зиддитаваррумӣ ва

тадбиқи ҳадафҳои стратегӣ баромад мекунад. Аз назари мо, омӯзиш ва таҳқиқи самтҳои афзалиятноки такмили сиёсати зиддитаваррумӣ дар иқтисодиёти миллӣ хеле зарур гардидааст.

Қайд кардан ба маврид аст, ки омӯзиши такмилдиҳии механизми молиявии идоракунии раванди таваррум дар ниҳояти кор, ба рушди иқтисодӣ, баланд бардоштани самаранокии иқтисодиёти миллӣ ва ноил гардидан ба сатҳи некуаҳволии мардуми кишвар нигаронида мешавад.

Бинобар ин, дар татбиқи чораҳои зиддитаваррумӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, арзёбии таркибии он аввалиндараҷа мебошад. Сиёсати зиддитаваррумӣ, пеш аз ҳама ҷузъи ҷудонашавандаи чорабиниҳои зиддибуҳронӣ баромад карда, дар муддати ташаккулёбии худ хусусиятҳои фарқкунандаро мегирад. Дар ин самт, муайян кардани сабабҳо, сарчашмаҳои пайдоиш ва оқибатҳои он хеле зарур ҳисобида мешавад. Дар баробари омӯзиши номутаносибии муносибатҳои молию пулӣ, ба эътибор гирифтани рушди сохтории иқтисодӣ ва авҷ гирифтани муносибатҳои тиҷоратии берунӣ муайянкунанда мебошад. Аз ин ҷо, дар баробари усулҳои монетарӣ, фискалӣ ва маъмурии давлатӣ, фаврӣ мутобиқ намудани онҳо ба механизмҳои иқтисодии байниминтақавӣ барои таъмини устувории иқтисоди миллӣ дар тадбиқи ҳадафҳои стратегӣ зарурат дорад. Дуруст ба роҳ мондани механизми молиявии идоракунии раванди таваррум аз ба эътибор гирифтани ақидаҳои маъмули коркарди равандҳои сиёсати зиддитаваррумӣ дар доираи ақидаҳои назари сиёсати зиддитаваррумии кейнсионӣ, сиёсати зиддитаваррумии монетарӣ ва сиёсати сохтории зиддитаваррумӣ вобаста мебошад.

Афзун гардонидани пешниҳоди мол ва хизматрасониҳо, васеъ пеш гирифтани талаботи самаранок асоси ҳалли ҷараёнгирии таваррум ҳисобида мешавад. Лекин, бо зиёдшавии фармоишот ва хароҷотҳои давлатӣ, касри буҷет афзуда, боиси баландшавии таваррум мегардад. Дар ин раванд, пастшавии истеҳсолот ва бекорӣ ҳамчун шароити паст намудани сатҳи таваррум баромад мекунад. Намояндагони назарияи кейнсионӣ ақидаеро пешниҳод намудаанд, ки бо зиёд шудани супоришҳо ва хароҷотҳои давлатӣ, чунин хароҷотҳо аз ҳисоби қарзи беруна таъсис ёфта, баъд аз тақвият ва фаъолгардонии иқтисодӣ маблағи қарз гардонида шавад. Чунин равия дар як давраи муҳими таърихӣ хеле таъсирбахш ва муайянкунанда баромад кард.

Сиёсати зиддитаваррумии монетарӣ бошад, ҷиҳатеро пеша намудааст, ки роҳҳои зиддитаваррумӣ бояд бидуни сармоягузории иловагӣ ба амал бароварда шавад. Аз мавқеи онҳо камгардонии бахши давлатӣ ва фароҳам овардани озодии пурраи бозорҳо, асоси ба эътидол овардани раванди таваррум баромад мекунад. Мунтазам пеш гирифтаниислоҳоти пулии конфискатсиониро ҳамчун шароити паст гардонидани талаботи истеъмолӣ зарур диниста шуда, чунин ҳолат заминаи бартараф намудани касри буҷет арзёбӣ мегардад. Дар робита ба субъектҳои

пуриқтидор ва субъектҳои хурди соҳибкорӣ мавқеи тафриқавии сахтро мегиранд. Иҷроиши барномаҳои иҷтимоӣ ва кумакҳои молиявиро ба истеҳсолоти ғайрисамаранок лозим намешуморанд. Пешниҳоди қарзҳои қимат ва ҳавасмандгардонии андозии субъектҳои истеҳсолкунандагони пуриқтидорро зарууртар ҳисобида, рушд ва тараққӣ додани субъектҳои соҳибкории хурдро ба ташаккулёбии дараҷаи истеҳсолию молиявӣ ва сатҳи рақобатпазирии худи онҳо барои баромадан аз вазъи ҷойдоштаи бозори воқеӣ алоқаманд баррасӣ мекунанд. Ҳамин тавр, муҳаққиқон ва коршиносон ба хулосае омадаанд, ки равияи мазкур бо самаранокии кутоҳмуддат баромад карда, аз нигоҳи давраи дарозмуддат давлатҳо дар ҳалли муаммоҳои сатҳи баланди бекорӣ, пастшавии иқтисодиёт ва сатҳи зиндагии аҳолӣ бо пуррагӣ ҳалли худро наёфтанд.

Дар ин самт, пайгирӣ аз зарурати коркарди консепсияи дигари зидди таваррумӣ, сиёсати сохторӣ ба миён омад, ки дар ин замина, баландшавии сатҳи таваррум на бо зиёдшавии ҳаҷми пул, балки бо афзоиши хароҷотҳо алоқаманд ҳисобида мешавад. Пеш гирифтани мутобиқати иқтисодиёт ба замони муосир, идора намудани хароҷотҳои истеҳсолот ва суръат бахшидани дигаргуниҳои сохторӣ дар раванди амалиётҳои иқтисодию молиявии дохилӣ ва тақвияти содиротӣ, асоси пастшавии сатҳи нархҳо мебошад. Дар ниҳояти кор бо таври комплексӣ сафарбар намудани равияҳои номбаркардашуда ва дар робита ба хусусиятҳои хоси ҳар як давлат шароити заминавӣ барои коркарди чорабиниҳо дар самти идоракунии ҳолатҳои таваррумӣ ҳисобида мешавад.

Аз назари мо, барои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҳама муҳим ин ба эътибор гирифтани мавқеи табиию иқлимӣ хеле зарур мебошад. Сафарбар кардани шароит ва иқтидорҳои табиӣ дар алоқамандӣ бо кам кардани содироти ашёи хом, вусъат додани корҳо бобати рушди субъектҳои соҳибкории истеҳсолӣ ва васеъ ба роҳ мондани коркарди дохилии ашёи хом ва молҳо дар дохили кишвар мебошад. Ин дар навбати худ асоси моддии гузариш барои саноатикунонии босуръати кишвар ва дар алоқамандӣ бо васеъ гардонидани ҷойҳои корӣ, ташаккулёбии иқтидори андозӣ ва устуворгардонии буҷетҳои сатҳи гуногун баромад мекунад ва ин ҷараёнгирии таваррумро муътадил мегардонад. Маҳз ҳамин ҷиҳат таносуби молу хизматҳои ватанӣ ва фаъолгардонии сиёсати қарзию молиявиро таъмин карда, имкониятҳои устуворгардонии сатҳи даромад ва қобилияти харидории онҳоро таъмин менамояд.

Барои муътадилсозии вазъияти молиявӣ дар кишвар ва татбиқи сиёсати мустақили пулию қарзӣ шароитҳои моддии устуворгардонии пули миллӣ - сомонӣ омили таъсирбахш баромад мекунад. Хусусан, аз нигоҳи идоракунии ташаккулёбии ҳолатҳои таваррумӣ дар рафти дигаргуншавии нархҳои истеъмолӣ ва ғайриистеъмолӣ дар дохили кишвар ва тақвият додани ҳамкориҳои байналмилалӣ дар робита ба Хазинаи байналмилалии асъор дар самти "пӯшонидани касри тавозуни

пардохтӣ ва дастгирии суботи макроиқтисодӣ ва таҷдиди сохтории иқтисодиёт» [2, с. 434].

Дар ин замина, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Бонки миллии Тоҷикистон сиёсати қатъии ҳамоҳангшуда ва мувофиқшудаи пулию қарзиро дар самти мубориза бо таваррум бо роҳи идоракунии ҳаҷми пул ва маҳдудкунии талабот равона намуданд. Дар доираи ҳамкориҳо маълум мегардад, ки мубориза бар зидди таваррум аз дараҷаи рушди муносибатҳои бозорӣ вобаста буда, барои татбиқи сиёсати пулию қарзӣ, ба эътибор гирифтани хусусиятҳои иқтисодии кишварҳои алоҳида дар ташаккули механизмҳои молиявии идоракунии раванди таваррум хеле зарур аст. Ҳамзамон, дар ҳаҷми гардиши умумии натиҷаҳои муносибатҳои байналмилалӣ, кам кардани ҳиссаи содироти ашёи хом ва рушди коркарди дохилии маҳсулоти кишоварзӣ муайянкунанда мебошад. Бо ин мақсад, дар баробари корхонаҳои калонҳаҷм, васеъ ба роҳ мондани корхонаҳои хурд ва ҷалби ашёи хоми ватанӣ шароити муҳим барои гузариш ба давраи индустриявию аграрӣ буда, ин дар навбати худ аз дастгирии ҳамаҷонибаи техникию молиявии хоҷагиҳои кишоварзӣ алоқаманд мебошад, масалан дастгирии техникӣ, нуриҳои минералӣ. Яъне, дар ин самт лозим аст, ки аз оғози фаъолият то бурда расонидани маҳсулоти кишоварзӣ нуктаҳои коркардро дастгирӣ намоем. Дар ин замина, вазъи молиявии субъектҳои хоҷагидории кишоварзӣ устувор мегардад.

Мунтазам механизмеро ба роҳ монем, ки кишоварзон ба корхонаҳои хурд ва калон ҳамоҳанг гардида, дар муносибатҳои мутақобилавӣ дар бозор мавқеи устувор пайдо намоянд. Молу маҳсулоти ватанӣ фароҳам омада, дар робита бо асъори миллӣ заминаи хуби муътадилгардонии нархҳои озуқаворӣ, яъне муборизаи воқеии зидди таваррумӣ ба амал меояд. Бо ин қайд карданием, ки шарикигарии байни субъектҳои кишоварзон, субъектҳои хурди коркарди маҳсулоти кишоварзӣ ва корхонаҳои калони амалкунанда, асоси ташаккулёбии устувории молиявии хоҷагиҳо ва пешгирии ҳолатҳои таваррумии шадид мебошанд.

Таҷрибаи муносибатҳои молиявию иқтисодии замони муосир дар ҳамоҳангӣ бо хоҷагии ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки дараҷаи таваррум дар робита ба миқдори пул ва мол, ҳарчи бештар аз фаъолнокии сатҳи иқтисодиёт вобаста мебошад. Тибқи ақидаи назари иқтисоддони рус Г. Фетисов «пурра аз байн бурдани таваррум, махсусан дефлятсия барои иқтисод хавфнок мебошад. Инро “Таназзули бузург”-и ИМА ва таназзули дарозмуддати охирини Япония ба таври возеҳ нишон дод» [9, с. 5].

Аз ин ҷо мантиқан бармеояд, ки барои такмилдиҳии механизмҳои молиявии идоракунии раванди таваррум дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон баробари кам кардани хароҷоти давлатӣ ва эмиссияи пулӣ, арзёбии муфиди динамикаи эмиссияи пулӣ, ислоҳоти сохтории иқтисодиёт муҳимтар мебошад. Васеъ ба роҳ мондани дастгирии рушди истеҳсолоти ватанӣ, содагардонии ташаккулдиҳии иқтидори андозӣ,

баланд бардоштани самаранокии иқтисодии субъектҳои хоҷагидор, аз қабили заминаҳои моддии идоракунии механизми молиявии равандҳои таваррумӣ мебошанд.

Дар низоми идоракунии равандҳои таваррумӣ дурнамои алоқамандии таваррум ва нишондиҳандаҳои макроиқтисодии кишвар фишанги хеле таъсирбахш ба шумор мераванд. Фаҳмида гирифтани сабабҳои таваррум ва роҳҳои бартараф кардани он дар ҳар як кишвар, аз ҷумла барои Ҷумҳурии Тоҷикистон моҳияти сохтории иқтисодиёти миллиро дар таъмини мутаносибӣ ва мутобиқгардонӣ ба шароити муосир ифода менамояд. Таҳлили раванди тағйирёбии қурби асъор мавқеи хосро ишғол менамояд, чунки ин ҳолат ба вазъи истеҳсоли молу маҳсулот ва хизматрасониҳо бетаъсир намемонад.

Аз ин ҷо чунин бармеояд, ки барои такмилдиҳии механизми молиявии идоракунии раванди таваррум, низоми ташаккулёбии фишангҳои молиявиро дар робита ба ташкил, банақшагирӣ ва ҳавасмандгардонии истифодаи захираҳои молиявӣ фаъол гардонем. Яъне, муаммоҳое, ки дар доираи васеъ намудани миқдори пул ба амал меоянд, бартараф намудани онҳо аз ҳавасмандгардонии бозор бо молҳои истеҳсолоти ватанӣ, ба воситаи усулҳои молиявӣ вобаста мебошанд. Алалхусус, фоида, даромад, дивидендҳо, фоизро фаро мегирад. Иқтисодиёти миллӣ аз молҳои воридотӣ бештар вобастагӣ дорад. Дар ин маврид, онҳо бар ивази асъори мубодилаашон озод харидорӣ карда мешаванд, ҳамзамон қурби асъор якзайл тағйир меёбад, ки дар натиҷа, чунин ҳолат ва ҷараёнгирии истеҳсоли молу маҳсулот, инчунин ба раванди хизматрасонӣ таъсир мерасонад. Бинобар ин, қурби асъори миллӣ ҳамчун яке аз шароит ва омили ташаккулёбии таваррум дар кишвар баромад менамояд.

Ҳамин тавр, таваррум ин афзоиши нархи молу хизматрасониҳо мебошад. Чунин зуҳурот дар натиҷаи номутавозунии раванди такрористеҳсол ва муомилоти пул ва робита ба пастшавии қурби пули миллӣ зуҳур меёбад. Ин мафҳуми комплексӣ мебошад, яъне ягонагии се ҷараёни ба ҳам вобаста, аз қабили мувозинати номиналии талабот ва пешниҳод дар сатҳи макро, аз нав тақсим кардани арзиши иловашуда дар байни субъектҳои алоҳидаи такрористеҳсолот ва аз ҷониби онҳо гирифтани даромади таваррумӣ ҳисобида мешавад. Мувофиқан ба ҳамин, раванди такрористеҳсоли захираҳои молиявӣ дар иқтисодиёт аз рӯи таъмини вазифаи мувозинат, азнавтақсимкунӣ ва ҷубронкунӣ ба маънои ҷуброни касри молиявии бахши воқеӣ вобастагӣ дорад. Аз ин ҷо, сатҳи таваррум аз ҷониби такрористеҳсол дар зери таъсири динамикаи талабот ва фишори хароҷоти истеҳсолот ташаккул меёбад. Таъсири таваррум ба ҷараёни такрористеҳсол хеле фаъол ба амал меояд. Яъне, ташаккулдиҳандаи даромад ва хароҷоти субъектҳои иқтисодӣ ва азнавтақсимкунии захираҳои молиявӣ дар байни онҳо буда, ба ташаккули рафтори субъектҳои хоҷагидор таъсир мерасонад.

Мо дар амал фаҳмиши содакардашудаи таваррум, масалан ба сифати дигаргуншавии нархро васеъ истифода мебарем. Лекин зарур аст, ки дар баробари ин зуҳуроти боҳамалоқамандии унсурҳои мувозинат, аз нав таксимкунӣ ва ҷубронкунӣ мунтазам ба эътибор гирифта шавад. Бинобар ин, механизми таваррум ин низоме аст, ки вобастагии устувори байни унсурҳои мазкурро дар бар гирифта, муттаҳидии раванди таваррум ва такрористеҳсоли макроиқтисодиро фаро мегирад. Нигаред ба расми 1.

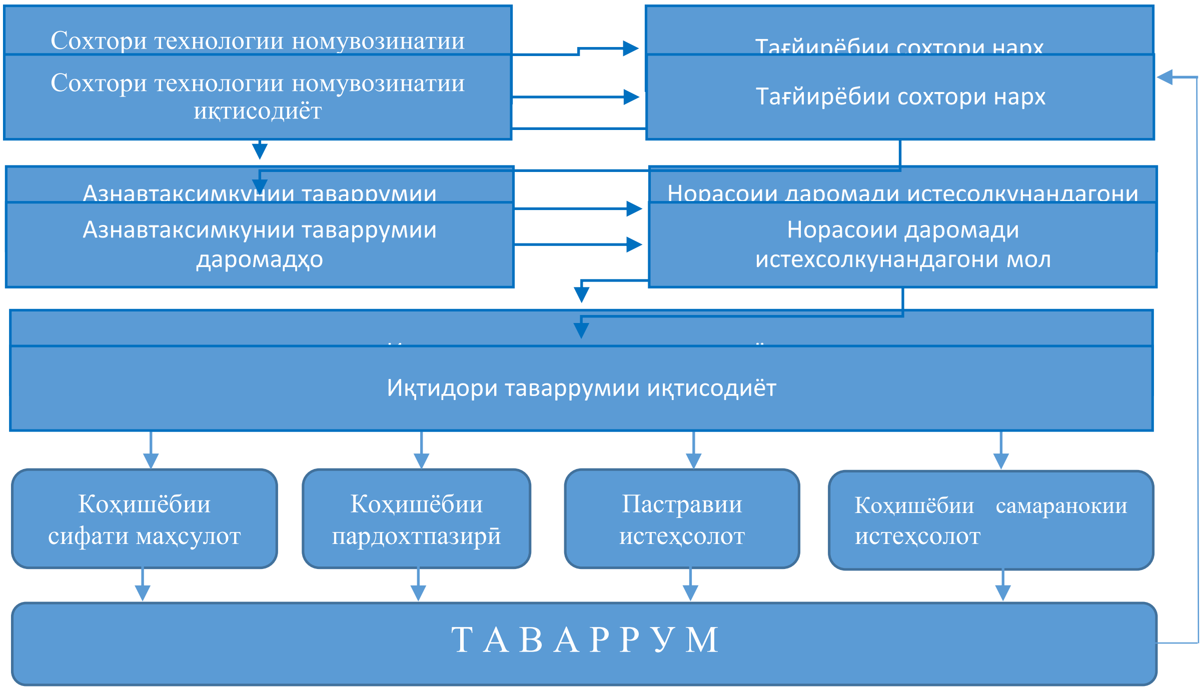

Расми 1. - Механизми муттаҳидии раванди таваррум ва такрористеҳсоли макроиқтисодӣ
Коркарди муаллифон.

Дар шароити номутаносибии сохторию технологӣ, озодкунии нарх ва кушодашавии иқтисодиёт табиӣ мебошад. Таносуби нархҳо, пеш аз ҳама дар байни соҳаҳо, ашёи хом ва истеҳсолот, саноат ва хоҷагии қишлоқ майли дигаргунӣ мегирад. Ҳамзамон, паст шудани ҳаҷми истеҳсолот бо паст шудани самаранокӣ ба амал омада, боиси зиёд шудани хароҷот ва мутаносибан ба вуҷуд омадани камомади даромади молистеҳсолкунандагон мегардад. Маҳз ҳамин ҳолат ба рафти муътадилӣ таъсирбахш бароомад мекунад ва ҳамчун шароити ташаккули иқтидори назарраси таваррумӣ иқтисодиёти ватанӣ дар таркиби такрористеҳсолӣ мебошад. Ин, пеш аз ҳама, бо фарқияти қайдшудаи байни даромад ва хароҷоти корхонаҳои бахши воқеии иқтисодиёт алоқаманд аст. Чунки бартараф кардани ин норасоӣ танҳо дар сурати ба кадри кофӣ баландшавии таваррумӣ бо афзоиши нархи захираҳои аввалия муайян шуда, имконпазир мегардад. Дар ин раванд, афзоиши таваррум, камшавии ҳаҷми истеҳсолот ва болоравии нархҳо аз сиёсати иқтисодии давлатӣ вобастагии зич мегирад.

Адабиёт

1. Балацкий Е.В. Прогнозирование инфляции: практика использования синтетических процедур / Е.В. Балацкий, М.А. Юревич // Мир новой экономики. - 2018. - №12(4). - С.20-31.
2. Красавина Л.Н. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения: учебник для академического бакалавриата / отв. ред. Л. Н. Красавина. — 5-е изд., перераб. и доп. — М. : Издательство Юрайт, 2018. — 534 с.
3. Махлуп Ф. Этот изменчивый обменный курс: сборник статьей: пер с англ. / Ф. Махлуп. - М.: Дело. - 2001. - С. 25-31.
4. Маъдиев С. Масъалаҳои оморию эконометрикии мутобиқ намудани гурӯҳбандии даромад ва хароҷоти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба талаботҳои мушоҳидавии замони муосир / С. Маъдиев, У. Воҳидов // Паёми молия ва иқтисод. - 2023. - №1(35). - С. 132-142.
5. Мирсаидов А.Б. Таварруми воридотӣ ва таъсири он ба иқтисодиёти Тоҷикистон / А.Б. Мирсаидов, С.А. Мирсаидов/ Паёми молия ва иқтисод. - 2022. - №1(35). - С. 32-39.
6. Саидмуродов, Л. Х. Малая открытая экономика Республики Таджикистан в условиях влияния пандемии COVID-19: анализ и прогнозы / Л. Х. Саидмуродов, Р. М. Аминджанов // Экономика Таджикистана. – 2020. – № 3. – С. 19-29. – EDN DHVFGJ.
7. Статистический ежегодник Республики Таджикистан /Агентство по статитстики при Президенте Республики Таджикистан. - Душанбе, 2022. - С. 414.
8. The Banker, July 1975.
9. Фетисов Г. О выборе целей и инструментов монетарной политики / Г. Фетисов // Вопросы экономики. - 2004. - №2. - С.4-19.
10. Раҳимзода Ш. Истифодаи таҷрибаи хориҷӣ дар ташаккули захираҳои бонкӣ / Ш. Раҳимзода, Н.Ш. Шарифзода / Паёми молия ва иқтисод. - 2022. - №1(35). - С. 21-32.

УДК: 332.146

РАҚОБАТПАЗИРИИ ҲУДУДӢ: ПРЕДМЕТИ РАҚОБАТПАЗИРӢ ВА МЕТОДИКАИ БАҲОДИҲӢ

Муслихова Тахмина Тагоевна *– номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14.*

Мақолаи мазкур ба масъалаҳои назариявӣ ва методологии омӯзиши рақобатпазирии иқтисоди ҳудудӣ бахшида шудааст. Моҳияти иқтисодии рақобатпазирии ҳудудӣ таҳлил шуда, мафҳуми он пешниҳод шудааст. Омилҳое, ки муносибатҳои рақобатро дар сатҳҳои мезо- ва макро муайян мекунанд, асоснок карда шудаанд. Тафовутҳои куллии робитаҳои иқтисодии ҷаҳонӣ ва байниҳудудӣ мураттаб карда шудаанд. Хусусиятҳои равандҳои ҷаҳонишавӣ ҳамчун шакли рақобат баррасӣ мешаванд. Дар мақола муаллиф дар шакли ҷадвал муҳтавои иқтисодии категорияи "рақобат"-ро аз дидгоҳи олимони соҳаи иқтисод баррасӣ намуда, тарафҳои мусбат ва манфӣ, ҷиҳатҳои сусту қавии онҳоро ҷудо кардааст.

Калидвожаҳо*: рақобат, рақобатпазирӣ, назарияи марксистӣ, мувозинати нарх, таносуби истеҳсолоти ҷамъиятӣ, раванди динамикӣ, назарияи иқтисодии классикӣ, фаъолияти рақобатнок, монополия, стратегияи рақобат*

ПРОСТРАНСТВЕННАЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ: ПРЕДМЕТЫ КОНКУРЕНЦИИ И МЕТОДЫ ОЦЕНКИ

***Муслихова Тахмина Тагоевна** – кандидат экономических наук, доцент, заведующая кафедрой банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес:734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14.*

Статья посвящена теоретико-методологическим вопросам исследования конкурентоспособности экономики региона. Автором анализируется экономическая сущность региональной конкурентоспособности, предлагается ее определение. В статье обоснованы факторы, определяющие отношения конкуренции на мезо- и макроуровнях; сформулированы принципиальные различия между мирохозяйственными и межрегиональными связями; рассмотрены особенности глобализационных процессов как формы конкурентной борьбы. В статье в виде аналитической таблицы автором предоставлено экономическое содержание категории «конкуренция» с точки зрения ученых-экономистов и выделены ее положительные и отрицательные, слабые и сильные стороны.

***Ключевые слова:** конкуренция, конкурентоспособность, марксистская теория, ценовое равновесие, коэффициент общественного производства, динамический процесс, классическая экономическая теория, конкурентная деятельность, монополия, конкурентная стратегия*

REGIONAL COMPETITIVENESS: OBJECTS OF COMPETITION AND EVALUATION METHODS

***Muslikhova Tahmina Tagoevna** - candidate of economics sciences, associate professor of the banking department of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov st. 64/14.*

The article is devoted to theoretical and methodological issues of studying the competitiveness of the regional economy. The economic essence of regional competitiveness is analyzed and its definition is proposed. The factors determining the relations of competition at the meso- and macro levels are substantiated. Fundamental differences between world economic and interregional ties are formulated. The features of globalization processes as a form of competition are considered. In this section, in the form of an analytical table, the author provides the economic content of the category "competition" from the point of view of economists and highlights its positive and negative, weak and strong sides.

***Keywords:** competition, competitiveness, Marxist theory, price equilibrium, social production coefficient, dynamic process, classical economic theory, competitive activity, monopoly, competitive strategy*

Имрӯзҳо рақобат зинаи калидии фаъолияти иқтисоди миллӣ маҳсуб ёфта, табиати ҳамагирро касб кардааст. Равшан аст, ки мафҳумҳои “рақобат” ва “рақобатпазирӣ” бо ҳамдигар алоқамандии зич дошта, дар маҷмуъ назарияи рақобатро ба вуҷуд овардаанд. Ҳамчун як падидаи бисёрҷанба амал карда, онро бо як таърифи умумӣ шарҳ додан душвор аст. Таҳлили тафсирҳои гуногуни мафҳуми «рақобат» ва равишҳои дар ин маврид таъкидшуда, ки дар ҷадвали зер пешниҳод шудааст, нишон медиҳад, ки онҳо ба як қатор меъёрҳои ба ҳам алоқаманди вобаста ба нақшҳо ва вазифаҳои мухталифи тавассути рақобат дар иқтисодиёт иҷрошаванда асос ёфтаанд (ҷадвали 1).

Поягузорони назарияи марксистӣ муҳтавои қонунгузорӣ доштани рақобатро зикр намуда, онро ҳамчун падидаи хоси истеҳсолоти молӣ тавсиф мекарданд, ки дар муборизаи байни молистеҳсолкунандагони хусусӣ барои шароити аз ҳама манфиатовари истеҳсоли молу

хизматрасониҳо таҷассум меёбад. Дар баробари ин, онҳо рақобатро ҳамчун механизми танзими номуташаккили таносубҳои истеҳсолоти ҷамъиятӣ баррасӣ мекарданд. Чунончи, Фридрих Энгелс бар ин назар буд, ки танҳо ягона шакли ба истеҳсолоти молӣ хосбудаи равобити иҷтимоӣ ин мубодила буда, дар он қонунҳо барои молистеҳсолкунандагони алоҳида ҳамчун "қонунҳои иҷбории рақобат" зоҳир меёбанд ва ба онҳо таъсир мерасонанд [15, с 238].

Ҷадвали 1. – Муҳтавои иқтисодии категорияи "рақобат" аз дидгоҳи олимони соҳаи иқтисод

Андешаҳои олимон	Таърифи рақобат
Адам Смит	Рақобат «торҳое» мебошанд, ки «дасти ноаён»-и бозор онҳоро кашида, соҳибкоронро водор месозад тибқи як нақшаи муайяни «ормонӣ»-и рушди иқтисод амал кунанд.
Ҷон Стюарт Милл	Рақобат ин танзимгари нархҳо, музди меҳнат, рента буда, ба сари худ қонуне мебошад, ки қоидаҳои чунин танзимкуниро муқаррар менамояд.
Пол Теодор Ҳейне	Рақобат ин кӯшиши ҳарчи беҳтар қонеъ кардани меъёрҳои дастрасӣ ба неъматҳои нодир мебошад.
Фрэнк Ҳайнеман Найт	Рақобат ин ҳолате мебошад, ки дар он воҳидҳои бо ҳам рақобаткунанда бисёр буда, онҳо мустақил мебошанд.
Кэмпбелл Р. Макконнелл; Стэнли Леонард Брю	Рақобат ин мавҷудияти шумораи зиёди харидорону фурӯшандагони мустақил дар бозор ва имкониятҳои фаровон барои харидорону фурӯшандагон ҷиҳати озодона ба бозор даромадан ва онро тарк кардан аст.
Фридрих Август фон Ҳайек	Рақобат ин маросими ифтитоҳ мебошад, ки ба туфайли он розҳои пӯшида ошкор мегарданд, вай ба истифодаи беҳтари донишҳо ва қобилиятҳои афрод ҳидоят мекунад ва андешарониро бармеангезад. Рақобат ба афзоиши самаранокӣ боис гардида, таваҷҷуҳи бештареро тақозо мекунад.
Майкл Юҷин Портер	Рақобат ин раванди динамикӣ ва рушдёбанда, манзараи пайваста тағйирёбандае мебошад, ки дар он молҳои тоза пайдо мешаванд, роҳҳои нави бозорёбӣ, равандҳои ҷадиди истеҳсолӣ ва сегментҳои нави бозор ба вуҷуд меоянд.
Азоев Геннадий Лазаревич	Рақобат ин сабқати байни шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ (рақибон) дар ин ё он саҳна мебошад, ки барои расидан ба як мақсад нигаронида шудааст.
Андрей Юрйевич Юданов	Рақобат ин муборизаи ширкатҳо барои ҳаҷми маҳдуди тақозои пардохтпазирии истеъмолкунандагон мебошад, ки аз тарафи онҳо дар бахшҳои дастраси бозор бурда мешавад.
Раис Ахметович Фатхутдинов	Рақобат раванди бартариятҳои рақобатии худро идора кардани субъект барои комёб шудан ё ноил шудан ба дигар ҳадафҳо дар мубориза бо рақибон барои қонеъгардонии талаботи айнӣ ё зеҳнӣ дар доираи қонунгузорӣ ё дар шароити табиӣ мебошад. Рақобат қувваи ҳаракатдиҳандаи рушди субъектҳо ва объектҳои идоракунӣ, дар маҷмуъ ҷомеа мебошад.

Қандиёрова Дилбар Облоқуловна	Омезиши самарабахши назарияҳои қутбҳои рушди иқтисодӣ ва ҷойгиркунонии қувваҳои истеҳсолкунанда имкон медиҳад, ки бартариятҳои рақобатии минтақа дар заминаи баҳисобгирии омилҳои дохилӣ ва берунии рушди иқтисодиёт тақвият дода шаванд.

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар заминаи таҳқиқи осори олимони номбаршуда.

Тафсирҳои мафҳуми рақобатро, ки дар адабиёти илмии иқтисодӣ оварда шудаанд, вобаста ба мақсади таҳқиқот метавон дар се гурӯҳ муттаҳид намуд (расми 1.).

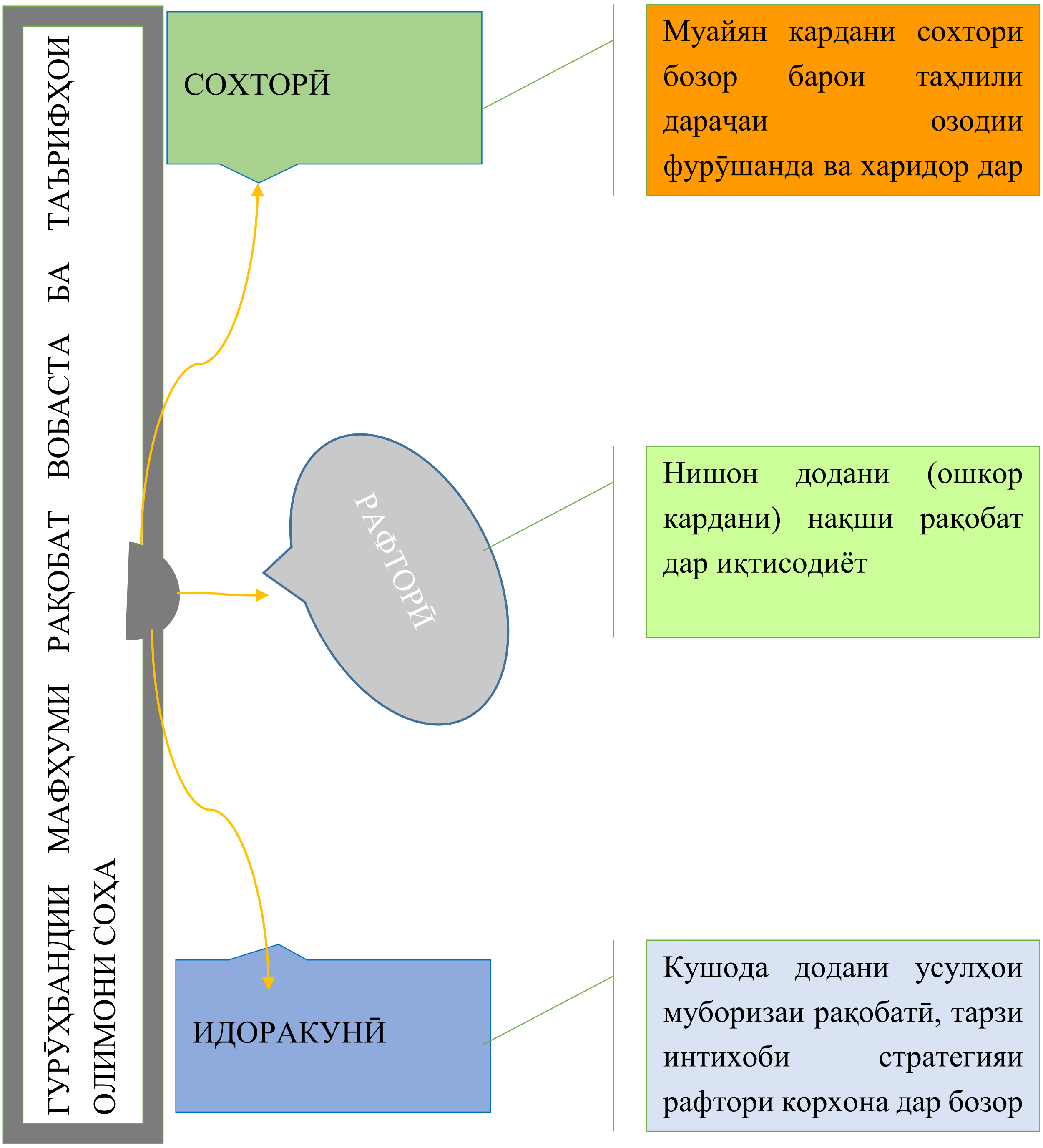

Расми 1. Гурӯҳбандии мафҳуми рақобат вобаста ба таърифҳои олимони соҳа
Сарчашма: таҳияи муаллиф дар заминаи таҳқиқи адабиёти илмӣ.

Дар гурӯҳи аввал, ки барои назарияи иқтисодии классикӣ хос мебошад, рақобат ҳамчун унсури механизми бозор дониста мешавад, ки имкон медиҳад мувозинати тақозо ва арзаро таъмин гардад.

Ба гурӯҳи дуюм тафсирҳоеро дохил кардан мумкин аст, ки бар пояи тавсифи нақши рақобат дар иқтисодиёт бунёд ёфтаанд. Масалан, Ҷон Стюарт Милл рақобатро ҳамчун танзимгари нархҳо, музди меҳнат, рента тавсиф кардааст ва ба сари худ қонуне мебошад, ки қоидаҳои чунин танзимкуниро муқаррар менамояд [7].

Ҳамин тариқ, сараввал рақобат ҳамчун мафҳуми бунёдии иқтисодӣ, ки барои истеҳсолоти молӣ хос дониста мешуд, ҳамчун муборизаи рақобатии байни субъектҳо барои ноил гардидан ба шароити беҳтари мавҷудият, амалкард ва рушд фаҳмида мешуд. Олимони баъдӣ, доираи татбиқи ин мафҳумро васеътар намуда, онро барои тамоми шаклҳо ва тарзҳои татбиқи муносибатҳои бозорӣ хос медонистанд.

Рақобат дар шароити иқтисоди бозорӣ як қатор вазифаҳои муҳимро иҷро карда, ҷиҳати ташкили фаъолияти иқтисодӣ ва ҷавоб додан ба саволҳои асосии иқтисодӣ (чиро, чӣ қадар ва чӣ тавр истеҳсол кардан, чӣ гуна тақсим кардани мол ва хизматрасониҳо) кумак мекунад. Рақобат нархҳоеро ба вуҷуд меорад, ки ба рафтори харидорон ва фурӯшандагон ва тақсимоти захираҳо таъсир мерасонанд. Гузашта аз ин, рақобат механизмест, ки тавассути он фаъолияти субъектҳои бозорро, ки барои дарёфти фоида кор мекунанд, ба манфиати ҷамъият равона кардан мумкин аст. Ниҳоят, фаъолияти рақобатнок омили муҳими тағйирот дар бозорҳо мебошад, зеро он ташкили иқтисодии истеҳсолот ва таҳияи технологияҳои нав, маҳсулот ва стратегияҳои бозорёбиро ҳавасманд мекунад.

Рафти ислоҳоти бозор дуруст ба назар гирифтан ва ба максад мувофиқ истифода бурдани имкониятҳои воқеии рақобатро талаб мекунад. Аммо муаммоҳои бо он алоқаманд ҳалношуда боқӣ монда, ҳамеша мураккаб ва ношаффоф хоҳанд буд. Мисли пештара, «яке аз ҷиҳатҳои душвортарин ва суст фаҳмидашудаи консепсияи системаҳои мукаммал ин муносибат ба рақобат ҳамчун қисми муҳити берунии ташкилот мебошад» [3].

Таҳқиқоти гузаронидашуда тасдиқ мекунад, ки тафсирҳо ва таърифҳои мавҷудаи рақобат дар доираи хеле васеъ фарқ мекунанд.

Ҳамин тавр, иқтисодшиноси машҳур Адам Смит хусусияти иқтисодии рақобатро ҳамчун бартарии мутлақ муқаррар кардааст. Вай аввалин шуда, исбот кард, ки рақобат бо баробар кардани меъёри фоида ба тақсимоти муносибтарини меҳнат ва сармоя оварда мерасонад.

А.Смит дар мисоли рақобати нархҳо як қатор муқаррароти муҳимро ба таври боварибахш исбот кард, ки баъдтар нуктаҳои муҳимтарини назария дар бораи «қонеъгардонии ҳадди аксари эҳтиёҷот» гардиданд. Пеш аз ҳама, онҳо бояд чунин фаҳмишро дар бар гиранд, ки маҷмуи амалиёти истеҳсолкунандагони алоҳида дар бозор нархро муқаррар

мекунад; ҳар як истеъмолкунандаи инфиродӣ ба нархҳо тобеъ аст; ва худи нархҳо ба маҷмуи ҳама вокунишҳои инфиродӣ вобастаанд.

Ҳамин тариқ, натиҷае таъмин карда мешавад, ки ба хоҳиш ва нияти шахс вобаста нест. Зиёда аз ин, аз ин муқаррарот чунин бармеояд, ки иқтисоди бозорӣ, ки бо иродаи коллектив идора карда намешавад, ба як нақша тобеъ нест, бо вуҷуди ин ба қоидаҳои қатъии рафтор риоя мекунад. Мутобиқи онҳо рақобати озод дар бозорҳо барои омилҳои истеҳсолот барои баробар кардани бартариҳои ин омилҳо дар тамоми соҳаҳо ва ба ин васила тақсимоти муносибтарини захираҳо байни соҳаҳо хизмат менамояд.

Олим-иқтисодшиноси дигар - Д. Рикардо асоснок карда буд, ки нарх танҳо дар зери таъсири тақозо ва арза дар натиҷаи рақобат ташаккул меёбад. Пас аз гирифтани маълумот дар бораи нархҳо ва ҳаҷми истеҳсолот ҳамаи иштирокчиёни бозор оид ба рафтори худ тасмими ниҳоӣ мегиранд. Дар ташкили мувозинати нарх рақобат нақши халкунанда мебозад. Таҷриди назариявӣ ба Д.Рикардо барои асоснок кардани вариантҳои дарозмуддати ҳалли масъалаи афзоиш дар шароити рақобати мукаммал, назарияи арзиш ва тақсимот дар асоси ҳосилнокии ниҳоии имконпазир кумак расонд.

Унсури умумикунонии таҳқиқот «қонуни бозорҳо» буд, ки тамоюли ҳолати мувозинатро ҳангоми шуғли пурра пешбинӣ менамояд. Ҷон Стюарт Мил дар ин бора қотеона изҳор дошта буд: «Бо назардошти он ки рақобат ягона танзимгари нархҳо, музди меҳнат ва иҷора аст, он худ як қонунест, ки қоидаҳои танзимро муқаррар мекунад» [7].

К.Маркс дар омӯзиши назарияи рақобат саҳми арзанда гузоштааст. Вай рақобатро ҳамчун муборизаи байни соҳибони хусусии сармоя бо мақсади фоиданоктар истифода бурдани он медонад. Аз нуқтаи назари К.Маркс, мусобиқа бо усулҳои гуногун, аз ҷумла бо роҳи арзон кардани мол сурат мегирад. Арзон будани мол ба ҳосилнокии меҳнат ва як қатор омилҳо вобаста аст. К.Маркс ба чунин хулоса меояд, ки сармояи хурдтарро сармояҳои калон мағлуб мекунанд ва рақобат ҳамеша бо варшикастагии сармоядорони хурд анҷом меёбад.

Хулосаи дигари муҳими К.Маркс аз он иборат аст, ки рақобат, пеш аз ҳама, дар як соҳаи муайяни истеҳсолот сурат мегирад, механизми он аз он иборат аст, ки арзиши бозорӣ ва нархи бозорӣ, инчунин арзишҳои гуногуни инфиродии молҳо ташаккул меёбанд. Рақобати байнисоҳавӣ, ба ақидаи К.Маркс, боиси ташаккули суръати миёнаи фоида ва нархи маҳсулот мегардад [15].

Иқтисодчии машҳури ибтидои асри XX А.Маршалл дар бораи моҳияти категорияи рақобат бо К.Маркс розӣ набуда, кӯшиш мекунад, ки ба рақобат мазмуни дигар диҳад. Вай менависад, ки мазмуни рақобат ин аст, ки як нафар бо дигаре, бахусус ҳангоми фурӯш ё харидани чизе рақобат мекунад. Аммо, ба гуфтаи А.Маршалл, ин танҳо натиҷаи

дуюмдарача ва тасодуфии хусусиятҳои бунёдии ҳаёти саноатии муосир аст.

Ҳамин тариқ, А.Маршалл ба хулосае меояд, ки мафҳуми «рақобат» барои тавсифи хусусиятҳои хоси ҳаёти саноатӣ чандон мувофиқ нест ва бо истилоҳи «бо хосиятҳои ахлоқӣ алоқаманд нест» иваз кардани онро пешниҳод мекунад.

Дар асарҳои иқтисодшиносони охири асри Х1Х ва ибтидои асри ХХ рақобат дар ҷанбаи каме дигар тафсир карда шудааст. Ҳамин тавр, дар фарҳанги мукаммали иқтисодӣ, ки соли 1918 дар Англия нашр шуд, мазмуни иқтисодии «рақобат» ҳамчун рақобати корхонаҳо ва шахсони алоҳида барои ба даст овардани шароити беҳтарини иқтисодӣ ва натиҷаҳои иқтисодӣ шарҳ дода мешавад. Ин шарҳ, ба фикри мо, мазмуни иқтисодии рақобатро дарбар мегирад ва бо мурури замон ҳангоми тағйир ёфтани моҳияти рақобат ва намудҳои он арзиши худро нигоҳ дошта метавонад.

Саҳми Э.Чемберлин дар омӯзиши муносибатҳои рақобат сазовори таваҷҷуҳи махсус аст. Ӯ муносибат ва фарқияти байни истилоҳҳои «монополия» ва «рақобатро» муқаррар кардааст. Тибқи консепсияи ӯ, рақобат муқобили монополия аст, аммо монополия ҳамеша аз рақобат ба вуҷуд меояд. Ба ибораи дигар, «дар ҷойе, ки монополия вуҷуд дорад, - қайд кардааст Э.Чемберлин, - рақобат вуҷуд надорад ва мавҷудияти рақобат боиси вуҷуд надоштани монополия мегардад» [14, с 101].

Таърифи рақобат, ки муҳаққиқи машҳур М.Портер додааст, ба таври васеъ эътироф шудааст: «Стратегияи рақобат бояд ба дарки ҳаматарафаи сохтори саноат ва раванди тағйирёбии он асос ёбад. Сарфи назар аз он ки рақобат дар кадом соҳаи иқтисодиёт (дар бозори дохилӣ ва ё дар бозори берунӣ) амал мекунад, моҳияти рақобатро панҷ қувва ифода мекунад:

таҳдиди рақибони нав;

таҳдиди пайдоиши маҳсулоти ивазкунанда;

қобилияти таъминкунандагони ҷузъҳо барои муомилот;

қобилияти харидорон барои хариду фурӯш;

рақобат байни рақибони мавҷуда.

Арзиши ҳар кадоми панҷгона аз соҳа то соҳа фарқ мекунад ва дар ниҳояти кор даромаднокии соҳаҳои саноатро муайян мекунад [9, с 33,38, 52, 53].

Дар дигар таҳқиқотҳо мафҳуми рақобат аз мавқеъҳои дигар муайян карда мешавад. Ҳамин тариқ, Р.Макконелл ва Л.Брю чунин мешуморанд, ки шартҳои ҳатмии рақобат инҳоянд: «дар бозор мавҷудияти шумораи зиёди харидорон ва фурӯшандагони ин ё он маҳсулот ё захираи мушаххас», инчунин «озодона ба бозорҳои муайян ворид шудан ё онҳоро тарк кардани харидорон ва фурӯшандагон» [6, с 52].

Дар нашри дуюми таҳрири «Луғати тафсирии иқтисоди бозорӣ» омадааст: «Рақобат – ин сабқати байни корхонаҳои дар бозор

амалкунанда бо мақсади фароҳам овардани имкониятҳои беҳтарин барои фурӯши маҳсулоти худ ва қонеъ гардонидани талаботи гуногуни харидорон мебошад. Дар бозори ҷаҳонӣ рақобати шадид байни истеҳсолкунандагон вуҷуд дорад. Барои бомуваффақият баромад кардан дар бозорҳои хориҷӣ афзоиши назарраси рақобатпазирии молҳои пешниҳодшудаи ватанӣ зарур аст. Ҳангоми воридот, истифодаи рақобати фурӯшандагони хориҷӣ имкон медиҳад, ки шароити мусоидтари харид ба даст оварда шавад» [13, с 106].

Масъалаҳои ташаккули рақобатро дар комплекси агросаноатӣ баъзе олимони рус таҳқиқ кардаанд. Чунончи, Е.И. Семенова қайд мекунад, ки тамоми гуногунии муносибатҳои рақобатпазирро дар се сатҳ баррасӣ кардан мумкин аст [11] (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. - Дараҷаи рақобатпазирии истеҳсолот дар комплекси агросаноатӣ

Сатҳи рақобатпазирии истеҳсолот	Объекти рақобатпазирӣ	Омилҳое, ки рақобатпазирии истеҳсолотро муайян мекунанд
Микросатҳ	Маҳсулот	Сифати маҳсулот, арзиш, нарх, ҳаҷми фурӯш ва ғ.
Мезосатҳ	Саноат, корхона, иттиҳодия	Самаранокӣ дар истифодаи захираҳои мавҷудаи истеҳсолот
Макросатҳ	Комплекси агросаноатӣ, умуман комплекси хоҷагии халқ	Ҳолати комплекси агросаноатӣ, самаранокии он, афзоиши истеҳсолот, фазои сармоягузорӣ, низоми андоз, сиёсати тарифӣ ва гумрукӣ ва ғ.

Манбаъ: таҳияи муаллиф дар асоси: Семенова Е.И. Конкурентоспособность как фактор маркетинговой среды: дисс.... д.э.н. по специальности 08.00.05. / Елена Ивановна, Семенова. – ВНИИЭСХ. - М., 2001. – 274с. [Электронный ресурс] https://www.dissercat.com/content/konkurentosposobnost-kak-faktor-marketingovoi-sredy

Омилҳое, ки дар ҷадвали 2 оварда шудаанд, рақобатпазириро дар се самти асосӣ муайян мекунанд ва аз ин рӯ, объекти таҳқиқот на танҳо рақобатпазирӣ, балки ҷанбаҳои ба таври равшан фарқкунандаи рақобатпазирии микро-, мезо- ва макросатҳ мебошад. Ҳар яке аз ин самтҳо равиш ва усулҳои худ, нишондодҳои худро истифода мебаранд.

Дар хулоса ҳаминро қайд кардан мумкин аст, ки рақобат байни субъектҳои алоҳидаи ҳудудӣ ҷузъи ҷудонашавандаи муносибатҳои муосири бозорӣ мебошад. Ҳар як минтақа маҷмуи хоси афзалиятҳои рақобатиро дорад, аммо мавҷудияти онҳо некуаҳволӣ ва шукуфоии минтақаро кафолат намедиҳад. Барои кушодани неруи рақобатпазирии ҳудудӣ субъектҳои хоҷагидор (корхонаҳо, ташкилотҳо, фирмаҳо) бояд бомуваффақият фаъолият намоянд. Бо муҳайё намудани шароити мусоиди қонунгузорӣ, молиявӣ ва иқтисодӣ корхонаҳоро ба вилоят ҷалб кардан мумкин аст. Арзёбии мунтазами рақобатпазирӣ аз рӯи нишондиҳандаҳои оморӣ метавонад барои мониторинги зарурии рақобатпазирии ҳудудӣ асос гардад.

Адабиёт

1. Астапенко М.С. Теории и концепции пространственной экономики: сущностные аспекты и эволюция подходов / М.С.Астапенко// Вестник Евразийской науки 2018, №1, Том 10. ISSN 2588-0101: [Электронное издание] https://esj.today
2. Дюркгейм Э. Социология и социальные науки. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э.Дюркгейм. - М: Канон, 1995. - 350 с.
3. Канг У. Стратегическое планирование и хозяйственная практика / У. Канг, Д. Клиланд. - М.: Прогресс, 1982. - 264 с.
4. Кандыерова Д.О. Теоретические основы развития экономического пространства регионов: монография /Д.О. Кандыерова, И.И. Каримова. – Душанбе: ТГФЭУ, 2018.-220с.
5. Каримова Н.И. Вербализация концепта «Пространство» в русской, польской и таджикской национально-культурных картинах мира: монография /Н.И. Каримова. – Душанбе: РТСУ, 2020. – 174с. ISBN 978-99975-63-55-2
6. Макконел Кемпбелл Р. Экономикс / Р. Кемпбелл Макконел, Л. Стенли Брю. – М.: Инфра.М, 2003. – 983с.
7. Миль Дж. С. Основы политической экономии. Т. 1. / Дж. С. Миль. – М.: Прогресс, 1980. – 338 с.
8. Николаева О.В. Понятие концептуального пространства в методологии языкознания /О.В. Николаева // Личность. Культура. Общество. - 2011. - Т.13. - Вып. 2 (6364). - С. 186-196.
9. Портер М. Международная конкуренция. Конкурентные преимущества стран /М. Портер. - М.: Международные отношения, 1993. - 947с.
10. Рахимов Р.К. Общеэкономические пропорции в народном хозяйстве Республики Таджикистан [Текст] / Р.К. Рахимов, Я.П. Довгялло, Б.М. Шарипов // Вестник РТСУ. – Душанбе, 2015. -№1(48). - С.58-66.
11. Семенова Е.И. Конкурентоспособность как фактор маркетинговой среды: дисс.... д.э.н. по специальности 08.00.05. / Елена Ивановна, Семенова. – ВНИИЭСХ. - М., 2001. – 274с.
12. Симарова И.С. Обоснование регионального развития с учетом связанности экономического пространства: диссертация ... кандидата экономических наук: 08.00.05 / Симарова Ирина Сергеевна. – Тюмень, 2014. – 146 с.
13. Толковый словарь рыночной экономики. Изд. 2-е доп. Под редак. В.П.Тарасова, В.А.Крутикова. - М.: Глория, 1993. - 301с.
14. Чемберлин Э.Х. Теория монополистической конкуренции. Реориентация теории стоимости. Пер. с англ. /Э.Х. Чемберлин. — М.: Экономика, 1996. - 351 с.
15. Энгельс Ф. Анти-Дюринг /К.Маркс и Ф.Энгельс. Соч., 2-е. изд. Т.20. – М.: Государственное издание политической литературы, 1961. – 858с.
16. Ярошевский Б.Е. Теория периферийной экономики /Б.Е. Ярошевский. - М.: Мысль, 1973. - 214 с.

УДК: 37.01.

ХУСУСИЯТҲОИ МАБЛАҒГУЗОРИИ ДАВЛАТӢ ДАР РУШДИ ИННОВАТСИОНИИ НИЗОМИ МАОРИФ

Мирзоева Евгения Шуҷоатбековна *– н.и.и., дотсент, сардори раёсати илм ва инноватсияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: (+992)985022224. E-mail: evgeniya-2385@mail.ru*

Бобошерова Фозилахон Гулмуродовна *– докторанти PhD курси 2-юм, аз рӯйи ихтисоси молия, кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: 111-21-00-06*

Дар мақола муаллифон нақши маблағгузории давлатиро дар рушди инноватсионии бахши илму маориф мавриди омӯзиш қарор додаанд. Дар шароити муосир ба ҳамгироии илмии мактабҳои олӣ ва бахши воқеии иқтисод таваҷҷуҳ зоҳир карда мешавад, ки дар натиҷа низоми муттасили таълим ташаккул меёбад. Инчунин, унсурҳои механизми молиявие, ки рушди инноватсионии низоми маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистонро таъмин мекунанд, баррасӣ шудааст. Санадҳои меъёрии ҳуқуқии миллӣ, ки бандҳои маблағгузории соҳаҳои илму маорифро дар бар мегиранд, таҳлил карда шудаанд.

Калидвожаҳо: *инноватсия, системаи маориф, рушди инноватсионӣ, маблағгузорӣ, механизми молиявӣ, фаъолияти инноватсионӣ, соҳаҳои илм ва маориф.*

ОСОБЕННОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ФИНАНСИРОВАНИЯ В ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

Мирзоева Евгения Шуджоатбековна *– к.э.н., доцент, начальник управления науки и инноваций Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Тел: (+992)985022224, E-mail: evgeniya-2385@mail.ru*

Бобошерова Фозилахон Гулмуродовна *– докторант PhD 2 курса по специальности финансы Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14.Тел: 111-21-00-06*

В данной статье авторами изучена роль государственного финансирования в инновационном развитии сферы науки и образования. В современных условиях уделяется внимание научной интеграции вузов и реального сектора экономики, в результате чего формируется непрерывная система образования. А также рассматриваются элементы финансового механизма, которые обеспечивают инновационное развитие системы образования в Республике Таджикистан. Проанализированы национальные нормативно-правовые акты, содержащие разделы финансирования отраслей науки и образования.

Ключевые слова: *инновации, система образования, инновационное развитие, финансирование, финансовый механизм, инновационная деятельность, отрасли науки и образования.*

FEATURES OF PUBLIC FINANCING IN INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE EDUCATION SYSTEM

Mirzoeva Evgenia Shudzhoatbekovna *- candidat in economics science, associate professor, Head of Science and Innovation Department of Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/14. Tel: (+992)985022224, E-mail: evgeniya-2385@mail.ru*

Bobosherova Fozilakhon Gulmurodovna *- PhD doctoral student of the 2nd course, majoring in finance, Department of Finance, Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/14. Tel: 111-21-00-06*

In this article, the authors studied the role of public funding in the transition to innovative development of science and education. In modern conditions, attention is paid to the scientific integration of universities and the real sector of the economy, as a result of which a continuous education system is being formed. Discusses the elements of the financial mechanism that ensure the innovative development of the education system in the Republic of Tajikistan. Analyzes national legal acts containing aspects of financing the branches of science and education.

Key words: *innovations, education system, innovative development, financing, financial mechanism, innovative activity, branches of science and education*

Низоми маориф дар тамоми марҳилаҳо сар карда, аз сатҳи таҳсилоти томактабӣ, аз ҷиҳати мазмун ва аз ҷиҳати усулу технологияи таълим бояд ба ташаккул ва инкишофи малакаву маҳорати зарурӣ барои фаъолияти инноватсионӣ нигаронида шавад [7, с.19].

Сарчашмаҳои муҳимтарини маблағгузории низоми ватании маориф маблағҳое мебошанд, ки аз буҷети ҷумҳуриявӣ дар шакли маблағгузорӣ ва грантҳо, инчунин маблағҳо аз пешниҳоди хизматрасониҳои таълимии пулакӣ ва ғайра ҷудо карда мешаванд. Дар айни замон, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вазифаи рушди иқтисодиёти дониш меистад, ки яке аз самтҳои афзалиятноки такмили таҳсилоти касбии муосир ҳамкории ташкилотҳои илмӣ ва таълимӣ бо бахши воқеии иқтисодиёт дар заминаи инноватсионию соҳибкорӣ мебошад.

Зарурати ташаккули салоҳиятҳои устувор ва навовариҳо шарти муҳими таъмини пешрафти возеҳ ва дарозмуҳлат шуда истодааст.

Ҳукумати мамлакат маҳз бо дарназардошти талаботи замон ва аҳамияти бузурги илмҳои табиӣ, риёзӣ ва дақиқ дар ҷодаи таъмин намудани пешрафти кишвар, ҳамчунин «Барномаи рушди неру ва моликияти зеҳнии инсон дар давраи то соли 2020», «Барномаи рушди илмҳои табиатшиносӣ, риёзию техникӣ барои солҳои 2010–2020», «Барномаи давлатии таъмини муассисаҳои таълимию илмии ҷумҳурӣ бо кабинетҳои фаннӣ, озмоишгоҳҳои муҷаҳҳази таълимӣ ва илмиву таҳқиқотӣ барои солҳои 2011–2015»–ро қабул намуда, барои амалисозии онҳо шароиту имкониятҳои зарурӣ, аз ҷумла маблағгузориро муҳайё кардааст [9].

Ҳамзамон, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зимни суханронӣ дар Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон санаи 1-уми сентябри соли 2022 чунин қайд намуданд: “Ҳукумати мамлакат маблағгузориро барои рушди илму маориф сол ба сол афзоиш дода истодааст. Соли 2022 ба соҳаи маориф 6 миллиарду 304 миллион сомонӣ ҷудо гардидааст, ки нисбат ба соли 2021-ум 706 миллион сомонӣ, ё ин ки 11,3 фоиз зиёд буда, 19% ҳаҷми умумии хароҷоти буҷети давлатиро ташкил медиҳад. Ҳамчунин, дар соҳаи маориф 4 лоиҳаи сармоягузории давлатӣ ба маблағи умумии беш аз 1 миллиард сомонӣ амалӣ шуда истодааст. Яъне барои соҳа, дар маҷмуъ, қариб 7 миллиард сомонӣ равона гардидааст. Илова бар ин, соли 2022 аз буҷети ҷумҳуриявӣ барои барномаҳои давлатии соҳа, хусусан дар самти таҳсилоти томактабӣ, дарёфт ва рушди истеъдодҳо, такмили таълими забонҳои русӣ ва англисӣ, таъмин намудани муассисаҳои таълимӣ бо кабинетҳои фаннӣ ва озмоишгоҳҳои муҷаҳҳаз, инчунин рушди илмҳои риёзӣ, дақиқ ва табиӣ аввалин маротиба ба таври мутамарказ 32 миллион сомонӣ ҷудо карда шуд” [10].

Мувофиқи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то давраи соли 2030, дурнамои рушди дарозмуҳлати низоми маорифи кишвар бояд дар принсипҳо ва талаботи асосии зерин асос ёбанд:

- тамоми сатҳҳои таҳсилот бояд ба стандартҳои сифат ҷавобгӯ бошанд;

- таҳсилоти томактабӣ бояд ба инкишофи барвақтии кӯдакон мусоидат намуда, барои қишри васеи аҳолӣ дастрас бошад;

- таҳсилоти мактабӣ, ки барои сармояи инсонӣ заминаи асосӣ мебошад, бояд на танҳо дониш диҳад, балки салоҳият, малакаҳоро ташаккул диҳад ва ташаккулёбии шакли тафаккури инноватсионӣ ва тарбияи ватандӯстиро таъмин намояд;

- сифат ва миқёси таҳсилоти касбӣ бояд рақобатпазирии иқтисодиёти кишварро таъмин намояд;

- байни низоми маориф ва бозори меҳнат бояд алоқаи зич бошад, ки мувозинаи пешниҳоди мутахассисони дараҷаи мухталифро аз рӯйи талаботи бозори меҳнат таъмин кунад;

- бунёди иқтидори инноватсионӣ, корҳои илмию тадқиқотӣ ва таҷрибавию лоиҳакашии худмаблағгузор, ки бо истеҳсолот алоқаи зич доранд;

- фаъолсозии корҳои илмию тадқиқотӣ оид ба нигоҳ доштани гуногунии биологӣ, мутобиқат ба тағйирёбии иқлим ва суботи экосистемаҳои кӯҳӣ (офарандаи ҷараёни об);

- низоми маориф дар тамоми сатҳҳо бояд барои ташаккулёбии дониш ва малакаи зарурӣ ҷиҳати рушди устувор мусоидат намояд [8, с.49].

Муаммоҳои таъминоти кадрии фаъолияти илмию техникӣ ва инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурати такмили низоми миллии маорифро, ки неруи зеҳнӣ ва маънавии ҷомеаро ташаккул медиҳад.

Ҳамин тариқ, низоми маорифи миллӣ бояд ба ташаккули фарҳанги нави иттилоотии шахсият ва ҷомеа ва омода намудани шахс ба ҳаёт ва фаъолияти касбӣ дар шароити рушди инноватсионӣ равона карда шавад. Таҳияи модели ташаккули тафаккури нави иқтисодӣ дар заминаи таҳсилоти инноватсионӣ бояд бо дарназардошти тамоми заминаҳои фароҳам овардани пойгоҳи рушди захираҳои инсонӣ ва фаъолгардонии фаъолияти инноватсионӣ дар соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ сурат гирад [1, с.162].

Бояд қайд кард, ки фаъолияти доимии инноватсионӣ дар соҳаҳои иқтисодиёт ба болоравии некуаҳволии халқ вобастагии калон дорад. Аз ин рӯ, фаъолияти инноватсионӣ неруи сохтори истеҳсолот ва тиҷоратикунонии коркардҳои инноватсионӣ мебошад. Дар мамлакат барои пешрафти илму техника, ҳалли масъалаҳои муҳими иҷтимоию иқтисодӣ ва гузориши давра ба давра ба роҳи инноватсионии рушд, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи фаъолияти инноватсионӣ” (16.04.2016, №822) ва Барномаи рушди инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон (30.04.2011) қабул гардида, такмили иқтисодиёт ва гузариш ба роҳи инноватсионии рушд яке аз самтҳои стратегии мамлакат дар замони муосир дониста мешавад [11, с.54].

Тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи фаъолияти инноватсионӣ”, ба субъектҳои фаъолияти инноватсионӣ дохил мешаванд [2, с.54]:

- шахсони воқеӣ ва ҳуқуқие, ки фаъолияти инноватсиониро амалӣ менамоянд;
- соҳибмулкони объектҳои моликияти зеҳние, ки дар татбиқи фаъолияти инноватсионӣ иштирок менамоянд;
- сармоягузороне, ки фаъолияти инноватсиониро сармоягузорӣ менамоянд;
- ташкилотҳои инфрасохтори инноватсионӣ;
- мақомоти давлатӣ, ки дар ҳамоҳангсозӣ ва танзими фаъолияти инноватсионӣ иштирок мекунанд.

Дар шароити муосир рушди фаъолияти инноватсионии ташкилотҳоро бояд низоми институтсионалӣ баррасӣ намояд, ки дар расми 1 оварда шудааст [4, с.155].

Субъектҳои фаъолияти инноватсионӣ бахшҳое мебошанд, ки ҳар кадоми онҳо навовариҳои худро таҳия мекунанд: академикӣ, корпоративӣ, давлатӣ.

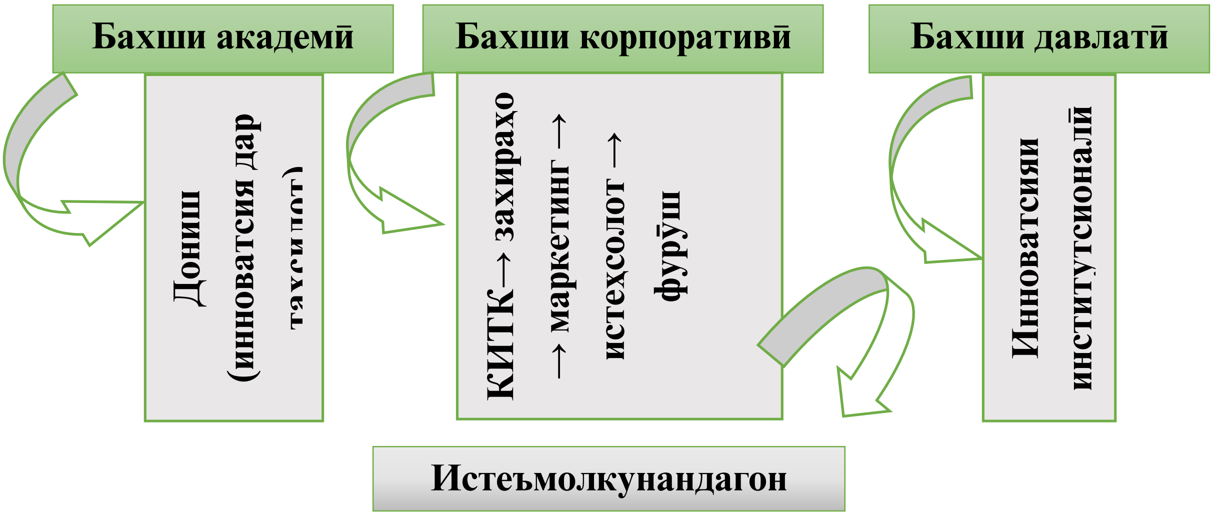

Расми 1. Фаъолияти инноватсионӣ ҳамчун низоми институтсионалӣ
Сарчашма: таҳияи муаллифон дар асоси Леоньтев В.Е., Баранова А.Ю. Принципы и инструментарий финансирования инноваций в Российской Федерации: монография. — М.: ИНФРА-М, 2013. — 194 с.

Дар бахши корпоративӣ пайдарпайии зерини амалҳоро метавон муайян кард, ки ба эҷоди инноватсия дар тамоми равандҳои он мусоидат мекунанд:

❖ таҳқиқот ва конструкторӣ (инноватсияҳои маҳсулот, хизматрасонӣ);
❖ захираҳои молиявӣ, меҳнатӣ, моддию техникӣ ва дигар захираҳо (навоварӣ дар маблағгузорӣ, идоракунӣ);
❖ таҳқиқоти маркетингӣ (навовариҳои маркетингӣ);
❖ истеҳсолот (навоварии технологӣ);
❖ фурӯш (навоварӣ дар пешбурди маҳсулоти нав).

Ҳамин тавр, вазифаи бахши академикӣ ин тавлид кардани дониш ва интиқоли он ба бахши корпоративӣ (инноватсия дар таҳсилот) мебошад. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» (22 июли соли 2013, № 1004.) асосҳои ҳуқуқӣ, ташкилӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва принсипҳои асосии сиёсати давлатиро дар соҳаи маориф муайян менамояд [3]. Инчунин, аз ҷониби мақомотҳои давлатӣ, навовариҳои институтсионалӣ таҳия гардида, дар шаклҳои зерин пешниҳод мешаванд:

- ❖ қонунҳо, санадҳои меъёрӣ ва ғайра, ки фаъолияти соҳибкории субъектҳои хоҷагидор, инчунин маблағгузории онҳоро танзим мекунанд;
- ❖ шакл ва принсипҳои ҳамкории субъектҳои соҳибкорӣ (шарикии давлат ва бахши хусусӣ, кластерҳо, фармоиши давлатӣ ва ғ.).

Таҳиякунандагони бевоситаи инноватсияҳо ташкилотҳои алоҳида ва субъектҳои бахши хусусӣ мебошанд, ки дар бахши корпоративӣ намояндагӣ мекунанд. Ин бахш навовариҳои худро эҷод карда, навовариҳои таҳиякардаи мақомот ва ташкилотҳои илмию таълимиро ҷамъоварӣ намуда, маҳсулоти (хизматрасонии) ниҳоиро ба истеъмолкунанда мерасонанд. Сатҳи талабот ба маҳсулоти (хизматрасонии) нав, дар асоси зиёд ё бетағйир будани талабот ба он аз ҷониби харидор аён хоҳад буд. Аммо сатх ва суръати раванди таҳия ва татбиқи маҳсулоти ниҳоӣ аз инноватсияҳои институтсионалӣ ва маблағгузорӣ вобаста аст.

Субъектҳои маблағгузории инноватсионӣ инҳоянд:

1) мақомоти давлатӣ, ки аз буҷетҳои сатҳи гуногун дар шакли қарз, грант, субсидия, тавассути фармоишҳои давлатӣ ва асосан дар асоси озмун маблағгузорӣ мекунанд;

2) аз ҷониби бахши соҳибкорӣ маблағгузорӣ мекунанд: фондҳои венчурӣ, ки ба сифати миёнарав миёни сармоягузорон ва соҳибкорон тавассути додани қарзи сармоягузорӣ ё харидани сандуқи саҳмияҳои ширкат баромад мекунанд;

3) фариштаҳои тиҷоратӣ - шахсони сарватманд, ки маблағҳои худро ба ширкатҳои хусусӣ дар марҳилаҳои ибтидоии рушд бо потенсиали назарраси афзоиш, одатан бидуни пешниҳоди ягон гарав сармоягузорӣ мекунанд;

4) дигар ташкилотҳои хусусие, ки шартномаи ҳамкорӣ ё қарзи тиҷоратӣ бастаанд.

Инчунин, барои маблағгузории инноватсионӣ аз ҷониби давлат дар асоси озмун (субсидияҳо, грантҳо, фармоишҳои давлатӣ) маблағҳои пулӣ пешниҳод мегарданд. Аз ҷониби ташкилотҳои хусусӣ дар асоси принсипи баргардонӣ (қарзҳо, сармоягузорӣ) дода мешаванд.

Дар натиҷаи ҳамкории субъектҳои иқтисодӣ роҳҳои алтернативии маблағгузории инноватсияҳо пайдо мешаванд, аз ҷумла:

- ❖ лизинг;
- ❖ франчайзинг;
- ❖ консессия;
- ❖ фармоиши давлатӣ.

Субъектҳои фаъолияти инноватсионии давлат, ташкилотҳои соҳибкорӣ, илмӣ, маориф ва истеъмолкунандагони инноватсия (шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ) мебошанд.

Имрӯзҳо иқтисодчиён оид ба механизми молиявии маблағгузории соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт (тандурустӣ, маориф, хоҷагии манзилию коммуналӣ ва ғайра) таҳқиқот мегузаронанд.

Дар робита ба соҳаҳои илму маориф мо зарур мешуморем, ки фишангҳо ва усулҳои маблағгузорӣ мушаххас карда шавад. Мақсади асосии механизми молиявӣ ноил шудан ба дастгирии молиявии устувори фаъолияти инноватсионии соҳаҳои илму маориф мебошад. Субъектҳои механизми пешниҳодшуда мақомоти давлатӣ, ки ба пурзӯр намудани фаъолияти инноватсионӣ манфиатдор мебошанд, истеҳсолкунандагони инноватсия, истеъмолкунандагони инноватсия мебошанд.

Ҳамаи намудҳои захираҳои молиявӣ, меъёрӣ, моддӣ, меҳнатӣ, ки барои иҷрои нақшаҳо заруранд, ба сифати таъминот истифода мешаванд. Сарчашмаҳои асосии маблағгузорӣ аз ҳисоби худӣ (фоида), маблағҳои қарзӣ (қарзҳо), ҷалбшуда (сармоягузорӣ, маблағҳои буҷетӣ ва ғ.) мебошанд.

Дар байни фишангҳои асосии молиявӣ фоида, қарзҳо, андозҳо ва имтиёзҳои андоз, ҷудокунии буҷет, коғазҳои қиматнок мебошанд. Фишангҳои молиявии пешниҳодшуда ба танзим ва ҳавасмандгардонии фаъолияти инноватсионӣ дар соҳаҳои илму маориф тавассути усулҳои зерини маблағгузорӣ мусоидат мекунанд: лизинг, аутсорсинг, консессия, фармоиши давлатӣ, ҷуброни мутақобила, франчайзинг, сармоягузорӣ ва ғайра.

Маблағгузории фаъолияти инноватсионӣ бояд тибқи принсипҳои зерин амалӣ карда шавад:

- маҷмӯӣ-истифодаи донишҳо ва усулҳои илмӣ барои маблағгузорӣ намудан ва таҳия, коркард ва татбиқи инноватсияҳо;
- низомнокӣ-ҳамкории созандаи ҳамаи иштирокчиёни фаъолияти инноватсионӣ, сершумори манбаъҳои маблағгузорӣ;
- ба натиҷаҳо нигаронидашуда (бо ин принсип аввал мақсадҳо муайян карда мешаванд, баъд нишондодҳои мақсаднок ва сипас манбаъҳои самараноки маблағгузории инноватсионӣ ҷустуҷӯ мешаванд);
- кам кардани хавфҳо (ин хусусан ба сармоягузорӣ ва инноватсияҳо дахл дорад);
- объективии иттилоот, маблағгузории фаъолияти инноватсионӣ бе маълумоти пурраи оморӣ дар бораи вазъи бозор, харидорони эҳтимолӣ душвор аст;
- шаффофияти маблағгузорӣ, яъне имконияти пайгирии ҳаҷми маблағгузории объектҳо аз ҳисоби буҷети маҳаллӣ, фондҳои ғайрибуҷетӣ ва сармоягузорон.

Механизми мазкур муносибатҳои молиявиро байни мақомотҳои давлатӣ, истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагони инноватсияҳо дар соҳаҳои илму маориф мепайвандад.

Бояд гуфт, ки баланд бардоштани самаранокии фаъолияти инноватсиониро бо роҳҳои зерин ба даст овардан мумкин аст. Якум, тавассути таъсиси институтҳои рушди инноватсионӣ, ки ташаккули афзалиятҳои миллии рушди инноватсионӣ ва инфрасохтори инноватсионӣ, баҳодиҳии дурусти захираҳои илмию технологии заруриро барои ноил шудан ба ҳадафҳои пешбинишуда таъмин мекунанд. Дуюм, таҳкими иқтидори илмию техникии кишвар тавассути баланд бардоштани фаъолияти инноватсионии корхонаю ташкилотҳо. Сеюм, ташаккули асосҳои институтсионалии ташаккули бозори миллии инноватсионӣ.

Бояд қайд намуд, ки татбиқи Стратегияи рушди инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2020 татбиқи афзалиятҳои зеринро дар соҳаи маблағгузории илм, маориф ва дастгирии инноватсия пешбинӣ менамуд [7]:

- дар доираи маблағҳои пешбинишуда тадриҷан зиёд намудани ҳаҷми маблағгузории хусусӣ ва давлатии таҳқиқоти илмӣ, маориф ва дастгирии инноватсионӣ;
- ба таври назаррас баланд бардоштани самаранокии хароҷоти буҷетӣ барои таҳқиқот ва таҳсилоти олии касбӣ.

Нисбати ташкилотҳои таҳсилоти олии касбӣ, ки бо мавҷудияти мактабҳои илмии дар сатҳи байналмилалии рақобатпазир тавсифшаванда дар доираи самтҳои афзалиятноки рушди илму техника дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёд намудани меъёрҳои ҳисобкунӣ барои татбиқи барномаҳои таълимӣ таъмин карда мешаванд.

Яке аз самтҳои афзалиятнок васеъ намудани ҳаҷми субсидияҳои давлатӣ оид ба меъёрҳои фоизӣ ва додани кафолатҳои давлатӣ барои қарзҳои таҳсилотӣ, ки бо мақсади тайёр кардани мутахассисон дар муассисаҳои пешбари таҳсилоти олии касбии ҷумҳурӣ ва берун аз он дода мешавад [6, с.101].

Азбаски дар Ҷумҳурии Тоҷикистон равандҳои инноватсионӣ дар марҳилаи тараққӣ қарор доранд, тайёр намудани кадрҳои илмию техникӣ аҳамияти хосса дорад. Барои ин зарур аст, ки омодасозии менеҷерони инноватсионӣ барои татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ ва рушди соҳибкории инноватсионӣ ташкил карда шавад [5, с.103].

Ҳамин тавр, таъмини молиявии соҳаҳои илму маориф дар доираи маблағҳои пешбининамудаи буҷети давлатӣ барои рушди иқтисодиёти дониш, таҳия ва татбиқи технологияҳои нав, ташаккули салоҳиятҳое, ки барои рушди инноватсионӣ дар самтҳои афзалиятноки рушди инноватсионӣ, тараққиёти иқтисодиёт, инчунин аз ҳисоби манбаъҳои ғайрибуҷетӣ амалӣ карда мешавад.

Адабиёт

1. Комилов, С.Дж. Теория инновационного развития: монография / С.Дж. Комилов. - Душанбе: Шарки озод, 2019. – 264 с.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи фаъолияти инноватсионӣ”, ш. Душанбе, 16.04.2016, №822.

3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», ш. Душанбе, 22 июли соли 2013, № 1004.
4. Леонтьев, В.Е. Принципы и инструментарий финансирования инноваций в Российской Федерации: монография / В.Е. Леонтьев. - М.: ИНФРА-М, 2013. — 194 с.
5. Мирзоева, Е.Ш. Проблемы формирования инновационной инфраструктуры для инновационного предпринимательства в современных условиях Республики Таджикистан / Е.Ш. Мирзоева // Финансово-экономический вестник. – 2022. – № 3(32). – С. 102-109. – EDN POVIZD.
6. Мирзоева, Е.Ш. Модель инновационного развития предприятий легкой промышленности Республики Таджикистан / Е.Ш. Мирзоева // Финансово-экономический вестник. – 2020. – № 2(22). – С. 94-102. – EDN QBWBNI.
7. Стратегияи рушди инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то 2020. Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30.05.2015 тахти №354 тасдиқ шудааст, Душанбе. – 94 с.
8. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 октябри соли 2016, № 392 тасдиқ шудааст. – 104 с.
9. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ҷаласаи якуми Шурои илм, маориф ва инноватсияи назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 15-04-2021. [захираи электронӣ]. - URL: https://maorif.tj/ahborot/suhanron-dar-alasai-yakumi-shroi-ilm-maorif-va-innovatsiyai-nazdi-prezidenti-umurii-toikiston (санаи муроҷиат: 15.05.2023)
10. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон, 1.09.2022. [захираи электронӣ]. - URL: http://prezident.tj/ (санаи муроҷиат: 15.05.2023)
11. Ҷураев, Х.Ғ. Ташаккули низоми миллии инноватсионӣ дар сатҳи рушди илмию технологӣ / Х.Ғ. Ҷураев, Ҳ.С. Носирзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2019. - №4 (20). - С.52-58.

УДК: 339.5

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ МУОСИРИ ТАШКИЛИ ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТӢ ДАР ТАНЗИМИ ФАЪОЛИЯТИ ИҚТИСОДИ ХОРИҶИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

***Нидоев Парвиз Фозилович** - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи фаъолияти гумрукӣ ва ҳуқуқи Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон. Сурога: 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Борбад 48/5. Тел.: 111150378. E-mail: parwez_78@mail.ru*

***Пирова Шаҳноза Сайфидиновна** - ассистенти кафедраи менеҷменти Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон. Сурога: 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Борбад 48/5. Тел.: 939493773; 907913677. E-mail: rustamova-71@mail.ru*

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои идоракунии давлатӣ дар алоқамандӣ бо танзими давлатии фаъолияти иқтисоди хориҷӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Зикр гардидааст, ки ҳамоҳангии ташкили идоракунии давлатӣ аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар заминаи ташкили назорати мақомоти гумрук бо назардошти аз нав дида баромадани чораҳои маъмурии давлатӣ нисбат ба интиқоли молҳои манфиатдор ва рақобатпазир бояд амалӣ гарданд. Барои ин, аз тарафи муаллифон модели ташкили идоракунии давлатӣ вобаста ба танзими давлатии фаъолияти иқтисоди берунии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод гардидааст. Ҳамзамон, қайд шудааст, ки чораҳои маъмурии манъ ва маҳдудиятҳои гумрукӣ боиси коҳиши гардиши савдои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон шуда, онҳо дар танзими фаъолияти иқтисоди хориҷӣ таъсири

манфӣ гузоштаанд. Барои рафъи ин камбудиҳо аз ҷониби муаллифон роҳҳои муосири ташкили идоракунии давлатии танзими фаъолияти иқтисоди хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод карда шудаанд.

Калидвожаҳо: *идоракунии давлатӣ, идоракунии мақомоти гумрук, идоракунӣ, фаъолияти иқтисоди хориҷӣ, идораи давлатӣ, назорати давлатӣ, танзими давлатӣ, маҳдудият, мизонҳои пардохтҳои гумрукӣ, гардиши савдои хориҷӣ, барасмиятдарории гумрукӣ, вайронкуниҳои қоидаҳои гумрукӣ, роҳбарӣ, иқтисоди бозорӣ, ҳукумати давлатӣ, ташкили идоракунии давлатӣ, вазифаи фискалӣ.*

НЕКОТОРЫЕ СОВРЕМЕННЫЕ ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В РЕГУЛИРОВАНИИ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Нидоев Парвиз Фозилович - *кандидат экономических наук, доцент кафедры таможенного дела и права Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, просп. Борбада, 48/5. Тел.: 111150378. E-mail: parwez_78@mail.ru*

Пирова Шахноза Сайфидиновна - *ассистент кафедры менеджмента Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, просп. Борбада, 48/5. Тел.: 939493773; 907913677; E-mail: rustamova-71@mail.ru*

В данной статье рассматриваются вопросы государственного управления, связанные с государственным регулированием внешнеэкономической деятельности. Авторами отмечено, что координация организации государственного управления должна осуществляться Правительством Республики Таджикистан на основе организации контроля таможенных органов с учетом пересмотра государственных административных мер в отношении перевозки заинтересованных и конкурентоспособных товаров. Для этого авторами представлена модель организации государственного управления, связанная с государственным регулированием внешнеэкономической деятельности Республики Таджикистан. В то же время отмечается, что административные меры запрета и ограничения привели к сокращению внешнеторгового оборота Республики Таджикистан и оказали негативное влияние на регулирование внешнеэкономической деятельности. Для устранения этих недостатков авторами представлены современные способы организации государственного управления регулирования внешнеэкономической деятельности Республики Таджикистан.

Ключевые слова: *государственное управление, управление таможенными органами, управление, внешнеэкономическая деятельность, государственное управление, государственный контроль, государственное регулирование, запреты и ограничения, ставки таможенных платежей, внешнеторговый оборот, таможенное оформление, руководство, рыночная экономика, государственное управление, организация государственного управления, фискальная задача.*

SOME MODERN ISSUES OF THE ORGANIZATION OF STATE ADMINISTRATION IN THE REGULATION OF FOREIGN ECONOMIC ACTIVITIES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Nidoev Parviz Fozilovich - *International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, associate professor of the department of customs activity and law of the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, candidate of economic sciences Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Avenue 48/5., Phone: 111150378. E-mail: parwez_78@mail.ru*

Pirova Shahnoza Saifidinovna - *assistant of the Department of Management of the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Address: 734055 Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Avenue 48/5. Phone: 939493773; 907913677; E-mail: rustamova-71@mail.ru*

This article discusses the issues of public administration related to the state regulation of foreign economic activity. It was noted that the coordination of the organization of public administration should be carried out by the Government of the Republic of Tajikistan on the basis of the organization of control of customs authorities, taking into account the revision of state administrative measures regarding the transportation of interested and competitive goods. For this purpose, the authors present a model of the organization of public administration related to the state regulation of foreign economic activity of the Republic of Tajikistan. At the same time, it is noted that administrative measures of prohibition and restrictions led to a reduction in the foreign trade turnover of the Republic of Tajikistan and had a negative impact on the regulation of foreign economic activity. To eliminate these shortcomings, the authors present modern ways of organizing state management of the regulation of foreign economic activity of the Republic of Tajikistan.

Key words: *public administration, management of customs authorities, management, foreign economic activity, public administration, state control, state regulation, prohibitions and restrictions, customs duty rates, foreign trade turnover, customs clearance, leadership, market economy, public administration, organization of public administration, fiscal task.*

Дар шароити муосири муносибатҳои иқтисодиёти бозорӣ идоракунии давлатӣ яке аз воситаҳои асосии рушди иқтисодиёти миллӣ ба ҳисоб меравад. Дар ин замина, давлат ба воситаи механизми идоракунии худ тамоми ҷабҳаҳои фаъолияти хоҷагидориро бо роҳҳои танзиму назорат ва ё худ ташкили идоракунии давлатӣ ба роҳ мемонад.

Дар ин роҳҳои зикргардида сиёсати давлатӣ зоҳир мегардад, ки он маҳз барои пешбурди фаъолияти ҷамъият ва давлат роҳандозӣ карда мешавад. Ба фикри мо, идоракунии давлатӣ яке аз таркибгирандагони сиёсати давлатӣ маҳсуб ёфта, он дар натиҷаи ташкили дурусти роҳбарӣ ва назорати давлатӣ ба амал баровард шуда, дар танзимнамоии муносибатҳои иқтисодиву сиёсӣ ва ғайра фаъол мегардад. Дар баробари ин, фаъолияти иқтисоди хориҷӣ, ки яке аз воситаҳои асосии даромаднокии иқтисодиёти миллии кишвар маҳсуб меёбад, маҳз дар заминаи ташкили дурусти идоракунии давлатӣ бояд амалӣ гардонида шавад, ки мо онро дар нақшаи 1. пешниҳод менамоем.

Мувофиқи нақшаи овардашуда, барои танзими давлатии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ тавассути идоракунии давлатӣ, пеш аз ҳама, татбиқи сиёсати давлатӣ зарур меояд, ки дар ин росто, бояд ба вуқуъ омадани роҳбарии давлатӣ, сипас назорати давлатӣ ва танзими давлатӣ ба амал баровард шаванд. Аз ин мафҳуми сиёсати давлатиро дар ин ҷода мо чунин арзёбӣ менамоем: Маҷмуи чорабиниҳои роҳбарӣ, назорат ва идоракунииии давлатие, ки барои танзим ва рушди хоҷагидории давлатӣ ва маҳаллӣ равона мегардад, сиёсати давлатӣ номида мешавад [5, с. 13].

Мувофиқи мазмуни нақшаи овардашудаи мо, дар заминаи татбиқи сиёсати давлатӣ, пеш аз ҳама, ба вуқуъ омадани роҳбарии оқилона ва ташаббускоронаро зарур мешуморем. Зеро барои ташкили идоракунӣ ва ё худ пешбурди назорати давлатӣ дар мадди аввал роҳнамоӣ ва ё худ роҳбарӣ меистад. Нодуруст ба амал баровардани роҳбарӣ, дигар ҳалқаҳои сиёсати давлатӣ ва ё худ идоракунии давлатӣ дар танзими

фаъолияти иқтисоди хориҷӣ ва дигар шохаҳои хоҷагидории давлатӣ ва маҳаллӣ нодуруст ба танзим дароварда мешаванд.

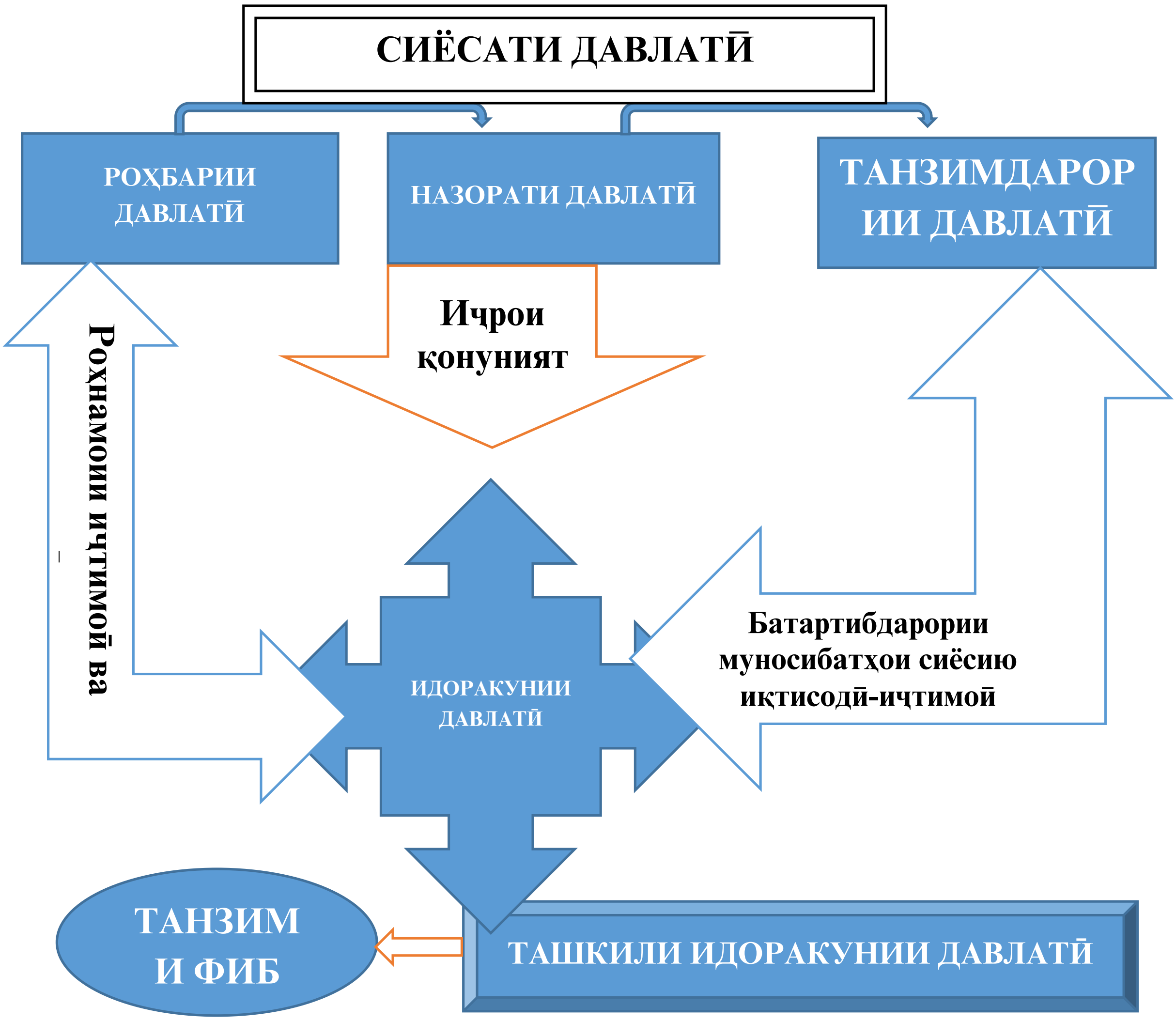

Нақшаи 1. - Ташкили идоракунии давлатӣ дар танзими ФИХ

Сарчашма: коркарди муаллифон.

Роҳбарии давлатӣ, пеш аз ҳама, дар давлати соҳибистиқлоли Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳамчун афзалиятноктарин омили пешбурди сиёсати давлатӣ дар саросари ҷаҳон муаррифӣ гардидааст.

Сарвари давлат вобаста ба пешбурди роҳбарӣ борҳо хизмати содиқонаю софдилонаро ба давлату миллат дар баромадҳояшон таъкид менамоянд. Тавре дар яке аз паёмҳо Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон иброз намуда буданд: "Ҳар яки мо - роҳбарони тамоми сохтору мақомоти давлатӣ ва кулли хизматчиёни давлатӣ бояд ба халқ содиқона хизмат кунем, на халқ ба мо" [9].

Чӣ тавре ба ҳамагон маълум аст, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон давлату миллати тоҷиконро аз несту нобудшавӣ раҳо карда, сулҳи тоҷиконро эҳдо намуд. Ин хизматҳои олӣ ба тамоми мардуми шарафманди Тоҷикистон имкониятҳои васеи рушдро

муҳайё сохта, ба таҳкими иқтисодиёти миллӣ ва давлати тоҷикон такони ҷиддӣ бахшид. Мушоҳидаҳои амиқи илмӣ нишон дода истодаанд, ки меҳнатҳои шоёни ин марди абарқудрат, Пешвои тоҷикони ҷаҳон ба рушду нумуи давлати соҳибистиқлол хеле зиёданд, монанди: таъсиси шумораи зиёди сохтмони иншооти замонавӣ, мактабҳо, биноҳои гуногуни корию таълимӣ ва фарҳангӣ, таъмини амнияти озуқаворӣ ва амалӣ намудани садҳо нақшаҳои давлатӣ, ки ба манфиати давлат ва ҷомеа баҳри шукуфоии давлати азизамон амалӣ шуда истодаанд. Хизматҳои олӣ ва шоёни мазкур, ки тавонистанд давлати соҳибистиқлол, демократӣ, дунявӣ, ҳуқуқбунёд ва ягонаи Тоҷикистонро ба рушд раҳсипор намоянд, дар ҳақиқат, қаҳрамонианд, ки чунин амалҳоро ягон роҳбари давлат ба халқу миллаташ то ҳол накардааст. Яъне, давлати тоҷикон дар ягон давр то ин дараҷа рушд ва ба ҷаҳониён муаррифӣ нашуда буд. Ин ҳама аз заҳматҳои беназири Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон маншаъ гирифтаанд [6, с. 78]. Чунин аст шарҳи мухтасари роҳбарии амиқи давлатӣ дар заминаи Сарвари давлати Тоҷикистон - Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон.

Вобаста ба нақшаи овардашуда, дар навбати дигар назорати давлатӣ оварда шудааст, ки он тавассути баамалбарории риояи қонунгузории давлатӣ мавриди баррасӣ қарор дода мешавад. Яъне назорати давлатӣ ин ифшокунандаи иҷрои қонунҳои давлатӣ маҳсуб ёфта, дар заминаи риояи тартиботи санадҳои меъёрии ҳуқуқии назорати давлатӣ ба амал баровардa мешавад.

Дар ин замина, мафҳуми назорати давлатиро мо чунин арзёбӣ менамоем: Назорати давлатӣ ин маҷмуи тадбирҳои давлатиест, ки баҳри риояи қонунгузории давлатӣ равона карда шудааст.

Пас аз риоя шудани қонунгузории давлатӣ, яъне ба амал баровардани назорати давлатӣ танзими давлатӣ метавонад аз тарафи субъектони давлатӣ фаъол карда шавад.

Давоми нақшаи овардашуда моро ба танзимдарории давлатӣ шинос менамояд. Батанзимдарории давлатӣ ин тартиби фаъолиятҳои гуногун бо мақсади ҷорӣ намудани риояи тартибот дар шохаҳои гуногуни давлатӣ ва маҳаллӣ маҳсуб меёбад. Дар раванди танзими давлатӣ идоракунии давлатӣ метавонад фаъол гардида, мақсадҳои давлатиро роҳандозӣ намояд.

Мутобиқи нақшаи мазкур, мафҳуми идоракуниро мутобиқи фаъолиятҳои муосири давлатӣ мо чунин шарҳ медиҳем:

Идоракунии давлатӣ ин дар зери таъсири худ нигоҳ доштани фаъолияти давлатӣ барои ноил гардидан ба мақсадҳои муқарраргардидаи давлатӣ маҳсуб меёбад [8, с. 13].

Аз мафҳуми пешниҳодкардаи мо дар бораи идоракунии давлатӣ бармеояд, ки сараввал мебояд ҷараёни фаъолияти кориро дар зери таъсири идоракунанда қарор дод. Барои ин мебояд маърифати баланди

тахассусӣ, яъне дараҷаи олии касбият дар худи идоракунандаи давлатӣ ва ё маҳаллӣ вуҷуд дошта бошад. Дар заминаи шароити идоракунии муосир мебояд чунин имконият ва афзалияти кормандони идоракунандаи давлатиро ҳар як корманди ин сатҳ дошта бошад, ки онро мо дар нақшаи навбатӣ нишон медиҳем.

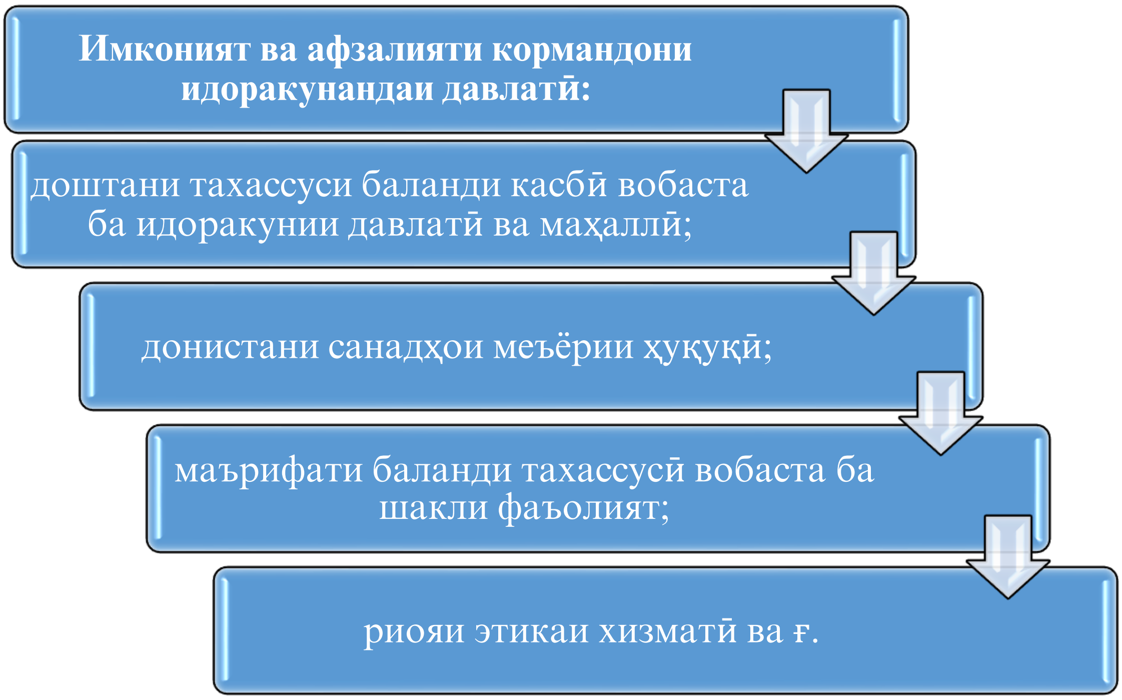

Нақшаи 2. - Имконият ва афзалияти кормандони идоракунандаи давлатӣ

Сарчашма: Коркарди муаллифон

Ба фикри мо, дар шароити муосир бо доштани чунин имконият ва афзалиятҳо идоракунандаи шохаҳои гуногуни ҳокимият, ҷараёни фаъолияти кориро дар зери таъсири худ нигоҳ дошта метавонанд. Ҷараёни фаъолияти корӣ бошад, ин ташкили дурусти фаъолияти корӣ аз ҷониби идоракунанда маҳсуб ёфта, танҳо бо доштани имкониятҳои дар боло овардашуда ба он иҷозат медиҳад, ки идоракуниро дар сатҳи зарурӣ ба амал барорад. Барои ба танзим даровардани шохаҳои гуногуни фаъолияти давлатӣ ва маҳаллӣ, идоракунии давлатӣ аз ҷониби шаклҳои гуногуни ҳокимияти давлатӣ зарур меояд. Фаъолияти иқтисоди хориҷӣ низ мебояд тавассути шохаҳои ҳокимияти давлатӣ идора карда шавад, ки дар ин ҷо Хадамоти гумрук ҳамчун танзимгар ва ташкилкунандаи ин ҷараён вобаста шуда, масъалаҳои идоракуниро маҳз дар заминаи гуфтаҳои боло бояд мавриди амал қарор диҳад. Танзими фаъолияти иқтисоди хориҷӣ бошад, батартибдарории интиқоли молҳоро аз сарҳади гумрукӣ муқаррар менамояд. Дар шароити муосири танзими фаъолияти иқтисоди хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар худ мушкилоти гуногунро таҷассум менамояд, мо яке аз ҳолатҳои нодуруст идора шудани онро дар нақшаи навбатӣ мавриди баррасӣ қарор медиҳем:

Нақшаи 3. - Танзими фаъолияти воридоти мол дар ФИХ
Сарчашма: коркарди муаллифон

Дар ин росто, ки фаъолияти иқтисоди хориҷӣ аз тарафи Хадамоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба танзим дароварда мешавад, дар он ҳолатҳои гуногуни маъмурӣ ба монанди мамнуият ва маҳдудиятҳои гумрукӣ вомехӯранд.

Чунин намуди ҳолатҳо метавонанд сатҳи гардиши савдои хориҷиро дар мамлакат маҳдуд созанд ва ба вазифаи фискалии мақомоти давлатӣ, яъне ғанӣ гардонидани буҷети давлатӣ аз ҳисоби пардохтҳои гумрукӣ монеа эҷод намуда, ба буҷети давлатӣ зарари худро расонанд.

Инчунин, онҳо метавонанд ҳуқуқи истеҳсолкунанда ва истеъмолкунандаро дар ин радиф поймол намоянд. Зеро агар моли воридшавандаи ба молистеҳсолкунандагони шабеҳи давлатӣ рақобатпазир бошад, лекин ба стандарти давлатӣ ҷавобгӯ ва сифати хуби меъёриро доро бошад, пас манъ ва ё маҳдуд намудани воридоти он ба ҳудуди давлат аз рӯйи меъёрҳо ва шартномаҳои ҳуқуқи байналмилалии гумрукӣ он қадар дуруст намеояд.

Бинобар ин, бо таҳкими авлавиятҳои маърифати баланди идоракунии касбӣ, дигар фишангҳои танзими фаъолияти иқтисоди берунӣ ё хориҷӣ бояд аз тарафи кормандони мақомоти давлатӣ мавриди амал қарор дода шаванд. Мо бар он ақидаем, ки мизонҳои

батартибдаровардашудаи пардохтҳои гумрукӣ дар ин маврид метавонанд истифода карда шаванд.

Мизонҳои батартибдаровардашудаи пардохтҳои гумрукӣ ин мизонҳои пардохтҳои гумрукие мебошанд, ки онҳо вобаста ба манфиати иқтисодиёти миллӣ, яъне дохилӣ аз тарафи Хадамоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд муқаррар карда шаванд [9, с. 24].

Яъне, нисбати воридоти молҳои рақобатпазире, ки бо истеҳсолоти дохилӣ рақобат карда, ба онҳо аз лиҳози рақобат зарар мерасонад ва ё нисбати содирот ва воридоти молҳои манфиатдори давлатӣ монеи сунъӣ эҷод менамоянд, бояд мизонҳои батартибдаровардашудаи пардохтҳои гумрукӣ нисбати чунин муросилоти молӣ аз тарафи Хадамоти гумрук ҷорӣ карда шаванд.

Мисол: агар моли воридшаванда рақобатпазир бошад, бояд мизони пардохти гумрукии он баланд бардошта шавад. Агар чунин воридот ба давлати мо манфиатовар бошад, пас бояд мизони пардохти он паст карда шавад. Чунин тартибгирии мизонҳои пардохтҳои гумрукӣ метавонанд ҳамчун фишанги иқтисодӣ дар танзимнамоии фаъолияти иқтисоди хориҷӣ хизмат намуда, идоракунии давлатиро дар ин самт мустаҳкам созад. Ҳолати идоракунии давлатии мазкур метавонад дар ташаккулёбии фаъолияти иқтисоди хориҷӣ таъсири мусбат расонад. Зеро, дар чунин ташкили идоракунӣ омилҳои манъ ва маҳдудкунии интиқоли молҳо ба истисною молҳои ғайриқонунӣ аз байн рафта, шароити мусоид барои ташкили идоракунии давлатии фаъолияти иқтисоди хориҷӣ пайдо карда мешавад.

Ҳамин тавр, фаъолияти иқтисодии хориҷӣ яке аз самтҳои муҳимтарини рушди иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад. Он имкон медиҳад, ки робитаҳои иқтисодӣ бо дигар кишварҳо васеъ шуда, ҳаҷми содирот ва воридоти молу хизматрасониҳои давлатӣ зиёд шуда, сармоягузорӣ ва технологияҳои хориҷӣ ҷалб шуда, рақобатпазирии иқтисоди миллӣ баланд бардошта шавад.

Аммо барои самаранок идора кардани фаъолияти иқтисодии хориҷӣ, ташкили системаи дахлдори идоракунии давлатӣ зарур меояд, ки мо роҳҳои асосии ташкили идоракунии давлатӣ дар танзими фаъолияти иқтисодии хориҷиро дар шароити муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод менамоем:

1. Таъсиси мақомоти махсуси идоракунӣ дар самти танзими фаъолияти иқтисоди хориҷӣ:

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мақоми ваколатдори давлатӣ дар соҳаи фаъолияти савдои хориҷӣ Вазорати рушди иқтисод ва савдо муқаррар карда шудааст. Лекин дар баробари ин, бояд аз ҳисоби мутахассисони соҳаи фаъолияти гумрукӣ дар ҳамҷоягӣ бо Вазорати мазкур мақомоти махсуси идоракунӣ аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис дода шавад. Мақомоти махсуси идоракунӣ бояд чунин имкониятҳоро дошта бошад, аз ҷумла, фаъолияти иқтисодии хориҷиро танзим карда,

татбиқи сиёсати давлатиро дар соҳаи рушди иқтисодӣ ва савдо таҳия ва ҳамоҳанг созад, дар гуфтушунидҳо оид ба масъалаҳои тиҷорати байналмилалӣ ва сармоягузорӣ иштирок карда, барномаҳои ҷалби сармоягузории хориҷиро таҳия ва татбиқ кунад.

2. Таҳия ва татбиқи стратегияи рушди иқтисодии хориҷӣ:

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон стратегияи рушди иқтисодии хориҷӣ бояд дар заминаи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия ва қабул гардад. Стратегияи мазкур бояд самтҳои асосии рушди содирот, ҷалби сармоягузории хориҷӣ, рушди инфрасохтори нақлиётӣ ва ғайраро муайян намуда, тадбирҳоро оид ба беҳтар кардани фазои сармоягузорӣ дар кишвар ва рушди муносибатҳои тиҷоратиро бо дигар кишварҳо пешбинӣ кунад.

3. Таҳкими муносибатҳо бо ташкилотҳои байналмилалӣ:

Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ташкилоту созмонҳо ба монанди ҳамкориҳои гумрукӣ дар доираи ИДМ, Созмони ҳамкориҳои Шанхай, Созмони умумиҷаҳонии гумрук, Иттиҳоди Аврупо (ИА), Барномаи кумак дар идоракунии сарҳадоти Осиёи Марказӣ «БОМКА», Агентии ИМА оид ба рушди байналмилалӣ «USAID», Агентии Ҷопон оид ба рушди байналмилалӣ («JICA»), Созмони амният ва ҳамкорӣ дар Аврупо «САҲА» фаъолиятро ба роҳ мондааст, лекин ин муносибатҳои то дараҷаи зарурӣ ба фаъолияти иқтисоди хориҷӣ таъсири баланди мусбатро то ҳол нагузоштаанд. Тақвият ва таҳкими ин муносибатҳо ба Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон медиҳад, ки дар муносибатҳои байналмилалии тиҷоратӣ иштирок намояд, манфиатҳои худро дар бозорҳои ҷаҳонӣ ҳимоя намуда, ба технологияҳои нави зарурӣ дастрасӣ пайдо намояд. Дар доираи таҳкими муносибатҳои мазкур, инчунин, риоя пурраи уҳдадориҳои стандартҳо ва қоидаҳои байналмилалии тиҷоратӣ ба амал бароварда мешаванд.

4. Таҳкими идоракунии давлатӣ дар заминаи танзими фаъолияти иқтисоди хориҷӣ вобаста ба фаъолияти мақомоти гумрукӣ:

Дар самти мазкур таҳким ва ҳамоҳанг намудани ташкили назорати давлатии ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон, таъмини мутахассисони соҳаи фаъолияти гумрукӣ дар мақомоти давлатӣ, баланд бардоштани маърифати таълимии кормандони мақомоти гумрук дар Донишгоҳи такмили Хадамоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, мутамарказонидани назоратҳои давлатӣ дар дидбонгоҳҳои гумрукӣ, фаъолгардонии корҳои санҷишӣ ва назорати баъди барасмиятдарории гумрукӣ аз ҷониби воҳидҳои сохтории назоратии хадамоти гумрук, ҷоннок намудани профилҳои таваккал, тартиби ҳамкории якҷояи Хадамоти гумрук ва дигар сохторҳои давлатӣ ҷиҳати содагардонии технологияи барасмиятдарорӣ ва назорати гумрукии мол ва воситаҳои нақлиёт, аз байн бурдани монеаҳои маъмурӣ ва такмили минбаъдаи воситаҳои асосии танзими тиҷорати хориҷӣ, сода гардонидани расмиёти содиротию воридотӣ ва таъмини шаффофияти он.

Хулоса, татбиқи роҳҳои мазкур имкон медиҳад, ки фаъолияти иқтисодии хориҷӣ самаранок идора шуда, ба рушди иқтисодии кишвар мусоидат намоянд.

Адабиёт:

1. Катаев А.Х. Таможенная система в инфраструктурном обеспечении Республики Таджикистан: монография / А.Х. Катаев, П.Ф. Нидоев. - Душанбе: Ирфон, 2010. - 156 с.
2. Катаев А.Х. Экономика таможенного дела /А.Х. Катаев, Р.К. Раджабов, - Душанбе: ТТУ-ТГУК, 2001. - 187 с.
3. Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе: Шарқи Озод, - 2020.
4. Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон (Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 январи соли 2015, №332).
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи шартномаҳои байналмилалии Ҷумҳурии Тоҷикистон». - Душанбе, 11-уми декабри соли 1999, таҳти №908.
6. Нидоев П.Ф. Саҳми Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ибтикори қаҳрамонии Бобоҷон Ғафуров / П.Ф. Нидоев // Маводи конфронси илмӣ-амалӣ дар мавзуи "Б. Ғафуров ва худшиносии миллӣ". - Душанбе: Соҳибкор, - 2022. – С. 45-49.
7. Нидоев П.Ф. Танзими тарифи гумрукии ФИБ / П.Ф. Нидоев, Х.Ғ. Шоҳназарӣ, У.М. Мамадамонов. - Душанбе: ДСХ, 2012. - 212 с.
8. Нидоев П.Ф. Ташкил ва идоракунӣ дар мақомоти гумрук. Васоити таълимӣ-методӣ / П.Ф. Нидоев. - Душанбе: Ирфон, 2012. - 200 с.
9. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 21.12.2021 с. - Душанбе: Шарқи озод, 2021 - 42 с.
10. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи таъсиси Гурӯҳи корӣ барои таҳияи Стратегияи ислоҳоти низоми идораи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон". - Душанбе, 2004, - №РП - 1559.

УДК: 330.564.2

АРЗЁБИИ ДАРОМАДҲО ВА ХАРОҶОТҲОИ ПУЛИИ АҲОЛИИ КАМТАЪМИН ВА БЕШТАРТАЪМИН

Саидов Раҷабалӣ Назифович - *номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи аудит ва ревизияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел.: 200 100 304; E-mail: saidov.radjabali@mail.ru*

Дар мақола даромадҳо ва хароҷоти пулии аҳолии камтаъмин ва бештартаъмин мавриди таҳлилу арзёбӣ қарор дода шудааст. Рӯзмаррагии таҳқиқоти анҷомдодашуда ба он асоснок карда шудааст, ки даромадҳо ва хароҷоти пулии аҳолӣ на танҳо сатҳу сифати зиндагиро тавсиф менамоянд, балки тамоюли онҳо дараҷаи қаноатбахшӣ ва норасоии дигар нишондиҳандаҳои ҳаёти иҷтимоию иқтисодии аҳолиро ифода менамояд. Таҳқиқот дар асоси маълумоти омории нишондиҳандаҳои асосии тадқиқоти буҷети хонаводаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба даромад ва хароҷоти пулии аҳолии 10%-аи камтаъмин ва бештартаъмин гузаронида шудааст. Дар натиҷаи таҳлилу арзёбии нишондиҳандаҳои зикршуда қобилияти пасти рӯзгузаронии аҳолии 10%-аи камтаъмин ошкор карда шудааст. Қайд карда мешавад, ки дар шароити имрӯзаи ҷумҳурӣ бузургии даромадҳои аҳолии бештартаъмин низ ба сатҳи қонеъгардонии нишондиҳандаҳои зиндагии арзанда нарасидааст. Бинобар ин, ҷиҳати ҳалли мушкилоти ҷойдошта аз ҷониби муаллиф хулосаҳои илмӣ ва тавсияҳои амалӣ пешниҳод гардидааст.

Калидвожаҳо: *даромад, хароҷот, камтаъмин, бештартаъмин, сатҳи зиндагӣ, хоҷагии ёрирасони шахсӣ, ММД, трансфертҳои иҷтимоӣ, шуғл, бекорӣ, озуқа, зиндагии арзанда, пардохтпазирӣ, истеъмолот, бозори истеъмолӣ, таваррум, хоҷагиҳои хонаводагӣ.*

ОЦЕНКА ДЕНЕЖНЫХ ДОХОДОВ И РАСХОДОВ МАЛООБЕСПЕЧЕННОГО И ВЫСОКООБЕСПЕЧЕННОГО НАСЕЛЕНИЯ

***Саидов Раджабали Назифович** - кандидат экономических наук, доцент кафедры аудита и ревизии Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, г. Республика Таджикстан, г.Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: 200 100 304; E-mail: saidov.radjabali@mail.ru*

В статье анализируются и оцениваются денежные доходы и расходы малообеспеченного и высокообеспеченного населения. Актуальность проводимого исследования основана на том, что денежные доходы и расходы населения не только характеризуют уровень и качество жизни, но и их тенденция отражает степень удовлетворенности или недостаточности других показателей социально-экономической жизни населения. Исследование проведено на основе статистических данных основных показателей исследования бюджета домохозяйств Республики Таджикистан по доходам и денежным расходам 10% малообеспеченного и высокообеспеченного населения. В результате анализа и оценки указанных показателей выявлена низкая жизнеспособность 10%-ного малообеспеченного населения. Отмечается, что в сегодняшних условиях республики величины доходов наиболее обеспеченного населения не достигли уровня удовлетворения показателей достойной жизни. Поэтому для решения существующих проблем автором представлены научные выводы и практические рекомендации.

Ключевые слова: *доходы, расходы, малообеспеченный, высокообеспеченный, уровень жизни, личное подсобное хозяйство, ВВП, социальные трансферты, занятость, безработица, продовольствия, достойная жизнь, ликвидность, потребление, потребительский рынок, инфляция, домохозяйства.*

ASSESSMENT OF MONETARY INCOME AND EXPENSES OF THE POOR AND HIGH-INCOME POPULATION

***Saidov Rajabali Nazifovich** - candidate of economic sciences, associate professor of the department of audit and revision, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimova 64/14. Tel: 200 100 304; E-mail: saidov.radjabali@mail.ru*

The article analyzes and evaluates the monetary income and expenses of the low-income and high-income population. The relevance of the research is based on the fact that monetary income and expenses of the population not only characterize the level and quality of life, but also their trend reflects the degree of satisfaction or insufficiency of other indicators of the socio-economic life of the population. The study was conducted on the basis of statistical data from the main indicators of the study of the household budget of the Republic of Tajikistan on the income and cash expenses of 10% of the low-income and high-income population. As a result of the analysis and assessment of these indicators, the low viability of the 10% low-income population was revealed. It is noted that in today's conditions of the republic, the income of the wealthiest population has not reached the level of satisfaction of indicators of a decent life. Therefore, to solve existing problems, the author presents scientific conclusions and practical recommendations.

Key words: *income, expenses, low-income, high-income, standard of living, personal subsidiary farming, GDP, social transfers, employment, unemployment, food, decent life, liquidity, consumption, consumer market, inflation, households.*

Даромадҳои пулӣ дар зиндагии ҳар як шаҳрванд нақши муҳим дошта, сарчашмаи қонеъгардонии талаботи номаҳдуди онҳо дониста мешаванд. Нишондиҳандаҳои даромадҳо ва хароҷоти пулии аҳолӣ сатҳу сифати зиндагии онҳоро тавсиф менамояд, бинобар ин, таҳқиқи нишондиҳандаҳои мазкур яке аз воситаҳои муҳимми идоракунии ҷараёнҳои иҷтимоию демографӣ дониста мешаванд.

Даромадҳои пулии аҳолӣ аз даромади меҳнатӣ, нафақа, ёрдампулӣ, стипендия, кумакҳои иҷтимоӣ, даромад аз фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ, даромад аз моликият, даромади фоизӣ аз пасандозҳо, коғазҳои қиматнок, дивидендҳо, даромади фаъолияти соҳибкорӣ, подоши суғурта, қарз ва дигар даромадҳо иборат мебошад [4, с.113].

Хароҷоти пулии аҳолӣ бошад, хароҷоти хариди мол, пардохти хизматрасонӣ, пардохти уҳдадориҳои андозӣ, пардохт ба суғурта, аъзоҳаққӣ ба ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва кооперативӣ, баргардонидани қарзи бонкӣ, фоизи қарзҳои молӣ ва дигар намуди хароҷотро дар бар мегирад [4, с.113].

Талаботи аҳолӣ дар асоси интихоби истеъмолӣ нисбати миқдор, сохтор, нархи неъматҳо ва имкониятҳои молиявии онҳо ташаккул меёбад. Дар назарияи иқтисодӣ якчанд консепсияҳои даромад мавҷуд аст, ки яке аз онҳо консепсияи Ҷ.М. Кейнс мебошад. Тибқи консепсияи Ҷ.М. Кейнс, майлу хоҳиш нисбати истеъмолот ҳамчун вазифаи доимии сатҳи даромади мутлақ маҳсуб меёбад [1, с.219]. Дар ҳар давру замон барои қисми асосии аҳолӣ даромади мутлақ таъмин намегардад, аз ин рӯ, майлу хоҳиши онҳо нисбати истеъмоли молу хизматрасониҳо ночандир боқӣ мемонад.

Зери таъсири омилҳои манфӣ қарор гирифтани даромадҳои пулии аҳолӣ, ҳолатеро ба вуҷуд меорад, ки бузургии даромадҳо барои қонеъ намудани талаботи моддии ҳадди ақали аҳолӣ кифоягӣ намекунад. Дар чунин маврид барои аҳолӣ зарурати дарёфти дигар сарчашмаҳои бадастории даромад, танзими музди меҳнат, афзоиши даромадҳои ғайрипулӣ, аз ҷумла маводи озуқа, ки аз истеҳсолоти хоҷагиҳои хонаводагӣ ба даст оварда мешавад, пеш меояд. Вобаста ба ҳолати ҷойдошта, аз нигоҳи мо, рушди истеҳсолоти хоҷагиҳои хонаводагӣ бояд дар ҳадде таъмин карда шавад, ки вобастагии талаботи қисми асосии аҳолиро нисбати молҳои озуқаворӣи бозори истеъмолӣ, аз ҷумла молҳои воридотӣ аз байн барад.

Ҷиҳати арзёбии даромадҳо ва хароҷоти пулии аҳолии камтаъмин ва бештартаъмин нишондиҳандаҳои мутлақ ва нисбии даромадҳо ва хароҷоти пулӣ, истеъмоли маҳсулоти хӯрокворӣ аз ҷониби табақаҳои мухталифи аҳолӣ, таносуби хароҷот ва даромадҳои пулиро дида мебароем.

Диаграммаи 1. Даромад ва хароҷоти пулии аҳолии 10%-аи камтаъмин (ба ҳисоби миёна ба як нафар аъзои хонавода дар як моҳ, бо сомонӣ)

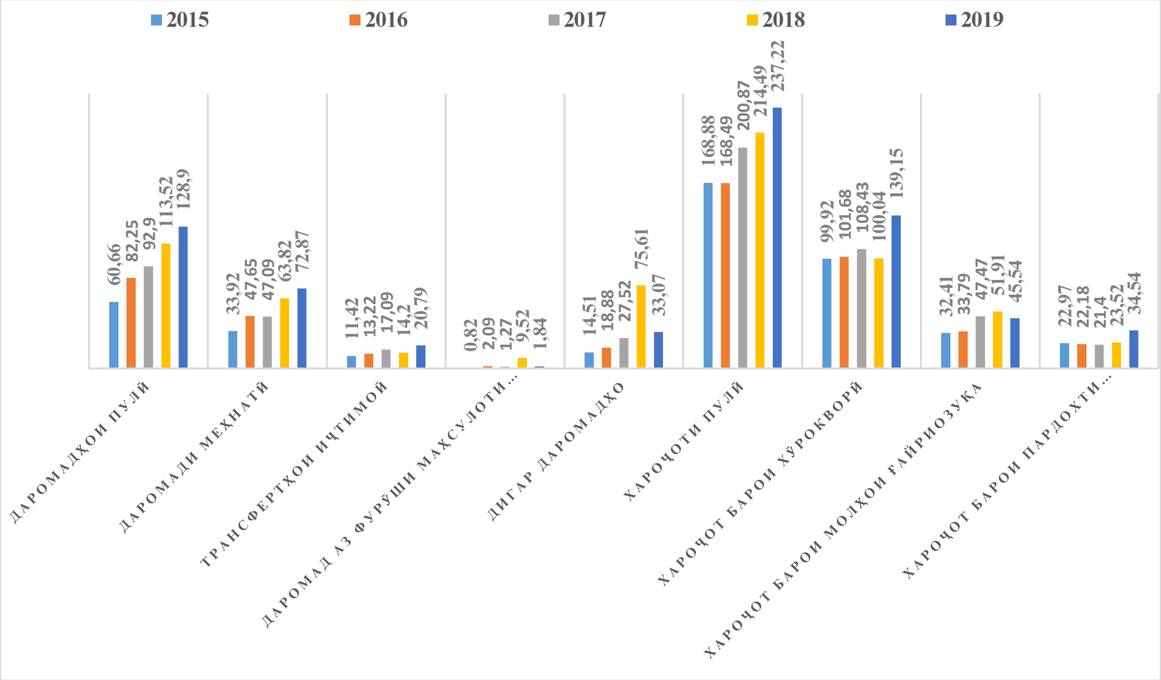

Манбаъ: *таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти омории Нишондиҳандаҳои асосии тадқиқоти буҷети хонаводаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – С.21-22.*

Тавре ки рақамҳои диаграммаи 1 нишон медиҳанд, хароҷоти пулии аҳолии 10%-аи камтаъмин нисбати даромадҳои пулиашон зиёд мебошад. Даромадҳои пулии ин қисмати аҳолӣ нисбати хароҷоти пулиашон бамаротиб кам буда, ҳатто эҳтиёҷоти моддии онҳоро ба маводи хӯрока пурра қонеъ карда наметавонад ва давоми солҳои 2015-2019 танҳо 60,7% - 92,6%-и хароҷоти хӯроквориро ташкил кардаанд. Динамикаи рақамҳои оморӣ нишон медиҳанд, ки фаъолияти аҳолии 10%-аи камтаъмин дар хоҷагии ёрирасони шахсӣ ғайриқаноатбахш мебошад. Чунки байни даромад аз фурӯши маҳсулоти хоҷагии ёрирасони шахсӣ ва хароҷоти хӯроквории ин табақа таносуби манфӣ ҷой дорад.

Зиёд будани шумораи чунин категорияи аҳолӣ ҳиссаи сармоягузоронро аз ҳисоби аҳолӣ дар иқтисодиёт коҳиш дода, барои рушди бозори истеъмолӣ , афзоиши ММД ва рушди иқтисоди миллӣ монеа мебошад. Вобаста ба ҳолати ҷойдошта, маҳдуд намудани ҳиссаи ин категорияи шаҳрвандон дар иқтисодиёт ва ба аҳолии табақаи миёна гузаронидани онҳо аз мавқеи баланд бардоштани дараҷаи нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагии аҳолӣ ва рушди иқтисоди миллӣ амри зарурӣ мебошад.

Бо дарназардошти тамоюли нишондиҳандаи даромад ва хароҷоти аҳолии 10%-аи камтаъмин андешидани чораҳои зеринро муҳим мешуморем:

1. Васеъ намудани доираи истеҳсоли молҳои истеъмолӣ [6, с.126]. Зарурати рушди хоҷагиҳои ёрирасони шахсие, ки дар ихтиёри аҳолии 10%-аи камтаъмин қарор доранд. Хоҷагиҳои мазкур бояд ҳадди ақал барои истеҳсоли маводи озуқа ва ё хариди он имконияти молиявӣ дошта бошанд.

2. Барои аҳолии 10%-аи камтаъмин бо дарназардошти имкониятҳои мавҷуда ҳаҷми трансфертҳои иҷтимоӣ бояд зиёд карда шаванд.

3. Бо мақсади ҳифзи даромадҳои гурӯҳҳои камдаромади аҳолӣ додани имтиёз ва сабукиҳо ба онҳо дар самти пардохти хизматрасониҳо.

4. Фарогирии ҳиссаи зиёди аҳолии камдаромад дар барномаҳои мусоидат ба шуғл, аз ҷумла шуғли сердаромад дар муқоиса ба дигар табақаҳои иҷтимоӣ.

Нишондиҳандаҳои даромад ва хароҷоти пулии аҳолии 10%-аи бештартаъминро дида мебароем.

Диаграммаи 2. Даромад ва хароҷоти пулии аҳолии 10%-аи бештартаъмин (ба ҳисоби миёна ба як нафар аъзои хонавода дар як моҳ, бо сомонӣ)

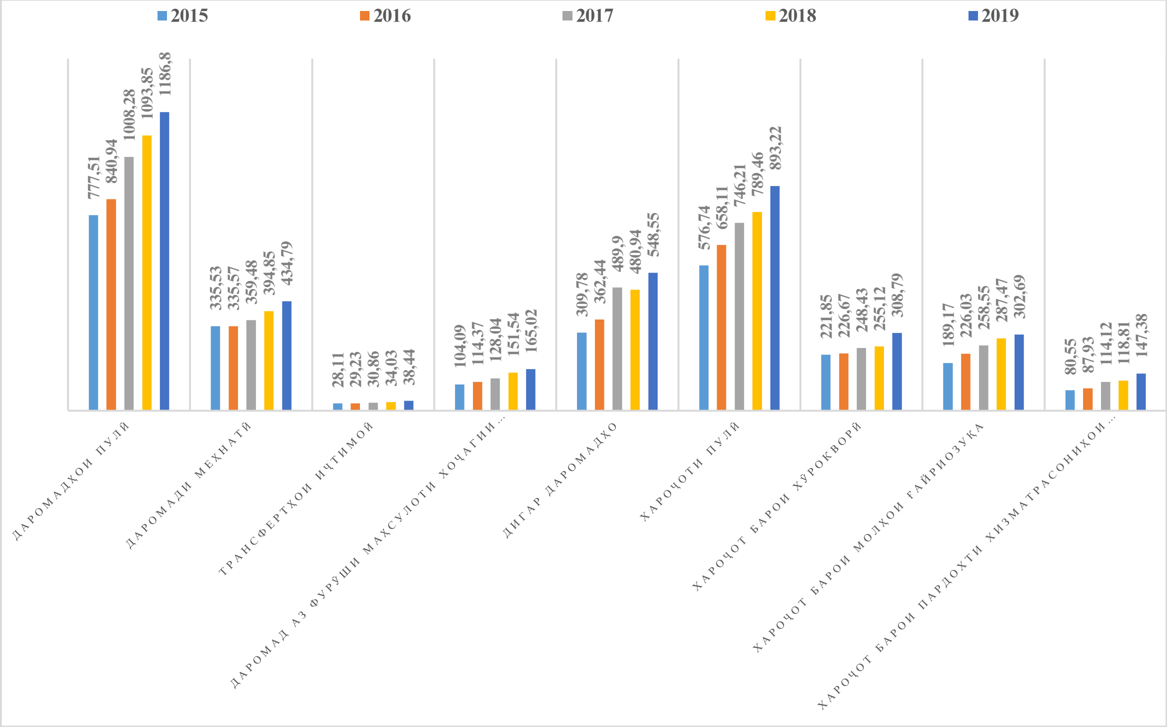

Манбаъ: *таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти омории Нишондиҳандаҳои асосии тадқиқоти буҷети хонаводаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон****.*** *Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – С.21-22.*

Аз маълумоти диаграммаи 2 бармеояд, ки даромадҳои пулии аҳолии 10%-аи бештартаъмин нисбати хароҷоти пулиашон зиёдтар мебошад. Аммо аз мавқеи расидан ба зиндагии арзанда таносуби даромад ва хароҷоти пулии ин табақаи аҳолӣ низ то кунун қаноатбахш нест, чунки 72-78%-и даромади пулии ин категорияи аҳолӣ барои хариди маводи озуқа, ғайриозуқа ва хизматрасониҳои шахсӣ масраф карда мешаванд.

Вобаста ба ин, аз нигоҳи мо, андешидани чораҳои зерин муҳим шуморида мешаванд:

1. Афзоиши даромадҳои пулии аҳолии 10%-аи бештартаъмин то ҳадде, ки нишондиҳандаҳои сифати зиндагиро қонеъ карда тавонад.

2. Рушди шуғли сердаромад байни аҳолӣ бо мақсади зиёд намудани ҳиссаи аҳолии бештартаъмин.

Ҷиҳати муқоисаи даромадҳои пулии аҳолии 10%-аи камтаъмин ва бештартаъмин рақамҳои оморӣ дар диаграммаи 3 ба низом дароварда шудаанд.

Диаграммаи 3. Даромадҳои пулии аҳолии 10%-аи камтаъмин ва бештартаъмин (ба ҳисоби миёна ба як нафар аъзои хонавода дар як моҳ, бо сомонӣ)

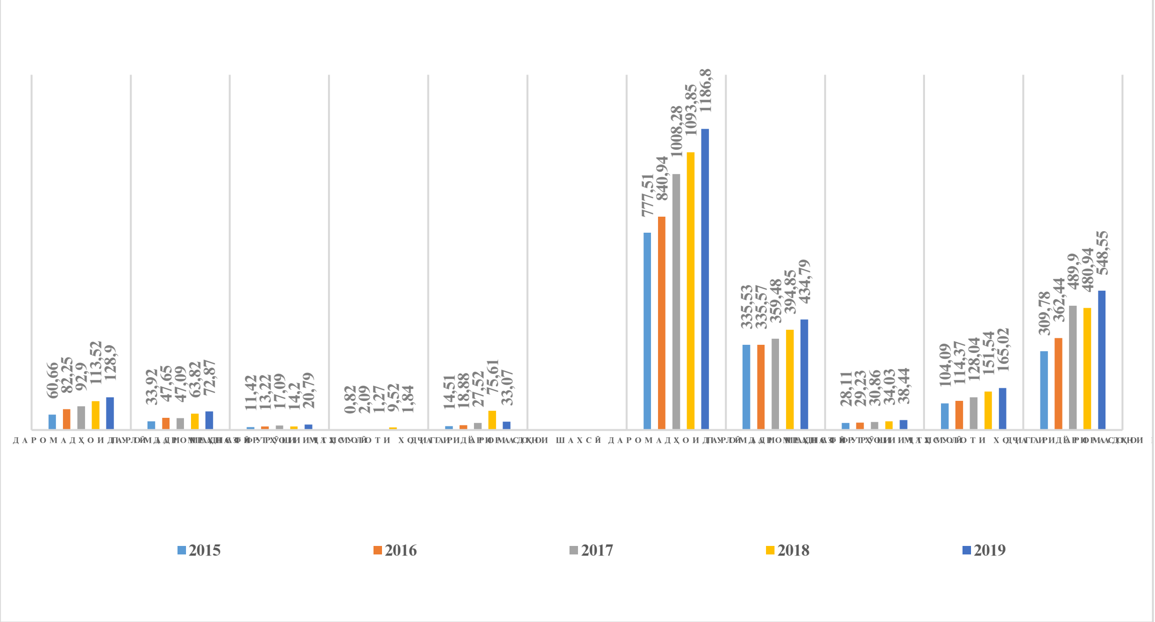

Манбаъ: *таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти омории нишондиҳандаҳои асосии тадқиқоти буҷети хонаводаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – С.21-22.*

Чӣ тавре ки аз рақамҳои диаграммаи 3 дида мешавад, даромадҳои пулии аҳолии бештартаъмин нисбати аҳолии камтаъмин бамаротиб зиёд мебошад. Фарқияти мазкур ҳарчи қадар ки зиёд бошад, нобаробарии иҷтимоӣ ҳамон қадар дар ҷомеа афзоиш меёбад. Ин фарқиятро дар солҳои 2015-2019 дида мебароем:

а) фарқияти даромадҳои пулӣ аз 12,8 маротибаи соли 2015 ба 9,2 маротиба дар соли 2019. Ин маънои онро дорад, ки аҳолии бештартаъмин нисбати аҳолии камтаъмин дар соли 2015 ба андозаи 12,8 маротиба имконияти бештари пардохтпазирӣ, қонеъкунии эҳтиёҷоти моддӣ ва беҳтаркунии сатҳи зиндагиро доштанд;

б) даромадҳои меҳнатӣ аз 9,9 маротибаи соли 2015 ба 5,9 маротиба дар соли 2019;

в) трансфертҳои иҷтимоӣ аз 2,4 маротибаи соли 2015 ба 1,8 маротиба дар соли 2019;

г) даромад аз фурӯши маҳсулоти хоҷагии ёрирасони шахсӣ аз 126,9 маротибаи соли 2015 ба 89,7 маротиба дар соли 2019;

ғ) дигар даромадҳо аз 21,3 маротибаи соли 2015 ба 16,6 маротиба дар соли 2019.

Дар маҷмуъ, ҳудуди фарқияти даромадҳои аҳолии камтаъмин ва бештартаъмин давоми давраи таҳлилшуда маҳдуд шудааст, ки сабаби асосии он нисбатан баланд будани суръати афзоиши даромадҳои пулии аҳолии камтаъмин нисбати аҳолии бештартаъмин мебошад. Дар натиҷаи муайян намудани нишондиҳандаи нисбӣ маълум гардид, ки тафовути назарраси даромадҳои аҳолии камтаъмин ва бештартаъмин дар даромад аз фурӯши маҳсулоти хоҷагии ёрирасони шахсӣ дида мешавад. Ҳолати мазкур аз он шаҳодат медиҳад, ки фаъолияти хоҷагии ёрирасони шахсии аҳолии бештартаъмин нисбат ба аҳолии камтаъмин хуб роҳандозӣ карда шудааст. Ҳамин тавр, андешидани чораҳо ҷиҳати афзоиши даромадҳои пулии категорияҳои зикршудаи аҳолӣ, аз ҷумла аҳолии камтаъмин амри зарурӣ мебошад. Чунки таъмини шароити мазкур нобаробарии иҷтимоиро аз байн бурда, барои афзоиши ҳиссаи аҳолии табақаи миёна дар ҷомеа мусоидат менамояд.

Хароҷоти пулии аҳолии 10%-аи камтаъмин ва бештартаъмин дар дигараммаи 4 оварда шудааст.

Диаграммаи 4. Хароҷоти пулии аҳолии 10%-аи камтаъмин ва бештартаъмин (ба ҳисоби миёна ба як нафар аъзои хонавода дар як моҳ, бо сомонӣ)

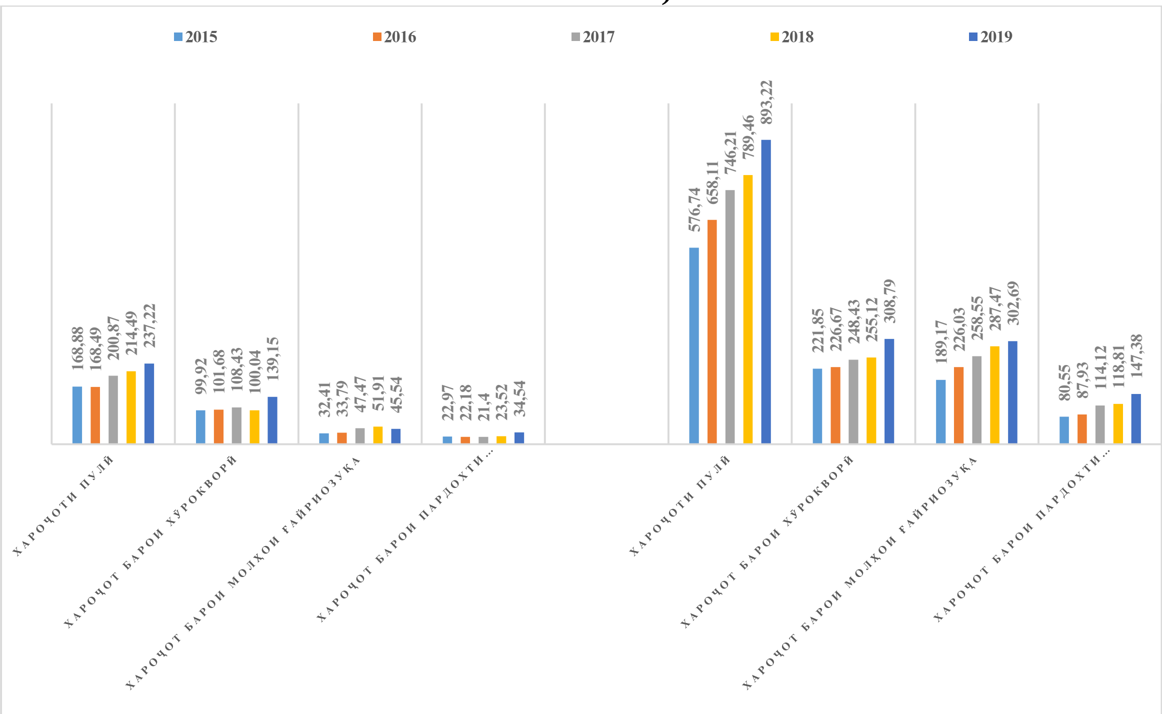

***Манбаъ:** таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти омории Нишондиҳандаҳои асосии тадқиқоти буҷети хонаводаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – С.21-22.*

Ёдовар шудан бамаврид аст, ки хароҷоти пулии аҳолии камтаъмин нисбати даромадҳои пулиашон зиёд мебошад. Аммо новобаста ба ин, хароҷоти пулии аҳолии бештартаъмин нисбати хароҷоти аҳолии камтаъмин бамаротиб зиёд мебошад. Ин маънои онро дорад, ки на танҳо хароҷот, ҳатто даромади аҳолии камтаъмин ба хароҷоти аҳолии бештартаъмин баробар шуда наметавонад.

Хароҷоти пулии аҳолии бештартаъмин нисбати аҳолии камтаъмин бамаротиб зиёд мебошад. Ҳудуди ин фарқиятро дар хароҷоти умумии пулӣ ва дигар намудҳои алоҳидаи хароҷоти пулӣ дида мебароем:

а) хароҷоти пулӣ аз 3,4 маротибаи соли 2015 ба 3,8 маротиба дар соли 2019;

б) хароҷот барои хӯроквориӣ дар соли 2015 ва 2019 ба андозаи 2,2 маротиба;

в) хароҷот барои молҳои ғайриозуқа аз 5,8 маротибаи соли 2015 ба 6,6 маротиба дар соли 2019;

г) хароҷот барои пардохти хизматрасониҳои шахсӣ аз 3,5 маротибаи соли 2015 ба 4,3 маротиба дар соли 2019.

Аз нишондиҳандаҳои нисбӣ бармеояд, ки дар солҳои 2015-2019 хароҷоти пулии аҳолии бештартаъмин нисбати аҳолии камтаъмин тамоюли афзоишёбӣ доштааст. Ҷой доштани чунин ҳолат ба он вобаста аст, ки аҳолии бештартаъмин дорои талаботи пардохтпазир мебошанд. Тавре дар боло қайд намудем, дар чунин шароит аз мавқеи рушди бозори истеъмолӣ зиёд намудани ҳиссаи аҳолии бештартаъмин дар иқтисодиёти миллӣ муҳим арзёбӣ мегардад.

Яке аз нишондиҳандаҳое, ки пардохтпазирӣ ва имкониятҳои молиявии аҳолиро нишон медиҳад, сатҳи истеъмоли маҳсулоти хӯрокворӣ мебошад (диаграммаи 5, 6).

Диаграммаи 5. Истеъмоли маҳсулоти хӯрокворӣ ба ҳисоби миёна ба ҳар нафар аҳолии 10%-аи камтаъмин (дар як моҳ, бо кг)

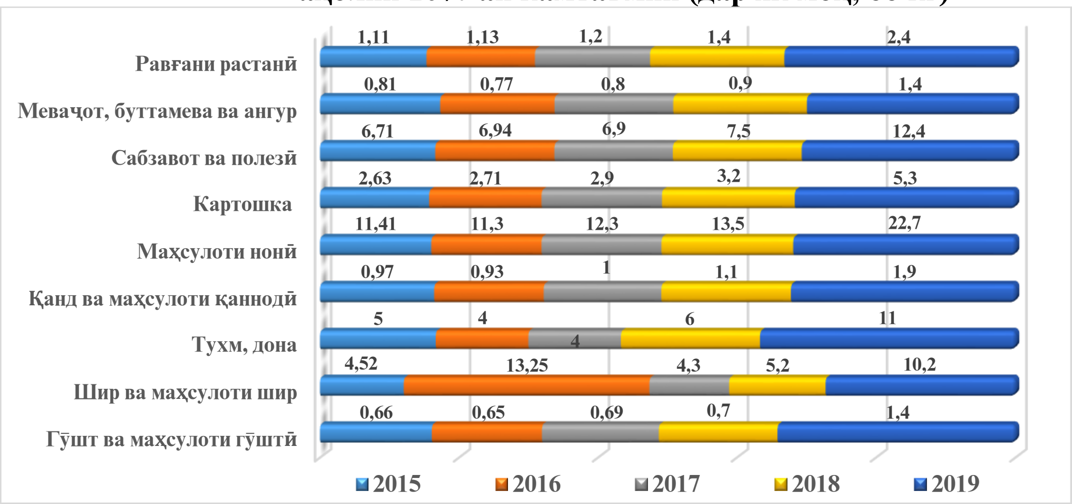

***Манбаъ:** таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти омории нишондиҳандаҳои асосии тадқиқоти буҷети хонаводаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – С. 46-47.*

Диаграммаи 6. Истеъмоли маҳсулоти хӯрокворӣ ба ҳисоби миёна ба ҳар нафар аҳолии 10%-аи бештартаъмин (дар як моҳ, бо кг)

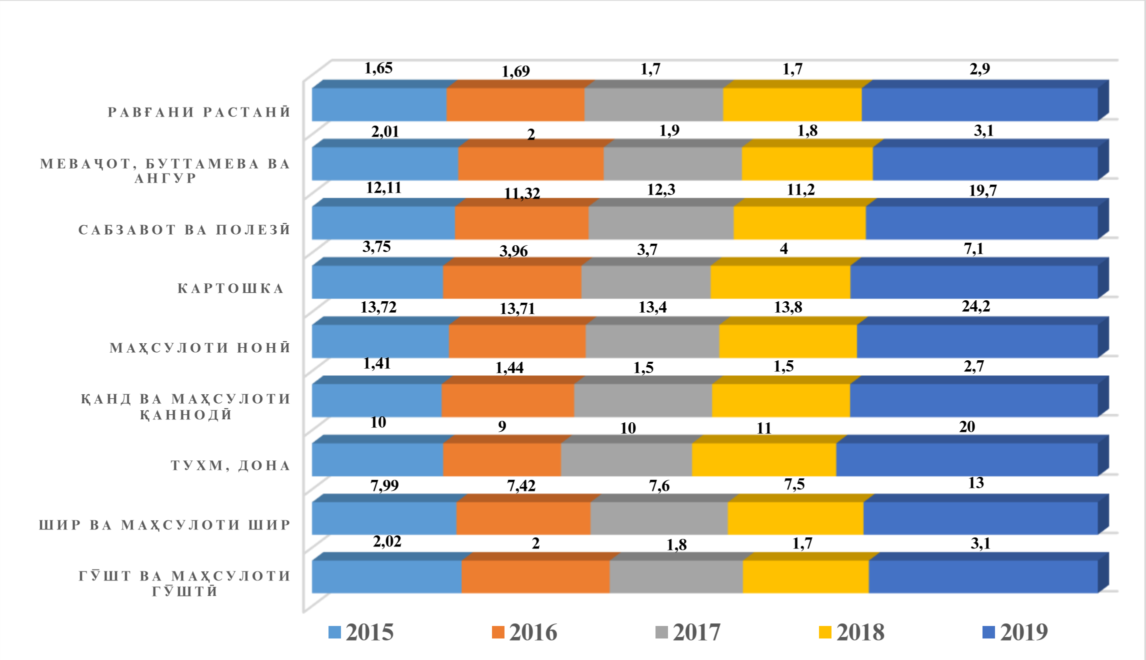

***Манбаъ:** таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти омории нишондиҳандаҳои асосии тадқиқоти буҷети хонаводаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – С.46-47.*

Аз рақамҳои диаграммаи 5 ва 6 бармеояд, ки аҳолии камтаъмин бинобар сабаби бузургии нокифояи даромадҳои пулиашон дар муқоиса ба аҳолии бештартаъмин дорои талаботи чандир нестанд. Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳатто сатҳи истеъмоли аҳолии бештартаъмин аз рӯйи якчанд намуди молҳои озуқаворӣ то кунун ба ҳаҷми тавсиявии Созмони умумиҷаҳонии тандурустӣ нарасидааст. Масалан, сатҳи нисбатан баландтарини истеъмоли маҳсулоти хӯрокворӣ барои ин табақаи аҳолӣ соли 2019 мебошад, аммо истеъмоли гӯшт ва маҳсулоти гӯштӣ аз ҷониби онҳо танҳо 47,7%, картошка - 72,8%, шир ва маҳсулоти ширӣ - 38,5%, меваҷот ва буттамева - 41,3%, инчунин, истеъмоли қанд ва маҳсулоти қаннодӣ 68,9%-и ҳаҷми тавсиявии Созмони умумиҷаҳонии тандурустиро ташкил менамояд [5]. Аз ин бармеояд, ки аз 9 номгӯйи маҳсулоти хӯрокворӣи дар омори расмии Ҷумҳурии Тоҷикистон овардашуда аҳолии бештартаъмини кишвар танҳо 4 номгӯйи онҳоро бо қаноатмандӣ истеъмол менамоянд. Аз рақамҳои овардашуда ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки дар шароити кунунии ҷумҳурӣ баланд бардоштани сатҳи даромадҳои аҳолии камтаъмин ва бештартаъмин зарурати воқеӣ дорад.

Барои муайян намудани сатҳи қаноатбахшии даромадҳои пулӣ ошкор намудани таносуби хароҷот ва даромадҳои пулии аҳолии 10%-аи камтаъмин ва бештартаъмин муҳим мебошад (ниг. ба диаг. 7).

Диаграммаи 7. Коэффитсиенти чандирӣ (таносуби хароҷот ва даромадҳои пулии аҳолии 10%-аи камтаъмин ва бештартаъмин)

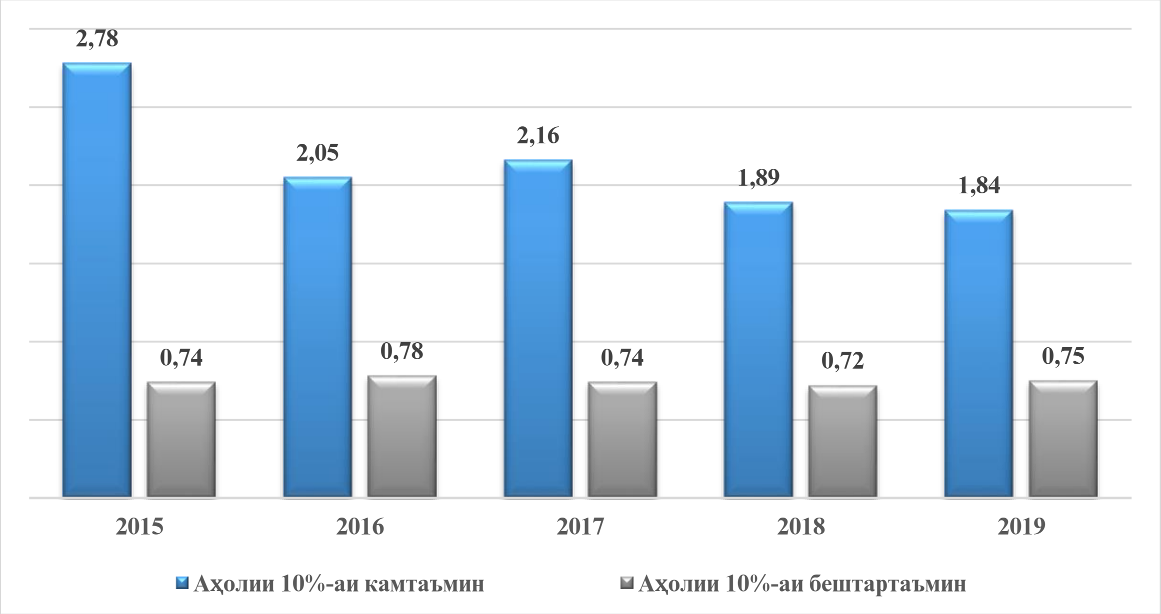

Манбаъ: *таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти омории нишондиҳандаҳои асосии тадқиқоти буҷети хонаводаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – С.21-22.*

Аз тафовут ва динамикаи рақамҳои диаграммаи 7 бармеояд, ки даромадҳо ва хароҷоти пулии аҳолии камтаъмин ва бештартаъмин байни аҳолии кишвар нобаробарии иҷтимоиро ба вуҷуд овардаанд. Мазмуни иқтисодии таносуби дар расм овардашуда аз он иборат мебошад, ки дар 1 сомонӣ даромад чанд сомонӣ хароҷот рост меояд. Ба ҳисоби миёна, агар аҳолии бештартаъмин аз 1 сомонӣ даромади пулӣ 0,75 сомонии онро барои хароҷоти истеъмолӣ масраф намоянд, пас ин рақам барои аҳолии камтаъмин ба 2,14 сомонӣ баробар аст, яъне 1 сомонӣ даромад ва 2,14 сомонӣ хароҷот. Аз ин рақамҳо чунин хулосабарорӣ намудан мумкин аст, ки даромадҳои аҳолии бештартаъмин нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагиро нисбатан қонеъ менамоянд. Даромадҳои пулии аҳолии камтаъмин бошад, то кунун ба хароҷоти онҳо баробар нагардида, аз бузургии арзиши зиндагӣ бамаротиб кам мебошанд. Барои ҳалли мушкилоти аҳолии камтаъмин ҳадди ақал 8-10 маротиба зиёд намудани ҳаҷми даромадҳои пулии онҳо мубрам дониста мешавад.

Ҳамин тавр, натиҷаи арзёбии даромадҳо ва хароҷоти пулии аҳолии камтаъмин ва бештартаъмин нишон дод, ки новобаста аз тамоюли мусбии афзоиши сатҳи даромадҳои пулии гурӯҳҳои мухталифи аҳолӣ, ҳаҷми он то ба ҳол барои қонеъ гардонидани талаботи истеъмолӣ ва дигар нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагӣ нокифоя боқӣ мондааст. Аз ин рӯ,

ҷиҳати ҳалли мушкилоти мавҷуда, андешидани чораҳои зеринро муҳим мешуморем:

1. Барои аҳолии 10%-аи камтаъмин фароҳам овардани шароити гирифтани даромаде, ки имконияти қонеъ намудани арзиши зиндагиро дорад, аввалиндараҷа маҳсуб меёбад.

2. Ҷой доштани зарурати воқеии коҳишдиҳии ҳиссаи аҳолии камтаъмин аз мавқеи баланд бардоштани сатҳи зиндагии шумораи бештари мардум, рушди бозори истеъмолӣ, афзоиши ММД ва рушди иқтисоди миллӣ.

3. Ҳаҷми даромадҳои пулии аҳолии бештартаъмин имкониятҳои устувори рушддиҳии шаҳрвандони категорияи мазкурро надорад. Бинобар ин, зарур мешуморем, ки имкониятҳои молиявии онҳо боз ҳам зиёд карда шавад.

4. Дар шароити кунунии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷой доштани зарурати танзими давлатии шуғли аҳолӣ, баландбардории сатҳи музди меҳнат, зиёд намудани чораҳои дастгирии иҷтимоии унвонӣ барои аҳолии камдаромад. Таҳлили гузаронидашуда нишон дод, ки даромади аҳолии камтаъмини ҷумҳурӣ қобилияти қонеъ намудани талаботи онҳоро надорад. Роҷеъ ба ин масъала дар моддаи 3-юми Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи кумакҳои унвонии иҷтимоӣ» қайд мешавад, ки мусоидат намудан ба коҳишдиҳии вазъияти душвори зиндагӣ ва дастгирии шаҳрвандон (оилаҳо)-и камбизоат, ки даромади ҳадди ақалашон аз меъёри эҳтиёҷот пасттар мебошад, мақсади асосии расонидани кумакҳои унвонии иҷтимоӣ маҳсуб меёбад [2]. Бо дарназардошти нуқтаҳои зикршуда ва ба инобат гирифтани шароити иқтисодии ҷумҳурӣ зиёд намудани чораҳои дастгирии иҷтимоии унвонӣ, ки ҳаҷми қаноатбахши воситаҳои пулиро дар назар доранд, муҳим мешуморем.

5. Бо сабаби сатҳи баланди нархҳои истеъмолӣ хароҷоти аҳолии камтаъмин нисбати даромадашон зиёд мебошад. Зери таъсири гаронии сатҳи нархҳо ҳатто аҳолии бештартаъмин имконияти беҳтаргардонии сатҳи зиндагиро пайдо накардаанд. Дар чунин шароит сиёсати нархгузорӣ бояд дар асоси рушди рақобати комили бозорӣ ва дар заминаи нархи талаботу таклифоти молу хизматҳо фаъол гардонида шавад [7, с.130]. Вобаста ба ҳолати ҷойдошта, таъмини таносуби мувофиқи даромад ва хароҷоти пулии аҳолӣ ва аз байн бурдани омилҳои манфии коҳишдиҳии даромадҳо, аз ҷумла бекорӣ ва таваррум муҳим арзёбӣ мегардад.

6. Рушди хоҷагиҳои хонаводагӣ аз мавқеи васеъ намудани доираи истеҳсоли молҳои озуқаворӣ дар онҳо, ки барои қонеъгардонии талаботи моддии аъзоёни хоҷагӣ ва ҳимояи даромадҳои пулии онҳо дар шароити таваррум мусоидат менамояд.

7. Бо мақсади баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии қисми асосии аҳолӣ зиёд намудани ҳиссаи аҳолии бештартаъмин муҳим

мебошад. Дар баробари он, ки зиёд будани вазни қиёсии категорияи мазкур дар сохтори аҳолӣ сатҳи камбизоатиро коҳиш медиҳад, инчунин, таъсири мусбии онҳо барои рушди бозори истеъмолӣ, афзоиши ММД ба сари ҳар нафар аҳолӣ ва, дар ниҳоят, рушди иқтисоди миллӣ мусоидат менамояд.

8. Бо назардошти ҳиссаи зиёди аҳолии камтаъмин дар сохтори аҳолии кишвар зарур мешуморем, ки аз тариқи мунтазам баланд бардоштани даромади аҳолии камтаъмин ҳиссаи аҳолии бештартаъмин зиёд карда шавад. Ҷиҳати таъмини шароити мазкур дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 қайд карда мешавад, ки ҳиссаи аҳолии синфи миёна дар соли 2030 бояд ба 50% расонида шавад [8, с.15]. Аз ин бармеояд, ки зиёд намудани шумораи аҳолии бештартаъмин дар кишвар имконпазир аст.

Адабиёт

1. Кейнс, Дж. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. Кейнс. - М.: Прогресс, 1978. - 494 с.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи кумакҳои унвонии иҷтимоӣ», ш. Душанбе, 24 феврали соли 2017. - [Манбаи электронӣ]. - Ҳолати дастрасӣ: http://mmk.tj/ (санаи мурочиат: 19.09.2023 с.).
3. Нишондиҳандаҳои асосии тадқиқоти буҷети хонаводаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2020. – 84 с.
4. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – 414 с.
5. Рекомендуемый объем потребления основных групп пищевых продуктов согласно норм ВОЗ [электронный ресуср]. - URL: https://www.who.int/ru (дата обращения: 12.03.2024)
6. Саидов, Р.Н. Оценка жизнеспособности источника формирования доходов населения в Республике Таджикистан / Р.Н. Саидов // Финансово-экономический вестник. – Душанбе. - 2020. – № 4 (24). – С.122-129.
7. Саидов, Р.Н. Покупательная способность денежных доходов населения в Республике Таджикистан / Р.Н. Саидов // Вестник университета (Российско-Таджикский (Славянский) университет). - 2020. - № 2 (70). - С. 125-132.
8. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. – Душанбе, 2016. – 88 с.

УДК: 338.45.

РАҚАМИКУНОНӢ, ХУСУСИЯТҲО ВА ТАЪСИРИ ОН БА РУШДИ БИЗНЕС-ХИЗМАТРАСОНИҲО

Сулаймонзода Шуҳрат Фирдавс *– номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи фаъолияти биржавии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов. 64/14. Тел.: +992 940-63-63-63. E-mail: Sulaymonzoda_sh@mail.ru*

Муаллиф дар натиҷаи таҳқиқоти илмӣ-назариявии худ хусусиятҳо ва таъсири бизнес-хизматрасониҳоро ба рушди иктисодиёт дар шароити рақамикунонӣ мавриди омӯзиш қарор дода, нуктаҳои муҳимми назарияи олимони ватанӣ ва хориҷиро оид ба моҳияти рақамикунонӣ ва бизнес-хизматрасониҳо таҳлил намудааст. Дар баробари ин, муаллиф вобаста ба гузариш ба иқтисоди рақамӣ қайд намудааст, ки рақамикунонии

иқтисодиёт ин як қатор тағйироти иҷтимоию иқтисодӣ дар ҷомеа, ба монанди ҷаҳонишавӣ, тағйирот дар танзими бозори ватанӣ ва ҷаҳонӣ, фишор ба нархҳо ва ноустувории бозор, афзоиши ҳаракати аҳолӣ, ҳифзи муҳити зист ва талаботи масъулияти иҷтимоӣ, гуманизатсия (инсонпарварӣ) ва афзоиши таваҷҷуҳ ба чунин нишондихандаҳо, монанди сифати зиндагӣ, некуаҳволӣ ва хушбахтии аҳолиро амалӣ менамояд. Илова бар ин, дар таҳқиқоти худ тавсифи мухтасари инқилоби технологияҳои саноатӣ аз соли 1800 то 2030+ ба таври мушаххас инъикос намуда, доир ба татбиқи равандҳои он ибрози андеша намудааст.

Калидвожаҳо: *ҳадаф, пешниҳод, бизнес-хизматрасонӣ, соҳибкорон, рақамикунонӣ, рушд, таҳлил, сифат, технология, ҷанба, назария.*

ЦИФРОВИЗАЦИЯ, ОСОБЕННОСТИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ БИЗНЕС-УСЛУГ

Сулаймонзода Шухрат Фирдавс *– кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой биржевой деятельности Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: + 992 940-63-63-63. E-mail: Sulaymonzoda_sh@mail.ru*

В результате своего научно-теоретического исследования автор изучил особенности и влияние деловых услуг на развитие экономики в условиях цифровизации, а также проанализировал важные положения теории отечественных и зарубежных ученых о сущности цифровизации и бизнес-услуг. В то же время, в связи с переходом к цифровой экономике автор отметил, что цифровизация экономики представляет собой ряд социально-экономических изменений в обществе, таких как глобализация, изменения в регулировании внутреннего и глобального рынка, давление на цены и рыночную нестабильность, усиление мобильности населения. Охрана окружающей среды и спроса реализует социальную ответственность, гуманизацию и повышенное внимание к таким показателям, как качество жизни, благополучие и счастье населения. Кроме того, в своем исследовании автор конкретно отразил краткое описание революции промышленных технологий с 1800 по 2030+ и высказал свое мнение по поводу применения ее процессов.

Ключевые слова: *цель, предложение, бизнес-услуга, предприниматель, цифровизация, развитие, анализ, качество, технология, аспект, теория.*

DIGITIZATION, FEATURES AND ITS IMPACT ON THE DEVELOPMENT OF BUSINESS SERVICES

Sulaymonzoda Shuhrat Firdavs *– Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Exchange Activities, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov, 64/14. Tel.: + 992 940-63-63-63. E-mail: Sulaymonzoda_sh@mail.ru*

Because of his scientific and theoretical research, the author studied the features and impact of business services on the development of the economy in the context of digitalization, and analyzed the important provisions of the theory of domestic and foreign scientists about the essence of digitalization and business services. At the same time, in connection with the transition to the digital economy, the author noted that the digitalization of the economy represents a number of socio-economic changes in society, such as globalization, changes in the regulation of the domestic and global market, pressure on prices and market instability, increased mobility of the population, environmental protection and demand realizes social responsibility, humanization and increased attention to indicators such as quality of life, well-being and happiness of the population. In addition, in his study, he specifically reflected a brief description

of the industrial technology revolution from 1800 to 2030+ and expressed his opinion on the application of its processes.

Key words: *goal, offer, business services, entrepreneurs, digitalization, development, analysis, quality, technology, aspect, theory.*

Дар давоми се даҳсолаи охир соҳаи бизнес-хизматрасониҳо нишондиҳандаҳои асосии макроиқтисодии аксари кишварҳои ҷаҳонро ба таври назаррас муайян намуда, аз рӯи ҳаҷми маҷмуи маҳсулоти дохилӣ аз бахши иқтисодиёти саноат ва кишоварзӣ хеле зиёд буда, дар таъсиси шумораи ҷойҳои нави корӣ ва шуғли кормандон пешсаф, ҳамзамон, бахши муҳимми рушди устувор ва коҳиши камбизоатӣ дар саросари ҷаҳон маҳсуб меёбад. Афзоиши пай дар пайи ҳосилнокии меҳнат дар саноат ва хоҷагии қишлоқ аз ҳисоби ҷорӣ намудани технологияи нав ва автоматикунонии равандҳо соҳаи бизнес-хизматрасонӣ ба манбаи асосии шуғли устувор барои ҳама, бахусус табақаҳои осебпазири аҳолӣ табдил ёфтааст.

Таҳлили мухтавои ҳуҷҷатҳои стратегии рушди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, пеш аз ҳама, Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020 ва Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025 нишон медиҳад, ки мамлакат ба давраи нави гузариш, аз иқтисодиёти аграрӣ-саноатӣ ба саноатӣ-аграрӣ шуруъ намуда, марҳалаи якуми он бояд дар асоси модели инвеститсионии афзоиши иқтисодиёт бо тадриҷан ҷорӣ намудани (дар баробари ба вуҷуд омадани шароит) элементҳои инноватсионӣ амалӣ карда шавад.

Сарфи назар аз модели рушди иқтисодӣ барои расидан ба ҳадафҳои стратегии рушди ҷумҳурӣ, ба даст овардани суръати баланди рушди иқтисодиёт зарур аст. Аз ин лиҳоз, ҳангоми татбиқи сенарияи саноатӣ рушди ММД-ро дар сатҳи 6-7% (ба ҳисоби миёна дар як сол) ва ҳангоми татбиқи сенарияи саноатӣ-инноватсионӣ рушди ММД-ро дар сатҳи 8-9 фоиз (ба ҳисоби миёна дар як сол) [2] тақазо менамояд.

Дар ин самт бояд қайд кард, ки солҳои охир иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо суръати хеле баланди рушд намуда истодааст, ки заминаи асосии расидан ба ҳадафҳои стратегии мамлакатро фароҳам месозад (ниг. диаграммаи 1).

Яке аз заминаҳои асосии амалӣ намудани ҳадафҳои муҳимми стратегии мамлакат, аз он ҷумла гузариш аз иқтисодиёти аграрӣ-саноатӣ ба саноатӣ-аграрӣ, ин рақамикунонии иқтисодиёт ба ҳисоб меравад, ки сармоягузорӣ ба технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсиониро афзоиш дода, ҷиҳати татбиқи ҳадафҳои стратегӣ бо ворид намудани техника ва технологияҳои нав шароити мусоид фароҳам меорад. Дар баробари ин, тавре ки дар гузориши Созмони ҳамкории иқтисодӣ ва рушд (ОЭСР) дар бораи дурнамои рақамикунонӣ қайд гардидааст, «рақамикунонии иқтисодиёт ин боиси афзоиши ҳосилнокии меҳнат ва рушди иқтисодӣ мегардад, агар сармоягузорӣ барои рушди малака ва

донишҳои кадрҳои дахлдор, аз он ҷумла ба фикрҳои нав, ташкили дигаргуниҳо, навъҳои бизнес-хизматрасониҳо, бизнес-равандҳо ва бизнес-моделҳо равона карда шавад» [11].

Диаграммаи 1. – Суръати афзоиши воқеии ММД-и Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2002-2022, (%)

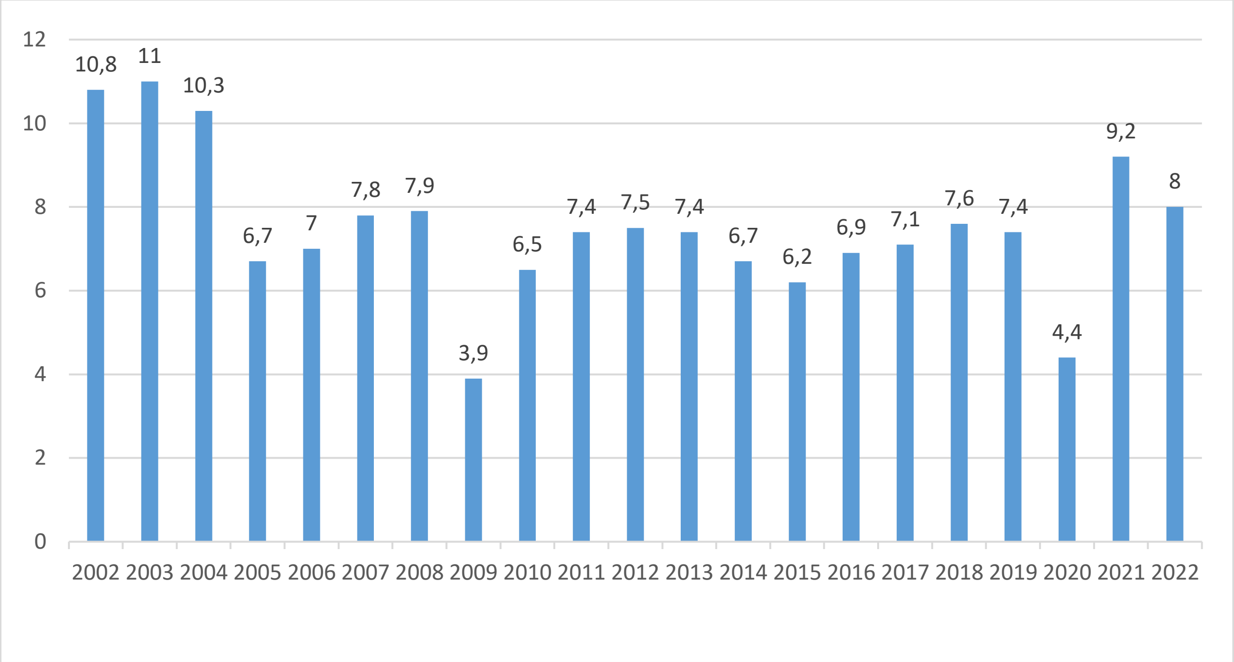

Сарчашма: *Таҳияи муаллиф дар асоси маҷмуаи омории солҳои дахлдор.*

Заминаи дигари рушди иқтисодӣ ва тибқи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, ин баланд бардоштани фаъолнокии иқтисодии аҳолӣ мебошад, ки шакли пешбарандаи он бизнес-хизматрасониҳо дар асоси рушди соҳибкории хурду миёна арзёбӣ мегардад.

Бояд қайд намуд, ки мавҷудияти низоми пешниҳоди маҷмуи бизнес-хизматрасониҳо яке аз шартҳои зарурии рушди фаъолияти соҳибкорӣ дар ҳудуди муайян мебошад [7, с. 210]. Дар ин самт масъалае ба миён меояд, ки чӣ гуна рушди самтҳои соҳаи бизнес-хизматрасониҳо метавонад ба рушди иқтисодӣ дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт таъсир расонад.

Бояд қайд намуд, ки рушди бизнес-хизматрасониҳо раванди универсалие мебошад, ки дар се даҳсолаи охир бо ҳамгироии тамоюлҳои калидии зерин муайян карда шудааст:

- рақамигардонии иқтисодиёт ва ҳаёти иҷтимоӣ;
- равандҳои иҷтимоию иқтисодии ҷаҳонишавӣ, гуманизатсия (инсонпарварӣ) ва рушди устувор;
- тамоюлҳои хизматикунонӣ (сервисизатсия) ва пайдоиши маҳсулоти гибридӣ;
- рушди иқтисодиёти муштарак ва муносибатҳои иқтисодӣ.

Рақамигардонии иқтисодиёт аз ҷониби коршиносони Конфронси Созмони Милали Муттаҳид оид ба тиҷорат ва рушд (UNCTAD), ҳамчун

«як дигаргунсозии иҷтимоию иқтисодӣ муайян карда шудааст, ки ташаббуси васеи ҷоринамой ва азхудкунии технологияҳои рақамӣ, яъне технологияҳои эҷод, коркард, мубодила ва интиқоли иттилоотро дар бар мегирад» [13].

Рақамигардонӣ ин ба раванди ба истилоҳ рақамикунонӣ асос ёфтааст, ки дар маърузаи "Дурнамои иқтисоди рақамии Созмони ҳамкории иқтисодӣ ва рушд" ҳамчун «табдили иттилооте, ки тавассути сигнали монандӣ (аналог) ба рамзи дуӣ интиқолгардида, муайян карда мешавад».

Рамзи дуӣ як роҳи муаррифии маълумот дар шакли рамз мебошад, ки дар он ҳар як рақам яке аз ду қимати имконпазирро гирифта, одатан бо рақамҳои 0 ва 1 ишора мешавад.

Шакли рақамӣ дар соҳаи иттилоот дигаргунӣ намуда, аз замони табдили маълумоти рақамӣ, бо таҷҳизоти рақамӣ бидуни таназзули маълумот, бо суръати баланд, шумораи беохир ва бо арзиши ками тағйирёбӣ иҷро карда мешавад. *Иқтисоди рақамӣ ба он асос меёбад, ки технологияҳои рақамӣ арзиши нигоҳдорӣ, интиқол ва таҳлили маълумотро коҳиш дода, рафтори истеъмолкунандагон, ташкили равандҳои истеҳсолӣ ва ҷамъиятиро тағйир медиҳад.*

Рақамикунонӣ дар бизнес раванди нав нест ва автоматикунонии системаҳои идоракуниро, ки дар солҳои 1990 пайдо шуда буд, мерос мегирад [3]. Аммо, автоматигардонӣ ба рамзкунонӣ ва ба расмият даровардани равандҳои бизнес асос ёфтааст, автоматигардонии коркарди ахборот, ки аксар вақт ба системаҳои информатсионӣ дастӣ дохил карда мешуданд. Рақамикунонӣ ҷамъоварии автоматии иттилоотро дар бар гирифта, таҳлил ва мубодилаи ҳаҷми зиёди маълумот, ки дар ибтидои асри XXI пайдо шудааст, тавассути ҳамгироии ду шарти зерин:

1. Паҳншавии интернет, ки боиси торафт афзудани ҳамбастагии на танҳо байни одамон, корхонаҳо, ҳукуматҳо дар миқёси ҷаҳонӣ, балки дастгоҳҳо, таҷҳизот ва ҳама гуна объектҳое, ки бо технологияҳои интернетӣ пайваст мебошанд, муттаҳид месозад.

2. Паҳншавии технологияҳои алоқаи мобилӣ, пайдоиш, кам кардани хароҷот ва паҳншавии босуръати намудҳои нави дастгоҳҳои мобилӣ, системаҳои оператсионӣ барои онҳо, ки ба ҳар як шахс имконияти ба равандҳои коркарди иттилооти рақамӣ ҳамчун истеҳсолкунанда, харидор, фурӯшанда, миёнарав ё истеъмолкунанда дастрасӣ пайдо намуда, дар ниҳоят, маҳдудиятҳои фазоии дастрасӣ ба иттилоотро аз байн мебарад, имконпазир мебошад.

Сарфи назар аз рушди бемайлони технологияҳои интернетӣ ва алоқаи мобилӣ, шумори корбарон ва ҳаҷми истифодаи онҳо рӯ ба афзоиш мебошад.

Илова бар ин, дар баробари зиёд шудани шумораи корбарон ва ҳаҷми истифодабарандагони технологияҳои интернетӣ, субъектҳои амалкунандаи бизнес-хизматрасониҳое, ки дар шакли электронӣ пешниҳод мегарданд, афзоиш ёфта, ташаккули ин бахши иқтисодиёт, ки

ба эҳтиёҷоти мувофиқ равона шудааст, ба зиндагии аҳолӣ ва рушди бизнеси хурду миёна мусоидат мекунад. Дар ниҳоят, ҳамаи ин метавонад суръати рушди иқтисодиёти мамлакатро дар дараҷаи зарурӣ нигоҳ дошта, кафорати рушди онро таъмин намояд.

Гузариш ба иқтисоди рақамӣ як қатор тағйироти иҷтимоию иқтисодӣ дар ҷомеа, ба монанди ҷаҳонишавӣ, тағйирот дар танзими бозори ватанӣ ва ҷаҳонӣ, фишор ба нархҳо ва ноустувории бозор, афзоиши ҳаракати аҳолӣ, ҳифзи муҳити зист ва талаботи масъулияти иҷтимоӣ, гуманизатсия (инсонпарварӣ) ва афзоиши таваҷҷуҳ ба чунин нишондихандаҳо, монанди сифати зиндагӣ, некуаҳволӣ ва хушбахтии аҳолиро амалӣ менамояд. Ҳамзамон, рақамикунонӣ ва тағйироти иҷтимоию иқтисодӣ боиси ташаккули намуди истеҳсолоти рақамӣ ва истеъмоли неъмати рақамӣ мегардад. Тавсифи мухтасари инқилоби технологияҳои саноатӣ аз соли 1800 то 2030+ дар ҷадвали 1 ба таври мухтасар инъикос гардидааст.

Ҷадвали 1. – Тавсифи мухтасари технологияҳои инқилоби саноатӣ аз соли 1800 то соли 2030+ [12].

1800 Индустрия 1.0	**1900 Индустрия 2.0**	**1970 Индустрия 3.0**	**2015+ Индустрия 4.0**	**2030+ Индустрия 5.0**
Инқилоби якуми саноатӣ аз оғоз ихтирои муҳаррики буғӣ шаҳодат медиҳад	Истеҳсолоти оммавӣ, муҳаррикҳои барқӣ ва дарунсӯзӣ, хатҳои васлкунӣ	Электроника, роботҳои саноатӣ, технологияҳои иттилоотӣ ва автоматикунонии равандҳои истеҳсолот, интернет ва оғози асри иттилоотӣ	Занҷири таъминоти рақамӣ, истеҳсоли зеҳнӣ, маҳсулоти рақамӣ ва бизнес-моделҳо, таҳлили маълумот ҳамчун салоҳияти калидӣ	Занҷирҳои таъминоти чандир ва ҳамгирошуда, равандҳои виртуалӣ, муносибати виртуалӣ бо истеъмолкунанда, ҳамкорӣ ҳамчун омили асосии эҷоди арзиш

Сарчашма: *Таҳқиқи муаллиф.*

Дар асоси таҳлилҳои маълумотҳои ҷадвали 1 қайд кардан бамаврид аст, ки тамоюли аввал боиси тағйироти зерин гардид:

1. Рақамигардонии молҳо ва хизматрасониҳои анъанавӣ, дар асоси он боиси ба вуҷуд омадани маҳсулот, барномаҳо ва хизматрасониҳои нави рақамӣ гардида, афзоиши экосистемаи бизнес-хизматрасониҳоро ташкил менамояд. Рақамигардонӣ боиси беҳтар шудани хосиятҳои молҳо ва хизматрасониҳои анъанавӣ, ба монанди озод, бехатар, дастрасӣ ва идорашаванда будани мол ва хизматрасонӣ мегардад;

2. Ҷалби истеъмолкунандагон, шарикон ва рақибон дар ташаккули арзиши маҳсулот ва хизматрасониҳои рақамӣ тавассути ташкили мазмун, ҳамкории озод бо дигар иштирокчиёни ташкили арзиш, интиқоли маълумот дар бораи афзалиятҳо, молҳо, хизматрасонҳо, равандҳо,

паҳншавии иттилоот нақши муҳимро мебозад. Ин тағйирот махсусан ба платформаҳои рақамӣ таъсир расонида, дар он афзоиши самараи шабакавии арзиши платформа, хизматрасониҳои дар он пешниҳодшуда ва шумораи иштирокчиён ба вуҷуд меояд;

3. Рақамигардонӣ ё табдил додани маълумотҳо ба панҷ омили истеҳсолот - замин, сармоя, меҳнат, моликияти зеҳнӣ ва соҳибкорӣ асос меёбад;

4. Тағйир додани шароит барои ташкил ва идоракунии бизнес тавассути сода кардани коммуникатсия, равандҳои аутсорсингӣ, шаффофияти нархҳо, кам кардани хароҷоти транзаксионӣ ва паст намудани хароҷоти доимӣ амалӣ карда мешавад;

5. Гузариш аз занҷирҳои анъанавии ташкили арзиш ба ҳамгироии экосистемаҳои ташкили арзишманд, инчунин, тағйир додани тақсимоти нақшҳо ва фоидаҳо дар онҳо аз ҳисоби пайдо шудани истеҳсолкунандагон ва миёнаравҳои нави рақамӣ боиси дигаргуниҳои ҷиддӣ мегардад.

Дар таҳқиқоти илмӣ ташаккули намудҳои истеҳсолоти рақамӣ баррасӣ карда шуда, хусусиятҳои фарққунандаи он, дараҷаи воридшавии Индустрияи 4.0 ба намудҳои гуногуни истеҳсолот, марҳилаҳои гуногуни давраи ҳаётии маҳсулот ва хизматрасониҳо, таъсири онҳо ба системаи истеҳсолот мавриди омӯзиш қарор дода шудааст.

Як қатор таҳқиқотчиён G. Westerman, D. Bonnet, A. McAfee [14], Akberdina V., Kalinina A., Vlasov A. [9], моделҳои баҳодиҳии сатҳи камолоти рақамикунонии истеҳсолотро пешниҳод мекунанд.

Дигаргуниҳои дар ташкилот бавуҷудомада, ки таъминкунандагони маҳсулот ва хизматрасониҳоро дар асоси маълумотҳои ташкилот, пеш аз ҳама, идоракунӣ ва истифодаи онҳоро на танҳо барои пешниҳоди маҳсулот ва хизматрасониҳои мавҷуда водор месозад, балки барои ташкили намудҳои нави маҳсулот барои онҳо шароити мусоид фароҳам меорад (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. – Тавсифоти корхонаи рақамӣ

Ҷойи кори рақамӣ	Мубодилаи донишҳои дохилӣ, молияи электронӣ, идоракунии қувваи кории рақамӣ (Digital HR)
Рақамикунонии истеҳсолот ва лоиҳакашӣ	Муносибсозии равандҳо дар асоси маълумоти васеъ, пешгӯи намудани нигоҳдории техникӣ, афзоишёбии воқеӣ, корхонаи рақамӣ, лоиҳакашии рақамӣ
Занҷираи таъминоти рақамӣ	Логистика, дастраси ба Индустрияи 4.0, анбори зеҳнӣ, идоракунии самараноки қисмҳои эҳтиётӣ, логистикаи автономии B2C (бизнес барои истеъмолкунанда), таҳлил ва банақшагирии рақамӣ
Рақамикунонии бизнес ва маҳсулот	Қарорҳо ва маҳсулоти зеҳнӣ, хизматрасониҳои автоматӣ, хизматрасониҳои ба маълумот асосёфта, бизнес-моделҳои рақамӣ
Идоракунии рақамии истеъмолкунандагон	Муносибатҳои мутақобилаи B2B2C (бизнес барои бизнес ва барои истеъмолкунанда), таҷрибаи истеъмолии рақамӣ, ҳамгироии ҳамаҷонибаи фурӯш, маркетинги ҳамаҷониба, микротаҳвил, идоракунии давраи ҳаёти арзишҳои истеъмолӣ

Сарчашма: Таҳияи муаллиф.

Ташаккули истеъмоли рақамӣ дар таҳқиқоти илмии Т.А. Салимова ва Н.Ш. Ватолкина бо хусусиятҳои зерин тавсиф карда мешавад:

- ҳолати гузариш аз консепсияи «азхудкунии маҳсулот» ба консепсияи «дастрасӣ ба маҳсулот аз рӯи талабот», дар ин ҳолат функсияи маҳсулот ё хизматрасонӣ ҷавобан ба пайдоиши талабот истифода бурда мешавад.

- паҳншавии молҳои тақсимшуда ва истеъмоли чандкаратаи молҳои моддию ғайримоддиро дар назар дошта, истеъмолкунандагони гуногун метавонанд аз як неъмат дар асоси механизми аъзошавӣ ва иҷора истифода намоянд.

- ташаккули иттиҳодияҳои рақамӣ, ки дар он истеъмолкунандагон барои муошират, роҳҳои ташкил ва истеъмолии ҳам аз ҷониби худ ва ҳам миёнаравҳои касбӣ пешниҳодшударо ба ҳам меорад. Чунин иттиҳодияҳо шабакаҳои иҷтимоӣ ном гирифта, онҳо ба бозорҳои мустақили фаромиллӣ табдил ёфтаанд ва танҳо аз рӯи қоидаҳои соҳибонашон идора карда мешаванд.

Тибқи гузориши Digital дар соли 2022 омори рақамикунонии ҷаҳонӣ [10], шумораи корбарони фаъоли шабакаҳои иҷтимоӣ аз моҳи декабри соли 2021 то декабри соли 2022 беш аз 500 миллион нафар афзуда, қариб 4,7 миллиард нафарро ташкил додааст. Бонуфузтарин шабакаҳои иҷтимоӣ дар ҷаҳон Facebook (2,96 миллиард корбар), YouTube (зиёда аз 2 миллиард корбар), Instagram (зиёда аз 1,3 миллиард корбар), QZone (624 миллион нафар), TikTok (беш аз 1 миллиард корбар), Sina Weibo (546 миллион корбар), Reddit (1,2 миллиард), Twitter (326 миллион) боқӣ мемонад. Як шакли нави шабакаҳои иҷтимоӣ – мессенҷерҳо ба ҳисоб рафта, садҳо миллион корбаронро муттаҳид намуда, агарчи дар фаъолияти онҳо барои эҷод ва паҳн кардани маълумотҳо маҳдудиятҳо ҷорӣ шудааст. Ба мессенҷерони пешсафони WhatsApp (2 миллиард корбар), FB Messenger (1,3 миллиард корбар), Weixin/WeChat (1,3 миллиард корбар) дохил мешаванд. Ҳаҷм ва суръати рушди шабакаҳои иҷтимоӣ ба он овардааст, ки байни иштирокчиён як намуди махсуси муносибатҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ бо хусусиятҳои хоси худ ташаккул додааст:

- фардикунонии васеи маҳсулот ва хизматрасониҳо, ин дар ҳоле ба вуҷуд меояд, ки истеъмолкунанда ҳангоми истифодаи маҳсулот, хизматрасонӣ ва қарорҳо дар якҷоягӣ арзиши онҳоро муайян менамояд. Ин падидаи нав, яъне мутобиқшавии оммавӣ ба асоси якҷоякунии намудҳои номувофиқи истеҳсолоти оммавӣ ва ягона оварда мерасонад;

- паҳншавии интизориҳо бошад, ин интизориҳои истеъмолкунандагон барои сифати маҳсулот, хизматрасониҳо ва таҷрибаи истеъмолкунандагони байнисоҳавиро дар бар мегирад.

Аз ин рӯ, ташкилотҳои муосир на танҳо рақобатро дар як соҳа, балки бо миёнаравҳои пешбари хизматрасонии рақамӣ, ки, дар маҷмуъ,

ташаккулдиҳандаи интизориҳои истеъмолкунандагонро дар бораи сифати зиндагӣ низ ба роҳ мемонанд.

Маҷмуи тағйироте, ки дар натиҷаи истеҳсол ва истеъмоли рақамӣ ба вуҷуд омадааст, боиси ташаккули тамоюлҳои соҳавӣ, ба монанди хизматрасонӣ ё бизнес-хизматрасонӣ, ки рушди имкониятҳо ва равандҳои ташкилии гузариш аз фурӯши маҳсулот ба фурӯши маҳсулот, ҳамгирой бо хизматрасониҳое, ки арзиши истифодабариро барои ҳалли мушкилоти истеъмолкунандагон таъмин мекунанд. Тавре ки дар таҳқиқот нишон дода шудааст, ин истилоҳ соли 1988 аз ҷониби муҳаққиқон Vandermerwe ва Rada ворид карда шуда, он дар доираи чунин самтҳо, ба монанди маркетинги хизматрасонӣ, идоракунии хизматрасонӣ, идоракунии истеҳсолот, менеҷменти иттилоотӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Сатҳи якуми хизматикунонӣ ин илова намудани маҳсулоти ширкат бо бизнес-хизматрасониҳо барои беҳтар кардани раванди истифодаи маҳсулот (масалан, нигоҳдории техникии автомобилҳо). Сатҳи дуюми хизматикунонӣ ба бизнес-хизматрасониҳо дохил шуда, пешниҳоди арзишмандро ба эҳтиёҷоти инфиродии муштарӣ мутобиқ намуда, дар раванди ба вучуд овардани арзиш фаъолона иштирок мекунад. Сатҳи дигар хизматикунонӣ вақте мерасад, ки пешниҳодкунандагони бизнес-хизматрасонҳо ҳалли ҳамаҷониба ва фармоиширо барои мушкилоти муштарӣ пешниҳод намуда, комилан аз фурӯши маҳсулот ба хизматрасонӣ мегузарад. Хизматикунонӣ боиси пайдоиши хусусиятҳои нави маҳсулот гардида, ҳамчун хизматрасонӣ (Product-as-a-service), ки тамоюли хусусиятҳои умумии бизнес-моделҳои барои мизоҷон нигаронидашударо дар бозорҳои рушдёфта ва хурд, ки дар он истеҳсолкунандагон имкониятҳои ташкили муносибатҳои дарозмуддат бо муштариёнро меҷӯянд, афзалият медиҳад.

Тамоюли рақамикунонии хизматрасонии молро аз ҳисоби имконияти муносибатҳои рақамӣ бо муштариён тезонида, ҷамъоварӣ ва коркарди маълумот, аз он ҷумла дар заминаи IoT (интернет ашё), татбиқи ҳисобҳо ва ташаккули платформаи ҳамкориҳои тамоми иштирокчиёни ташкили арзишро тақвият медиҳад. Ҳамзамон, рақамикунонӣ боиси пайдоиши як тамоюли муқобил - "маҳсулотикунӣ" гардид, ки дар он стандарти бизнес-хизматрасониҳо таҳия гардида, аз ҷиҳати такрористеҳсолкунӣ ва самаранокӣ хусусиятҳои ба маҳсулоти моддӣ монандро доранд. Барои мисол метавон курсҳои кушодаи маҷозии васеъро овард.

Тамоюли омезиши хизматикунонӣ ва рақамикунонӣ боиси ташаккули пешниҳодҳои мураккаби арзишӣ гардид, ки унсурҳои моддӣ, ғайримоддӣ, иттилоот ва самтҳои мутақобиларо дар таносубҳои гуногун муттаҳид мекунанд. Пешниҳоди арзишманд на танҳо дар шакли бизнес-хизматрасониҳо, ҳамзамон, метавонад дар шакли платформаҳо, қарорҳо ва лоиҳаҳо, ки боиси пайдоиши бизнес-моделҳо шудааст, ташкил гардад.

Дар таҳқиқот [1] таснифоти бизнес-моделҳо пешниҳод гардидааст, ки дар расми 3 нишон дода шудааст. Ҳамин тавр, тамоюлҳои баррасишуда ба рушди бизнес-хизматрасониҳо таъсири зерин мерасонанд:

1. Пайдоиши намудҳои нави бизнес-хизматрасониҳо дар асоси давраи технологияи рақамӣ. Чунин бизнес-хизматрасониҳо номҳои гуногун доранд - хизматрасониҳои электронӣ, хизматрасониҳои рақамӣ, хизматрасониҳои ТИК, ки арзёбии сатҳи рушд ва воридшавии онҳоро мушкил мекунад.

2. Табдил додани намудҳои анъанавии бизнес-хизматрасониҳо тавассути рақамикунонии равандҳои давраи ҳаёти он, чунин самараро ба бор овард:

- якум, пайдоиши бизнес-хизматрасониҳои омехта. Бизнес-хизматрасониҳои омехта дар муқоиса бо хизматрасониҳои анъанавӣ бо чунин хусусиятҳо ба монанди делокализатсия яъне қобилияти дастрасӣ ба хизматрасонӣ новобаста аз ҷойгиршавии истеъмолкунанда ва вақти фармоиш, ҳайатикунонии хизматрасонӣ, ки имкон медиҳад робита бо ҳар як муштарӣ ва амалиёти ӯро пайгирӣ намуда, барои пешгӯии дархости хизматрасониҳои оянда маълумот ҷамъ оварад, стандартикунонии бизнес-хизматрасонӣ, ки имкон медиҳад номгӯи муайяни бизнес-хизматрасониҳоро барои истифодаи хизматрасонии оммавии пешниҳодшуда, ки маънои афзоиши қобилияти интиқоли системаи амалиётии ташкилоти хизматрасонӣ ва кам шудани шумораи нокомиро дорад.

- дуюм, ҷудо кардани баъзе равандҳои давраи бизнес-хизматрасониҳо ба хизматрасонии алоҳида, ки метавонад аз ҷониби таҳвилгари дигар бо истифода аз технологияҳои нав ва талабот муносибатҳои иштирокчиён таъмин карда шавад.

Расми 3. Шаклҳои бизнес-моделҳо дар асоси равишҳо

Сарчашма: Таҳияи муаллиф.

Аксар вақт чунин тағйирот ба дигаргуниҳои куллӣ дар бозор ва баргардонидани истеҳсолкунандагони анъанавии бизнес-хизматрасониҳо оварда мерасонад.

3. Хизматикунонии фаъолияти истеҳсолӣ ва афзоиши ҳиссаи бизнес-хизматрасониҳо дар пешниҳоди арзишманд ва ҳаҷми фурӯши ташкилотҳои марбут ба соҳаҳои анъанавии саноат. Хизматикунонӣ боиси пайдоиши намудҳои нави бизнес-хизматрасониҳо гардид, ки ба истеъмолкунанда имкони истифодаи дороиҳо ва салоҳиятҳои марбут ба таҳвилгарро дар шакли ягона ё маҷмуан фароҳам меорад. Ба чунин намуди бизнес-хизматрасониҳо хизматрасониҳои маҳсулот ҳамчун хизматрасонӣ, хизматрасонии таъминоти барномавӣ ва хизматрасонии маълумотдиҳӣ дохил мешавад.

4. Дигаргуншавии талабот ва интизориҳои истеъмолкунандагон, аз ҷумла пайдоиши паҳншавии интизориҳо, дар ҳолате ки интизориҳо барои сифати бизнес-хизматрасонҳо аз як соҳа ба соҳаи дигар мегузарад.

5. Ба вуҷуд омадани шаклу заминаҳои нави муносибатҳо байни таъминкунанда ва истеъмолкунандаи бизнес-хизматрасониҳо, ки дар он ҳар як агенти иқтисодӣ метавонад ҳам таъминкунанда ва ҳам истеъмолкунандаи бизнес-хизматрасониҳо гардад, аз он ҷумла дар шаклҳои customer-to-customer (C2C) (аз муштарӣ ба муштарӣ), machine-to-customer (M2C) (аз мошин ба муштарӣ) ва machine-tomachine (M2M) (аз мошин ба мошин), government-to-customer (G2C) (аз ҳукумат ба муштарӣ), business-to-government (B2G) (аз бизнес ба ҳукумат), government-to-business (G2B) (аз ҳукумат ба бизнес), peer-to-peer (P2P) (ба ҳам баробар).

6. Ташаккули шабакаҳои арзишманди ҳамгирошуда, ки таъминкунандагон, миёнаравҳо ва ҳатто рақибонро ба ҳам меорад, барои аз номи як ташкилоти муайян бо талкифи арзишманд нигаронида шудааст.

Ин дигаргуниҳо тағйироти куллии пешниҳодҳои арзишмандро муайян намуда, онҳоро на ҳама вақт ба бизнес-хизматрасониҳо нисбат додан мумкин аст. Аксар вақт ин маҷмуи хизматрасониҳо, ҷузъҳои рақамӣ ва ҷисмонӣ мебошад. Ин боиси дигаргуншавии хосиятҳои истеъмолии бизнес-хизматрасониҳо, технологияҳои пешниҳоди онҳо ва равишҳои идоракунии ташкилоти хизматрасон гардидааст.

Ҳамин тариқ, гуфтаҳои дар боло зикршуда ба мо имкон медиҳанд, ба хулосае биёем, ки рушди иқтисодиёти миллӣ дар шароити рақамикунонӣ, новобаста аз сохтори институтсионалии он, имрӯз бе рушди мақсадноки соҳаи бизнес-хизматрасониҳои рақамӣ, ки дар шаклҳои ба муҳити институтсионалии ҷомеаи кишвар мувофиқат мекунад, ғайриимкон аст. Рушди бизнес-хизматрасониҳои рақамӣ имкониятҳое, ки барои таъмини рушди иқтисодӣ дар шароити гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ дар кишвар ва субъектҳои ҳудудии он зарур мебошад, фароҳам меоранд.

Адабиёт

1. Линц К. Радикальное изменение бизнес-модели: адаптация и выживание в конкурентной среде. Пер. с англ. / К. Линц, Г. Мюллер-Стивенс, А. Циммерман. – М.: Альпина Паблишер, 2019. – 311 с.

2. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. [электронный ресурс]. - URL: http://www.president.tj/ru/node/12210 (дата обращения: 9.07.2023).
3. Рагимова, С. Глоссарий цифровой экономики // Forbes. [Электронный ресурс]. - URL: http://www.forbes.ru/brandvoice/sap/356277-glossariycifrovoy-ekonomiki (дата обращения 20.07.2023).
4. Раджабов, Р.К. и др. Сфера услуг: проблемы и перспективы развития / Р.К. Раджабов и др. - Душанбе: Дониш, 2007. -544 с.
5. Раджабов, Р.К. Теоретико-методические и организационно-экономические аспекты функционирования и развития сферы услуг в условиях рынка / Р.К. Раджабов // Инновационное развитие сферы услуг и проблемы экономики труда в национальной экономике [Текст]: Коллективная монография. Под ред. д.э.н., профессора Раджабова Р.К. – Душанбе: Ирфон, 2021. – 284 с. ISBN 978-99975-1-399-1.
6. Сервисная деятельность. Учебное пособие / С.Н. Коробкова, В.И. Кравченко, С.В. Орлов, И.П. Павлова. Под общ. редакцией В.К. Романович. – 3- е изд. – Спб: Питер, 2005. – 156 с.
7. Мирзоева, Е. Ш. Управление инновационно-инвестиционной деятельностью на стадиях жизненного цикла промышленного предприятия / Е. Ш. Мирзоева // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2019. – № 5-1. – С. 206-212.
8. Худойбердиев, Д. М. Современная внешнеторговая ситуация Республики Таджикистана / Д. М. Худойбердиев, Б. Рустамов // Наука и технологии : VI Международная научно-практическая конференция: материалы, Алматы, Казахстан, 05–25 апреля 2023 года. – Алматы, Казахстан: Общественный Фонд "Международный исследовательский центр "Endless Light in Science", 2023. – С. 211-216. – DOI 10.24412/2709-1201-2023-211-216.
9. Akberdina V., Kalinina A., Vlasov A. Transformation stages of the Russian industrial complex in the context of economy digitization. Problems and Perspectives in Management. 2018. 16(4). 201-211. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://doi.org/10.21511/ppm.l6(4).2018.17 (дата обращения 30.05.2023).
10. Digital 2019: Q2 Global Digital Statshot. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://wearesocial.com/blog/2019/04/the-state-ofdigital-in-april-2019-all-the-numbers-you-need-to-know (дата обращения 27.06.2023).
11. ECD Digital Economy Outlook 2023. OECD Publishibg, Paris. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://dx.doi.org/10.1787/9789264276284-en (дата обращения 23.06.2023).
12. Schrauf S., Berttram P. Industry 4.0 How digitization makes the supply chain more efficient, agile, and customer-focused. September 7, 2023. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.strategyand.pwc.com/report/digitization-more-efficient (дата обращения 03.08.2023).
13. The Transformative Economic Impact of Digital Technology, [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://unctad.org/meetings/en/ Presentation/ecn162015p09_Katz_en.pdf) (дата обращения 29.06.2023).
14. Yong Yin, Kathryn E. Stecke, Dongni Li The evolution of production systems from Industry 2.0 through Industry 4.0 // International Journal of Production Research. 2018. 56:1-2, 848-861. DOI: 10.1080/00207543.2017.1403664.

УДК: 35+338(575.3)

ХУСУСИЯТҲОИ ТАШКИЛ ВА РУШДИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ МАРКЕТИНГӢ ДАР ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРИИ ЭКОЛОГӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ ТАТБИҚКУНАНДАИ ПРИНСИПҲОИ ИҚТИСОДИ “САБЗ”

***Досиев Маҳмадшоҳ Назарович** - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи идоракунии молияи давлатии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Сурога: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони С. Носир 33. Тел.: (+992) 918 11 96 48. E.mail: dostiev68@mail.ru.*

***Зоҳидов Камолиддин Сулаймонович** - ассистенти кафедраи идоракунии молияи давлати Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Сурога: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони С. Носир 33. Тел.: (+992) 988 02 10 95. E.mail: kamoliddin.com95@gmail.com*

Дар мақола хусусиятҳои ташкил ва рушди хизматрасониҳои маркетингӣ дар фаъолияти соҳибкории экологӣ ҳамчун омили татбиқкунандаи принсипҳои иқтисоди "сабз" баррасӣ карда шудааст. Таъкид шудааст, ки равиши аввалини хизматрасонии маркетингӣ дар фаъолияти соҳибкории экологӣ имкон медиҳад, ки талаботи ягонаи техникӣ барои манбаъҳои ифлосшавӣ рад карда шавад ва ба ширкат имкон медиҳад, ки роҳҳои гуногуни ноил шудан ба стандартҳои умумии коркарди партовҳоро интихоб намояд. Инчунин, қайд гардидааст, ки вай тақсимоти фаъолияти дохилихоҷагӣ ва байнихоҷагии меҳнатро бо назардошти зарурати паст кардани дараҷаи ифлосшавии муҳити зист ҳавасманд мегардонад ва бо ҳамин имконияти кам кардани хароҷоти умумии мубориза зидди ифлосшавиро ба вуҷуд меорад.

***Калидвожаҳо:** иқтисоди "сабз", танзими маъмурӣ, хизматрасониҳои маркетингӣ, соҳибкории экологӣ, ҳавасмандгардонии иқтисодӣ, муҳити зист, хароҷоти умумӣ, истеҳсоли маҳсулот, партовҳои истеҳсолӣ, соҳаи экология.*

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ МАРКЕТИНГОВЫХ УСЛУГ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА КАК ФАКТОР РЕАЛИЗАЦИИ ПРИНЦИПОВ «ЗЕЛЕНОЙ» ЭКОНОМИКИ

***Досиев Махмадшох Назарович** - кандидат экономических наук,доцент, заведующий кафедрой управления государственными финансами Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, п. С. Носира, 33. Тел.: (+992) 918 11 96 48. E-mail: dostiev68@mail.ru.*

***Зохидов Камолиддин Сулаймонович** - ассистент кафедры управления государственными финансами Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. Адрес: 734025, Таджикистан, г. Душанбе, пр. С.Носира, 33. Тел.: (+992) 988 02 10 95. E-mail: kamoliddin.com95@gmail.com*

В статье рассматриваются особенности формирования и развития маркетинговых услуг в деятельности экологического предпринимательства как фактор реализации принципов «зеленой» экономики. Авторами подчеркнуто, что первый подход маркетинговых служб в природоохранной деятельности позволяет отказаться от единых технических требований к источникам загрязнения и позволяет предприятию выбирать разные пути достижения общих норм обращения с отходами. Отмечается также, что она способствует разделению внутрихозяйственной и межхозяйственной трудовой деятельности с учетом необходимости снижения уровня загрязнения окружающей среды и тем самым создает возможность снижения общих затрат на борьбу с загрязнением.

***Ключевые слова:** «зеленая» экономика, административное регулирование, маркетинговые услуги, экологическое предпринимательство, экономическое стимулирование, окружающая среда, общие затраты, производство продукции, отходы производства, экология.*

FEATURES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF MARKETING SERVICES IN THE ACTIVITIES OF ENVIRONMENTAL ENTREPRENEURSHIP AS A FACTOR OF IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLES OF "GREEN" ECONOMY

Dosiev Makhmadshoh Nazarovich- *Candidate of Economic, Associate Professor, Head of the Department of Public Finance Management,Academy of Public Administration under thePresident of the Republic of Tajikistan,734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 33, Said Nosir str. Phone: (+992) 918 11 96 48 E.mail; dostiev68@mail.ru.*

Zokhidov Kamoliddin Sulaimonovich - *Assistant at the Department of Public Administration Finance Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, 734025, Tajikistan, sh. Dushanbe, S. ave. Nosir 33 tel.: (+992) 988 02 10 95. E-mail; kamoliddin.com95@gmail.com*

The article discusses the features of the formation and development of marketing services in the activities of environmental entrepreneurship as a factor in the implementation of the principles of the "green" economy. It is emphasized that the first approach of marketing services in environmental activities makes it possible to abandon the uniform technical requirements for pollution sources and allows the enterprise to choose different ways to achieve common waste management standards. It is also noted that it contributes to the separation of on-farm and inter-farm labor activities, taking into account the need to reduce the level of environmental pollution and thereby creates the possibility of reducing the overall cost of pollution control.

Keywords*: "green" economy, administrative regulation, marketing services, environmental entrepreneurship, economic incentives, environment, total costs, production, production waste, ecology.*

Ҷанбаҳои назариявии хизматрасониҳои маркетингие, ки ба фаъолияти соҳибкории экологӣ нигаронида шудаанд, дар ҷомеаи ҷаҳонӣ бо рушди босуръати технологияҳо ва равандҳое, ки таъсири муҳити зистро коҳиш медиҳанд, инчунин, ташаккули босуръати бозори хизматрасонии экологӣ алоқамандананд ва табиист, ки рушди дахлдори хизматрасониҳои маркетингиро талаб мекунанд. Самтҳои асосии хизматрасониҳои маркетингӣ дар бахши соҳибкории экологӣ дар расми 1 нишон дода шудаанд: механизми идоракунии хизматрасониҳои маркетингӣ дар фаъолияти соҳибкории экологӣ ба таснифоти усулҳои бозор асос ёфтааст.

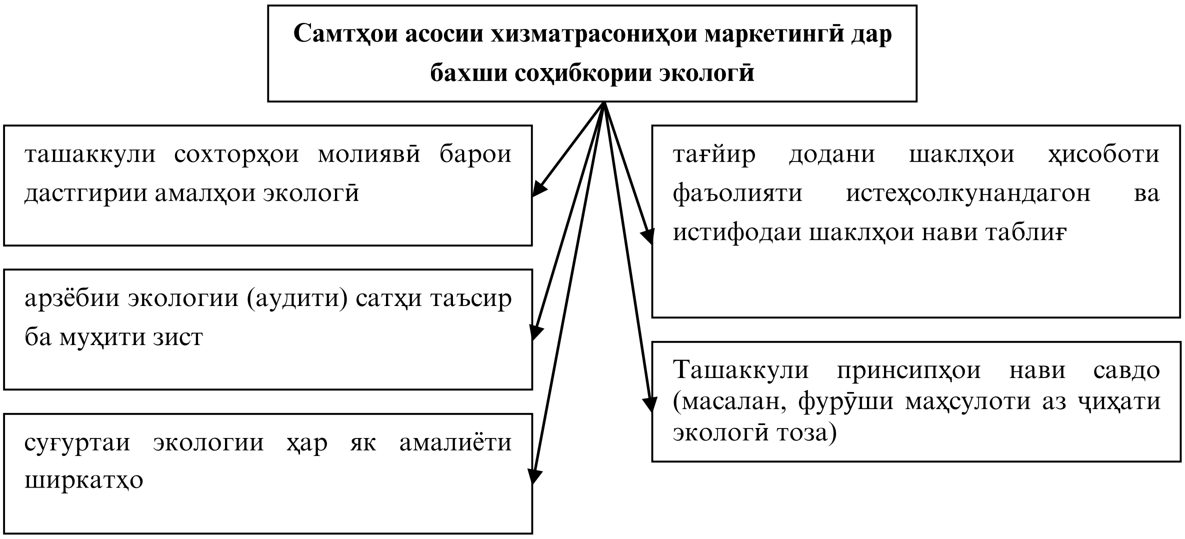

Расми 1. Самтҳои асосии хизматрасониҳои маркетингӣ дар бахши соҳибкории экологӣ

Манбаъ: коркарди муаллифон.

Дар айни замон, омилҳои асосии зерини усулҳои идоракунӣ маълуманд:

- танзими маъмурӣ – ҷорӣ намудани стандартҳо ва маҳдудиятҳои дахлдори меъёрӣ, ки истеҳсолкунандагон бояд риоя намоянд, инчунин, амалӣ намудани назорати мустақим ва иҷозатномадиҳии равандҳои идоракунии фаъолияти соҳибкорӣ дар бахши муҳити зист;
- ҳавасмандгардонии иқтисодӣ ба фаъолияти соҳибкорие, ки ба идоракунии бахши экологӣ нигаронида шудааст;
- ба низом даровардани пардохтҳо барои ифлосшавӣ ва андозҳои муҳити зист.

Ин усулҳо бояд дар марҳилаҳои гуногуни раванди хизматрасониҳои маркетингӣ ба фаъолияти соҳибкории экологӣ, ки ба муҳити зист таъсир мерасонанд, истифода шаванд. Ин таъсир аз таркиби захираҳои аввалия, хусусиятҳои раванди истеҳсолот ва технологияҳои экологии татбиқшаванда, ки партовҳоро ба муҳити зист ташкил медиҳанд, вобастагӣ дорад. Равандҳои асосии хизматрасониҳои маркетингӣ дар фаъолияти соҳибкории экологӣ низоми комплексии тадбирҳои маркетингӣ ба шумор рафта, барои ҳалли мушкилоти экологӣ инҳоро дар бар мегирад.

Истифодаи усулҳои бозор, ки ба ҳалли самарабахши мушкилоти экологӣ бештар мусоид аст, самарабахш ва муҳим арзёбӣ мегардад.

Равиши аввалини хизматрасонии маркетингӣ дар фаъолияти соҳибкории экологӣ имкон медиҳад, ки талаботи ягонаи техникӣ барои манбаъҳои ифлосшавӣ рад карда шавад ва ба ширкат имкон медиҳад, ки роҳҳои гуногуни ноил шудан ба стандартҳои умумии коркарди партовҳоро интихоб намояд. Вай тақсимоти фаъолияти дохилихоҷагӣ ва байнихоҷагии меҳнатро бо назардошти зарурати паст кардани дараҷаи ифлосшавии муҳити зист ҳавасманд мегардонад ва бо ҳамин имконияти кам кардани хароҷоти умумии мубориза зидди ифлосшавиро ба вуҷуд меорад.

Мавриди зикр аст, ки дар ҳолати хуб ба роҳ мондани хизматрасониҳои маркетингӣ дар фаъолияти соҳибкории экологӣ самтҳои афзалиятноки он рушд намуда, дар беҳтар намудани вазъи экологӣ ва баланд бардоштани сатҳи даромаднокӣ тағйироти мусбӣ ба амал меоянд.

Фаъолияти маркетингӣ як низоми ташкил ва идоракунии тамоми ҷанбаҳои фаъолияти тиҷоратии ташкилот аз лаҳзаи эҷоди маҳсулоти нав бо истифода аз технологияҳои мувофиқи истеҳсолот то расонидани мол ба истеъмолкунанда, инчунин, ба даст овардани бозор (истеъмолкунанда) ва талаботи он ҳамчун нуқтаи асосӣ ва ибтидоии ин фаъолият то давраи ниҳоии он ба шумор меравад [1].

Ба ақидаи мо, дар шароити иқтисоди бозорӣ корхона объекти асосии идоракунӣ ба шумор рафта, фазои иқтисодии он амалан номаҳдуд аст, вале комилан аз қобилияти кории дақиқ, мутобиқ шудан ба шароити

тағйирёбандаи муҳити иқтисодӣ вобаста буда, самаранокии фаъолияти он ба хизматрасониҳои маркетингӣ алоқамандии зич дорад.

Идоракунии фаъолияти маркетингии ташкилот дар шароити имрӯзаи мураккаб ва зудтағйирёбанда бо дараҷаи баланди номуайянӣ барои тиҷорат аҳаммияти хоса дорад. Калиди самаранокии фаъолияти ташкилот дар муборизаи рақобатӣ ин пешниҳоди маҳсулоти арзишманд ба истеъмолкунандагон мебошад, зеро ба ивази мол ва хидматҳои истеҳсолшуда ташкилот воситаҳои мавҷудият ва фаъолияти истеҳсолии худро ривоҷ медиҳад [8, с. 8].

Дар шароити иқтисоди бозорӣ ва рушди босуръати иқтисодиёт такя кардан ба андешаи роҳбарону мутахассисон ва таҷрибаи амалиёти давраҳои пешин кифоя нест, балки пеш аз қабули қарор ва баъд аз он маълумоти дахлдор гирифтан лозим аст. Ба қарорҳои қабулгардида омилҳои гуногун таъсир мерасонанд. Масалан, рафтори рақобатӣ аксар вақт аз моделҳои анъанавӣ берун меравад. Вазъият аз он сабаб мураккаб мегардад, ки низоми идоракунии хадамоти маркетингии ташкилот дар вақти воқеӣ амал мекунад [3, с.10].

Барои кам кардани номуайянӣ ва хатарҳо, ташкилот бояд маълумоти боэътимод, кофӣ ва муосир оид ба бозор тавассути фаъолияти хадамоти маркетингӣ дошта бошад.

Ба андешаи мо, хизматрасонии маркетингӣ дар фаъолияти соҳибкории экологӣ метавонад бо таҳлил, банақшагирӣ, татбиқ ва мониторинги татбиқи барномаҳои мувофиқ, ки барои эҷод, нигоҳдорӣ ва рушди муносибатҳои судманд байни ташкилот ва харидори мақсаднок (гурӯҳи мақсаднок) барои ноил шудан ба ҳадафҳои худ пешбинӣ шудаанд, ифода карда мешавад [6].

Тибқи ақидаи А.Н. Романов, Ю.Ю. Корлюгов ва С.А. Красилников, ҳар як ташкилот бояд имкониятҳоро дар бозорҳои рушдёбанда муайян намояд, зеро ҳеҷ як корхонаю ташкилот наметавонад ба маҳсулот ва бозорҳои мавҷуда такя намояд. Бояд маҳсулоти худро рақобатпазир гардонида, дар бозор мавқеи худро муайян намояд [11].

Аз ин лиҳоз, мо низ ба ақидаи олимони мазкур розӣ буда, чунин мешуморем, ки бояд соҳибкории бахши муҳити зист хизматрасониҳои маркетингиро дар ширкат фаъол намуда, тавассути мутахассисони ин шуъба мавқеи маҳсулоти хешро дар бозорҳои мувофиқ ва рушдёбанда пайдо намоянд.

Дар марҳилаи дуюми раванди идоракунии маркетингии ташкилот бозорҳои мақсаднок интихоб карда мешаванд. Раванди муайян ва арзёбии имкониятҳои бозор аксар вақт ғояҳои нави эҷодиро ба вуҷуд меорад.

Мавриди зикр аст, ки вазифаи аслии ташкилоту корхонаҳо дар шароити иқтисоди бозорӣ, ин беҳтарин ғояҳоро аз байни беҳтаринҳо интихоб намудан ва интихоб кардани ғояҳое, ки ба ҳадафҳо ва захираҳои ширкат мувофиқат мекунанд [6].

Таҳияи рушди ҳамгироии маркетинг қадами асосӣ дар раванди хизматрасониҳои маркетингии фаъолияти соҳибкорӣ мебошад. Пас аз он ки соҳибкор дар бораи ҷойгиркунии маҳсулоти худ қарор қабул кард, вай омода аст тафсилоти рушди хизматрасониҳои маркетингиро ба нақша гирад.

Ҳамгироии хизматрасониҳои маркетингӣ ба фаъолияти истеҳсолии соҳибкории экологӣ яке аз мафҳумҳои асосии низоми муосири маркетинг ба шумор меравад.

Ин мафҳум маҷмуи омилҳои маркетингии тағйирёбанда мебошад, ки метавонанд аз ҷониби ташкилоту корхонаҳо барои ҳавасманд гардонидани вокуниши дилхоҳ ба бозори мақсаднок идора ва истифода шаванд [9].

Бояд зикр намоем, ки ҳамгироии хизматрасониҳои маркетингӣ дар фаъолияти истеҳсолии соҳибкории экологӣ тамоми самтҳоро дар бар гирифта, тавассути он ширкат метавонад барои таъсир намудан ба талаботи маҳсулоти худ корҳоро анҷом диҳад.

Ҳамаи имкониятҳоро метавон ба чаҳор гурӯҳи асосӣ гурӯҳбандӣ кард: маҳсулот, нарх, усулҳои тақсимот ва ҳавасмандгардонӣ.

Марҳилаи ниҳоии раванди идоракунии маркетинг дар ташкилот амалисозӣ, яъне татбиқи фаъолияти маркетингӣ ба шумор меравад.

Таҳлили имкониятҳои бозор, интихоби бозори мақсаднок, таҳияи портфели маркетинг ва татбиқи он низоми ёрирасони идоракунии маркетингро талаб мекунад ва махсусан, ташкилот бояд низоми иттилоотии маркетингӣ, хадамоти маркетингӣ ва назорати маркетингӣ дошта бошад [5].

Бо боварӣ метавон зикр намуд, ки ҳар як корхонаю ташкилот ва субъектони хоҷагидори раванди соҳибкорӣ ба идоракунии самараноки хизматрасониҳои маркетингии худ манфиатдоранд. Аз ҷумла, вай бояд донад, ки чӣ тавр ба таҳлили имкониятҳои бозор, интихоби дурусти бозорҳои мақсаднок, таҳияи ҳамгироии самарабахши маркетинг ва идоракунии бомуваффақияти татбиқи фаъолияти маркетингӣ машғул шавад. Ҳамаи ин унсурҳои зикргардида раванди идоракунии фаъолияти маркетингии субъектони хоҷагидорро ташкил медиҳад.

Маркетинг ва хизмарасониҳои маркетингӣ дар корхона аз ҷониби олимон ба тарзҳои гуногун шарҳу тавзеҳ дода шудаанд (расми 2).

Бо дарназардошти ақидаи олимони мазкур, мо чунин мешуморем, ки маркетинг ҳамчун мафҳуми бозоршиносӣ, идоракунии давраҳои гирдгардиши маҳсулотро таъмин намуда, тавассути хизматрасониҳои маркетингӣ ҳадафҳои асосии иқтисодию истеҳсолии ширкатҳоро амалӣ мегардонад.

Бинобар сабаби оне ки мавзуи таҳқиқоти мо ба идоракунии хизматрасониҳои маркетингӣ дар фаъолияти соҳибкории экологӣ бахшида шудааст, мехоҳем оид ба мафҳум ва моҳияти соҳибкории экологӣ аз нуқтаи назари олимону муҳаққиқон таваҷҷуҳ намоем (рас. 3).

Ному насаби муҳаққиқон	Таърифҳои мафҳуми маркетинг ва хизматрасониҳои маркетингӣ
Питер Друкер	Ҳадафи хизматрасониҳои маркетингӣ дар корхона кам кардани мушкилоти фурӯш ва зиёд намудани таблиғоти маҳсулот буда, инчунин, фаҳмидани сатҳи дониш ва фаҳмиши ниёзҳо ва талаботи муштариён аст, ки маҳсулот ва хидматҳои пешниҳодкардаи шумо ба онҳо пурра мувофиқат кунанд ва худро мизоҷи шумо гардонанд.
И.К. Беляевский	Маркетинг ин низоми тадбирҳои идоракунии амалиёти фурӯш ва тиҷоратӣ, омӯзиши бозор, конъюнктура ва шаклҳои он мебошад.
Филипп Котлер	Маркетинг яке аз шаклҳои фаъолияти инсон буда, ба воситаи мубодила ба қонеъ намудани эҳтиёҷоту талаботи одамон равона карда мешавад.
Л.В. Архипова	Маркетинг мафҳуми идоракунӣ мебошад, ки самти бозорро барои фаъолияти истеҳсолӣ ва маркетингии ширкат таъмин мекунад.
Ассотсиатсияи америкоии маркетинг	Маркетинг маҷмуи равандҳои банақшагирӣ, эҷод, пешбурд ва паҳнкунии молу хадамот мебошад.
Г.Л. Багиев	Маркетинг, ба маънои хурд, як низоми амалест, ки таҳқиқот, таҳлил, банақшагирӣ, татбиқ ва назорати барномаҳоро дар бар мегирад ва барои омӯзиши талаботи истеъмолкунандагон, ташкили идоракунии оперативии истеҳсол ва фурӯши маҳсулот, инчунин нархҳое, ки истеъмолкунандагонро сифатан бештар қонеъ гардонанд, ташкил карда шуда, кафолати расидан ба ҳадафҳои ташкилоти дахлдорро таъмин менамояд.
П.С. Завялов	Мафҳуми «маркетинг» ба истилоҳи «бозор» асос ёфтааст. Ин мафҳум дар шакли умумиаш фаъолияти бозорӣ буда, ин навъи фаъолияти бозорӣ барои ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ, равиши бонизом ва усули барномавии мақсаднок истифода бурда мешавад.
Б.А. Соловев	Маркетинг ҳамчун мафҳуми бозор барои идоракунии истеҳсолот, бозоршиносӣ ва фаъолияти илмию техникии корхона равона гардидааст.

Расми 2. Низоми таърифҳои мафҳуми маркетинг ва хизматрасониҳои маркетингӣ

Манбаъ: дар асоси адабиёти дахлдор муаллифон таҳия кардаанд.

Аз ақидаи олимони мазкур чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки маркетинг ин фаъолияти соҳибкорие мебошад, ки ҳаракати молу хизматрасониро аз истеҳсолкунанда ба харидор идора мекунад ва ё ҳамчун як раванди иҷтимоӣ, ки тавассути он талабот ба молу хизматрасониҳо пешгӯӣ, васеъ ва қонеъ гардонидани онҳо тавассути таҳия, пешбарӣ ва фурӯши онҳо сурат мегирад.

Дар таҳқиқоти М.Н. Досиев ақидаҳои якчанд олими рус оид ба соҳибкории экологӣ пешниҳод гардидаанд, ки мо чанде аз онҳоро дар шакли расм манзур менамоем [7].

Ному насаби муҳаққиқон	Шарҳ ва таърифҳои мафҳуми соҳибкории экологӣ
Я.Я. Яндиганов	Соҳибкории экологӣ фаъолияти фаъолест, ки таҳти масъулияти баланд ва дорои моликияти шахсии соҳибкор мебошад, ки бо мақсади ба даст овардани фоидаи тиҷоратӣ дар асоси ҳифз, истифодаи оқилона, такрористеҳсоли объектҳо ва захираҳои табиӣ ташкил карда мешавад.
Е.В. Чечунов	Соҳибкорӣ дар соҳаи экология ҳама намудҳои фаъолияти соҳибкорӣ, бидуни истисно, барои истеҳсоли маҳсулот, иҷрои корҳои гуногун ва хизматрасонӣ, ки риояи талаботи экологии муқаррарнамудаи қонунгузории амалкунандаро таъмин менамояд, дар бар мегирад.
В.И. Бобошко, А. Гусева, И.М. Потравний	Соҳибкории экологӣ як намуди фаъолияти иқтисодӣ мебошад, ки ба меъёрҳои зерин мувофиқат мекунад: 1. Дар оинномаи ташкилот нишон додани мақсади асосии фаъолият, иҷрои корҳо ва хизматрасонӣ, аз ҷумла истеҳсоли маҳсулоти ҳифзи муҳити зист. 2. Иҷрои фармоишҳои давлатӣ дар доираи татбиқи барномаҳои экологӣ ва захираҳои экологӣ ҳам дар сатҳи миллӣ ва ҳам дар сатҳи минтақавӣ ва ғ.
А.И. Торопетский	Соҳибкории экологӣ фаъолияти танзими ташкилотҳо ва соҳаҳое мебошад, ки ба ҳифзи муҳити зист тавассути истеҳсоли маҳсулот, иҷрои кор ва хизматрасонӣ машғуланд, ки риояи талабот ва стандартҳои экологии таҳияшуда ё мавҷударо таъмин мекунад.

Расми 3. Низоми шарҳ ва таърифҳои мафҳуми соҳибкории экологӣ

Манбаъ: Досиев, М.Н. Особенности формирования и развития экологического предпринимательства. Дис. …канд. эконом. наук по спец.: 08.00.05 / М.Н. Досиев. - Душанбе, 2019. – 168 с.

Аз шарҳ ва таърифҳои дар расми 3 овардашуда маълум мегардад, ки соҳибкории экологӣ дар асоси талабот ва меъёрҳои муҳити зист ва экология фаъолият намуда, истеҳсоли маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тоза, иҷрои кор ва хизматрасониҳои гуногуни экологиро роҳандозӣ менамояд. Вале, бояд қайд намуд, ки барои расидан ба ҳадафҳои мазкур соҳибкории экологӣ низ ба хизмарасониҳои маркетингӣ ниёз дорад.

Ноил шудан ба ҳадафҳои идоракунии фаъолияти маркетингии ташкилот, асосан аз омилҳои зерин вобаста аст:

- дурнамои интихобшудаи хадамоти маркетингӣ;
- сохтори ташкилии хадамоти маркетингӣ;
- чӣ гуна кор кардани ин сохтор;
- Баланд будани дараҷаи тахассусии кормандони шуъбаи маркетингӣ[11].

Мо низ чунин мешуморем, ки натиҷаҳои ниҳоии молиявии ҳар як ширкат, ки ба даст овардани фоида мебошад, аз тарзи дуруст ташкил намудани хизматрасонии маркетингӣ ва фаъолияти босамар намудани ҳайати кормандони ин сохтор вобастагии зич дорад.

Ташкили идоракунии хизматрасониҳои маркетингӣ бо таҳияи стратегияҳои мушаххаси маркетинг, ки ба ноил шудан ба ҳадафҳои ширкат нигаронида шудааст, алоқаманд аст.

Таҳияи чунин стратегия ба панҷ раванди идоракунӣ, ки ҳамчун мафҳумҳои асосӣ маълуманд, асос ёфтааст ва инро ташкилот барои бомуваффақият гузаронидани фаъолияти маркетингӣ истифода мебарад:

1. Консепсияи такмили истеҳсолот ақидаро дар амал татбиқ менамояд, ки истеъмолкунанда ба молҳои маъмул ва дар бозор дастрас бартарият медиҳад. Аз ин рӯ, роҳбарият бояд кӯшиш кунад, ки роҳҳои такмил додани истеҳсолот ва баланд бардоштани самаранокии низоми хизматрасониҳои маркетингиро муайян намуда, татбиқ кунад. Ин консепсия метавонад муваффақияти ташкилотро дар ду ҳолат кафолат диҳад: аввалан, вақте ки талабот ба маҳсулот дар бозор аз пешниҳоди он зиёд аст ва сониян, ҳангоми хеле баланд будани арзиши маҳсулот ва афзоиши ҳосилнокӣ метавонад ин арзишро коҳиш диҳад.

2. Мафҳуми такмили маҳсулот ба он асос ёфтааст, ки истеъмолкунанда ба маҳсулоти дорои сатҳи баланди сифат ва хусусиятҳои нав афзалият медиҳад ва ин ҳолат истеҳсолкунандаро водор месозад, ки хусусият ва хосиятҳои маҳсулоти худро пайваста такмил диҳад. Ҳангоми истифодаи ин консепсия фаъолияти хизматрасонии маркетингии ташкилот бояд ба такмили пайвастаи маҳсулоти он нигаронида шавад.

3. Консепсияи интенсификатсияи тақвияти тиҷоратӣ ба он асос ёфтааст, ки истеъмолкунандагон маҳсулоти корхонаро фаъолона харида наметавонанд, агар барои пешбурди он дар бозор ва ташкили фурӯши васеи ин маҳсулот чораҳои махсус андешида нашаванд. Одатан, ин консепсия ба молҳои пассивӣ дахл дорад. Бо истифода аз ин мафҳум бояд доираи харидорони эҳтимолӣ дақиқ муайян карда шуда, бо онҳо ба манфиати харидани моли пешниҳодшуда корҳои фаҳмондадиҳӣ гузаронида шавад. Ин консепсия, инчунин дар бахши хизматрасонии ғайритиҷоратӣ ва дар давраҳои истеҳсоли маҳсулоти иловагӣ истифода мешавад.

4. Мафҳуми маркетинг тахмин мекунад, ки ноил шудан ба мақсадҳои ташкилот аз муайян намудани талаботи бозорҳои мақсаднок, инчунин, аз қаноатмандии бештари муштариён нисбат ба рақибон вобаста аст. Консепсия таҳия ва татбиқи чораҳоеро пешбинӣ мекунад, ки ба ташкилот имкон медиҳанд, то ки он маҳсулотеро истеҳсол намояд, ки ба истеъмолкунанда лозим аст ва қаноатмандии муштариёнро таъмин намуда, фоидаи ниҳоии ширкатро ба даст орад.

5. Консепсияи маркетинги иҷтимоӣ ва ахлоқӣ бо он муайян карда мешавад, ки ташкилот бояд талабот ва манфиатҳои гурӯҳҳои

мақсаднокро (бозори мақсаднок) муайян кунад ва арзиши баландтарини истеъмолии маҳсулоти пешниҳодшударо дар муқоиса бо рақибоне, ки ҳамзамон такмил медиҳанд, таъмин намояд ё некуаҳволии муштариён ва умуман, ҷомеаро нигоҳ дорад [4, с.3].

Ба фикри мо мафҳумҳои дар боло зикршуда давраҳои гуногун ва дигаргуниҳои калони иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсиро тавсиф мекунанд, ки дар давоми асри гузашта дар мамлакатҳои мутараққӣ ба амал омадаанд.

Тамоюли бартаридоштаи тағйирот ин гузариш аз истеҳсоли мол ба фурӯш, инчунин, мушкилоте мебошад, ки истеъмолкунандагон ва умуман, ҷомеа рӯ ба рӯ мешаванд.

Ҳамин тариқ, мо метавонем хулоса барорем, ки ба низоми идоракунии хизматрасонии маркетингии соҳибкории экологӣ шумораи зиёди омилҳои гуногун таъсир мерасонанд. Ҳадафи асосии идоракунии хизматрасониҳои маркетингӣ дар фаъолияти соҳибкории экологӣ ҳамеша ба табдил додани ниёзҳои муштариён ва ба даст овардани натиҷаҳои молиявии назаррас дар бозорҳои мушаххас нигаронида шудаанд. Ҳадафҳо ва самти фаъолияти истеҳсолии соҳибкории экологӣ дар натиҷаи суръати тези пешрафти илмию техникӣ ва тағйирёбии босуръати истеъмолкунандагон инкишоф меёбанд.

Аз ин рӯ, сохторҳои идоракунии хизматрасониҳои маркетингӣ бояд мутобиқ ва чандир бошанд. Аммо ин танҳо дар сурате имконпазир аст, ки онҳо дар раванди тағйир додани стратегияи маркетинг ва муҳити тиҷорат (шароит) шаклҳои ташкилии худро тағйир диҳанд.

Аз ин ҷо бармеояд, ки ҳангоми таҳияи стратегияи идоракунии хизматрасониҳои маркетингӣ дар фаъолияти соҳибкории экологӣ бояд ба намудҳои гуногуни он диққати зарурӣ дода шавад.

Аз раванди тадқиқоти идоракунии хизматрасониҳои маркетингӣ дар фаъолияти ширкатҳо маълум мегардад, ки намудҳои зерини хадамоти маркетингиро ҷудо намудан мумкин аст ва аз ин намудҳо дар фаъолияти соҳибкории экологӣ истифода бурдан имконпазир мебошад: (ниг. расми 4.)

Маркетинги дохилӣ, ин намуди хизматрасоние ба шумор меравад, ки ҳангоми фурӯши мол ва хизматрасониҳо дар дохили як мамлакат истифода мешавад;

Маркетинги содиротӣ аз омӯзиши бозорҳои фурӯши хориҷӣ асос меёбад. Мақсади маркетинги содиротӣ фурӯхтани мол дар бозорҳои беруна мебошад;

Маркетинги воридотӣ ин тадқиқоти бозори дохилӣ барои таъминоти самараноки хариди мол аз бозори беруна ва фурӯши он дар бозори дохилӣ мебошад;

Маркетинги илмӣ-техникӣ ин харидани патентҳо, литсензияҳо ва ғайраҳо мебошад, ки омӯзиши самтҳои инкишофи пешрафти илмӣ-техникиро талаб менамояд;

Маркетинги молӣ дар тадқиқоти муфассал ва хусусияти ташкили фурӯшҳои пурсамар вобаста ба намудҳои маҳсулоти истеҳсолшуда, корҳои иҷрошуда ё хизматрасониҳо асос мeёбад;

Маркетинги байналхалқӣ аз тарафи ширкатҳои байналмилалӣ гузаронида мешавад ва бозорҳои мамлакатҳоро дар бар мегирад [10].

Таснифоти намудҳои идоракунии хизматрасониҳои маркетингӣ

- Идоракунии хизматрасониҳои маркетинги дохилӣ
- Идоракунии хизматрасониҳои маркетинги содиротӣ
- Идоракунии хизматрасониҳои маркетинги воридотӣ
- Идоракунии хизматрасониҳои маркетинги илмӣ-техникӣ
- Идоракунии хизматрасониҳои маркетинги молӣ
- Идоракунии хизматрасониҳои маркетинги байналхалқӣ

Расми 4. Таснифоти намудҳои идоракунии хизматрасониҳои маркетингӣ
Манбаъ: коркарди муаллифон.

Дар баробари ин, вобаста аз намуди мол 3 модели идоракунии хизматрасониҳои маркетингиро ҷудо менамоянд:

- идоракунии хизматрасониҳои маркетинги молҳои истеъмолӣ;
- идоракунии хизматрасониҳои маркетинги воситаҳои истеҳсолӣ;
- идоракунии хизматрасониҳои маркетинги хизматрасонӣ [9].

Дар навбати аввал, маркетинги молҳои истеъмолӣ ба вуҷуд омад, ки хусусияти нигаронии тамоми системаи истеҳсолӣ-фурӯшии корхонаро дошта, истифодабарии комёбиҳои навини технологиро барои офариниши моделҳои нави маҳсулот, ки метавонанд талаботи гуногунро қонеъ гардонанд, дар бар мегиранд. Тағйирёбии талаботи фармоишгар назар ба бозорҳои молҳои истеъмолӣ бо суръати пасттар ба амал меояд. Аз ин рӯ, системаи маркетинг бо модели 2-юм инкишоф мeёбад. Аз ин лиҳоз, қайд намудан зарур аст, ки хусусияти маркетинги воситаҳои истеҳсолӣ дар он асос мeёбад, ки он ба ҷустуҷӯ ва таъмини иҷроиши қарорҳои нави истеҳсолӣ равона гардидааст [8].

Мутобиқи назарияҳои нави илмӣ маркетологҳо барои истеҳсоли молу маҳсулот ва идоракунии хизматрасониҳои маркетингии муосир ба он эҳтиёҷ доранд, ки тавассути омӯзиши назария ва амалияи муосир фаъолиятро ба роҳ монда, сипас молу маҳсулоти рақобатпазир истеҳсол ва ба бозорҳои нав ворид намоянд.

Молҳои бо чунин тарз коркардашуда метавонанд имконияти фоидаи максималиро афзун намоянд, вале таваккал низ дар ин сурат меафзояд.

Қайд кардан зарур аст, ки сарчашмаи ин намуди дурнамо – тафаккури маркетинги паҳлӯӣ (латериалӣ) буда, сохтори аниқ ва равандҳоеро истифода мебарад, ки метавонад фарҳанги нававарии корхонаро баланд бардорад. Ҳамин тавр, тафаккури паҳлӯӣ (латериалӣ) дар тамоми корхонаҳо амри зарурӣ маҳсуб ёфта, ҳамчун назарияи ақидаҳо мушкилотро ҳал мекунад ва он ба афзудани шумораи наволарон-офарандагони бозор оварда мерасонад, ки ин намуди стратегия, яъне тафаккури маркетинги моддӣ дорои дурнамои аниқи самарабахш мебошад ва фоидаи софи корхонаро таъмин мекунад.

Адабиёт

1. Алиев, А.Б. Асосҳои маркетинг. Китоби дарсӣ / А.Б. Алиев. – Душанбе: Империал Групп, 2016. – 320 с.
2. Аналитическое интернет-издание об ИТ: Крупнейшие ИТ-компании в России 2016 [электронный ресурс]. - URL: http://tadviser.ru/a/316849 (дата обращения 16.04.2023)
3. Бизнес-журнал: обзор рынка ИТ: [электронный ресурс]. - URL: http: //www.openbusiness.ru/- biz/business/obzor-rynka-informatsionnykh-tekhnologiy/ (дата обращения: 16.04.2023)
4. Голубков Е.П. Маркетинг: стратегия, планы, структура/ Е.П. Голубков. - М.: Дело, 2011. - 365 с.
5. Голубков, Е.П. Маркетинг: выбор лучшего решения / Е.П. Голубков. - М.: Экономика, 2013. -457 с.
6. Досиев, М.Н. Асосҳои назариявии фаъолияти маркетингӣ дар корхона / М.Н. Досиев, К.С. Зоҳидов // Паёми АИДНПҶТ. – 2022. - №4/1 (58). – С. 69-75.
7. Досиев, М.Н. Особенности формирования и развития экологического предпринимательства: дис. …канд. эконом. наук по спец.: 08.00.05 / М.Н. Досиев. - Душанбе, 2019. – 168 с.
8. Котлер Ф. Основы маркетинга: Пер. с англ. / Ф. Котлер - М.: Ростингер, 2011. - 420 с.
9. Котлер, Ф. Основы маркетинга [Текст]: учебник для вузов / Ф. Котлер, Г. Армстронг. – 9-е изд. Пер. с англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2013. – 1200 с.
10. Маркетинг услуг, Т 1-4.doc [электронный ресурс]. - URL: https://studfile.net/preview/9763781/ (дата обращения: 10.03.2023)
11. Романов, А.Н. Маркетинг / А.Н. Романов, Ю.Ю. Корлюгов, С.А. Красилников и др. Под ред. А.Н. Романова. - М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 2012. – 432 с.

УДК: 331.101.26

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПОТРЕБНОСТЕЙ РЕГИОНАЛЬНОГО ПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ В ВЫСОКОКВАЛИФИЦИРОВАННЫХ КАДРАХ

Шамсиев Фуркатджон Каримович *– кандидат экономических наук, доцент кафедры менеджмента Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Адрес: 735700, Республика Таджикистан, город Худжанд, 17 мкр, дом 1. Тел.: (+992) 938000802. E-mail: kromoscom@mail.ru.*

Насулложанова Шавкатмох Абдукодировна *– старший преподаватель кафедры менеджмента Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Адрес: 735700, Республика Таджикистан, город Худжанд, 17 мкр, дом 1. Тел.: (+992) 927774835. E-mail: shavkatmoh@mail.ru*

В данной статье авторы попытались исследовать проблемы на двух предположениях – потребность в высококвалифицированных кадрах как оценка возможностей отечественных ВУЗов и НИИ на подготовку аспирантов, и разработка адресных предложений по формированию проекта плана приема аспирантов в отечественных НИИ/ВУЗы.

Определено, что формирование человеческого капитала, максимально соответствующего потребностям потребителей содержания человеческого капитала, за счет повышения уровня научно и практической обоснованности расчетов потребностей национального (регионального, отраслевого, корпоративного, муниципального образования) хозяйств, позволяет за счет создания синергетического эффекта повысить эффективность экономики.

Ключевые слова: *адаптация, человеческий капитал, национальное хозяйство, региональное хозяйство, высококвалифицированные кадры, модель, предприятия, региональный промышленный комплекс, потребность.*

МУАЙЯН НАМУДАНИ ТАЛАБОТИ КОМПЛЕКСИ САНОАТИ МИНТАҚАВИИ ВИЛОЯТИ СУҒД БА КАДРҲОИ БАЛАНДИХТИСОС

Шамсиев Фуркатҷон Каримович *– номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи менеҷменти Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Суроға: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хуҷанд, микроноҳияи 17, бинои 1. Тел.: (+992) 938000802, E-mail: kromoscom@mail.ru.*

Насуллоҷонова Шавкатмоҳ Абдуқодировна *– муаллими калони кафедраи менеҷменти Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Суроға: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хуҷанд, микроноҳияи 17, бинои 1. Тел.: (+992) 927774835, E-mail: shavkatmoh@mail.ru*

Дар мақолаи мазкур муаллифон кӯшиш намудаанд, ки мушкилотро аз ду фарзия – зарурати кадрҳои баландихтисос ҳамчун воситаи баҳодиҳии имконияти донишгоҳҳо ва нақши институтҳои илмӣ-тадқиқотии ватанӣ барои омода намудани аспирантҳо ва таҳияи пешниҳодҳои мақсаднок оид ба ташаккули лоиҳаи нақшаи қабули аспирантон ба институтҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва донишгоҳҳо тадқиқ намоянд.

Муайян карда шудааст, ки ташаккулёбии сармояи инсонӣ ба таври максималӣ аз талаботи мавҷудаи истеъмолкунандагон ба сармояи инсонӣ бо роҳи баланд бардоштани дараҷаи асоснокии илмию амалии ҳисобҳои эҳтиёҷоти хоҷагии миллӣ (ташкили минтақавӣ, соҳавӣ, корпоративӣ, маҳаллӣ) вобастагӣ дорад ва имкон медиҳад, ки бо ташкили самаранокии синергетикӣ самаранокии иқтисодиёт баланд бардошта шавад.

Калидвожаҳо: *мутобиқшавӣ, сармояи инсонӣ, хоҷагии миллӣ, хоҷагии минтақавӣ, кадрҳои баландихтисос, модел, корхона, комплекси саноати минтақавӣ, талабот.*

DETERMINATION OF THE NEEDS OF THE REGIONAL INDUSTRIAL COMPLEX OF THE SUGHD REGION FOR HIGHLY QUALIFIED FRAMES

Shamsiyev Furkatjon Karimovich *– candidate of economic science, associate professor of the department of management under the Tajik State University of Law, Business and Politics. Address: 735700, Tajikistan Republic, Khujand city, microdistrict 17, building 1. Тел.: (+992) 938000802, E-mail: kromoscom@mail.ru.*

Nasullojonova Shavkatmoh Abduqodirovna *– senior lecturer of the department of management under the Tajik State University of Law, Business and Politics. Address: 735700, Tajikistan Republic, Khujand city, microdistrict 17, building 1. Тел.: (+992) 927774835, E-mail: shavkatmoh@mail.ru*

In this article the authors tried to explore the problems in two assumptions - the need for highly qualified personnel as an assessment of the capabilities of domestic universities and research institutes for the preparation of graduate students and the development of targeted proposals for the formation of a draft.

It has been determined that the formation of human capital that best meets the plan for the admission of graduate students to domestic research institutes / universities needs of consumers of human capital content, by increasing the level of scientific and practical validity of calculations of the needs of national (regional, sectoral, corporate, municipality) farms, allows, by creating a synergistic effect, to increase the efficiency of the economy.
Keywords: *adaptation, human capital, rational economy, regional economy, highly qualified personnel, model, enterprises, regional industrial complex, need.*

Многочисленные попытки адаптации процесса формирования человеческого капитала национального хозяйства в целом и регионального хозяйства в отдельности к потребностям последней в высококвалифицированных, креативных и инициативных специалистах свидетельствуют о том, что эта проблема остается актуальной для экономики всех без исключения стран. Попытку, адаптации потенциала систем высшего образования продолжают предпринимать ряд зарубежных и отечественных ученых, которые успешно решают конкретные теоретико-прикладные проблемы. Достаточно интересным с точки зрения установления причинно-следственных связей между потребностями экономики в научных кадрах и высококвалифицированных специалистов с высшим и послевузовским образованием является работа [6, с.52], где автор предлагает механизм, состоящий из трех составляющих, которые вместе выражают отношения между уровнем развития национального хозяйства и потенциалом вузов, и структурой научно-педагогических кадров в конкретном пространстве и времени.

В указанной работе схема технологических целей согласования долгосрочных прогнозов с количеством аспирантов в соответствующих учреждениях, с указанием прогнозов потребностей в научных руководителях построена так, чтобы, определяя первичную потребность экономики в высококвалифицированных специалистах с высшим и послевузовским образованием, на базе учета тенденций, имеющих место в демографических процессах, а также мировых тенденций в сфере образования, рассчитывать сначала общее, а за тем с учетом имеющегося потенциала кадров и дополнительную потребность, что служит основой формирования планов приёма аспирантов и докторантов по востребованным специальностям, что должна определить содержание долгосрочных прогнозов [9, с.75].

Учитывая, что государственный план подготовки научно-педагогических кадров является производным от стратегии развития науки, экономики и сферы образования [1, с.14], Е.Б. Виноградова предлагает административную процедуру формирования контингента НПК, которое в отличие от вышеохарактеризованной схемы-технологии расчета, базируется на результаты единовременного обследования по оценке потенциала подготовки НПК, ведущее направление подготовки НПК, отчет по показателям. В результате самообследования выявляются потребности и возможности ВУЗ/НИИ в подготовке аспирантов – количество, направления, специальность. Эти данные сопровождаются

отчетом о самообследовании, что дает возможность министерству образования и науки составить целостную картину, позволяющее принять решения о разработке проекта плана приема в аспирантуру и докторантуру.

Планы подготовки аспирантов составляются с учетом рейтинга ВУЗ/НИИ, а также возможностей финансирования на подготовку, которая выделяется за счет государственного бюджета и подготовку на договорной основе, когда обучение оплачивается предприятием или самым аспирантом. Системно анализированные и утвержденные числа становятся базой составления проекта плана приема в аспирантуру по конкретным специальностям для отдельно взятой НИИ/ВУЗа.

После составления проекта плана приема в аспирантуру заблаговременно (2-3 года вперед), проводятся оценка НИИ/ВУЗа, претендующего на подготовку аспирантов, и определяется перечень возможностей организации подготовки аспирантов. Эта трехступенчатая схема-технология обеспечения взаимосвязанного составляющих процесса обеспечения текущих и стратегических потребностей национального хозяйства в высококвалифицированных специалистах - докторов и кандидатов наук.

Работа построена так, что на методологическом уровне объясняются цели и задачи сферы образования, а конкретно системы подготовки кандидатов и докторов наук – обеспечить востребованную потребность науки, экономики государства и общества в целом в высококвалифицированных специалистах, с учетом ожидаемых возможностей их подготовки в вузах страны, или за рубежом, так как предусмотрена процедура «оценка возможностей организации по подготовке НПК для формирования реестра исполнителей» [4, с.205].

Данное исследование базируется на двух предположениях – потребность в высококвалифицированных кадрах заведомо задана, проблема состоит в оценке возможностей отечественных ВУЗов и НИИ на подготовку аспирантов, и разработка адресных предложений по формированию проекта плана приема аспирантов в отечественных НИИ/ВУЗы. Эти мероприятия реализуются при предложении, что остальные места в аспирантуру будут выделены зарубежным вузам, так как согласно результатам оценки, в отечественных вузах на подготовку аспирантов по конкретным специальностям, или части их контингента нет возможностей.

Достаточно интересной с точки зрения оценки «причинно-следственных связей» между потребностью национального хозяйства в специалистах с высшим профессиональным образованием и потенциалом Вузов является работа [2, с.18], где автор также близко подходит к источникам формирования потребностей - прогноз развития регионального промышленного комплекса Согдийской области, где согласно вариантам развития производительных сил, оценивается через оценку вариантов размещения промышленных предприятий на территории региона. Подход базируется на гипотезе о том, что

предприятие будет базироваться на переработку местного сырья или на привозном сырье. Когда местное сырье обрабатывается, оцениваются объемы не воспроизводимых ресурсов, или воспроизводимых и устанавливается мощность предприятия – задается их среднесуточная загрузка. Используя метод аналогий и экспертных оценок, рассчитывается потребность конкретных промышленных предприятий на прогнозируемый период (20 лет) на местном сырье при условии удовлетворенности условий оценивается профессионально-квалификационная структура персонала предприятий, за тем путем свода данных рассчитывается потребность в специалистах региональной экономики в специалистах с высшим образованием.

На материалах регионального промышленного комплекса Согдийской области для проведения расчетов потребностей предложена и апробирована комплексная имитационная модель:

$$\text{П}_{\text{нх}}(\text{СВО}, \text{НР}) = \sum_{i=1}^{n}\sum_{j=1}^{m} C_{ij} + \sum_{i=1}^{n}\sum_{j=1}^{m} \text{ЭЗ}_{ij} + \sum_{i=1}^{n}\sum_{j=1}^{m} \text{М}_{ij},$$

где: **С*ij*** – потребность в специалистах с высшим образованием (СВО) и научных работниках (НР) для *i*-ой отрасли, *j* – региона для эффективного функционирования промышленного комплекса;

ЭЗ*ij* – потребность в специалистах с высшим профессиональным образованием и научных работников по *i*-ой отрасли, *j* – региона, необходимых для эффективного функционирования экономики знаний;

М*ij* – потребность в специалистах с высшим образованием (СВО) и научных кадрах по *i*-ой отрасли, *j-ого* – региона, предоставляемым министерствам и ведомствами.

Таблица 1. - Расчет потребностей регионального промышленного комплекса Согдийской области в высококвалифицированных кадрах (тыс.чел.)

Наименование показателей	2018	2019	2020
Потребность в специалистах с высшим образованием и научных работниках для *i*-ой отрасли	834	990	864
Потребность в специалистах с высшим профессиональным образованием и научных работников по i-ой отрасли	905	1384	1214
Потребность в специалистах с высшим образованием (СВО) и научных кадрах по *i*-ой отрасли	860	1197	964
Потребность предприятий в специалистах	**2599**	**3571**	**3042**

Разработка авторов.

Предложенная модель базируется на модели размещения промышленных предприятий. Модель базируется на следующие предпосылки:

- если предприятие работает на привозном сырье, а часть продукции поставляется на экспорт, то его мощность практически не ограничивается, и может дойти до уровня «национальной корпорации», где производится не менее 1% ВВП;

- если предприятие нацелено на выпуск высокотехнологической и наукоемкой продукции, поставляемый главным образом на экспорт, и это предприятие может быть доведено до уровня национальной корпорации по мощности;

- если предприятие нацелено на переработку отечественного сырья, то оно в любом варианте – будет поставлять продукцию на экспорт или будет поставлять на внутренний рынок продукцию, в обеих вариантах мощности предприятия будут оценены в обратной пропорциональности сроку функционирования предприятия и объемов потребления сырья в течение одного года. В этом случае мощность предприятия является функцией от объемов переработки сырья в течение года, срок деятельности предприятия оценивается делением прогнозированного объема сырья на количество потребления в течение года;

- если предприятие является отдельным звеном международной цепочки производств высокотехнологичной и наукоемкой продукции, или находится в системе отраслей и сфер, формирующих сектор экономики знаний, тогда мощность предприятия не ограничивается, ибо она работает на не ограниченном ресурсе – знаний, носителем которых является креативная часть трудовых ресурсов, вовлеченных в инновационную деятельность.

На базе соблюдения отмеченных условий формируются варианты размещения промышленных предприятий на территории региона, с указанием сроков ввода в действия. Выбор варианта, конкретного набора предприятий с заданными параметрами осуществляется экспертами, близко знакомыми с передовым опытом, широко известных компаний в данной отрасли или сферы человеческой деятельности в мировой экономике.

Выбранный вариант размещения промышленных предприятий служить основной оценки и прогнозирования отраслевых нормативов насыщенности специалистами, ожидаемой численности специалистов с высшим и послевузовским образованием. Для этого автор указанной работы предлагает использовать метод прямой экстраполяции (выбор и использование автокорреляционной модели) и механизм имитационного моделирования, чтобы создавалась возможность выполнения оценки различных вариантов тенденций формирования потенциала специалистов с высшим профессиональным образованием на перспективу. Для этого в частности используются результаты анализа возможностей системы высшего образования при внедрении и использовании прогрессивных или поддержании традиционных методов обучения.

Позитивными моментами данной работы в плане обеспечения гармоничной количественной связи между потенциалом промышленного комплекса региона страны в целом и потенциалом вузов является следующее:

- в имитационную модель включена одна из главных факторов изменения потенциала вузов страны - модель размещения промышленных

предприятий и механизм выбора совокупности предприятий, включаемых в концепцию;

- предложен прогноз ожидаемого количества специалистов с высшим профессиональным образованием и научных кадров при условии не существенного изменения тенденций формирования потенциала последних;

- выявлена причинно-следственная связь между приемами и выпусками из аспирантуры вузов, при известности потенциала системы высшего образования и тенденций изменения методов и средств обучения, что позволяет проследить связь между ними;

- оценивается дополнительная потребность с точки зрения возможностей населения занимать студенческие места в вузах, исходя из данных демографических прогнозов, посредством проведения передвижки отдельных возрастов населения, что позволяет с учетом коэффициента выбытия организовать оценку выхода системы среднего образования, который с учетом коэффициента отсева может быть принята за базовый показатель приема в вузы. Конечно, этот показатель может служить ограничением для практики других республик, однако для Республики Таджикистан, с высоким темпом рождаемости и прироста населения оно не может быть ограничением, но в плане методологического обеспечения является весьма стройным и востребованным.

Резюмируя, следует отметить, что эти две модели взаимодополняя могут служить методической основой разработки механизма формирования и использования человеческого капитала национального хозяйства, как частного случая человеческого капитала, потому что позволят:

- создавать предпосылки формирования человеческого капитала, максимально соответствующего потребностям потребителей содержания человеческого капитала, за счет повышения уровня научно и практической обоснованности расчетов потребностей национального (регионального, отраслевого, корпоративного, муниципального образования) хозяйства, что позволяет за счет создания синергетического эффекта повысит эффективность экономики;

- формировать предпосылки обеспечения достоверности прогнозных расчетов за счет адаптирования механизмов прогнозирования потребностей в специалистах с высшим и послевузовским образованием, которые составляют креативную часть человеческого капитала;

- достигать оптимальной обеспеченности потребностей экономики муниципальных образований (путем предоставления запросов – заявок в министерство экономического развития и торговли), экономики регионов (путем предоставления заявок – предложение на подготовку специалистов с высшим и послевузовским образованием в министерство экономического развития и торговли), а также национального хозяйства в специалистах с высшим и послевузовским образованием;

- повысить уровень обоснованности оценок насыщенности кадрами, специалистами номинально - по штатному расписанию и реально – с учетом соответствия штатного расписания реальным потребностям путем проведения серий системных сплошных обследований кадрового обеспечения организаций и учреждений городов, районов, муниципальных образований, а также предприятий.

Литература:

1. Виноградова Е.Б. Структура преобразования в системе управления подготовкой научно-педагогических кадров: концепция, методология, практика. Автореф. докт. экон. наук по специальности 05.13.10 /Е.Б. Виноградова. - Ростов-на-дону, 2009. - 22с.
2. Мавлонов Р.А. Высшее образование в системе факторов формирования экономики знаний Республики Таджикистан. Автореферат канд. экон. наук по специальности 08.00.01 /Р.А. Мавлонов. – Худжанд, 2014. - 22с.
3. Наполеон Хилл. Как поднять себе зарплату /Х.Наполеон. - Мн.: Попурри. 2006. – 718с.
4. Насуллоджанова Ш.А. Оценка эффективности использования человеческого капитала в экономике региона /Ш.А.Насуллоджанова //Экономика Таджикистана. – Душанбе. - 2020. - 4(2).– С.199-209.
5. Статистический сборник Согдийской области Республики Таджикистан // Статистический сборник. - Худжанд, АСПРТ, 2020. - С.137-195.
6. Солиев Н.Н. Роль статистики в формировании и развитии профессиональных навыков специалистов в области экономики/ Н.Н. Солиев, Б.Н. Солиев, Н.Н. Назарзода // Финансово-экономический вестник. – Душанбе. - 2022. - №2 (31). - С.50-55.
7. Таджикистан: 30 лет государственной независимости. Статистический сборник. - Душанбе, АСПРТ – 2021. - 702с.
8. Устинова К.А. Человеческий капитал в инновационной экономике: монография / К.А. Устинова, Е.С. Губанова, Г.В. Леонидова. – Вологда: Институт социально-экономического развития территорий РАН, 2015. – 195с.
9. Шамсиев Ф.К. Теоретические основы развития региональной промышленной системы в условиях становления корпоративных отношений /Ф.К.Шамсиев //Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия естественных наук. - Худжанд: Дабир, 2019. - № 1(78). - С.70-78.

УДК: 336.64 (575.3)

РОЛЬ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ

Тоджибоева Фарангез Эсонбоевна *– к.э.н., старший преподаватель кафедры управления государственными финансами, Таджикский национальный университет. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, Бини хисорак - студенческий городок, финансово-экономический факультет Таджикского национального университета, корпус № 8, 5 этаж, каб. 505. Телефон: 008-118-118, 917-96-97-59. E-mail:* ***Jessika_7780@mail.ru***

В статье рассматриваются методы и формы управленческой деятельности, возможные направления работы по повышению эффективности управления бизнес-процессами предприятий. Также рассматривается роль управленческого анализа и управления персоналом в обеспечении эффективности бизнеса.

Основные аспекты управления человеческими ресурсами в кризисных ситуациях являются частью этой статьи.

Следует отметить, что одним из способов повышения эффективности деятельности является внедрение процесса управленческого анализа на предприятиях. Управленческий анализ предназначен для преобразования экономической и неэкономической информации в информацию для принятия решений. Логическая обработка, изучение, обобщение фактов, их систематизация, выводы, предложения, поиск ресурсов - все эти задачи управленческого анализа направлены на обеспечение обоснованности управленческого решения и повышение его эффективности.

Ключевые слова: *управленческий анализ, адаптивное управление, организация эффективной системы, этапы управления, управление персоналом, кризисные ситуации, экономическая информация, человеческий ресурс.*

НАҚШИ ТАКМИЛИ СИСТЕМАИ ИДОРАКУНӢ ДАР ТАЪМИНИ САМАРАНОКИИ КОРХОНАҲО

Тоҷибоева Фарангез Эсонбоевна *– н.и.и., муаллими калони кафедраи идоракунии молияи давлатии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.* ***Суроға:*** *734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, маҳ Бини ҳисорак, факултети молиявию иқтисодии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, бинои №8, ошёнаи 5, ҳуҷраи 505. Телефон: 008-118-118, 917-96-97-59. Почтаи электронӣ:* ***Jessika_7780@mail.ru***

Дар мақола усулу шаклҳои фаъолияти идоракунӣ, самтҳои имконпазири кор оид ба баланд бардоштани самаранокии идоракунии равандҳои тиҷоратии корхонаҳо баррасӣ шудаанд. Нақши таҳлили идоракунӣ ва идоракунии кадрҳо дар таъмини самаранокии тиҷорат низ таҳлил гардидааст.

Ҷанбаҳои асосии идоракунии захираҳои инсонӣ дар ҳолатҳои буҳронӣ қисми ин мақола мебошанд.

Бояд қайд кард, ки яке аз роҳҳои баланд бардоштани самаранокии фаъолият татбиқи раванди таҳлили идоракунӣ дар корхонаҳо мебошад. Таҳлили идоракунӣ барои табдил додани иттилооти иқтисодӣ ва ғайрииқтисодӣ ба иттилоот барои қабули қарорҳо пешбинӣ шудааст. Коркарди мантиқӣ, омӯзиш, ҷамъбасти далелҳо, систематикунонии онҳо, хулосаҳо, пешниҳодҳо, ҷустуҷӯи захираҳо - ҳамаи ин вазифаҳои таҳлили идоракунӣ ба таъмини дурустии қарори идоракунӣ ва баланд бардоштани самаранокии он нигаронида шудаанд.

Калидвожаҳо: *таҳлили идоракунӣ, идоракунии мутобиқшавӣ, ташкили системаи муассир, марҳилаҳои идоракунӣ, идоракунии кадрҳо, ҳолатҳои буҳронӣ, иттилооти иқтисодӣ, захираи инсонӣ.*

IMPROVING THE MANAGEMENT SYSTEM IN ENSURING THE EFFICIENCY OF ENTERPRISES

Tojiboeva Farangez Esonboevna *- c.e.s. Senior Lecturer of the Department of Management of state finances of the Tajik National University, State. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Mach Binikorak, Faculty of Finance and Economics of the Tajik National University, Building No. 8, 5th floor, 505. Phone: 008-118-118, 917-96-97-59. Email:* ***Jessika_7780@mail.ru***

The article discusses methods and forms of management activities, possible areas of work to improve the efficiency of business process management of enterprises. The role of management analysis and personnel management in ensuring business efficiency is also considered. The main aspects of human resource management in crisis situations are part of this article.

It should be noted that one of the ways to improve the efficiency of activities is the introduction of the process of managerial analysis in enterprises. Management analysis is designed to transform economic and non-economic information into information for decision making. Logical processing, study, generalization of facts, their systematization, conclusions,

suggestions, search for resources - all these tasks of management analysis are aimed at ensuring the validity of a management decision and increasing its effectiveness.
Keywords: *management analysis, adaptive management, organization of an effective system, management stages, personnel management, crisis situations, economic information, human resource*

.

В современных условиях развития рыночных тенденций в Республике Таджикистан, в связи с качественно новой системой экономических отношений и механизмов конкурентных отношений, одной из актуальных задач адаптации бизнеса к условиям неопределенности является совершенствование стратегии и организационной структуры управления производством. В новых условиях складывающиеся тенденции и основные концепции управления предъявляют новые требования к организации управления предприятием, которые в основном заключаются в совершенствовании системы управления.

Эффективное управление коммерческими предприятиями требует организации службы эффективного управления, в задачи которой входит:

• сбор, обработка и актуализация технической, экономической информации и текущее и стратегическое планирование операционной, инвестиционной и финансовой деятельности организации и ее структурных подразделений;

• обобщение текущей информации о макросреде коммерческих предприятий, в том числе информации маркетингового, технического, технологического и финансового характера, для оценки эффективности деятельности хозяйствующего субъекта и его структурных подразделений;

• организация эффективной службы внутреннего контроля для обеспечения действенного контроля за выполнением разработанных и утвержденных стратегических и неотложных планов предприятия и его структурных подразделений;

• в целях повышения способности менеджмента аналитически обосновывать практические решения, направленные на корректировку деятельности структурных подразделений предприятия.

Следует отметить, что одним из способов повышения эффективности деятельности является внедрение процесса управленческого анализа на предприятиях. Управленческий анализ предназначен для преобразования экономической и неэкономической информации в информацию для принятия решений. Логическая обработка, изучение, обобщение фактов, их систематизация, выводы, предложения, поиск ресурсов - все эти задачи управленческого анализа направлены на обеспечение обоснованности управленческого решения и повышение его эффективности. Управленческий анализ обеспечивает оценку внутренних и внешних факторов сложившейся ситуации, общих тенденций развития экономических процессов, возможных ресурсов повышения эффективности производства. Анализ уровня интенсивности и выполнения плана по всем видам показателей, изучение оперативного

выполнения плана, негативных причин, влияющих на него, и путей их устранения [2, с.9].

Управленческий анализ позволяет разработать функциональную стратегию и организационно-экономическую модель развития структурных подразделений и предприятия в целом в соответствии с требованиями модели рыночной экономики.

В большинстве случаев руководство имеет дело с разными предприятиями.

Во-первых, она реализуется на самом предприятии (производственном, кредитном, финансовом, торговом, научно-образовательном).

Во-вторых, это может коснуться многих подобных предприятий, например, строительных или торговых предприятий, тогда мы имеем явление отраслевого управления. Она может включать в свою орбиту множество предприятий, сильно отличающихся друг от друга по цели, содержанию и методам деятельности, сути решаемых задач, занимаемому в обществе положению и т.д. В данном случае речь идет о междисциплинарных, в том числе государственных и управленческих. Однако в любом случае объектом управления чаще всего является определенное социальное предприятие или совокупность предприятий.

Организация управленческой деятельности – это установление постоянных и временных отношений между всеми подразделениями и отдельными функциями, определение порядка их деятельности, а также комплекс мероприятий, связанных с регламентацией действий управленческого персонала для своевременного и качественного качественное осуществление деятельности управленческого персонала.

Совершенствование предприятия должно осуществляться по принципу приспособления к внешней среде. В постоянном стремлении поддерживать адаптацию компании к условиям внешней среды применяется адаптивный метод управления. Она проявляется в динамичном освоении новой продукции, современной техники и технологий, внедрении прогрессивных форм организации труда, производства и управления, регулярном совершенствовании кадров [2, с.124].

В Республике Таджикистан основным средством осуществления экономических реформ становится эффективная управленческая деятельность, основанная на научных принципах. Управленческая деятельность предъявляет чрезвычайно высокие требования к профессиональным навыкам менеджера, требует широкого спектра управленческих и деловых методов. В настоящее время остро необходим новый тип управленческого аппарата, основанный на высоких профессиональных навыках. Процесс формирования и развития хозяйственного управленческого персонала тесно связан с повышением эффективности его развития.

В современных условиях руководителям необходимо совершенствовать стиль и методы работы, быстро и адекватно

реагировать на изменение конъюнктуры рынка. Именно постоянное стремление к инновациям делает менеджмент важным инструментом сохранения позиций на рынке [4, с.3].

На любом предприятии основную деятельность осуществляют бригады рабочих, управляемые менеджерами. Человеческий ресурс является основой любого предприятия, потому что люди собираются в учреждениях и организациях для осуществления трудовой деятельности. Это позволяет получить значительные преимущества перед индивидуальной работой, так как обеспечивает производительность и эффективность выполняемой работы. При современных методах управления человек является организационной единицей, поскольку такой подход обеспечивает высокую производительность [5, с.12].

Объектом управленческой деятельности являются социальные системы и стоящие над ними системы управления. Управленческая деятельность основана на принципе администрирования, что позволяет определять политику каждой системы в коллективной работе. Он включает в себя понятия управления и лидерства, ведь именно эти два аспекта позволяют добиться высокого качества работы предприятия и обеспечить его процветание [1, с.213].

Для того, чтобы иметь возможность управлять всеми процессами предприятия, необходимо правильно организовать иерархическую пирамиду сотрудников, в которой в качестве подчинённых могут выступать все, кроме руководителя и нижнего звена пирамиды.

Для реализации такого сценария на крупном предприятии с многоуровневой пирамидой управления, где каждый нижний ярус подчиняется верхнему, необходимо подготовить квалифицированных менеджеров на каждом уровне. Если руководителю необходимо получить соответствующую форму понимания сотрудников, при которой его идеи и цели принимаются как собственные мысли сотрудников, ему следует изучать психологию для повышения своих управленческих навыков. Одним из важнейших этапов управленческой деятельности является выявление и предупреждение развития кризисных ситуаций в организации [5, с.18].

Кризисные ситуации в организации всегда сопровождаются напряжением среди сотрудников. Это чувствуется в коллективе и иногда мешает сосредоточиться на работе, что в целом делает ситуацию в компании более напряженной. Если компания не справляется с условиями рыночной конкуренции, остро встает вопрос о ее обновлении. Пока компания остается платежеспособной, необходимо принять меры и разработать программу оптимизации для повышения качества продукта или услуги.

Управленческая деятельность в кризисных условиях должна быть направлена на устранение неудовлетворенности сотрудников и их способности организовать рабочий процесс. При этом все вопросы, связанные с выбором новых направлений деятельности организации, должны решаться в кратчайшие сроки, чтобы ее положение не

ухудшилось в результате длительного кризиса. Это связано с тем, что при отсутствии выплаты заработной платы возрастает риск забастовок и митингов среди работников, что делает трудовой процесс невозможным и делает сложившуюся ситуацию еще более напряженной. При этом следует учитывать, что появление внешнего управляющего может привести к еще большему социальному напряжению [5, с.21].

Чтобы замедлить кризисный процесс и не допустить разрушения организации, необходимо направить коллективную деятельность на благо предприятия. По этой причине необходимо устранить причины, вызывающие социальную напряженность:

- плохая информированность сотрудников и неуверенность в задачах, целях и направлениях деятельности организации;
- неосведомленность работников о своих правах и боязнь социальной защиты;
- боязнь перемен, вызванная риском потерять работу, зарплату, должность.

В этом случае руководителю следует осуществлять мероприятия по управлению персоналом, направленные на устранение социальной напряженности. Для этого необходимо решить ряд задач:

1. Предоставление работникам социальной защиты, которая позволяет им быть уверенными в сохранении своих рабочих мест.
2. Снижение психологического напряжения коллектива за счет устранения недостатков. Если работники своевременно информированы, это повышает уровень доверия к системе управления и обеспечивает бесперебойную работу.

На разных этапах развития в каждой стране остро стоит вопрос обновления системы управления предприятиями за счет совершенствования функций управления. Сегодня в Республике Таджикистан этот вопрос стоит очень остро. В основе концепции системы управления предприятием лежат только производственные мотивы, которые не учитывают личностные особенности человека, а рассматривают каждого работника как механизм с определенными задачами, направленными на обеспечение рабочего процесса получения прибыли [3, с.24-25].

Таким образом, не зная правил мотивационных отношений и не имея базовых знаний психологии, практически невозможно организовать качественный рабочий процесс. Это приводит к невыполнению плана, что, как правило, связывают с разными причинами, но не с плохой системой земледелия, лишь некоторые организации смогли исправить этот факт.

В Республике Таджикистан на сегодняшний день около четверти предприятий наладили эффективную управленческую деятельность, что позволило вывести предприятия на мировой рынок и привлечь инвесторов. Если эту концепцию распространить на другие организации, через несколько лет произойдет полная перестройка систем управления, что благотворно скажется на экономике государства и повысит

конкурентоспособность отечественных товаров на международном рынке. Этот процесс невозможен без внедрения современных подходов и переосмысления способов воздействия на сотрудников. Говорить о благоприятных прогнозах для экономики страны можно только в том случае, если процесс организационного преобразования происходит в соответствии с целью [3, с.27].

Анализ управленческой деятельности в Республике Таджикистан показал, что, несмотря на интересные и важные исследования, до сих пор отсутствует комплексное понимание особенностей управленческой деятельности в условиях модернизации и перехода к рыночным отношениям. До сих пор нет единства мнений о сущности управленческих отношений, задачах управленческой деятельности. Многие теоретические вопросы лидерской деятельности не всегда должным образом связаны с практикой. Все вышеизложенное показывает важность анализа деятельности менеджмента предприятия и поиска путей ее совершенствования.

В современных условиях жесткой конкуренции компании стремятся объединиться в единую систему управления с учетом факторов, которые могут повлиять на качество. Большинство компаний создают систему качества, основанную на внешней мотивации. Каждая компания надеется на конкурентные преимущества, а также стремится укрепить свои позиции на рынке. Следовательно, для достижения своих целей вы должны учитывать влияние внешних и внутренних факторов. Внешняя среда характеризуется факторами влияния за пределами компании. Изучение внешней среды позволяет организации адаптироваться к меняющимся условиям, что обеспечивает высокую конкурентоспособность и эффективную работу предприятия.

Внешняя среда делится на среду прямого воздействия, другими словами, на микросреду, а также на среду косвенного воздействия, то есть на макроокружение [11, с 23]. Макросреда компании основана на факторах, которые организация не может контролировать, но, в свою очередь, эти факторы могут оказать неожиданное влияние на деятельность компании.

На рисунке 1. показаны макросреды организации, которые влияют на систему менеджмента качества на предприятии.

Технология является как фактором внутренней среды организации, так и внешним фактором косвенного воздействия. Современные технологии оказывают сильное влияние на устаревание продукции. Примерами современных технологий, которые повлияли на систему менеджмента качества на предприятии, являются: новые материалы, биотехнологии, компьютерные технологии, лазерные технологии и т.д.

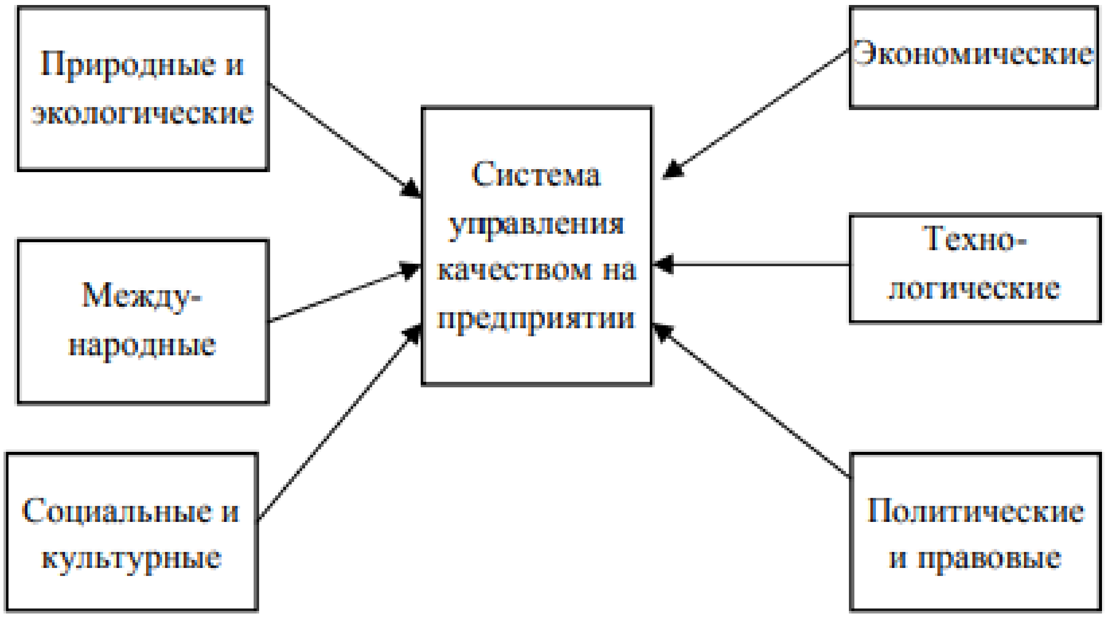

Рис. 1. Факторы макросреды, влияющие на систему управления качеством на предприятии
Разработки автора.

Система менеджмента качества без экономических факторов повышения качества не будет эффективной, поскольку невозможно обеспечить конкурентоспособность продукции с помощью организационных мер. Учитывая специфику экономического роста в наше время, следует отметить, что персонал должен быть высококвалифицированным и обученным. Поэтому следует отметить, что высококачественная продукция должна быть рентабельной для производителя, иметь конкурентоспособную цену, а также соответствовать потребностям потребителей.

Политическая стабильность в обществе очень важна для любого бизнеса, поскольку она может зависеть от уровня притока инвестиций и других ресурсов. Отношение властей к бизнесу выражается в установлении льгот или обязанностей, и это отношение может способствовать развитию бизнеса или, наоборот, способствовать его вытеснению. Это также очень эффективно для бизнеса, когда руководство оказывает давление на государственные органы с целью снижения налогов.

Не менее важными являются международные факторы, которые играют важную роль в планировании деятельности компании. Этот фактор позволяет компании использовать лучшие ресурсы и материалы из других стран и применять более современные зарубежные технологии. Этот фактор значительно улучшает систему управления качеством на предприятии.

Очень важным аспектом социального фактора являются отношения между руководителями и сотрудниками. Чтобы избежать конфликтных

ситуаций, руководителям необходимо уделять особое внимание воспитательной работе персонала, а также проведению соревнований. Именно проведение конкурсов побуждает сотрудников к работе, а позже, при достижении положительных результатов, - к получению материального вознаграждения.

Чтобы изменить ситуацию в компании, которая негативно влияет на сплоченность людей в силу культурных, этнических и образовательных особенностей, необходимо проводить тренинги, связанные с развитием лидерского потенциала. Эффективное управление в организационной среде может потребовать профессионального опыта и специальных навыков, которые можно использовать для повышения эффективности организации.

Организационные и экономические факторы характеризуются эффективностью действующей на предприятии системы менеджмента качества, использованием новых, более совершенных технологий, а также затратами на обеспечение качества.

Организационные факторы, влияющие на систему менеджмента качества, включают:

- организация отдыха;
- работа с поставщиками;
- систематическая работа персонала;
- техническое обслуживание оборудования и т.д.

Исследование системы управления в организационной культуре, а также имиджа компании позволяет оценить положение компании по сравнению с компаниями-конкурентами, способность привлекать квалифицированных сотрудников, а также стремление к согласованности и достижению поставленных целей.

Экономические факторы всегда должны оцениваться высшим руководством, поскольку состояние экономики напрямую влияет на деятельность компании.

Экономические факторы включают в себя:

- размер заработной платы;
- вычеты за дефектный товар;
- бонус;
- соотношение качества, стоимости и цены и т.д.

Состояние экономики в целом сильно влияет на стоимость всех ресурсов, а также на способность потребителей покупать тот или иной продукт. Эти изменения оказывают положительное влияние на некоторые компании, в то время как другие оказывают негативное влияние.

Таким образом, влияние внутренних и внешних факторов на систему менеджмента качества на предприятии очень велико. Эти последствия также могут оказать негативное влияние на деятельность компании в целом. Следовательно, для процветания и стабильности компании руководству необходимо удовлетворять потребности потребителей и поддерживать благоприятную атмосферу в коллективе, а также регулярно

отслеживать изменения во внешней среде, чтобы гарантировать успех компании.

В современных условиях, когда повышается самостоятельность предприятий в принятии и реализации управленческих решений, а также степень их экономической и юридической ответственности за результаты финансово-хозяйственной деятельности, возрастает и роль финансового анализа в жизни предприятий.

Одним из важнейших инструментов в финансовой сфере управленческой деятельности компании является проведение анализа и прогнозирования финансового состояния.

Анализ финансового состояния предприятия является существенным и непременным элементом управления предприятием и важнейшим блоком в системе финансового анализа, значение процедур которого обязательно для любого экономиста (финансиста).

Среди ученых-экономистов нет единого мнения относительно определения термина «финансовое состояние». Исходя из множества определений ученых, следует, что при формировании терминологии финансового состояния наиболее часто выделяют и такие параметры, как размещение и использование финансовых ресурсов. Авторы упоминают также финансовую устойчивость, платежеспособность, кредитоспособность, конкурентоспособность, взаимоотношения с иными хозяйствующими субъектами, наличие финансовых ресурсов и пр. Обобщив мнения различных авторов, можно дать определение финансового состояния предприятия, как характеристику его конкурентоспособности: платежеспособности, кредитоспособности, использования финансовых ресурсов и капитала, исполнения обязательств перед государством и иными организациями, и учреждениями.

В трудах А.Д. Шеремета подчеркивается, что финансовый анализ служит методом оценки ретроспективного и перспективного финансового состояния хозяйствующего субъекта посредством изучения зависимости, и динамики финансовых показателей [10].

Финансовое состояние предприятия по своей сути – это важнейшая характеристика экономической деятельности последней во внешней среде. Оно определяет конкурентоспособность организации, ее потенциал в деловом сотрудничестве, позволяет оценить, в какой степени гарантированы экономические интересы самого предприятия и его партнеров. Финансовое состояние организации отражает конечные результаты ее деятельности, характеризующиеся определенной совокупностью показателей, которые отражают процесс формирования и использования ее финансовых ресурсов. Тематика анализа и прогнозирования финансового состояния формулируется руководством предприятия в соответствии с целями финансово-хозяйственной деятельности и потребностью в аналитической информации.

Финансовый анализ - часть общего анализа хозяйственной деятельности. Объектом финансового анализа служат показатели

финансовой деятельности предприятия. Целью финансового анализа и прогнозирования любой компании является оценка эффективности ее экономических процессов и финансового положения. Для достижения этой цели необходимо провести анализ основных направлений хозяйственной деятельности. Существует два вида анализа финансового состояния предприятия: внутренний и внешний (Рисунок 2.).

Рис. 2. Виды финансового анализа предприятия
Разработки автора.

Значение анализа финансового состояния предприятия проявляется в том, что результаты такого анализа являются своеобразным индикатором положения дел на предприятии и позволяют руководству на его основе принимать адекватные управленческие решения по улучшению финансового состояния и повышению эффективности его хозяйственной деятельности.

Основной целью финансового анализа организации является объективная и обоснованная оценка ее текущего и перспективного финансового состояния, полученная на основе определенного числа ключевых информативных показателей (параметров), позволяющих дать объективную и точную картину ее финансового состояния, возможных темпов экономического развития, а также финансовых результатов и параметров эффективности финансово-экономической деятельности.

Основные задачи финансового анализа реализуются в процессе выполнения последовательных этапов анализа финансового состояния организации:

- предварительный (общий) анализ финансового состояния;
- анализ финансовой устойчивости;
- анализ ликвидности и платежеспособности;
- анализ деловой и рыночной активности;
- анализ финансовых результатов и рентабельности деятельности организации;
- диагностика потенциального банкротства и прогнозирование финансового состояния организации.

В итоге в ходе реализации указанных этапов анализа мы должны получить следующие результаты:

- своевременную и объективную оценку финансового организации, выявление «узких» мест» в ее финансово-хозяйственной деятельности и исследование причин их образования;
- оценку возможности наступления банкротства организации;
- выявление факторов и причин достигнутого состояния;
- выявление и мобилизацию резервов улучшения финансового состояния организации, и повышение эффективности всей ее хозяйственной деятельности;
- подготовку и обоснование предлагаемых управленческих решений в целях улучшения финансового состояния организации;
- выявление тенденций развития организации на основе прогнозирования ее финансового состояния.

Литература:

1.Артюшина А. С. Теоретические аспекты формирования и использования финансовых ресурсов организации /А.С.Артюшина// Вектор экономики. - 2017. - № 2 (8). - С. 18-27.

2.Балабанов И.Т. Анализ и планирование финансов хозяйствующего субъекта/ И.Т. Балабанов. - М.: Финансы и статистика, 2013. - 650с.

3.Бочаров В. В. Корпоративные финансы: учебное пособие / В. В. Бочаров. – Санкт-Петербург: Питер, 2016. – 485 с.

4.Воробьев Ю. Н. Финансовое обеспечение хозяйственной деятельности организаций в условиях нестабильности рынков/Ю.Н.Воробьев // Научный вестник: финансы, банки, инвестиции. - 2014. - № 4 (29). - С. 6-15.

5.Галочкина О.А. Финансы: Учебник /О.А. Галочкина, К.А. Кожухова. - СПб.: Изд-во: Университет при МПА ЕврАзЭС, 2019- 272с.

6.Павлова Л. Н. Финансовый менеджмент: учебное пособие / Л. Н. Павлова. – Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2017. - 496 с.

7.Улугходжаева Х.Р. Сущность налоговой политики, ее качественные характеристики и социально-экономическая значимость /Х.Р. Улугходжаева// Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2013.- № 2/5 (117). - С. 152-155.

8. Улугходжаева Х.Р. Влияние глобальных финансовых кризисов на экономику республики Таджикистан / Х.Р. Улугходжаева // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2017.- № 2/5-2. - С. 3-6.

8.Федорова А.Ф. Финансовые ресурсы предприятия /А.Ф. Федорова, О.Р. Кузнецова // Научный альманах. - 2017. - № 1-1 (27). - С. 205-209.

9.Статистический ежегодник Республики Таджикистан. /Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан.2020. - С.272.
10. Шеремат А.Д. Методика финансового анализа / А.Д. Шеремат, Р.С. Сайфулин, У.В. Негашев. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 208с.
11. Саидмуродов, Л. Х. Малая открытая экономика Республики Таджикистан в условиях влияния пандемии COVID-19: анализ и прогнозы / Л. Х. Саидмуродов, Р. М. Аминджанов // Экономика Таджикистана. – 2020. – № 3. – С. 19-29. – EDN DHVFGJ.

УДК: 631:332 (575.3)

ТАШАККУЛИ КОМПЛЕКСИ МЕХАНИЗМҲОИ ТАЪМИНИ ИСТИФОДАИ ЭКОЛОГӢ-ИҚТИСОДИИ ЗАМИНҲОИ КИШОВАРЗӢ

Арабов Фирдавс Пӯлодович *- номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи фанҳои ҷомеашиносии Донишкадаи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон ба номи М. Турсунзода. Сурога: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе. Телефон: 918-72-28-29. E-mail: firdavs300@mail.ru.*
Содиқов Қурбомад Амакиевич *- н.и.и. дотсент, мудири кафедраи менеҷмент ва маркетинги Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Сурога: 734025 Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. E-mail: lenin-1987@mail.ru . Тел.: (+992) 918-38-57-15*

Дар мақола масъалаи истифодаи экологӣ-иқтисодии заминҳои таъиноти кишоварзӣ, батанзимдарорӣ ва идоракунии он дар чорчӯбаи Консепсияи рушди устувор мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Таҳлили ҳолати механизмҳои истифодаи заминҳои кишоварзӣ ва ҳадафмандона истифода нашудани онҳо таҳқиқ ва муайян карда шудааст. Дар раванди омӯзиш комплекси механизмҳои истифодаи бехатарии экологии заминҳои кишоварзӣ дар шароити гармшавии иқлим, номусоид будани ҳаво, норасоии об барои обёрӣ ва бадшавии ҳолати мелиоративии заминҳои кишоварзӣ пешниҳод карда шудааст. Ҳангоми истифода ва татбиқи комплекси механизмҳои зикршуда ҳолати мелиоративии заминҳои кишоварзӣ хуб шуда, майдони заминҳои ғайриқаноатбахши кишоварзӣ коҳиш ёфта, ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ ва сатҳи намнокии замин баланд шуда, ҳолати табиии хок барқарор карда мешавад.

Ҳамзамон, масъулияти заминистифодабарандагон зиёд шуда, ҳар як қитъаҳои замин аз ҷониби онҳо сарфакорона ва ҳадафмандона истифода бурда мешаванд. Инчунин, дар мақола унсурҳои комплекси механизми таъмини бехатарии экологии истифодаи заминҳои кишоварзӣ ва воситаҳои ҳалли мушкилоти таъмини бехатарии экологии истифодаи захираҳои замин дар соҳаи кишоварзӣ коркард ва тавсия карда шудааст.

Калидвожаҳо: *рушди устувор, захираҳои замин, экология, соҳаи кишоварзӣ, механизмҳои идоракунӣ, муҳити зист, деградатсия.*

ФОРМИРОВАНИЕ КОМПЛЕКСНОГО МЕХАНИЗМА ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ЗЕМЕЛЬ

Арабов Фирдавс Пулодович *- кандидат экономических наук, и.о. доцент кафедры общественных наук, Таджикский государственный институт культуры и искусств имени М. Турсунзаде. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, Тел.: (+992) 918-72-28-29. E-mail: firdavs300@mail.ru*
Содиков Курбомад Амакиевич *- кандидат экономических наук, доцент, заведуший кафедрой менеджмента и маркетинга Таджикского национального университета. Адрес: 734025 Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. E-mail: lenin-1987@mail.ru. Тел.: (+992) 918-38-57-15*

В статье рассматривается вопрос эколого-экономического использования земель сельскохозяйственного назначения, его регулирование и управление в рамках концепции устойчивого развития. Исследован и определен анализ современного состояния

механизмов использования земель сельскохозяйственного назначения и их целевого неиспользования. В процессе исследования представлен комплекс механизмов эколого-безопасного использования сельскохозяйственных угодий в условиях потепления климата, неблагоприятных погодных условий, дефицита воды для орошения и ухудшения мелиоративного состояния сельскохозяйственных угодий. При использовании и применении комплекса указанных механизмов улучшается мелиоративное состояние сельскохозяйственных угодий, сокращается площадь неудовлетворительных сельскохозяйственных угодий, повышается урожайность сельскохозяйственных культур и уровень влажности почвы, улучшается состояние природопользование. В то же время возросла ответственность землепользователей, и каждый участок земли используется ими экономно и целеустремленно. Также в статье разработаны и рекомендованы элементы комплексного механизма обеспечения экологической безопасности использования земель сельскохозяйственного назначения и средства решения проблем обеспечения экологической безопасности использования земельных ресурсов в сфере сельского хозяйства.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, земельные ресурсы, экология, сельское хозяйство, механизмы управления, окружающая среда, обезвоживание.*

FORMATION OF A COMPREHENSIVE MECHANISM FOR ENVIRONMENTAL AND ECONOMIC USE OF AGRICULTURAL LAND

Arabov Firdavs Pulodovich - *Candidate of economic sciences, associate professor of the department of social sciences, Tajik state institute of culture and arts named after M. Tursunzade, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Phone: 918-72-28-29. E-mail: firdavs300@mail.ru*

Sodikov Kurbomad Amakievich - *Candidate of economic sciences, Associate professor, head of the department of management and marketing, Tajik National University. Address: 734025 Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17., E-mail: lenin-1987@mail.ru. Tel.: (+992) 918-38-57-15*

The article deals with the issue of ecological and economic use of agricultural land, its regulation and management within the framework of the concept of sustainable development. The analysis of the current state of the mechanisms for the use of agricultural land and their targeted non-use has been investigated and determined. In the course of the study, a set of mechanisms for the environmentally safe use of agricultural land in the conditions of climate warming, adverse weather conditions, water shortage for irrigation and deterioration of the ameliorative state of agricultural land is presented. When using and applying a complex of these mechanisms, the ameliorative state of agricultural land improves, the area of unsatisfactory agricultural land is reduced, crop yields and soil moisture levels increase, and the state of nature management improves. At the same time, the responsibility of land users has increased, and each plot of land is used by them economically and purposefully. The article also developed and recommended elements of a comprehensive mechanism for ensuring the environmental safety of the use of agricultural land and means of solving the problems of ensuring the environmental safety of the use of land resources in agriculture.

Key words: *sustainable development, land resources, ecology, agriculture, management mechanisms, environment, dehydration.*

Барои дастрасӣ ба нишондиҳандаҳо ва вазифаҳое, ки дар “Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030” оварда шудааст, пеш аз ҳама, истифодаи ҳадафмандона ва самараноки захираҳои табиӣ, алалхусус захираҳои замин дар соҳаи кишоварзӣ зарур мебошад. Вале мавҷуд набудани омилҳои воқеии истифодаи оқилонаи захираҳои замин ва механизмҳои иқтисодии

ғайрисамараноки танзими онҳо ба ҳосилнокии пасти зироатҳои кишоварзӣ, деградатсияи заминҳо, эрозияи хок оварда расонид [6, с. 4]. Таҳлили ҳолати муосири захираҳои замину об нишон медиҳад, ки қариб дар ҳамаи минтақаҳои ҷумҳурӣ тамоили бадшавии ҳолати мелиоративии заминҳои кишоварзӣ ба чашм мерасанд. Бештар аз 60% заминҳои обёришавандаи ҷумҳурӣ гирифтори эрозия буда, шӯршавии хок дар 190 ҳаз га мушоҳида карда мешавад, ки дар 23% майдонҳои мазраа сатҳи баландшудаи обҳои зеризаминӣ ҷой дорад [1, с. 89].

Тамоюлҳои манфие, ки дар раванди истифодаи захираҳои замин дар соҳаи кишоварзӣ мушоҳида мешаванд, равишҳои нави консептуалӣ барои таҳияи маҷмуи механизми танзими аз ҷиҳати экологӣ бехатари истифодаи заминҳои кишоварзиро дар Тоҷикистон тақозо мекунанд.

Набудани комплексӣ ва пайдарпайии фаъолияти механизмҳои мавҷуда боиси афзоиши хатари экологӣ дар ҷараёни фаъолияти иқтисодӣ, зиёд шудани хавфи истифодаи заминҳои кишоварзӣ гардида, сабаби боз ҳам бад шудани сифати захираҳои замин ва об дар соҳаи аграрӣ гардидааст. Дар айни замон, механизмҳои муосири истифодаи экологӣ-иқтисодии заминҳои кишоварзӣ ғайрисамаранок ва номукаммал буда, барои гузаштан ба системаҳои аз ҷиҳати экологӣ тоза истифода бурдани замин номумкин аст.

Комплекси механизмҳои танзими истифодаи экологии захираҳои замин дар соҳаи кишоварзӣ бояд мутобиқ ва муносиб ба идоракунии марҳилаи рушди муносибатҳои иҷтимоӣ дар соҳаи агроиқтисодӣ бошад ва масъалаи аз гардиши кишоварзӣ берун намудани заминҳоро бо нигоҳ доштани иқтидори сифатии онҳо самаранок ҳал намояд.

Асосҳои иқтисодӣ ва ташкилии ҷорӣ намудани механизмҳои таъмини бехатарии экологии истифодаи захираҳои замин ба системаи ягона ва мутавозини шаклҳои ташкилию иқтисодӣ ва усулҳои идоракунӣ мувофиқат дошта бошад, ки дар шакли механизмҳо, воситаҳо ва технологияҳо бехатарии истифодаи заминҳои кишоварзиро таъмин намоянд: назария ва механизмҳои таъмини кумаки онҳо, ташкил ва танзими равандҳои истифодаи аз ҷиҳати экологӣ бехатари захираҳои кишоварзӣ ба ҳисоб меравaнд (Ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. - Ҷанбаҳои назариявӣ ва методологии ташаккули механизми иқтисодӣ-ташкилии истифодаи экологии заминҳои кишоварзӣ

Мақсади асосии механизмҳои иқтисодӣ-ташкилӣ	Вазифаҳои асосии фаъолият	Принсипҳои ташкили механизми иқтисодӣ-ташкилӣ
Тадриҷан таъмин намудани бехатарии экологии истифодаи захираҳои замин дар соҳаи кишоварзӣ.	1. Таъмини бехатарии экологии истифодаи заминҳои кишоварзӣ дар асоси экологикунонии воситаҳои иқтисодӣ-ташкилии сиёсати аграрӣ.	1. Принсипи эътимоднокии институтсионалӣ ва татбиқи принсипҳои экологӣ дар танзими фаъолияти иқтисодии субъектҳои истифодабарандагони заминҳои кишоварзӣ.

Ҳамоҳангсозии манфиатҳои иқтисодӣ, экологӣ ва иҷтимоии субъектҳои соҳибкорӣ ва ҷонибҳои манфиатдор.	2. Татбиқи самтҳои асосии экологикунонии истеҳсолоти соҳаи кишоварзӣ, мубодила, тақсим ва истеъмоли он.	Муносибати мунтазами идоракунии экологӣ ва иқтисодии истифодаи заминҳои кишоварзӣ.
Бартараф намудани нофаҳмиҳо ва ихтилофе, ки дар самти истифодаи заминҳои соҳаи кишоварзӣ ба миён меоянд.	3. Таъмини мувозинати экологию иқтисодӣ дар татбиқи дигаргунсозии бозор дар истифодаи замин.	3. Принсипи мутобиқати сохторӣ ва функсионалӣ ва самти мақсадноки зерсистемаҳои он.
	4. Инкишофи ташаббусҳои шахсӣ дар раванди тадбиқ ва истифодаи технологияи инноватсионӣ дар истифодаи экологии заминҳои кишоварзӣ.	4. Принсипи мавҷуд набудани сарҳадҳои устувор, дурнамои нигоҳ доштани таъсири мақсадноки механизм бо тағйирёбии доимии шароити бозор барои идоракунӣ.
Таъмини сатҳи мувофиқи такрористеҳсоли иқтидори захираҳои замин ва об ҳамчун неъмати мушаххаси ҷамъиятии экологӣ ва иқтисодӣ.	5. Зарурати ҷалби сармояи хориҷӣ барои татбиқи лоиҳаҳои дар самти баланд бардоштани ҳолати мелиоративии заминҳо.	5. Принсипи идоракунии стратегӣ, рушди ташаббусҳои соҳибкорӣ, ки ба экологӣ нигаронида шудааст, дар асоси инноватсия.
		6. Принсипи ҳавасмандгардонии экологии субъектҳои заминистифодабарии кишоварзӣ.

Манбаъ: *коркарди муаллифон*

Гузариш ба рушди устувори соҳаи кишоварзӣ ва таъмини амнияти экологӣ дар раванди табдилдиҳии муносибатҳои замин танҳо тавассути фароҳам овардани заминаи дахлдори ҳуқуқӣ, омезиши оқилонаи механизмҳои маъмурию иқтисодии идоракунии давлатии ин раванд дар доираи сохторҳои мавҷуда гузаронидани сиёсати дахлдори инноватсионию сармоягузорӣ ва ташаккули фазои иттилоотии зарурӣ имконпазир аст [2, с. 4].

Таъмини бехатарии экологӣ, на бо роҳи чорабиниҳои кутоҳмуддат оид ба рафъи оқибатҳои ҳолатҳои фавқулода роҳандозӣ карда мешаванд, балки бояд ба механизми пурқудрати ташкилии давлатӣ, ки бо принсипҳои ҳуқуқӣ ташаккул ёфтааст, асос ёбад, ки онро на фақат барои корхонаҳо, инчунин барои ҷамоатҳои минтақавӣ низ самаранок истифода бурдан лозим мебошад.

Аммо тибқи ақидаи мо, механизми ташкилие, ки принсипҳои ҳуқуқиро пешбинӣ менамояд, кифоя набуда, дар ин раванд, ба базаи мустаҳками механизмҳои иқтисодӣ такя кардан лозим аст. Раванди имрӯзаи рушди иқтисодии давлат ба ҳалли масъалаҳои экологӣ таваҷҷуҳи на он қадар калон зоҳир намуда истодааст. Дар ин маврид, таҳияи механизмҳо, воситаҳо, роҳҳо ва фишангҳоеро ба роҳ мондан зарур аст, ки

масъалаҳои таъмини бехатарии экологии истифодаи захираҳои замин ва обро дар соҳаи кишоварзӣ дар оянда ҳал намояд.

Ҷанбаҳои амалии истифодаи захираҳои замину об дар соҳаи кишоварзӣ имрӯз аз зарурати муайян намудани самтҳои афзалиятноки рушди муносибатҳои заминдорӣ дар соҳаи кишоварзӣ, асосноккунии имконпазирии тағйироти институтсионалии сохтори муносибатҳои заминдорӣ дар заминаи таъмини бехатарии экологии истифодаи захираи заминҳои кишоварзӣ барои мутаносиб намудани такрористеҳсоли зироатҳои кишоварзӣ ва ҳосилнокии иқтидори заминҳои кишоварзиро ба миён овардааст.

Вобаста ба ин, пешниҳод менамоем, ки асосҳои илмии механизми ҳамаҷонибаи пешгирии хавфҳои аз ҷиҳати экологӣ истифодаи бехатари заминҳои кишоварзӣ тавассути:

- баланд бардоштани маърифати экологии заминистифодабарандагон дар доираи истифодаи экологии заминҳои кишоварзӣ;
- фаъол гардонидани вазифаҳои назорати риояи нишондиҳандаҳо ва меъёрҳои бехатарии экологии истифодаи заминҳои кишоварзӣ ва татбиқи онҳо дар амалияи кишоварзӣ;
- муайян намудани манбаъҳои алтернативии маблағгузорӣ барои тадбирҳои нигоҳдорӣ ва барқарорсозии ҳосилнокии хок ва баланд бардоштани ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ;
- ҷалби механизмҳои бозории идоракунии ҳолати экологии заминҳои кишоварзӣ ва баланд бардоштани ҳосилнокии онҳо;
- пурзӯр намудани назорати давлатӣ дар самти вайрон намудани қоидаҳои истифодаи заминҳои кишоварзӣ, ба эрозия гирифтор намудани хок, таъсири антропогенӣ, вайрон намудани экосистемаҳои табиӣ ва муҳити зист ба роҳ монда шавад.

Аз ҷумлаи механизмҳои ноил шудан ба ҳадафҳои экологӣ дар иқтисодиёти истифодаи табиат инҳоянд: танзими мустақим тавассути таъсири маъмурӣ, ҳуқуқӣ ва техникии давлат барои дастгирии тамоюлҳои мусбат ва рафъи оқибатҳои манфӣ ва ҳавасмандгардонии иқтисодӣ (танзими ғайримустақим) ба воситаи рушди механизмҳои бозорӣ. Дар таҷрибаи бисёр кишварҳои аз ҷиҳати кишоварзӣ пешрафта, танзими иқтисодӣ ҳамчун илова ба танзими бевоситаи давлатӣ тавассути истифодаи диверсификатсияи маҷмуи механизмҳо ва воситаҳое ба роҳ монда мешаванд, ки ба мотиватсия ва ҳавасмандгардонии бехатарии экологӣ дар самти истифодаи заминҳои кишоварзӣ нигаронида шудаанд [7, с. 115].

Истифодаи усулҳои таъсиррасонии мустақим, дорои хусусияти дастурӣ ва назорати қатъӣ аз болои иҷрои корҳо буда, такмили қонунгузории замин ва ҷорӣ намудани низоми муҷозот нисбати субъектҳои хоҷагидорӣ, ки дар амалияи хоҷагидорӣ принсипҳои бехатарии экологиро иҷро намекунанд ва нисбати иҷрои онҳо беэътиноӣ

зоҳир менамоянд, ки дар ин маврид, пурзӯр намудани назорати давлатиро пешбинӣ менамояд. Чунин дахолати ташкилӣ-ҳуқуқии давлат барои рафъи зиддиятҳои муҳити бозор ва пурзӯр намудани тадбирҳо оид ба пешгирии бад шудани ҳолати мелиоративии заминҳои кишоварзӣ нигаронида шудааст.

Истифодаи усулҳои таъсиррасонии ғайримустақим, фаъол гардонидани манфиатҳо, мотиватсия ва ҳавасмандгардонии экологиро барои истифодаи бехатарии заминҳои кишоварзӣ тавассути дастгирии дохилии давлатӣ, сиёсати буҷетӣ ва қарзӣ таъмин намуда, имкон медиҳад, ки мушкилот берун аз худтанзимкунии бозор ҳал карда шавад.

Барои роҳандозии механизми самараноки танзими бехатарии экологии истифодаи захираҳои заминҳои кишоварзӣ шарти асосӣ таносуби мутавозини танзими ҳифзи заминҳои кишоварзӣ аз ҷониби муассисаҳои давлатӣ ва хусусӣ ва фаъолияти онҳо дар асоси принсипҳои этикаи экологӣ ва адолати иҷтимоӣ ташкил карда мешаванд.

Ҳамин тариқ, айни замон ҳалли масъалаҳо ва вазифаҳои асосии раванди дигаргунсозӣ, яъне бартараф намудани дигаргунсозии сохтори механизмҳои иқтисодии мавҷуда дар истифодаи заминҳои кишоварзӣ ба миён омадааст, ки дар ин раванд, вазифаҳои мотиватсионӣ ва ҳавасмандгардонӣ, баланд бардоштани самаранокии экологии онро пурзӯр менамояд.

Равишҳое, ки мо ҷиҳати таъмини бехатарии экологии истифодаи захираҳои замин дар соҳаи кишоварзӣ пешниҳод менамоем, бо истифода аз механизмҳои: институтсионалӣ, назоратӣ, фискалӣ, ҷубронӣ ва ташкилӣ амалӣ карда мешаванд, ки дар комплекси онҳо таъсири синергетикӣ дар зери таъсири расмикунонӣ, назорат, ҷазо ва ҳавасмандгардонӣ ба роҳ монда мешавад (Расми 1).

Азбаски ташаккули сохтори самаранокии фаъолияти кории хоҷагиҳои деҳқонӣ дар марҳилаи тағйирёбии доимӣ қарор дорад ва механизмҳои бозорӣ ҳанӯз самаранок нестанд, бояд маҷмуи механизмҳое фаъол карда шаванд, ки тавонанд субъектҳои соҳибкориро ба таври кофӣ танзим ва ҳавасманд намоянд, то ин ки фаъолияти ҳифзи муҳити зистро дар самти истифодаи заминҳои кишоварзӣ дар манотиқи кишвар хуб ба роҳ монанд. Дар назар доштан лозим аст, ки комёбиҳои системаи маъмурӣ-фармондиҳӣ татбиқи усулҳои танзими бевоситаи давлатии муносибатҳои заминро сода намуда, тавассути санадҳои ҳуқуқӣ ва ҳокимияти иҷроияи шаҳру ноҳияҳо ташкил карда мешаванд.

Ҳамин тариқ, механизми самараноки таъмини бехатарии экологии истифодаи захираҳои замин дар соҳаи кишоварзӣ бояд тадбирҳои дорои хусусияти институтсионалӣ, назоратӣ, фискалӣ, ҷубронӣ ва ташкилиро дар маҷмуъ, дар бар гирад.

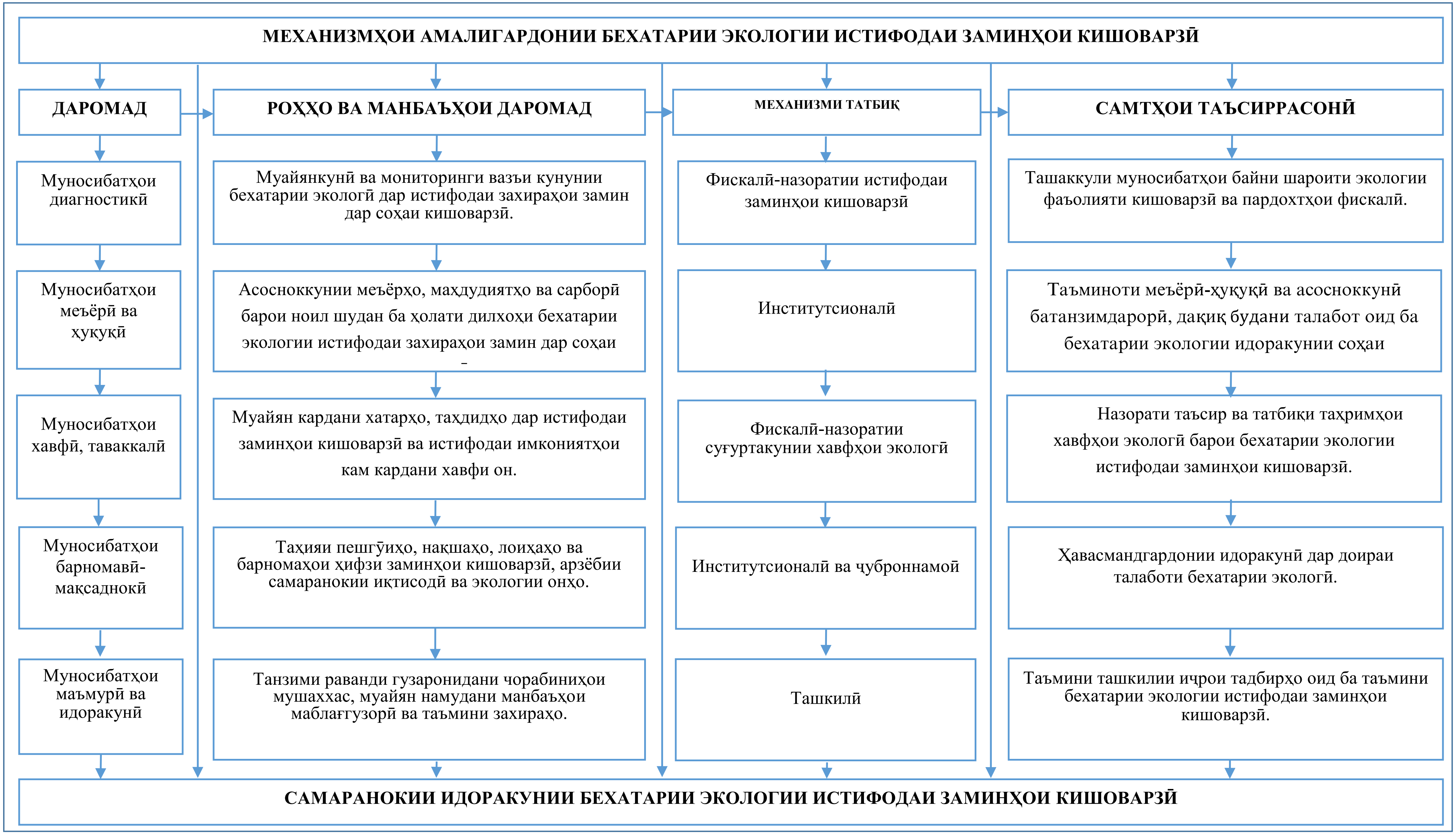

Расми 1. - Механизмҳои татбиқи равишҳои таъмини бехатарии экологии истифодаи заминҳои кишоварзӣ (таҳияи муаллифон)

Вазифаҳои таъмини бехатарии экологии истифодаи захираҳои замин дар соҳаи кишоварзӣ ва тадбирҳои таъсири инструменталӣ берун аз доираи салоҳият дар чорчӯбаи комплекси механизмҳо оварда шудаанд.

Ҷадвали 2. - Доираи салоҳиятҳои механизмҳои институтсионалӣ

Нишондодҳои мақсаднок	Тадбирҳои зарурӣ
Ҳамоҳангсозии самараноки мақомоти идораи замин, аз ҷумла дар соҳаи кишоварзӣ.	Батартибдарорӣ ва муайян кардани ваколатҳои сохторҳои давлатӣ, ки масъалаи истифодаи заминро дар соҳаи кишоварзӣ ба таври уфуқӣ ва амудӣ ба танзим медароранд.
Таъмини реҷаи сарфакорона истифода бурдани заминҳои таъиноти кишоварзӣ ва кам кардани сарбории агросаноатӣ.	Ташаккули институт вобаста ба ҷорӣ намудани маҳдудиятҳои экологӣ дар истифодаи заминҳои кишоварзӣ.
Таъмини риояи талаботи бехатарии экологӣ, сарфи назар аз шакли истифодабарии заминҳои кишоварзӣ.	Ташаккули институти экологӣ вобаста ба нигоҳ доштани сарбориҳои экологӣ ҳангоми истифодаи заминҳои кишоварзӣ.
Муайян намудани афзалияти экологӣ дар ташаккули заминаҳои рушди бозори заминҳои кишоварзӣ.	Ташаккули санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва таъминоти методии бехатарии экологӣ.
Беҳтар намудани таъминоти молиявию қарзии субъектҳои истифодабарандагони заминҳои кишоварзӣ.	Таъминоти фаъолияти пурсамари қарздиҳии бонкӣ дар соҳаи кишоварзӣ ва рушди қарзҳои ипотекӣ.

Манбаъ: *коркарди муаллифон*

Барои ноил шудан ба ҳадафҳои муайян дар ислоҳоти институтсионалӣ амалинамоии тадбирҳои зерин зарур аст:

- давра ба давра азнавбаҳодиҳии қитъаҳои замин бо назардошти тағйирёбии нишондиҳандаҳои ҳолати экологӣ ва агрохимиявӣ барои мувофиқ ва муайян намудани арзиши иқтисодии онҳо, инчунин фароҳам овардани заминаи иттилоотӣ барои ба амал баровардани чорабиниҳои мелиоративӣ;

- муомилоти экологӣ (бартарияти манфиатҳои экологӣ бар манфиатҳои иқтисодӣ дар ҷараёни муомилоти гуногун бо заминҳои кишоварзӣ) дар бозори заминҳои кишоварзӣ;

- экологикунонии идоракунии фонди замин - асосноккунии экологии зарурати ба категорияҳои камарзиш (чарогоҳ, марғзор) гузаронидани заминҳои корам ва пешгирии тағйирёбии беасос дар таъиноти интихобшуда, махсусан дар самти зиёд кардани сарбории иқтисодӣ (дигаргунсозии аз ҷиҳати экологӣ харобиовар).

Механизми институтсионалии таъмини бехатарии экологии истифодаи захираҳои замин дар соҳаи кишоварзӣ, муқаррар намудани меъёрҳо ва «Қоидаҳои» ҳамкории субъектҳои кишоварзӣ ва танзими равандҳои истифода, ҳифз ва такрористеҳсоли заминҳои кишоварзиро пешбинӣ менамояд.

Дар доираи механизми институтсионалӣ ҷузъҳои ташкилёбии фаъолияти институтҳои давлатӣ, хусусӣ ва худи ҷузъи институтсионалӣ,

ки бо ташаккул ва такмили институтҳо, маҳдудиятҳо ва мушкилоти мавҷударо дар доираи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ҳал намудан зарур мебошад.

Механизми ташкилӣ, доиравӣ ва сохторӣ субъектҳои идоракуниро дар истифодаи захираҳои замину об дар соҳаи кишоварзӣ дар сатҳҳои маҳаллӣ, минтақавӣ ва ҷумҳуриявӣ, салоҳият ва масъулияти онҳо, бартараф намудани такрори вазифаҳо, тартиби ҳамкориҳо ва муайян кардани онҳо, дараҷаи масъулият барои дуруст истифода бурдани ваколатҳоро муайян мекунад. Яъне механизми муассири институтсионалӣ ва ташкилӣ бояд ҳам ба таври амудӣ ва ҳам ба таври уфуқӣ тартиб дода шавад.

Механизми институтсионалии истифодаи экологии захираҳои замин дар соҳаи кишоварзӣ ва бехатарии инҳоро дар стратегияҳои рушд, қонунгузории экологӣ ва иқтисодӣ (амрҳо, фармонҳо, дастурҳо, дастурамалҳо, мактубҳо, шарҳҳо оид ба истифода, ҳифз ва барқарорсозии захираҳои замин), дар барномаҳои мақсадноки экологӣ, нақшаҳо ва лоиҳаҳои истифода, ҳифз ва такрористеҳсоли заминҳои кишоварзӣ бояд васеъ роҳандозӣ карда шаванд.

Чорабиниҳои дорои хусусияти назоратӣ-фискалӣ ба пурзӯр намудани масъулияти заминдорон ва заминистифодабарандагон барои риояи талаботи бехатарии экологӣ ҳангоми истифодаи заминҳои таъиноти кишоварзӣ нигаронида шудаанд (Ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. - Доираи салоҳиятҳои механизми назоратӣ-фискалӣ

Аломатҳои мақсаднок	**Тадбирҳои зарурӣ**
1	2
Мутобиқсозии шароити иқтисодии субъектҳои истифодабарандагони замин, ки пардохтҳоро дар шароити гуногуни муҳити зист амалӣ мекунанд.	Баҳисобгирии ҷанбаҳои экологии истифодаи захираҳои замин дар соҳаи кишоварзӣ ва инъикоси онҳо дар ҳисоботи оморӣ, хориҷ кардани арзиши объектҳои муҳофизатӣ аз манбаи андози замин.
Беҳтар намудани таъминоти иттилоотии субъектҳои идоракунии заминҳои кишоварзӣ бо мақсади таъмини саривақтии қабули қарорҳо аз ҷиҳати экологӣ самаранок.	Мутобиқшавӣ-экологӣ ва заминсозӣ, таъмини маводи баландсифати картографӣ, арзёбии замин ва инъикоси онҳо дар дигар ҳуҷҷатҳои дастрасии ҷамъиятӣ.
Баланд бардоштани устувории экологии истифодаи заминҳои кишоварзӣ, фароҳам овардани шароит барои худидоракунии субъекти заминистифодабарандагон.	Таъмини мувозинати истифодаи заминҳои кишоварзӣ бо тақсимоти ҳудудӣ мувофиқ ба шароити экологӣ ва ҳифзи муҳити зист.
Пурзӯр намудани назорат ва мониторинги экологӣ дар истифодаи заминҳои кишоварзӣ.	Автоматикунонии мониторинги ҳолати истифодаи экологии замин, ташкили кадастри экологии заминҳо ва дастрас намудани онҳо ба заминистифодабарандагон ва кормандони илм.

Ҳифзи заминҳои кишоварзӣ, пешгирии дигаргуниҳо ва пайомадҳои экологӣ ва харобиовар дар истифодаи заминҳои кишоварзӣ.	Ҷорӣ намудани назорати катъӣ аз болои риояи реҷаи истифодаи мақсадноки замин ва асосҳои тағйир додани истифодаи мақсадноки замин.
Баланд бардоштани дараҷаи масъулият барои риояи шартҳои бехатарии экологии истифодаи заминҳои таъиноти кишоварзӣ.	Пурзӯр намудани назорати давлатӣ бо мақсади пешгирии риояи талаботи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар самти бехатарии экологии истифодаи заминҳои кишоварзӣ.
Муҳайё намудани шароит барои аз нав тақсим кардани заминҳои кишоварзии қаноатбахш ба заминдороне, ки ҳангоми истифодаи заминҳо талаботи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар самти бехатарии экологӣ риоя менамояд, инчунин роҳандозии истифодаи пулакии заминҳои кишоварзӣ, нигоҳ доштани агроландшафтҳо.	Такмил додани усули баҳодихии пулии заминҳои кишоварзӣ ва махзани андози замин бо назардошти хусусиятҳои экологии онҳо.
Нигоҳ доштани тамоюлҳои манфие, ки ба бад шудани сифати хок оварда мерасонад.	Ҷорӣ намудани ҷаримаҳо барои ифлоснамоии замин ва бад намудани ҳолати мелиоративии онҳо ҳамчун қисми андози экологӣ.

Манбаъ: *коркарди муаллифон*

Роҳандозӣ ва истифодаи мақсадноки замин, нигоҳ доштани қобилияти истифодаи экологӣ ва бехатарии он, ташкили системаи муҷозоти сахт барои вайрон кардани ин талаботҳо, ситонидани ҷуброни пурраи зарар (давлат ё ширкате, ки давлат намояндагӣ мекунад) барои расонидани зарари ифлосшавии замин, аз даст додани ҳосилхезии он, паст намудани маҳсулнокии маҳсулоти кишоварзӣ ва дигар хосиятҳои фоиданоки заминҳои кишоварзӣ амалӣ карда мешавад.

Механизми ҷубронии бехатарии экологии истифодаи захираҳои замин дар соҳаи кишоварзӣ дорои ҳавасмандгардонии иқтисодӣ ҳамчун фишангҳои тавонои ҳавасмандгардонии корхонаҳои кишоварзӣ ба истифодаи самаранок ва ҳифзи заминҳои кишоварзӣ равона гардидааст [5, с. 27]. Воситаҳои мазкур ба тадбирҳои таъсири иқтисодӣ мансубанд, ки ба тағйир додани ҳолати молиявӣ ва амволи субъекти заминистифодабарандагон, корхонаҳои кишоварзӣ, хоҷагиҳои деҳқонӣ бо мақсади баробар кардани номутаносибии байни бехатарии экологии фаъолияти иқтисодӣ дар соҳаи кишоварзӣ ва самаранокии иқтисодии он нигаронида шудаанд (Ҷадвали 4).

Ҷадвали 4. - Доираи салоҳиятҳои механизми ҷубронӣ

Аломатҳои мақсаднок	Тадбирҳои зарурӣ
Пешгирӣ аз раванди ифлосшавии заминҳои кишоварзӣ аз ҷониби дигар объектҳои соҳаҳои иқтисодӣ ва корхонаҳои саноатӣ.	Муайян намудани субъектҳое, ки таъсири бештар ба муҳити зист мерасонанд ва роҳандозии лоиҳаҳои муштарак дар самти ҳифзи муҳити зист ва истифодаи заминҳои кишоварзӣ.

Васеъ намудани майдони заминҳои дар марҳалаи муҳофизат, баркароркунӣ, фаъол гардонидани чорабиниҳо дар самти ҳифзи замин.	Муҳайё намудани заминаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ фоиданок ҳангоми татбиқи чорабиниҳои ҳифзи муҳити зист ва ихтиёран қабул намудани маҳдудиятҳои экологӣ.
Капитализатсияи экологӣ ҳамчун омили ба даст овардани бартариҳо дар рақобатпазирӣ.	Баланд бардоштани ҷолибияти сармоягузорӣ ба истифодаи заминҳои кишоварзӣ тавассути интишори симои экологии субъект - «рейтинги санҷиши экологӣ».
Бехтар намудани таъминоти молиявии инфрасохтори кишоварзӣ дар истифодаи заминҳои обёришаванда дар асоси ҳамкории давлат бо бахши хусусӣ.	Муҳайё намудани системаи фондҳои барқароркунӣ, такрористеҳсолкунӣ ва ҳифзи заминҳои таъиноти кишоварзӣ.
Кам кардани хавфи истифодаи заминҳои кишоварзӣ.	Ташаккули суғуртаи соҳаи аграрӣ, фонди таъминотӣ.
Ҳавасмандгардонӣ ҳангоми ҷорӣ намудани технологияҳои сарфакунандаи захираҳо ва аз ҷиҳати экологӣ бехатар дар равандҳои идоракунии кишоварзӣ.	Рушди кластерҳо, марказҳои машваратӣ ва иттилоотии технологӣ ва экологӣ, таҳияи барномаҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ.

Манбаъ: *коркарди муаллифон*

Тадбирҳои дорои хусусияти ҷубронкунанда бояд камбудиҳои заминаи молиявӣ-молиро бо роҳи ситонидани ҷуброни зарар аз заминистифодабарандагон, корхонаҳои кишоварзӣ, хоҷагиҳои деҳқонӣ, ки ҳангоми ба ҳолатҳои зерин рӯ ба рӯ шудан пурзӯр намояд:

- дар натиҷаи истифодаи нодуруст аз муомилоти кишоварзӣ баровардани заминҳо;
- ҳангоми риоя накардани талаботҳои экологӣ;
- талафоте, ки дар натиҷаи камшавии ҳосили умумии маҳсулоти растанӣ ба вуҷуд омадаанд;
- нокифоя ё маҳдуд истифода бурдани нуриҳои минералӣ ва воситаҳои химиявии барои муҳофизати растаниҳо баробаркардашуда;
- пурра ё қисман ҷуброни хароҷот барои баланд бардоштани ҳосилхезии замин ва беҳтар кардани ҳолати экологӣ ва мелиоративии онҳо.

Маҷмуи механизмҳои бехатарии экологии истифодаи замин дар соҳаи кишоварзӣ, ҳамоҳангии тадбирҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ҳавасмандгардонӣ ва назорат, ки такмили системаи идоракунии муносибатҳои заминро дар соҳаи кишоварзӣ тавассути расмиёти ташкилӣ, гузаштан ба заминсозӣ, системаи сифатан нави замин (аппаратҳо) дар асоси экологикунонии истифодаи онҳоро таъмин менамояд (Расми 2).

Механизми ташкили таъмини бехатарии экологии истифодаи захираҳои замин дар соҳаи кишоварзӣ маҷмуи чорабиниҳои ташкилӣ, идоракунӣ ва меъёрие мебошанд, ки ба раванди истифодаи заминҳои кишоварзӣ таъсир расонида, онро ба самти истифодаи бехатарии экологӣ

равона мекунанд. Аз ин рӯ, он тамоми маҷмуи механизмҳои иқтисодии истифодашавандаро фаро гирифтааст ва онро ҷудогона баррасӣ кардан мумкин нест, зеро механизми ташкили татбиқи сиёсати экологиро дар соҳаи кишоварзӣ таъмин мекунад (ҳамкории самараноки мақомоти идоракунии заминҳои кишоварзӣ, инвентаризатсияи заминҳои кишоварзӣ, идоракунии замин ва заминсозӣ, минтақабандӣ, ҳамоҳангсозии фаъолияти ҳифзи замин, маъмурияти андозбандии замин, ташкили ҳавасмандгардонии иқтисодӣ ва тадбирҳои ҳифзи замин ва ғайра).

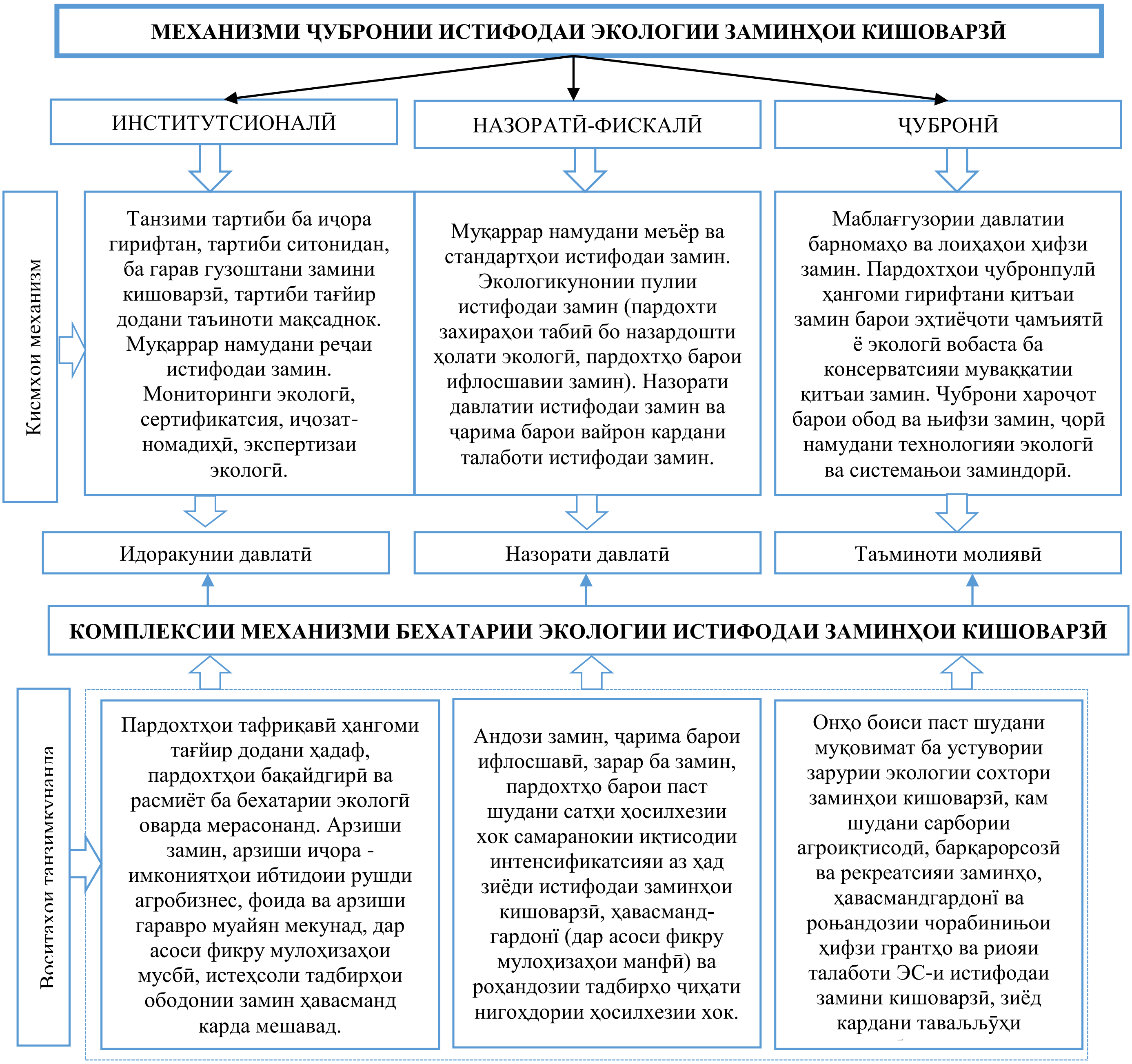

Расми 2. - Унсурҳои комплекси механизми таъмини бехатарии экологии истифодаи заминҳои кишоварзӣ (таҳияи муаллифон)

Нақши пешбарии ниҳодҳои давлатӣ дар ташаккул ва фаъолияти механизми ташкилии таъмини бехатарии экологии истифодаи замин ва

захираҳои об дар соҳаи кишоварзӣ ба чашм мерасад. Вале вақтҳои охир дар ҷомеаи илмӣ дар бораи зарурати ташкили маҷмуии муносибат ба идоракунӣ бо истифода аз неруи муассисаҳои хусусӣ, масалан, ташкили назорати ҷамъиятӣ ба истифодаи экологии заминҳои кишоварзӣ, худидоракунии ҷамоатҳои деҳот, паҳн намудани технологияҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ барои таъмини амнияти экологӣ ба назар намерасад.

Муайян намудани мушкилоти мавҷудаи соҳаи таъмини бехатарии экологии истифодаи захираҳои замин дар хоҷагии қишлоқ ва омилҳое, ки ба ҳалли мушкилоти онҳо монеа эҷод менамоянд, имконият фароҳам меорад, ки самтҳои ҳал ва воситаҳои таъмини онҳо муайян карда шаванд (Расми 3.).

Таҳлили мушкилоти ҷории таъмини бехатарии экологии истифодаи заминҳои кишоварзӣ имкон медиҳанд, ки мушкилоти ҷойдошта дар ин соҳа муайян карда шуда, бартараф намудани хатарҳоро бо муқаррар намудани воситаҳои мушаххаси таъсиррасонӣ ба онҳо дар доираи механизми маҷмуии пешгирии таҳдидҳо ба бехатарии экологии истифодаи заминҳои кишоварзӣ пешниҳод намоем.

Ин механизмҳо метавонанд истифодаи заминҳои кишоварзӣ ва сатҳи ҳосилнокии зироатҳоро беҳтар намуда, роҳҳои аз гардиши кишоварзӣ берун намудани заминҳоро пешгирӣ ва ҳолати мелиоративии заминҳоро хуб намоянд.

Ҳамзамон, заминистифодабарандагон дастурамал ва қоидаҳои истифодаи заминҳои кишоварзии аз ҷиҳати экологӣ бехатарро риоя намуда, таъсири анропогенӣ ба муҳити атрофро коҳиш медиҳанд. Ҳангоми риоя шудани қоидаҳои экологӣ, агротехникӣ ва мелиоративӣ сатҳи ҳосилнокии заминҳои кишоварзӣ барқарор шуда, гомуси табиии хок таъмин карда мешавад.

Ҳамин тариқ, бехатарии экологиро дар саросари ҷаҳон метавон яке аз мушкилоти асосӣ ва афзалиятнок арзёбӣ кард. Барои нигоҳ доштан ва муҳофизат намудани замин, алалхусус, муҳити зист, ҷазоро барои вайронкуниҳо пурзӯр намуда, механизми назорати истифодаи заминро дар соҳаи кишоварзӣ такмил додан лозим аст.

РОҲҲОИ ҲАЛЛИ МУШКИЛОТИ ТАЪМИНИ БЕХАТАРИИ ЭКОЛОГИИ ИСТИФОДАИ ЗАМИНҲОИ

МУШКИЛОТИ ҶОРӢ

- Баланд бардоштани истифодаи интенсивии заминҳои кишт
- Сохтори нобаробарии истифодаи нуриҳои минералӣ
- Зиёд намудани заминҳои шудгор
- Кам намудани майдони заминҳои ғайриқаноатбахш
- Эрозияи хок
- Баланд шудани истифодаи маводҳои химиявӣ
- Зиёд шудани истифодаи пестидитҳо
- Кам шудани моддаҳои органикӣ дар хок, паст шудани ҳосилнокии он, аз байн рафтани ҳосилхезии табиии хок.
- Тавозуни манфии дар раванди андохтани моддаҳои ғизоӣ дар хок.

ОМИЛҲОИ ТАЪСИРРАСОН ДАР ҲАЛЛИ МУШКИЛОТ

- Назорати доимӣ барои ноил шудан ба ҳадафҳои амнияти озуқаворӣ.
- Истифодаи зиёди заминҳои корам, набудани имкониятҳо барои аз истифода гирифтан ва гузаронидани чорабиниҳои мелиоративӣ.
- Набудани заминҳои захиравӣ барои истифода
- Зиёд шудани майдони заминҳои ба эрозияи хок гирифторшуда.
- Зиёд шудани майдони заминҳои ғайриқаноатбахш ва шӯршуда.
- Истифодаи нуриҳои нитрогенӣ ва набудани тавозун ҳангоми андохтани ғизо ба хок.
- Ҷамъшавии моддаҳои заҳролуд ҳангоми андохтани нуриҳои органикӣ ва такшин шудани онҳо боиси паст шудани
- Паст будани вазъи моливии заминистифодабарандагон ва андохтани нуриҳои дорои арзиши паст боиси бад шудани ҳолати мелиоративии заминҳои кишоварзӣ мегардад

ДОИРАИ ҲАЛЛИ МУШКИЛОТ

- Назорати нишондиҳандаҳои таносуби заминҳои корам ва заминҳои аз ҷиҳати экологӣ муътадилшаванда, аз гардиши кишоварзӣ баровардани заминҳои ғайриқаноатбахш барои барқароркунии ҳолати мелиоративии онҳо, зиёд кардани майдони заминҳои обӣ.
- Аз майдони заминҳои кишоварзӣ берун намудани заминҳои ғайриқаноатбахш, камҳосил, марғзорҳо, ҷангалзорҳо, гузаронидани чорабиниҳои мелиоративӣ, маблағгузориҳои давлатӣ.
- Мутавозинии кишти зироатҳо, зиёд намудани заминҳои корам ва чарогоҳҳо аз ҳисоби заминҳои ғайриқаноатбахш.
- Татбиқи усулҳои сарфакоронаи хоҷагидорӣ, фаъол гардонидани тадбирҳои зидди эрозия.
- Истифодаи нуриҳо вобаста ба баланд бардоштани ҳосилхезии табиӣ, пешгирии ифлосшавии замин бо пеститсидҳо, партовҳо ва дигар моддаҳои ифлоскунанда.

ВОСИТАҲОИ ТАДБИҚИ ҚАРОРҲО

- Ҷуброни барқароркунӣ барои гирифтани заминҳои харобшуда ва бесамар барои барқарорсозӣ ё ренатурализатсияи оянда.
- Ҷуброни пулӣ ё молӣ, ҷарима барои ғайрисамаранок истифодабарии заминҳо, пардохти ҷуброн барои вайрон намудани меъёрҳои экологии истифодаи замин
- Ҷарима барои риоя накардани тартиби киштгардон дар минтақаи дахлдор, алалхусус дар заминҳои обёришаванда, ҷуброни зарар ҳангоми истифода набудани замини корам
- Маблағгузорӣ ва ҷуброни кори иҷронашуда
- Стандартҳои истифодаи нуриҳои маъданӣ, дастурамалҳои нархгузорӣ.
- Имтиёзҳои андозӣ барои истифодаи воситаҳои биологии ҳифзи растаниҳо, субсидияҳо ва маблағгузориҳои давлатӣ барои хариди маҳсулоти биологӣ.
- Назорати таркиби моддаҳои ғизоӣ дар хок, шаҳодатномакунии бо хулосаю тавсияҳо ва меъёри тағйирёбии меъёрҳои ворид намудани моддаҳои органикӣ ва нуриҳои минералӣ

Адабиёт

1. Арабов Ф.П. Инвестиционное обеспечение эколого-экономического развития сельского хозяйства / Ф.П. Арабов // Экономика сельского хозяйства России. - 2022. - №2. - С. 88-93. - DOI 10.32651/222-88. - EDN RDIWFS.

2. Арабов Ф.П. Механизм регулирования эколого-экономического использования земельных ресурсов для устойчивого развития / Ф.П. Арабов, Р.К. Асомуддини // Вестник университета Российско-Таджикский (Славянский) университет. - 2019. - №4(68). - С. 80-89. - EDN DHZGZL.

3. Бахтиери И.М. Дурнамои рушди стратегии комплекси озуқавории ҷумҳурӣ дар низоми комплекси агросаноатӣ / И.М. Бахтиери, Ҷ.Ҳ. Тағоев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2023. - №5. - Р. 61-70. - EDN LBCGPC.

4. Давлатали Ш. Экономическая эффективность использования земли в аридных зонах: на материалах Хатлонской области / Ш. Давлатали. - Душанбе: Типография "ДДОТ", - 2021. - 124 с. - ISBN 978-99975-398-4-7. - EDN KOYTQB.

5. Зиеев Б.С. Экономико-экологический аспект регулирования регионального землепользования / Б.С. Зиеев, Ф. Арабов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2018. - №3. - С. 25-31. - EDN XWXSPJ.

6. Исайнов Х.Р. Земельно-водные ресурсы сельскохозяйственного назначения Республики Таджикистан: эколого-экономические и инвестиционные аспекты / Х.Р. Исайнов, Ф.П. Арабов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2019. - №8. - С. 15-22. - EDN WHNTCZ.

7. Исайнов Х.Р. Инвестиции в земельно-водных ресурсов Таджикистана: механизм управления их эколого-экономического использования / Х.Р. Исайнов, Ф.П. Арабов. - Душанбе: Таджикский государственный университет, 2021. - 194 с. – ISBN 978-99975-52-15-0. - EDN UOMVQQ.

8. Исайнов Х.Р. Эффективность перспективных мелиоративных технологий в орошаемом земледелии Таджикистана / Х.Р. Исайнов, Э.Н. Шералиев // Природообустройство. - 2010. - №4. - С. 96-101. - EDN NCMVTR.

9. Исайнов Ҳ.Р. Рушди инноватсионии зироаткории лалмӣ дар минтақаҳои кӯҳии вилояти Хатлон / Ҳ.Р. Исайнов, Ф.Ш. Муминов // Паёми политехникӣ. Бахши: Интеллект. Инновация. Инвестиция. - 2021. - №3(55). - Р. 83-87. - EDN DPTNWJ.

10. Комилов Б. Такмили механизми танзими давлатии истифодаи захираҳои заминҳои кишоварзӣ (дар мисоли минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон) / Б. Комилов, Э. Шералиев, Д. Тагоев. - Душанбе: Типография ТНУ, - 2020. - 170 с. - ISBN 978-4-16-004577-1. – EDN ZHHBPD.

11. Одинаев Х.А. Теоретические аспекты формирования устойчивого землеползования в регионе и механизмы его регулирования / Х.А. Одинаев, М.С. Джоналоев // Таджикистан и современный мир. - 2022. - №2(78). - С. 106-113. - EDN SZHKWT.

12. Содиков К.А. Совершенствование механизма управления водно-ирригационного потенциала аридного региона: эколого-экономический аспекты / К. А. Содиков. - Душанбе: Таджикский национальный университет, - 2021. - 169 с. - ISBN 978-99975-398-6-1. - EDN IHUCLU.

13. Тагоев Д.Х. Состояние использования земельных ресурсов в сельском хозяйстве РТ и ее регионов / Д.Х. Тагоев, Н.Б. Комилов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2019. - №3-2. - С. 170-180. - EDN SYJZYO.

14. Шералиев Э.Н. Основные механизмы привлечения источников финансирования землепользования в сельском хозяйстве Таджикистана / Э.Н. Шералиев // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-

экономических и общественных наук. - 2014. - №2/10-1(152). - С. 72-78. - EDN VBGOUH.

15. Шералиев Э.Н. Теоретические аспекты формирования и развития механизма устойчивого землепользования в аридных регионах / Э. Н. Шералиев, М. С. Тешаев // Финансово-экономический вестник. - 2021. - №4(28). - С. 121-126. – EDN HAWIJF.

УДК:336.6

САРЧАШМАҲОИ МОЛИЯВИИ ТАЪМИНИ ИСТЕҲСОЛОТИ ВОРИДОТИВАЗКУНАНДАИ САНОАТИ ХӮРОКВОРӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Зияева Манижа Даврононвна *– номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи иқтисодиёти корхонаҳо ва соҳибкории Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рудакӣ 17.*

Қурбонов Гулбидин Аҷикович *- докторанти (PhD) кафедраи иқтисодиёти корхонаҳо ва соҳибкории Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рудакӣ 17. Телефон: +992 981-18-17-77, gulbidink@bk.ru*

Дар мақола масъалаҳои ҷустуҷӯ ва истифодаи оқилонаи сарчашмаҳои молиявии таъмини истеҳсолоти воридотивазкунандаи саноати хӯрокворӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ гардидааст. Такмили заминаҳои институтсионалии истеҳсолоти воридотивазкунандаи саноати хӯрокворӣ вобаста ба тағйирёбии вазъи имрӯзаи бозорҳои ватанӣ ва хориҷӣ ва инчунин, шиддатёбии рақобат байни истеҳсолкунандагон тавсиф дода шудааст. Сарчашмаҳои молиявии таъмини истеҳсолоти воридотивазкунандаи саноати хӯрокворechии мамлакат шарҳу тасвир ёфта, аз рӯйи хусусиятҳои гуногун гурӯҳбандӣ карда шудаанд. Воридоти умумӣ ва ҳаҷми сармояи хориҷӣ вобаста ба тақсимоти соҳавӣ таҳлил карда шуда, зарурати оқилона истифодабарии сармоягузориҳо ҳамчун сарчашмаи муҳимми таъмини истеҳсолоти воридотивазкунандаи саноати хӯроквории мамлакат асоснок карда шудааст. Дар қатори механизмҳои давлатии молиявии амалкунандаи таъмини истеҳсолоти воридотивазкунандаи саноати хӯрокворӣ як қатор чораҳои иловагии аҳаммияти дастгирикунанда ва ҳавасмандкунанда пешниҳод гардидааст.

Калидвожаҳо: *саноати хӯрокворӣ, истеҳсолот, воридотивазкунӣ, иқтисодиёт, бозор, сармоя, сарчашма, молия, давлат, рақобат, маҳсулот, ҳавасмандӣ, мусоидати давлатӣ.*

ФИНАНСОВЫЕ ИСТОЧНИКИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИМПОРТОЗАМЕЩАЮЩЕГО ПРОИЗВОДСТВА ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Зияева Манижа Даврононвна *– кандидат экономических наук, доцент кафедры экономики предприятия и предпринимательства Таджикского национального университета. Адрес: 734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17 Тел.: +992 981-18-17-77, gulbidink@bk.ru*

Курбанов Гулбидин Аджикович *- докторант (PhD) кафедры экономики предприятия и предпринимательства Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17 Тел.: +992 981-18-17-77, gulbidink@bk.ru*

В статье рассматриваются вопросы поиска и рационального использования финансовых источников для обеспечения производства импортозамещающей продукции пищевой промышленности Республики Таджикистан. Характеризуется совершенствование институциональной базы импортозамещающего производства

пищевой промышленности в связи с изменением современного состояния внутреннего и внешнего рынков, а также усилением конкуренции между производителями. Описаны и сгруппированы по разным признакам финансовые источники обеспечения импортозамещающего производства пищевой промышленности страны. Проанализированы общий объем импорта и объем иностранного инвестиции в разрезе отраслевого распределения, обоснована необходимость рационального использования инвестиций как важного источника обеспечения импортозамещающей продукции пищевой промышленности страны. В рамках действующих государственных финансовых механизмов обеспечения импортозамещающего производства пищевой промышленности предложены такие дополнительные меры поддерживающего и стимулирующего значения.

Ключевые слова: *пищевая промышленность, производство, импорт и обмен, экономика, рынок, капитал, источник, финансы, государство, конкуренция, продукция, стимулы, государственная помощь.*

FINANCIAL SOURCES FOR PROVISION OF IMPORT SUBSTITUTION PRODUCTION OF THE FOOD INDUSTRY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Ziyaeva Manizha Davronovna *– Candidate of Economic Sciences, associate proffessor department of business economics and entrepreneurship of NUT. Address: 734025, Dushanbe, 17 Rudaki Ave. Phone: +992 981-18-17-77, gulbidink@bk.ru*

Kurbanov Gulbidin Ajikovych *- doctoral student (PhD) of the department of business economics and entrepreneurship of NUT. Address: 734025, Dushanbe, 17 Rudaki Ave. Phone: +992 981-18-17-77, gulbidink@bk.ru*

The article deals with the search and rational use of financial sources to ensure the production of import-substituting products of the food industry of the Republic of Tajikistan. The improvement of the institutional base of import-substituting production of the food industry is characterized in connection with the change in the current state of the domestic and foreign markets, as well as increased competition between producers. Financial sources for ensuring import-substituting production of the country's food industry are described and grouped according to various criteria. The total volume of imports and the volume of foreign investment in the context of sectorial distribution are analyzed, the need for the rational use of investments as an important source of providing import-substituting products of the country's food industry is substantiated. Within the framework of the existing state financial mechanisms for ensuring import-substituting production of the food industry, such additional measures of supporting and stimulating value have been proposed.

Key words: *food industry, production, import and exchange, economy, market, capital, source, finance, government, competition, products, incentives, government assistance.*

Дар шароити муосир ҳангоме ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣи ватанӣ талаботи бозори дохилиро пурра таъмин карда наметавонад, корхонаҳои саноати хӯрокворӣ бо сабаби норасоии молиявӣ ва таҷдиди нокифояи технологӣ маҳсулоти рақобатпазир истеҳсол карда наметавонанд, сатҳи вобастагии бозори дохилии мамлакат аз вазъи бозорҳои хориҷӣ афзоиш ёфта, ҳамзамон, дар баробари таҳия ва татбиқи механизмҳо ва дастгириву ҳавасмандиҳои давлатии молиявӣ пайдо намудани сарчашмаҳои нави молиявии таъмини истеҳсолоти воридотивазкунандаи корхонаҳои саноати хӯрокворӣи мамлакат мубрам мегардад. Вобаста ба ин, ҷиҳати мусоидат намудан ба раванди татбиқи ҳадафҳои олии мамлакат таъмини амнияти озуқаворӣ ва дастрасии аҳолӣ ба ғизои хушсифат дар заминаи амалишавии «Барномаи

саноатикунонии босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020–2025» вобаста ба нокифоя будани воситаҳои буҷетии мамлакат, фаъол намудани ҷалб ва самаранок истифода намудани сармоягузориҳои ватаниву хориҷӣ зарурати хосса дорад.

Таъмини истеҳсолоти воридотивазкунӣ дар корхонаҳои саноати хӯрокворӣ ин самти муҳимми рушди бозори хӯроквории ватанӣ буда, заминаи асосии афзоиши шуғли аҳолӣ, коҳишдиҳии сатҳи вобастагии бозори дохилӣ аз маҳсулоти хӯрокворини воридотшаванда, таъминкунандаи мувозинати нархи маҳсулот ва ҳамзамон, нигоҳдории муътадилии нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот, ҳаҷми воридот ва содироти маҳсулоти хӯрокворӣ маҳсуб меёбад. Гузашта аз ин, таъмини муваффақи истеҳсолоти ба воридот нигаронидашудаи корхонаҳои саноати хӯрокворӣ метавонад ба афзоиши иқтидори содиротии соҳа мусоидат намуда, мавқеи маҳсулоти корхонаҳои саноати хӯрокворини мамлакатро тавассути истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазир дар бозорҳои хориҷӣ устувор намояд. Бо ин мақсад имрӯзҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаҳои институтсионалии таъмини истеҳсолоти воридотивазкунандаи корхонаҳои саноати хӯрокворӣ давра ба давра такмил дода мешавад, ки муҳимтарини онҳоро чунин тасвир кардан мумкин аст:

- Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сиёсати давлатӣ дар соҳаи саноат”;
- Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030;
- Барномаи давлатии мусоидат ба содирот ва воридотивазкунии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020;
- Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021–2025;
- Эълон гардидани солҳои 2022-2026 «Солҳои рушди саноат»;
- Барномаи саноатикунонии босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025;

Албатта, давра ба давра такмилёбии паҳлӯҳои институтсионалии таъмини истеҳсолоти воридотивазкунандаи саноати хӯрокворини мамлакат шаҳодат медиҳад, ки ҷиҳати амалигардонӣ ва инчунин, татбиқи саривақтии онҳо сарчашмаҳои боэътимоди молиякунонӣ зарур аст, гарчанде ки асоси механизмҳои молиявии онҳоро танҳо буҷети давлатӣ ташкил медиҳад.

Дар доираи илми иқтисодӣ имрӯзҳо баҳсҳои нотамоми гурӯҳбандии сарчашмаҳои молиявии таъмини раванди воридотивазкунии соҳаи саноат мавҷуд аст, ки тавсифҳои гуногуни назариявӣ ва методологӣ доранд. Барои таъмини истеҳсолоти воридотивазкунандаи корхонаҳои саноати хӯрокворӣ дар шароити муосир сарчашмаҳои молиякунонӣ дар натиҷаи фаъолияти мақсаднок ё дар натиҷаи фаъолияти молиявӣ-хоҷагидорӣ пайдо мегарданд. Сарчашмаҳои дигари молиявии ба корхонаҳои саноати хӯрокворӣ дастрасбуда, аз гирифтани фоида ё даромади аниқ таваккал доранд. Ҳангоми фаъолияти самраноки корхонаҳои саноати хӯрокворӣ

сармоягузороне, ки сармоягузорӣ намудаанд, метавонанд дивиденд ё дигар намуд даромади сармоягузории худро гиранд.

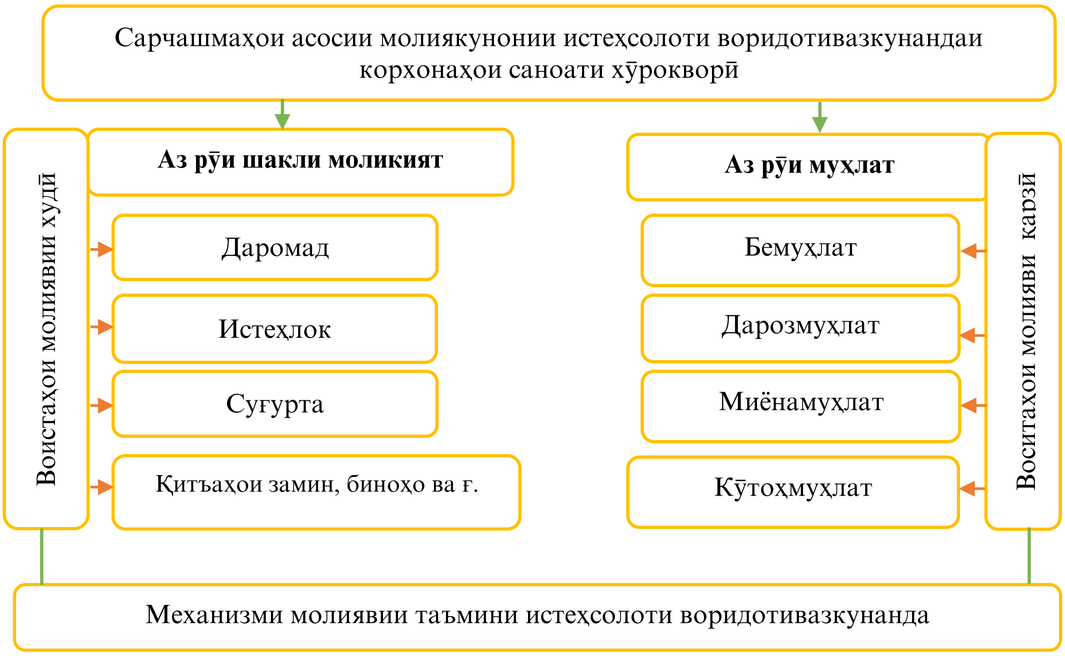

Расми 1. Сарчашмаҳои асосии молиявии истеҳсолоти воридотивазкунандаи корхонаҳои саноати хӯрокворӣ

Коркарди муаллифон.

Асосан захираҳои молиявӣ аз сарчашмаҳои асосии молиякунонӣ маншаъ гирифта, аз нигоҳи илмӣ тибқи хусусият, маҳак ва инчунин, таъйиноташон гурӯҳбандӣ карда мешаванд. Аммо барои пайдо намудани тасаввуроти бештари илмию таҳқиқотӣ ва инчунин, тасвири амалии онҳо гурӯҳбандии сарчашмаҳои асосӣ аз рӯйи хусусиятҳои шакли моликиятдорӣ (хусусӣ ва қарзӣ), аз рӯйи пайдошавӣ (дохилӣ ва дохилӣ), аз рӯйи муҳлат (бемуҳлат, дарозмуҳлат, миёнамуҳлат ва кӯтоҳмуҳлат) ҷолиб мебошад. Зеро маҳз чунин равиш бо назардошти таъсири омилҳои бекурбшавии асъори миллӣ, нокифоягии воситаҳои буҷетӣ ва инчунин, дигар сарчашмаҳои сармоягузориҳои давлатӣ метавонад сарчашмаи иловагӣ ва ё мувофиқро муайян намояд. «Механизми ҷалби сармоягузориҳои сандуқӣ, ки тавассути нархгузории воқеии коғазҳои қиматнок аз тарафи ширкатҳои саноатӣ барои сармоягузорон мебароранду ҷойгир менамоянд, муҳим мебошад» [6, с.50].

Қобили қайд аст, ки дар рушди саноати хӯроквории мамлакат бештар механизмҳои молиявии давлатӣ, бахусус воситаҳои буҷети давлатӣ, грантҳо ва сармоягузориҳои алоҳидаи давлатӣ истифода бурда мешаванд. Аз ҷумла ҳаҷми буҷети давлатии Тоҷикистон дар соли 2022 аз ҳисоби ҳамаи сарчашмаҳо ба ҳисоби 33, 2 млрд сомонӣ муқаррар гардида буд, ки хароҷоти он ба соҳаи саноат ва сохтмон ҳамагӣ ба миқдори 211811 ҳазор сомонӣ ҷудо карда шуда буд. Ин нишондиҳанда собит менамояд, ки барои татбиқи ҳадафҳои олии кишвар ва ҳамзамон, таъмини истеҳсолоти воридотивазкунандаи саноати хӯроквории мамлакат нокифоя мебошад. Аз ин сабаб, зарур меояд, ки барои ноил гардидан ба ҳадаф ва мақсадҳои саноатикунонии мамлакат, бахусус таъмини бозори озуқавории мамлакат тавассути таъмини истеҳсолоти воридотивазкунандаи саноати хӯрокворӣ

ва ба ҳамин васила, коҳиш додани сатҳи вобастагии бозори хӯроквории мамлакат аз бозорҳои беруна ҷалби самоягузориҳои ватанӣ ва хориҷӣ ҳамчун сарчашмаи иловагӣ зарур мебошад.

Таъсиси филиалҳои ширкатҳои хориҷӣ дар мамлакат мувофиқи мақсад мебошад. Ҳамзамон, таъсиси шароитҳои имтиёзнок барои ширкатҳои сармоягузории хориҷӣ ҷиҳати ташкили истеҳсолоте, ки тибқи фазои иқтисодӣ воридотивазкунанда мебошанд, мувофиқи мақсад мебошад [7, с. 80].

Вобаста ба сатҳи баланди мубрамияти масъалаи рушди соҳаи саноати мамлакат, бахусус таъмини истеҳсоли воридотивазкунандаи саноати хӯроквории мамлакат Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 декабри соли 2021 ҷиҳати коҳишдиҳии сатҳи вобастагии бозори хӯрокворӣ, нигаҳдории танзими нархи маҳсулоти озуқаворӣ вобаста ба иқтидори харидории аҳолӣ ва рушди минбаъдаи мамлакат, ҳалли масъалаҳои иҷтимоиву иқтисодӣ ва таъмин намудани иҷрои ҳадафҳои стратегии миллӣ, аз ҷумла раванди саноатикунонии босуръати кишвар солҳои 2022–2026-ро «Солҳои рушди саноат» эълон намуда буданд.

Тибқи маълумоти Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳаҷми воридоти умумии сармоягузории хориҷӣ дар соли 2021 718,3 млн доллари ИМА-ро ташкил додааст, ки аз он миқдор 342,2 млн доллари ИМА сармояҳои мустақим, 0,1 млн доллари ИМА сармояҳои портфелӣ ва 376,0 млн доллари ИМА дигар намуди сармояҳо мебошанд. Барои таъмини истеҳсолоти воридотивазкунандаи саноати хӯроквории мамлакат, бахусус ҷалби бештари сармоягузориҳои дохилӣ ва хориҷӣ зарур буда, вобаста ба ин, мақомоти дахлдори давлатӣ дар ин самт чорабиниҳои гуногун, ташаббус ва инчунин, корҳои муайяни ҳавасмандгардонии давлатиро анҷом дода буданд. Аз ҷумла, соли 2021 барои ҷалби сармоягузориҳои ватаниву хориҷӣ дар доираи лоиҳаҳои сармоягузории давлатӣ нақшаи воридоти маблағҳо дар сатҳи 104% ё баробари 182,2 млн сомонӣ иҷро гардида буд. Бахусус дар доираи 78 лоиҳаи сармоягузории давлатии амалкунанда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки маблағи умумии онҳо 42 млрд сомониро ташкил медиҳад, аз оғози татбиқ то соли 2022 дар маҷмуъ, 15,4 млрд сомонӣ маблағ аз худ гардид [8].

Ҷадвали 1. - Таҳлили ҷалби сармоягузории хориҷӣ ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2010 – 2021

солҳо	Ҷалби сармоя			Ҳамагӣ млн долл.ИМА
	мустақим	Дигар намуд сармояҳо	Сармояи портфелӣ	
2015	470,9	506,9	0,0	977,8
2016	434,2	408,4	0,1	872,7
2017	354,5	245,9	500,0	1100,4
2018	326,8	317,7	-	644,5
2019	345,9	261,1	0,1	607,1

2020	162,5	265,9	-	428,4
2021	342,2	376,0	0,1	718,3
ҳамагӣ	2437	2381,9	500,3	5349,2

Сарчашма: Таҳияи муаллифон дар асоси Омори сармоягузории хориҷӣ. Маълумотнома оид ба воридоти сармояи хориҷӣ ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2021. Маълумотҳои кушодаи Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон [манбаи электронӣ]. – URL: https://investcom.tj/about/35-malumoti-tarih.html (санаи муроҷиат: 30.05.2023).

Эзоҳ: тахти мафҳуми «Дигар намуди сармоягузорӣ» қарзҳои имтиёзнок ва дигар воситаҳои молиявӣ дар назар дошта мешавад.

Чӣ тавре ки аз ҷадвали 1 маълум мегардад, сармояи мустақим ба иқтисодиёти мамлакат тамоюлҳои гуногун дорад. Аз ҷумла, дар соли 2021 ҳамагӣ 342,2 млн доллари ИМА сармояи мустақим ворид гардидааст, ки ин нишондиҳанда нисбат ба соли 2015 128,7 млн долл. ИМА кам мебошад. Бо ҳамин гуна тамоюлҳо ҳаҷми умумии сармоягузориҳо ба иқтисодиёти мамлакат дар солҳои таҳлилӣ ҳамагӣ ба 5349,2 млн долл. ИМА баробар буд ва қариб 260 млн долл ИМА кам коҳиш ёфтааст.

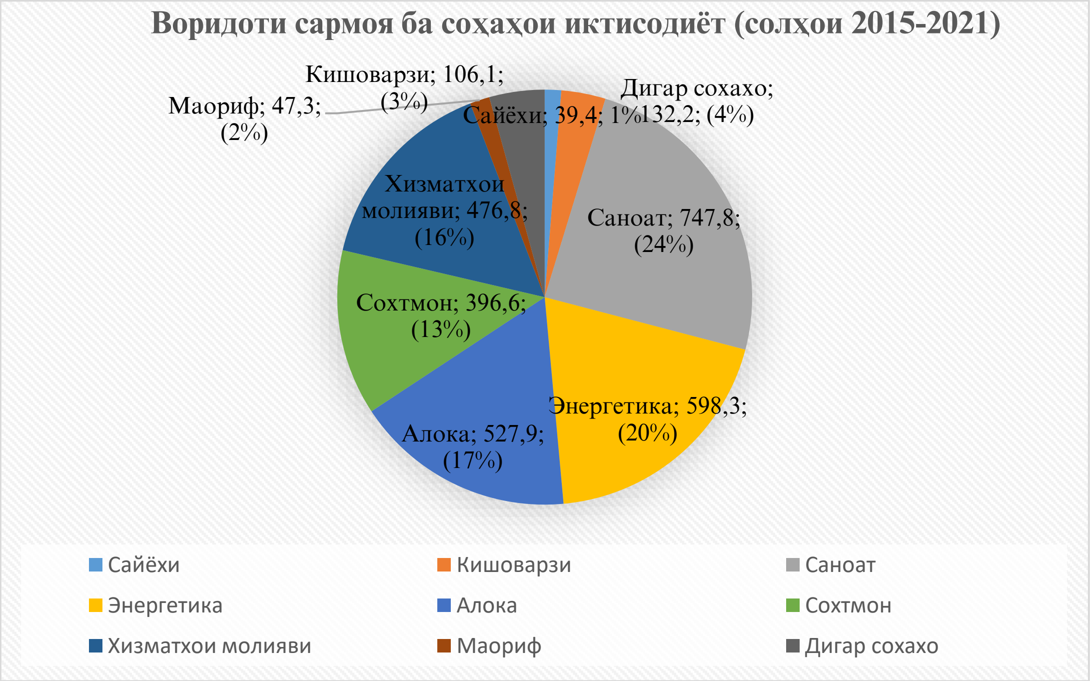

Расми 1. Воридоти дигар намуди сармоягузории хориҷӣ дар солҳои 2015-2021

Сарчашма: коркарди муаллифон тибқи маълумотҳои кушодаи Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. [манбаи электронӣ]. – URL: https://investcom.tj/about/35-malumoti-tarih.html. (санаи муроҷиат: 30.05.2023).

Аз маълумоти тасвирӣ аён мегардад, ки воридоти сармояи мустақими хориҷӣ дар солҳои 2015 - 2021 асосан ба соҳаҳои энергетика – 598,3 млн долл. ИМА, алоқа - 527,9 млн долл. ИМА, сохтмон – 396,6 млн долл. ИМА, хизматрасонии молиявӣ – 476,8 млн долл. ИМА, саноат – 747,8 млн

долл. ИМА, саноати хӯрока – 12,4 млн долл. ИМА, кишоварзӣ – 106,1 млн долл. ИМА, сайёҳӣ – 39,4 млн долл. ИМА, маориф – 47,3 млн долл. ИМА, саноати сохтмонӣ – 16,2 млн долл. ИМА ва дигар соҳаҳо – 132,2 млн доллари амрикоӣ равона шудааст.

Қайд намудан ба маврид аст, ки дар солҳои таҳлилӣ ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон беш аз 65 давлати ҷаҳон сармояи хориҷӣ ворид намудаанд, ки бештари онҳо аз ҷониби Ҷумҳурии Халқии Хитой – 3 млрд 252 млн долл. ИМА ё баробари 29,5%, Федератсияи Россия- 1 млрд 647,9 млн долл. ИМА ё баробари 15, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико – 712,8 млн долл. ИМА ё 6,5% сармоягузорӣ намудаанд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар тақсимоти соҳавӣ ҳиссаи сармоягузориҳои хориҷӣ дар соҳаи саноат нисбат ба дигар соҳаҳои иқтисодиёт назаррас мебошад. Аммо ин сармоягузориҳо танҳо 12,4 млн долл. ИМА ба соҳаи саноати хӯрокворӣ равона гардидааст, ки ҳиссаи зиёди сармоягузориҳои хориҷӣ ба саноати металлургия ва саноати сабук рост меояд. Ин нишондиҳандаҳо собит менамоянд, ки сармоягузорони хориҷӣ ба таъмини истеҳсолоти воридотивазкунандаи саноати хӯроквории мамлакат чандон ҳавасманд нестанд. Гарчанде аз нуқтаи назари иқтисодӣ сармоягузорӣ ба саноати хӯрокворӣ барои дилхоҳ сармоягузор муфид бошад ҳам, лекин таҳлилҳо исботи дигар натиҷаҳо ҳастанд. Албатта, таъмини истеҳсолоти воридотивазкунандаи Тоҷикистон шояд барои сармоягузорони хориҷӣ бо сабаби аз даст надодани бозори маҳсулоти тайёр, дастгоҳу таҷҳизоти соҳавӣ ва инчунин, технологияҳои муассир чандон писанд набошад, лекин зарур меояд, ки ҷиҳати пайдо намудани сарчашмаи молиявӣ дар шакли сармоягузориҳои хориҷӣ ва инчунин, ватанӣ ба ин масъала таваҷҷуҳи зарурӣ додан лозим аст.

Ба назари мо, муҳим аст, ки дар баробари механизмҳои молиявӣ, дастгирӣ ва ҳавасмандиҳои давлатии таъмини истеҳсолоти воридотивазкунии корхонаҳои саноати хӯрокворӣ лоиҳаҳои фармоишӣ дар самти истеҳсоли маҳсулоти хӯроквории воридшаванда, ба монанди истеҳсол ва коркарди маҳсулоти аввалиндараҷаи ниёзи мардум - маҳсулоти ордӣ, равғани растанӣ, маҳсулоти гӯштӣ, шакар ва дигар анвои ғизоӣ бо назардошти ҷалби сармояи хориҷӣ роҳандозӣ карда шавад.

Сармоягузориҳо як қатор функсияҳоро иҷро менамоянд, ки бидуни онҳо таъмини афзоиши муътадили иқтисодиёт ғайриимкон аст. Дар сатҳи макроиқтисодӣ сармоягузориҳо барои татбиқи сиёсати истеҳсолоти васеъ, рушди босуръати илмӣ-техникӣ, беҳтаргардонии сифат ва таъмини маҳсулоти рақобатпазири ватанӣ, азнавсозии сохтории иқтисодиёт ва рушди муътадили ҳамаи соҳаҳо, бунёди заминаҳои муҳимми ашёвии саноатӣ, рушди соҳаи иҷтимоӣ, ҳалли масъалаҳои иқтидори мудофиавӣ ва бехатарии мамлакат, мушкилоти бекорӣ муҳим мебошанд. Дар сатҳи микроиқтисодиёт бошад, сармоягузориҳо нақши калон дошта, онҳо барои таъмини фаъолияти самараноки корхонаҳо ва инчунин, қонеъгардонии талаботи бозор ва афзоиши ҳаҷми даромад зарур мебошанд [4, с. 12].

Фазои мусоид ва фаъолгардонии сармоягузориҳои хориҷӣ маҳз ба истеҳсолоти воридотивазкунандаи саноати хӯрокворӣ чунин афзалиятҳои соҳавӣ ва коҳишдиҳии сатҳи вобастагии бозори хӯрокворӣи мамлакатро аз бозорҳои хориҷӣ тавассути рақобатпазирии истеҳсолоти соҳа таъмин карда метавонад:

- ✓ Дастрасӣ ба молиякунонӣ - таъмини ҳаҷми лозимаи захираҳои молиявӣ барои татбиқи лоиҳа ва мақсадҳои сармоягузорӣ дар ташкили истеҳсолоти навин ва таҷдиди технологии он;
- ✓ Дастрасии қулай ба захираҳо - имконияти пайдо ва азхудкунии ашёи хом, дастгоҳу таҷҳизот ва лавозимоти саноати хӯрокворӣ бо назардошти нархҳои дастрас;
- ✓ Бозорёбӣ - таъмини шароит барои фурӯши маҳсулоти корхонаҳои саноати хӯрокворӣи мамлакат дар бозорҳои хориҷӣ ва устуворсозии мавқеи онҳо дар асоси истеҳсоли маҳсулоти инноватсионӣ ва ба рақобати бозор тобовар.

Ҳамин тариқ, вобаста ба чораҳои дастгирии давлатӣ дар доираи сиёсати воридотивазкунанда онҳо бояд дар мадди аввал барои пешгирии ҳамон мушкилоте равон карда шуда бошанд, ки рушди истеҳсолии корхонаҳои саноати хӯрокворӣи мамлакатро нисбатан монеа ё боз медоранд. Агар дар қатори механизмҳои давлатии молиявии таъмини истеҳсолоти воридотивазкунандаи саноати хӯрокворӣ чунин чораҳои иловагӣ роҳандозӣ карда шавад, мувофиқи мақсад мешуд:

-чораҳои ҳавасмандгардонӣ ва маҳдудкунанда (хариди давлатӣ, низоми шартномавӣ, маҳдудият ё боздории хариди маҳсулоти воридотӣ ва ғ.);

- чораҳои гумрукӣ-тарифии танзими давлатӣ (тағйирдиҳии боҷи гумрукии маҳсулоти воридшаванда, чораҳои ҳимоявии зиддидемпингӣ ва чораҳои ҷубронӣ);

- фаъолгардонии фаъолияти инноватсионӣ (субсидияҳои давлатии корҳои илмию таҳқиқотӣ ва конструкторӣ, муҷаҳҳазгардонии технологии корхонаҳои саноати хӯрокворӣ, омодакунии кадрҳо, таъсиси паркҳои технологӣ ва ғ.);

- имтиёзҳо ва афзалиятҳои муқаррарнамудаи қонун барои ҳамон корхонаҳое, ки дар раванди стратегияи таъмини истеҳсолоти воридотивазкунандаи саноати хӯрокворӣ иштирок менамоянд (субсидиякунии меъёрҳои фоизи қарзӣ, имтиёзҳои андозбандӣ, сармоягузории давлатии венчурӣ, шартномаҳои махсуси давлатӣ байни мақомоти давлатӣ ва сармоягузорон, сармоягузориҳои давлатии объектҳои инфрасохтории истеҳсолоти воридотивазкунандаи саноати хӯрокворӣ).

- таъсиси фонди рушди саноати хӯрокворӣ ва дастгирии лоиҳаҳои инноватсионии истеҳсолоти саноати хӯрокворӣ;

- такмили танзими техникӣ (протекисионизм ва ҷорӣ намудани маҳдудиятҳо барои маҳсулоти хӯрокворӣи воридшаванда, стандартизатсия ва унификатсия барои таъмини ивазкунии мутақобилаи унсурҳои алоҳида, таъмини меъёрҳои бехатарӣ ва талаботи экологӣ);

Натиҷаи татбиқи чораҳои иловагии таъмини истеҳсолоти воридотивазкунандаи саноати хӯрокворӣ бояд рақобатпазирии маҳсулоти ватаниро баланд бардошта, ҳамзамон, тавассути ҳавасмандгардонии технологӣ таҳдид намудани корхонаҳои саноати хӯрокворӣ ва дигар соҳаҳои ба он алоқамандро таъмин намояд.

Адабиёт

1. Алиджанов Дж.А. Импортозамещающий экономический рост в современных условиях Республики Таджикистан /Дж.А. Алиджанов. - Худжанд: Изд-во «Нури маърифат», 2021. – 103с.
2. Барномаи давлатии мусоидат ба содирот ва воридотивазкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз «26» ноябри соли 2016, № 503.
3. Барномаи саноатикунонии босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз «27» майи соли 2020, №293. – С.24.
4. Комилов С.Дж. Теоретические подходы к определению сущности инвестиций и инвестиционного потенциала региона /С.Дж. Комилов, Ф.М. Гафаров //Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – Душанбе: Сино. - 2014. – 2/1 (127). - С. 10-18.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сиёсати давлатӣ дар соҳаи саноат»// Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2017. - № 5, к. 1, мод. 272.
6. Низомова Т.Д. К вопросу о совершенствования механизма финансирования промышленных предприятий Республики Таджикистан / Т.Д. Низомова, Н.Х. Бобосодикова // Пинские чтения: материалы I международной научно–практической конференции, Пинск, 15-16 сентября 2022 г. Министерство образования Республики Беларусь [и др.]; редкол.: В.И. Дунай [и др.]. – Пинск: ПолесГУ, 2022. – С. 50-52.
7. Низомова Т.Д. Совершенствование механизма финансирования промышленных предприятий: отраслевой и региональный аспекты/ Т.Д. Низомова //Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – Душанбе: Сино. - 2014. – 2/1 (127). - С.77-82.
8. Омори сармоягузории хориҷӣ. Маълумотнома оид ба воридоти сармояи хориҷӣ ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2021. Маълумотҳои кушодаи Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон [манбаи электронӣ]. - URL: https://investcom.tj/about/35-malumoti-tarih.html. (санаи муроҷиат: 30.05.2023).
9. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ. 26.12.2019. [манбаи электронӣ]. - URL: http://president.tj/. (санаи муроҷиат: 15.05.2022).
10. Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – 470с.

УДК: 338.242

РУШДИ ИСТЕҲСОЛИ МАҲСУЛОТИ ХӮРОКВОРӢ ДАР ҲУДУДҲОИ МАЪМУРИИ ШАҲРИ ВАҲДАТ ВА НОҲИЯИ ФАЙЗОБОД

***Ҳамидов Абдусалим Худойбердиевич** – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи менеҷменти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Телефон: 985-12-92-22*

Дар мақола маҷмуи масъалаҳои рушди истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣ дар ҳудудҳои маъмурии шаҳри Ваҳдат ва ноҳияи Файзобод дида баромада шудааст. Муаллиф шароити табиӣ-иқлимӣ, шумораи аҳолӣ ва тамоюли демографӣ, аҳолии фаъоли иқтисодӣ

ва сатҳи музди маош, истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ва заминҳои кишт дар ҳамаи категорияҳои хоҷагиҳоро дар ҳудудҳои маъмурӣ омӯхта, таҳлил намудааст. Инчунин, қайд намудааст, ки асоси рушди истеҳсоли маҳсулоти хӯроквориро рушди соҳаи кишоварзӣ, афзоиши шумораи корхонаҳои истеҳсолӣ ва дарёфти бозорҳои нави фурӯши маҳсулоти ҳудудҳои маъмурӣ ташкил медиҳанд.

Барои тақвияти таъмини маводи хӯрокворӣ ва рушди бехатарии он дар ҳудудҳои маъмурӣ таҳлили мукаммал гузаронида, тавсияҳои мушаххас пешниҳод намудааст.

Калидвожаҳо: *маводи хӯрокворӣ, озуқаворӣ, музди маош, аҳолии фаъоли иқтисодӣ, хоҷагии кишоварзӣ, хоҷагии деҳқонӣ, ҳудудҳои маъмурӣ, даромади аҳолӣ, сатҳи зиндагӣ.*

РАЗВИТИЕ ПРОИЗВОДСТВА ПРОДУКТОВ ПИТАНИЯ НА АДМИНИСТРАТИВНЫХ ТЕРРИТОРИЯХ ГОРОДА ВАХДАТ И ФАЙЗАБАДСКОГО РАЙОНА

Хамидов Абдусалим Худойбердиевич *- кандидат экономических наук, доцент кафедры менеджмента, Таджикский государственный финансово-экономический университет. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: 985-12-92-22.*

В статье рассматривается комплекс вопросов развития производства продуктов питания на административных территориях города Вахдат и Файзабадского района. Автором изучены и проанализированы природно-климатические условия, количество населения и демографические тенденции, экономически активное население и уровень заработной платы, производство сельскохозяйственной продукции и обрабатываемых земель во всех категориях хозяйств на административных территориях. Он также отметил, что основой развития производства продуктов питания является развитие аграрного сектора, увеличение количества производственных предприятий, открытие новых рынков сбыта продукции административных территорий.

В целях усиления поставок продовольствия и развития его безопасности на административных территориях автор провел глубокий анализ и дал конкретные рекомендации.

Ключевые слова: *продукты питания, продовольствие, заработная плата, экономически активное население, сельское хозяйство, фермерское хозяйство, административные территории, доход населения, уровень жизни.*

DEVELOPMENT OF FOOD PRODUCTION IN THE ADMINISTRATIVE TERRITORIES OF VAHDAT CITY AND FAYZABAD DISTRICT

Khamidov Abdusalim Khudoiberdievich *- Tajik State University of Finance and Economics, PhD of the Management Department.* ***Address:*** *734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimova Street 64/14. Phone:* ***985-12-92-22***

The article deals with a complex of issues of development of food production in the administrative territories of the city of Vahdat and Fayzabad district. The author studied and analyzed the natural and climatic conditions, the number of people and demographic trends, the economically active population and the level of wages, the production of agricultural products and cultivated land in all categories of farms in the administrative territories. He also noted that the basis for the development of food production is the development of the agricultural sector, an increase in the number of manufacturing enterprises, the opening of new markets for the products of administrative territories.

In order to strengthen the supply of food and develop its security in the administrative territories, he conducted an in-depth analysis and made specific recommendations.

Keywords: *food, food, wages, economically active population, agriculture, farming, administrative territories, population income, standard of living*

.

Сармояи табиӣ-иқтисодӣ асоси рушди индустриалӣ ва инноватсионии ҳудудҳои маъмуриро ташкил намуда, иқтидори азими оби тоза, замин ва иқлими мусоид, олами наботот, захираҳои назарраси меҳнатӣ, захираҳои бойи минералӣ ва канданиҳои фоиданок барои инкишофи истеҳсолоти ба содирот нигаронидашуда ва воридотивазкунанда, бунёди бахшҳои муосири саноати хӯрокворӣ, комплекси агросаноатии аз ҷиҳати экологӣ тоза имкониятҳои навро ҷиҳати таъмини маводи хӯрокворӣ дар ҳудудҳои маъмурӣ фароҳам меоварад.

Шаҳри Ваҳдат ва ноҳияи Файзобод ҳудудҳои маъмурии тобеи марказ ба шумор рафта, дар шарқ аз маркази ҷумҳурӣ ҷойгир гардидаанд. Дар қаторкӯҳҳои Ҳисору Рашт ҷойгир гардида, бо шаҳру ноҳияҳои Душанбе, Норак, Нуробод, Роғун, Рашт, Дарбанд, Данғара, Ёвон ҳамсарҳад мебошанд. Шуғли асосии аҳолии ҳар ду ҳудудҳои маъмуриро чорводорӣ, заминдорӣ, боғпарварӣ ва тиҷорат ташкил медиҳад. Файзобод 50 км дар шарқ аз маркази шаҳри Душанбе ҷойгир гардида, Ваҳдат бо маркази ҷумҳурӣ ҳамсарҳад мебошад, ки ин дар таъмини аҳолӣ бо маводи хӯрокворӣ таъсири мусбӣ мерасонад. Масоҳати умумии шаҳри Ваҳдат 3,7 ҳаз. $км^2$ ва ноҳияи Файзобод 0,9 ҳаз. $км^2$ ташкил дода, зичии аҳолӣ ба як $км^2$ 94,5 ва 118,1 нафарро ташкил медиҳад. Дар ҳудудҳои шаҳру ноҳияҳои маъмурӣ ҷамъ 17 деҳот — Вашгирд, Ҷавонон, Дӯстмурод Алиев, Қалъаидашт, Меҳробод, Мискинобод, Чашмасор, Баҳор, Кофарниҳон, Ромит, Симиганҷ, Чорсӯ, Хоҷабойқул, Чӯянгарон, Эскигузар, Янгибозор, Қаросу амал мекунанд. Ҳудудҳои маъмурӣ асосан дар ҳавзаи болооби дарёи Кофарниҳон, ки нишебиҳои ҷануби қаторкӯҳҳои Ҳисор ва шимоли қаторкӯҳҳои Қаротегинро дар бар мегирад, ҷойгирифтааст. Элок аз дарёи Кофарниҳон сарчашма гирифта, аз ҳудуди маъмурии Файзобод 54 км убур намуда, ба воситаи ҳудуди шаҳри Ваҳдат ҷорӣ мешавад, ки манбаи асосии таъмини обии заминҳои кишоварзии ҳудудҳои маъмурӣ маҳсуб мешавад.

Иқлими ҳудудҳои маъмурӣ континенталии хушк бо радиатсияи бузурги хушкӣ ва ҳарорати зудтағйирёбанда мебошад. Ҳарорати ҳаво дар муддати сол ба ҳисоби миёна дар қисмати ғарбии ҳудудҳои маъмурӣ 14°C буда, дар қисмати шарқӣ бошад, 7.6°C-ро ташкил медиҳад. Ҳарорати ҳадди аксари ҳаво дар ҳудудҳои маъмурӣ моҳҳои июл (30°-39,2°C) мушоҳида гардида, ҳадди ақал моҳҳои январ (-19°C) ба назар мерасад. Ин шаҳодати он аст, ки иқлими ҳудудҳои маъмурӣ континенталӣ буда, давомнокии миёнаи давра бо ҳарорати манфӣ аз 40-50 рӯз дар як сол зиёд нест.

Дар ҳудудҳои маъмурӣ фурӯнишинии (осадка) тақсимоти ҳаво дар фаслҳои сол нобаробар буда, аз ҳама моҳи боронӣ март ва моҳи хушкӣ август маҳсуб мегардад. Дар муддати сол ба ҳисоби миёна фурӯнишинӣ 700-1370 мм-ро ташкил дода, намнокии нисбӣ ба ҳисоби миёна 40% буда, моҳҳои феврал-май то 70-80% баланд мегардад. Норасоии намнокӣ дар

тобистон то 20-22 мбар ва дар зимистон 3-6 мбар-ро ташкил медиҳад. Баландии максималии барф то 0,5 м-ро ташкил дода, дар деҳаҳои наздикӯҳии ҳудудҳои маъмурӣ муддати 2-3 моҳ барф нигоҳ дошта мешавад. Бориши барф асосан моҳҳои октябр ва февралро дар бар мегирад.

Суръати афзоиши аҳолӣ соли 2020 дар ҳудудҳои маъмурӣ 102%-ро ташкил дода, таносуби аҳолии шаҳру деҳот нисбат ба шумораи умумии аҳолӣ дар шаҳри Ваҳдат 16,3, деҳот 83,7% ва ноҳияи Файзобод 10 ва деҳот 90%-ро ташкил менамояд, ки ин нишондиҳандаҳо дар истеҳсоли маҳсулоти озуқаворӣ, истеъмол ва нархи он таъсири бевосита мерасонад. Инчунин, афзоиши табиии аҳолӣ соли 2020 дар шаҳри Ваҳдат 1146 нафар ё ба ҳазор нафар 26,3 нафар рост ояд, пас дар ноҳияи Файзобод ин нишондиҳанда ба 2715 нафар ё ба ҳазор нафар 25,9 нафар рост меояд (ҷадв. 1).

Ҷадвали 1. - Шумораи аҳолӣ ва тамоюли демографӣ дар ҳудудҳои маъмурӣ (ҳаз. наф.)

Солҳо	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2021 нисбат ба 2015 бо, %
шаҳри Ваҳдат								
Аҳолӣ ҳамагӣ	**283,5**	**317,1**	**330,2**	**336,9**	**342,8**	**349,7**	**376,2**	**132,7**
Мардҳо	168,6	169,8	172,3	179,8	195,1	168,6	169,8	100,7
Занҳо	161,6	167,1	170,5	169,9	181,1	161,6	167,1	103,4
Таваллуд	798	775	478	778	947	1422	1420	1,8
Фавт	216	253	139	194	244	276	278	128,7
ноҳияи Файзобод								
Аҳолӣ ҳамагӣ	**97,5**	**100,3**	**103,2**	**106,0**	**108,8**	**109,1**	**110,9**	**113,7**
Мардҳо	49,3	50,6	51,6	53,4	54,7	54,6	55,4	112,4
Занҳо	48,2	49,7	51,5	52,6	54,1	54,5	55,5	115,1
Таваллуд	3202	2758	2152	2852	2879	3136	3189	99,6
Фавт	298	334	321	375	344	421	431	144,6

Сарчашма: Маҷмуаи омории солонаи «Демографияи Ҷумҳурии Тоҷикистон». – Душанбе, 2022. – С. 79-88

Тавре аз ҷадвали 1 маълум гардид, тамоили рушди аҳолӣ дар ҳафт соли охир дар ҳудудҳои маъмурӣ 32,7 ва 13,7 фоизро ташкил дода, шумораи мард ва занҳо низ қариб якхел афзоиш ёфта, ки дар таъмини аҳолӣ бо маводи хӯрокворӣ бетаъсир намемонад. А.И. Алтухов қайд менамояд, ки “афзоиши аҳолӣ дар навбати худ ба зиёдшавии аҳолии фаъоли иқтисодӣ таъсири мусбат расонида, ҳам ба рушди истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣ ва ҳам истеъмоли он мусоидат менамояд”[1, с. 13–18]. Инчунин, рушди шумораи аҳолии фаъоли иқтисодӣ ба зиёд шудани шуғл ва аҳолии меҳнатдӯст мусоидат намуда, сафарбаркунии қувваи корӣ

ба бахши воқеӣ зиёд гардида, дар баланд гардидани сатҳи зиндагӣ ва таъмини даромади аҳолӣ, музди кор таъсири мусбӣ мерасонад (ҷадв. 2).

Ҷадвали 2. - Ҳиссаи аҳолии фаъоли иқтисодӣ ва сатҳи музди маош дар ҳудудҳои маъмурии Ваҳдат ва Файзобод (ҳаз. наф.)

	шаҳри Ваҳдат				ноҳияи Файзобод			
	Аҳолии фаъоли иқтисодӣ	Шуғл	Бекорӣ	Музди кор	Аҳолии фаъоли иқтисодӣ	Шуғл	Бекорӣ	Музди кор
2015	182,5	15,7	90	236,7	50,0	41,0	9,0	236,9
2016	183,1	15,3	100	708,9	55,0	45,0	10,0	598,0
2017	185,2	16,2	115	1058,6	57,0	51,4	5,6	752,2
2018	191,9	16,2	140	1140,9	58,5	55,8	2,5	781,4
2019	194,8	16,5	150	1281,3	59,0	53,5	5,5	841,4
2020	197,7	16,8	180	1520,7	60,0	56,0	4,0	887,6
2021	199,2	16,9	192	1550,2	63,6	58,0	4,4	911,1

Сарчашма: ҳисоби муаллиф аз рӯи маълумотҳои расмии Шуъбаҳои омори ҳудудҳои маъмурӣ

Мувофиқи маълумотҳои ҷадвали 2, афзоиши аҳолии фаъоли иқтисодӣ соли 2021 нисбат ба соли 2015 дар шаҳри Ваҳдат (1,1%) ва ноҳияи Файзобод (1,3%), шуғл мувофиқан 1,1% ва 1,8%, бекорӣ 2,1 ва 2,2%-ро ташкил медиҳад. Соҳаҳои афзалиятноки шуғли аҳолии ҳудудҳои маъмуриро кишоварзӣ 70%, савдо ва хизмати майишӣ 21%, иҷтимоӣ 7% ва дигар шаклҳои шуғл 2%-ро ташкил медиҳанд.

Шароити табиӣ-иқлимии ҳудудҳои маъмурӣ барои рушди соҳаҳои растанипарварӣ ва чорвопарварӣ мусоид буда, имкони истеҳсоли маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тозаро фароҳам меорад. Дар доираи растанипарварӣ зерсоҳаҳои: растанипарварӣ, обчакорӣ, ангурпарварӣ, картошкапарварӣ, боғдорӣ, пахтакорӣ ва чорводорӣ: парвариши чорвои ширдеҳ, парвариши чорвои гӯштӣ, гӯсфандпарварӣ; мурғпарварӣ, замбӯри асалпарварӣ ва ғайраҳо дохил мешаванд, ки дар ҳафт соли охир ин соҳаҳо тамоюли мусбӣ доранд (ҷадв. 3).

Ҷадвали 3. - Истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар ҳудудҳои маъмурии Ваҳдат ва Файзобод (ҳаз. сомонӣ, бо нархҳои соли 2020)

	шаҳри Ваҳдат			ноҳияи Файзобод		
	Растанипарварӣ	Чорводорӣ	Ҳамагӣ	Растанипарварӣ	Чорводорӣ	Ҳамагӣ
2015	448783,3	298843,9	747627,2	104006,4	118108,9	222115,3
2016	454876,7	305104,6	759981,3	111593,9	87932,1	199526
2017	468641,2	324623,3	793264,5	119039,8	80990,1	200029,9
2018	500656,3	353769,3	854425,6	144784,5	97723,8	242508,3
2019	514253,2	366653,1	880906,3	138057,9	127044,0	265101,9
2020	531834,2	403501,9	935336,1	140113,3	130455,0	270568,3
2021	577274,5	413405,5	990680,0	137058,0	160921,6	297979,6

Сарчашма: Бюллетени омории маҷмуи маҳсулоти кишоварзӣ дар солҳои 2015-2021

Мувофиқи маълумоти ҷадвали 3, ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулоти соҳаи кишоварзӣ дар соли 2021 аз рӯи ҳамаи категория (гурӯҳҳо)-и хоҷагиҳо дар шаҳри Ваҳдат 990680,0 ҳаз. сомонӣ ва ноҳияи Файзобод 297979,6 ҳаз. сомонӣ (аз рӯи нархҳои муқоисавии соли 2020)-ро ташкил дод, ки нисбат ба соли 2015 шаҳри Ваҳдат 32,7% ва ноҳияи Файзобод 34,2% зиёд мебошад, аз он ҷумла аз рӯи соҳаҳои растанипарварӣ шаҳри Ваҳдат ба 128491,2 ҳаз. сомонӣ, ё ин ки ба 28,6% ва ноҳияи Файзобод ба 33051,6 ҳаз. сомонӣ, ё ин ки ба 31,8% зиёд ва чорводорӣ дар шаҳри Ваҳдат 114561,6 ҳаз. сомонӣ, ё ин ки 38,3% ва ноҳияи Файзобод 42812,7 ҳаз. сомонӣ, ё ин ки 36,2% зиёд мебошад.

Вобаста ба иқтидори майдони кишт, рушди инфрасохтори соҳа ва тақозо ба маҳсулоти муайяни кишоварзӣ дар бозорҳои ҳудуди маъмурӣ истеҳсоли маҳсулот дар бахшҳо низ тамоюли мусбиро касб намудааст (ҷадв. 4).

Ҷадвали 4. - Истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ аз рӯи бахшҳо дар ҳудудҳои маъмурии Ваҳдат ва Файзобод (тонна)

	2015	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**
шаҳри Ваҳдат							
Ғалладона	39895	39966	40123	46030	47401	46999	48293
Картошка	26785	20313	17892	17931	15959	16395	16712
Сабзавот	65656	65157	70017	77245	82977	86004	104189
Полизӣ	1498	2415	2601	3070	3246	3580	3287
Мева ва буттамева	5260	13761	14587	14924	14970	15660	15637
Ангур	2660	8994	9057	9161	9209	10224	10567
Гӯшт	6225	10709	11426	11889	12485	12646	13421
Шир	13853	29514	30985	33295	33669	33751	34010
Тухм	14514	39758	41645	64744	64915	102451	98956
Асал	86	245	246	248	251	255	262
ноҳияи Файзобод							
Ғалладона	7729	7905	7869	6377	6489	6879	6356
Картошка	5162	15029	11752	14580	14112	14126	13067
Сабзавот	9074	10784	11436	13837	13854	14602	15502
Полезӣ	77	158	177	159	159	303	426
Мева ва буттамева	1647	2283	4070	8009	5042	5457	5475
Ангур	123	427	603	805	816	817	860
Гӯшт	840	1456	1492	1497	1525	1675	3208
Шир	6438	13747	14276	14437	14690	14710	14635
Тухм (ҳаз. дона)	78415	28358	3293	27718	66329	68402	71769
Асал	71	73	77	87	87	84	86

Сарчашма: Омори кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – С. 139-195.

Яке аз шароитҳои зиёд шудани маҳсулоти кишоварзӣ истифодаи самараноки заминҳое мебошад, ки ҳосилнокии ояндаи киштҳои растанипарвариро фароҳам меоранд. Дар доираи ду ҳудудҳои маъмурии шаҳри Ваҳдат ва ноҳияи Файзободи Ҷумҳурии Тоҷикистон заминҳои кишт нобаробар тақсим шудаанд, ки дар натиҷа бо озуқа таъмин кардани аҳолӣ ҳам дар миқёси мамлакат ва ҳам ҳудудҳои он дар алоҳидагӣ мушкил мегардад (ҷадв. 5).

Ҷадвали 5. - Заминҳои кишт дар ҳамаи категорияҳои хоҷагиҳои шаҳри Ваҳдат ва ноҳияи Файзобод (ҳаз. гек.)

Солҳо	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**
Шаҳри Ваҳдат	16972	16974	17052	17241	17238	17236	17231
Ноҳияи Файзобод	8728	8422	8161	8075	8040	8260	8206

Сарчашма: Омори кишоварзиии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. С. 66-68.

Мувофиқи маълумотҳои ҷадвали 5, заминҳои кишт дар ҳамаи категорияҳои хоҷагиҳои шаҳри Ваҳдат агар соли 2015 16972 ҳаз. гек. бошад, пас соли 2021 ин нишондиҳанда ба 17231 ё 1,5% зиёд ба назар мерасад. Дар ноҳияи Файзобод бошад, аз 8728 ҳаз. гек. соли 2015 ба 8206 ҳаз. гек, дар соли 2021 ё дар ҳаҷми 522 гек. кам нисбат ба ҳафт соли пеш ба назар мерасад.

Васеъгардонии майдони кишт ба ташаккули захираҳои истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣ ва афзоиш ёфтани шумораи соҳибкории истеҳсолӣ дар шаҳри Ваҳдат ва ноҳияи Файзобод таъсири мусбӣ мерасонад. Соҳибкории истеҳсолӣ захираҳоро бо мақсади истеҳсол мансуб намуда, барои истеъмолкунандагон роҳҳои нави истеҳсолот (технология), каналҳои нави фурӯши мол, бозорҳои нави пешбарии мол ва сарчашмаҳои нави захираҳоро дарёфт месозад, дар соҳа барои яккаҳукмрон гардидан ташкилотҳоро пешбарӣ менамояд. Дар шароити иқтисоди бозорӣ дар ҳудудҳои маъмурӣ субъектони соҳибкории истеҳсолӣ оид ба истеҳсоли маводи хӯрокворӣ устувор рушд ёфта истодаанд. Шумораи хоҷагиҳои деҳқонӣ дар шаҳри Ваҳдат соли 2021 8,7 ҳаз. воҳ. ташкил дод нисбат ба 6,5 ҳаз. воҳ. дар соли 2015, шумораи корхонаҳои саноатӣ 143 воҳ. дар соли 2021 ташкил дод, дар муқоиса ба 111 воҳ. дар соли 2015. Дар ноҳияи Файзобод соли 2021 3,8 ҳаз. воҳ. ташкил дод нисбат ба 2,7 ҳаз. воҳ. дар соли 2015, шумораи корхонаҳои саноатӣ 148 воҳ. дар соли 2021 ташкил дод, дар муқоиса ба 111 воҳ. дар соли 2015 (ҷадв. 6).

Мувофиқи маълумотҳои ҷадвали 6, дар шаҳри Ваҳдат соли 2021 ба сари аҳолӣ 0,02 корхона рост омада, дар ноҳияи Файзобод бошад, дар ин давра 0,01 корхона рост меояд, ки ниҳоят кам буда, барои таъмини аҳолӣ бо ҷойи корӣ ва маводи хӯрокворӣ кифоя нест.

Ҷадвали 6. - Шумораи субъекти соҳибкории истеҳсолӣ дар шаҳри Ваҳдат ва ноҳияи Файзобод (воҳид)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
шаҳри Ваҳдат							
Хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ)	6497	6999	6681	7011	7352	7478	7833
Соҳибкори ҳуқуқӣ	211	208	201	208	281	232	241
Ҳамагӣ	6708	7207	6882	7219	7633	7710	8074
ноҳияи Файзобод							
Хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ)	2745	3244	3519	3586	3609	3704	3788
Соҳибкори ҳуқуқӣ	111	208	198	158	150	148	148
Ҳамагӣ	2856	3452	3717	3744	3759	3852	3936

Сарчашма: ҳисоби муаллиф аз рӯи маълумоти Маҷмуаи оморӣ // Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2022. С. 217-228

Дар ин давра маҷмуи маҳсулоти хоҷагии қишлоқи ҳудудҳои маъмурӣ ҷамъ аз 188,9 ҳаз. сом. дар соли 2015 то 326,9 ҳаз. сом. дар соли 2021 расида, маҳсулоти саноати хӯрокворӣ мувофиқан 3,6 млн. сом. дар соли 2015 то 4,9 млн. сом. дар соли 2021-ро ташкил дод.

Сохтори иқтисодиёти ҳудудҳои маъмурӣ дар шароити муосир ба се самти фаъолияти хоҷагидорӣ тафриқабандӣ гаштааст, ки чунин мебошанд:

- ташкилотҳои соҳаи муҷтамеи агросаноатӣ, ки пойгоҳи ашёи хоми иқтисодиёти ҳудудҳои маъмуриро ташаккул медиҳанд;
- корхонаҳое, ки саноат ва сохтмонро коркард мекунанд;
- корхонаҳое, ки фаъолияти воситаҳои нақлиёт, бахши молиявӣ, муассисаҳои савдо, маориф ва тандурустиро ташкил медиҳанд.

Бо мақсади рушди зерсохтори ҳудудҳои маъмурӣ ва вусъат бахшидан ба ҳалли масъалаҳои зикршуда бо пешниҳоди Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон солҳои 2019-2021 «Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ» эълон карда шуд.

Нишондиҳандаҳои истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ба ҳар сари аҳолӣ низ бо роҳҳои рушди хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ)-и ҳудудҳои маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз нишондиҳандаҳои муҳим барои муайян намудани сатҳи бехатарии озуқаворӣ ба шумор меравад.

Ҷадвали 7. - Истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ба як нафар аҳолӣ (кг) дар шаҳри Ваҳдат

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ғалладона	70,2	72,7	71,2	65,1	55,1	60,5	61,2
Картошка	42,7	50,2	54,1	53,2	46,5	46,8	47,9
Сабзавот	23,5	25	28,6	27,1	24,4	24,6	25,8
Полезӣ	1,2	1,5	0,01	0,08	0,09	0,1	1,1
Меваҳо ва буттамеваҳо	20,3	22,8	39,4	75,5	46,3	50,4	52,9

Ангур	3,7	4,2	5,8	7,5	7,5	6,42	7,7
Гӯшт (дар вазни кушташуда)	0,02	0,014	0,018	0,018	0,020	0,025	0,036
Шир	0,11	0,15	0,15	0,13	0,11	0,12	0,11
Тухм, дона	72,1	108	32	31,3	49,2	42,2	54,8

Сарчашма: ҳисоби муаллиф аз рӯи маълумоти Маҷмуаи оморӣ // Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2022. - С. 327-328

Чуноне ки аз ҷадвали 7 ба мо маълум гашт, маҳсулоти ғалладона дар шаҳри Ваҳдат соли 2021 ба сари аҳолӣ ба 61,2 кг рост омадааст, ки ин нисбат ба соли 2015 9,0 кг кам мебошад. Инчунин, истеҳсоли картошка 47,9, сабзавот 25,8, полезӣ 1,1, меваҳо ва буттамеваҳо 52,9, ангур 7,7, гӯшт дар вазни кушташуда 0,36, шир 0,11, тухм бошад, нисбат ба соли 2015 нисбатан коҳиш ёфтааст. Яъне, аз 72,0 донаи соли 2015 ба 55,0 дона дар соли 2021 баробар шудааст.

Дар ноҳияи Файзобод бошад, истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ба як нафар аҳолӣ вобаста ба иқлим, инфрасохтори соҳаи кишоварзӣ, навъи тухмӣ ва чорвои хушзот гуногун ба назар мерасад (ҷадв. 8).

Ҷадвали 8. - Истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ба як нафар аҳолӣ (кг) дар ноҳияи Файзобод

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ғалладона	79,2	78,7	76,2	60,1	59,5	63,5	57,2
Картошка	142,7	149,4	113,6	136,4	129,2	124,6	117,1
Сабзавот	108,8	106	108,6	127,1	124,4	126,4	132,5
Полезӣ	1,5	1,6	0,01	0,009	0,008	0,012	1,4
Меваҳо ва буттамеваҳо	20,3	22,8	39,4	75,5	46,3	50,4	52,9
Ангур	3,7	4,2	5,8	7,5	7,5	0,42	7,7
Гӯшт (дар вазни кушташуда)	0,01	0,014	0,014	0,014	0,014	0,015	0,025
Шир	0,13	0,14	0,14	0,13	0,13	0,13	0,13
Тухм, дона	82,1	282	32	211,3	609,2	632,2	644,8

Сарчашма: ҳисоби муаллиф аз рӯи маълумоти Маҷмуаи оморӣ // Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2022. - С. 327-328

Мувофиқи маълумотҳои ҷадвали 8, маҳсулоти ғалладона дар ноҳияи Файзобод соли 2021 ба сари аҳолӣ ба 57,2 кг рост омадааст, ки ин нисбат ба соли 2015 22,0 кг кам мебошад. Ҳамчунин, истеҳсоли картошка 117,1, (25,6 кг кам) сабзавот 132,5, полезӣ 1,4 (0,1 кг кам), меваҳо ва буттамеваҳо 52,9, ангур 7,7, гӯшт дар вазни кушташуда 0,025, шир 0,13, тухм бошад, нисбат ба соли 2015 7,9 маротиба афзоиш ёфтааст. Яъне, аз 82,1 донаи соли 2015 ба 644,8 дона дар соли 2021 баробар шудааст.

Баъди ба даст овардани истиқлолият, бо пешниҳоди ташкилотҳои ҷамъиятӣ меъёри истеъмоли маҳсулоти хӯрокворӣ бо маҷмуи озуқаворӣ дар сабади истеъмолӣ иваз карда шуд. 31 августи соли 2018 аз ҷониби Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қарор дар бораи меъёрҳои физиологии истеъмоли маҳсулоти асосии хӯрокворӣ ба сари ҳар нафар аҳолӣ ба имзо расид ва аз тарафи Ҳукумати мамлакат «Меъёрҳои

тавсиявии физиологии истеъмолии маҳсулоти асосии озуқаворӣ ба ҳар сари аҳолии Тоҷикистон» тасдиқ гардид [4] (ҷадв. 9). Барои расидан ба ин мақсад барномаи бехатарии озуқаворӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2019-2023 аз тарафи Ҳукумат қабул гардид.

Ҷадвали 9. - Меъёри тавсиявии физиологии истеъмолии маҳсулоти асосии озуқаворӣ ба ҳар сар аҳолӣ ва ҳолати таъмини он дар шаҳри Ваҳдат ва ноҳияи Файзобод

Номгӯи маҳсулоти асосии озуқаворӣ	Дар як моҳ, кг	Дар як сол, кг	Истеҳсоли маҳсулоти озуқаворӣ (ҳазор тон.)	Ба ҳар сар аҳолӣ (дар соли 2021 кг)
Нон ва маҳсулоти нонӣ	12,1	145,2	55514	113,9
Картошка	7,6	91,2	47262	97,0
Сабзавот ва полезӣ	13,7	164,4	105530	216,6
Маҳсулоти гӯшт	3,4	40,8	14666	30,1
Шир ва маҳсулоти ширӣ	9,5	114	48700	99,9
Тухм дона,	15,0	180	174097 ҳаз. дона	357,4 (дона)

Манбаъ: Нишондиҳандаҳои асосии кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2022. - С.101-112

Аз ҷадвали 9 маълум гардид, ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти алоҳидаи хӯрокворӣ дар ҳудудҳои маъмурӣ ба ҳар сар аҳолӣ, хусусан маҳсулоти картошка 5,8 кг, сабзавот ва полезӣ 52,6 кг, тухм 167 дона зиёд буда, ба меъёри тавсиявӣ мувофиқ аст. Аммо ҳолати таъминнокии маҳсулоти дигари ғизоии аз ҳисоби истеҳсолоти дохилӣ: нонӣ 32,7кг, гӯштӣ - 10,7 кг, Шир ва маҳсулоти ширӣ – 14,1 дона аз меъёри муайяншуда кам буда, боиси нигаронӣ аст.

Дар ин маврид зарур аст, ки дар ҳудудҳои маъмурӣ бо мақсади таъминнокии комил мувофиқи меъёри муайяншуда истеҳсоли маҳсулоти нонӣ 325,7 ҳаз. тонна, гӯштӣ ба 387,6 ҳаз. тонна, шир ва маҳсулоти ширӣ ба 1710,0 ҳаз. тонна расонида шаванд.

Маврид ба қайд аст, ки принсипҳои асосии таъминоти маводи хӯрокворӣ аз чунин омилҳо бояд таркиб ёбанд:

- таъмини муҳити рақобатнокӣ дар бозори маҳсулоти хӯрокворӣ ва озуқаворӣ (бо иҷозат додан барои иштирок дар бозор ба ҳамаи намуди соҳибкорон ва хоҷагидориҳо);

- ҳамкории байни мақомотҳои давлатӣ бо соҳибкорон, аз байн бурдани яккаҳукмронӣ дар бозори маҳсулоти хӯрока ва озуқаворӣ;

- қабул намудани қарорҳо дар асоси мониторинги захираҳои озуқаворӣ, маълумоти кушод дар бораи ҳолати бозори маҳсулоти озуқаворӣ ва роҳ надодан ба пастравии дараҷаи таъминоти озуқаворӣ.

Иқтидори истеҳсолӣ-саноатии комплекси агросаноатӣ имкон медиҳад, ки талаботи мардум бо маводи хӯрокворӣ ба монанди маҳсулоти ширӣ, гӯштӣ, моҳигӣ, мевагӣ, ва ғ. қонеъ гардонида шаванд. Вазни қиёсии

вориди маҳсулоти гӯштӣ, ширӣ, моҳигӣ ва мевагӣ бошад, солҳои охир дар ҳудудҳои маъмурӣ то 40% кам гардида истодааст. Сабаби асосии онро коршиносон дар рушди соҳаи чорвопарварӣ ва боғпарварӣ рабт дода, дастгирии давлатиро дар соҳаҳои марбут самаранок баҳогузорӣ мекунанд. Рушди минбаъдаи соҳаҳои мавҷударо дар таъмини инфраструктура, маҳсулоти нафтӣ, энергетикӣ, техникаҳои кишоварзӣ, чорвои хушзот ва тухмиҳои босифат вобаста медонанд[10, С.154-158].

Дар ҳудудҳои маъмурии ш. Ваҳдат ва н. Файзобод шаклҳои ҳамгироии агросаноатии корхонаҳои агросаноатӣ, ассотсиатсияҳо ва комбинатҳо, ташкилотҳои кишоварзӣ, иттиҳодияҳои минтақавии агросаноатӣ, иттиҳодияҳои илмию истеҳсолӣ, низомҳои истеҳсолӣ ва таҳқиқотӣ - истеҳсолӣ фаъол мебошанд.

Ҷадвали 10. - Шумораи корхонаҳои истеҳсолкунандаи маводи хӯрокворӣ дар ш. Ваҳдат ва н. Файзобод дар маҷмуъ

Минтақаҳо	2017	2018	2019	2020	2021	Бо % аз 2021 то 2017
	Корхонаҳои саноатӣ ва кишоварзӣ					
Ҷумҳурии Тоҷикистон	1325	1356	1398	1410	1496	1,1
Шаҳри Ваҳдат	29	38	47	59	67	**2,3**
Ноҳияи Файзобод	21	29	34	41	54	**2,5**

Манбаъ: ҳисоби муаллиф аз рӯи маълумоти Маҷмуаи оморӣ // Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2019. - С. 327-328.

Ҷамъиятҳои саҳомӣ ва ҷамъиятҳои дорои масъулияти маҳдуд шакли маъмултарини ташкилии воҳидҳои агросаноатии Тоҷикистон мебошанд. Дар ҳудудҳои маъмурӣ назаррастаринашонро қайд кардан бамаврид аст: ҶДММ «Коргоҳи маҳсулоти гӯшт»-и, ш. Ваҳдат, ҶСП «Комрон Агро Холдинг»-и ноҳияи Файзобод, ҶДММ «Комбинати шир»-и н. Файзобод, ҶДММ «Комбинати шир»-и ш. Ваҳдат, ҶДММ «Саодат»-и н. Файзобод, ҶДММ «Ориён-Рустам»-и ш. Ваҳдат, ҶДММ «Орди маҳал»-и ш. Ваҳдат, ҶДММ «Агро Фуд-Голд»-и ноҳияи Файзобод, ҶДММ «Осиё»-и шаҳри Ваҳдат, ҶСП «Суғдиён»-и шаҳри Ваҳдат, ҶДММ «Неъмат»-и Ваҳдат, ҶДММ «Мурғи ҳилол»-и ноҳияи Файзобод ва дигарон [3].

Барои истифодаи самараноки замин ва пешбурди фаъолияти хоҷагидорӣ дар он аз ҷониби Ҳукумати ҷумҳурӣ тадбирҳои мушаххас андешида шуда истодааст. Хусусан аз 1 –уми сентябри соли 2021 нафақа, музди меҳнати кормандони ташкилоту муассисаҳои буҷетӣ ва стипендияҳо 15 фоиз, маоши кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва хизматчиёни ҳарбӣ 10 фоиз зиёд гардида, нафақаи гурӯҳи маъюбоне, ки ба нигоҳубин ниёз доранд, 50 фоиз зиёд карда шуд [8, с 27]. Инчунин, рушди иқтисодиёти кишвар дар соли 2021 4,5 фоиз афзоиш ёфта, ҳаҷми маҷмуи маҳсулоти дохилӣ ба 82,5 миллиард сомонӣ баробар гардид. Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти соҳаи саноатӣ 9,7 фоиз ва соҳаи кишоварзӣ

бошад, 8,8 фоиз зиёд гардида, гардиши савдои хориҷӣ 0,8 фоиз, аз ҷумла содирот дар ҳаҷми умумии 19,8 фоиз заминаи рушди иқтисоди кишварро ба вуҷуд овард. Дар ҳафт соли охир ҳаҷми умумии даромади буҷети давлатӣ аз 14,6 миллиард сомонии соли 2015 то ба 23,6 миллиард сомонӣ дар соли 2021 афзоиш ёфт, ки 61,8%-ро ташкил медиҳад [8, с. 28-29].

Ҷадвали 11. - Нархи маводи хӯроквории аввалия дар бозорҳои ҳудудҳои маъмурии Ваҳдат ва Файзобод дар соли 2021-2022 ба ҳисоби миёна

№	Номгӯи маҳсулот	Ҳаҷм	Нарх дар соли 2021	Нарх дар соли 2022
1.	Нон	1 дона	1,9	2,1
2.	Гӯшт	1 кг	65,2	68,1
3.	Моҳӣ	1 кг	29,1	30,2
4.	Шир	1 литр	2,3	2,4
5.	Тухм (дона)	1 дона	0,8	0,9
6.	Равған (растанӣ, чарбу)	1 литр	21,2	28,3
7.	Шакар	1 кг	9,1	10,3
8.	Макарон	1 кг	10,2	11,6
9.	Фишурдаи мева	1 литр	11,5	11,9
10.	Картошка	1 кг	3,1	5,2
11.	Чой	1 кг	8,69	9,35
12.	Биринҷ	1 кг	8,5	11,6

Сарчашма: пурсиши иҷтимоии муаллиф дар бозорҳои ҳудудҳои маъмурӣ

Чунин ба назар мерасад, ки самти муҳим дар сиёсати нархгузории давлатӣ мутобиқсозии муносибатҳои худтанзимкунӣ ва танзими нархҳои давлатӣ мебошад. Худтанзимкунӣ - ин ҷараёни фурӯши маҳсулот бо нархҳои бозорӣ (шартномавӣ) мебошад, ки он бо таъсири талаботи харидору фурӯшанда ва истифодаи ҳама гуна каналҳои тақсимот (савдои биржавӣ, гарав, форвард, фючерс, амалиёти бартерӣ) инкишоф меёбад. Танзими давлатии нархҳо дар он акс меёбад, ки давлат бо истифода аз шаклҳои нархномавӣ ва ғайринархномавӣ, усулҳои мустақим ва ғайримустақим ба ташаккул ва рушди иқтисоди бозор ва мутобиқсозии беҳтар ба шароити бозор, бахусус истеҳсолкунандагони деҳот мусоидат менамояд.

Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба номгӯи мол ва маҳсулоти аҳаммияти иҷтимоидошта, ки аз тарафи давлат нархҳояшон ба танзим дароварда мешавад, аз 31.05.2018 сол, №287 ба тасвиб расида, номгӯи зеринро дар бар мегирад: орд (навъи 1 ва 2), хлеби омодашуда, маҳсулоти макаронӣ, ғалладона, биринҷ; сабзавот: сабзӣ, пиёз, картошка, карам; шакар, қанд; равғани растанӣ: равғани пахта ва офтобпараст, маска; маҳсулоти ширӣ: шир, кефир, қаймоқ, сметана, творог, наск, нахӯд, гречка, каша, перловка; гӯшт: говӣ, гӯсфандӣ, мурғӣ; тухми мурғ, намак; чой: навъи кабуд ва сиёҳ; хӯроки кӯдакон.

Дар иқтисоди бозаргонӣ муносибати нархномавӣ ба маҷмуи нархгузории озод ва танзими давлатии нарх; ташаккули нархҳои мутавозин таҳти таъсири талабот ва пешниҳод; таъмини даромаднокии ҳадди аксари истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ; ҳавасмандгардонии пешрафти илмию техникӣ; баланд бардоштани

самаранокӣ ва хароҷоти истеҳсолӣ; муносибгардонии муносибатҳо бо муносибатҳои молиявию қарзӣ асос бояд ёбанд.

Адабиёт

1. Алтухов, А.И. Продовольственная безопасность – важный фактор стабильности России / А.И. Алтухов // Экономика сельского хозяйства России. – 2008. – №12. – С. 13–18.
2. Бюллетени омории маҷмуи маҳсулоти кишоварзӣ дар солҳои 2015-2021.
3. Бозоров, Ш.Ш. Особенности возникновения и развития неформального сектора экономики услуг / Ш.Ш. Бозоров, И.У. Неъматов, А.Х. Хамидов // Вестник Таджикского национального университета. – 2016. - №2\8 (215). - С. 156-161.
4. Меъёрҳои тавсиявии физиологии истеъмоли маҳсулоти асосии озуқаворӣ ба ҳар сари аҳолии Тоҷикистон // Минбари халқ. 6.02.2019. - №(1195). – С. 12.
5. Маҷмуаи омории солонаи «Демографияи Ҷумҳурии Тоҷикистон». – Душанбе, 2022. – С. 79-88.
6. Омори кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. - С. 139-195.
7. Римская декларация о всемирной продовольственной безопасности и План действий Всемирной встречи на высшем уровне по проблемам продовольствия. - Рим, 13 ноября 1996 г.
8. Саидмуродов, Л. Х. Малая открытая экономика Республики Таджикистан в условиях влияния пандемии COVID-19: анализ и прогнозы / Л. Х. Саидмуродов, Р. М. Аминджанов // Экономика Таджикистана. – 2020. – № 3. – С. 19-29. – EDN DHVFGJ.
9. Ушачев, И. Основные положения Доктрины продовольственной безопасности Российской Федерации / И. Ушачев // АПК: экономика, управление. - 2008. – №12. – С. 1-9.
10. Хурамова, З.М. Факторы влияния макроэкономики на продовольственную безопасность / З.М. Хурамова, А.С. Рахматов, Р.А. Рахматова // Известия НАУ Армении. Международный научный журнал. – 2014. - №2(46). - С.154-158.

УДК: 332.146

МЕХАНИЗМИ ИҚТИСОДИИ ТАШАККУЛИ РАҚОБАТПАЗИРИИ ҲУДУДӢ

Муслихова Тахмина Тагоевна *– н.и.и., дотсент, мудири кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14.*

Мақолаи мазкур ба механизми ташаккули рақобатпазирии ҳудудӣ бахшида шудааст. Моҳияти иқтисодии рақобатпазирии ҳудудӣ таҳлил шудааст. Ба андешаи муаллиф, бо роҳи идоракунии рақобатпазирии ҳудудӣ мушкилоти таъмини рақобатпазирии миллиро ҳал кардан мумкин аст. Дар навбати худ, идоракунии рақобатпазирии минтақа тавассути идоракунии арзиши корхонаҳои он, навсозии онҳо ва ҷорӣ намудани инноватсия имконпазир аст. Муаллиф таснифоти шахсии омилҳои рақобатпазирии ҳудудиро пешниҳод кардааст. Ӯ қайд мекунад, ки мушкилоти рақобатпазирии иқтисоди ҳудудӣ дар ҷаҳони муосир муҳим аст. Вобаста ба он ки ин мушкилот то чӣ андоза бомуваффақият ҳал карда мешавад, бисёр чиз дар ҳаёти иқтисодию иҷтимоии ҳам вилоят ва ҳам мамлакат вобастагӣ дорад.

Калидвожаҳо*: рақобат, рақобати нарх, рақобати мустақим, рақобати ғайримустақим, омилҳои рақобатпазирӣ, даромаднокӣ, потенсиали илмию техникӣ, инфрасохтори истеҳсолии корхонаҳо.*

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ МЕХАНИЗМ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОСТРАНСТВЕННОЙ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ

Муслихова Тахмина Тагоевна *– к.э.н., доцент, заведующая кафедрой банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес:734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14.*

Данная статья посвящена механизму формирования пространственной конкурентоспособности. Автором анализируется экономическая природа пространственной конкурентоспособности. По мнению автора, управляя пространственной конкурентоспособностью, можно решить проблему обеспечения национальной конкурентоспособности. В свою очередь управление пространственной конкурентоспособностью региона возможно через управление стоимостью его предприятий, их модернизацию внедрения инноваций. Автор привел известные и авторские классификации факторов региональной конкурентоспособности. Он также утверждает, что проблема конкурентоспособности региональной экономики носит актуальный характер в современном мире. От того насколько успешно она решается, зависит многое в экономической и социальной жизни как региона, так и страны в целом.

Ключевые слова: *конкуренция, ценовая конкуренция, прямая конкуренция, косвенная конкуренция, факторы конкурентоспособности, доходность, научно-технический потенциал, производственная инфраструктура предприятий.*

ECONOMIC MECHANISM FOR FORMING REGIONAL COMPETITIVENESS

Muslikhova Tahmina Tagoevna *- candidate of economics sciences, associate professor of the banking department of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov st. 64/14.*

This article is devoted to the mechanism of formation of regional competitiveness. The economic nature of regional competitiveness is analyzed. According to the author, by managing regional competitiveness, it is possible to solve the problem of ensuring national competitiveness. In turn, managing the competitiveness of a region is possible through managing the value of its enterprises, their modernization and the introduction of innovations. The author cited well-known and original classifications of regional competitiveness factors. The author argues that the problem of competitiveness of the regional economy is relevant in the modern world. Much in the economic and social life of the region depends on how successfully it is solved. and the country as a whole.

Key words: *competition, price competition, direct competition, indirect competition, competitiveness factors, profitability, scientific and technical potential, production infrastructure of enterprises.*

Мафҳумҳои гуногуни рақобат, чун қоида, мухолиф нестанд, балки якдигарро пурра мекунанд. Дар баробари ин, ҳар кадоми онҳоро алоҳида гирифта, ҳисоб кардан кофӣ нест, чунки онҳо дар баробари тавсиф кардани баъзе аломатҳои хеле муҳимми рақобат ҷиҳати умумии назариявии масъала - моҳияти муносибатҳои иқтисодии ба он хосро ба эътибор нагирифтанд.

Ба назари мо, пеш аз кушодани моҳияти рақобат моҳияти худи калимаи «рақиб» - ро дарк кардан лозим аст. Рақиб шахси ҳуқуқӣ ё воқеие мебошад, ки дар як бозор маҳсулот (хизматрасонӣ)-и як намудро бо маҳсулот (хизматрасонӣ)-и истеҳсол ё фурӯхташуда аз ҷониби шахси ҳуқуқӣ ё воқеии дигар истеҳсол ё мефурӯшад. Масалан, агар як фурӯшанда дар бозор картошка фурӯшаду фурӯшандаи дигар як халта картошка оварда, дар ҳамсоягии аввал ба фурӯш шуруъ кунад, пас ҳарду фурӯшанда рақиби ҳамдигар мешаванд. Агар фурӯшандаи дуюм барои

фурӯш на картошка, балки пиёз оварда бошад, пас, албатта, дар ин ҷо аз ҳар гуна рақобат сухан рондан мумкин нест. Рақобат муборизаи байни рақибон аст, ки ҳадафи асосии он забт кардани бозори мол мебошад. Ҳар як истеҳсолкунанда ё фурӯшандаи моле, ки дар бозор фаъолият мекунад, саъй мекунад, ки мавқеи худро дар он мустаҳкам карда, мавқеи рақибони худро танг намояд ё ҳатто онҳоро ба тарки бозор «маҷбур» кунад. Рақобати иқтисодӣ (бозорӣ) метавонад - аз рақобати оддии хайрхоҳона, ки ҳамкории мусбӣ ва ёрии байниҳамдигарро дар бар мегирад, баъзан то рақобати антагонистӣ, дараҷаҳои гуногуни шиддатнокӣ дошта бошад.

Натиҷаҳои таҳлил асос медиҳанд чунин хулосабарорӣ кунем, ки рақобат дорои хусусиятҳои зерини муайянкунанда мебошад:

Рақобат дар низоми такрористеҳсоли нишондиҳандаҳои техникӣ-иқтисодии маҳсулот дар ҳамаи марҳалаҳои лоиҳакашӣ, тайёр кардан, хизматрасонӣ ва истеъмоли (истифодаи) пеш аз фурӯш ва пас аз фурӯши он зоҳир мегардад;

Рақобат ҷузъи асосии муносибатҳои бозорӣ буда, маҷмуи унсурҳои хоси онҳоро (хароҷоти истеҳсолӣ, ташаккули нарх, мутобиқшавии корхонаю ташкилотҳо ба талаботи бозор, қонеъ гардонидани талабот ба молу хизматрасонӣ ва ғ.) муайян мекунад;

Рақобат ҳамчун асоси усулҳои бозории идоракунии иқтисодиёт, заминаи ташаккул ва зуҳури рақобатпазирии маҳсулот, қонуни иқтисодӣ, ки объективӣ будани категорияи рақобат (мутобиқати) байни субъектҳои бозорро ифода мекунад, ба хусусият ва шаклҳои муносибатҳо таъсир мерасонад.

«Рақобат ангезаи рушд ва пешрафт, шавқу ҳаваси рақиб барои навсозӣ, ҷустуҷӯ, интихоб ва пешбарӣ ба ҳадаф, донистани рақибон, қобилияти интихоби шарикон, ташнагии муваффақият аст» [4, с.64].

Дар забони лотинӣ рақобат (вожаи concurrentia ё concurro) маънои ҷорӣ шудан, ҳамнаво шудан, мувофиқат кардан, баробар шудан ва бархӯрд карданро дорад. Аз ин лиҳоз, рақобат худ мубориза аст.

Рақобати нарх ин муборизаи байни истеҳсолкунандагон барои ба даст овардани фоидаи иловагӣ бо роҳи кам кардани хароҷоти истеҳсолот ва мутаносибан ба ин паст кардани нархи маҳсулоти якхела мебошад. Намудҳои рақобати нарххо – назорати нарх, роҳбарии нарх, муқаррар намудани ҳиссаи таъсир дар бозор, созишномаҳо, аз ҷумла пинҳонӣ ва ғ. Намудҳои рақобати ғайринархӣ – баланд бардоштани дараҷаи техникӣ ва сифати маҳсулот, таъмини навоварии бозор, таъмин намудани навоварии он; таблиғ, нигоҳдории пас аз фурӯш (хизматрасонӣ) ва ғ.

Истеҳсолкунанда (фурӯшанда) барои мустаҳкам намудани мавқеи маҳсулоти худ дар бозори фурӯш бояд як қатор тадбирҳоро амалӣ намояд, аз ҷумла:

- Ба ҷое, ки харидор мехоҳад, овардани мол. Бисёре аз фурӯшандагон ин хизматрасониро барои интиқоли молҳои вазнин ва

калон ба макони ниҳоии худ пешниҳод мекунанд. Ин таҷрибаро дар ҷумҳурии мо низ кайҳо боз истифода мебаранд;

- тамдиди муҳлати кафолат;

-фурӯш бо қарз;

– фурӯш бо шарти баргардонидани мол аз ҷониби фурӯшанда дар ҳолати аз ҷониби харидор баргардонидани он;

– аз ҷониби фурӯшанда гузоштани таҷҳизоти мураккаб (телевизор, компютер, яхдон, антеннаҳои параболӣ ва ғ.) ва хизматрасонии мунтазами пас аз фурӯш;

-муқаррар намудани имтиёзҳо ва тахфифҳои гуногун ба нархи мол (вобаста ба мавсим, пеш аз ягон ид ва дигар фурӯши оммавии мол).

Ба амал баровардани ин тадбирҳо, албатта, диққати харидоронро ба маҳсулот ҷалб намуда, ба он талабот ба вуҷуд меоварад, фурӯши онро зиёд мекунад, обрӯю эътибори корхонаро баланд мебардорад ва дар ниҳояти кор, субъект дар муборизаи рақобатӣ ғолиб мебарояд.

Тағйироти инфрасохторӣ ширкатҳоро водор мекунад, ки механизмҳои мувофиқи рақобатро истифода баранд. Аз ҷониби корпоратсияҳои хориҷӣ забт шудани бозори дохилии кишвар боиси аз даст додани афзалиятҳои рақобатии саноати он мегардад. Дар давраи аввали роҳандозии ислоҳоти бозории иқтисодиёт дар Тоҷикистон чунон вазъияте ба амал омад, ки маҳсулоти ватанӣ аз сабаби воридоти зиёд аз дигар кишварҳо аз бозор хориҷ карда шуд ва ин боиси он гардид, ки корхонаю ташкилотҳо ба таври доимӣ аз нарасидани маблағҳои гардон, кам шудани ҳаҷми истеҳсол танқисӣ мекашиданд. Дар баробари ин маҳсулоте, ки аз дигар мамлакатҳо ворид мегардид, бозори Тоҷикистонро азхуд карда, барои зиёд кардани самараи истеҳсолот маблағу имкониятҳои иловагӣ пайдо кард.

Бояд қайд кард, ки омилҳои гуногун намудҳои гуногуни рақобатро муайян мекунанд. Ҳамин тариқ, рақобати интизорӣ аллакай дар марҳилаи таҳия ё азхудкунии истеҳсоли маҳсулоти нав оғоз меёбад, ки ба бозори аллакай азхудшуда ё нав пешниҳод карда мешаванд. Рақобат метавонад мустақим ва ғайримустақим бошад. Рақобати мустақим дар сурати муносибатҳои рақобатӣ бидуни миёнарав ба вуҷуд меояд.

Ҳамин тариқ, фурӯши мол бо қарз, тамдиди муҳлати кафолати истифодабарии мол, ба ҷойи истифодаи ниҳоӣ овардани мол, дар он ҷо насб кардани он ва хизматрасонии баъдифурӯш аз ҷониби фурӯшанда намунаи рақобати мустақим мебошад.

Рақобати ғайримустақим аз амали рақибон (пеш аз ҳама истеҳсолкунанда ё фурӯшандаи мол ва хизматрасонӣ) вобаста нест.

Чунин рақобат метавонад ҳам аз омилҳои табиӣ (масалан, нафт дар чуқурии на он қадар кам, таркиби оҳан дар маъдан ва ғайра) ва географӣ (масалан, арзиши кашонидани маҳсулот ва ғайра) вобаста бошад. Аз ин рӯ, рақобат метавонад функсионалӣ, мушаххас, объективӣ ва субъективӣ бошад.

Рақобати функсионалӣ аз он сабаб ба вуҷуд меояд, ки молу хизматрасониҳои гуногун метавонанд талаботи якхеларо бо тарзҳои гуногун қонеъ гардонанд (масалан, ҳамлу нақли зарурӣ метавонад тавассути автомобил ё роҳи оҳан амалӣ карда шавад). Рақобати мушаххас вақте ба вуҷуд меояд, ки молҳое, ки барои қонеъ кардани як талабот пешбинӣ шудаанд, аз ҳамдигар бо хосиятҳои худ, ки ба дараҷаи чунин қаноатмандӣ таъсир мерасонанд, фарқ мекунанд. Рақобати субъективӣ вақте зоҳир мешавад, ки корхонаҳо ба мизоҷон қариб якхела молҳоро пешниҳод мекунанд (масалан, мошинҳои як синф). Рақобати субъективӣ байни фирмаҳое ба вуҷуд меояд, ки мавқеи устувори онҳоро дар бозор соҳаи интихобшудаи фаъолият таъмин менамояд.

Рақобати носолим рақобатест, ки ба табъиз додани рақибон бо роҳи паҳн кардани овозаҳои бардурӯғ дар бораи онҳо, тақаллуби мол, азонихудкунии тамғаи молии рақиб, номи тиҷоратӣ ё тамғаи он, таҳриф кардани маълумот дар бораи хосиятҳои аслии мол дар таблиғ, истифодаи беиҷозат ё ифшои сирри илмӣ-техникӣ, истеҳсолӣ, маркетингӣ ва ё дигар ахбороти моли шахси дигар равона шудааст.

Аз гуфтаҳои боло метавон ба хулосае омад, ки рақобат муборизаи байни субъектҳо (рақибон) барои расидан ба як ҳадаф аст. Мақсади асосии рақобат забт кардани бозори молу хизматрасонӣ буда, маънои иқтисодии рақобат дар рақобати байни соҳибкорон барои гирифтани фоидаи баланд аст.

Омилҳои рақобатпазириро мо ба умумӣ (берунӣ) ва хусусӣ (дохилӣ) ҷудо мекунем. Омилҳои асосии умумии (берунӣ) рақобатпазирӣ инҳоянд: иқтидори макроиқтисодӣ; пешрафти илму техника; дараҷаи иштироки мамлакат дар тақсимоти байналхалқии меҳнат, дар савдо ва гардиши маблағгузорӣ; дараҷаи таъсири сиёсати давлат ба фароҳам овардани муҳити рақобатнок; сифат ва самаранокии низоми молиявӣ; вазъияти инфрасохтори хоҷагии халқ; иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсии дохилӣ.

Ба омилҳои хусусӣ (дохилӣ) дохил мешаванд: сатҳи идоракунӣ аз нуқтаи назари навоварӣ; даромаднокӣ ва масъулият; потенсиали илмию техникӣ; ҳолат ва тахассуси захираҳои меҳнатӣ; инфрасохтори истеҳсолии корхонаҳо.

Дар ин ҷо баъзе таърифҳои мафҳуми «рақобатпазирӣ» оварда шудаанд. Чунончи: «Рақобатпазирии маҳсулот ин қобилияти ҷолибтар будани маҳсулот барои истеъмолкунанда (харидор) дар муқоиса бо дигар маҳсулоти таъиноти якхела аз ҳисоби беҳтар мувофиқат кардани хусусиятҳои сифат ва арзиши он бо талаботи ин бозор ва арзёбии истеъмолкунандагон мебошад» [4, с.64].

Тавре ки дида мешавад, ин таъриф ба ду нишондиҳандаи асосие, ки рақобатпазириро муайян мекунанд, - ба сифат ва арзиши молҳо, ки бояд аз нишондиҳандаи рақиб то беҳтар фарқ кунад ва ба талаботи истеъмолкунандагон бештар мувофиқ бошад, тамаркуз мекунад.

Инчунин таърифи дигаре, ки оид ба муайян кардани омилҳои рақобатпазирии маҳсулоти саноатӣ оварда шудааст, тақрибан ҳамин маъно дорад, ки дар он «рақобатпазирӣ хусусияти маҳсулотест, ки фарқи онро аз моли рақобат аз ҷиҳати дараҷаи мувофиқат ба меъёри моли рақобаткунанда эҳтиёҷоти муайяни иҷтимоӣ, аз як тараф ва аз ҷиҳати хароҷот барои қонеъ кардани ин талабот инъикос менамояд» [9, с.69].

Ба назари мо, дар ин ду таърифи боло "рақобатпазирӣ" то андозае рӯякӣ - яъне дар падидаҳои натиҷавӣ (сифат ва арзиши мол) баррасӣ мешавад. Сифат ва арзиши аслии маҳсулот натиҷаи қувваи иқтисодию истеҳсолии (техникӣ ва технологии) истеҳсолкунандаи ҳамон мол мебошад. Аз ин рӯ, маънои рақобатпазириро, ба назари мо, на дар охири давраи иқтисодӣ, балки дар умқи он, пеш аз ҳама дар мазмуни истеҳсолкунанда ҷустуҷӯ кардан лозим аст. Дар асоси гуфтаҳои боло мо «рақобатпазирӣ»-ро қобилияти рақобатпазирии корхонаҳо барои амалӣ намудани фаъолияти истеҳсолию хоҷагидории худ дар шароити бозор барои истеҳсоли маҳсулоти хушсифат бо хароҷоти кам, ки ба талаботи истеъмолкунандагон ҷавобгӯ буда, фоидаи кофӣ ба даст меоранд, баррасӣ мекунем.

Бояд гуфт, ки дар адабиёти иқтисодӣ, аз ҷумла дар адабиёти хориҷӣ, рақобатпазирӣ вобаста ба хусусияти объекте, ки мафҳуми мазкур ба он дахл дорад, гуногун тафсир карда мешавад. Аломатҳо ва омилҳои динамикаи рақобатпазирӣ аз рӯи сатҳҳои иерархияи идоракунӣ хосанд: корхона – саноат – минтақа – хоҷагии ҳалқ.

Мафҳуми мукаммали рақобатпазирӣ дар сатҳи корхонае, ки фаъолияташ дар бозори кушод сурат мегирад, омӯхта ва сохторбандӣ шудааст. Дарки консепсияи рақобатпазирӣ дар сатҳи макро мушкилтар аст, зеро он мавқеи иқтисоди миллӣ ва қобилияти онро барои таҳкими он – баланд бардоштани суръати рушди иқтисодӣ, баланд бардоштани сатҳи шуғли аҳолӣ ва афзоиши даромади воқеии шаҳрвандон баён мекунад.

Дар адабиёти иқтисодӣ байни мафҳумҳои «рақобатпазирии корхона» ва «рақобатпазирии маҳсулот» фарқияти дақиқ вуҷуд надорад. Ба назари мо, аз ҳамдигар фарқ кардани ин мафҳумҳо, ворид шудан ба моҳияти онҳо ва алоҳида ошкор намудани онҳо зарур аст. Ин зарурат аз он иборат аст, ки рақобатпазирии корхонаҳо нуқтаи ибтидоӣ, омили ҳалкунанда, шарти муайянкунандаи рақобатпазирии маҳсулот мебошад.

Рақобатпазирии корхона ин иқтидори иқтисодӣ, молиявӣ, кадрӣ, техникӣ, технологӣ ва ниҳоят иқтидори истеҳсолии корхона мебошад, ки бо харҷи камтарин маҳсулоти хушсифат истеҳсол карда метавонад, ки бо ҳар гуна маҳсулоти шабеҳи дар бозори рақобатнок пешниҳодшаванда рақобат карда метавонад.

Рақобатпазирии корхона қобилияти баланди идоракунии роҳбарони корхонаҳоро дар сари вақт, бетаъхир татбиқ намудани техникаи нав, технологияи мукаммалтар, бозомӯзии кадрҳо бо усулҳои

нави пешқадами истеҳсолот, азхуд кардан ва кор фармудани техника ва технологияи навтарин инъикос менамояд.

Рақобатпазирии корхона, пеш аз ҳама, аз вазъи молиявию иқтисодии он ташаккул меёбад. Корхонае, ки дар суратҳисоби ҷории худ ба кадри кифоя маблағи пулӣ ва дигар воситаҳо дорад, дар вақти зарурӣ метавонад таҷҳизоти аз ҷиҳати ҷисмонӣ ва муҳимтараш маънавӣ фарсудашударо иваз кунад, фондҳои асосии истеҳсолиро нав кунад; раванди навоварию оқилона сарф кардани захираҳоро ҷорӣ намояд , ки ҳамаи ин маблағро талаб мекунад.

Корхонаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ камиқтидор ба техника ва технологияи нав муҷаҳҳаз гардида наметавонанд ва маҷбур мешаванд, ки раванди такрористеҳсолро дар асоси таҷҳизоти кӯҳнашуда, ки фарсуда шудаанд, давом диҳанд. Онҳо инчунин барои азхуд кардан ва ҷорӣ намудани техникаи пешқадам, тайёр кардани кадрҳо, ба даст овардани ҳавасмандии баланди моддии кормандон ба истеҳсоли маҳсулоти хубтар ноил шуда наметавонанд. Техника ва технологияи кӯҳна бо арзиши ками маҳсулот маҳсулоти хушсифат истеҳсол карда наметавонад.

Истифодаи технологияи навтарин шарти муҳими таъмини рақобатпазирии корхона мебошад. Муҷаҳҳазшавии баланди техникии меҳнат омили ҳалкунандаи афзоиши ҳосилнокии меҳнат ва кам шудани сарфи меҳнат ба ҳар воҳиди маҳсулот ва бо ҳамин арзон шудани арзиши аслии он мебошад. Тавлиди маҳсулоти аз ҷиҳати техникӣ мукаммал, бешубҳа, ба дараҷаи такмили техника ва таҷҳизоти истифодашаванда вобаста аст.

Шарти муҳими таъмини рақобатпазирии корхона сатҳи технологияи истифодашавандаи корхона мебошад. Технологияи истеҳсолот (дар кишоварзӣ - агротехнологияи парвариши зироат ва чорво) усули истеҳсолотест, ки маҷмуи корҳо ва усулҳоро аз аввал то охири раванди истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазир бо пайдарпайии қатъӣ фаро мегирад. Сифати маҳсулоти истеҳсолшаванда ба он вобаста аст, ки технологияи нави пешқадам то чӣ андоза азхуд карда шуда, ба кор бурда мешавад. Аммо на ҳамаи корхонаҳо технологияи маҳсулоти худро мустақилона кор карда, такмил дода метавонанд. Корхонаҳои хурд барои ин имкониятҳои дохилӣ надоранд. Онҳо ба кадри кифоя кадрҳои инженерию конструкторӣ надоранд. Аз ин рӯ, ин корхонаҳо маҷбуранд, ки аз ҳисоби худ технологияи нав харанд, ки ин маблағи зиёдеро талаб мекунад. Ин чунин маъно дорад, ки корхонаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ пуриқтидор технологияи пешқадамтарро ҷорӣ карда метавонанд.

Истифодаи техника ва технологияи нав ҷараёни моҳирона муносибат кардан ва азхуд кардани онҳоро талаб мекунад. Ин чунин маъно дорад, ки кадрҳои доно, баландихтисос заруранд. Тайёр кардан ва такмили ихтисоси мутахассисон ва коргарон маблағи калонро талаб мекунад, ки ин корро танҳо корхонаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ мустақил иҷро карда метавонанд.

Рақобатпазирии корхона падидаест, ки давраи муайянро тақозо мекунад ва хусусияти дарозмуддат дорад. Раванди ташаккул ва мустаҳкам намудани иқтидори иқтисодии корхона дар як рӯз ва ҳатто дар як сол ба амал намеояд. Ин ҷараёни дуру дароз ва мураккабест, ки ба шароиту омилҳои дохилӣ ва берунӣ вобаста буда, аз соҳибону роҳбарони корхонаҳо меҳнати зиёдеро талаб мекунад.

Навсозии техникӣ ва технологии истеҳсолот ба раванди навоварӣ вобаста аст, ки он аз ду марҳила - раванди эҷоди инноватсия ва раванди татбиқи рушди инноватсия иборат аст.

Раванди тайёр кардан ва такмили ихтисоси кадрҳо ва мутахассисон ба ғайр аз маблағ, муҳлати хеле дуру дарозро талаб мекунад. Коргареро, ки идора кардани таҷҳизоти мураккаби хозиразамонро медонад, ки дар як вақт якчанд амалиёти истеҳсолиро ичро мекунад, дар як рӯз таълим дода намешавад.

Рақобатпазирии корхонаҳо, ки натиҷаи фароҳам овардан ва ба камол расидани шароиту омилҳои зиёд мебошад, худ шарти таъмини рақобатпазирии маҳсулот мебошад. Натиҷаи тамоми шароиту омилҳое, ки барои таъмини рақобатпазирии корхона вобастаанд, дар сатҳи рақобатпазирии маҳсулот зоҳир мегардад. Маҳз дар истеҳсоли маҳсулоти беҳтару арзон тамоми маҷмуи тадбирҳое, ки ба таъмини рақобатпазирии корхона нигаронида шудаанд, ба амал баровард мешаванд.

Истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазир марҳилаи ниҳоии раванди дарозмуддати ташаккули корхонаи рақобатпазир мебошад. Бе истеҳсоли маҳсулот рақобатпазирии корхона аз ҷиҳати иқтисодӣ тавоно ва аз ҷиҳати техникӣ ва технологӣ мусаллаҳ ва мукаммал буда наметавонад. Аз тарафи дигар, агар корхонае, ки онро истеҳсол мекунад, рақобатпазир набошад, истеҳсоли маҳсулоти рақобатӣ тамоман ғайриимкон мешавад. Ҳамин тариқ, худи маҳсулоти рақобатпазир нишондиҳандаест, ки рақобатпазирии корхонаро инъикос мекунад.

Аз гуфтаҳои боло метавон ба хулосае омад: рақобатпазирӣ фишанг ва воситаи рақобат, категорияи рушди иҷтимоӣ буда, дар рақобати объектҳо барои ноил шудан ба мақсадҳои муайян зоҳир мегардад.

Ба назари мо, рақобатпазирии маҳсулот натиҷаи омили муҳимтар, яъне рақобатпазирии корхонае мебошад, ки ин маҳсулоти рақобатпазирро истеҳсол мекунад. Агар асосҳои сохтории, яъне моддию техникӣ, молиявию иқтисодӣ ва кадрии корхона суст буда, бо корхонаҳои шабеҳ (рақибон) дар сатҳи зарурӣ рақобат карда натавонанд, он гоҳ комилан равшан аст, ки маҳсулоте, ки аз тарафи ин гуна корхона истеҳсол карда мешавад, рақобатпазир буда наметавонад. Рақобатпазирии маҳсулот инъикоси рақобатпазирии истеҳсолкунандаи он мебошад.

Яъне, рақобатпазирии маҳсулот категорияи техникӣ-иқтисодӣ буда, бо маҷмуи нишондиҳандаҳои техникӣ-иқтисодӣ, омилҳо ва шароитҳо баҳо дода мешавад.

Дар хулоса ҳаминро қайд кардан мумкин аст, ки мавҷудияти рақобатпазирии ҳудудиро ҳамчун як соҳаи мустақили тадқиқоти иқтисодӣ шубҳа кардан мумкин нест. Мутобиқи тамоюлҳои афкори илмии иқтисодии муосир, минтақа ҳам иштирокчии фаъолияти иқтисодӣ мебошад, масалан ба монанди, давлатҳо ё корхонаҳо. Афзоиши рақобатпазирии минтақавӣ шарти муҳими баланд бардоштани сифат ва сатҳи зиндагӣ, рушди робитаҳои иқтисодии хориҷӣ ва навсозии иқтисодиёт мебошад.

Адабиёт:

1. Канг У. Стратегическое планирование и хозяйственная практика / У. Канг, Д. Клиланд. - М.: Прогресс, 1982. - 264 с.
2. Кандыерова Д.О. Теоретические основы развития экономического пространства регионов: монография /Д.О. Кандыерова, И.И. Каримова. – Душанбе: ТГФЭУ, 2018.-220с.
3. Макконел Кемпбелл Р. Экономикс / Р. Кемпбелл Макконел, Л. Стенли Брю. – М.: Инфра.М, 2003. – 983с.
4. Петрищев М.В. Монополистическая конкуренция» как антиномия-проблема // Вопросы экономической теории. Макроэкономика. –С.62-65. [электронный ресурс]: Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/monopolisticheskaya-konkurentsiya-kak-antinomiya-problema.
5. Портер М. Международная конкуренция. Конкурентные преимущества стран /М. Портер. - М.: Международные отношения, 1993. - 947с.
6. Семенова Е.И. Конкурентоспособность как фактор маркетинговой среды: дисс.... д.э.н. по специальности 08.00.05. / Елена Ивановна, Семенова. – ВНИИЭСХ. - М., 2001. – 274с.
7. Симарова И.С. Обоснование регионального развития с учетом связанности экономического пространства: диссертация ... кандидата экономических наук: 08.00.05 / Симарова Ирина Сергеевна. – Тюмень, 2014. – 146 с.
8. Толковый словарь рыночной экономики. Изд. 2-е доп. Под редак. В.П.Тарасова, В.А.Крутикова. - М.: Глория, 1993. - 301с.
9. Трифонов Е.В. Закономерности развития монополистического и демократического рынков Е.В. Трифонов // Вопросы экономической теории. Макроэкономика. – С.69-75.
10. Чемберлин Э.Х. Теория монополистической конкуренции. Реориентация теории стоимости. Пер. с англ. /Э.Х. Чемберлин. — М.: Экономика, 1996. - 351 с.

УДК: 631.115.11.

АҚОИДИ МУХТАСАР РОҶЕЪ БА ТАЪРИХИ ПАЙДОИШИ ТАЪЛИМОТИ ИҚТИСОДИ ИСЛОМӢ

Алишоев Хуршедшоҳ Ҳасратшоевич - *номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон. Суроға: 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Борбад 48/5. Тел.: (+992)908086072; E-mail: akhurikshoh@mail.ru*

Дар мақола оид ба ақоиди мухтасар роҷеъ ба таърихи пайдоиши таълимоти иқтисоди исломӣ сухан меравад. Мақолаи мазкур ба омӯзиши ақоиди мухтасар роҷеъ ба таърихи пайдоиши таълимоти иқтисоди исломӣ бо назардошти таъсири омилҳои дохилӣ ва берунии ҷаҳони имрӯза бахшида шудааст. Асосан, ба паҳлуҳои рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷомеа аз нуқтаи назари олимони соҳаи иқтисоди исломӣ, ки он ҳамчун омили асосии пешрафти соҳаҳои гуногуни иқтисод ба ҳисоб меравад, диққати махсус дода шудааст. Инчунин ақоиди олимон роҷеъ ба таърих ва пайдоиши иқтисоди исломӣ баррасӣ карда

шудааст. Мақолаи мазкур ба мавзуи замонавӣ бахшида шудааст ва ҳалли ин масъала дар рушди иқтисодӣ нақши калидӣ дорад.
Калидвожаҳо: *иқтисодиёт, иқтисоди исломӣ, молияи исломӣ, бонкҳои исломӣ, қарз, идоракунии пулию қарзӣ аз нигоҳи ислом, идоракунии бонкҳои исломӣ, идоракунии молияи исломӣ.*

КРАТКИЕ ПОЛОЖЕНИЯ ОБ ИСТОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ИСЛАМСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО УЧЕНИЯ

Алишоев Хуршедшох Хасратшоевич *- кандидат экономических наук, доцент Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбада 48/5, тел: (+992)908086072; e-mail: akhurikshoh@mail.ru*
В статье приведены краткие положения истории возникновения учения исламской экономики. В данной статье речь идет об изучении кратких принципов, связанных с историей возникновения исламской экономики. учитывая влияние внутренних и внешних факторов в современном мире. Особое внимание уделено в основном аспектам экономического и социального развития общества с точки зрения ученых в области исламской экономики, которая рассматривается как главный фактор прогресса различных областей экономики. Также обсуждены мнения ученых относительно истории и происхождения исламской экономики. Данная статья посвящена современной теме, решение которой играет ключевую роль в развитии экономики.
Ключевые слова: *экономика, исламская экономика, исламские финансы, исламские банки, кредит, денежно-кредитный менеджмент с точки зрения ислама, исламский банковский менеджмент, исламский финансовый менеджмент.*

BRIEF PROVISIONS ON THE HISTORY OF THE ORIGIN OF THE ISLAMIC ECONOMIC DOCTRINE

Alishoev Khurshedshoh Hasratshoevich *- Candidate of Economic Sciences, Associate Professor at the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Avenue 48/5, tel: (+992)908086072; e-mail: akhurikshoh@mail.ru*
The article provides a brief statement of the history of the emergence of the doctrine of Islamic economics. In this article we are talking about the study of brief principles related to the history of the emergence of Islamic economics. considering the influence of internal and external factors in the modern world. Particular attention is paid mainly to aspects of the economic and social development of society from the point of view of scientists in the field of Islamic economics, which is considered as the main factor in the progress of various areas of the economy. The opinions of scholars regarding the history and origin of Islamic economics were also discussed. This article is devoted to a modern topic, the solution of which plays a key role in the development of the economy.
Key words: *economics, Islamic economics, Islamic finance, Islamic banks, credit, monetary management from the point of view of Islam, Islamic banking management, Islamic financial management.*

Тайи даҳсолаҳои охир дар асарҳои илмии олимони соҳаи иқтисод ибораи «иқтисоди исломӣ»-ро [2; 3; 4] бениҳоят зиёд дучор шудан мумкин аст. Аммо муаллифоне, ки иқтисоди исломиро менависанд ё зикр мекунанд, дар аксари мавридҳо аз додани таъриф ба ин мафҳум худдорӣ мекунанд. Бинобар ин мо дар ин боб, пеш аз ҳама, ба масъалаи муайян кардани моҳияти иқтисоди исломӣ таваҷҷуҳ хоҳем кард.

Истилоҳи «иқтисоди исломӣ» бори аввал дар китоби «Иқтисоди исломӣ»-и олими мусалмони Ҳиндустон С.М.А. Гелонӣ арзи вуҷуд намудааст [14]. Гелонӣ дар бораи як низоми идеалии иқтисодие, ки ба ислом мувофиқ аст, ақидаронӣ намудааст. Аммо танҳо пас аз чандин солҳо аз нашри "Иқтисоди исломӣ" дар ҷаҳон нахустин институтҳои молиявии исломӣ – ба монанди бонкҳои исломӣ пайдо шуданд. Худи истилоҳи «иқтисоди исломӣ» дар адабиёти илмӣ танҳо аз миёнаҳои солҳои 70-ум мавриди истифода қарор гирифтааст.

Аз ҳамон вақт инҷониб дар адабиёти иқтисодии мусалмонон таърифи ягонаи ба таври умум пазируфташуда ва фаҳмо ба мафҳуми «иқтисоди исломӣ» пешниҳод нашудааст. Таърифҳое, ки аз ҷониби иқтисоддонҳои мусалмон таҳия шудаанд, аксар вақт якҷониба буда, дар бораи он ки иқтисоди исломӣ аз иқтисоди капиталистӣ ё сотсиалистӣ чӣ тафовут дорад, тасаввуроти дақиқ намедиҳад.

Дар адабиёти муосир оид ба мафҳуми «иқтисоди исломӣ» тафсирҳои гуногун оварда шудааст. Аз ҷумла, ба гуфтаи иқтисодшиноси маъруфи мусалмон У. Чопра, иқтисоди исломӣ як шохаи донишест, ки ба одамон тавассути тақсими захираҳои камёб мувофиқи панҷ арзиши исломӣ - бидуни нақзи озодиҳои инфиродӣ, бидуни ба вуҷуд овардани номутавозунии дарозмуддати макроиқтисодӣ ва экологӣ, бе заиф шудани робитаҳои оилавӣ ва вайрон кардани ҳамрайъии иҷтимоӣ, бе таназзули маънавии ҷамъият ба роҳ монда мешавад.

Консепсияи иқтисоди исломӣ ё модели рушди исломӣ ду нуқтаро дар назар дорад:

1) ин модел танҳо дар зери ҳукмронии исломӣ амалӣ мешавад;

2) он бояд принсипҳои анъанаҳои иқтисодии исломиро дар бар гирад.

Намунаи татбиқи ин ду омил дар замони имрӯза рушди иқтисодӣ дар шароити шакли давлатдории исломӣ мебошад, ки онро Ҷумҳурии Исломии Эрон (ҶИЭ) ва дигар давлатҳои исломӣ муаррифӣ мекунанд.

Иқтисоди исломӣ ҳамчун сиёсати иқтисодӣ дар асоси Қуръону суннат тавсиф мешавад (Сайф ад-дини Тоҷиддин); ҳамчун илми иҷтимоӣ, ки мушкилоти иқтисодии одамонро тавассути призмаи арзишҳои исломӣ меомӯзад (М.А. Маннан); чун посухи мутафаккирони мусалмон ба чолишҳои иқтисодии замони худ (М.Н. Сиддиқӣ); ҳамчун намунаи рафтори мусалмонон дар ҷамъияти маъмулии мусалмонон (С. Н.Х. Нақвӣ); чун таълимот дар бораи рафтори мусалмоне, ки захираҳои аз ҷониби Парвардигор ҳамчун мол ё амонат дода шудааст, барои пешбурди ҳаёти осоишта ва таъмини ҷомеа идора мекунад (М. Ориф); ҳамчун донистан ва татбиқи мамнуъ ва муқаррароти шариат ба хотири ҷилавгирӣ аз беадолатие, ки дар раванди дарёфт ва ихтиёрдории сарватҳои моддӣ ба вуҷуд меояд (Ҳасан ал-Замон); чун донистан ва татбиқи мамнуъ ва муқаррароти шариат ба хотири ҷилавгирӣ аз беадолатие, ки дар раванди дарёфт ва ихтиёрдории сарватҳои моддӣ ба вуҷуд меояд (Ҳасан ал-Замон) [14] ва ғайра.

Асарҳоеро, ки роҷеъ ба иқтисоди исломӣ навишта шудаанд, таҳлил намуда, камаш се гурӯҳи муҳаққиқони мусалмонро вобаста ба нуқтаи назари онҳо дар масъалаи ташкили низоми иқтисодии мутобиқ ба ислом ҷудо кардан мумкин аст.

Намояндагони гурӯҳи аввал («консерваторҳо») бар ин бованд, ки Қуръон ва суннат муқаррароти асосии иқтисодиро мукаммал тартиб додаанд ва аз ин рӯ, зарурати махсус ба таҳияи фанни махсусе бо номи иқтисоди исломӣ ҷоиз нест. Тавре ки илоҳиётшинос ва сиёсатмадори маъруфи Марокаш Аллал ал-Фасӣ гуфта буд: "Қуръон беҳтарин конститутсия, беҳтарин рисолаи иқтисоди сиёсӣ ба ҳисоб меравад. Вай метавонад бомуваффақият "Эъломияи ҳуқуқи инсон" ва "сармоя"-ро [10, с 170] барои мусалмонони муосир иваз намояд". Ба гуфтаи намояндагони гурӯҳи аввал зарурати таъсиси ягон сохтори махсус оид ба аналогҳои исломии муассисаҳои молиявии муосир вуҷуд надорад [8, с 16].

Ба ин гурӯҳ касоне низ шомил ҳастанд, ки эътиқод доранд, ки ислом ва иқтисод ду чизи комилан ба ҳам алоқаманд нестанд ("шаккокон"). Ҳатто, дар байни ҷонибдорони пайвастаи таҳкими нуфузи ислом ба ҳаёти ҷамъиятӣ баъзан дар мавриди иқтисоди исломӣ шубҳа кардан мумкин аст. Ба ақидаи баъзе аз олимон, рушди бозори умумии исломӣ ва умуман иқтисоди исломӣ ояндаи хуб надорад ва ҳеҷ фоида намебинад. Танҳо инсондӯстӣ ва иттилоот ҷузъҳои асосии рушди иқтисодӣ мебошанд. Сиёсати пулию қарзӣ ва иқтисод ба ин монанд дин надоранд.

Гурӯҳи дуюмро асосан диншиносон ва ҳуқуқшиносони суннатшинос ташкил медиҳанд. Аксари муаллифоне, ки то солҳои 1970 дар бораи як низоми иқтисодие, ки ба ислом мувофиқанд, навиштаанд, ба гурӯҳи дуюм мансубанд. Иқтисоди исломӣ барои онҳо танҳо яке аз улуми исломӣ дар баробари илми қироати Қуръон, фиқҳ (ҳуқуқи исломӣ) ва ғайраҳо мебошад. Аз ин рӯ, талоши муҳаққиқе, ки бо мушкилоти иқтисодӣ сарукор дорад, набояд аз доираи фанҳои теологӣ ва ҳуқуқии мусалмонӣ берун ояд. Иқтисоди исломӣ бояд ба манфиати ҷомеаи мусалмонӣ рушд кунад, на тамоми башарият, яъне хусусияти умумибашарии он мустақим ё бавосита инкор карда мешавад.

Донишмандонеро, ки метавон ба гурӯҳи сеюм мансуб кард, бар ин назаранд, ки иқтисоди исломӣ яке аз самтҳои афкори иқтисодии ҷаҳони имрӯза ба ҳисоб меравад. Дар доираи ин гурӯҳ метавон ҳам онҳоеро, ки иқтисоди исломиро алтернатива ба иқтисоди капиталистӣ медонанд ва ҳам онҳоеро, ки ба дидгоҳҳои муътадилтар пайравӣ мекунанд ва иқтисоди исломиро дар заминаи иқтисоди ғарбӣ (буржуазӣ) меомӯзанд, чудо кардан мумкин аст.

Дар ин тадқиқот мо ба андешаҳои иқтисоддонҳои гурӯҳи сеюм таваҷҷуҳ хоҳем кард, зеро онҳо заминаи идеологии он чиро, ки иқтисоди исломӣ (бо таъкид ба вожаи «иқтисод») меноманд, ташкил медиҳанд. Мо дар боло зикр кардем, ки як зумра муаллифон майл доранд, ки иқтисоди исломиро ҳамчун алтернатива ҳам ба иқтисоди капиталистӣ (ё ба истилоҳи иқтисодшиносони мусалмон — иқтисоди суннатии Ғарб) ва ҳам

иқтисоди фармондиҳии маъмурӣ (сотсиалистӣ) шуморанд. Чунин ақидаҳоро аксарияти мутлақи муҳаққиқон то миёнаҳои солҳои 90-ум шарик буданд. Ин алтернатива чист?

Тарафдорони алтернатива таъкид мекунанд, ки дар модели иқтисодии исломӣ камбудиҳои системаҳои иқтисодии капиталистӣ ва сотсиалистӣ бартараф карда мешаванд. Ин, аз ҷумла, дар он ифода меёбад, ки ислом дар байни мутлақ гардондани моликияти хусусӣ дар замони капитализм ва қариб тамоман инкор кардани он дар замони сотсиализми советӣ воситаи тиллоӣ пайдо кардааст [13, с. 5].

Албатта, тезис дар бораи мутлақ гардондани моликият дар замони капитализм нисбат ба муносибат ба он дар ислом, ба фикри мо, комилан дуруст нест. Воқеан, дар Ислом ақидаи халифа ҳукмфармост: тамоми неъматҳои дунё аз они Худост ва инсон танҳо амири захираи дар дасташ буда, аз ҷумла ақл аст. Аммо дар ин ҷо сухан дар бораи муносибати байни инсон ва Худо меравад. Дар муносибатҳои байни одамон, ҳуқуқи моликият нисбат ба Ғарб камтар ва шояд ҳатто сахттар ҳифз карда мешавад: чунон ки маълум аст, барои ҷинояте, ки ҳамчун дуздӣ (сарика) муайян шудааст, қонуни ислом ҷазоро дар шакли буридани даст пешбинӣ мекунад.

Дар баробари ин гуфтан нодуруст мебуд, ки иқтисодиёти исломӣ аз иқтисодиёти капиталистӣ танҳо дар асоси он тафовут дорад, ки дар ислом ҳарчанд дар чунин шакли мутлақо, монанди замони капитализм, моликияти хусусӣ эътироф ва ҳифз карда мешавад. Дар бораи бозор, ки ҳам ба капитализм ва ҳам ба тарзи идоракунии исломӣ хос аст, ҳаминро гуфтан мумкин аст.

Ба ҳама маълум аст, ки моликияти хусусӣ ва бозор пеш аз капитализм арзи ҳастӣ доштанд. Чизи дигар он аст, ки дар шароити капитализм онҳо аз ҳама бештар тараққӣ кардаанд. Капитализм танҳо низомест, ки ба як намуди моликияти хусусӣ, ба як навъи муносибатҳои байни соҳибмулк ва коргар асос ёфтааст.

Ҳамин тариқ, сарфи назар аз баъзе шабоҳатҳои расмӣ, иқтисоди исломӣ ҳеҷ гоҳ ба иқтисоди капиталистӣ шабеҳ нест. Дурусттар мебуд гӯем, ки хусусияти алтернативии иқтисодиёти исломӣ истисно намекунад, ки вай на танҳо бо иқтисодиёти капиталистӣ, балки бо иқтисодиёти сотсиалистӣ ҳам хусусиятҳои умумӣ дорад.

Имрӯз дар Покистон як модели дуалистӣ ҳукмфармо хоҳад шуд, ки дар он ниҳодҳои молиявии исломӣ ва ғайриисломӣ дар як майдони ҳуқуқӣ вуҷуд доранд. Дар Эрон бо вуҷуди риояи декларативӣ ба усулҳои иқтисоди исломӣ, амалияи воқеии иқтисодӣ аз онҳо дур аст. Судон ягона кишваре боқӣ мемонад, ки дар он таҷрибаи исломисозии бахши молия дар маҷмуъ муваффақ шудааст. Аммо дар бораи ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ мавҷуд набудани маълумоти зарурӣ имкон намедиҳад, ки дар бораи ин мамлакат ҳам хулосаи охирин барорем.

Сарфи назар аз мавҷудияти сохторҳои бонуфузи институтсионалии иқтисодӣ, аз қабили Бонки исломии рушд, новобаста аз мавҷудияти созмонҳои молиявии исломӣ (бонкҳо, фондҳо, ширкатҳои суғурта ва ғайра), дар иқтисоди кишварҳои мусалмонӣ мавқеи анклавиро ишғол мекунанд.

Масалан, дар Арабистони Саудӣ, ки яке аз кишварҳое маҳсуб мешавад, ки меъёрҳои ҳуқуқи исломӣ ба қадри имкон васеъ татбиқ мешаванд, қонунгузории молӣ ва шаҳрвандӣ аз рӯйи моделҳои ғарбӣ сохта шуда, ниҳодҳои молии исломиро бештар аз як қоида истисно медонанд [11, с 63].

Гузашта аз ин, ниҳодҳои молии исломӣ, ки дар саросари ҷаҳон пароканда ҳастанд, гоҳо тафовутҳои бештар аз шабоҳат доранд ва на он қадар дар механизми фаъолияташон, балки дар ҳадафу мақсадҳояшон. Биёед, як филиали Citibankро, ки дар Баҳрайн хидматҳои молиявии исломӣ пешниҳод мекунад ва як бонки кооперативӣ дар Судон, ки дар кори худ аз усулҳои исломӣ истифода мекунад, муқоиса кунем. Маълум аст, ки яке аз звеноҳои ширкатҳои фаромиллӣ ва банки кооперативие, ки асосан дар деҳот амал мекунанд, сарфи назар аз баъзе шабоҳатҳои расмӣ, максаду вазифаҳои гуногун доранд. Филиали бонки фаромилалӣ барои ҷалби маблағ аз сармоягузорони нав ва дар ниҳоят, барои эҳтиёҷоти худ сармоя ҷамъ карданро дорад, аммо на ба манфиати ислом ва ҷомеаи мусалмонон. Дар баробари ин бонки кооперативии исломӣ дар чунин мамлакати камбағал, монанди Судон, ақаллан дар сатҳи декларативӣ вазифадор аст, ки вазифаҳои муҳимми иҷтимоиро иҷро намояд. Ба ибораи дигар гӯем, ҳама чиз ба мақсадҳое вобаста аст, ки субъектҳои муносибатҳои иқтисодӣ ба миён гузоштаанд.

М.Н. Сиддиқ вазифаҳои асосии иқтисодиёти исломиро чунин мураттаб кардааст: қонеъ гардонидани талаботи аввалиндараҷа ба хӯрокворӣ, сару либос, манзил, хизматрасонии тиббӣ ва маълумотнокии ҳамаи одамон; таъмини баробарии имкониятҳо; пешгирии тамаркузи сарват ва барҳам додани нобаробарии тақсими даромад ва сарват; ба ҳар кас барои такмили маънавӣ имконият муҳайё кардан; таъмини субот ва рушди иқтисодӣ барои ноил шудан ба ҳадафҳои дар боло зикршуда [15, с 7].

Ҳамин тавр, татбиқи арзишҳои маънавию ахлоқии исломӣ, ки дар маҷмуъ хусусияти умумибашарӣ доранд, дар муайян намудани вазифаҳои иқтисоди исломӣ дар мадди аввал меистанд. Ин имкон медиҳад, ки иқтисоди исломӣ аз доираи масъалаҳои сирф иқтисодӣ берун равад, на танҳо як иқтисод бошад. Дар иқтисоди исломӣ ҳам ба мушкилоти сирф иқтисодӣ ва ҳам ахлоқӣ таваҷҷуҳ зоҳир мешавад.

Инак, иқтисодиёти исломиро ҳамчун системаи идоракунӣ тавсиф кардан мумкин аст, ки принсипҳои асосии он ба усулҳои муайяни сотсиалистӣ ва капиталистии идоракунии иқтисодиёт дар марҳалаҳои муайяни тараққиёти сотсиализм ва капитализм мухолиф нестанд. Дар

ниҳояти кор, аз солҳои 40-ум сар карда, дар капитализм ҳам мисли сотсиализм дигаргуниҳои калон ба амал омаданд, ки дар натиҷаи дигаргунсозиҳои сотсиалӣ дар Иттифоқи Советӣ, афзоиши ҳаракати коргарӣ ва дар солҳои Ҷанги дуюми ҷаҳон таъсири рӯзафзуни ҳизбҳои коммунистӣ ба амал омаданд. Дар аксарияти мамлакатҳои Ғарб милликунонии васеъ ба амал бароварда шуд, маорифи халқ ҷорӣ карда шуд, системаи нигаҳдории тандурустӣ ислоҳ карда шуд ва ғайра.

Агар соли 1947, соли нашри китоби Гелониро ба унвони истинод гирем, таълимоти иқтисоди исломӣ ҳамагӣ 76 сол дорад. То имрӯз принсипҳо ва механизмҳои умумии фаъолияти он ҳанӯз муайян карда нашудаанд. Дар бораи муносибатҳои тиҷоратӣ як идеологияи муайян, низоми муқарраршудаи назаре мавҷуд аст, ки ба шариат мувофиқ аст, вале дар миқёси иқтисодиёт чӣ тавр татбиқ намудани ин механизмро умуман тасаввур кардан мумкин нест. Ба ибораи дигар, биниш дар бораи чӣ гуна кор кардани унсурҳои ин низом вуҷуд дорад, аммо дар бораи он ки тамоми низом чӣ гуна кор карда метавонад, фаҳмо нест. Илова бар ин, иқтисоди исломӣ ба далелҳои микроиқтисодӣ барои ҳадафҳои макроиқтисодии худ ниёз дорад. Агар ин асос пайдо шавад, пас баёнияҳо дар бораи алтернативаи иқтисоди исломӣ дигар танҳо эъломия ва сифатҳои “исломӣ” дар ибораи “иқтисоди исломӣ” ба як замимаи идеологӣ монанд нахоҳанд шуд [14].

Дар мавриди худи мафҳуми «иқтисоди исломӣ» бошад, ба назари мо, таърифе, ки мутахассиси рус оид ба бонкдории исломӣ А.Ю. Журавлев додааст, муваффақтар аст. Олим иқтисодиёти исломиро ҳамчун системаи ақидаҳои мусалмонон оид ба усулҳо ва механизмҳои ташкили ҳаёти иқтисодии ҷамъият тавсиф мекунад [3]. Ин таъриф комилан қобили қабул ба назар мерасад, вале на дар бораи низоми дидгоҳи мусалмонон, балки дар бораи худи дини мусалмонӣ сухан гуфтан дурусттар мебуд, зеро на ҳама мусалмонон ба ақидаҳои исломӣ дар бораи ҳаёти иқтисодӣ мувофиқат мекунанд.

Ҳамин тавр, мо метавонем иқтисоди исломӣ ва ё дурусттараш, модели иқтисодии исломиро ҳамчун низоми идоракунӣ дар асоси меъёру усулҳои ҳуқуқи исломӣ тавсиф кунем. Истифодаи истилоҳи "модели иқтисодии исломӣ" ба унвони синоними иқтисоди исломӣ комилан қобили қабул аст. Аз ин рӯ, илме, ки ин падидаро меомӯзад, иқтисоди исломӣ низ номидан мумкин аст.

Иқтисоди исломӣ самараи кори уламои мусалмон аст. Аммо, чунон ки маълум аст, бисёр мамнуъ ва маҳдудиятҳои фаъолияти иқтисодиро на танҳо дар Қуръон ва суннат, балки дар Китоби Муқаддас низ дидан мумкин аст. Чаро дар ниҳоят, системаи назари мувофиқро на намояндагони динҳои дигар – насрониён ё яҳудиён, балки мусалмонон таҳия кардаанд? Шарҳи Р. Вилсон, ки бар ин назар аст, ки дар Қуръон ба масъалаҳои иқтисодӣ бештар аз Китоби Муқаддас ва Таврот таваҷҷуҳи

бештар зоҳир карда мешавад, ба душворӣ комилан қонеъкунанда шуморида мешавад [16, с. 50].

Сабаби зуҳури иқтисоди исломӣ ба унвони илм дар он аст, ки бар хилофи ислом масеҳият ва яҳудӣ (бо вуҷуди он ки камтар аз насроният) ҳеҷ гоҳ дар шеваи зиндагии пайравони худ ба ин андоза густарда таъсир нагузоштаанд. Муносибати инсон бо Худо дар масеҳият бо деворҳои калисо маҳдуд аст [12]. Дар берун аз ин деворҳо, як париши озод аст, ки бидуни манъи динӣ, аз ҷумла дар соҳаи иқтисодӣ, тарзи ҳаёти дунявӣ дошта бошад. Айнан ҳамин чиз дар дини яҳудӣ рӯй дод. Идеалӣ, аз ҳама яҳудиён талаб карда мешавад, ки Тавротро омӯзанд. Аммо агар одам чунин имконият надошта бошад, пас вай бояд ба оноое, ки худро ба ин кори муҳим бахшидаанд, аз ҷиҳати моддӣ ёрӣ расонад. Ҳайати ваколатҳо ба гурӯҳи муайяни одамоне вуҷуд дорад, ки барои фаъолияти хайрияашон бояд дастгирӣ шаванд.

Дар масеҳият аввалин иқтисоддонҳо низ теологҳо буданд, аммо дар замони муосир таҳқиқоти иқтисодӣ ба дасти олимони дунявӣ афтод. Дар ислом ин раванд хеле пештар оғоз шудааст. Олими энсиклопедист, асосгузори илми ҷомеашиносӣ Ибни Халдун, дар ҳақиқат, як олими дунявӣ буд.

Аммо Ибни Халдун истисно буд. Аксари муаллифоне, ки дар мавзуъҳои иқтисодӣ навиштаанд, аз зумраи теологҳо ва фақеҳи мусалмон буданд. Дар шароити аксаран беэътиноӣ ба меъёрҳои шариат ҳадди ақал дар тӯли умри худ аз ҷониби ҳокимон, уламои мусалмон дар навиштаҳои худ як навъ модели идеалиро тавсиф кардаанд, ки онҳо умед надоштанд, ки дар амал татбиқ шаванд.

Дар замони муосир аввалин олимоне, ки ба масъалаҳои иқтисоди исломӣ таваҷҷуҳ кардаанд, низ на иқтисоддони касбӣ, балки сиёсатмадорон Ҳ. Ал-Банно ва А.Ал-Маудудӣ мебошанд. Ва барои эшон сохтори иқтисодӣ аз рӯйи шариат як идеале буд, ки барои он бояд саъй кард [4, с. 107]. Иқтисоди исломӣ то имрӯз бо шариати исломӣ робитаи зич дорад. Бисёре аз муаллифони маъруфи асарҳои марбут ба иқтисоди исломӣ ё ҷанбаҳои алоҳидаи он ҳуқуқшиносони муътабари мусалмон ҳастанд.

Аввалин тадқиқоти касбӣ оид ба иқтисоди исломӣ танҳо дар миёнаҳои солҳои 1970 пайдо шуд. Аз он вақт инҷониб оид ба иқтисоди исломӣ ва ҷанбаҳои гуногуни он пажуҳишҳои зиёди назариявӣ ва амалӣ навишта шудаанд. Аммо оё имрӯз метавон иқтисоди исломиро ба унвони як илми мустақил - на дар доираи фанҳои исломӣ ва ҳуқуқӣ, балки дар низоми координатҳои илмҳои дунявӣ донист?

Мутахассиси рус оид ба иқтисоди исломӣ А.Ю. Журавлев бо он олимоне, ки бар ин назаранд, иқтисоди исломӣ наметавонад даъвои назария номида шавад, зеро он ба се талабот пурра ҷавобгӯ нест: шарҳ додани падида, пешгӯии рушд дар ин замина ва ба саволи он, ки чӣ рӯй дода истодааст, ҷавоб диҳад, на ба саволи он, ки чӣ гуна бояд бошад [3, с. 5]. Ба ибораи дигар, илми ҳақиқии иқтисодӣ бояд танҳо вазъи кунунии

корҳоро тавсиф кунад, бидуни пешниҳоди ягон баҳодиҳӣ ва ретсептҳои худ барои ҳалли мушкилоти мавҷуда. Иқтисод ҳамчун илми мусбӣ, чӣ гуна дар ҷомеа тақсим шудани сарват, чӣ гуна амал кардани қонунҳои бозорро шарҳ медиҳад ва дар бораи он ки дар оянда чиро интизор шудан мумкин аст, пешгӯиҳо медиҳад.

Воқеан, наметавон эътироф кард, ки ислом дини амал буда, на он қадар саъй мекунад, ки бемориҳои ҷомеаро муайян созад, то бемориҳоро шифо бахшад. Вазифаи ҳар як мусалмон на танҳо эътирофи арзишҳои муайяни исломӣ, балки мубориза барои дигаргун сохтани ҷомеа дар рӯҳияи ислом аст. Дар ин ҳолат, "доруҳои" пешниҳодшуда метавонад самаранок набошад.

Дар баробари ин, ба назари мо, ба иқтисодиёти исломӣ, ки ҳанӯз дар давраи навбаромад аст, хусусияти истисноии меъёрӣ додан комилан дуруст нест. Он дар навиштаҳои иқтисоддонҳои муосири мусалмон аз охири солҳои 1990 бартараф карда шудааст. Иқтисоди исломӣ имрӯз аз иқтисоди сиёсии марксистӣ камтар мусбат нест. Кас наметавонад бо М.А. Зарка розӣ набошад, ки иқтисоди исломӣ аз ду қисм иборат аст: яке низоми иқтисодии худи исломро меомӯзад ва дигаре рафтори мусалмононро дар ин низом меомӯзад [17, с. 10].

Илова бар ин, олимони мусалмон як қатор механизмҳоеро таҳия кардаанд, ки дар кори муассисаҳои молиявии муосири исломӣ истифода мешаванд: бонкҳо, ширкатҳои суғуртавӣ, фондҳо ва ғайра. Ин муассисаҳои молиявӣ дар манотиқи гуногуни ҷаҳони ислом фаъолият мекунанд, ки унсурҳои иқтисоди модели исломӣ ба ҳисоб меравaнд. Гап дар сари он аст, ки инкишофи иқтисодиёти исломӣ дар амал аз дарки назариявии бисёр проблемаҳои муҳимтарини иқтисодӣ пеш аст.

Албатта, дар иқтисоди исломӣ тамоми категорияҳои иқтисодӣ (доройӣ, пул, сармоя, истеҳсолот) аз ҷониби инсон аз призмаи арзишҳои ахлоқи исломӣ ба назар гирифта мешаванд. Аммо сарфи назар аз экзотикӣ барои иқтисоди капиталистии истеъмолӣ, баъзе пешниҳодҳои ахлоқие, ки олимони мусалмон ба миён гузоштаанд, хеле саривақтӣ мебошанд. Чунон ки маълум аст, ҳар як илми иқтисодӣ танҳо дар шароити маҳдуд будани захираҳо маъно дорад. Дар ин бобат назари Абуалӣ Султон ҷолиби диққат аст, ки чунин қайд намудааст: масъалаи марказии иқтисодиёт на масъалаи тақсимоти захираҳо, балки масъалаи маҳдуд кардани талаботи инсон бошад [6, с. 18].

Тавре ки иқтисодшиноси саудӣ М.У. Чапра дуруст қайд мекунад, иқтисоди исломӣ танҳо дар сурате лозим аст, ки ба саволҳое посух гӯяд, ки иқтисоди анъанавӣ ба онҳо ҷавоб дода наметавонад [9, с. 14]. Мехоҳам илова намоям, ки на танҳо ҷавоб додан, балки ҳалли амалии проблемаҳоеро, ки барои иқтисодиёти анъанавӣ «хеле мушкил» буданд: проблемаҳои камбизоатӣ, тақсимоти одилонаи захираҳо ва ғайра пешниҳод кардан лозим аст.

Умуман, дар фарҷоми мақола ҳаминро қайд намудан лозим аст, ки дар раванди тезутунд шудани муносибатҳои бозорӣ ва ҷаҳонишавии иқтисодиёт ҳар як низоми иқтисодӣ бо вақт ва шароити худ амал намуда, барои ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷомеаи башарӣ саҳмгузор бояд бошад. Албатта, мақсади тадқиқоти мо паст ё боло бурдани ин ё он низоми иқтисодӣ набуда, балки истифодаи низоми беҳтарин ва қулайтарин дар замони муосир ба ҳисоб меравад. Дар ин радиф қайд намудан бамаврид аст, ки низоми иқтисодии исломӣ метавонад бо низоми иқтисоди бозорӣ фаъолият намуда, барои пешбурди сатҳи зиндагии аҳолии кураи Замин саҳмгузор бошад.

Адабиёт

1. Алишоев, Х.Х. Исламская экономическая мысль и практические аспекты её использования в постсоветском пространстве / Х.Х. Алишоев. - Душанбе: Ирфон, 2013. – 236 с.
2. Беккин Р.П. Некоторые элементы исламской экономики /Р.П. Беккин // Проблемы современной экономики. - 2002. - №1. - С. 89 – 92.
3. Журавлев А. Ю. Концептуальные начала исламской экономики // Исламские финансы в современном мире: экономические и правовые аспекты. - М.: Ummah, 2004. - С. 5-37.
4. Журавлев А.Ю. Принципы функционирования исламских банков // Исламские финансы в современном мире: экономические и правовые аспекты. – М., 2004. - С. 49-126.
5. Левин З.И. Реформа в исламе: быть или не быть? Опыт системного и социокультурного исследования. М.: Крафт+, 2005. – 170с.
6. Abu AH Sultan. Al Mushkilat al Iqtisadiyyah al Alamiyyah al Mu'asirah и Halluha al Islami // A Discussion Paper by the International Center for research in Islamic Economics. 1981; цит. no: Kahf M. Op. cit. P. 18.
7. Aziz T. M. An Islamic Perspective of Political Economy: the Views of (late) Muhammad Baqir al-Sadr // www.al-islam.org.
8. Badazvi Z. M. Islamic Finance and the Role of the State // Islamic Banker. 1999.N 45. P. 16.
9. Chapra M.U. Islamic Economic Thought and the New Global Economy //Islamic Economic Studies, Vol. 9, No. 1, 2001.
10. Gaudio F. Allal el-Fassi on L'Histoirc de I'lstiqlal. Paris, 1972. P. 92
11. Koraytem T. The Islamic Nature of the Saudi Regulations for Companies .// Arab Law Quarterly. - 2000. - Vol.15. - №1. - P. 63-69.
12. Nienliaus V. Islamic Economics - Policy between Pragmatism and Utopia // www.kantakji.org).
13. Rafsanjani H. Al-Islam. Social Justice // Echo of Islam. 1976. Vol. 2, No. 5. P.
14. Seif el-Din Tag el-Din. What is Islamic Economics? // Review of Islamic Economics. 1994. Vol. 3, No. 2. P. 97-100 (цит. по: Kahf M. Islamic Economics: Notes on Definition and Methodology // vvww.kahf.net. P. 8); Mannan M. A. Islamic Economics: Theory and Practice. Lahore: Sh. Muhammad Ashraf, 1970. P. 18 (цит. по: thapra M.U. Op. cit. Jcddah: IRTI, 2001. P. 33); Siddiqi M. N. History of Islamic Economics Thought // A. Ahmad, K. R. Awan. Lecturers on Islamic Economics. Jcddah: IRTI, 1992. P. 69; Naqvi S. N. H. Islam, Economics and Society. London: Kegan Paul International, 1994. P. 13 (цит. по: С карта M.U. What is Islamic Economics? Jcddah: IRTI, 2001. P. 34); Kahf M. Op. cit. P. 8; Hasanuzzaman S.M. Definition of Islamic Economics // Journal of Research in Islamic Economics. 1984. P. 52 (цит no: Chapra M. U. What is Islamic Economics? Jcddah: IRTI, 2001. P. 33).

15. Siddiqi M.N. Teaching Economics in Islamic Perspective. Jcddah: King Abdulaziz Universit, 1996. - P. 6-7.
16. Wilson R. Economics, Ethics and Religion: Jewish, Christian and Muslim Economic Thought. N.Y.: New York University Press, 1997. P. 117; цит. по: Naqvi S. N. H. Wilson R. Economics, Ethics and Religion // Journal of King Abdulaziz University. Islamic Economics. - 2002 (1422). - Vol.14. - P. 50.
17. Zarqa M. A. Tahqiq Islamiyyat 'Ilm al Iqtisacl. N.A. P. 31-39; цит. по: Kahf M. Islamic Economics: Notes on Definition and Methodology. P. 10 - 11.

УДК: 336.025(575.3)

ДАСТГИРИИ ДАВЛАТИИ РУШДИ СОҲИБКОРИИ ХУРДУ МИЁНА ВА МАЪМУРИКУНОНИИ ОН ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Шералиев Эмомалӣ Нуралиевич *– н.и.и., дотсенти кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,кӯчаи Нахимов 64/14. E-mail: Emomali68@mail.ru. Телефон : (+992) 93 -519 -81-11*

Султон Бахтиёр - *унвонҷӯи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. E-mail:bahtiyar_76@mail.ru. Телефон : (+992) 710 - 00-00-10.*

Дар мақола ҷанбаҳои назариявии дастгирии давлатии рушди соҳибкории хурду миёна ва такмили маъмурикунонии он дар шароити муосир баррасӣ гардидааст. Нуқтаи назари олимони хориҷӣ ва ватанӣ оид ба механизми танзими давлатии маъмурикунонии андоз, таъсири назорату санҷишҳои андозӣ ба рушди бизнеси хурду миёна ва ҷорӣ намудани низоми махсуси андозбандӣ дар минтақаҳои кишвар оварда шудааст. Самтҳои асосии дастгирии давлатии рушди соҳибкории хурду миёна ва маъмурикунонии он бо назардошти хусусиятҳои хоси рушди соҳибкории хурду миёна бо мақсади ҳарчи бештар ворид гардидани маблағҳои андозӣ ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷети давлатии сатҳҳои гуногун дар шароити муосир пешниҳод гардидааст. Инчунин масъалаи маъмурикунонии андоз аз нигоҳи танзими давлатӣ, фаъолияти кормандони мақомоти андоз ва таъсири он ба рушди соҳибкории хурду миёна таҳлил ва баҳогузорӣ карда шуда, пешниҳодҳои мушаххас оид ба такмили маъмурикунонии андоз ва низоми махсуси андозбандӣ дар бизнеси хурду миёна оварда шудааст.

Калидвожаҳо: *дастгирии давлатӣ, маъмурикунонии андоз, низоми андозӣ, механизми танзими маъмурикунонии андоз, мақомоти андоз, назорату санҷишҳои андозӣ.*

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОДДЕРЖКА РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА И ЕГО АДМИНИСТИРОВАНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Шералиев Эмомали Нуралиевич - *к.э.н., доцент кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. E-mail: Emomali68@mail.ru. Телефон: (+992) 93 -519 -81-11*

Султон Бахтиер - *соискатель Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. E-mail: bahtiyar_76@mail.ru. Телефон : (+992) (+992) 710 - 00-00-10.*

В статье рассматриваются теоретические аспекты государственной поддержки развития малого и среднего предпринимательства и совершенствования его администрирования в современных условиях. Предложены идеи зарубежных и отечественных ученых о механизме государственного регулирования налогового администрирования, влияния налогового контроля и проверок на деятельность малого и среднего бизнеса, а также введение специальной системы налогообложения в регионах страны. Рассмотрены проблемы налогового администрирования с позиции

государственного регулирования, развития малого и среднего предпринимательства и его администрирования с учетом особенностей налогообложения малого и среднего бизнеса с целью увеличения налоговых платежей в государственный бюджет различных уровней. Также проанализированы и оценены вопросы налогового администрирования с точки зрения его государственного регулирования, деятельности налоговых органов и его влияния на развитие малого и среднего бизнеса, а также выделены конкретные предложения по совершенствованию налогового администрирования и специальной системы налогообложения малого и среднего бизнеса.
Ключевые слова: *государственная поддержка, налоговое администрирование, налоговая система, механизм налогового регулирования, налоговые органы, налоговые контроли и проверки.*

STATE SUPPORT FOR THE DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISE AND ITS ADMINISTRATION IN MODERN CONDITIONS

Sheraliev Emomali Nuralievich - *Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Finance of the Tajik State Financial and Economic University. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14. E-mail: Emomali68@mail.ru. Phone: (+992) 93 -519 -81-11*

Sulton Bakhtiyor - *is an applicant for the Tajik State Financial and Economic University. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14. E-mail: bahtiyar_76@mail.ru. Telefon: (+992) 710 - 00-00-10.*

The article examines the theoretical aspects of state support for the development of small and medium-sized businesses and the improvement of its administration in modern conditions. The ideas of foreign and domestic scientists on the mechanism of state regulation of tax administration, the influence of tax control and audits on the activities of small and medium-sized businesses, as well as the introduction of a special taxation system in the regions of the country are proposed. The problems of tax administration are considered from the position of state regulation of the development of small and medium-sized businesses and their administration, taking into account the peculiarities of taxation of small and medium-sized businesses in order to increase tax payments to the state budget of various levels. The issues of tax administration are also analyzed and assessed from the point of view of its state regulation, the activities of tax authorities and its impact on the development of small and medium-sized businesses, and specific proposals for improving tax administration and the special taxation system for small and medium-sized businesses are highlighted.

Keywords: *state support, tax administration, tax system, tax regulation mechanism, tax authorities, tax control and audits.*

Дар шароити муосир дар низоми муносибатҳои андозӣ омӯзиши масъалаҳои дастгирии давлатии рушди соҳибкории хурду миёна ва маъмурикунонии он, мақом ва нақши танзими қонунгузории бахши андозӣ, санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ аз нигоҳи назариявӣ-амалӣ хеле муҳим мебошанд. Барои татбиқи амалии сиёсати андозӣ дар раванди маъмурикунонии бизнеси хурду миёна масъалаи шаклу меъёрҳои махсуси андозбандӣ ва маъмурикунонии он, пеш аз ҳама, воридшавии саривақтии маблағҳои андозӣ ба буҷети давлатӣ ва таъмини иқтидори андозӣ зарур аст.

Ин ҷо, масъалаи муайян кардани меъёрҳои махсуси андозбандӣ ва маъмурикунонии андоз, ки муносибати кормандони мақомоти андоз ва субъектҳои соҳибкориро ифода менамояд, заминаи асосӣ барои таъмини самаранокии мақомоти андоз дар рушди бизнеси хурду миёна ба ҳисоб меравад, ки он шаффофият ва адолатнокии низоми андозбандӣ ва

пардохти маблағҳои андозиро ба буҷети давлатӣ таъмин намуда, барои канораҷӯӣ ва саркашӣ аз онҳо зарурати танзими давлатиро ба миён меорад.

Дар шароити бухрони молиявию иқтисодӣ ва дигаргунсозиҳои сохтории иқтисодиёт танзими давлатии маъмурикунонии андоз ва сатҳу сифати хизматрасониҳои андозӣ, ки яке аз вазифаҳои асосии давлат ба ҳисоб меравад, вобастагии калон дорад. Мақсади асосии сиёсати андози давлат дар ин раванд мутобиқ намудани низоми андозӣ ва меъёру шаклҳои махсуси андозбандӣ ба субъектҳои соҳибкории хурду миёна ба ҳисоб рафта, ин механизм вобаста ба шароити иқтисодию иҷтимоӣ ва молиявии субъектҳои соҳибкорӣ амалӣ карда мешавад. Дар ин маврид, «...низоми маъмурикунонии андоз доимо ба ташаккул ва рушд ниёз дошта, барои таъмини муносибатҳои субъектҳои соҳибкорӣ ва давлат равона гардида, робитаи мустаҳками байни субъектҳои соҳибкорӣ (андозсупорандагон) ва мақомоти андозро таъмин намуда, самаранокии фаъолияти онҳоро вобаста ба имкониятҳои иқтисодӣ ва танзими бахши қонунгузории андозӣ ба роҳ мемонад...» [2, с. 65].

Сиёсати андозии давлат дар ин раванд ҳамчун фишанги муҳимми муносибатҳои молиявию иқтисодии дастгирии давлатии рушди соҳибкории хурду миёна ба ҳисоб рафта, таъсири маъмурикунонии андоз дар рушди бизнеси хурду миёна тавассути назорату санҷишҳои андозӣ амалӣ карда мешавад. Ва маҳз дастгирии давлатии рушди соҳибкории хурду миёна ва ҷорӣ намудани низоми махсусу содаи андозбандӣ фишанги асосии дастгирии давлатии рушди соҳибкории мазкур ба ҳисоб рафта, аз дуруст банақшагирии иқтидори андозӣ ва пешниҳоди ҳавасмандиҳои молиявию иқтисодӣ, аз ҷумла имтиёзҳои андозӣ маншаъ гирифта, ҳамчун нишондиҳандаҳои асосӣ таъмини саривақтии воридоти маблағҳои андозӣ ба буҷети давлатӣ ва самаранокии мақомоти андоз ба ҳисоб меравад. Аз ин хотир, дастгирии давлатии рушди соҳибкории хурду миёна ва маъмурикунонии он дар шароити муосир хеле муҳим ва зарур мебошад.

Баҳсҳои илмӣ оид ба дастгирии давлатии рушди соҳибкорӣ ва низоми маъмурикунонии андоз дар рушди бизнеси хурду миёна мавҷуд мебошад. Ба андешаи О.В. Гордеев «...унсурҳои асосии танзими давлатии низоми маъмурикунонии андоз: низоми андоз ва андозбандӣ, банақшагирӣ ва ояндабинӣ, афзалияти иқтидори андозии кишвар, назорату санҷишҳои андозӣ, ҳуқуқи андозӣ ва иҷрои қонунгузории бахши мазкур мебошад...» [3]. Дар ин маврид «...вазифаи танзими низоми андозӣ тавассути дахолати давлат ба субъектҳои соҳибкорӣ, бахусус бизнеси хурду миёна тавассути маъмурикунонии он роҳандозӣ гардида, он барои пешгирии гаронии андоз ва ҳавасмандиҳои рушди соҳибкории истеҳсолӣ, пешрафти илму техника, танзими талабот ва таклифот, даромадҳо ва пасандозҳои аҳолӣ, ҷалби сармоягузориҳо равона карда мешавад...» [5].

Дар ин раванд маъмурикунонии андоз ба сифати механизми муҳимми идоракунии низоми андозбандӣ, пеш аз ҳама, ба иҷрои вазифаи буҷавӣ - хазинадорӣ ва фишанги назорату санҷишҳои андозӣ баромад

намуда, барои амалӣ намудани сиёсати андозӣ хизмат менамояд. Ин ҷо дастгирии давлатӣ бо таваҷҷуҳ ба рушди соҳибкории хурду миёна аз маҷмуи тадбирҳо, фишангу механизмҳое, ба мисли шаклу меъёрҳои махсуси андозбандӣ иборат буда, ба таъмини рушди соҳибкорӣ, махсусан соҳибкории хурду миёна ва фаъолияти самараноки мақомоти андоз равона гардидааст, ки мақсади ниҳоии он баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии аҳолӣ мебошад. Вай ҳамчун қисмати муҳимми сиёсати молиявӣ тавассути ҳавасмандиҳои иқтисодии субъектҳои соҳибкории хурду миёна, фазои рақобати озод, ҷалби бештари сармояҳо, ташкили ҷойҳои нави корӣ аз ҳисоби рушди бизнеси хурду миёна пиёда сохта мешавад.

Ба сифати объекти дастгирии давлатии рушди соҳибкории хурду миёна, пеш аз ҳама, ҳавасмандиҳои молиявию иқтисодӣ, аз ҷумла пешниҳоди имтиёзҳои андозӣ ва қарзҳои имтиёзноку дарозмуҳлат ба соҳибкорони хурду миёна, низоми содаи маъмурикунонии андоз ва назорату санҷишҳои андозӣ баромад менамояд, ки дар маҷмуъ ба самаранокии фаъолияти мақомоти андоз ва ҷамъоварии саривақтии маблағҳои андозӣ ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷети давлатӣ равона карда шудааст. Ин ҷо «...истифодаи низоми махсуси андозбандии бизнеси хурду миёна ҳамчун механизми самараноки танзими давлатии рушди субъектҳои соҳибкорӣ ба ҳисоб рафта, зарурати таҳлили низоми андозбандӣ ва таъмини манфиатҳои давлатӣ ва субъектҳои соҳибкориро ҳифз менамояд...» [4], ки он ба воридшавии ҳаҷми бештари маблағҳои андозӣ ба буҷет ва сарфаи ками хароҷоти хизматрасониҳои андозӣ мусоидат мекунад.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ рушди соҳибкории хурду миёна аз таъсири маъмурикунонии андоз, ки тавассути усулҳо ва фишангҳои махсуси дахолати мақомоти давлат, аз мақомоти андози кишвар ба фаъолияти субъектҳои соҳибкории хурду миёна (сиёсати буҷетӣ - андозӣ ва пулию қарзӣ), ки барои таъмини қисмати даромади буҷети давлатӣ равона мегардад, вобастагии калон дорад. Аз ин хотир, дастгирии давлатии маъмурикунонии андоз, пеш аз ҳама, ба ҳавасмандиҳои иқтисодии рушди соҳибкории хурду миёна ва таъмини қисмати даромади буҷети давлатӣ равона карда мешавад. Дар асоси гуфтаҳои боло, сохтори функсионалии дастгирии давлатии рушди соҳибкории хурду миёна ва низоми маъмурикунонии онро овардаем (расми 1)

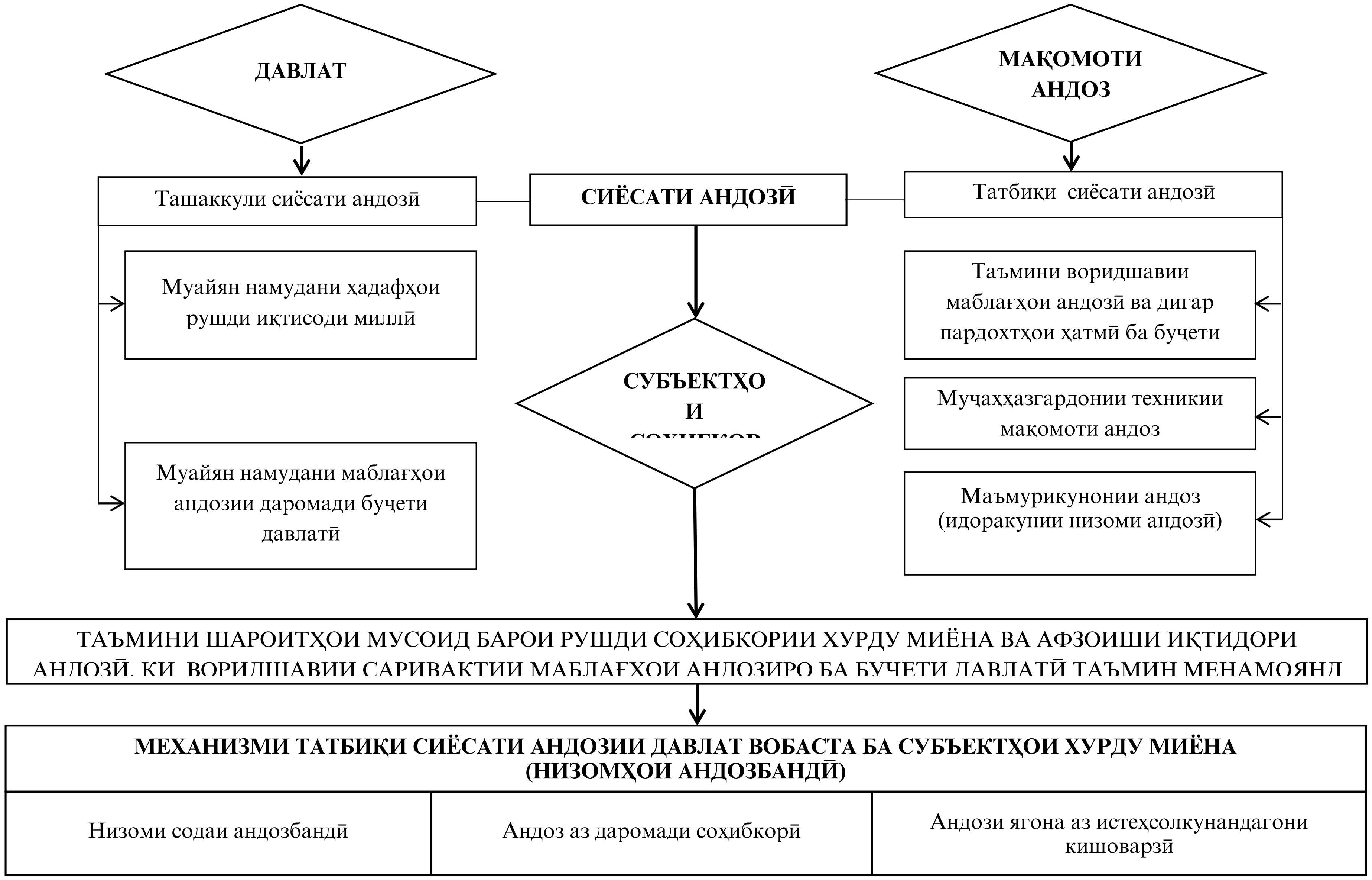

Расми 1. Сохтори функсионалии дастгирии давлатии рушди соҳибкории хурду миёна ва маъмурикунонии он дар шароити м

Фишангҳои дастгирии давлатӣ маҷмуи чораҳо ва механизму усулҳои ҳавасмандиҳои молиявию иқтисодӣ мебошанд, ки тавассути онҳо муайян ва муқаррарсозии меъёру шаклҳои махсуси андозбандӣ ва содагардонии маъмурикунонии онҳо дар рушди соҳибкории хурду миёна роҳандозӣ мегардад ва он ба воридшавии бештари маблағҳои андозӣ ва беҳтаршавии вазъи молиявии фаъолияти соҳибкорӣ мусоидат менамояд.

Сиёсати молиявии давлат дар ин маврид аз амалкарди низоми андозбандии махсуси бизнеси хурду миёна маншаъ гирифта, татбиқи амалии он ба иҷрои саривақтии уҳдадориҳои андозии субъектҳои соҳибкории хурду миёна равона гардида, ба воситаи такмили қонунгузории бахши андозӣ ва усулҳои маъмурикунонии андоз амалӣ карда мешавад. Дар ин маврид, маъмурикунонии андоз дар бахши бизнеси хурду миёна аз сода, шаффоф ва адолатнокии низоми андозбандӣ вобастагӣ дошта, аз субъектҳои соҳибкорӣ фаъолияти ғайриқонунӣ ва саркашӣ аз пардохти андозӣ канорачӯӣ накарданро тақозо намуда, ба истифодаи самараноки имтиёзҳои андозӣ ва сатҳу сифати назорату санҷишҳои андозӣ равона карда мешавад.

Доираи таъсири маъмурикунонии андоз ба рушди соҳибкории хурду миёна дар даврони буҳрони молиявӣ-иқтисодӣ васеъ гардида, тавассути фишангҳои зерин, ба мисли: талаботу таклифот, дараҷаи нарх ва нархгузорӣ, рақобатнокии субъектҳои соҳибкории мазкур, истифодаи самараноки имтиёзҳои андозӣ, ҷалби сармояҳо ва ғайра роҳандозӣ карда мешавад [7, с. 61]. Дастгирии давлатии рушди соҳибкории хурду миёна ҳамчун фишанги муҳимми сиёсати давлатии амалкарди самаранокии мақомоти андоз ва воридшавии бештари маблағҳои андозӣ ба буҷети давлатӣ хизмат менамояд. Аз ин лиҳоз, дар амалӣ намудани ин ҳадафҳо истифодаи технологияҳои пешқадами хизматрасониҳои электронӣ, ба роҳ мондани ҳамкориҳои судманд (бахусус, фосилавӣ) миёни субъектҳои соҳибкорӣ ва кормандони мақомоти андоз муҳим арзёбӣ мегардад. Ин раванд тавассути фишангҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодӣ, шакл ва меъёрҳои махсуси андозбандӣ, ҳуқуқу манфиатҳои соҳибкорони хурду миёна ва дастгириҳои молиявӣ-қарзии онҳо амалӣ карда мешавад.

Барои пиёда намудани сиёсати андозӣ давлат бояд як низоми самараноки маъмурикунонии андозро истифода барад, ки татбиқи амалии он воридоти ҳаҷми бештари маблағҳои андозӣ ба буҷети давлатӣ таъмин намуда, дар навбати худ, меъёрҳои махсуси андозбандӣ ба соҳибкорони хурду миёна ва риояи қонунгузории бахши андозӣ ҳатмӣ ва заминаи мусоид барои таъсири самараноки маъмурикунонии андоз бошад. Манзур аз гуфтаҳои боло он аст, ки маъмурикунонии андоз ва низоми пардохти андозҳо сода, шаффоф ва осониро барои бизнеси хурду миёна фароҳам оварда, дар он сатҳе назорату санҷишҳои андозӣ таъмин гардад, ки субъектҳои соҳибкорӣ саркашӣ аз пардохти маблағҳои андозӣ ва ғайриқонунӣ фаъолият намудан ва ҳадди ақал

бемасъулиятӣ дар иҷрои қарзҳои андозии худ дар назди мақомоти андози кишвар эҳсос ва дарк намоянд.

Хулоса, дастгирии давлатии рушди соҳибкории хурду миёна дар раванди маъмурикунонии андоз ҳамчун қисмати муҳимми сиёсати давлатии низоми андозӣ бояд тайи даҳсолаҳои минбаъда самаранокии фаъолияти мақомоти андоз ва ҳавасмандии молиявии субъектҳои соҳибкориро таъмин намояд, аз ҷумла соҳибкории хурду миёна, ки он дар интиҳо ба воридшавии бештари маблағҳои андозӣ ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷети давлатӣ оварда мерасонад. Аз ин хотир, дар амалисозии раванди маъмурикунонии андоз дар рушди соҳибкории хурду миёна истифодаи васеи технологияҳои пешқадами хизматрасониҳои андозӣ, дуруст баҳисобгирии объектҳои андозбандӣ ва истифодаи имтиёзҳои андозӣ, ба роҳ мондани ҳамкориҳои судманд бо субъектҳои соҳибкории мазкур, аз байн бурдани вобастагии онҳо аз нозирони андоз нақши калон мебозад. Бояд танзими маъмурикунонии андоз бо мақсади таъмини қисми даромади буҷети давлатӣ ва рушди фаъолияти соҳибкорӣ, махсусан бизнеси хурду миёна, дар заминаи низоми махсуси андозбандӣ ва иҷрои қонунгузории бахши мазкур, қоида ва меъёрҳои содаи андозӣ ва маъмурикунони он, ҳуқуқи соҳибкорон ва андозсупорандагон, ташкили дурусти муносибатҳои андозӣ, дастгириҳои давлатии фаъолияти соҳибкорӣ, бахусус соҳибкории истеҳсолӣ таъмин карда шавад.

Хулоса, дастгирии давлатии рушди соҳибкории хурду миёна ҳамчун ҷузъи муҳимми сиёсати давлатии низоми андозбандӣ бояд тайи даҳсолаҳои минбаъда самаранокии фаъолияти мақомоти андоз ва воридшавии бештари маблағҳои андозиро ба буҷети давлатӣ таъмин намояд. Дар амалисозии ин мақсадҳо чораҳои зерини давлатӣ аз манфиат холӣ нест:

- ҳарчи васеътар намудани истифодаи технологияҳои пешқадами хизматрасонии андозӣ ва маъмурикунонии он;

- маъмурикунонии андоз бояд дурустӣ ва пуррагии баҳисобгирии объектҳои андозбандӣ ва низоми андозбандии соҳибкорони хурду миёнаро фаро гирифта, бо дарназардошти ҳавасмандиҳои молиявӣ-иқтисодӣ ва риояи бахши қонунгузории андозӣ амалӣ карда шавад;

- беҳтару хубтар намудани хизматрасонихои электронӣ ба субъектҳои соҳибкории хурду миёна аз ҷониби мақомоти андоз ва ба роҳ мондани ҳамкории фосилавии доимӣ миёни онҳо;

- дуруст анҷом додани корҳои назоратию санҷишӣ бо истифода аз технологияҳои муосир ва барномаҳои пешқадами маъмурикунонии андоз, ки робитаи мустақими кормандони мақомоти андоз ва субъектҳои соҳибкориро таъмин намояд;

- бо роҳи такмили бахши қонунгузорӣ беҳтар намудани таъсири маъмурикунонии андоз ба рушди соҳибкории хурду миёна, баланд бардоштани сатҳи ҷавобгарӣ барои фаъолияти ғайриқонунӣ ва коҳиш додани сатҳи иқтисоди пинҳонӣ;

Умуман, ҷорӣ намудани низоми махсуси андозбандӣ ва расмиёти содакардашудаи маъмурикунонии андоз барои субъектҳои соҳибкории хурду миёна ва фароҳам овардани имконияти хуб барои иҷрои ӯҳдадориҳои андозӣ алоқаи мустақими корманди мақомоти андоз ва андозсупорандагонро таъмин намуда, барои соҳибкорон вақт ва мутаносибан хароҷоти андозсупориро кам карда, сатҳу сифати назорату санҷишҳои андозӣ беҳтару хубтар менамояд, ки он имконият фароҳам меорад иқтисоди пинҳонӣ маҳдуд гардида, ташаббуси субъектҳои соҳибкорӣ барои дар доираи қонунгузории бахши андозӣ ба роҳ мондани фаъолияти худ фароҳам оварда шавад.

Адабиёт

1. Алехин С.К. Особенности налогового администрирования в современных условиях Российской Федерации /С.К. Алехин // Финансы и кредит. -2007.- № 38. - С. 14-20.
2. Воронов А.М. Государственное администрирование в области налогов и сборов: правовой аспект / А.М. Воронов // Финансы: теория и практика. – 2013. - № 2 (24). –С. 65-73.
3. Гордеева, О.В. Эффективное налоговое регулирование социально-экономического развития регионов: автореферат на соискание кандидата экономических наук. – Самара, 2009. - 32 с.
4. Косов М.Е. Налогообложение предпринимательской деятельности. Теория и практика: учебник / М.Е. Косов, Л.А. Крамаренко, Н.Д. Эриашвили. - М.: Юнити, 2012. – 174с.
5. Майбуров, И.А. Теория и история налогообложения. Учебник //Под общ. редакцией И.А. Майбурова. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 495с.
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон»//Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2008, №12, қ. 2, м.997.
7. Сулаймонов, Ш. Ф. Эффективный сектор бизнес-услуг как условие развития малого и среднего бизнеса в Республике Таджикистан / Ш. Ф. Сулаймонов // Наука и бизнес: пути развития. – 2017. – № 6(72). – С. 59-63.
8. Хомяков, А.П. К вопросу о понятии и правовой природе налогового администрирования / А.П. Хомяков // Финансовое право. -2011. -№ 4. -С. 36-42.
9. Холодов, Л.Г. Вопроси государственного регулирования экономики/Л.Г.. Холодов. - М.: Экономика, 2005. – 618с.
10. Ҷумабоев, Х.Қ. Ҷамъоварии андоз ҳамчун нишондиҳандаи назорати андозӣ дар сатҳи минтақа /Х.Қ. Ҷумабоев, А.М. Маъмуров //Паёми молия ва иқтисод. -2021. -№4 (28). - С. 91-101.
11. Халифазода С. Ҷанбаҳои методологии такмили механизми маъмурикунонии андоз дар шароити бухрони молиявӣ-иқтисодӣ /С. Халифзода //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – Душанбе. - 2022. -№ 3. -С. 194-201.

УДК: 339.148

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ИХ РОЛЬ В РАЗВИТИИ ЭЛЕКТРОННОЙ КОММЕРЦИИ

Рахмонзода Махмадали Наим - *кандидат экономических наук, и.о. доцента кафедры прикладной информатики в экономике Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул.Нахимова, 64/14. Телефон: (+992) 900-15-44-25. tgfeu@tgfeu.tj. E-mail*: mrahmonzoda@list.ru.

Нуридинов Сунатуло Зубайдулоевич - *кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой экономики предприятий и предпринимательства Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: (+992) 985-97-45-00. tgfeu@tgfeu.tj. E-mail:* sunat-1941@mail.ru.

Статья посвящена необходимости информационных технологий в развитии электронной коммерции. В ней изучено развитие инновационного маркетинга передовых компаний. Авторы изучили особенности инновационного маркетинга на основе работ ученых в данной области и предложили пути его совершенствования. Также в статье рассматриваются основные виды инноваций, общие проблемы в организации маркетинга и основные принципы исследования. В статье широко показаны используемые компьютерные программы и специалисты отрасли, которые будут способствовать развитию инновационного маркетинга. По мнению авторов, маркетинговые исследования более эффективны для деятельности компании. База данных является одним из наиболее полных и эффективных источников информации. Доступ к нему многократно повышает эффективность различных исследований, позволяет практически мгновенно решать маркетинговые задачи.

Ключевые слова*: экономика, маркетинг, информационные технологии, инновации, управление, электронный бизнес, исследования, этап, производство, разработка, развитие.*

НАҚШИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИТТИЛООТӢ ДАР РУШДИ ТИҶОРАТИ ЭЛЕКТРОНӢ

Раҳмонзода Маҳмадалӣ Наим - *н.и.и., и.в. дотсенти кафедраи информатикаи амалӣ дар иқтисодиёти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. E-mail: mrahmonzoda@list.ru.Телефон: (+992) 900-15-44-25.*

Нуридинов Сунатуло Зубайдулоевич - *н.и.и., дотсент, мудири кафедраи иқтисодиёти корхонаҳо ва соҳибкории Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. E-mail: sunat-1941@mail.ru. Телефон: (+992) 985-97-45-00.*

Мақола ба зарурати технологияи иттилоотӣ дар рушди тиҷорати электронӣ бахшида шудааст. Дар мақолаи мазкур рушди маркетинги инноватсионии ширкатҳои пешрафта мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Муаллифон хусусиятҳои хоси маркетинги инноватсиониро дар асоси коркарди олимони соҳа омӯхта, роҳҳои баландбардории онро пешниҳод намудаанд. Инчунин, дар мақола намудҳои асосии инноватсия, мушкилоти маъмулӣ ҳангоми ташкили маркетинг ва принсипҳои асосии таҳқиқот баррасӣ гардидааст. Дар мақола барномаҳои истифодашавандаи компютерӣ ва мутахассисони соҳа, ки барои рушди маркетинги инноватсионӣ мусоидат хоҳанд кард, ба таври васеъ нишон дода шудаанд. Ба ақидаи муаллифон, таҳқиқоти маркетингии бозор барои фаъолияти ширкат самаранокии зиёдтар дорад. Пойгоҳи додаҳо яке аз манбаъҳои мукаммал ва муассири иттилоот ба ҳисоб меравад.

Дастрасӣ ба он ки чандин маротиба самаранокии таҳқиқоти гуногунро афзоиш медиҳад, имконият медиҳад, ки қариб якбора мушкилоти маркетинг ҳал карда шавад.
Калидвожаҳо: *иқтисодиёт, маркетинг, технологияи иттилоотӣ, инноватсия, идоракунӣ, тиҷорати электронӣ, таҳқиқот, марҳила, истеҳсолот, коркард, тараққиёт.*

INFORMATION TECHNOLOGIES AND THEIR ROLE IN THE DEVELOPMENT OF E-COMMERCE

Rahmonzoda Mahmadali Naim - *Candidate of Economic Sciences, Acting Associate Professor of the Department of Applied Informatics in Economics, Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067, Republic of Tajikistan. Dushanbe, Nakhimov street, 64/14. tgfeu@tgfeu.tj. E-mail* mrahmonzoda@list.ru. *Phone: (+992) 900-15-44-25.*
Nuridinov Sunatulo Zubaiduloevich - *Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Economics of Enterprise and Entrepreneurship of Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067, Republic of Tajikistan. Dushanbe, Nakhimov street, 64/14. tgfeu@tgfeu.tj. E-mail: sunat-1941@mail.ru. Phone: (+992) 985-97-45-00.*

The article is devoted to the need for information technology in the development of innovative marketing. In this study, the development of innovative marketing of advanced companies is studied. It should be noted that the authors studied the features of innovative marketing based on the work of scientists in this field and suggested ways to improve it. The article also discusses the main types of innovations, common problems in the organization of marketing and the basic principles of the study. It should be noted that this article widely shows the computer programs used and industry experts that will contribute to the development of innovative marketing. According to the authors, marketing research is more effective for the company's activities. The database is one of the most complete and effective sources of information. Access to it greatly increases the effectiveness of various studies, allows you to almost instantly solve marketing problems.
Key words: *economics, marketing, information technology, innovation, management, e-business, research, stage, production, development.*

В современных экономических условиях как на уровне мировой экономики, так и на уровне отдельной страны инновации являются одним из основных факторов развития не только отраслей экономики, но и всей национальной экономики. На данном этапе она ориентирована на такие направления, как внедрение ресурсосберегающих технологий, безотходность и снижение себестоимости продукции, а также обеспечение конкурентоспособности национальной экономики. Ученые отрасли Е.А. Нефедова, Ю.С. Чернышева, Н.В. Вакурова, К.А. Голубева в своих исследованиях отмечают, что инновационный маркетинг является одной из самых активных сфер в мире. При этом его состояние уже давно находится на достаточно высоком уровне развития [9, с.157].

В условиях стремительного развития мировой экономики развитие электронных услуг является одним из основных средств обеспечения развития национальной экономики. Рынок электронных услуг является основной частью сферы услуг, где различные продукты предлагаются нуждающимся в электронной форме. С развитием информационных и коммуникационных технологий возможности

рынка расширились, периодически вводятся новые услуги.

Применение информационных и коммуникационных технологий во всех сферах человеческой деятельности привело к формированию сферы услуг, в том числе на базе роста макроэкономических показателей, прежде всего темпов роста валового внутреннего продукта. Благодаря успешному внедрению электронных услуг в мировую экономику реальное состояние экономики стран коренным образом изменилось [7, с.57], а технологии выступают надежным элементом развития общественных сфер.

В современных условиях электронная коммерция создает новые возможности для каждого человека, облегчает работу пользователей, чем обычная коммерция. Конечно, у электронной коммерции есть много преимуществ по сравнению с обычным бизнесом. В современных условиях электронная коммерция в основном осуществляется через Интернет. Стоит отметить, что интернет в сегодняшних условиях стал одной из обыденных вещей.

Современные условия конкуренции на рынке формируют научный и практический интерес к проблеме повышения эффективности маркетинга. Отечественный бизнес начинается с ситуации, когда успех во многом определяется размером материальных активов предпринимателя. Прежде всего, определяющими факторами успеха в бизнесе является способность компании быстро создавать и развивать основы эффективной деятельности в быстроразвивающихся рыночных условиях. В связи с этим большой интерес представляют нематериальные маркетинговые активы - товарные знаки, базы данных и механизмы взаимодействия с потребителями, знание рынка и поведения потребителей, способность разрабатывать и реализовывать рыночные стратегии и технологии.

Для того, чтобы развивать маркетинг, компании должны иметь достаточно информации об инновационном маркетинге. Это дает возможность удовлетворить потребности современности.

Основоположник теории инноваций Йозеф Шумпетер оценивал инновации (новую адаптацию) как средство бизнеса для получения дохода. В своей научной книге «Теория экономического развития», вышедшей в 1912 году, Шумпетер выделил пять общих изменений в экономическом развитии:

- использование нового оборудования, новых технологических процессов или новых рыночных поставок продукции (купля-продажа);
- продажа продуктов с новыми функциями;
- использование нового сырья;
- изменения в организации производства и его материально-технического обеспечения;
- создание новых рынков сбыта.

По вопросам развития электронной коммерции и инновационного маркетинга отечественными и зарубежными учеными

проведено множество исследований, причем одна группа отмечает, что маркетинг представляет собой систему управления предприятием, основанную на принципах маркетинга, то есть приспособление всех структур и служб предприятия к потребности пользователей в современных условиях [5, с.228], другая группа отмечает, что Инновационный маркетинг — понятие относительно новое. Он возник в связи с развитием передовых технологий [4, с.166], третья группа придерживается мнения, что инновационный маркетинг направлен на изучение рынка новых товаров и поиск конкурентного поведения предприятия [9, с.98]. Также отмечается, что основными особенностями данного этапа развития отрасли являются повышение эффективности информационных технологий, уменьшение габаритов оборудования, снижение затрат на его приобретение, повышение надежности, установление связи между терминалами, расположенными в разных регионах страны. Во всем мире и расширение использования сетей, а также обеспечивает лучший инновационный маркетинг[3, с.203].

Принимая во внимание вышеизложенное, можно отметить, что инновационный маркетинг – это новая форма маркетинга, в основе которой лежит постоянное улучшение качества продукции, услуг и методов привлечения клиентов, а купля-продажа осуществляется через Интернет. Для того, чтобы механизмы были эффективными, специалисты должны свести воедино и объединить два объекта: маркетинг и инновации.

В современных условиях инновационный маркетинг определяется как форма хозяйственно-производственной деятельности компании, которая направлена на управление инновациями, корректировку производства и продаж на основе исследований и, самое главное, воздействие на рынок путем внедрения новых продуктов, которые направлены на развитие электронной коммерции.

Электронное правительство считается одним из ярких явлений современных тенденций - компьютеризации и организации информационного общества и электронной коммерции [2, с.143]. На наш взгляд, концепция электронного правительства предполагает реальное упрощение доступа населения к госуслугам. Возможность экономии времени за счет отсутствия необходимости стоять в очереди допоздна и стоять в очереди на очередь является не очень благоприятным порядком для деятельности государственных учреждений и, несомненно, показывает преимущество использования электронного правительства и повышает его ценность и важность.

Электронная коммерция связана только с новыми продуктами и технологиями. Под понятием инновационной продукции понимается большая часть оригинальной продукции, улучшенные версии или усовершенствования существующей продукции, а также новые бренды, являющиеся результатом деятельности производственной компании НИР [4, с.75].

Электронная коммерция отражает системный подход

производителя к управлению через инновации и посредников (продавцов), к управлению продажами инноваций, а также к покупателям в управлении приобретенными инновациями.

Специальность электронной коммерции в настоящее время относительно слаба. Независимо от этого, уже сейчас можно назвать несколько методов регулирования в этом направлении. Специфика электронной коммерции определяется спецификой ее территории и представлением продуктов на ней. На основе этого определяются показатели, методы и инструменты маркетинга.

Электронная коммерция – это деятельность на рынке инноваций, которая направлена на формирование и определение потребностей, с целью удовлетворения максимальных требований и запросов. Это связано не только с выводом на рынок товаров и готовой продукции, но и с управлением процессом его организации с учетом требований рынка. Электронная коммерция вносит значительный вклад в развитие инновационного маркетинга. Можно отметить такие особенности инновационного маркетинга, которые представлены на следующем рисунке.

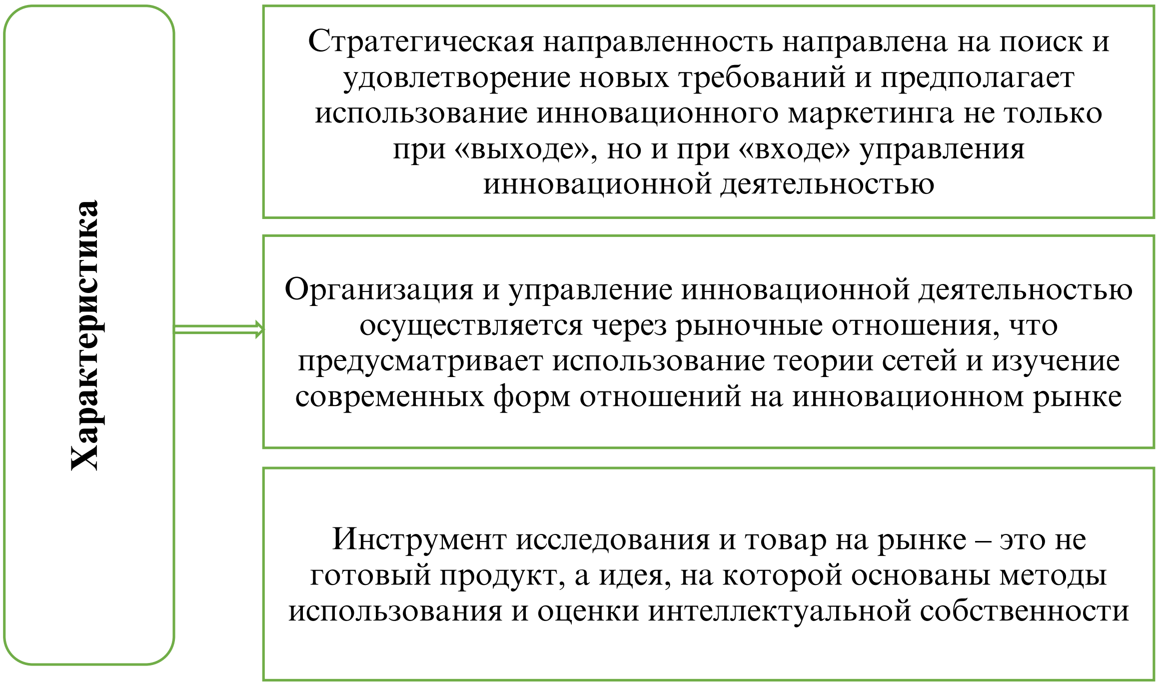

Рисунок 1. Характеристики инновационного маркетинга
Разработка авторов.

Маркетинговая концепция представляет собой систему идей для анализа, планирования и управления производством, потребностями и продажами. Концепция инновационного маркетинга интерпретирует цель инновационной деятельности производителя на рынке и направлена на удовлетворение потребностей определенной группы потребителей.

Исходя из этого, уместно сказать, что в современных условиях широко используются три вида инновационной маркетинговой деятельности.

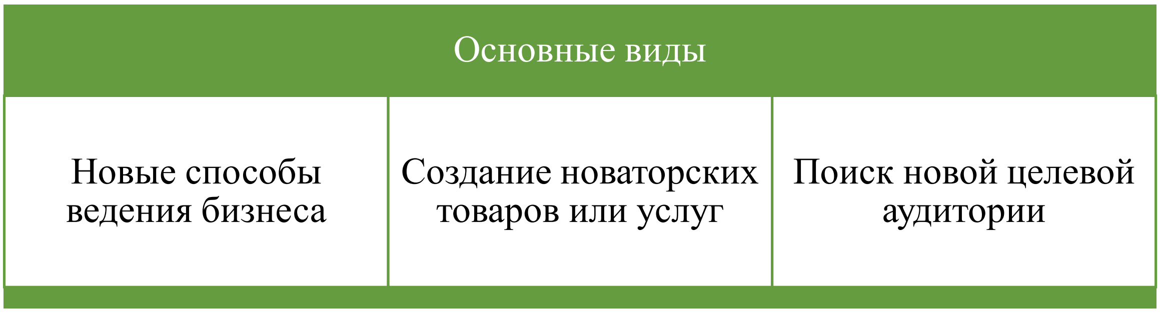

Рисунок 2. Основные виды инновации в маркетинге
Разработки авторов.

Каждый тип инноваций может быть связан с разными предприятиями или проектами, с конкретными продуктами или услугами.

В связи с этим продукт, существующий на одном рынке, может стать инновацией при выходе на рынок, где его раньше не было. Внедрение новой технологии на рынок из-за рубежа или внедрение новой организационной модели в компании на основе реально используемых в этих компаниях моделей управления также выступают в этом контексте продуктами инноваций. В работе можно использовать модель развитых стран с точки зрения инноваций.

Международная школа INSEAD Корнельского университета и Всемирная организация интеллектуальной собственности ежегодно представляют список стран-лидеров в развитии инноваций. Как отмечает Всемирная организация интеллектуальной собственности, в 2022 году назвали лидерами по развитию инноваций Швейцарию, Америку, Нидерланды и Южную Корею [10].

Опыт показывает, что в настоящее время многие компании Республики Таджикистан, занимающиеся маркетинговыми исследованиями, зачастую используют очень ограниченный набор аналитических инструментов для анализа полученных данных, иногда даже без использования современных информационных технологий. В настоящее время существуют программы, которые можно использовать для обработки маркетинговой информации. Основной причиной медленного развития отрасли является, конечно же, неправильное использование современных технологий. Использование современных информационных технологий в маркетинге повышает качество и оперативность принятия решений, что приводит к повышению конкурентоспособности предприятий и улучшению их экономических показателей.

В настоящее время в стране идет процесс осознания важности маркетинга для успешной работы предприятия. Если в первые годы рыночных изменений основным средством повышения эффективности деятельности предприятия считалось совершенствование налогообложения, то сейчас максимизация прибыли достигается с помощью информационных технологий, основанных на использовании современных информационных систем. К сожалению, руководители

многих предприятий до сих пор недостаточно эффективно используют информационные технологии для развития своей работы и презентации своих товаров и продуктов.

На самом деле, этот вопрос является одним из самых важных вопросов. Если проанализировать, то можно увидеть, что компании, которые эффективно используют Интернет для развития своей работы, особенно определенной позиции в сфере инновационного маркетинга, добиваются многих достижений.

Если проанализировать деятельность предприятий страны, то можно увидеть, что предприятия не используют информационные технологии, особенно Интернет, эффективно, что свидетельствует о нехватке специалистов в данной области.

Как показывает зарубежный опыт, для развития инновационного маркетинга необходимо эффективно использовать информационные технологии. В современных условиях очень необходимо развитие инновационного маркетинга или самого сетевого маркетинга, результат которого полностью показан на графике с доходом в долларах США.

Диаграмма 1. - Десять компаний-лидеров, бизнес-деятельность которых организована по сетевому принципу

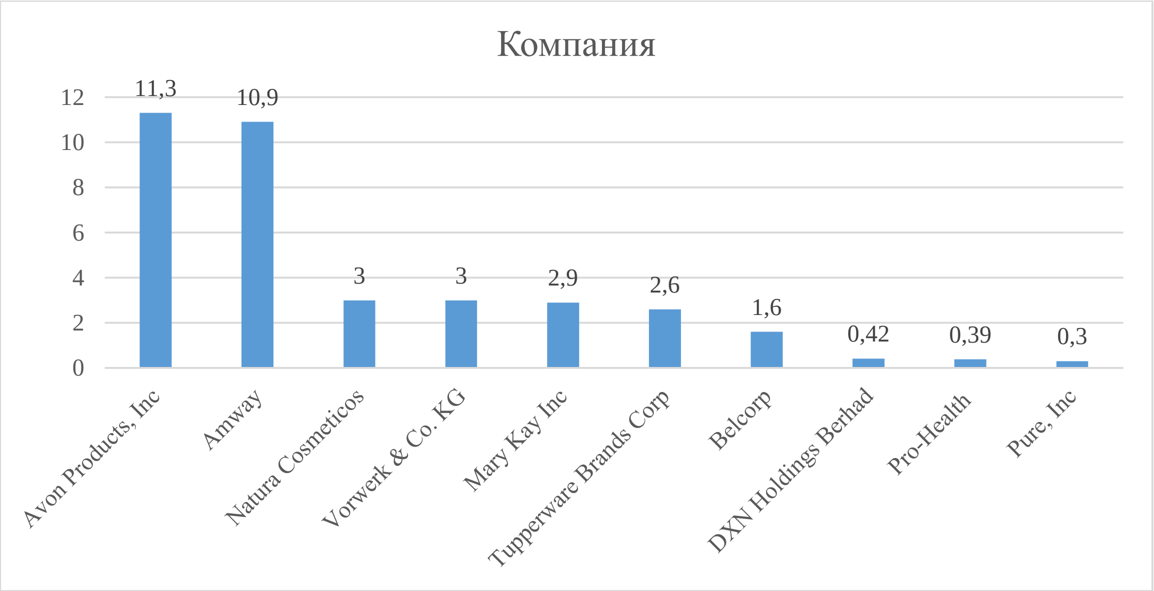

Источник: расчёты авторов на основе mlm-pro.ru

Электронная коммерция предлагает ряд преимуществ для развития инновационного маркетинга, таких как:

- ✓ Клиенты могут легко найти товар
- ✓ Самый быстрый способ продажи и покупки
- ✓ Доступность 24/7 из любой точки планеты
- ✓ Начиная, управлять бизнесом легко и просто
- ✓ Сайт можно тонко настроить под своих клиентов
- ✓ Складские помещения не обязательны

- ✓ Физический магазин не нужен.

Современные рыночные условия требуют от компании постоянной проверки рыночной конъюнктуры, чтобы сохранить свои позиции на рынке или найти новые возможности. Таким образом, компании должны постоянно проводить исследования.

Рисунок. 3. Распространенные проблемы при организации инновационного маркетинга

Разработки авторов.

Налаживание маркетинга сегодня — сложная задача, сопряженная со многими препятствиями. Проблема в восприятии задания подчиненными (человеческий фактор), подробно показанная на рисунке, требует серьезного контроля и регламентации. Особенно они проявляются при использовании современных информационных технологий.

Процесс проведения маркетинговых исследований предполагает наличие взаимосвязанных этапов, различающихся по сложности и финансовым затратам. С экономической точки зрения целесообразно создавать систему маркетинговых исследований по принципам минимальных затрат на решение поставленных задач.

В процессе анализа, планирования, осуществления и контроля эффективности маркетинговой деятельности руководителям необходима различная информация, поэтому при внедрении маркетинга на предприятии необходим детальный анализ информационного рынка для поиска источников информации конкретного учреждения. В настоящее время рынок информационных услуг представляет собой совокупность экономических, правовых и

организационных отношений по купле-продаже информационных услуг.

Самая дорогая задача продавца — сбор данных, которые собираются из совершенно разных источников. Различные методы сбора данных требуют значительных ресурсов. При сборе маркетинговых данных рекомендуется обращать внимание на их достоверность, репрезентативность и достоверность.

Маркетинговые исследования должны проводиться по принципам системности, комплексности, объективности, экономичности, регулярности, оперативности, точности (рис. 4). Каждый из этих принципов важен сам по себе, но взятые вместе и во взаимодействии, они позволяют разработать такие маркетинговые исследования, которые могут стать надежной основой для принятия взвешенных и продуманных управленческих решений.

Рисунок. 4. Основные принципы маркетинговых исследований
Разработки авторов.

Исследование рынка более эффективно для компании. База данных является одним из наиболее полных и эффективных источников информации. Доступ к нему, многократно повышающий эффективность различных исследований, позволяет практически сразу решать маркетинговые задачи.

Часто компании сталкиваются с ситуациями, когда на проведение исследований не хватает времени, потому что возникающая проблема требует немедленного вмешательства руководителя, а исследование требует большого количества времени. Поэтому для достижения значимых маркетинговых результатов в условиях ограниченных ресурсов рекомендуется использовать современные информационные технологии, направленные на получение оптимальных экономических результатов деятельности предприятия, так как без применения аналитических методов и акцентов трудно решить существующие маркетинговые задачи. Модели требуют интеллектуальных решений, информации и систем поддержки принятия решений. Современным и целесообразным развитием маркетинга является создание единой маркетинговой информационной системы с модулем системы

поддержки принятия решений и использование интернет-технологий, как более дешевого способа сбора данных.

Интернет и современные информационные технологии оказывают существенное влияние на возможности и функции системы маркетинговой информации, поскольку Интернет позволяет вовлекать в сотрудничество большие слои населения. Современные информационные технологии позволяют быстро и эффективно вводить, хранить, изменять и анализировать информацию, что значительно улучшает деятельность отдела маркетинга.

В современном бизнесе принятие маркетинговых решений может стать важным конкурентным преимуществом. Фирмы могут превзойти своих конкурентов. Концепция маркетингово-ориентированного управления приходит на смену традиционной теории управления, которая во многом определяет необходимость разработки концептуальных основ принятия маркетинговых решений.

Теория принятия решений – сложная междисциплинарная наука, в развитие которой большой вклад внесли экономисты, математики, психологи, социологи и др. Широко используются математические методы и модели.

Основным элементом маркетинга является реклама. Реклама – это информация, направленная на любую группу людей любым способом, в любой форме и с использованием любых средств.

В современных условиях для разработки товарной рекламы используются информационные технологии. Поэтому знание информационных технологий и их использование необходимо специалистам в данной области. Для развития рекламы обычно требуются специалисты в следующих областях, которые обозначены в новом плане[1].

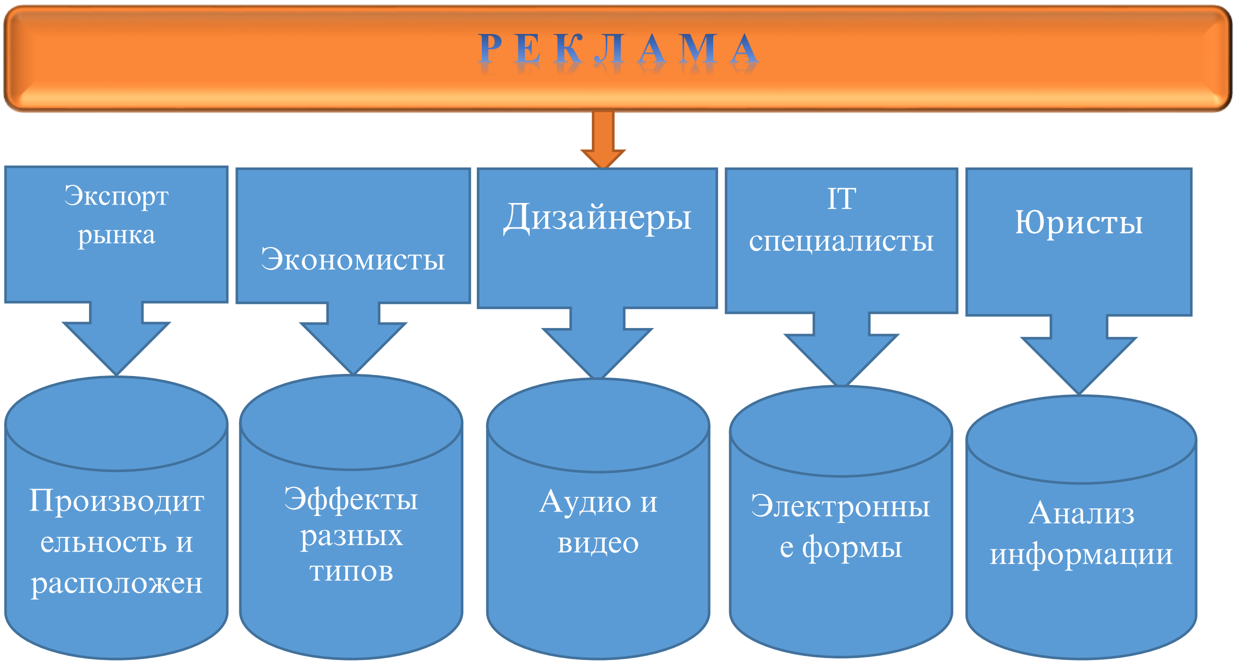

Рисунок 5. Роль разных специалистов в развитии рекламы

Разработки авторов.

Как видно из показателей рисунка 5, это действительно необходимо для развития специалистов по рекламе из разных областей.

Обычно специалисты используют информационные технологии для определения места размещения рекламы с помощью Интернета. Экономисты рассчитывают эффективность каждого вида рекламы. Такие расчеты можно произвести с помощью электронной таблицы. Примерами такой разработки программного обеспечения являются все офисные программы: Microsoft Word, Microsoft Excel, Microsoft PowerPoint. Вышеперечисленные программы позволяют быстро и с минимальными затратами подготовить и подать рекламу[1, с.58].

Дизайнеры совместно с программистами создают визуальные и звуковые формы рекламы. Для этого вида работ используются информационные технологии. Примерами таких технологий являются графические редакторы.

Роль юристов в формировании рекламы заключается в правовой проверке опубликованной информации, а также обоснованности ее представления в различных источниках.

Одной из важных ролей в продвижении продукции компании на рынке является товарный знак, представляющий товары компании.

Необходимость создания бренда заключается в поиске такого графического изображения или иного изображения, которое будет отражать всю информацию о продукции компании в предпочтительном для нее виде.

Использование визуальных образов брендов возможно с помощью специальных программ и приложений [8, с.130]. Примером такого информационного развития могут быть графические редакторы. На сегодняшний день самыми популярными и влиятельными программами являются Adobe Photoshop и Microsoft PowerPoint. Adobe Photoshop — графический и многофункциональный редактор с интуитивно понятным интерфейсом. Эта программа может обрабатывать различные типы цифровых изображений с помощью редактора, который может по-разному описывать цвета изображения. Кроме того, эта программа позволяет работать с видеоматериалами. Adobe Photoshop Professional используется для создания фотографий, видеороликов, мультимедийных проектов, графического дизайна и веб-дизайна. Таким образом, с помощью инструментов редактора можно создать электронную версию бренда.

Графический редактор Microsoft PowerPoint позволяет создавать рекламные презентации для различных видов продукции. Благодаря инструментам этой программы можно решить любой дизайн-проект. Программное обеспечение Power Point позволяет создавать привлекательные продукты для привлекательной рекламы, используя фильтры рисования.

Было доказано, что когда дело доходит до разработки маркетинговой стратегии, компании замечательны. Использование информационных технологий для обеспечения потенциальных

потребителей организации и предприятия предоставляет значительные возможности для товаров и услуг в виде преференций. Стремительное развитие информационных технологий способствует развитию брендов и торговых марок.

Инновационный маркетинг предусматривает использование творческих отношений во всех сферах деятельности компании и направляет поиск новых идей и их реализацию с целью совершенствования технологий и создания конкурентоспособной продукции.

Важно отметить, что электронная коммерция устраняет ряд проблем для облегчения работы предприятий таких, как сокращение времени, простая и безопасная оплата. Таким образом, нам необходимо повышать уровень информационных знаний общества для эффективного развития отрасли.

Литература

1. Ашуров М.Н. Роль информационных систем и технологий в развитии маркетинга/ М.Н. Ашуров, Д. Кахори// Финансово-экономический вестник. - 2019.- № 1 (17).- С. 56-62.
2. Ашуров М.Н. Ҳукумати электронӣ ҳамчун консепсияи рушд ва фазои идоракунӣ//М.Н.Ашуров// Паёми молия ва иқтисод. - 2021.- № 4 (28).- С.141-147.
3. Бегмуродов С.Ш. Необходимость внедрения информационных технологий в развитие туризма/ С.Ш. Бегмуродов, М.Н. Ашуров// Вестник Технологического университета Таджикистана.- 2022. - № 1 (48). - С.201-207.
4. Бозоров Ш.Ш. Инновационное предпринимательство. Учебник для вузов /Ш.Бозоров, Б.Г. Сафаров, Б. Юнусов.- Душанбе: Бахманруд, 2020. – 383с.
5. Бозоров Ш.Ш. Маркетинг. Учебник для вузов /Ш.Ш. Бозоров.- Душанбе: Эр-Граф,2016. – 424с.
6. Лойко В. И., Современная цифровая экономика. Монография / В.И. Лойко, Е.В. Луценко, А.И. Орлов. - Краснодар: Куб-ГАУ, 2018. - 508 с.
7. Нефедова Е.А. Сетевые интернет-коммуникации как инструмент маркетинга/ Е.А. Нефедова, Ю.С. Чернышева// Наука и бизнес: проблемы и перспективы развития предпринимательской деятельности: Материалы международной научно-практической конференции. - 2016.- С.155-158.
8. Сулаймонзода, Ш. Ф. Фаъолияти инноватсионии корхонаҳои саноатӣ ҳамчун воситаи асосии татбиқи стратегияи рушди саноати Ҷумҳурии ТОҶИКИСТОН / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2020. – No. 4(24). – P. 129-137.
9. Ускенов М. и др. Стратегия развития инновационного маркетинга предприятия/ М. Ускенов и др. // Научные труды ЮКГУ им. М. Ауэзова. - 2018.- № 3 (47). - С.96-100.
10. Global Innovation Index [электронный ресурс]. – URL: https://nonews.co/directory/lists/countries/global-innovation-index (дата обращения: 15.12.2022)

УДК:338.436.3

ИННОВАЦИОННАЯ СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Мирзоева Евгения Шуджоатбековна *– к.э.н., доцент, начальник управления по науке и инновациям Таджикского государственного финансово-экономического*

университета. Адрес: 734067. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: (+992)985022224. E-mail: evgeniya-2385@mail.ru

В данной статье автор рассматривает роль и значение разработки инновационной стратегии в развитие инновационной деятельности промышленных предприятий в условиях цифровой трансформации. Отмечено, что без внедрения эффективной инновационной стратегии развития, предприятие не сможет выжить в конкурентной борьбе. С этой целью необходимо изучать во взаимосвязи аспекты стратегического управления инновационно-инвестиционной деятельности на различных стадиях жизненного цикла промышленного предприятия, включая отбор инновационной стратегии развития. На данный момент многие страны мира связывают развитие цифровой экономики с широким использованием инновационных технологий. В связи с этим Республика Таджикистан не должна отставать от глобальных трендов и стараться принимать законодательные акты в сфере цифровой экономики, а внедрение инновационных технологий должно проходить масштабно и ускоренно.

Ключевые слова: *инновационная стратегия, инновации, цифровая трансформация, цифровая экономика, инновационные технологии, инновационная деятельность, промышленные предприятия.*

СТРАТЕГИЯИ РУШДИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР ЗАМИНАИ ТАБОДУЛОТИ РАҚАМИИ КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ

Мирзоева Евгения Шуҷоатбековна – н.и.и., дотсент, сардори раёсати илм ва инноватсияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел: (+992)985022224, E-mail: evgeniya-2385@mail.ru

Дар мақолаи мазкур муаллиф нақш ва аҳаммияти таҳияи стратегияи инноватсиониро дар рушди фаъолияти инноватсионии корхонаҳои саноатӣ дар шароити табодулоти рақамӣ баррасӣ кардааст. Қайд карда мешавад, ки бидуни ҷорӣ кардани стратегияи муассири рушди инноватсионӣ корхона наметавонад дар рақобат боқӣ монад. Ба ин мақсад зарур аст, ки ҷанбаҳои идоракунии стратегии фаъолияти инноватсионӣ-инвеститсионӣ дар марҳилаҳои гуногуни давраи ҳаёти корхонаи саноатӣ, аз ҷумла интихоби стратегияи рушди инноватсионӣ дар ҳамбастагӣ омӯхта шавад. Айни ҳол, бисёре аз кишварҳои ҷаҳон рушди иқтисоди рақамиро бо истифодаи васеи технологияҳои инноватсионӣ алоқаманд мекунанд. Дар ин росто, Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд аз тамоюлҳои ҷаҳонӣ ақиб намонад ва қабули санадҳои қонунгузорӣ дар соҳаи иқтисодиёти рақамӣ ро хандоз и гардида, ҷорӣ намудани технологияҳои инноватсионӣ босуръат амалӣ гарданд.

Калидвожаҳо: *стратегияи инноватсионӣ, инноватсияҳо, табодулоти рақамӣ, иқтисодиёти рақамӣ, технологияҳои инноватсионӣ, фаъолияти инноватсионӣ, корхонаҳои саноатӣ.*

INNOVATIVE DEVELOPMENT STRATEGY IN THE CONTEXT OF DIGITAL TRANSFORMATION OF INDUSTRIAL ENTERPRISES

Mirzoeva Evgenia Shudzhoatbekovna - candidat in economics science, associate professor, Head of Science and Innovation Department of Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/14. Phone: (+992)985022224, E-mail: evgeniya-2385@mail.ru

In this article, the authors consider the role and importance of attracting foreign investment in the development of innovative activities of industrial enterprises of the Republic of Tajikistan. It is noted that the need for foreign investment is felt in all sectors of the economy of the Republic of Tajikistan, as the main source of financing for innovative activities and is an indicator of innovative development. It is proposed that in our country, in

accordance with the priorities of the development of the national economy, it is necessary to form mechanisms for regulating innovation activity, as a result of which it becomes possible to accumulate investment resources in the most significant areas.

Key words: *innovation strategy, innovation, digital transformation, digital economy, innovative technologies, innovative activity, industrial enterprises.*

Как известно, что экономика это открытая динамическая система и её эволюционное развитие прерывается революционными скачками. Так с конца 18 века в экономике произошли три индустриальных революции, и развитые страны стоят перед началом четвертой индустриальной революцией, связанной с формированием цифровой экономики, повсеместным внедрением информационно-коммуникационных технологий, переходом к новым цифровым бизнес-моделям развития [8].

При современном темпе научно-технического прогресса, любое предприятие независимо от вида деятельности должно своевременно реагировать на изменения внешней среды. На самом высшем уровне управления должны приниматься решения по активизации инновационной деятельности предприятия и принята стратегия перехода к инновационным бизнес-моделям развития. Так как только при переходе предприятий на использование инновационных технологий позволит сформировать цифровую трансформацию экономики страны.

В связи с этим, для реализации комплексного подхода к инновационному развитию требуется установить соотношение определенного типа инноваций и того или иного базового ориентира организаций, соответствующего различным свойствам внешнего окружения [9].

Нормальное состояние окружения предполагает поддержание динамического равновесия предприятия, что может достигаться непременно при генерации продуктовых инноваций. Такое свойство внешнего окружения, как недостаток ресурсов, вызывает в качестве базового ориентира эффективность для обеспечения высоких технологий значение, которой непременно необходимы процессные инновации, относящиеся, как и продуктовые к технологическим. Разнообразие среды окружения вызывает такой базовый ориентир, как свобода действия организации на рынке, которой способствуют маркетинговые инновации. Организационные инновации подразумевают реализацию новых бизнес-моделей, в том числе и цифровых, современных методов организации деятельности и внешних корпоративных связей, новых форм сотрудничества и разработку новых способов взаимоотношения с внешней средой [10, с. 52].

Рассматривая процесс развития предприятий с позиций жизненного цикла, концепция коррекции бизнес-моделей во главу угла ставит наличие управляемой адаптации системы к внешней среде [4].

Таким образом, после определения стадии жизненного цикла, на которой развивается предприятие, необходимо выявить

инновационную стратегию развития. По этой причине, стратегическое планирование инновационно-инвестиционной деятельности, требует выявления стадий развития каждого инновационного продукта. Так как, в связи с тем, что научно-технический прогресс не стоит на месте, то менеджменту предприятия, необходимо знать в какой период времени, предлагаемый инновационный продукт достигнет пика своего развития, и когда произойдет спад, или потеря интереса, при этом нужно будет начать разработку нового продукта [5, с.210-211].

При разработке инновационной стратегии предприятия требуется установить стратегические цели, основные задачи и объем инвестиционных вложений, необходимых для реализации инновационной деятельности. При этом стратегические цели должны отражать основную траекторию инновационного развития предприятия.

Инновационная стратегия предприятия может реализовываться в различных видах и направлениях. Вместе с тем, различают продуктовые и рыночные инновационные стратегии, которые включают в себя разноплановые стратегии развития предприятия.

К продуктовой инновационной стратегии относятся следующие виды:

- традиционная инновационная стратегия, цель которой заключается в совершенствовании качества продукции, однако данная стратегия не занимается перспективными фундаментальными и прикладными исследованиями, что может привести к технологическому отставанию и потери экономической выгоды;
- оппортунистическая инновационная стратегия направлена на малозатратные инновационные продукты, которые могут принести краткосрочную прибыль предприятию. Данная стратегия, ориентированная на формирование спроса потребителей и гибкое реагирование на рыночные предпочтения;
- имитационная инновационная стратегия состоит в том, что менеджмент предприятия закупает инновационные технологии в разных странах и в большинстве своем используют франшизу для производства инновационной продукции;
- оборонительная инновационная стратегия ориентирована на поддержание конкурентоспособности производимой продукции, и разрабатывает инновационные технологии не с целью захвата рынка, а по причине не отставания от конкурентов;
- зависимая инновационная стратегия состоит в том, что малые и средние предприятия, по причине не достаточных инвестиций в НИОКР, могут использовать инновационные технологии крупных промышленных предприятий;
- наступательная инновационная стратегия заключается в достижении передовых позиций на рынке инновационной продукции, при этом предприятия затрачивают значительный объем инвестиций на

НИОКР, и обладают профессиональным штатом высококлассных менеджеров, включая научно-технические кадры.

К рыночной инновационной стратегии относятся следующие виды [6, с.33]:

- виолентная инновационная стратегия, характеризуется массовым производством недорогой продукции с хорошим качеством, при этом, предприятие сохраняет стабильные конкурентоспособные позиции на рынке;
- патиентная инновационная стратегия находит определенную рыночную нишу и производит инновационные высококачественные продукты только для определенных покупателей. Предприятия, использующие данную стратегию развития, не стремятся перегнать лидеров, а выпускают эксклюзивную инновационную продукцию по высоким ценам;
- коммутантная инновационная стратегия, ориентированная на местный рынок сбыта, стремится удовлетворить спрос на инновационную продукцию, только лишь в локальном масштабе;
- эксплерентная инновационная стратегия, направленные на кардинальные изменения в своем сегменте рынка, она стремится занять лидерские позиции, при этом создавая инновационные продукты, оказывающие революционные преобразования в экономике. Данная стратегия приносит колоссальную выгоду собственникам предприятия, при условии повышенного спроса на производимую инновационную продукцию.

При исследовании вышеназванных инновационных стратегий самой сложной для предприятий является эксплерентная стратегия по причине сохранения лидерских позиций, ему необходимо удерживать высокое качество продукции и одновременно с этим снижать себестоимость. При реализации подобной стратегии предприятия, снижая цены на продукцию, минимизирует свою долю прибыли.

Вместе с тем, при реализации коммутантной и патиентной инновационных стратегий, предприятие может сохранить не высокий уровень затрат на производство, улучшить качество продукции, внедряя инновационные технологии. Предприятия, которые внедряют виолентную инновационную стратегию ориентируются, прежде всего, на совершенствование системы управления, производства и технологий.

Таким образом, можно сделать вывод, что те предприятия, которые не внедряют различные виды инновационных стратегий и не развивают свою инновационно-инвестиционную деятельность, со временем не смогут отвечать запросу рынка, и в последствии, их вытеснят производители инновационной продукции.

Оценка и анализ стратегий показывает, что базовая инновационная стратегия развития предприятия, виды которой были выше перечислены, должна быть разработана совместно с функциональной

инвестиционной стратегией развития. Так как, инвестиционная стратегия более конкретизирует принятую траекторию роста предприятия в зависимости с ключевыми направлениями достижения его целей.

Так, в зависимости с ключевыми целями предприятия, объектов инвестирования, а также стадий жизненного цикла, выделяют различные виды инвестиционных стратегий: [1, с.40]

- консервативную стратегию;
- агрессивную стратегию;
- смешанную стратегию.

Далее, раскроем содержание указанных инвестиционных стратегий, так консервативная стратегия направлена на обеспечение сохранности инвестиционных ресурсов и реализацию наиболее эффективных инвестиционных проектов, ориентированных на модернизацию имеющихся технологий, не изменяя существующий продуктовый ассортимент.

Агрессивная стратегия характеризуется, как правило, на инвестиционных проектах, которые расширяют производственную линейку, путем внедрения инновационных технологий. При смешанной стратегии менеджмент предприятия старается выбрать оптимальный вариант, при котором достигается высокая доходность с минимальным уровнем риска.

Таким образом, при внедрении инновационной и инвестиционной стратегии развития предприятия, необходимо оценить инновационно-инвестиционный и кадровый потенциал, который даст возможность активно реализовывать инновационно-инвестиционную деятельность в условиях цифровой трансформации промышленных предприятий.

Следует отметить, что системный подход к управленческим инновациям позволяет руководителю более продуктивно реализовать свои основные функции: прогнозирование, планирование, организацию, принятие решения и контроль [8, с.36]. Базовым ориентиром организации при таком свойстве внешнего окружения, как другие организации, является сосуществование. Организации, действующие в условиях неопределенности рыночной среды, достаточно жесткой конкурентной борьбы, должны иметь как можно более полную информационную базу для своевременного оперативного принятия управленческих решений, улучшающих имидж фирмы и финансовые результаты. В связи с этим, появляется обоснованность существования такого понятия, как информационные инновации, хотя информационные технологии применяются для реализации всех других типов инноваций [3, с.511]. Информация выделяется как самостоятельный ресурс при исследовании инновационной деятельности, потому что именно здесь новые знания становятся основным фактором управленческого процесса [2, с.128].

Организационные инновации, подразумевающие реализацию новых бизнес-моделей, в том числе и цифровых, современных методов организации деятельности и внешних корпоративных связей, новых форм сотрудничества и разработку новых способов взаимоотношения с внешней средой способствуют достижению такого базового ориентира, как безопасность при свойстве внешнего окружения – вариативность [10, с.64-65].

Новые бизнес-модели развития, основанные на информационно-цифровых технологиях, позволят быстрее достичь оптимума любой организации, решить задачу минимакса, максимизировать прибыль и минимизировать затраты компании, при этом достигнув равновесия как в производстве, так и в потреблении, при обеспечении парето-оптимальности в экономике в целом. Цифровая трансформация предполагает информатизацию как горизонтальных, так и вертикальных бизнес-процессов, что будет способствовать созданию новой конкурентной среды, в которой фактор времени будет играть одну из важнейших ролей [10, 58].

Интеллектуальное управление требует существенного учета конкретного накопленного знания и является более критичным к изменению информации в процессе принятия решения. Интеллектуальное управление возникает там, где информация трактуется как количественно неопределяемая совокупность данных и отношений между ними в семантически ясном контексте их текущей трактовки [12, с.60]. Важнейшим компонентом интеллектуальной системы являются базы знаний, наиболее известным их классом являются экспертные системы, которые предназначены для поиска способов решения проблем из какой-либо предметной области, основываясь на реализации аналитических компетенций.

Анализ динамично развивающейся структуры предприятия указывает на то, что без внедрения эффективной стратегии развития, предприятие не сможет выжить в конкурентной борьбе. С этой целью, мы считаем актуальным изучать во взаимосвязи аспекты стратегического управления инновационно-инвестиционной деятельности на различных стадиях жизненного цикла промышленного предприятия, включая отбор инновационной стратегии развития.

Нам представляется, что исследование взаимосвязи стратегического управления инвестициями в процессе инновационно-инвестиционной деятельности, с учетом стадий жизненного цикла предприятия и уровня его финансовой устойчивости, позволяет уточнить характер и особенности организации инновационной деятельности и выбора стратегии развития предприятия.

Глобальный тренд перехода на «цифру» наглядно демонстрирует разработанные странами стратегии развития и программы трансформации [7, с.245]. В настоящее время развитие социально-экономических систем происходит в условиях нового подхода так называемой Индустрии 4.0 или четвертой промышленной революции.

Для Индустрии 4.0. характерно внедрение всевозможных инновационных технологий, цифровых, информационных, автоматизации процессов, внедрение искусственного интеллекта [11].

Цифровая трансформация способствует решению системных проблем в отраслях, реорганизации труда и автоматизации рутинных задач. Так, в электроэнергетике сокращается количество аварий на объектах инфраструктуры, в строительстве - уровень травматизма на стройплощадке. Благодаря цифровым продуктам улучшается координация внутри и между организациями, сокращаются транзакционные издержки. Например, платформенные решения в логистике снижают роль посредников, одновременно расширяя возможности для коммуникации с конечными потребителями.

В целом цифровая трансформация это понятие более объемное и предполагает внедрение различных технологий, касающихся все сферы экономики страны. Инструментами для комплексной трансформации становятся диджитал-решения, в первую очередь, такие, как искусственный интеллект, блокчейн и т.д. На данный момент многие страны мира ставят цифровую экономику приоритетным направлением развития национальных экономик. В развитых станах внедрение цифровых технологий проходит масштабно и ускоренно. В связи с этим Республика Таджикистан не должна отставать от глобальных трендов и стараться принимать законодательные акты в сфере цифровой экономики, проводить обучающие курсы по цифровой грамотности среди населения, а также внедрять передовые цифровые технологии.

Литература

1. Абросимова О.С. Метод формирования совокупности задач стратегического управления инвестиционными затратами на промышленных предприятиях /О.С.Абросимова // Материалы научной конференции молодых ученых и студентов: Инновации в экономике-2010. – М.: ИЦ МГТУ «Станкин». - 2010.- С. 39-41.
2. Егоров Н.Е. и другие Комплексный подход к управлению инновационной деятельностью предприятия / Н.Е. Егоров и другие //Научно-технические ведомости Санкт-Петербургского политехнического университета. Экономические науки. - 2010. - №3 (99). - С. 126-132.
3. Ильинский В.В. Информационные инновации в динамических системах /В.В. Ильинский // Труды межд. научно-практ. конфер. «Новая экономическая реальность, кластерные инициативы и развитие промышленности (ИНПРОМ-2016) (19-26 мая 2016 г.) - СПб.: Изд-во политехн. ун-та. - 2016.- 612 с.
4. Ильинская Е.М. Теоретические и методологические основы трансформации и развития организации / Е.М. Ильинская, О.В. Кириллова, В.В. Ильинский // Реструктуризация экономики: теория и инструментарий/под ред. д-ра экон. наук, проф. А.В. Бабкина. - СПб.: Изд-во Политехн ун-та, 2015.- 664 с
5. Мирзоева Е.Ш. Управление инновационно-инвестиционной деятельностью на стадиях жизненного цикла промышленного предприятия / Е.Ш. Мирзоева // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2019. – № 5-1. – С. 206-212. – EDN ZGSKMA.

6. Комилов С.Дж. Совершенствование управления инновационно-инвестиционной деятельностью промышленных предприятий / С.Дж. Комилов, Е.Ш. Мирзоева. – Душанбе: Образовательное учреждение "Таджикский государственный финансово-экономический университет", 2020. – 144 с. – ISBN 978-99975-1-132-4. – EDN BMEGPF.
7. Сулаймонов, Ш. Ф. Инновационные тенденции в сфере бизнес-услуг / Ш. Ф. Сулаймонов, В. В. Смирнов // Фундаментальные и прикладные исследования в области управления, экономики и торговли : Сборник трудов научной и учебно-практической конференции. В 3-х частях, Санкт-Петербург, 06–07 июня 2017 года. Том Часть 3. – Санкт-Петербург: Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования "Санкт-Петербургский политехнический университет Петра Великого", 2017. – С. 243-249.
8. Титова М.Н., Системный характер динамики управленческого цикла / М.Н.Титова, В.В. Ильинский // Актуальные проблемы экономики современной России: сб. науч. трудов. - 2012. - Вып. 8. - С. 35-39.
9. Цифровая экономика и «Индустрия 4.0»: проблемы и перспективы / Труды научно-практической конференции с международным участием.- 2017.- 685 с.
10. Цифровая трансформация экономики и промышленности: проблемы и перспективы / под ред. д-ра экон. наук, проф. А. В. Бабкина. – СПб.: Изд-во политехн. ун-та, 2017. – 807 с.
11. Что такое индустрия 4.0? // РБК Тренды. [электронный ресурс]. *URL:*https://trends.rbc.ru/trends/industry/5e740c5b9a79470c22dd13e7 (дата обращения: 23.04.2022)
12. Шепета А.П. Методологические основы создания и использования интеллектуальных систем управления динамическими объектами / А.П. Шепета, А.С. Василевский, К.В. Лапшин // Известия ГУАП. – 2011. - №1. - С. 58-62.

УДК: 657 (075. 8)

ИСТИФОДАИ НАҚШАИ ҲИСОБҲОИ БАҲИСОБГИРИИ МУҲОСИБӢ МУВОФИҚИ СБҲМ ДАР ШИРКАТҲОИ СОХТМОНӢ

Олимов Дилшод Абдулхайрович, *н.и.и., муаллими калони кафедраи баҳисобгирии муҳосибии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Нахимов 64/14. Телефон: 900826161. E-mail: d. olimov.90@mail.ru*

Бобомуродов Пайрав Хайриевич, *муаллими калони кафедраи баҳисобгирии муҳосибии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Нахимов 64/14. Телефон: 935395383. E-mail: pp.bobo86@mail.ru*

Раҷабов Садриддин Раҳматуллоевич, *ассистенти кафедраи баҳисобгирии муҳосибии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Нахимов 64/14. Телефон: 933323803.*

Муаллифон дар мақола муҳим ва зарурӣ будани низоми ҳисобҳои муҳосибиро дар ширкатҳои сохтмонӣ асоснок намудаанд. Ба ақидаи муаллифон, истифодаи нақшаи ҳисобҳо тибқи стандартҳои байналмилалии ҳисоботи молиявӣ дар субъектҳои хоҷагидорӣ ахбори молиявию хоҷагидориро фаҳмою мушаххас гардонида, нисбати эътирофи онҳо, баҳодиҳии он ба талаботи иқтисодиёти бозорӣ баланд мегардад. Бинобар ин, дар мақола муаллифон оид ба дуруст истифода намудани нақшаи ҳисобҳо андеша рондаанд.

Муҳаққиқон тартиби ба роҳ мондани ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибиро дар асоси стандартҳои байналмилалии ҳисоботи молиявӣ асоснок намуда, оид ба истифодаи нақшаи ҳисобҳо дар корхонаю муассисаҳо тавсияҳои амалӣ додаанд. Аз маълумоти таҳлилкардашуда бармеояд, ки истифодаи нақшаи ҳисобҳои муосир нисбат ба ҳисобҳои пешина хубтар буда, муҳаққиқ истифодаи нақшаи нави ҳисобҳоро дар идоракунии онҳоро дар субъектҳои хоҷагидорӣ тавсия медиҳад.

Аз нигоҳи муаллифон, хусусияти истифодаи нақшаи нави ҳисобҳо аз он иборат аст, ки мафҳуми бисёр амалиётҳои хоҷагие, ки дар шароити имрӯза дар фаъолияти корхонаҳои шакли моликияташон гуногун бармеояд, ба мафҳуми ҳисобҳо мувофиқ карда шудаанд. Муҳаққиқон истифодаи ҳисобҳои ба талаботи стандартҳо ҷавобгӯбударо ба ташкилоту муассисаҳои сохтмонӣ муҳим шуморидаанд.

Калидвожаҳо: *нақшаи ҳисобҳо, стандартҳо, ҳисоботи молиявӣ, амалиётҳои воридотӣ, содирот, байналмилалӣ, дороиҳо, уҳдадориҳо, даромад, хароҷот.*

ПРИМЕНЕНИЕ ПЛАНА СЧЕТОВ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА СОГЛАСНО МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ В СТРОИТЕЛЬНЫХ КОМПАНИЯХ

Олимов Дилшод Абдухайрович - *к.э.н., старший преподаватель кафедры бухгалтерского учета, Таджикский государственный финансово-экономический университет. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: 900826161. E-mail: d. olimov.90@mail.ru*

Бобомуродов Пайрав Хайриевич - *старший преподаватель кафедры бухгалтерского учета, Таджикский государственный финансово-экономический университет. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: 935395383. E-mail: pp.bobo86@mail.ru*

Раджабов Садриддин Рахматуллоевич - *ассистент кафедры бухгалтерского учета, Таджикский государственный финансово-экономический университет. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: 933323803.*

Авторы в статье отмечают, насколько значима система счетов бухгалтерского учета в строительных компаниях. По мнению авторов, посредством применения плана счетов международных стандартов финансовой отчетности в хозяйственных субъектах можно получить и конкретную финансовую информацию.

По мнению авторов, применение плана счетов международных стандартов финансовой отчетности делает информацию хозяйственных субъектов более подробной и конкретной, и ее оценка потребности на рынке возрастет. Поэтому в статье рассматривается вопрос о правильности использования плана счета бухгалтерского учета.

В статье приведены исследователями правила применения счетов бухгалтерского учета на основе международных стандартов финансовой отчетности (МСФО) и даны практические рекомендаци по их использованию. По приведеным аналитическим данным можно сделать вывод, что применение плана счетов по отношению старых лучше более современных.

Исследователи дают рекомендации по использованию новых планов счетов в хозяйственных суъектах. С точки зрения авторов, особенности применения новых планов счетов является то, что многие термины хозяйственных операций, которые происходят на предприятии разных форм собственности, сопоставлены с понятием счетов. Исследователели считают важным применения счетов, которые соответствуют требованиям стандартов.

Ключевые слова: *план счетов, стандарт, финансовая отчетность, хозяйственный суъект, бухгалтерский учет, практический, активы, обязательство, доход, расход.*

APPLICATION OF ACCOUNT PLAN ACCOUNT ACCOUNT ACCORDING TO INTERNATIONAL FINANCIAL REPORTING STANDARDS IN CONSTRUCTION COMPANIES

Olimov Dilshod - *PhD in Economics, Senior Lecturer, Department of Accounting, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 64/14 Nahimov street. Phone: 900826161. E-mail: d. Olimov90@mail.ru*

Bobomurodov Pairav Hairievich - *Senior Lecturer, Department of Accounting, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan Dushanbe, 64/14 Nahimova street. Phone: 93-539-53-83. E-mail: pp.bobo86@mail.ru*

Rajabov Sadriddin Rajabovich*, Assistant of the Department of Accounting - Tajik State Financial and Economic University, address: 734067, Republic of Tajikistan, sh. Dushanbe, strong. Nakhimov 64/14. Phone: 933323803.*

The authors notes in his article how significant the accounting system in an organization is. According to the author, by applying the chart of accounts of international financial reporting standards in business entities, it is possible to obtain specific financial information.

According to the authors of the application of the plan of accounts of international financial reporting standards, information of business entities is made more detailed and its specific assessment of the demand in the market increases. According to this, the article discusses the issue of the correct use of the accounting plan.

The article provides the researcher with the rules for applying accounts based on international financial reporting standards (IFRS) and gives practical recommendations for their use. According to the above analytical data, it can be concluded that the use of the chart of accounts in relation to older, more modern ones is better.

The researcher makes a recommendation on the use of new charts of accounts in economic entities. From the author's point of view, the peculiarity of the application of new plans of accounts is that many terms of business operations that occur in an enterprise of different forms of ownership are compared with the concept of accounts. The researcher considers important the use of accounts that meet the requirements of standards.

Keywords: *chart of accounts, standards, financial statements, business entities, accounting, practical, assets, liability, dahod, expenses.*

Сохтмон яке аз соҳаҳои асосии иқтисодиёт ба шумор рафта, дар ташаккули неъматҳои моддӣ нақши муассир мегузорад. Дар шароити имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон сохтмон яке аз соҳаҳои рушдкунанда ҳисоб ёфта, ҳамасола рушди ин соҳа андозаи 15-20%-ро дар бар мегирад. Албатта, барои рушди соҳаи зикршуда саҳми Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо роҳи ҷалб кардани сармояи хориҷӣ ва мусоидат намудан ба шароити сармоягузории дохилӣ ба соҳаи зикршуда беназир аст. Ин аст, ки ҳамасола дар ҷумҳурӣ ҳама намуди объектҳои сохтмонии хусусияти иҷтимоию иқтисодӣ ва фарҳангию таълимидошта ба истифода дода шуда, дар беҳдошти вазъи иқтисодию иҷтимоии аҳолӣ саҳми арзанда мегузоранд. Тибқи **СБҲМ** 11 "Шартномаҳо оид ба сохтмон" (Construction contracts) тартиби баҳисобгирии даромад аз фурӯш ва масрафҳои бо шартномаҳои сохтмонӣ алоқамандро муқаррар менамояд. Бинобар хислати фаъолияти бо шартномаҳои сохтмонӣ бурдашаванда, санаи оғози фаъолияти шартномавӣ ва санаи анҷомёбии вай ба давраҳои ҳисоботии гуногун рост меоянд.

Ҳамин тариқ, проблемаи асосии баҳисобгирии шартномаҳои сохтмонӣ - тақсим намудани даромади фурӯш ва масрафҳои шартномаи сохтмонӣ ба давраҳои ҳисоботие мебошад, ки дар давоми онҳо корҳои сохтмонӣ бурда мешаванд. Дар стандарт барои муайян намудани лаҳзаи эътирофкунии даромад аз фурӯш ва масрафҳои сохтмон чун даромад аз фурӯш ва хароҷот дар ҳисобот оид ба даромади ҷомеъ маҳакҳои эътирофкуние истифода мешаванд, ки дар принсипҳо баҳисобгирии муҳосибӣ муқаррар гардидаанд.

Нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ номгӯи ба низом даровардашудаи ҳисобҳои таркибии баҳисобгирии муҳосибӣ мебошанд [3].

СБҲМ- IAS 11 инчунин, нишондодҳои амалиро оид ба истифодабарии маҳакҳои мазкур дар бар мегирад. Сохтмон аз дигар намудҳои фаъолияти хоҷагидорӣ бо даври истеҳсолии тӯлонии фарогирандаи якчанд давраҳои ҳисоботӣ фарқ мекунад. Вобаста ба ин бахши муҳими СБҲМ 11 ҷиҳати он оид ба тақсимкунии масрафҳо ва даромадҳо дар байни ин давраҳои ҳисоботӣ мебошад. Стандарт ба усули ҳисобузамкунӣ ва принсипи дурандешӣ такя менамояд. Мундариҷаи онҳоро хотиррасон мекунем:

- даромад аз фурӯш ва масрафҳо бояд бо мурури пайдоишашон эътироф карда шаванд;

- фоида он вақте бояд эътироф карда шавад, ки эҳтимолияти басандаи гирифтани вай дар шакли воситаҳои пулӣ мавҷуд бошад, масрафҳо ва зарарҳо бошанд, замоне эътироф карда мешаванд, ки онҳоро метавон пешбинӣ намуд.

Истифодаи нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ тибқи СБҲМ дар субъектҳои хоҷагидори ахбори молиявию хоҷагидориро фаҳмою мушаххас гардонида, нисбати шинохтани онҳо, баҳодиҳии он ба талаботи иқтисодиёти бозорӣ баланд мегардад. Чунки ҳар як амалиёти хоҷагидорӣ, тағйирёбии он бояд аз назари ҳисобгирӣ дур набошад. Ҳар як моддаи тавозун ва моддаҳои дигаре, ки дар шаклҳои гуногуни ҳисобгирии молиявӣ таҷассум меёбанд, бояд ҳақиқӣ буда, сарчашмаю таъиноти худро дошта бошанд [2, с. 13].

Нақшаи ҳисобҳо, тибқи меъёрҳои байналмилалӣ, ҳисоботи молиявӣ барои таъмини ахбори пурраи ҳисобгирии молиявӣ ва фаъолияти хоҷагидорию молиявии субъектҳо пешниҳод карда шудааст.

Аз рӯйи сохтор ва таъинот онҳоро ба якчанд гурӯҳ ҷудо кардан мумкин:

1. Ҳисобҳои асосӣ;
2. Ҳисобҳои танзимкунанда;
3. Ҳисобҳои амалиёти тақсимкунӣ;
4. Ҳисобҳои буҷавӣ;
5. Ҳисобҳои молиявию натиҷавӣ;
6. Ҳисобҳои ғайритавозунӣ [6, с. 178].

Нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ тибқи СБҲМ дар корхонаҳои сохтмон бо формулаи сохтори ҳисобҳои ростхатта мансуб мебошад. Умуман, сохтори ҳисобҳо якчанд намуд доранд. Аз ҳама намудҳои паҳнгардида ин нақшаи ҳисобҳои таркибӣ мебошанд, ки дар ҷадвал дида мебароем (ниг. ба ҷалвали 1).

Ҷадвали 1. - Истифодаи нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои сохтмонӣ

№ п/п	**Номи ҳисобҳои ҳисобгирии муҳосибӣ тибқи СБҲМ**	**Ҳисоби асосӣ**	**Зерҳисоб**
	Дороиҳои гардон		
1.	Воситаҳои пулӣ дар хазина	10100	110-140
2.	Воситаҳои пули дар бонкбуда	10200	220-240
3.	Маблағгузориҳои кӯтоҳмуддат	10300	310-400
4.	Ҳисобҳо барои қабул кардан	10400	410-420
5.	Дигар қарзҳои дебиторӣ	10500	510-590
6.	Қарзҳои муассисон оид ба гузориш ба фонди оинномавӣ	10600	----------
7.	Захираҳои молию масолеҳӣ	10700	710-750
8.	Захираҳои масолеҳи ёрирасон	10800	810-861
9.	Хароҷотҳое, ки бо тарзи бунакӣ пардохта шудаанд	10900	910-940
	Дороиҳои ғайригардон		
10.	Воситаҳои асосӣ	11000	010-100
11.	Ғункунии фарсудашавӣ	11100	110-460
12.	Маблағгузорӣ ба амволи ғайримоддӣ	11500	510-530
13.	Маблағгузории дарозмуддат	11600	610-840
	Уҳдадориҳо		
14.	Уҳдадориҳои ҷорӣ	22000	010-410
15.	Уҳдадориҳои дарозмуддат	22600	610-800
	Сармоя		
16.	Сармояи оинномавӣ	33000	010-900
17.	Даромадҳои амалиётӣ	---------	-----------
18.	Даромад аз фаъолияти амалиётӣ	44000	010-130
	Хароҷоти амалиётӣ		
19.	Арзиши аслии маҳсулот ва кору хизматҳои фурӯхташуда.	55000	010-600
20.	Даромадҳо ва хароҷотҳо аз фаъолияти ғайриамалиётӣ	66000	010-300

Сарчашма: Ҳисоби муаллифон.

Нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ барои ташкили фаъолияти молиявию хоҷагидорӣ, дуруст ба роҳ мондану ба ҳуҷҷатгирии ахбор ва коркарди ахбори ҳисобгирӣ аҳамияти аввалиндараҷаро дорад. Бо ёрии нақшаи ҳисобҳо дар субъектҳои хоҷагидорӣ корҳои зерин иҷро карда мешавад:

1. Коркарди мунтазами ахбор, гурӯҳбандӣ ва ҷамъбасткунии он фоидаи фаъолияти молиявию хоҷагидории корхона;

2. Истифодаи метадологияи ягона дар хоҷагии халқи ҷумҳурӣ;
3. Ҷамъбасткунӣ ва ташкили назорати нишондиҳандаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ дар асоси истифодаи усулҳои пешкадам ва шаклҳои маъмули ташкили ҳисобгирӣ дар мамлакат;
4. Гирифтани ахборот барои саҳмгузорону маблағгузорон оид ба ҳолати дороиҳо, уҳдадориҳо, сармояи худӣ, даромаду хароҷотҳои корхона;
5. Ташкили забони ягонаи байналмилалӣ оид ба тартибу низоми ҳисоботи молиявӣ ва нишондиҳандаҳои он.

Бо пешниҳоди Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1.01. 2004 с. сар карда, новобаста ба шакли моликият ҳар субъекти хоҷагидорӣ бо хоҳиши худ метавонад ҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявиро дар асоси нақшаи нави ҳисобҳои ҳисобгирӣ ташкил кунад [6, с. 185]. Гузариш ба нақшаи нави ҳисобҳои баҳисобгирӣ тибқи СБҲМ ҳар як субъекти хоҷагидорӣ дар асоси графикӣ тасдиқкардаи Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон иҷро карда мешавад.

Нақшаи нави ҳисобҳои ҳисобгирӣ аз 6 боб иборат мебошад:

Боби 1. Дороиҳо (10100 – 11840).

Боби 2. Уҳдадориҳо (22000 - 22800).

Боби 3. Сармояи хусусӣ (33000 – 33900).

Боби 4. Даромадҳои амалиётӣ (44000 – 44130).

Боби 5. Хароҷотҳои амалиётӣ (55000 – 55600).

Боби 6. Даромад ва хароҷотҳо аз фаъолияти ғайриамалиётӣ (66000 – 6.

Тавассути низоми асосии сифрии кодгузаронии ҳисобҳо инҳо мебошанд:

Бо мақсади муайян кардани категорияи ҳисоб бо коди сифрӣ ба ҳисобҳои зерини категорияи ҳисоб рақамҳои зерин ба сифати сифри якум гузошта шуданд (ниг. ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. - Категорияҳои ҳисобҳои муҳосибӣ

Якум сифри коди ҳисоб	Категорияи ҳисоб		Гурӯҳи ҳисоб	
1	100	Дорои	100-1990	
2	200	Ухдадорӣ	1000-2800	
3	300	Сармояи хусусӣ	3000-3900	
4	400	Даромад	4000-4100	
5	500	Хароҷот	5000-5600	
6	600	Даромаду хароҷотҳои ғайриамалиётӣ	6000-6300	

Сарчашма: Коркарди муаллифон.

Байни кодҳои сифрии пайдарҳамӣ ҳисобҳои асосӣ ва ҳисоби амалиётӣ ва навиштаҷот, ҷойҳои холӣ барои ҳисобҳои истифоданашуда гузошта шудааст. Ин ба он мақсад гузошта шудааст, ки дар оянда бе тағйири сифри коди ҳисобҳои мавҷуда, дохил кардани ҳисобҳои нав имкон бошад [6].

Ба мақсади дуруст хондани коди ҳисоб, ҳисобҳои навро бо тарзи зерин омӯхтан зарур аст:

- ✓ ҳисоби дороиҳо 1. 10. 10 (як, даҳ, даҳ) - боби 1, ҳисоби 10, зерҳисоби 10
- ✓ ҳисоби уҳдадорҳо 2.20. 10 (ду, бист, даҳ) - боби 2, ҳисоби 20, зерҳисоби 10
- ✓ ҳисоби сармоя 3. 30. 10 (се, сӣ, даҳ) - боби 3, ҳисоби 30, зерҳисоби 10
- ✓ ҳисоби даромад 4. 40. 10 (чор, чил, даҳ) - боби 4, ҳисоби 40,
- ✓ зерҳисоби 10
- ✓ ҳисоби хароҷот 5. 50. 10 (Панч, панчоҳ, даҳ) - боби 5, ҳисоби 50,
- ✓ зерҳисоби 10
- ✓ ҳисоби даромаду хароҷот аз фаъолияти ғайриамалиётӣ 6. 60. 10 (шаш, шаст, даҳ) - боби 6, ҳисоби 60, зерҳисоби 10 (ба нақшаи нави ҳисобҳои ҳисобгирии муҳосибӣ, ки аз рӯи СБҲМ сохта шудааст.

Дар нақшаи нави ҳисобҳо чуноне ки дар боло гуфта гузаштем, таснифи ҳисобҳо аз дороиҳои муассиса сар карда, бо даромаду хароҷоти фаъолияти ғайриамалиётӣ ба итмом мерасад. Хусусияти истифодаи нақшаи нави ҳисобҳо аз он иборат мебошад, ки мафҳуми бисёр амалиётҳои хоҷагие, ки дар шароити имрӯза дар фаъолияти корхонаҳои шакли моликияташон гуногун бармеоянд ба мафҳуми ҳисобҳо мувофиқ карда шудаанд [7, с. 187]. Сабаби асосии чунин мувофиқкунӣ инҳо мебошад:

1) Корхонаҳое сохтмоние, ки ташаккул ёфтаанд, ки бо иштироки маблағгузаронии хориҷӣ фаъолият мекунанд. Омӯзиши фаъолияти молиявию хоҷагидорӣ на ба манфиати соҳибмулк, балки манфиати маблағгузорон равона мегардад. Сармоягузор танҳо бо умеде ба фаъолияти ин корхона иштирок мекунад, то ки аз сармояи худ фоида (дивиденд) гирад. Ба ин мақсад, ӯ бояд оид ба ахбори молиявию хоҷагии корхона шинос бошад.
2) Корхонаҳое ташаккул меёбанд, ки сармоягузор танҳо аз беруни марзи мамлакат мебошад, ё худ дар асоси гирифтани қарзҳои техникӣ иҷро карда мешавад. Дар асоси нишондоди қонунҳои байналхалқии истифодаи қарзҳо хусусан, қарзҳои имтиёздор аз тарафи маблағдеҳ фондҳои ҷаҳонӣ ва дигарҳо дар асоси ҳисоботҳои молиявӣ ва тафтишҳои аудиторӣ гузаронида мешаванд.
3) Бурдани муомилоти байналмилалӣ (воридот, содирот), муносибатҳои додугирифти байни коорпаратсияҳои байналхалқӣ ва корхонаҳои ҷумҳурӣ умуман, бо мақсади нишондодҳои ҳисоботи молиявии корхонаҳо шаффоф, оммафаҳм, холис ва ҳақиқӣ бошанд. Чунин ахбор бо ёрии истифодаи ҳисоботи молиявӣ, ки ба меъёрҳои ҷаҳонӣ ҷавобгӯ мебошанд, ба даст оварда мешаванд.

Ба мақсади таҳлили моҳияти қабули нақшаи нави ҳисобҳои ҳисобгирӣ тарзи таснифоти дороиҳои муассиса, аз он ҷумла, дороиҳои гардишро дар мисоли ин нақшаи ҳисобҳо дида мебароем.

Гурӯҳи аввали ҳисобҳои дороиҳои гардон бо рақами 1.10.00 «Воситаҳои пулии дар хазина буда» менигарем.

Гурӯҳи аввали ҳисобҳои «Воситаҳои пулӣ дар хазинабуда» ба мақсади ҷамъбасткунии ахбор оид ба ҳолати накд ва гардиши воситаҳои накди пулӣ бо арзи миллӣ ва хориҷӣ ва ҳуҷҷатҳои пулӣ истифода мебаранд [1, с. 26].

Дар гурӯҳи ҳисобҳои 11000 маблағи нақдие, ки субъектҳои хоҷагӣ ҳуқуқи нигаҳдории онҳоро доранд, ба ҳисоб гирифта мешаванд. Мисол, воситаҳои пулие, ки ҳамчун депозит дар ҷевонҳои бонкҳо нигоҳ дошта мешаванд, бояд ҳамчун маблағҳои хазинавӣ ба ҳисоб гирифта шаванд.

Дар нақшаи нави ҳисобҳои муҳосибӣ барои ҳисобгирии маблағҳои пулӣ дар хазина ҳисобҳои зерин истифода бурда мешаванд.

10110 Воситаҳои пулӣ бо арзи миллӣ.

10120 Воситаҳои пулӣ бо арзи хориҷӣ.

10130 Ҳуҷҷатҳои пулӣ.

10140 Ҳамарзишҳои пулӣ.

Дар ҳисоби 10110 «Воситаҳои пулӣ бо арзи миллӣ» воридшавӣ ва хориҷшавии воситаҳои пулӣ танҳо бо арзи миллӣ ба ҳисоб гирифта мешаванд. Баҳисобгирии арзи миллӣ бо арзи хориҷа дар як ҳисоб роҳ дода намешаванд. Аз ҳамин сабаб, воситаҳои пулӣ бо арзи миллӣ дар ҳисоби 110 20 ба ҳисоб гирифта мешаванд [4, с. 52].

Дар ҳар як давраи ҳисоботи бақияи ҳисоби 10120, бо ифодаи арзи хориҷӣ ба курси БМТ аз нав ҳисоб кардашуда, дар ҳамин рӯз фарқияти қурбӣ ба кредити ҳисоби 44070 «Дигар хароҷотҳои истеҳсолӣ» хориҷ карда мешаванд.

Дар нақшаи ҳисобҳои амалкунанда хусусиятҳои ташкилёбию тағйирёбии амволи муассиса, уҳдадориҳо ва сармоя бо назардошти талаботи нақшаи ахбори ҳисобгирӣ ба назар гирифта шудааст [8, с. 86]. Бояд дар назар дошт, ки солҳои 70-80-уми асри XX олимони иқтисодшинос профессор Ивашкович В.Б., Гилде Е.А., Палий В.Ф., Нарибаев Р., Ӯроқов Д.У. ва дигарон [11, с 22] истифодаи нақшаи ҳисобҳои ростхаттаро, ки адади панҷрақама дошт, пешниҳод карда буданд. Дар мисоли зерин бартарӣ ва камбудиҳои нақшаи ҳисобҳои амалкунанда ва нақшаи ҳисобҳоро мутобиқи СБҲМ дар ҷадвали 3 дида мебароем (ниг. ба ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. - Бартарӣ ва камбудиҳои нақшаи ҳисобҳои амалкунанда ва нақшаи ҳисобҳо мутобиқи СБҲМ

Ҳисобҳои амалкунанда	Коди ҳисобҳо	Ҳисобҳои мутобиқи СБҲМ	Коди ҳисобҳо	
			Асосӣ	Зерҳисоб

1. Воситаҳои асосӣ	01 – 09	1. Дороиҳо	100	1990
2. Захираҳои истеҳсолӣ	10 – 19			
3. Хароҷоти истеҳсолӣ	20 – 30	2. Уҳдадориҳо	200	2800
4. Маҳсулоти тайёр, молҳо ва фурӯш	37 – 48	3. Сармояи худӣ	300	3900
5. Воситаҳои пулӣ	50 – 58			
6. Ҳисобаробаркуниҳо	60 – 84			
7. Натиҷаҳои молиявӣ ва истифодаи фоида	80 – 88	4. Даромадҳо	400	4100
8. Сармоя ва захираҳо	85 – 89	5. Хароҷотҳо	500	5600
9. Қарзҳои бонк ва маблағгузориҳо	90 – 97	6. Даромаду хароҷотҳои ғайриамалиётӣ	600	6300

Сарчашма:Нишон додани ҳисоби бо усули ростхатта.

Чуноне ки дар ҷадвали 3 оварда шудааст, нақшаи ҳисобҳои амалкунанда бештар аз рӯйи объектҳои баҳисобгирӣ тартиб дода щудаанд. Нақшаи ҳисобҳо мутобиқи СБҲМ бошад, аз рӯйи ҷараёнҳои гирдгардиши амвол, уҳдадорӣ, сармояи хусусӣ ва натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ тартиб дода шудаанд. Дар нақшаи ҳисобҳои СБҲМ се баробариро дидан мумкин:

1) А - У = сармоя
2) У + С = дороӣ
3) А + С = уҳдадорӣ

Барои муайян кардани натиҷаҳои молиявӣ аз фаъолияти хоҷагидорӣ чунин формуларо истифода мебарем.

$$Д – Х \pm Д_{Хам} = \text{фоида ва ё зарар.}$$

Чунин хулоса мебарорем, ки бо ёрии нақшаи ҳисобҳои муҳосибӣ тибқи СБҲМ метавонем дар асоси нишондиҳандаҳои тавозун ҳайат ва ҷойгиршавии амвол, уҳдадориҳо ва сармояи худдиро ва тағйирёбии онҳоро бо нишондоди натиҷаҳои молиявӣ муайян созем.

1. Гузариш ба иқтисодиёти бозорӣ ва дохил шудан ба бозори ҷаҳони зарурати таъмини нақшаи ҳисобҳои алоҳида дар ширкатҳои сохтмонӣ тибқи СБҲМ тезонида, вазифаи муҳими сиёсати иқтисодӣ мешуморем.
2. Таҷрибаҳои аввалини ҷорӣ кардани СБҲМ дар ширкатҳои сохтмонии мамлакат аз он шаҳодат медиҳад, ки дар соҳа ҳоло мутахассисони касбӣ хеле кам буда, рӯз то рӯз ба онҳо эҳтиёҷ пайдо мешавад.
3. Бо назардошти тезонидани иҷрои қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2013 «Оиди чорабиниҳои иловагӣ доир ба мутобиқ гардонидани меъёрҳои байналмилалии ҳисоботи молиявӣ» дар назди корпоратсияю ширкатҳо, вазоратҳо, алалхусус, Вазорати молияи ҶТ курсҳои омӯзиши СБҲМ ҷорӣ карда шавад.

4. Омилҳои асосии зарурат пурра гузаштан ба СБҲМ бисёранд. Пеш аз ҳама, ин ба ҷалби сармоя, фаҳмиши ҳолати молиявию хоҷагидории субъектҳо, бозоргирии амвол, қобилияти пардохтпазирӣ доштани муассиса ва ғайра. Вобаста ба иқтидори корхона пешниҳод менамоем, ки нақшаи ҳисобҳои муҳосибӣ тибқи СБҲМ дар ду намуд - пурра ва содакардашуда ва ҳисоботи молиявӣ ҳам бо ҳамин мазмун тартиб дода шуда, пешниҳод карда шавад.

Хулосаю пешниҳодҳои дар боло овардашуда ҷараёни мавриди ба амал татбиқи ҳисобҳоро мувофиқи СБҲМ дар ширкатҳои сохтмонӣ тезонида, сифати ахбори субъектҳои хоҷагидориро нисбати фаъолияти молиявию хоҷагидорӣ баланд мебардорад.

Адабиёт

1. Бадалов Х.Х. Проблемы учета торговой наценки в условиях рынка /Х.Х. Бадалов // Материалы Республиканской научно-практической конференции «Актуальные проблемы учета, анализа и аудита в Республики Таджикистан» (12 апреля 2013г.) Таджикистан, г. Душанбе: РТСУ.- С. 26-28.
2. Бобомуродов П.Х. Стандартҳои байналмилалии ҳисоботи молиявӣ: Дастури таълимӣ барои донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ /П.Х. Бобомуродов. – Душанбе: ЭР-граф, 2012. – 216 с.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2009, №4, г- 2, мод. 320; соли 2011, №702, мод.698).
4. Маъдиев С. Асосҳои назарияи баҳисобгирии муҳосибӣ. Дастури таълимӣ / С. Маъдиев, Б.Ҳ. Каримов, Д. Олимов. –Душанбе: ЭР-граф, 2020.- 173с.
5. Мэтьюс М.Р., Теория бухгалтерского учета. Учебное пасобие / М.Р. Мэтьюс, М.Х. Перера. – Москва: ЮНИТИ, 1999. – 663с.
6. Олимов Д.А. Таснифот ва истифодаи нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ тибқи СБҲМ дар корхонаҳо // Д.А. Олимов, Т.Р. Иброҳимов // Паёми молия ва иқтисод. – Душанбе. – 2022. - №3 (32). - С. 176-185.
7. Олимов Д.А. Этапы реформирования бухгалтерского учета и финансовой очетности в РТ // Д.А. Олимов, Б.К. Рахматов //Вестник Таджикского национального униеритета. –Душанбе. - 2020. - № 8. - С. 106-111.
8. Соколов Я.В. Бухгалтерский учет от истоков до наших дней. Учебное пособие для вузов / Я.В. Соколов. - Москва: ЮНИТИ, 1996. – 638с.
9. Хендрексен Э.С., Теория бухгалтерского учета. Учебное пособие / Э.С. Хендрексен, М.Ф. Ван Бреда. - Москва: Финансы и статистика, 2000. – 576с.
10. Шарифов З.Р. Моделҳои баҳисобгирии муҳосибӣ. Васоити таълимӣ /З.Р. Шарифов, П.Х. Бобомуродов. – Душанбе: Ирфон, 2015. - 256 с.
11. Саидмуродов, Л. Х. Малая открытая экономика Республики Таджикистан в условиях влияния пандемии COVID-19: анализ и прогнозы / Л. Х. Саидмуродов, Р. М. Аминджанов // Экономика Таджикистана. – 2020. – № 3. – С. 19-29. – EDN DHVFGJ.

УДК: 331.52

РУШДИ БОЗОРИ МЕҲНАТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН: ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА МЕТОДӢ

Холиқов Шодоб Хуҷамқулович *– муовини сардори раёсати таълими Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев. Сурога: Ҷумҳурии Точикистон. Вилояти*

Мухтори Кухистони Бадахшон, ш. Хоруг, к. Ленин, 37. E-mail: shodob1997@mail.ru. Тел: +992 931535454

Дар мақолаи мазкур муаллиф вазъи кунунӣ ва динамикаи бозори меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистонро бо таваҷҷуҳ ба ҷанбаҳои назариявӣ ва методологии таҳлил мавриди баррасӣ қарор додааст. Муаллиф омилҳои асосии ба ташаккули бозори меҳнати минтақа таъсиркунанда, аз ҷумла ҷанбаҳои демографӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоиро таҳлил кардааст. Дар мақола инчунин равишҳо ва воситаҳои методологӣ, ки барои арзёбии динамикаи шуғл, бекорӣ ва сатҳи музди меҳнат истифода мешаванд, баррасӣ карда мешавад.

Таҳқиқот ба таҳлили маълумотҳои аз сарчашмаҳои гуногун ҷамъовардашуда асос ёфтааст ва барои шарҳи натиҷаҳо консепсияҳои назариявии муосирро истифода мебарад. Дар ниҳоят, дар мақола тасвири пурраи вазъи имрӯзаи бозори меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шуда, инчунин оид ба рушду такмили минбаъдаи сиёсати шуғли аҳолӣ ва меҳнат дар минтақа тавсияҳо пешниҳод карда мешаванд.

Калидвожаҳо: *бозори меҳнат, қувваи корӣ, ҳаракатнокии бозори меҳнат, ақидаҳои назариявӣ, меҳнат, шуғл, даромад, муҳоҷират, вазъи иҷтимоию иқтисодӣ, рушди бозори меҳнат.*

РАЗВИТИЕ РЫНКА ТРУДА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Холиков Шодоб Худжамкулович *– заместитель начальника учебного управления Хорогского государственного университета им.М.Назаршоева. Адрес: Республика Таджикистан, Горно-Бадахшанская Автономная Область, г. Хорог, ул. Ленина, 37 Тел.: +992 931535454. E-mail: shodob1997@mail.ru.*

В рамках данной статьи автор исследует современное состояние и динамику рынка труда в Республике Таджикистан с акцентом на теоретические и методические аспекты анализа. Автор анализирует ключевые факторы, влияющие на формирование рынка труда в регионе, включая демографические, экономические и социальные аспекты. Статья также рассматривает методические подходы и инструменты, используемые для оценки динамики занятости, безработицы и уровня заработной платы.

Исследование основывается на анализе данных, собранных из различных источников, и автор применяет современные теоретические концепции для интерпретации результатов. В конечном итоге, статья предоставляет полное представление о текущем состоянии рынка труда в Республике Таджикистан, а также предлагает рекомендации для дальнейшего развития и совершенствования политики занятости и трудовых ресурсов в регионе.

Ключевые слова: *рынок труда, рабочая сила, мобильность рынка труда, теоретические взгляды, труд, занятость, доход, миграция, социально-экономическое состояние, развитие рынка труда.*

DEVELOPMENT OF THE LABOR MARKET OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS

Kholikov Shodob Khuchamkulovich *– deputy head of the educational department of Khorog State University named after M. Nazarshoev. Address: Republic of Tajikistan, Gorno-Badakhshan Autonomous Region, Khorog city, st. Lenina, 37. E-mail: shodob1997@mail.ru. Tel.: +992 931535454*

In this article, the author examines the current state and dynamics of the labor market in the Republic of Tajikistan with an emphasis on theoretical and methodological aspects of the analysis. The author analyzes the key factors influencing the formation of the labor market in the region, including demographic, economic and social aspects. The article also

examines methodological approaches and tools used to assess the dynamics of employment, unemployment, and wage levels.

The study is based on the analysis of data collected from various sources and applies modern theoretical concepts to interpret the results. Ultimately, the article provides a complete picture of the current state of the labor market in the Republic of Tajikistan, and also offers recommendations for the further development and improvement of employment and labor policies in the region.

Key words: *labor market, labor force, labor market mobility, theoretical views, labor, employment, income, migration, socio-economic condition, labor market development.*

Бозори меҳнат ҳамчун як падидаи хеле мураккаб ва гуногунҷанбаи ҳама давру замонҳо ва марҳилаҳои рушди истеҳсолоти ҷамъиятӣ табиатан имрӯз ҳам аз ҷониби назариячиён ва ҳам аз ҷониби таҷрибаомӯзон васеъ муҳокима ва таҳқиқ карда мешавад, ки ин аз гуногунии равишҳои илмӣ-назариявӣ барои муайян кардани мундариҷаи иҷтимоию иқтисодии ҳам худи таърифи "бозори меҳнат" ва ҳам ҳамаи ҷузъҳои он шаҳодат медиҳад. Мо кӯшиш мекунем, ки дар бораи ташаккул ва рушди бозори меҳнат ва унсурҳои таркибии он аз нуқтаи назари равишҳои мавҷудаи илмӣ-консептуалӣ таҳқиқот гузаронем ва онҳоро дар шароити муосир тамоми низоми муносибатҳои истеҳсолӣ ба таври нав дарк намоем. Бояд қайд кард, ки дар низоми муносибатҳои истеҳсолӣ муносибатҳои меҳнатӣ асоси онҳоро ташкил медиҳанд, яъне дар тамоми сохтори онҳо муайянкунанда мебошанд. Ин ба нуктаҳои зерин вобаста аст:

- меҳнат соҳаи татбиқи на танҳо қобилиятҳои меҳнатӣ, балки қобилиятҳои ақлӣ, психологӣ, ҷисмонии соҳибкории шахсони алоҳида мебошад;
- меҳнат, ҳам ҷисмонӣ ва ҳам рӯҳӣ, асоси моддии фаъолияти инсон ва ҷомеа, дар маҷмуъ, манбаи асосии даромад ва ноил шудан ба сатҳи баландтар ва сифати зиндагии хуб мебошад.

Дар таҳқиқоти сершумори бозори меҳнат мавҷудияти усулҳои гуногуни таҳлил, фарқиятҳо дар методҳо, муайян кардани мавзуъ, инчунин, нақш ва аҳаммияти меҳнат ва идоракунии давлатӣ дар рушди ҷомеа қайд кардан мумкин аст.

Тағйироти имрӯзаи муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ бояд ба ташаккули бозори нави меҳнат оварда расонад, ки дар он меҳнат ҳамчун мол дар асоси созишномаҳои шарикӣ бо истифода аз усулҳои нави таҳқиқи муносибатҳои меҳнатӣ мубодила карда мешавад. Дар расми овардашуда (1) ташаккули таълимоти мактабҳои классикӣ-иқтисодӣ нишон дода шудааст, ки дар он асосҳои назариявии рушди бозори меҳнат ва тағйирёбии муосири онҳо равшан карда шудаанд.

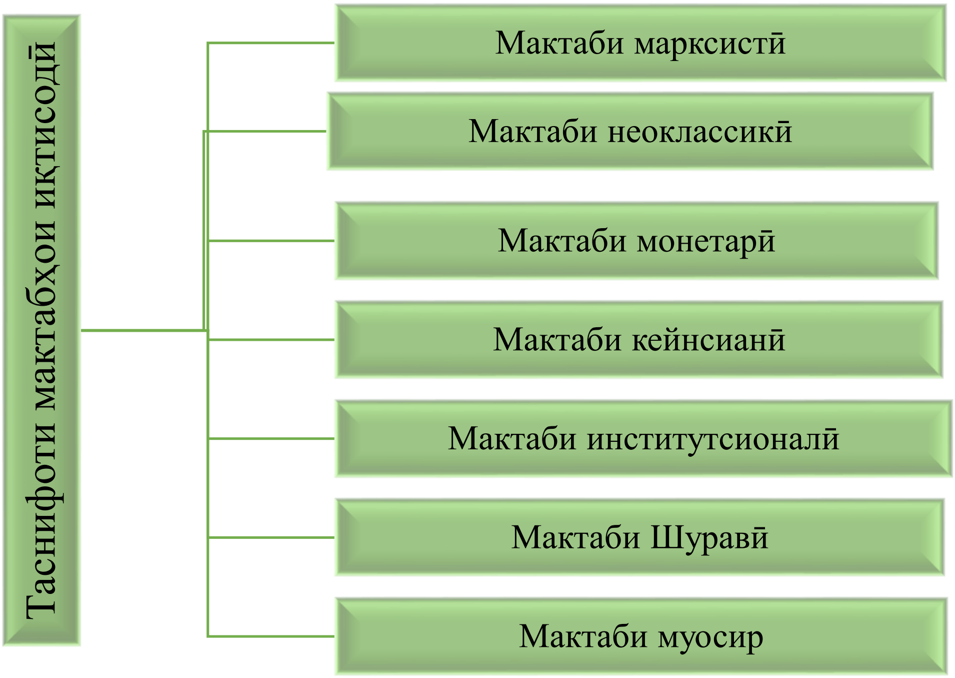

Расми 1. Таҳаввулоти асосҳои назариявии рушди бозори меҳнат
Сарчашма: таҳияи муаллиф

Тағйироти имрӯзаи муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ бояд ба ташаккули бозори нави меҳнат оварда расонад, ки дар он меҳнат ҳамчун мол дар асоси созишномаҳои шарикӣ бо истифода аз усулҳои нави таҳқиқи муносибатҳои меҳнатӣ ҳамчун: муносибатҳои давлатӣ, хусусӣ, коллективӣ ва корпоративӣ мубодила карда шаванд.

Дар асоси робитаи таърихӣ ва мантиқӣ ҳамчун яке аз усулҳои таҳқиқи падидаҳо ва равандҳои иқтисодӣ, биеёд аз назарияи классикӣ оғоз кунем.

Маълум аст, ки намояндагони барҷаста ва асосгузорони назарияи классикӣ, аввалин дар таърихи рушди иқтисодиёт ҳамчун илм, У. Петти, А. Смит, Д. Рикардо, Ж. Сэй, Д. Милл буданд. Таҳқиқоти онҳо дар шароити муносибатҳои капиталистии ташаккулёбанда, мавҷудияти рақобати озод ва набудани бухронҳои иқтисодӣ ва дар натиҷаи он бекории оммавӣ гузаронида шуд. Онҳо шуғли пурраро бо мавҷудияти тавозуни байни талабот ва пешниҳод ба меҳнат ҳамчун натиҷаи фаъолияти бозори рақобати озод ва бо он шарҳ доданд, ки ҳама гуна кӯшиши дахолати давлат ба ин муносибатҳо оқибатҳои манфӣ хоҳад дошт. Яъне, дар ин назария ба давлат нақши "нигоҳи шабона" дода шуд [8, с. 122].

Ҳамин тариқ, ақидаҳои классикҳо танҳо ба механизмҳои бозорӣ асос ёфтааст, ки ба танзими самараноки иқтисодиёт ва қудрати онҳо имкон медиҳанд. Дар асари машҳури худ "Таҳқиқот дар бораи табиат ва сабабҳои сарвати халқҳо" А. Смит қайд кард, ки барои баланд бардоштани давлат аз зинаи пасттарини варварӣ то дараҷаи олии некуаҳволӣ, танҳо сулҳ, андозҳои сабук ва таҳаммулпазирӣ дар идоракунӣ лозим аст, ҳама чизи дигар ба таври табиӣ ба амал меояд [9,

с. 87]. Яъне, талабот ва пешниҳод дар бозори меҳнат худ аз худ ҳамеша мутавозин аст, ки шуғли пурраро таъмин мекунад. Модели бозори меҳнат, ки А. Смит пешниҳод кардааст, имкон медиҳад, ки робитаи байни талабот ба қувваи корӣ ва фондҳои барои пардохти музди меҳнат пешбинишударо ошкор кунад. Дар робита ба ин, ӯ қайд мекунад: "Талабот ба музди меҳнат метавонад мутаносибан ба афзоиши фондҳои барои пардохти музди меҳнат пешбинишуда афзоиш ёбад" [9, с.45]. Дар ин ҷо бояд қайд кард, ки А. Смит дар таҳияи консепсияи арзиши меҳнат ва муайян кардани назарияи бозори меҳнат, бекорӣ ва шуғл сазовор аст. Муҳимтарин ғояи назариявӣ, ки аз ҷониби А. Смит изҳор медорад, ки манбаи ҳар гуна сарват танҳо меҳнат аст, ҳам мол ва ҳам объекти хариду фурӯш. Бо дарназардошти он ки музди меҳнат вобаста ба шароити иҷрои меҳнат тағйир меёбад, А. Смит баъзе муқаррарот ва хулосаҳои назарияи муосири фарқиятҳои баробаркунандаи музди меҳнатро пешгӯӣ кард [9, с. 324].

Ҳамин тариқ, дар асоси ин назария чунин муқаррароти назариявӣ ҷойгиранд:

- ❖ ҳолати мутавозини талабот ва пешниҳод дар бозори меҳнат боиси шуғли пурра мегардад;
- ❖ мувозинат дар ҷомеа танҳо бо манфиати шахсӣ таъмин карда мешавад;
- ❖ рақобати озод дар бозори меҳнат ба бекории маҷбурӣ роҳ намедиҳад;
- ❖ дар бозор мавҷудияти шумораи зиёди корфармоён, ки талабот ба қувваи корӣ ва изҳори манфиатҳои ширкатҳо доранд;
- ❖ шумораи зиёди қувваи корӣ, ки пешниҳоди онро ифода мекунад;
- ❖ мавҷуд набудани маҳдудиятҳои қатъии ҳаракати озоди онҳо дар бозори меҳнат;
- ❖ рафтори субъектҳо дар бозори меҳнат оқилона буда, аз рӯйи манфиатҳои худ ва манфиатҳои пешбинишавандаи онҳо муайян карда мешавад.

Ҷ.Б. Сей, ки пайрави ғояҳои А. Смит буд, дар натиҷаи таҳқиқоти худ қонунеро таҳия кард, ки мувофиқи он мубодилаи маҳсулот ба маҳсулот ба мувозинати байни хариду фурӯши онҳо оварда мерасонад ва дар сурати зиёд шудани пешниҳоди молҳо ба маблағи муайян ба афзоиши талабот ба ҳамон миқдор оварда мерасонад.

Дар асоси омӯзиши назари илмӣ оид ба таҳқиқи моҳияти бозори меҳнат тақсимоти аҳолии қобили меҳнат аз рӯйи соҳаҳо, ҳаракати захираҳои меҳнатӣ, қувваи кории истифоданашудаи тақсимоти меҳнат, истифодаи оқилонаи онҳо тибқи қонунҳои истеҳсол ва муомилоти мол, мо хулосаҳоро ба низом дароварда, ҷадвали 1-ро тартиб додем.

Ҷадвали 1. - Равишҳои олимони муосир ба тафсири таърифи иқтисодии "бозори меҳнат"

Муҳаққиқон	Тафсирҳои асосӣ
Академикҳо: Р.К. Раҳимов, Н.Қ. Қаюмов, Ҳ. Саидмуродов	Онҳо ба қувваи кории истифоданашуда диққат медиҳанд, онро ҳамчун омили иқтидори корӣ тавсиф мекунанд. Бо арзёбии қувваи кории истифоданашуда, аз нуқтаи назари зиёдатии меҳнати минтақа, алалхусус дар деҳот, чунин мешуморанд, ки иқтидори асосии истифодаи захираҳои босуръат рушдёбандаи меҳнатии минтақа бозори меҳнат мебошад, ки ба тағйироти сохторӣ ворид карда мешавад.
А.С. Головачёв, И.С. Березин	Бозори меҳнат ҳамчун "шакли ҷамъиятии ҳаракати захираҳои меҳнатӣ (қувваи корӣ), ки ба иқтисодиёти молӣ мувофиқат мекунад".
П.Д. Чернявский	Бозори меҳнат "ҳамчун низоми муносибатҳои истеҳсолӣ байни кормандон (соҳибони қувваи корӣ), соҳибкорон (корфармоён) ва давлат, аввалан, дар бораи ба кор қабул кардани корманд, мубодилаи қобилияти кории инфиродӣ ба фонди воситаҳои ҳаёт, ки барои такрористеҳсолӣ қувваи корӣ заруранд; дуюм, дар бораи ҷойгиркунии кормандон дар низоми тақсимоти ҷамъиятии меҳнат, истифодаи оқилонаи онҳо тибқи қонунҳои истеҳсол ва муомилоти мол".
Х.У. Умаров, Р.М. Бабаҷонов, Ғоибназарзода С.М. Ю.Р. Юсуфбеков, У.С. Раимдодов, З. Ҳалимхонов, О.И. Тургинов	Масъалаҳои таъсири ҳаракати захираҳои меҳнатӣ дар бозори меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон тавассути призмаи рушди равандҳои муҳоҷират дар асарҳои онҳо баррасӣ карда мешаванд. Ташаккули бозори меҳнат, пеш аз ҳама, бо мақсади ниҳоии истеъмоли молҳо, баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолӣ, афзоиши некуаҳволии он вобаста аст. Танҳо дар ин ҳолат маҳсулоти ҷамъиятии истеҳсолшуда талаб карда мешавад ва барои муносибатҳои минбаъдаи меҳнатӣ замина фароҳам оварда мешавад.
П.Э. Шлендер, Ю.П. Кокин	"Бозори меҳнат ҳамчун қисми таркибии иқтисодиёти бозорӣ низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ бо манфиатҳои мувофиқашудаи корфармоён ва қувваи кории кироя мебошад. Хусусиятҳои зерин ба он хосанд. Бозори меҳнат, пеш аз ҳама, маҷмуи муносибатҳои иқтисодии байни талабот ва пешниҳоди қувваи корӣ мебошад; дуюм, ҷои буриши манфиатҳо ва вазифаҳои гуногуни иқтисодӣ ва иҷтимоӣ; сеюм, аз нуқтаи назари корхонаҳо ва кормандони он, кормандони эҳтимолӣ ё воқеӣ, аммо дар бораи гузаштан ба ҷойи нави кор дар дохили ширкат фикр мекунанд".
С.Г. Голубев	"Бозори меҳнат моҳиятан – ин маҷмуи муносибатҳо оид ба кироя, пеш аз ҳама, хариду фурӯши қувваи корӣ мебошад. Бозори меҳнат маҷмуи муносибатҳо оид ба қобилияти меҳнатии коргароне мебошад, ки аз истеҳсолот озод карда мешаванд ва ҳам аз ҳисоби бекорон ва ҳам аз ҳисоби аҳолии қобили меҳнат, ки

	қаблан дар иқтисодиёт кор накардаанд, дар асоси принсипҳои бозор (талабот ва пешниҳод, хариду фурӯш, рақобат ва ғ.)" ба қувваи кории истифоданашуда диққат медиҳанд.
Ю.Г. Одегов, Г.Г. Руденко, Н.К. Лунев	Бозори меҳнатро аз нуқтаи назари механизми талабот ва пешниҳод, ки дар асоси маълумот дар бораи нархи меҳнат амал мекунад, баррасӣ мекунанд.
А.И. Рофе	"Бозори меҳнат – ин, пеш аз ҳама, низоми муносибатҳои ҷамъиятии вобаста ба кироя ва пешниҳоди меҳнат, яъне бо хариду фурӯши он мебошад; он инчунин фазои иқтисодӣ – соҳаи шуғлест, ки дар он харидорон ва фурӯшандагони молҳои мушаххас - меҳнат ҳамкорӣ мекунанд, дар ниҳоят, механизмест, ки мувофиқати нарх ва шароити меҳнатро байни корфармоён ва коргарони кироя таъмин менамояд. Дар натиҷаи фаъолияти бозори меҳнат соҳибкорон, корфармоён истеҳсолот ва соҳаи хизматрасониро бо коргарон, иҷрокунандагони кор таъмин менамоянд ва коргарон бо фурӯши меҳнат ба худ гирифтани воситаҳои зиндагиву зиндагиро таъмин менамоянд, ки ин ба меҳнати онҳо баробар аст".
Нурмаҳмадов М.	Бозори меҳнатро аз нуқтаи назари ташкили меҳнат, ки принсипи махсус манфиатҳои инсон ва рушди он ҳамчун сармояи инсонӣ мебошад, баррасӣ кардан мумкин аст. Давлат барои фароҳам овардани шароити баробар барои соҳибкорон, рақобати муассир, маҳдуд кардани қудрати монополияҳо, инчунин, ғамхорӣ дар бораи истеҳсоли миқдори зарурии молҳо ва хизматҳои ҷамъиятӣ, ки ниёзҳои коллективиро қонеъ мекунанд, масъулиятро ба дӯш мегирад.

Сарчашма: муаллиф дар асоси асарҳои илмии олимон таҳия кардааст.

На ҳама таърифҳо механизми ҳамоҳангсозии талабот ва пешниҳодро дар бозори меҳнат ба таври возеҳ ва амиқ инъикос мекунанд. Элементи мувозинат дар асарҳои муҳаққиқони рус ва белорус ба таври возеҳ пайгирӣ карда мешавад. Дар асоси таҳлили таҳқиқоти методии олимон дар соҳаи рушди бозори меҳнат ва ҳаракати захираҳои меҳнатӣ, мо мафҳуми категорияи бозори меҳнатро муайян кардем: Бозори меҳнат ҷойест, ки дар он хариду фурӯши қувваи корӣ сурат мегирад ва муносибатҳои меҳнатӣ дар ҷараёни ҳамкории корманд ва корфармо дар асоси санадҳои меъёрӣ ба вуҷуд меоянд. Дар ҷараёни ҷалби қувваи корӣ ба корхонаҳо, корфармо тавассути ангезаҳо, ҳавасмандкунӣ ва манфиатҳо манфиатдор аст, ки онҳоро дар муддати тӯлонӣ нигоҳ дорад ва корманд дар ҷараёни истифодаи малакаҳои ақлӣ, касбӣ, ниёзҳои ахлоқӣ ва моддӣ ҳангоми татбиқи иқтидори меҳнатии худ қаноатмандӣ пайдо мекунад.

П.Э. Шлендер чунин мешуморад, ки «мувозинат дар мавриди омилҳои асосии истеҳсолот маънои онро дорад, ки байни онҳо таносуби

муайяни ба ҳам алоқаманд мавҷуд аст, ки дар таносуби мавҷудаи истеҳсолоти ҷамъиятӣ ба вуҷуд омадааст» [13, с. 167].

Мафҳуми асосӣ дар назарияи классикии бозори меҳнат, ба монанди ҳамаи назарияҳои дигар, музди меҳнат мебошад. Барои ҷалби қувваи кории иловагӣ, корфармоён музди меҳнатро зиёд мекунанд. Аз ин рӯ, шумораи афзояндаи одамон ба гирифтани ин кор манфиатдор хоҳанд буд. Аммо, афзоиши музди меҳнат боиси афзоиши хароҷоти истеҳсолот мегардад, ки корфармоёнро маҷбур мекунад, ки ҳаҷми истеҳсолот ва шумораи коргарони кирояро коҳиш диҳанд. Бо паст кардани сатҳи музди меҳнат ва, аз ин рӯ, хароҷоти истеҳсолот, корхонаҳо метавонанд арзиши маҳсулотро коҳиш диҳанд. Ҳамин тариқ, механизми бозор вазъи бозори меҳнатро ба танзим медарорад.

Ақидаҳои коркардаи классикҳо дар назарияи таҳиякардаи олими бузург К. Маркс идома ва шарҳи худро пайдо карданд. Саҳми бузурге, ки ӯ дар таҳияи назарияи бозори меҳнат гузоштааст, воқеан бебаҳост. Хизмати К. Маркс дар он аст, ки ӯ ба анҷоми мантиқии назарияи меҳнатии арзиш, ки аз ҷониби А. Смит ва Д. Рикардо оғоз ёфтааст, оварда расонд. Назарияи ӯ ба як қатор консепсияҳо асос ёфтааст, ки муқаррароти асосии онҳо ба он оварда мерасонанд, ки дар бозори меҳнат корманд на меҳнатро, балки қобилияти меҳнатро, яъне қувваи кориро мефурӯшад. Ӯ қайд мекунад: “... дар бозори мол ба соҳиби пул на худи меҳнат, балки коргар муқобилат мекунад. Он чизе, ки охирин мефурӯшад, он қувваи кории ӯ аст" [5, с. 34].

Аммо бояд қайд кард, ки дар тӯли даҳсолаҳо баҳсҳо ва таҳдидҳо дар бораи нақши давлат дар идоракунии иқтисодиёт ва ҳудуди дахолати он хомӯш нашудаанд. Ин дар муқовимати мактабҳои алоҳидаи илмӣ (дар ин таҳқиқот неоклассикӣ ва кейнсианӣ) ба таври возеҳ ифода ёфтааст.

Дар таҳияи модели ғайриклассикӣ Ҷ.Э. Мид ҳангоми танзими иқтисодиёт ба давлат нақши ғайримустақим дода, онро омили нооромкунандаи иқтисодиёт бо афзоиши доимии хароҷоти давлатӣ мешуморид [6, с. 77]. Ӯ изҳор дошт, ки мувозинати байни ҷамъоварии сармоя ва афзоиши меҳнат бояд риоя карда шавад, афзоиши меҳнат дар акси ҳол бо афзоиши сармоя, яъне афзоиши истеҳсолот дастгирӣ карда намешавад. Ин аз он сабаб рух медиҳад, ки афзоиши қувваи корӣ зиёдатӣ буда, ба бекорӣ мусоидат мекунад.

Дар асоси консепсияи Ҷ.М. Кейнс асоснокии нархҳои сахт, аз ҷумла нархи меҳнат (музди меҳнати номиналӣ) дар шароити рақобати номукаммал ва давраи кӯтоҳмуддат мебошад. Ин сахтӣ бо нуқтаҳои зерин шарҳ дода мешавад:

▪музди меҳнат тағйир дода намешавад, зеро дар бозори меҳнат хариду фурӯши қувваи корӣ дар шакли махсуси кироя сурат мегирад ва тартиби кироя бо шартномае, ки байни корфармо ва корманд барои

муддати муайян, масалан, барои 2 сол баста шудааст, муқаррар ва имзо карда мешавад. Дар тӯли ин солҳо меъёри музди меҳнат наметавонад тағйир ёбад;

▪давлат сатҳи ҳадди ақали музди меҳнатро муқаррар мекунад ва корфармоён ҳуқуқ надоранд кормандонро бо меъёри камтар аз ҳадди ақал музди меҳнат диҳанд;

▪ин ба шартномаҳои коллективии иттифоқҳои касаба ва корфармоён низ дахл дорад.

Ҳамин тариқ, аз рӯйи ақидаҳои Ҷ.М. Кейнс, агар нарх механизми танзими бозор набошад (дар мавриди бозори меҳнат ин музди меҳнат аст), пас нақши чунин танзимкунанда бояд ба давлате дода шавад, ки тавассути сиёсати буҷетӣ-андозӣ ва пулию қарзӣ қодир аст ба талаботи умумӣ таъсир расонад ва ба ин васила имкониятҳои мувозинатро таъмин кунад. Масалан, бо паст кардани андозҳо, он афзоиши талаботи умумиро ҳавасманд мекунад ва афзоиши он афзоиши ҳаҷми истеҳсолот ва шуғлро ҳавасманд мекунад, аз ҷумла, ки дар аксар вақт ба барқарор кардани мувозинати қаблан гумшуда оварда мерасонад.

Хизмати амалии назарияи кейнсианӣ дар он буд, ки он ҳангоми гузаронидани сиёсати иқтисодӣ аз ҷониби Англия, ИМА, Олмон ва дигар кишварҳои Аврупои ғарбӣ то миёнаи солҳои 70-уми асри гузашта бо номи капитализми банақшагирифташуда ва танзимшаванда истифода мешуд. Дар ин давраи нисбатан кӯтоҳи буҳронӣ иқтисоди ҷаҳонӣ ба суръати назарраси рушди иқтисодӣ расид, ки ба он ҳам афзоиши шуғл ва ҳам некуаҳволии аҳолии ин кишварҳоро таъмин кард.

Аммо аз миёнаи солҳои 70-уми асри XX буҳрони навбатии иқтисодӣ худро нишон дод ва усулҳои идоракунии иқтисодии кейнсианӣ ба вайроншавӣ дучор шуданд ва барои мубориза бо бекорӣ, ки он вақт дар кишварҳои пешрафта дар сатҳи 3-4% буд ва аллакай дар солҳои 90-ум ба 6-8% наздик шуд, кофӣ набуданд [7, с. 279].

Дар кӯшиши пайдо кардани нуқсонҳои назарияи кейнсианӣ, олимони алоҳида ба ҷанбаҳои зерин диққат доданд:

❖ мавҷудияти касри буҷети давлатӣ бо мақсади баланд бардоштани талабот ва имконияти зиёд кардани пешниҳоди пул тавассути чопи онҳо ва гирифтани қарзҳое, ки дар ниҳоят ба таваррум оварда мерасонанд, аммо арзишҳои муътадили он, ба андешаи Ҷ. Кейнс, метавонад талаботро ҳавасманд кунад;

❖ имконияти танзими (баланд бардоштани) меъёрҳои андоз бо мақсади баланд бардоштани даромади давлат;

❖ афзоиши андозҳо кормандонро ба афзоиши даромад ва истеҳсолкунандагонро ҳавасманд намекунад - афзоиши даромад, ки дар ниҳоят ба вайроншавии заминаи андоз дар маҷмуъ оварда мерасонад.

Ҳамин тариқ, бояд қайд кард, ки ҳар яке аз мафҳумҳои баррасишуда ҳам афзалиятҳо ва ҳам нуқсонҳо доранд. Аммо рушди

минбаъдаи ғояҳои неоклассикӣ, ба монанди посткейнсианӣ, идома дорад, аммо бо назардошти воқеиятҳои мавҷудаи муосир ва онҳо дар оянда барои таҳияи назарияҳои нави муосири иқтисодӣ замина хоҳанд гузошт.

Дар рафти таҳкикот мо, инчунин, ба омӯзиши ҷиҳати назариявии бозори меҳнат, то ки моҳияти онро ошкор намоем, ба баррасии таҳкикоти олимони ватанӣ диққат додем.

Ба ақидаи Л.Ҳ. Саидмуродзода, бозори меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо сатҳи пасти шуғл ва бекории баланд, хусусан дар байни ҷавонон хос аст. Профессор қайд мекунад, ки бисёре аз ҷавонон маҷбуранд дар корҳои ғайрирасмӣ ё берун аз бахши шуғли расмӣ кор кунанд. Ғайр аз он, олим таъкид мекунад, ки бозори миллии меҳнат аз омилҳои иқтисодии беруна, аз ҷумла коҳиши даромади муҳоҷират вобастагии калон дорад.

Аммо Л.Ҳ. Саидмуродзода, инчунин, як қатор чораҳоеро пешниҳод менамояд, ки метавонанд ба коҳиш додани бекорӣ ва беҳтар намудани вазъи бозори меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат намоянд. Он зарурати рушди бахши тиҷорати хурду миёна, такмили ихтисос ва омӯзиши аҳолӣ, инчунин, таъсиси ҷойҳои нави корӣ дар бахшҳои гуногуни иқтисодиётро махсусан бо истифодаи технологияҳои нави замонавӣ таъкид мекунад. Илова бар ин, ӯ қайд мекунад, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд ба рушди инфрасохтор ва шабакаи нақлиётӣ таваҷҷуҳи бештар зоҳир намуда, ба кам кардани хароҷоти нақлиёт барои тиҷорат ва таъсиси ҷойҳои нави корӣ мусоидат намояд.

Олими ватанӣ Т.Ҷ. Усманова чунин менигорад: "Бозори меҳнат низоми муносибатҳои байни корфармоён ва кормандон мебошад, ки ба талабот ва пешниҳоди қувваи корӣ ва инчунин сатҳи музди меҳнат асос ёфтааст" [10, с. 19].

Изҳороти Т.Ҷ. Усманова ба назарияи классикии иқтисодии бозори меҳнат мувофиқат мекунад. Тибқи ин назария, бозори меҳнат механизми ҳамкории байни корфармоён ва кормандонро ифода мекунад, ки дар он нархҳо ва шароити меҳнат бо талабот ва пешниҳод ба қувваи корӣ муайян карда мешаванд. Талабот аз ҷониби корфармоён, ки малака ва тахассуси муайянро меҷӯянд ва пешниҳод аз ҷониби кормандоне, ки омодаанд қувваи кории худро пешниҳод кунанд, ташаккул меёбад. Сатҳи музди меҳнат аз тавозуни байни ин ду омил вобаста аст.

Иқтисоддони дигари тоҷик Т.Б. Ғаниев чунин мешуморад: "Бозори меҳнат механизмест, ки талабот ва пешниҳоди қувваи кориро дар асоси нархи меҳнат танзим мекунад" [1, с. 109].

Мо бо андешаи профессор розӣ ҳастем, ин тафсир моҳияти бозори меҳнатро ошкор мекунад, ки механизми асосии он талабот ва пешниҳоди қувваи корӣ мебошад. Тибқи ин назария, бозори меҳнат

воқеан ҳамчун механизме амал мекунад, ки ҳамкории байни талабот ва пешниҳоди қувваи кориро дар асоси нархи меҳнат танзим мекунад.

Иқтисоддони дигари тоҷик С.Ҷ. Комилов чунин қайд мекунад: “Бозори меҳнат унсури муҳимми низоми иқтисодии ҳар як кишвар аст ва фаъолияти он бевосита ба рушди иҷтимоию иқтисодии ҷомеа таъсир мерасонад” [3, с. 8]. Вай инчунин қайд мекунад, ки бозори меҳнат бояд мувозинати талабот ва пешниҳодро ба қувваи корӣ таъмин кунад, ки ба танзими сатҳи шуғл ва музди меҳнат имкон медиҳад.

Олим, инчунин, аҳаммияти фароҳам овардани шароит барои ташаккули қувваи кории баландихтисос ва ҳавасмандро, ки қобилияти рақобатпазирии иқтисоди кишварро дар бозори ҷаҳонӣ дорад, таъкид мекунад. Барои ин, ба андешаи ӯ, сармоягузорӣ ба таҳсилот ва омӯзиши касбӣ, такмили ихтисос барои кормандон ва инчунин фароҳам овардани шароити мусоид барои рушди тиҷорат ва навоварӣ зарур аст.

Ҳамин тариқ, олимони ватанӣ, дар маҷмуъ, розӣ ҳастанд, ки бозори меҳнат низоми муносибатҳои байни кормандон ва корфармоён мебошад, ки бо талабот ва пешниҳоди қувваи корӣ ва сатҳи музди меҳнат танзим карда мешавад. Аммо, онҳо аҳаммияти ҷанбаҳои иҷтимоии бозори меҳнатро, ба монанди ҳифзи ҳуқуқи кормандон ва кафолатҳои иҷтимоиро таъкид мекунанд.

Таҳия ва ҷустуҷӯи роҳҳои нави баромадан аз буҳрон таваҷҷуҳи зиёдро ба консепсияе, ки ҳанӯз дар миёнаи солҳои 50-ум аз ҷониби М. Фридман пешниҳод шуда буд, ба вуҷуд овард: консепсияи монетаристӣ. Ин назария дар солҳои 70-ум, дар давраи он ки иқтисоди ҷаҳонӣ бо падидаи нав, ба монанди стагфлятсия (ҳамзамон болоравии нархҳо ва бекорӣ) рӯ ба рӯ шуд, махсусан паҳн шуд.

Тавре ки қаблан зикр гардид, монетаристон вазифаи асосии давлатро дар танзими иқтисодиёт ва бозори меҳнат дар танзими унсурҳои пулӣ мебинанд ва ба танзими андоз ва буҷет мухолифанд ва дахолати онро ба иқтисодиёт то ҳадди ақал коҳиш медиҳанд. Илова бар ин, намояндагони ин мактаб зидди чораҳои иҷтимоии дастгирии давлат ва ҳукумати табақаҳои бемуҳофизат ё каммуҳофизат баромад карда, чунин мешумориданд, ки ин тадбирҳо самаранок нестанд ва танзимгари муҳимтарин унсурҳои пулӣ мебошад. Дар робита ба ин, ба истилоҳ "қоидаи пулӣ" М пешниҳод карда мешавад. Фридман, ки назорати қатъии унсурҳои пулиро дар муомилот дар назар дорад, ки бояд дар доираи 3-5% дар як сол бошад. Ин афзоиши унсурҳои пулӣ, ба андешаи онҳо, фаъолияти иқтисодиро ҳавасманд мекунад. Нишондиҳандаҳои аз ин миқдор боло равандҳои таваррумро дар иқтисодиёт ҳавасманд мекунанд.

Бояд қайд кард, ки асоси сиёсати пулию қарзии ИМА ва Британияи Кабир аз охири солҳои 70-уми асри гузашта маҳз қоидаи М. Фридман буд. Сиёсати ҳадафи солона (ҷорӣ кардани маҳдудиятҳои муайян барои

афзоиши миқдори пул) воқеан дар амал ба паст шудани сатҳи таваррум ва афзоиши ҳаҷми ММД оварда расонд.

Методологияи омӯзиши равандҳои иқтисодии марбут ба ташаккули консепсияҳои назариявии бозори меҳнат давраи тӯлонии ташаккулро аз назарияи классикӣ ба назарияи неоклассикӣ ва аз он ба назарияи кейнсианӣ, институтсионалӣ ва монетаристӣ гузаронидааст ва ҳар як назарияи минбаъда муқаррароти асосии консептуалӣ ва дар баъзе ҳолатҳо камбудиҳои назарияи қаблиро пурра ва ғанӣ гардонидааст. Имрӯз, консепсияи маъмултарини назариявии таҳқиқоти бозори меҳнат назарияи институтсионалӣ мебошад, ки шоистагии он дар он аст, ки он омӯзиши ҳавасмандгардонии рафтори инсон дар бозори меҳнат дар интихоби иқтисодии ҷой, шароит ва шаклҳои фаъолияти меҳнатӣ, инчунин, дурнамои рушди касб ва шаклҳои пардохти натиҷаҳои мол ё хизмати меҳнатии ба истеҳсолот воридшударо ба сатҳи илмӣ баровард. Яке аз бартариҳои ин меъёр дар он аст, ки он на танҳо имконият медиҳад, балки имкон медиҳад, ки баъзе муқаррароти назарияҳои классикӣ, неоклассикӣ ва то андозае кейнсианӣ, ки баъзан ҳатто бо ҳам мухолифат мекунанд, муттаҳид карда шаванд.

Адабиёт

1. Ғаниев, Т.Б. Ҳавасмандгардонии кормандон ва таъсири он ба системаҳои идоракунандаи захираҳои меҳнатӣ / Т.Б. Ғаниев, Ҳ.Ҳ. Искандаров, М.Д. Эсанов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2020. – №. 10-1. – С. 105-111.

2. Гоибназарзода, С.М. Новые аспекты развития рынка труда Республики Таджикистан / С.М. Гоибназарзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2021. – № 3-2. – С. 178-188.

3. Комилов, С.Дж. Инновационное развитие экономики и основы управления рынком труда / С.Дж. Комилов, С. Шодибеки // Вестник Филиала Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова в г.Душанбе. – 2022. – Т. 2, № 2(24). – С. 5-11.

4. Кошонова, М.Р. Муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ дар шароити динамикаи давравии рушди иқтисодиёти минтақа / М.Р. Кошонова, Р.Г. Самадов // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – № 4-2(34). – С. 14-21.

5. Маркс, К. Капитал // К. Маркс, Ф. Энгельс. Собр. соч. – М.: Политиздат, 1981. – Т. 23. – С. 180.

6. Мид, Дж.Э. Неоклассическая теория экономического роста / Дж.М. Мид. – М., 1961. – 332 с.

7. Павленков, В.А. Рынок труда. Занятость. Безработица: учебник / В.А. Павленков. – М.: МГУ, 2004. – 368 с.

8. Петти, У. Антология экономической классики / У. Петти, А. Смит, Д. Рикардо. – М.: МП «Эконов»; «Ключ», 1993. – 486 с.

9. Смит, А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 405 с.

10. Усманова, Т.Дж. Особенности рынка труда в современном Таджикистане / Т.Дж. Усманова, М.Т. Азимова // Материалы ежегодной международной научно-практической конференции по проблемам социально-трудовых отношений (17

заседание). - Воронеж, 26 мая 2017 года: Воронежский государственный педагогический университет, 2017. – С. 17-22.

11. Хушвахтзода, К.Х. Сущность рынка труда и особенности его классификации / К.Х. Хушвахтзода, С.М. Гоибназарзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2021. – № 1. – С. 5-16.

12. Шералии С. Бозори меҳнати вилояти Хатлон - ташаккул ва рушди он / С. Шералӣ // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – №. 2(31). – С. 229-235.

13. Шлендер, П.Э. Экономика трудовых ресурсов: учеб. пособие / П.Э. Шлендер, В.М. Маслова, Л.С. Сухова; под ред. П.Э. Шлендера. – М.: Вуз. учеб., 2008. – 302 с. - С.167.

УДК: 338.514 (575.3)

МАСЪАЛАҲОИ АКТУАЛИИ ТАШАККУЛИ ДОРОИҲОИ БОНКӢ ДАР ШАРОИТИ РАҚАМИКУНОНИИ ИҚТИСОДИЁТ

***Аҳадов Исматилло Қаюмович** - муаллими калони кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: +992 918 90 41 46. E-mail: im-yusuf@mail.ru.*

Дарёфти роҳҳои нави ташаккули дороиҳои бонкӣ ва идоракунии он дар шароити иқтисоди бозорӣ яке аз проблемаҳои аввалиндараҷа дар низоми бонкӣ ба ҳисоб меравад. Вобаста ба ин, дар сатҳи зарурӣ аз ҳисоби дороиҳо сатҳи эътимоднокии низоми бонкӣ таъмин карда мешавад. Аз ин сабаб, таҳлили мавзуи мазкур барои пешрафти низоми бонкӣ аҳамияти махсус дорад.

Муаллиф дар асоси таҳқиқи адабиёти иқтисодӣ ва осори олимони ватанию хориҷӣ тавонистааст, ки нақши дороиҳоро дар низоми бонкии муосир пурра таҳлил намуда, заминаҳои ташаккули онро дида барояд. Дар асоси таҳқиқоти ин масъала муаллиф роҳҳои нави ташаккули дороиҳои бонкӣ ва истифодаи дурусти онро пешниҳод намудааст.

Дар хулосаи мақола муаллиф доир ба заминаҳои ташаккул ва идоракунии дороиҳои бонкӣ пешниҳодҳои мушаххас намудааст, ки дар амалия татбиқи онҳоро ба мақсад мувофиқ шуморидан мумкин аст.

***Калидвожаҳо**: пардохтҳои ғайринақдӣ, низоми ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ, кортҳои пардохтӣ, POS терминалҳо, QR-кодҳо, сармояи иловагӣ, бозори когазҳои қиматнок, кифояти сармоя, пардохтпазирӣ, идоракунии дороиҳои бонкӣ.*

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ БАНКОВСКИХ АКТИВОВ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

***Ахадов Исматилло Каюмович** - старшей преподаватель кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул.Нахимова, 64/14. Телефон: +992918 90 41 46. E-mail: im-yusuf@mail.ru.*

Поиск новых способов формирования банковских активов и управления ими в рыночной экономике - одна из приоритетных задач банковской системы. В связи с этим уровень надежности банковской системы будет обеспечиваться на необходимом уровне за счет активов. По этой причине анализ данной темы имеет особое значение для развития банковской системы.

На основе изучения экономической литературы и работ отечественных и зарубежных ученых автор смог в полной мере проанализировать роль активов в

современной банковской системе и рассмотреть основы ее формирования. На основе исследования данной проблемы автор предлагает новые способы формирования банковских активов и их правильного использования.

В заключение автор вносит конкретные предложения по формированию и управлению активами банка, реализацию которых на практике можно считать целесообразной.

Ключевые слова: *безналичные расчеты, система безналичных расчетов, платежные карты, POS-терминалы, QR-коды, добавочный капитал, фондовый рынок, достаточность капитала, ликвидность, управление активами банка.*

CURRENT ISSUES OF ORGANIZATION OF BANKING ASSETS IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZED ECONOMY

Ahadov Ismatillo Qayumovich *- Art. Lecturer of the banking department of Tajik state university of finance and tconomics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14. Phone: +992 918 90 41 46. E-mail: im-yusuf@mail.ru.*

Finding new ways to form banking assets and manage them in a market economy is one of the priority problems in the banking system. In this connection, the required level of reliability of the banking system will be ensured at the expense of assets. For this reason, the analysis of this topic is of particular importance for the development of the banking system.

Based on the study of economic literature and the works of domestic and foreign scholars, the author was able to fully analyze the role of assets in the modern banking system and consider the basis for its formation. Based on the research on this issue, the author proposes new ways to form bank assets and their proper use.

In conclusion, the author makes specific proposals on the formation and management of bank assets, the implementation of which in practice can be considered expedient.

Keywords: *non-cash payments, non-cash settlement system, payment cards, POS terminals, QR-codes, additional capital, stock market, capital adequacy, liquidity, bank asset management.*

Солҳои охир дар рушди низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор пешравиҳо то як андоза ба назар расида, ташаккули дороиҳои бонкӣ низ дар ин давра назаррас мебошанд. Дар баробари ин, дигар нишондиҳандаҳои бонкӣ низ дар ин марҳила афзоиш ёфтанд, ки ба ин сандуқи қарзӣ, пасандозҳо, сармоя, шумораи мизоҷон ва гурӯҳи амалиётро дохил намудан мумкин аст. Инчунин, дар солҳои охир асосҳои қонунгузорӣ ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии низоми бонкӣ вобаста ба тағйирёбии шароити иқтисодӣ таҳким бахшида шуданд.

Ҳиссаи нишондиҳандаҳои бонкӣ нисбат ба маҷмуи маҳсулоти дохилӣ дар ҳоли афзоиш қарор гирифта, ҷиҳати дастгирии рушди иқтисодиёт низ ин нишондиҳандаҳо нақши назаррасро мебозад. Ҳарчанд дар Тоҷикистон сатҳи қарздиҳӣ ва пасандозгузорӣ ҳаҷман рушд ёфта истодааст, аммо ин барои суръат бахшидани пешрафти иқтисодиёт, аз ҷумла истеҳсолот ва саноатикунонии босуръат кофӣ намебошанд.

Бар замми ин, ҷалб намудани маблағҳои иловагӣ ва зиёд намудани ҳаҷми қарзҳо ташкилотҳои қарзии молиявиро маҷбур месозад, ки аз амалиётҳои нави технологияҳои электронии молиявӣ васеъ истифода баранд ва кӯшиш ба харҷ диҳанд, то роҳҳои ҷадиди ҷалби сармояро дарёфт карда, тавассути он ҷойгиркунӣ ва ҳаракати маблағҳои пулии бадастовардаро пайдо намоянд. Талаботҳо ва

тағйироти имрӯза тақозо менамояд, ки ташкилотҳои қарзӣ аз технологияи навини молиявӣ васеъ истифода намуда, кору хизматрасонии худро ҳангоми пешниҳод ба мизоҷон осон гардонанд. Таҷрибаи давлатҳои пешрафта дар самти низоми бонкӣ собит намуд, ки аксари пардохтҳо тавассути муомилоти ғайринақдӣ сурат мегирад ва ин то як андоза дар паст кардани сатҳи хавфҳое, ки ба захираҳои пулӣ ва пардохтпазирии бонкҳо таъсир мерасонад, мусоидат менамояд. Ин заруратро ба назар гирифта, бонкҳои тиҷоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ кӯшиш менамоянд, ки ҳиссаи амалиёт ва хизматрасониҳои худро дар заминаи техникаву технологияи муосир ба роҳ монанд. Ҳамин аст, ки ин масъала дар сатҳи низоми бонкӣ тамоили зиёдшавиро касб намуда, дар ҳоли рушд қарор дорад, ки ин тамоюлро дар диаграммаҳои 1, 2, 3, 4. дидан мумкин аст.

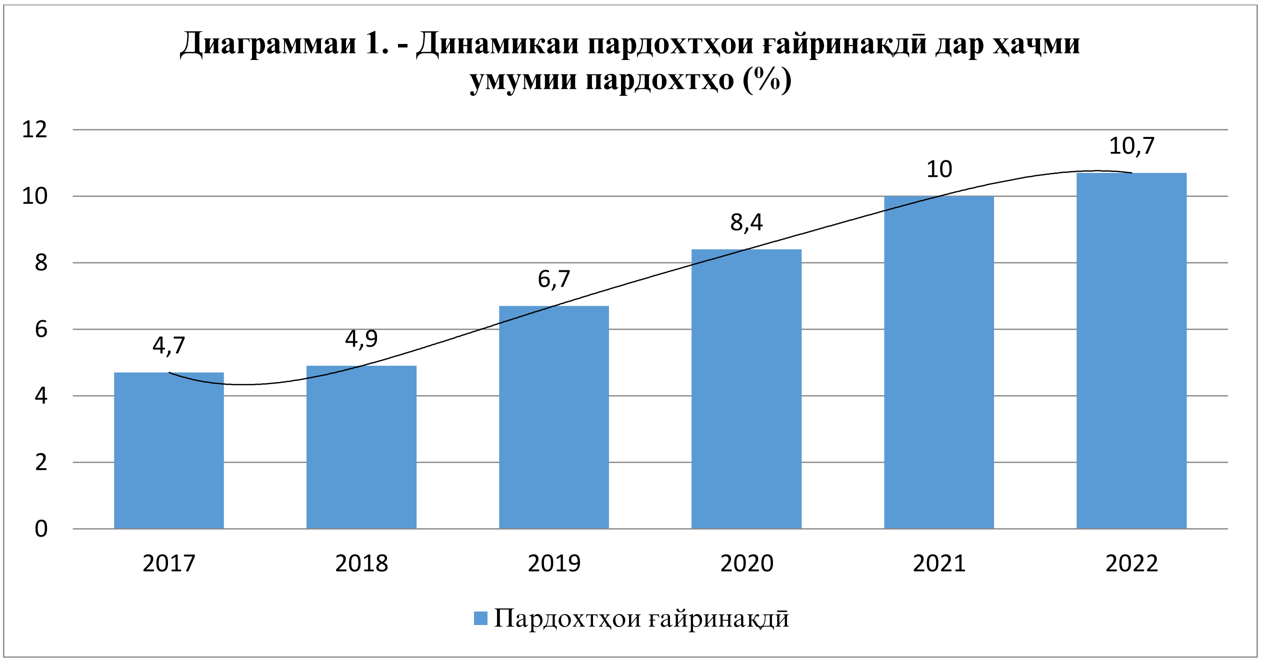

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси маълумотҳои Рушди бозори кортҳои пардохтии бонкӣ. [манбаи электронӣ]. - URL: http://www.nbt.tj., (санаи муроҷиат 01.04.2023).

Аз нишондиҳандаҳои дар диаграмма овардашуда маълум мегардад, ки дар ҳақиқат, ҳамаи нишондиҳандаҳои таҳлилшаванда зиёд гардида, аз болоравии рушди ин соҳа шаҳодат медиҳанд. Масалан, ҳиссаи пардохтҳои ғайринақдӣ дар ҳаҷми умумии пардохтҳо аз 4,7% соли 2017 ба 10,7 дар соли 2022 омада расид. Ҳарчанд ин нишондиҳанда чандон қаноатмандкунанда нест, аммо бо афзоиш ёфтани нишондиҳандаҳои диаграммаҳои дигар ин нишондиҳанда рӯ ба болоравиро касб мекунад.

Дар ҳақиқат, рушди бозори кортҳои пардохтии бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз омилҳои муҳимтарин дар ҳалли масъалаи рушди низоми ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ ва коҳиш додани ҳаҷми пули нақд дар муомилот мебошад. Динамикаи афзоиши кортҳои пардохтии бонкӣ нисбатан қаноатмандкунанда буда, гувоҳи он аст, ки

мизоҷони ташкилотҳои қарзӣ аз кортҳои пардохтӣ зиёд истифода намуда истодаанд.

Диаграммаи 2. - Динамикаи афзоиши кортҳои пардохтии бонкӣ (млн адад)

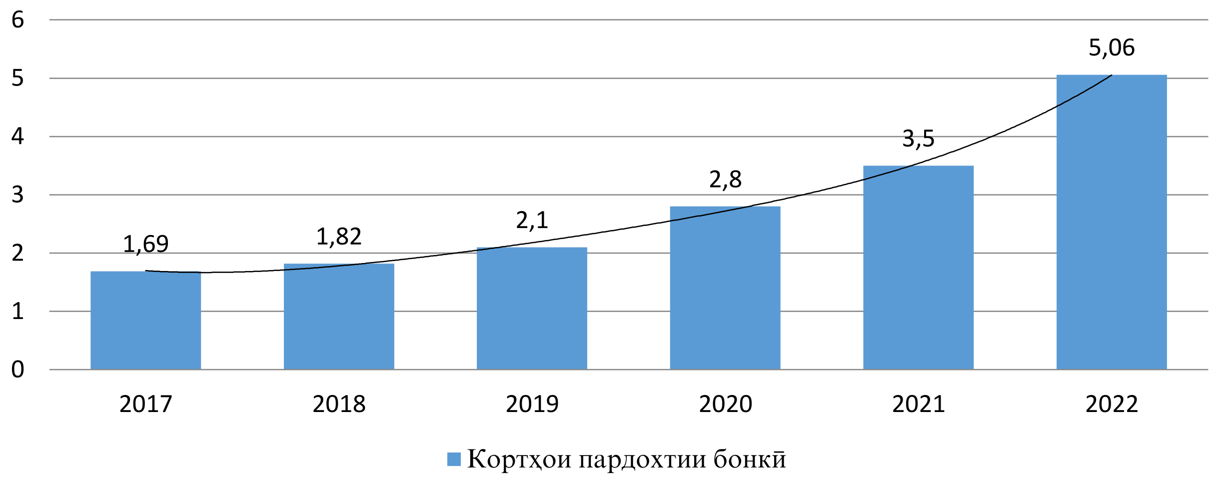

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси маълумотҳои Рушди бозори кортҳои пардохтии бонкӣ [манбаи электронӣ]. - URL: http://www.nbt.tj., (санаи муроҷиат 01.04.2023).

Масалан, дар давоми шаш соли охир шумораи кортҳои пардохтӣ 2,8 маротиба афзоиш ёфтааст, ки тасдиқи ин гуфтаҳост. Яъне, дар соли 2017 шумораи ин намуди кортҳо ба 1,6 млн дона мерасид, ин нишондиҳанда дар соли 2022 ба 4.66 млн дона баробар гардид. Тамоюли болоравии кортҳои пардохтии бонкӣ боиси он мегардад, ки пардохтҳои ғайринақдӣ афзоиш ёбад, аз ҷумла тавассути POS терминалҳо ва QR-кодҳо.

Диаграммаи 3. - Динамикаи рушди инфрасохтори пардохтӣ (QR-код, адад)

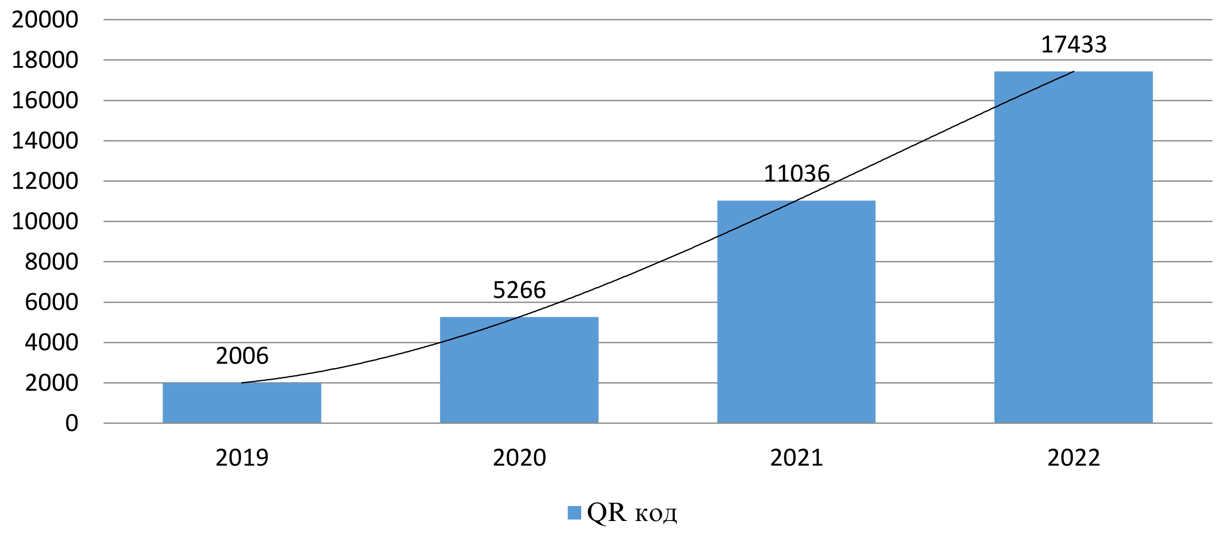

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси маълумотҳои Рушди бозори кортҳои пардохтии бонкӣ [манбаи электронӣ]. - URL: http://www.nbt.tj. (санаи муроҷиат 01.04.2023).

QR-кодҳо ин намуди хизматрасонии нави низоми бонкии мо ҳастанд ва дар муддати кутоҳ маъмул гардида, шумораи онҳо, тавре ки дар диаграмма мушоҳида менамоем, дар чор соли охир аз 2006 адад дар соли 2019, ки бори аввал мавриди истифода қарор гирифта буд, ба 16317 адад дар соли 2022 омада расид.

Дар динамикаи рушди инфрасохтори пардохтӣ рушди POS терминалҳо нақши асосиро бозида, болоравии он ва истифода аз он метавонад ҳам ҳиссаи пардохтҳои ғайринақдӣ дар ҳаҷми умумии пардохтҳо зиёд гардонад ва ҳам шакли пардохтро осон намояд. Инчунин, истифодаи дурусти он дар кам гардидани муомилоти нақдӣ, осон гардидани пардохти молу хизматрасонӣ ва ҳисобу пардохти андозӣ боис гардида, ҳавасмандии мизоҷонро низ ба муомилоти ғайринақдӣ афзоиш медиҳад.

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси маълумотҳои Рушди бозори кортҳои пардохтии бонкӣ [манбаи электронӣ]. - URL: http://www.nbt.tj. (санаи муроҷиат: 01.04.2023).

Ҳарчанд ки шумораи POS терминалҳо аз соли 2017 (1944 адад) то соли 2022 (3763 адад) 51,6% зиёд гардида бошад ҳам, аммо аз ин миқдор 45% (1683 адад) фаъол ва 55% (2080 адад) бошад, ғайрифаъол мебошанд.

Аз ин рӯ, Бонки миллии Тоҷикистонро мебояд якҷоя бо Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бахри бартараф намудани ин камбудӣ чораҳои таъхирнопазир андешанд, чунки ин метавонад дар рушди иқтисодиёти мамлакат нақши калонро бозад.

Таҳлилҳо мушоҳида мешавад, дар оянда истифодаи технологияҳои электронии молиявӣ афзоиш меёбад, махсусан воситаҳои мазкур дар истифодаи хеле босуръати технологияҳои телефони мобилӣ аз ҷониби мизоҷони ташкилоти қарзӣ алоқаманд мебошад. Бонки миллии Тоҷикистон кӯшиш менамояд дар якҷоягӣ бо ташкилотҳои қарзии молиявӣ бахри рушди бозори кортҳои пардохтии бонкӣ ва вусъат додани истифодабарии онҳо ҳангоми пардохти молу хизматрасониҳо тадбирҳои зарурӣ андешад. Чунки дуруст ба роҳ

мондани ин намуди хизматрасониҳо ҳавасмандии мизоҷонро нисбат ба хизматрасонии бонкӣ боло бурда, боварии мизоҷонро низ ба бонкҳо зиёд мегардонад ва ин метавонад сарчашмаи асосии ҷалби сармояи бонкӣ гардад. Яъне ҳарчанд пардохтҳо тавассути кортҳои пардохтии бонкӣ, POS терминалҳо ва QR-кодҳо зиёд гардад, ҳамон қадар мизоҷон ба муомилоти ғайринақдӣ таваҷҷуҳи зиёд намуда, маблағҳои худро дар суратҳисобҳои дар бонкҳо доштаи худ нигоҳдорӣ менамоянд.

Инчунин, воситаи дигаре, ки дар оянда метавонад ҳамчун яке аз манбаҳои асосии ҷалби сармоя дар бонкҳои мамлакат гардад, ин ҳарчи зиёдтар ба фурӯш баровардани саҳмияҳои бонкҳои тиҷоратӣ мебошад. Яъне, бонкҳо дар баробари баровардани саҳмия ҳамчун сарчашмаи иловагии ҷалби сармоя, бояд мизоҷонро бовар кунонанд, ки аз дивиденди саҳмия низ даромад гирифтан мумкин аст. Имрӯз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таваҷҷуҳи мардум ба саҳмия хеле кам буда, онҳо дар бораи саҳмия маълумоте надоранд. Аз ин рӯ, бонкҳои тиҷоратиро зарур аст, ки бо роҳи реклама ва корҳои фаҳмонидадиҳӣ дар бораи саҳмия ва манфиати он ба саҳми мизоҷон расонанд.

Инчунин, истифода аз воситаи самараноки идоракунии сармояи саҳомӣ, яъне сиёсати дивидендӣ аз рӯи саҳмияҳои аз ҷониби бонк баровардашуда манфиатнок мебошад. Масалан, афзоиши дивиденд сабаби баланд шудани нархи як саҳмия ва зиёд гардидани имкони фурӯши саҳмияҳои иловагӣ шуда, дар натиҷа боиси афзоиши сармояи худи бонк мегардад.

Проблеммаи асосии ин самт дар низоми бонкии мо дар он аст, ки аксар бонкҳои тиҷоратӣ, ҶСП (ҷамъияти саҳомии шакли пӯшида) мебошанд ва онҳо имконияти ҷалби сармояи иловагӣ тавассути зиёд намудани саҳмгузоронро надоранд. Яъне, аз 15 бонки тиҷоратии дар низоми бонкии мо мавҷудбуда танҳо 5-то ҶСК (ҷамъияти саҳомии шакли кушода) мебошанд.

Ҳарчанд дар моҳи апрели соли 2015 дар ҷумҳурӣ «Биржаи фондии Осиёи Марказӣ» таъсис дода шуд ва ба бонкҳои тиҷоратӣ роҳ ба сӯйи бозори коғазҳои қиматнок кушода гардид, аммо баъзе камбудиҳо дар ин самт ба назар мерасанд.

Вобаста ба ин, баҳри таъмини устувории молиявии низоми бонкии кишвар ва рушди миёнаравии молиявӣ, пурра амалисозии тадбирҳои дар “Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030” [6, с. 70-74] ва “Нақшаи стратегии ислоҳоти низоми бонкӣ ва суғурта барои солҳои 2020-2023” [7, с. 9] муайяншуда мувофиқи мақсад мебошад, аз ҷумла:

- идома додани ислоҳоти низоми бонкӣ, такмил ва таҳкими идоракунии босамари дороиҳо ва уҳдадориҳо дар ташкилотҳои қарзии молиявӣ, вусъат додани миёнаравии молиявӣ ва таъмини шаффофият дар фаъолияти онҳо;

- такмил додани санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ барои беҳтар намудани вазъи молиявии низоми бонкӣ ва пурзӯр намудани идоракунии хавфҳо;

- татбиқи рукнҳои муосири бонкдории ба талабот ҷавобгӯ ва ба ин васила, ҷалб намудани бештари муштариён тавассути ташвиқу тарғиб ва беҳтар намудани сифати хизматрасониҳои бонкӣ;

- ҷалби бештари сармоягузориҳои хориҷӣ ба иқтисодиёт.

Албатта, ҳангоми пурра амалисозии тадбирҳои дар стратегияҳои мазкур омадашуда, аз қабили такмил ва таҳкими идоракунии босамари дороиҳо ва уҳдадориҳо, вусъат додани миёнаравии молиявӣ, такмил додани санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, пурзӯр намудани идоракунии хавфҳо, татбиқи рукнҳои муосири бонкдории ба талабот ҷавобгӯ ва беҳтар намудани сифати хизматрасониҳои бонкӣ боиси тайғироти куллӣ дар низоми бонкии мамлакат мегардад.

Инчунин, барои ташаккули захираҳои бонкӣ ва баландбардории устувории молиявии бонкҳои тиҷоратӣ зарур аст, то ба коғазҳои қиматнок табдилдиҳии (секюритизатсияи) дороиҳо ва суғуртакунонии хавфҳои бонкиро аз ҷониби ширкатҳои суғуртавӣ истифода намуд. Секюритизатсия (аз ибораи англисии Securities гирифта шуда, маънои «коғазҳои қиматнок»-ро дорад) - мафҳуми молиявиест, ки маънои яке аз шаклҳои ҷалби маблағгузорӣ тавассути барориши коғазҳои қиматнокро бо дороиҳое дорад, ки ҷараёни устувори пулро ба вуҷуд меорад (масалан, портфели қарзҳои ипотека, қарзҳои автомобилӣ, дороиҳои лизингӣ, амволи ғайриманқули тиҷоратӣ, ки даромади устувори иҷора ба даст меорад ва ғайра). Секюритизатсияи (ба коғазҳои қиматнок табдил додан) дороиҳо - чун тарзи мубаддалгардонии уҳдадориҳои қарзии бонк ба олатҳои бозоргирии бозори сармоя тавассути интишори коғазҳои қиматноке, ки бо дороиҳои бонк таъмин мебошанд, маънидод мешавад. Секюритизатсияи дороиҳо сарчашмаи ғайрибалансии ташаккулёбии захираҳои молиявии бонк мебошад.

Тибқи пешниҳоди Х.П. Бэр секюритизатсия ба маънои васеъ ва маҳдуд ҷудо карда мешавад [2, с. 624]:

- секюритизатсия ба маънои васеъ ин ҷойивазкунии бозори қарзгирӣ аз қарздиҳии классикии бонк дар самти маблағгузорӣ дар бозори ғайришахсии пул ва бозори сармоя тавассути эмиссияи коғазҳои қиматнок мебошад;

- секюритизатсия ба маънои маҳдудаш усули инноватсионии маблағгузорие мебошад, ки он аз хориҷ кардани дороиҳои молиявӣ аз баланси корхона, ҷудо кардани онҳо аз қисми боқимондаи доройӣ ва интиқол ба миёнарави махсуси молиявӣ, маблағгузорӣ тавассути эмиссияи коғазҳои қиматнок дар бозорҳои байналмилалии пул ва сармоя ё гирифтани қарзи синдикатӣ сарчашма мегирад [5].

Ба ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар он ҳолат истифодаи секюритизатсия зарур мегардад, ки ба онҳо ба ҷалби сармояи иловагӣ эҳтиёҷ дошта бошанд. Чунки Бонки миллии Тоҷикистон нисбат ба ташкилотҳои қарзӣ, тавассути меъёрҳои мақбул ба кифоятии сармоя

талаботҳои қатъӣ ҷорӣ менамояд. Яъне, Кифоятии сармояи (К1-2) ҳамчун сармояи танзимшавандаи ташкилоти қарзӣ нисбат ба дороиҳои умумӣ муайян карда мешавад:

$$К1-2=\frac{Ст}{Д}*100\%$$

ки дар ин ҷо: Ст - сармояи танзимшавандаи ташкилоти қарзӣ;
Д - маблағи умумии дороиҳо бидуни бақияи ҳисобҳои тавозунии 15701, 15703, 15705.

Меъёри кифоятии сармоя (К1-2) ба андозаи на камтар аз 10% муқаррар карда мешавад [3, с. 14].

Формулаи мазкур ба он ишора менамояд, ки ташкилотҳои қарзии молиявӣ наметавонанд сармояи танзимшавандаро аз 10%-и дороиҳои умумӣ кам намоянд ва ин ба ҷалби сармояи иловагӣ монеа эҷод менамояд. Аз ин сабаб, дар ҳолатҳои зарурӣ ташкилотҳои қарзии молиявӣ дороиҳои дар шакли гаравдоштаи худро, ки аз ҳисоби қарзҳои ипотекӣ, лизингӣ, қарзҳои автомобилӣ ва ғайра ба даст овардаанд, тавассути табдил додани онҳо ба коғазҳои қиматнок ба фурӯш бароранд. Чунки ин дороиҳо ҳамчун дороиҳои хобрафта ва бедаромад ба ҳисоб рафта, дар ҳисоби ғайритавозунӣ ҷойгир карда мешаванд. Бинобар ин, истифода намудани ин намуди дороиҳо ҳам имконияти ҷалби сармояи иловагиро васеъ менамояд ва ҳам ба вайрон гардидани меъёри кифоятии сармоя роҳ намедиҳад. Кифоятии сармоя ва сатҳи хавфҳои қарзӣ аз сифати дороиҳои бонк вобастагӣ дорад ва сатҳи хавфҳои фоизӣ бошад, аз мутобиқати дороиҳо ва уҳдадориҳо аз ҷиҳати ҳаҷм ва мухлат вобаста аст.

Ҳангоми таҳлили устувории молиявии бонкҳои тиҷоратӣ кифоятии сармоя нишондиҳандаи аввалиндараҷаи муҳим дар фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ ба ҳисоб меравад. Пардохтпазирии бонк аз кифоятии сармоя вобастагии зич дошта, дороиҳои бонкӣ низ аз он сарчашма мегиранд.

Меъёри кифояти сармоя ҳамчун таносуби ниҳоии маблағи умумии воситаҳои (сармояи) худии бонк ё дигар ташкилотҳои молиявии ғайрибонкӣ ва маҷмуи дороиҳои бо дарназардошти хавф баҳододашуда муайян карда мешавад [4].

Ҳангоми ба андозаи муқаррарнамудаи меъёри кифоятии сармояи ташкилоти қарзӣ баробар ё ба он наздик шудан, яъне аз меъёри муқарраркарда дар доираи то 0,25 банди фоизӣ қарор доштани он, ба ташкилоти қарзӣ барои гузаронидани чунин амалиёт манъ аст:

- ҳарсола аз 5% зиёд намудани дороиҳои ба хавф дучоршавандаи худ (аз ҷумла, моддаҳои ғайритавозунӣ);
- пардохт намудани меъёри фоизии самараноки амонатҳо ва пасандозҳо, ки аз андозаи фоизи миёнаи бозории онҳо зиёд аст;
- бозхариди саҳмияҳои худӣ;
- ҳисоб кардан ва пардохт намудани суди (дивиденди) саҳмияҳо ба саҳмдорон;

- дар аҳдҳои бо шахсони ба ташкилоти қарзӣ вобаста (алоқаманд) иштирок кардан [3].

Инчунин, Бонки миллии Тоҷикистон низ ҳангоми кам шудани меъёри кифоятии сармоя аз меъёри нишондодааш ташкилотҳои қарзиро аз гузаронидани баъзе амалиётҳо, аз қабили ҷалби пасандоз ва амонати муҳлатноки шахсони воқеӣ, пешниҳод намудани қарзҳои калон, сармоягузорӣ барои харидории саҳмияҳо ва дигар коғазҳои қиматнок, ки ба зиёд шудани дороиҳои бо назардошти хавф баркашидашуда оварда мерасонад, зиёд намудани музди меҳнат ва пардохти мукофотпулӣ ба аъзои шурои нозирон ва кормандони роҳбарикунандаи ташкилоти қарзӣ, харидорӣ намудани воситаҳои асосӣ ва ҳама гуна хароҷотҳои калонҳаҷм, кушодани филиал ва воҳиди дигари сохториро манъ менамояд.

Бо вуҷуди ин, масъалаи асосӣ дар бонк ин дуруст идора намудани дороиҳои дар ихтиёрдоштаи бонк мебошад. Афзоиши фоида аз самаранок истифода шудани дороиҳои бонк вобастагии зиёд дорад. Бинобар ин, сиёсати бонк бояд ба масоили зерин равона карда шавад:

1. Устувор нигоҳ доштан ё зиёд намудани даромади соф дар шакли фоиз;
2. Ба даст даровардани даромади ғайрифоизӣ;
3. Назорат аз рӯйи хароҷот, ба ғайр аз фоиз;
4. Нигоҳ доштани хусусияти қарз;
5. Таъмини пардохтпазирӣ [1].

Ба таври оқилона омезиш додани манбаъҳои ташаккули захираҳои бонкӣ ва самтҳои ҷойгиркунии онҳо барои дар сатҳи баланд расонидани пардохтпазирии бонк ва даромаднокии фаъолияти он аз санъати менеҷменти бонкӣ аз қобилияти он вобастагии калон дорад.

Табиист, ки самаранокии интизорӣ ва ҳам ҳаҷми сандуқи дороиҳо аз сохтори он вобаста хоҳад буд, ки ин аз аз ҳиссаи сармояи худӣ ва сармояи ҷалбкардашуда иборат мебошад. Яъне, сармояи худӣ ва ҷалбкардашударо ба актив табдил дода, онро ба амалиётҳои даромаднок сафарбар намудан шарти асосии самаранокӣ ба ҳисоб меравад.

Инчунин, таҷрибаи ташкилотҳои қарзии давлатҳои дигар оид ба секюритизатсияи дороиҳо боиси намуна буда, онҳо бо истифодаи аз ин даромадҳои иловагӣ ба даст оварда, сармояи худӣ ва дар маҷмуъ, дороиҳои худро дар ҳаҷми назаррас афзоиш доданд.

Вобаста ба ин, чунин хулоса намудан мумкин аст, ки ҳама гуна дороиҳои тавозунӣ ва ғайритавозунӣ дорои имконият ва хусусияти даромаднокӣ мебошад. Дар асоси ин метавон гуфт, ки ташкилотҳои қарзӣ ҳангоми дуруст ба роҳ мондани идоракунии дороиҳо аз рӯйи ҳама намуди дороиҳо даромади дарназардошташударо ба даст меоранд ва сарчашмаҳои нави ҷалби сармояро низ пайдо менамоянд. Вобаста ба ин низ як қатор пешниҳодҳоро манзур намудан мумкин аст:

- ҳангоми идоракунии дороиҳои бонкӣ ба гузаронидани амалиётҳо ва додани қарзҳои фоидаовар, ки ба стандартҳои муайяни сифат мувофиқанд, афзалият дода шуда, ҷалби маблағҳои зарурӣ барои ташкили ин қарзҳо вазифаи аввалиндараҷа ба ҳисоб меравад. Агар ҳаҷми пасандозҳо нокифоя бошад, пас маблағҳои зарурӣ бояд аз сарчашмаҳои арзонтари дигар ҷалб карда шаванд (фурӯши коғазҳои қиматнок, секюритизатсияи дороиҳо ва ғайра).

- истифода аз стратегияҳои идоракунии дороиҳо ва ухдадориҳо бонкҳои тиҷоратиро зарур аст ҳамчун васила кӯшиш кунанд то пардохти двидендҳоро боло бардоранд, чунки бо боло рафтани дивиденд арзиши аслии саҳмияҳо низ боло рафта, таваҷҷуҳ ба ин намуди маблағгузорӣ аз тарафи мизоҷон зиёд мегардад, ки ин боиси сарчашмаҳои нави ҷалби сармоя мебошад.

- аз тарафи ташкилотҳои қарзӣ ташкили шуъбаи қарздиҳии сайёр дар минтақаҳои деҳоти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади таъмини аҳолии деҳот бо қарзҳои хурд ва ҳамчунин, ҷалби сармояи иловагӣ ва мизоҷони нав ба роҳ монда шавад.

- идоракунии дороиҳо ва уҳдадориҳо барои нигоҳ доштани маржаи фоизии бонк ё кам намудани фарқияти байни даромад ва хароҷот дар даромаднокии бонк саҳми зиёд мегузорад. Бинобар ин, каме ҳам бошад, паст намудани маржаи фоизии бонк, ки ин дар баланд намудани фоизи пасандоз ва паст намудани фоизи қарзӣ таҷассум мегардад, шумораи пасандозгузорон ва қарзгиронро зиёд намуда, ба ҷалби сармояи иловагӣ асос меёбад.

Адабиёт

1. Ашуров Н. Пул, қарз, бонк / Н. Ашуров. - Душанбе: Матбуот, 2011. - 254 с.
2. Бэр Х.П. Секьюритизация активов: секъюритизация финансовых активов - инновационная техника финансирования банков; пер. с нем. Ю.М. Алексеева, О.М. Иванова. - М.: Волтерс Клувер, - 2006. - 624 с.
3. Дастурамали №176 «Дар бораи тартиби танзими фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ», №55 аз 24 майи с. 2022. - 22 с.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон». Қонуни амалкунанда. Санаи қабул 28 июни соли 2011, №722. - 64 с.
5. Николова Л.В. Секъюритизация банковских активов в современных реалиях национальной и кредитной системы России /Л.В. Николова, А.Р. Омельяненко// Научно-технические ведомости СПбГПУ. Экономические науки - №4(199). - 2014. - С. 127-137.
6. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, банди 5.3 “Бахши молиявӣ”. - 89 с.
7. Стратегияи сиёсати пулию қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025, Душанбе, - 2020. - 11 с.

УДК: 333.222:336.7

ПРИНЦИПЫ И ФАКТОРЫ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПОДДЕРЖКИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Сафарзода Сафармад Саид *– аспирант научно-исследовательского института Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: 905-20-20-97. E-mail:* safarzodasafarmad582@gmail.com.

В данной статье рассматриваются основные принципы и факторы инвестиционной поддержки социально–экономического развития региона в Республике Таджикистан. Автором рассмотрена проблема обеспечения устойчивого развития регионов, значимая роль инвестиционного климата, важнейшей составляющей которого является инвестиционная привлекательность. Доказано, что основу формирования инвестиционного потенциала на уровне регионов и страны представляют ряд принципов и факторов инвестиционной поддержки, от которых будет зависеть уровень социально-экономического развития, благоприятность инвестиционного климата, имидж страны и её регионов. Выявлено, что основное направление инвестиционной политики региона является активизация инвестиционной деятельности на территории региона, также обеспечение направленности инвестиций на реализацию программы социально-экономического развития региона. Определено, что важным фактором развития инвестиционного потенциала региональной экономики является производственная инфраструктура, которая характеризуется экономико-географическим положением региона и его инфраструктурной обеспеченностью. Проведенный анализ показал, что принятые Правительством Республики Таджикистан программы, разработаны с целью повышения уровня благосостояния, социально-экономического и территориального развития регионов страны. Таким образом, рекомендовано несколько предложений по развитию инвестиционной поддержки социально-экономического развития региона в Республике Таджикистан, которые помогут расширить инвестиционную деятельность в регионе.

Ключевые слова: *инвестиция, региональная политика, развитие регионов, инвестиционная политика, государство, инвестиционный процесс, эффективное управление, инвестиционный потенциал, инвестиционная деятельность, инвестиционные проекты, регион, капитал.*

ПРИНСИП ВА ОМИЛҲОИ ДАСТГИРИИ САРМОЯГУЗОРИИ РУШДИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ МИНТАҚА ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Сафарзода Сафармад Саид *- аспиранти Институти илмӣ-таҳқиқотии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: 905-20-20-97.E-mail:* safarzodasafarmad582@gmail.com.

Дар мақолаи мазкур принсипҳо ва омилҳои дастгирии сармоягузорӣ барои рушди иҷтимоию иқтисодии минтақа дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ карда шудааст. Масъалаи таъмини рушди устувори минтақаҳо, нақши муҳимми фазои сармоягузорӣ, ки ҷузъи муҳимтарини он ҷалби сармоягузорӣ мебошад, баррасӣ карда мешавад. Исбот шудааст, ки заминаи ташаккули неруи сармоягузориро дар сатҳи минтақавӣ ва ҷумҳуриявӣ як қатор принсипҳо ва омилҳои дастгирии сармоягузорӣ ташкил медиҳанд, ки аз онҳо сатҳи рушди иҷтимоию иқтисодӣ, фазои мусоиди сармоягузорӣ, обрӯи мамлакат ва минтақаҳои он вобаста аст. Муайян карда шудааст, ки самти асосии сиёсати сармоягузории минтақа ин фаъол гардонидани фаъолияти сармоягузорӣ дар минтақа, инчунин таъмини ҷалби сармоя ба татбиқи барномаҳои

рушди иҷтимоию иқтисодии минтақа мебошад. Муайян карда шудааст, ки омили муҳимми рушди иқтидори сармоягузории иқтисоди минтақа инфрасохтори истеҳсолӣ мебошад, ки бо мавқеи иқтисодию ҷуғрофии минтақа ва таъмини инфрасохтори он тавсиф мешавад. Таҳлил нишон дод, ки барномаҳои қабулкардаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади баланд бардоштани сатҳи некуаҳволӣ ва рушди иҷтимоию иқтисодӣ ва ҳудуди минтақаҳои кишвар таҳия шудаанд. Ҳамин тариқ, баҳри дастгирии сармоягузорӣ ба рушди иҷтимоию иқтисодии минтақа дар Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор пешниҳоду тавсияҳо карда шудаанд, ки ба густариши фаъолияти сармоягузорӣ дар минтақа мусоидат мекунанд.

Калидвожаҳо: *сармоягузорӣ, сиёсати минтақавӣ, рушди минтақавӣ, сиёсати сармоягузорӣ, давлат, раванди сармоягузорӣ, идоракунии самаранок, иқтидори сармоягузорӣ, фаъолияти сармоягузорӣ, лоиҳаҳои сармоягузорӣ, минтақа, сармоя.*

PRINCIPLES AND FACTORS OF INVESTMENT SUPPORT OF SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REGION IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Safarzoda Safarmad Said - *Research Institute of the Tajik National University, graduate student. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17 Phone: 905-20-20-97.E-mail: safarzodasafarmad582@gmail.com.*

This article discusses the basic principles and factors of investment support for the socio-economic development of the region in the Republic of Tajikistan. The problem of ensuring sustainable development of regions, the significant role of the investment climate, the most important component of which is investment attractiveness, are considered. It has been proven that the basis for the formation of investment potential at the regional and national level is represented by a number of principles and factors of investment support, on which the level of socio-economic development, the favorable investment climate, and the image of the country and its regions will depend. It has been revealed that the main direction of the region's investment policy is to intensify investment activity in the region, as well as ensuring that investments are directed towards the implementation of the program for the socio-economic development of the region. It has been determined that an important factor in the development of the investment potential of the regional economy is the production infrastructure, which is characterized by the economic and geographical position of the region and its infrastructure provision. The analysis showed that the programs adopted by the Government of the Republic of Tajikistan were developed with the aim of increasing the level of well-being and socio-economic and territorial development of the country's regions. Thus, several proposals have been recommended for the development of investment support for the socio-economic development of the region in the Republic of Tajikistan, which will help expand investment activity in the region.

Keywords: *investment, regional policy, regional development, investment policy, state, investment process, effective management, investment potential, investment activity, investment projects, region, capital.*

Инвестиции - это долгосрочные вложения капитала в различные сферы экономики, инфраструктуру, социальные программы, охрану окружающей среды как внутри страны, так и за рубежом. В современных рыночных экономиках значительная часть инвестиций — финансовые. Инвестиции играют важную роль как на макроуровне, так и на микроуровне. Они определяют будущее страны в целом, отдельного субъекта хозяйствования и являются движущей силой в развитии экономики.

Переход к новой экономической системе потребовал глубокого реформирования государственного регулирования регионального развития. Главные направления реформирования определяются такими процессами, как замена административно-командного управления рыночными механизмами, изменение структуры собственности, а также совершенствование системы, расширение экономических прав регионов.

Инвестиционный потенциал региона и его преимущества являются объектами привлечения внимания потенциальных инвесторов и поэтому необходимо их выявить и продемонстрировать [14]. Пространственные различия в обеспечении ресурсами, уровне экономического развития и качестве жизни населения, инфраструктурной оснащенности, в экологическом состоянии среды, остроте национальных и социальных конфликтов присущи практически всем странам независимо от их положения в мире. Цели и задачи региональной политики различных государств могут не совпадать и варьировать в различных пределах. Однако существуют общие цели, присущие региональной политике всех стран. К ним следует отнести: создание и упрочение единого экономического пространства; обеспечение экономических, социальных, правовых и организационных основ государственности; относительное выравнивание условий социально-экономического развития регионов; приоритетное развитие регионов, имеющих особо важное стратегическое значение для государства; максимальное использование природных, в т. ч. ресурсных особенностей регионов; предотвращение загрязнения окружающей среды, экологизация регионального природопользования, комплексная экологическая защита регионов и др.

Инвестиционная сфера относится к числу наиболее важных составляющих региональной экономики. Проведение грамотной инвестиционной политики предполагает эффективное управление инвестиционными параметрами экономического развития, одним из которых является инвестиционный потенциал. При оценке инвестиционного потенциала учитывают множество факторов, таких как уровень развития, инфраструктуры, освоенность территории, инновационный потенциал и интеллектуальный потенциал населения, ресурсная составляющая и т.д. Инвестиционный потенциал региона также формируется за счёт природных особенностей региона, географического положения. Учитывая, что условием динамичного развития экономики является развитие инвестиционных процессов, выбранная государством стратегия развития инвестиционного потенциала определяет реальные возможности привлечения стратегических инвестиций в регион и, как следствие, определяет скорость и эффективность структурного преобразования социально-экономического комплекса региона в систему конкурентоспособного рыночного хозяйства [17, с.46].

Требуется усиление роли государства в инвестиционной сфере, корректировка экономической политики, особенно в части налоговой и бюджетной, также необходим поиск оптимального сочетания государственного и рыночного регулирования инвестиционных процессов.

Развитие частного сектора и предпринимательства также нуждается в инвестировании. Так, отечественный учёный экономист М.Т. Каримова отмечает: «Непосредственно в развитие реального сектора и предпринимательства займов уделяется ничтожно мало. Развитие микрокредитования на всей территории республики за счет вкладов в развитие малого и среднего бизнеса и, в особенности в отдаленные горные регионы, должно рассматриваться как приоритетное направление, так как способствует разрешению множества проблем. Предприниматели, которые получили микрозаймы, обеспечили работой не только членов своих семей, но и создали дополнительные рабочие места, тем самым способствовали росту доходов семей и выходу из нищеты, внося существенный вклад в снижение уровня бедности в стране» [5, с.189].

Под социально-экономическим развитием региона понимаются постепенные положительные, прогрессивные изменения в количестве (улучшение экономических и социальных показателей) и качестве (структурные изменения или изменение содержания развития, или приобретение социально-экономической системой новых характеристик) экономики и социальной сферы [11].

Обладая относительной самостоятельностью, социальное развитие в значительной мере определяется ресурсными возможностями, которые зависят от степени экономического развития и только постепенное развитие экономической активности даст возможность осуществить те или иные прорывы в жизни местного сообщества и поднять уровень благосостояния населения, а эти достижения всегда определяют успех той или иной социально-экономической политики.

Методы воздействия региональной администрации на ход экономического развития можно сформулировать таким образом:

- создание в регионе благоприятных общих условий для развития деловой активности;
- регулирование деловой активности;
- прямая кооперация администрации региона и бизнеса.

В целом правительство Республики Таджикистан целенаправленно и последовательно принимает меры по улучшению инвестиционного климата и повышению инвестиционной привлекательности регионов. Этому способствует постоянно совершенствуемое законодательство в налоговой и банковской сфере, земельная реформа, упрощение системы регистрации иностранных юридических лиц и защиты их интересов, дальнейшее приближение

системы бухгалтерского учета к международным стандартам и другие факторы.

Привлечение инвестиций является одним из важнейших рычагов воздействия на социально-экономическое развитие регионов. Однако, ряд регионов Республики Таджикистан, обладающих высоким уровнем инвестиционной привлекательности, характеризуются низкой активностью по привлечению инвестиций. По уровню использования инвестиционной привлекательности, определяемой как отношение индекса инвестиционной активности к индексу инвестиционной привлекательности, регионы Таджикистана можно разделить на три группы: с высоким, средним и низким уровнем использования инвестиционной привлекательности. К числу регионов, которые не в полной мере реализуют свою привлекательность, относятся ГБАО, Раштский, РРП и другие регионы, имеющие развитую инфраструктуру, интеллектуальный потенциал, высокотехнологичные отрасли промышленности. В наибольшей степени реализуют свою высокую инвестиционную привлекательность такие регионы, как Согдийская и Хатлонская области. Также в полной мере используют свои инвестиционные ресурсы большинство регионов самой многочисленной группы со средним уровнем использования инвестиционной привлекательности. Эти регионы Республики Таджикистан обладают наибольшим потенциалом для повышения своей инвестиционной активности в будущем при условии улучшения качества экономической среды. Повышению конкурентоспособности данных регионов будет способствовать диверсификация промышленности и содействие малому бизнесу, снижение безработицы и повышение доходов населения, реконструкция и модернизация инфраструктуры [15, с.134].

По мнению российского учёного М.С. Кистер «Государство должно выделять бюджетные средства на реализацию инвестиционных проектов, т.к. повышение инвестиционной ориентации бюджетной системы – важнейшая задача государства на современном этапе» [7].

Важнейшим источником средств на капитальные вложения является прямое финансирование из государственного бюджета или предоставление льготных инвестиционных кредитов государственным финансовым институтам.

Вложения производятся в социальную сферу, в строительство жилья, ремонт и строительство дорог, создание инженерной инфраструктуры, в научную сферу.

Осуществление инвестиционного процесса в экономике любого типа предполагает наличие ряда условий, основными из которых являются: достаточный для функционирования инвестиционной сферы ресурсный потенциал; существование экономических субъектов, способных обеспечить инвестиционный процесс в необходимых масштабах; механизм трансформации инвестиционных ресурсов в объекты инвестиционной деятельности.

Следовательно, инвестиционный процесс обычно ассоциируется с деятельностью на инвестиционном рынке, равновесие которого рассматривается как частный случай макроэкономического равновесия [13, с.74].

При формировании и реализации инвестиционной политики в регионах необходимо придерживаться определенных принципов организации. Региональная инвестиционная политика подразумевает выработку и строгое соблюдение ключевых принципов инвестирования:

- усиление государственного и регионального контроля над целевым расходованием средств бюджета, направляемых на инвестиции в форме безвозвратного финансирования и кредитования;
- последовательная децентрализация инвестиционных процессов на основе развития многообразных форм собственности;
- размещение ограниченных централизованных капитальных вложений и государственное финансирование инвестиционных проектов исключительно на конкурсной основе;
- государственная поддержка предприятий, работающих в рамках региональной инвестиционной политики, с постепенным переносом центра тяжести с безвозвратного финансирования на кредитование на возвратной и платной основе;
- приоритетное использование возрастающей части инвестиционных средств на реализацию эффективных и быстро покупаемых инвестиционных проектов, и объектов малого бизнеса независимо от форм собственности;
- расширение практики совместного (долевого) финансирования инвестиционных проектов как государственным, так и коммерческим структурам региона и других государств;
- конверсия долгов в собственность при отсутствии согласованного партнерами способа взаиморасчетов и др.

Разработка целей и принципов региональной инвестиционной деятельности - важнейший элемент инвестиционной работы.

Успех инвестиционной деятельности в регионе определяется эффективностью управления и развитостью инфраструктуры [1].

Макроэкономические и региональные инвестиционные риски могут быть только некоммерческими или неспецифическими. Они воздействуют в одинаковой степени на вероятные результаты осуществления всех инвестиционных проектов, соответственно, в данной стране, регионе или отрасли.

Поэтому количественные значения таких рисков обязательно должны учитываться в государственном регулировании инвестиционных процессов и в расчетах показателей эффективности инвестиционных проектов. Социально-экономические инвестиционные проекты направлены на достижение определенной общественно

полезной цели, в том числе на качественное улучшение состояния здравоохранения, образования, культуры в стране, регионах.

Результатом реализации социальных инвестиционных проектов является достижение определенной общественно полезной цели, в частности улучшение состояния здравоохранения, образования, культуры, спорта и т.п.

Стратегическими приоритетными направлениями социально-экономического развития регионов должны стать: повышение эффективности управления региональной власти; повышение инвестиционной и инновационной активности региона; повышение эффективности использования природно-ресурсной базы региона; развитие человеческого потенциала региона. Все это невозможно без эффективного взаимодействия образования, бизнеса и власти [16].

Развитие региона - многомерный и многоаспектный процесс, который обычно рассматривается с точки зрения совокупности различных социальных и экономических целей. Даже если речь идет только об экономическом развитии, оно обычно рассматривается совместно с развитием социальным. Социально-экономическое развитие включает в себя такие аспекты, как:

- рост производства и доходов;
- перемены в институциональной, социальной и административной структурах общества;
- перемены в общественном сознании;
- перемены в традициях и привычках.

Необходимо отметить роль факторов, воздействующих на социально-экономическое развитие регионов.

Факторы – совокупность различающихся, по сути, и значению условий, ресурсов, их свойств, целесообразное использование которых предопределяет социально-экономическое развитие региона [6, с.27].

На региональную экономику большое влияние оказали теории размещения производства. В связи с этим, существует подход, согласно которому главными факторами развития региональной социально-экономической системы являются движущие силы размещения производительных сил. Поэтому в рамках региональной экономики им уделяется особое внимание [8, с.99]. В зарубежной теории и практике в первую очередь различают две большие группы факторов: так называемые «жесткие» и «мягкие».

Под «жесткими» понимаются количественно измеряемые факторы: ориентированные на производственные ресурсы (земля, рабочая сила, капитал); ориентированные на производство и сбыт продукции (близость партнеров, инфраструктура, структура населения и потребления); установленные государством (налоги, система хозяйствования, субсидии и программы поддержки). «Мягкие» факторы касаются, прежде всего, количественно трудно измеряемых категорий: стабильность политической ситуации; стабильность общественного климата; квалификация занятых по найму;

региональная структура экономики и отдельных предприятий; качество системы образования и профессиональной подготовки кадров; оснащение региона вузами, технологическими центрами, исследовательскими организациями; наличие факторов, ориентированных на производство услуг (экономический и налоговый консалтинг, реклама, маркетинг); отношение к экономике основных действующих лиц региона (предприятий и союзов предпринимателей, работающих по найму и профсоюзов, коммунальных и региональных администраций, политиков); качество жизни в регионе (качество жилья, экологическая ситуация, культурные и рекреационные возможности и т.д.). Соотношение между отдельными факторами размещения и их значимость находятся в постоянном движении. Важнейшей тенденцией является то, что значение жестких факторов размещения в последнее время снизилось в пользу мягких. Именно мягкие факторы все чаще становятся условиями экономического успеха [2, с.24].

Основные принципы и факторы устойчивого развития региона приведены в рисунке 1.

В Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года в области развития регионов отмечено следующее: избыточное регулирование, случаи необоснованного и неправомерного вмешательства государственных органов в хозяйственную деятельность, избыточное налогообложение регистрируемого сектора экономики и слабая налоговая база для финансирования государственных функций на местном уровне и, соответственно, коррупция, предопределяют необходимость совершенствования механизмов налогового регулирования и правоприменения, форм и методов стратегического и территориального планирования и администрирования, мер государственного регулирования в сфере стандартизации и сертификации, развития эффективной системы управления государственными финансами и государственной собственностью. Для деятельности государственных и местных органов власти характерен слабый механизм обеспечения открытости. Как правило, граждане и организации не получают полную и своевременную информацию о принимаемых государственными органами решениях. При этом необходимо:

- формирование эффективной системы привлечения инвестиций;

- проведение системных функциональных обзоров министерств и ведомств в целях дальнейшей оптимизации функций государственных органов управления;

- проведение целенаправленной и систематической работы по совершенствованию административных процессов, ускорению принятия решений и повышению их эффективности, особенно в сфере взаимодействия с инвесторами, регулирования и надзора, оказания государственных услуг.

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ И ФАКТОРЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНА

КЛЮЧЕВЫЕ ПРИНЦИПЫ ИНВЕСТИРОВАНИЯ РЕГИОНА

- усиление государственного и регионального контроля над целевым расходованием средств бюджета, направляемых на инвестиции в форме безвозвратного финансирования и кредитования;
- последовательная децентрализация инвестиционных процессов на основе развития многообразных форм собственности;
- размещение ограниченных централизованных капитальных вложений и государственное финансирование инвестиционных проектов исключительно на конкурсной основе;
- государственная поддержка предприятий, работающих в рамках региональной инвестиционной политики, с постепенным переносом центра тяжести с безвозвратного финансирования на кредитование на возвратной и платной основе;
- приоритетное использование возрастающей части инвестиционных средств на реализацию эффективных и быстро покупаемых инвестиционных проектов, и объектов малого бизнеса независимо от форм собственности;
- расширение практики совместного (долевого) финансирования инвестиционных проектов как государственным, так и коммерческим структурам региона и других государств;
- конверсия долгов в собственность при отсутствии согласованного партнерами способа взаиморасчетов и др.

ФАКТОРЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНА

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ

-природно-климатические условия;
-техногенные загрязнения

НАЛИЧИЕ В РЕГИОНЕ РАЗВИТОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ

-наличие и состояние в регионе автодорожной сети, железных дорог, аэродромов
-связь, телекоммуникации, доступность интернета;
-рыночная инфраструктура.

ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ

- стабильность бюджета региона;
- независимость от дотаций;
- трансфертов из республиканского бюджета;
- участие региона в республиканских целевых программах;
- приоритетных национальных проектах;
- стратегиях развития микро регионов;
- деятельность кредитных учреждений, страховых компаний и т. д.;
- влияние экономической нестабильности.

РЕГИОНАЛЬНЫЙ МАРКЕТИНГ

-узнаваемость региона в республиканских СМИ;
-бренды региона;
-национальные, региональные праздники, торжества.

СОЦИАЛЬНАЯ СФЕРА, КУЛЬТУРА, ОБЩЕСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

-развитая социальная сфера;
-научные, образовательные учреждения;
-наличие квалифицированных трудовых ресурсов и рабочих мест:

- учреждения культуры и искусства, мероприятия и др.;
- деятельность общественных организаций (некоммерческих, экологических, студенческих, профсоюзы и т.д.)
- межнациональные, межрелигиозные отношения.

ПРОМЫШЛЕННО-ПРОИЗОДСТВЕННЫЕ

-наличие мощной производственной базы;
-наличие на территории региона минеральных ресурсов.

ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ РЕГИОНА

-состояние сельского хозяйства региона;
-состояние торговой сети;
-наличие и развитие перерабатывающих предприятий.

Рисунок 1. Принципы и факторы устойчивого развития региона
Разработки автора.

Последовательное развитие каждого отдельно взятого региона вместе с основными закономерностями функционирования и поступательного движения национальной экономики страны имеет свои отличительные особенности, определяемые удельным весом продукции базовых отраслей региона в общем объеме продукции в стране, наличием экспортного сектора в экономике региона, обеспеченностью ресурсным потенциалом, менталитетом населения и т.п.

Целенаправленное воздействие государственного регулирования на экономические процессы регионов, предполагает обеспечение их пропорциональности развития. Тем самым возникает задача создания таких соотношений отраслей, сфер деятельности и производств, при которых достигаются наиболее быстрые темпы роста в длительной перспективе, сбалансированность промышленного производства, развитие всех видов рынка. Поэтому, эффективное воздействие государства на развитие регионов становится одним из важных условий совершенствования государственного регулирования социально-экономической политики [10].

Множество факторов, рассмотренных нами, имеют непосредственное влияние на социально-экономическое развитие региона. Следует отметить, что только при детальном изучении каждого из них, можно достичь в регионах страны устойчивого социально-экономического развития.

Литература

1. Быстров О.Ф. и др. Управление инвестиционной деятельностью в регионах Российской Федерации: монография / О.Ф. Быстров и др. - М.: ИНФРА-М, 2012.-358 с.
2. Гаврилов А.И. Региональная экономика и управление /А.И.Гаврилов - М.:Юнити-Дата.- 2002. - 239с.
3. Дубова Ю.И. Региональный маркетинг как фактор развития регионов России в условиях рыночной экономики // Научное обозрение. Экономические науки. – 2015. – № 1. – С. 144-144; [электронный ресурс]. - URL: https://science-economy.ru/ru/article/view?id=658 (дата обращения: 22.09.2023)
4. Камаев В.Д. Экономическая теория /В.Д.Камаев. - М.:Владос, 2011. - 590 с.
5. Каримова М.Т. Роль инвестиционной политики в обеспечении экономического роста/М.Т. Каримова //Таджикистан и современный мир. – Душанбе. - 2016. - №3 (53) - С.188- 190.
6. Кистанов В.В. Экономическая география России и стран ближнего зарубежья. Учебник /В.В. Кистанов, Н.В. Копылов. - М.:Высш. школ.- 2005.- 550с.
7. Кистер С.М. Эффективность влияния государства на динамику инвестиций в экономике. // Экономика и менеджмент инновационных технологий. [электронный ресурс]. *URL:* https://cyberleninka.ru/article/n/rol-investitsiy-v-realizatsii-strategii-ekonomicheskogo-rosta/viewe (дата обращения: 12.04.2022 г.)
8. Казаченко Л.Д. Факторы развития социально-экономической системы региона как объект исследования региональной экономической науки /Л.Д. Казаченко // Управление экономическими системами. Стратегическое развитие региона: проблемы и решения: мат.всерос.конф. - Чита,2017. - С.99.

9. Лысоченко А.А. Инвестиционная стратегия развития региона в современных экономических условиях // International Journal of Humanities and Natural Sciences, vo l.4 - 2017. - С.210.

10. Набиева Х.К. Основные факторы социально-экономического развития региона /Х.К.Набиева //Вопросы структуризации экономики. - 2013.- С.215 - 219.

11. Сульдина Г.А. Реализация государственного управления социально-экономическим развитием региона на основе сравнительного анализа: методический подход /Г.А. Сульдина // Актуальные проблемы экономики и права. – 2012. - №3.- С.151–158.

12. Файзуллоев Т.Т., Сущность инвестиционных проектов и их классификация /Т.Т.Файзуллоев, Х.Дж.Тагоев//Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе: Сино. - 2013.- С.292-299..

13. Хайек Ф. Прибыль, процент и инвестиции. Инвестиции / Ф.Хайек Шарп У.Ф., Александер Г.Дж., Бейли Дж. /Пер. с англ. – М.: Инфра-М., 2001. – 1035с.

14. Худойбердиев, Д. М. Экономическая безопасность как фактор привлечения иностранных инвестиций в Республику Таджикистан / Д. М. Худойбердиев, М. И. Хамроев // Финансово-экономический вестник. – 2023. – № 2(36). – С. 330-339.

15. Шарифов А.О. и др. Инвестиционная привлекательность регионов Таджикистана / А.О. Шарифов и др. //Вестник Таджикского национального университета. Душанбе, Сино - 2013. - С.134.-139.

16. Шапиро Н.А. О государстве и группах влияния, их способности обеспечивать макроэкономическую стабильность /Н.А.Шапиро// Научный журнал НИУ ИТМО. Серия: Экономика и экологический менеджмент. – Санкт-Петербург. - 2016. – № 1. – С.165-173.

17. Юсупова Л.М. Инвестиционный потенциал региона: сущность и факторы/Л.М. Юсупова//Современные исследования социальных проблем. - 2012.- №9 (17).-С.44-49.

УДК: 338.46.(575.3)

МУКАММАЛГАРДОНИИ МУНОСИБАТҲОИ БАЙНИБУҶЕТӢ ВА ДАСТГИРИИ МОЛИЯВИИ МИНТАҚАҲО ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Эшбеков Темурҷон Ҳазратович *– муаллими калони кафедраи муносибатҳои молиявӣ-қарзии байналхалқии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. E-mail: estimur@yandex.ru, тел.: (+992) 904-58-67-00*

Мақолаи мазкур ба масоили амалии ташаккулёбӣ ва татбиқи муносибатҳои байнибуҷетӣ ва самтҳои асосии такмили онҳо дар шароити кунунии Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст.

Маълум аст, ки кумакҳои молиявӣ барои таъмин намудани буҷетҳо дода мешаванд. Аз ин рӯ, дар мақола паҳлуҳои назариявии ташаккулёбии муносибатҳои байнибуҷетӣ мавриди баррасӣ қарор гирифта, таҳлили нишондиҳандаҳои муносибатҳои байнибуҷетӣ, яъне ҳиссаҷудокуниҳо ва субвенсияҳо таҳлил карда шуданд. Инчунин, тавсияҳо барои мукаммалгардонӣ ва дурнамои рушди муносибатҳои байнибуҷетӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пешкаш гардидаанд.

Калидвожаҳо: *буҷети маҳаллӣ, ҳиссаҷудокуниҳои андозӣ, ААИ, муносибатҳои байнибуҷетӣ, субвенсия, субсидия, дотатсия, андозҳои маҳаллӣ.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕЖБЮДЖЕТНЫХ ОТНОШЕНИЙ И ФИНАНСОВАЯ ПОДДЕРЖКА РЕГИОНОВ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

***Эшбеков Темурджон Хазратович** – старший преподаватель кафедры международных финансово-кредитных отношений Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: (+992) 904-58-67-00. E-mail: estimur@yandex.ru*

Статья посвящена практическим вопросам формирования и реализации межбюджетных отношений и основным направлениям их совершенствования в современных условиях Республики Таджикистан.

Известно, что финансовая поддержка предоставляется с целью обеспечения бюджетов. Поэтому в статье рассмотрены теоретические аспекты формирования межбюджетных отношений, проанализированы показатели межбюджетных отношений, то есть отчислении и субвенции. Также в этой статье даны рекомендации по совершенствованию и перспективам развития межбюджетных отношений в Республике Таджикистан.

***Ключевые слова**: местный бюджет, налоговые отчисления, НДС, межбюджетные отношения, субвенция, субсидия, дотация, местные налоги.*

IMPROVEMENT OF INTERBUDGETARY RELATIONS AND FINANCIAL SUPPORT OF THE REGIONS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

***Eshbekov Temurdzhon Hazratovich** – senior teacher of department of the international finance and credit relations the Tajik State University finance and economic. Address: Dushanbe, Nahimova str, 64/14. E-mail: estimur@yandex.ru, phone: (+992) 904-58-67-00*

The article is devoted to the practical issues of the formation and implementation of interbudgetary relations and the main directions of their improvement in the current conditions of the Republic of Tajikistan.

It is known that financial support is provided to ensure budgets. Therefore, the article discusses the theoretical aspects of the formation of interbudgetary relations, analyzes the indicators of interbudgetary relations, that is, deductions and subventions. Also in this article recommendations are given on the improvement and prospects for the development of interbudgetary relations in the Republic of Tajikistan.

***Key words:** local budget, tax deductions, VAT, interbudget relations, subsidy, grant, local taxes.*

Дар шароити имрӯза рушди иҷтимоию иқтисодии шаҳр, ноҳия ва ҷамоат, дар навбати аввал, аз дастрасии захираҳои молиявӣ дар буҷетҳои маҳаллӣ мавҷудбуда вобастагӣ дорад, ки тавассути он мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ метавонанд ба таври самаранок ҳалли масъалаҳои ба зиммадоштаи маҳаллиро ҳал намоянд.

Буҷети маҳаллӣ фонди марказонидашудаи пулӣ мебошад, ки аз ҳисоби воридоти андозӣ ва воридоти дигар ташаккул ёфта, барои таъмини молиявии масъалаву вазифаҳои мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатии сатҳи вилоятӣ, шаҳрҳои тобеи ҷумҳурӣ, пойтахт, муассисаҳои давлатии тобеи онҳо ва татбиқи сиёсати давлатӣ дар воҳиди муайяни маъмурӣ-ҳудудӣ пешбинӣ шудааст. Аз ин рӯ, буҷети маҳаллӣ барои иҷроиши уҳдадории хароҷоти маҳал таъин шудааст.

Ба ақидаи мо, агар ташкили дурусти илмии механизми буҷетӣ амалӣ карда шавад, он гоҳ имконияти молиявӣ пайдо мегардад, ки раванди воқеии рушди соҳаҳои иқтисодиёту иҷтимоиёт таъмин ва дараҷаи пешрафти илмӣ-

техникӣ, технологӣ, навъсозию такмили пойгоҳи моддию техникӣ, равандҳои ҷамъиятӣ таъмин карда мешавад.

Ҳиссаи андозҳои маҳаллӣ дар қисми даромадҳои буҷетҳои маҳаллӣ ночиз буда, наметавонад мустақилияти молиявии ноҳия, шаҳр ва вилоятро таъмин намояд. Аз ин хотир, бо мақсади мавҷуд будани даромади кофӣ дар буҷети маҳаллӣ, лозим шуморида мешавад, ки як қисми муайяни даромад аз намуди андозҳои умумидавлатӣ дар байни буҷетҳои маҳаллӣ ва ҷумҳуриявӣ ҳиссаҷудокунӣ карда шавад.

Ба андешаи А.Р. Ҳасанов, унсури асосӣ дар низоми муносибатҳои байнибуҷетӣ трансфертҳои байнибуҷетӣ баромад мекунанд. Низоми трансфертҳо ба ҳамворсозии нобаробариҳо миёни воҳидҳои маъмурӣ-ҳудудӣ хизмат мерасонад, яъне дар сатҳи уфуқӣ, ки ба хусусиятҳои иҷтимоӣ-иқтисодии рушди ҳар як минтақа ва имкониятҳои молиявии он вобаста мебошад [10, с.111-117].

Бояд қайд намуд, ки ин амал яке аз омилҳое мебошад, ки ба вуҷуд омадани муносибатҳои байнибуҷетиро таъмин менамояд. Меъёрҳои ҳиссаҷудокунӣ аз андозҳои умумидавлатӣ ба буҷетҳои маҳаллӣ то оғози соли молиявии навбатӣ, баъд аз муайян намудани нишондиҳандаҳои хароҷоти буҷетҳои дахлдор ҳисоб карда мешаванд. Ин меъёрҳо ҳар сол дар қонун дар бораи “Буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли молиявии навбатӣ” муқаррар карда мешаванд. Дар замимаи 4 таносуби ҳиссаҷудокунии маблағ аз андоз ва даромади умумидавлатӣ ба буҷети ҷумҳуриявӣ ва буҷетҳои маҳаллӣ дар соли 2017 нишон дода шудааст.

Аз андозҳои умумидавлатӣ дар бештари ҳолатҳо андоз аз арзиши иловашуда, андоз аз фоида, андоз аз даромад, андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгард мавриди ҳиссаҷудокунӣ қарор мегирад ва асосан шаҳру ноҳияҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ рушдёфтаи ҷумҳуриро дар бар мегирад.

Масалан, дар соли 2017 ба нақша гирифта шуд, ки 40 фоизи андози арзиши иловашудаи шаҳри Роғун ба буҷети ҷумҳуриявӣ ва 60 фоизаш ба буҷети худи шаҳр ворид гардад. Андоз аз арзиши иловашудаи пардохтшаванда аз шаҳри Душанбе бошад, 50 фоизаш ба буҷети ҷумҳуриявӣ ва 50 фоизи дигараш ба буҷети худи шаҳр тақсим карда мешавад.

Чуноне ки аз таносуби ҳиссаҷудокунии маблағ аз андозу даромади умумидавлатӣ ба буҷети ҷумҳуриявӣ ва буҷетҳои маҳаллӣ дар соли 2017 мушоҳида карда мешавад, ба буҷети ВМКБ 100 фисади ин намуди ҳиссаҷудокуниҳо ба ихтиёри буҷети вилоят боқӣ мемонанд. Сабаб дар он аст, ки вилояти мазкур наметавонад то ҳадди имкон бо сарчашмаҳои худӣ фаъолияти худро таъмин намояд ва сабаби дигараш дар он мебошад, ки механизми дар айни ҳол амалкунандаи даромади буҷети ин вилоят татбиқи принсипи “худтанзимкунӣ” – амал карда натавониста истодааст, зеро заминаи молиявии он нокифоя буда, дар натиҷа, мақомоти худидоракунии ин вилоят наметавонанд вазифаҳои дар пешистодаро пурра иҷро намоянд. Дар сатҳи буҷети маҳаллии ин вилоят бояд он захираҳое ҷамъ карда шаванд, ки ба

зиёдшавии ҳаҷми даромадҳои худии буҷети он оварда расонад [9, с. 113]. Аммо дар ҳолате ки суръати рушд ва талабот ба мол кам бошад, боз дучанд маротиба ба камшавии даромади буҷети маҳаллӣ арзёбӣ гардида, ба зиёд шудани сатҳи бекорӣ оварда мерасонад.

Даромадҳои вобастакардашуда ва танзимшавандаи буҷети ВМКБ барои ташкилот ва муассисаҳои буҷетии вилоят ва ноҳияҳо, ҳамчун сарчашмаи молиявӣ баромад карда, барои рушди онҳо таъсири мусбӣ мерасонад.

Дар таркиби даромади буҷети маҳаллии ВМКБ ба ғайр аз даромадҳои андозӣ, инчунин даромадҳои ғайриандозӣ нақши муҳим мебозанд. Даромад аз буҷети ҷумҳуриявӣ яке аз намудҳои даромадҳои ғайриандозӣ буда, ба он кумаки молиявии бедодош (дотатсия), мусоидати молиявӣ (субвенсия), кумаки молиявӣ (субсидия) ва ҳисоббаробаркунии мутақобила дохил мешаванд.

Кумаки молиявии беподош (дотатсия) – барои баробар кардани ҳадди ақали таъминоти буҷетии мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, маблағгузории ҳадди ақали стандартҳои давлатии иҷтимоӣ, ки масъулияти маблағгузории онҳо ба зиммаи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ гузошта шудааст, ҷудо карда мешавад.

Мусоидати молиявӣ (субвенсия) – барои маблағгузории хароҷоти алоҳидаи мақсаднок ва барои мувозинати қисми даромад ва хароҷоти буҷетҳои маҳаллӣ ҷудо карда мешавад. Барои муайян намудани мусоидати молиявӣ қисми хароҷоти буҷетҳои маҳаллӣ аз рӯйи гурӯҳбандии вазифавӣ ва иқтисодӣ бо муайян кардани афзалиятҳои ҳар як соҳа ва моддаҳои хароҷот таҳия мегардад.

Кумакҳои молиявӣ асосан барои таъмини баробарии буҷетҳо дода мешаванд. Барои таъмини баробарии буҷетҳои ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ, вилоятҳои Суғд ва Хатлон, ВМКБ ва шаҳри Душанбе Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва барои таъмини баробарии буҷетҳои шаҳру ноҳияҳои тобеи вилоятӣ бошад, мувофиқан раёсатҳои молияи вилоятӣ масъуланд.

Дар байни кумакҳои молиявӣ дар амалияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бештар мусоидати молиявӣ (субвенсия) ба назар мерасад. Масалан, дар солҳои 2019-2021 барои буҷетҳои маҳаллии зерин мусоидати молиявӣ (субвенсия) аз буҷети ҷумҳуриявӣ ҷудо карда шудааст (ниг. ҷадвали 1). Чӣ тавре ки аз ҷадвали боло мушоҳида кардан мумкин аст, дар таркиби даромади буҷетҳои маҳаллӣ мусоидати молиявӣ (субвенсия) нақши назаррас мебозад ва иҷроиши он дар соли 2021 қариб ба 100% баробар аст. Нуқтаи назари дигаре, ки аз ҷадвали боло мушоҳида карда мешавад, дар таркиби буҷетҳои маҳаллӣ аз ҳама бештар ба буҷети маҳаллии вилояти Хатлон 59,34% ва буҷети маҳаллии ВМКБ ба андозаи 20% нисбат ба маблағи умумии мусоидати молиявӣ (субвенсия) ҷудо карда шудааст. ВМКБ айни ҳол ба ҳисоби миёна аз 10 то 20 фоиз аз ҳисоби сарчашмаҳои даромадҳои худӣ таъмин гардида, боқимонда маблағҳоро ба тариқи субвенсия аз буҷети ҷумҳуриявӣ мегирад.

Ҷадвали 1. - Иҷроиши мусоидати молиявӣ (субвенсия) барои буҷетҳои маҳаллӣ дар соли 2019-2021 (*ба ҳисоби ҳаз. сомонӣ*)

Номгӯи шаҳру ноҳияҳо	Солҳо			2021/ 2019, бо %	2021 (+;-) 2019
	2019	2020	2021		
ВМКБ	175080	174057	191352	109,3	16272
в. Хатлон	525880	461007	540337	102,7	14457
Варзоб	14530	12307	13527	93,1	-1003
Рашт	41406	41498	45836	110,7	4430
Лахш	28707	28886	32504	113,2	3797
Нуробод	26990	26983	32655	121,0	5665
Сангвор	13338	14185	16694	125,2	3356
Тоҷикобод	17735	18559	21013	118,5	3278
Файзобод	24317	26296	32789	134,8	8472
Шаҳринав	17640	17018	20509	116,3	2869
Ҳамагӣ	885624	820797	947216	107,0	61592

Сарчашма: *муаллиф дар асоси маълумотҳои Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиб додааст.*

Вилояти Суғд тайи солҳои охир аз буҷети ҷумҳуриявӣ субвенсия намегирад, лекин дар миқёси вилоят дар ноҳияҳои тобеи он, ки ба кумаки молиявӣ ниёз доранд, аз ҳисоби буҷети вилоятӣ баробарии буҷети онҳоро таъмин мекунад.

Дар таркиби даромадҳои ғайриандозии буҷети маҳаллӣ, ба ғайр аз кумакпулиҳои молиявии аз тарафи буҷети ҷумҳуриявӣ пешниҳодшаванда, нақши муҳимро иҷорапулӣ барои истифодабарии молу мулки маҳаллӣ ва даромад аз хизматрасониҳои пулакие, ки мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, ташкилотҳои буҷетии аз ҳисоби буҷетҳои маҳаллӣ маблағгузоришавандаро ташкил медиҳанд, мебозад. Ҳамзамон, ин намуди даромадҳо дараҷаи баланди самаранокии кори мақомоти худидоракунии маҳаллиро бо моликияти коммуналии он нишон медиҳад ва ҳамчун нишондиҳандаи фаъолнокии кори мақомоти худидоракунии маҳаллӣ ҳисобида мешавад.

Иҷорапулӣ барои истифодабарии молу мулки маҳаллӣ яке аз сарчашмаҳои даромади ғайриандозӣ дар таркиби буҷети маҳаллӣ буда, ба мақомоти худидоракунии маҳаллӣ имкон медиҳад, ки молу мулки маҳаллиро самаранок истифода бурда, аз онҳо даромади максималиро ба даст орад.

Ба даромад аз истифодаи молу мулк дохил мешавад:

- Маблағҳое, ки дар шакли пардохти иҷоравӣ аз ҳисоби ихтиёрдории муваққатӣ ва (ё) истифодаи муваққатии молу мулки дар моликияти мақомоти худидоракунии маҳаллибуда ба даст омадаанд;
- Маблағҳое, ки дар шакли фоизҳо аз ҳисоби бақияи маблағҳои буҷетӣ дар ягон суратҳисоби ташкилотҳои қарзӣ нигоҳ дошта мешаванд;
- Маблағҳое, ки аз ҳисоби супоридан ё додани молу мулки дар ихтиёри мақомоти маҳаллибуда ба гарав ё идоракунии ин молу мулки ба боварӣ ҳосилшуда ҷамъоварӣ шудаанд.

Бо мақсади баланд бардоштани даромадҳои ғайриандозӣ аз ҳисоби истифодабарии молу мулки маҳаллӣ, ба мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ тавсия дода мешавад, ки феҳристи молу мулки маҳаллӣ ва имконияти истифодаи онҳоро оқилона тартиб дода, инчунин, бо дарназардошти баланд бардоштани самаранокии молу мулки маҳаллиашон чораҳои судманд андеша намоянд.

Масалан, меъёри пардохти иҷоравӣ барои истифодаи молу мулки маҳаллӣ метавонад бо назардошти ҷойгиршавии молу мулк, дастрас будани нақлиёт ва дигар хусусиятҳое, ки ҷолиб будани молу мулки маҳаллӣ ва самаранок истифода бурдани онро зиёд мегардонад, муқаррар карда шавад.

Ба андешаи мо, идораи сифатии молу мулки маҳаллӣ ва назорати доимӣ оиди самаранок истифода намудани онҳо ба мақомотҳои худидоракунии маҳаллӣ имкон медиҳад, ки базаи молиявии буҷети онҳо боз ҳам мустаҳкамтар гардад.

Дар қисми даромади буҷетҳои маҳаллӣ даромад аз хизматрасонии пулакие, ки аз ҷониби муассисаҳои буҷетии дар зери салоҳияти мақомоти худидоракунии маҳаллии мазкур қарор доранд, муҳим аст. Асосан, ин намуди даромад аз ҳисоби хизматрасониҳои пулакӣ ба аҳолӣ тавассути муассисаҳои буҷетӣ ба монанди маориф, фарҳанг, тандурустӣ ва ғайра ба даст оварда мешавад. Дар навбати худ, онҳо ҳамчун сарчашмаи асосии маблағгузорӣ барои худи муассисаҳои буҷетӣ ба ҳисоб мераванд. Ин навъи даромад ба ғайр аз таъмин намудани буҷети маҳаллӣ бо даромадҳои худӣ, боз якчанд бартарии дигареро соҳиб аст, ки инҳоро дар бар мегирад:

Якум, он ба зиёд намудани самаранокии фаъолияти дохилӣ ва ҳавасмандсозӣ ба кори ҳаррӯзаи ташкилот оварда мерасонад.

Дуюм, он ба ташкил кардани маблағҳои иловагӣ оварда мерасонад ва ин комёбӣ ба муассисаҳои буҷетӣ имкон медиҳад, ки дар ҳолати касри буҷетӣ фаъолияташро то ҳадди имкон давом диҳанд.

Воридоти маблағ аз дигар манбаъҳо, аз ҷумла ҷаримаҳо, пения ва фоизҳо барои риоя накардани уҳдадориҳои шартномавӣ, барқарор намудани зарари дар натиҷаи вайрон кардани интизоми молиявӣ ба буҷетҳои маҳаллӣ расонидашуда низ, яке аз сарачашмаҳои даромадҳои ғайриандозӣ буда, аз як тараф, имкон медиҳад, ки маблағҳои пулӣ ба буҷети маҳаллӣ ворид шаванд, аз тарафи дигар, ҳамчун як механизме барои роҳ надодани қонуншиканӣ аз тарафи шахсони воқеию ҳуқуқӣ дар соҳаи андоз ва андозбандӣ, инчунин, дигар соҳаҳо истифода бурда мешаванд.

Грантҳо, дигар пардохтҳои беподош аз шахсони воқеӣ, ҳуқуқӣ ва ташкилотҳои байналмилалӣ дар гурӯҳбандии қисми даромади буҷети маҳаллӣ ба гурӯҳи даромадҳо аз манбаъҳои ғайрибуҷетӣ дохил шуда, буҷети маҳаллиро аз маблағҳои пулӣ таъмин менамоянд.

Дар шароити имрӯза грант яке аз сарчашмаҳои маъмулии захираҳои иловагӣ барои буҷети давлатӣ, алалхусус барои буҷети маҳаллӣ, ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ ва лоиҳаҳои иҷтимоӣ мебошад. Имрӯз фондҳои хайриявие

мавҷуданд, ки дар шакли грант, хусусан ба давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ суст инкишофёфта кумак мерасонанд. Экосистем Фонд Данон, Фонди Евразия ва дигар фондҳо аз ҷумлаи онҳо мебошанд.

Пардохтҳои беподош аз шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ барои ҳал намудани масъалаҳои мушаххаси аҳаммияти маҳаллидошта равона карда мешаванд. Андозаи пардохтҳои беподош аз тарафи шахсони воқеӣ дар овоздиҳии умумии онҳо муайян карда шуда, сарфи онҳо бояд ба он масъалаҳое равона карда шаванд, ки ин масъалаҳо аҳаммияти маҳаллӣ дошта бошанд ва манфиати тамоми аҳолии ноҳия, шаҳр ва вилоятро дар бар гиранд. Масалан, фароҳам овардани шароит барои истироҳати оммавии сокинони маҳалҳои аҳолинишин, ташкили ҷойҳои фароғати оммавии аҳолӣ, ҷамъ ва бор кардани партовҳои хоҷагии хонаводагиҳо ва нигоҳдории ҷойҳои дафн аз ҷумлаи онҳо мебошанд.

Ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ–иқтисодӣ, фарҳангӣ, ободу кабудизоркунии маҳалҳою минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин, амалӣ гаштани барномаҳои мақсадноки мақомотҳои маҳаллии давлатӣ ва ғайра бевосита вобаста аз иҷроиши қисми даромади буҷети мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ мебошад.

Бо дарназардошти тағйирёбии низоми иқтисодӣ ва идоракунии давлатӣ дар солҳои охир ба мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ вазифаҳое гузошта шудааст, ки зарурати бо манбаъҳои молиявӣ таъмин намудани онҳо ба миён омадааст. Захираҳои молиявӣ дар ҳама давру замон барои пешравии сиёсати иҷтимоӣ дар маҳал, рушди иқтисодиёт, беҳтар гардонидани шароити некуаҳволии шаҳрвандон заминаи асосӣ ба ҳисоб меравад.

Бо мақсади таъмини рушди устувори минтақаҳои маъмурию марзӣ, баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии шаҳрвандон, танзими хизматрасониҳои давлатӣ ва босифат иҷро намудани вазифа ва уҳдадориҳои мақомотҳои идоракунии маҳаллии давлатӣ, дар доираи низоми буҷетии мамлакат хароҷоти муайян ба онҳо вобаста карда шудаанд. Бештари ин хароҷот хусусияти иҷтимоӣ ва ҷорӣ дошта, бо назардошти он ки мақомотҳои маҳаллӣ бо аҳолӣ бевосита хизматрасониҳои давлатиро амалӣ менамоянд, пешбинӣ мегардад.

Хароҷоти соҳаҳои зерин аз ҳисоби буҷетҳои маҳаллӣ маблағгузорӣ карда мешавад:

- таъмини фаъолияти мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ;
- ташаккули моликияти коммуналӣ дар маҳал ва идоракунии он;
- ташкил, таъмини фаъолият ва инкишофи муассисаҳои маориф, тандурустӣ, фарҳанг, варзиш ва тарбияи ҷисмонӣ, матбуоти даврӣ ва нашрияҳо, дигар муассисаҳое, ки ба моликияти коммуналӣ мансубанд ё дар ихтиёри мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ мебошанд;
- инкишофи хоҷагии манзилию-коммуналӣ;
- сохтмон ва нигоҳдории роҳҳо, ки аҳаммияти маҳаллӣ доранд;

- ободонӣ ва кабудизоркунӣ дар маҳал;
- ташкили хизматрасониҳои нақлиётӣ ба аҳолӣ ва муассисаҳое, ки ба моликияти коммуналлӣ мансубанд ё дар ихтиёри мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ мебошанд;
- ҳифзи табиат дар маҳал;
- амалигардонии барномаҳои мақсадноки мақомоти маҳалли ҳокимияти давлатӣ;
- хароҷоти ғайра, ки ба буҷетҳои маҳаллӣ вобаста карда шудаанд.

Инчунин, тибқи тартиби муқарраршуда хароҷоте ҳаст, ки аз ҳисоби буҷети ҷумҳуриявӣ ва буҷетҳои маҳаллӣ якҷоя маблағгузорӣ карда мешавад. Ба онҳо дохил мешаванд:

- дастгирии давлатии соҳаҳои саноат, сохтмон, кишоварзӣ, энергетика, нақлиёт, алоқа ва хоҷагии роҳ;
- таъмини фаъолияти ҳифзи ҳуқуқ;
- таъмини бехатарии зидди сӯхтор;
- таъмини фаъолияти илмию таҳқиқотӣ, таҷрибавию конструкторӣ, лоиҳакашию таҳқиқотӣ, ки пешрафти илму техникаро таъмин менамоянд;
- таъмини ҳифзи иҷтимоии аҳолӣ, маориф, тандурустӣ, фарҳанг ва варзиш;
- таъмини ҳифзи табиат, ҳифз ва таҷдиди сарватҳои табиӣ, фаъолияти обу ҳавошиносӣ;
- таъмини пешгирӣ ва бартараф кардани оқибатҳои вазъияти фавқулода ва офатҳои табиӣ;
- рушди инфрасохтори бозор;
- таъмини фаъолияти воситаҳои ахбори омма;
- кумаки молиявӣ ба дигар буҷетҳо;
- хароҷоти дигар, ки дар ихтиёри якҷояи мақомоти ҳокимият, идоракунии давлатӣ, мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот мебошад.

Даромад ва хароҷоти буҷетҳои маҳаллӣ мувофиқи гурӯҳбандии даромад ва хароҷоти буҷети давлатӣ таснифот мегарданд.

Ҳамин тавр, нақшаи буҷети маҳалли «Мақомотҳои минтақаҳо ва маҳалҳо» дар тақсим ва азнавтақсимкунии даромади миллӣ дар тақсими минтақаҳо дар байни соҳаҳои истеҳсолӣ ва ғайриистеҳсолӣ, байни бахшҳои гуногуни иқтисодӣ танҳо бо ёрии буҷети маҳаллӣ, тақсими минтақа, азнавтақсимкунии даромади миллӣ дар миқёси вилоят, шаҳрҳо, ноҳияҳо ва ғайра амалӣ мегардад. Аз буҷети маҳаллӣ қисми асосии хароҷоти чорабиниҳои иҷтимоӣ-маданӣ молия кунонида мешавад. Барои ин мақсад як қисми маблағҳо ҷамъ гардонида мешавад, ки он дар соҳаи истеҳсол ва сохтори тиҷоратӣ ба вуҷуд омадааст. Бо ёрии буҷетҳои маҳаллӣ ҳамаи андозҳо ва даромадҳо ва андозҳо аз шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ ҷамъ карда мешавад ва онҳоро барои молиякунонии хароҷоти мақомотҳои маҳал истифода мебаранд.

Ташаккули қисми даромади буҷетҳои маҳаллӣ дар асоси санадҳои меъёрию ҳуқуқии амалкунанда, аз ҷумла «Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ», «Дар бораи молияи давлатӣ», «Дар бораи дигар пардохтҳои ҳатмӣ» ва «Кодекси андоз»-и мамлакат ба роҳ монда мешавад.

Маҷлиси вакилони халқи вилоят, шаҳр ва ноҳияҳо дар доираи салоҳиятҳои худ андозҳои маҳаллиро - (а) андозҳо аз молу мулки ғайриманқул: андоз аз амвол ва андози замин; б) андоз аз воситаи нақлиёт муқаррар ва ба баъзе категорияҳои андозсупорандагон имтиёзҳо пешбинӣ менамоянд.

Аз ҷадвали 2 мушоҳида карда мешавад, ки иҷроиши маҷмуи даромадҳои вобасташудаи ВМКБ дар солҳои 2019–2021 нисбати нақшаи аниқшудаи сол барзиёд иҷро гардидааст.

Чӣ тавре ки аз ҷадвали боло мушоҳида карда мешавад, иҷроиши воқеии маҷмуи сарчашмаҳои худии буҷети ВМКБ дар соли 2019 нисбат ба нақшаи сол бо 121% иҷро шудааст, ки он аз ҳисоби андозҳо аз молу мулки ғайриманқул 110%, андоз аз воситаҳои нақлиёт 104% ва воридоти ғайриандозӣ 171% иҷро шудааст.

Ҷадвали 2. - Динамикаи иҷроиши даромадҳои вобасташудаи буҷети ВМКБ дар солҳои 2019-2021 (ба ҳис. млн сомонӣ)

Номгӯи даромадҳои вобасташуда	Нақшаи аниқшудаи сол			Иҷроиши воқеӣ			%-и иҷроиш		
	2019	2020	2021	2019	2020	2021	2019	2020	2021
Андозҳо аз молу мулки ғайриманқул	1082700	1232000	1319181	1195024	1296753	1472044	110	105	112
- *андоз барои объектҳои ғайриманқул*	855333	1032190	1112767	944069	998453	1224017	110	97	110
- *андози замин*	227367	199810	206414	250955	298300	248027	110	149	120
Андоз аз воситаҳои нақлиёт	1665000	1642000	1890500	1736705	1656080	1927628	104	101	102
Воридоти ғайриандозӣ	769000	1156700	1082410	1314508	1611150	2431203	171	139	225
Ҳамагӣ	**3516700**	**4030700**	**4292091**	**4246237**	**4563983**	**5830875**	**121**	**113**	**136**

Сарчашма: муаллиф дар асоси ҳисоботи Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиб додааст.

Иҷроиши буҷети маҳаллии ВМКБ дар соли 2020 нисбати нақшаи сол ба 113% баробар аст, ки он аз ҳисоби барзиёд иҷрошавии андозҳо аз молу мулки ғайриманқул 105%, андоз аз воситаҳои нақлиёт 101% ва воридоти ғайриандозӣ 139% ба вуҷуд омадааст.

Дар соли 2021 иҷроиши маҷмуи даромадҳои худии буҷети ин минтақа нисбат ба нақшаи сол бо 136% иҷро шудааст. Ин барзиёд иҷрошавӣ аз ҳисоби андозҳо аз молу мулки ғайриманқул 112%, андоз аз воситаҳои нақлиёт 102% ва воридоти ғайриандозӣ 225% мебошад.

Таҳлили ҳолати воқеии андозҳои вобасташудаи (худӣ) ВМКБ дар солҳои 2019-2021 аз он шаҳодат медиҳад, ки воридшавии андозҳои маҳаллӣ дар ин давраҳо тамоюли афзоишро доранд (ниг. ба ҷадвали 3).

Масалан, дар соли 2019 аз ҳама гуна даромадҳои худии ВМКБ нисбат ба соли 2021 ба маблағи 317,8 ҳазор сомонӣ ё 7% даромад зиёд ворид шудааст. Воридшавии мусбӣ аз ҳисоби андоз барои объектҳои ғайриманқул ба маблағи 54 384 сомонӣ, андози замин ба маблағи 47 345 сомонӣ ва воридоти ғайриандозӣ ба маблағи 296 642 сомонӣ мебошад.

Ҷадвали 3. - Динамикаи афзоиши даромадҳои вобасташудаи буҷети ВМКБ дар солҳои 2019-2021 (ба ҳис. млн сомонӣ)

Номгӯи даромадҳои худӣ	Солҳо			Сурати афзоиш (%)	
	2019	**2020**	**2021**	**2020/ 2019**	**2021/ 2020**
Андозҳо аз молу мулки ғайриманқул	1195024	1296753	1472044	109	114
- андоз барои объектҳои ғайриманқул	944069	998453	1224017	106	123
- андози замин	250955	298300	248027	119	83
Андоз аз воситаҳои нақлиёт	1736705	1656080	1927628	95	116
Воридоти ғайриандозӣ	1314508	1611150	2431203	123	151
Ҳамагӣ	**4246237**	**4563983**	**5830875**	**107**	**128**

***Сарчашма**: муаллиф дар асоси ҳисоботи Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиб додааст.*

Сарфи назар аз он ки дар соли 2021 ба буҷети вилоят муқоиса бо соли 2019 маблағи барзиёд ворид шудааст, аммо дар ин сол андоз аз воситаҳои нақлиёт нисбат ба соли пешин тамоюли манфӣ ба маблағи 80 625 сомонӣ дорад.

Тамоюли зиёдшавии даромадҳои худии буҷети ВМКБ дар соли 2019 нисбат ба соли 2021 ба маблағи 1266,8 ҳазор сомонӣ ё худ 28% баробар аст. Ин зиёдшавӣ аз ҳисоби андоз барои объектҳои ғайриманқул ба маблағи 225 564 сомонӣ, андоз аз воситаҳои нақлиёт ба маблағи 271 548 сомонӣ ва воридоти ғайриандозӣ ба маблағи 820 053 сомонӣ мебошад. Аммо дар ин сол андози замин нисбат ба соли пешин ба маблағи 50 273 сомонӣ тамоюли манфӣ дорад.

Агар дар таркиби даромадҳои вобасташуда (худӣ)-и вилоят ҳиссаи ҳар якашонро таҳлил намоем, он гоҳ чунин ҳолат ба назар мерасад (ниг. ба ҷадвали 4).

Аз ҷадвали боло бармеояд, ки дар соли 2019 дар таркиби даромадҳои вобасташудаи вилоят ҳиссаи андозҳо аз молу мулки ғайриманқул ба 28%, андоз аз воситаҳои нақлиёт ба 41% ва ҳиссаи воридоти ғайриандозӣ ба 31% баробар аст.

Ҷадвали 4. - Вазни хоси даромадҳои вобасташудаи буҷети ВМКБ дар солҳои 2019-2021 (ба ҳисоби млн сомонӣ)

Номгӯи даромадҳои худӣ	Солҳо			Вазни хоси даромадҳои вобасташуда (%)		
	2019	**2020**	**2021**	**2019**	**2020**	**2021**

Андозҳо аз молу мулки ғайриманқул	1195024	1296753	1472044	28	28	25
- андоз барои объектҳои ғайриманқул	944069	998453	1224017	22	22	21
- андози замин	250955	298300	248027	6	7	4
Андоз аз воситаҳои нақлиёт	1736705	1656080	1927628	41	36	33
Воридоти ғайриандозӣ	1314508	1611150	2431203	31	35	42
Ҳамагӣ	**4246237**	**4563983**	**5830875**	**100**	**100**	**100**

***Сарчашма**: муаллиф дар асоси ҳисоботи Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиб додааст.*

Дар соли 2019 низ вазни хоси андозҳо аз молу мулки ғайриманқул дар таркиби даромадҳои вобасташуда ба 28% баробар буда, ҳиссаи андоз аз воситаҳои нақлиёт дар ин сол ба 36% ва ҳиссаи воридоти ғайриандозӣ ба 35% баробар аст.

Дар соли 2021 бошад, вазни хоси андозҳо аз молу мулки ғайриманқул 25%, ҳиссаи андоз аз воситаҳои нақлиёт 33% ва ҳиссаи воридоти ғайриандозӣ 42%-и таркиби даромадҳои вобасташударо ташкил медиҳанд.

Аз таҳлилҳои боло мушоҳида карда мешавад, ки дар таркиби даромадҳои худии буҷети ВМКБ ҳиссаи воридоти ғайриандозӣ ва андоз аз воситаҳои нақлиёт нисбат ба дигар сарчашмаҳо зиёдтар мебошанд. Афзоиши даромадҳои худӣ асосан ба андозҳои дохилӣ аз молу хизматҳо ба монанди: пардохти патент, андоз аз соҳибони воситаҳои нақлиёт, бонусҳо, роялтӣ, боҷи давлатӣ марбут мебошанд. Илова бар ин, таҳлили даромадҳои худии буҷети ВМКБ нишон дод, ки дар таркиби он ҳиссаи андоз аз замин қариб ночиз мебошад. Аз ин рӯ, барои боз ҳам зиёдтар иҷро намудани қисми даромади буҷети ин минтақа ва дарёфти сарчашмаҳои нави андозбандӣ ба кормандони мақомоти андоз зарур аст, ки пайваста корҳои фаҳмондадиҳӣ байни аҳолӣ ва андозсупорандагон гузаронида шавад.

Бо ин восита кормандони кирояро пурра ба қайд гирифта, соҳибкорони инфиродӣ бо патент ва шаҳодатнома таъмин карда шаванд. Дар якҷоягӣ бо дигар мақомотҳо инвентаризатсияи молу мулки ғайриманқул ва воситаҳои нақлиёти шахсони воқеӣ дар сатҳи зарурӣ ба роҳ монда шавад.

Адабиёт

1. Иброхимов, И.Р. Денежно – кредитный механизм макроэкономического регулирования открытой экономики Таджикистана / И.Р. Иброхимов // Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. – Душанбе: Сино, 2010. – №8 (64). – С.97-102.

2. Комилов, С.Дж. Теоретические подходы к определению сущности инвестиций и инвестиционного потенциала региона / С.Дж. Комилов, Ф.М. Гафоров // Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. – Душанбе, 2014. – № 2/1(127). – С.10- 17.

3. Курбонов, А.К. Регулирование иннвестиционных механизмов в условиях рыночных отношений / А.К. Курбонов // Таджикистан и современный мир. Вестник ЦСИ при Президенте Республики Таджикистан. - Душанбе, ТНУ, 2015. - №4 (47). - С.82-95.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2011, №6, мод. 436; с. 2013, №3, мод. 189, №11, мод. 784; с. 2016, №5, мод. 367) (Қонуни ҶТ аз 19.03.2013, №746, аз 12.11.2013, №1027, аз 14.05.2016, №1316, аз 17.05.2018, №1535).
5. Лексин, В.Н. Государство и регионы. Теория и практика государственного регулирования территориального развития / В.Н. Лексин, А.Н. Швецов. – М.: «Эдиториал», 2012. – 70 с.
6. Мамадризоева, Н.М. Теория и практика межбюджетных отношений в Таджикистане / Н.М. Мамадризоева // Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. – 2014. – №2/6 (144). – С.108 - 110.
7. Низомова, Т.Д. Совершенствование механизма финансирования промышленных предприятий: отраслевой и региональный аспекты / Т.Д. Низомова // Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. – Душанбе, 2014. – №2/1 (127). – С.77 – 82.
8. Солеҳзода, А.А. Таҳлили идоракунии муносибатҳои байни буҷетӣ ва такмили онҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / А.А. Солеҳзода, Д.А. Амонова // Идоракунии давлатӣ. – 2021. – № 4-2(54). – С. 66-74.
9. Сафаров, И. Н. Теоретические основы межбюджетных отношений Республики Таджикистан / И. Н. Сафаров // Финансово-экономический вестник. – 2021. – № 1(25). – С. 112-117.
10. Хасанов, А.Р. Оценка доходов государственного бюджета Республики Таджикистан и межбюджетные трансферты / А.Р. Хасанов // Вестник Технологического университета Таджикистана. – 2017. – № 1(28). – С. 111-117.
11. Ҳасанов, Ф.А. Ҳолати муосири муносибатҳои байнибуҷетии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва самтҳои асосии такмили онҳо / Ф.А. Ҳасанов // Вестник ПИТТУ имени академика М.С. Осими. – 2021. – № 3(20). – С. 111-123.

УДК: 332.146.2

КРОСС-МОДЕЛИРОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Белошицкий Даниил Сергеевич *– аспирант Омской гуманитарной академии. Адрес: Российская Федерация, Омская область, г. Омск, 4-я Челюскинцева, 2а. Тел.: +7-923-763-11-05. E-mail: 89237631105@yandex.ru.*

В статье рассматривается применение искусственного интеллекта в обеспечении экономической безопасности региона. Доказано, что перспективы развития связаны с необходимостью обработки больших массивов взаимосвязанной между собой информации, и её влияния на экономические процессы, происходящие в государстве. Также в статье особое внимание уделяется причинно-следственным связям, которые анализирует программа при построении модели уровня экономической безопасности. Результаты данного исследования, как ожидается, дадут ценную информацию для совершенствования системы экономической безопасности, и поспособствуют разработке единой цифровой платформы, которая будет аккумулировать всю необходимую информацию по каждому стратегическому направлению.

Ключевые слова: *экономическая безопасность, байесовские сети, математическое моделирование, искусственный интеллект, когнитивное моделирование, детерминанты, сравнительный анализ, социологическое исследование, метод экспертных оценок, интеграционные процессы, цифровизация экономики, технологическая трансформация, итеративный подход, причинно-следственная модель.*

МОДЕЛСОЗИИ БАЙНИСОҲАВИИ АМНИЯТИ ИҚТИСОДӢ

Белошицкий Даниил Сергеевич *- аспиранти Академияи гуманитарии Омск. Суроға: Федератсияи Россия, вилояти Омск, шаҳри Омск, 4-ум Челюскинцев 2а. Тел: +7-923-763-11-05. E-mail: 89237631105@yandex.ru.*

Дар мақола истифодаи зеҳни сунъӣ дар таъмини амнияти иқтисодии минтақа баррасӣ карда мешавад. Исбот шудааст, ки дурнамои рушд бо зарурати коркарди миқдори зиёди иттилооти ба ҳам алоқаманд ва таъсири он ба равандҳои иқтисодии дар давлат рухдода алоқаманд аст. Инчунин, дар мақола ба робитаҳои сабабию таъсирӣ, ки барнома ҳангоми сохтани модели сатҳи амнияти иқтисодӣ таҳлил мекунад, диққати махсус дода мешавад. Интизор меравад, ки натиҷаҳои ин таҳқиқот барои такмили низоми амнияти иқтисодӣ маълумоти арзишманд медиҳанд ва платформаи ягонаи рақамиро таҳия ва тамоми маълумоти заруриро дар ҳар як самти стратегӣ ҷамъ кунад.

Калидвожаҳо: *амнияти иқтисодӣ, шабакаҳои байес, моделсозии математикӣ, зеҳни сунъӣ, моделсозии маърифатӣ, муайянкунандаҳо, таҳлили муқоисавӣ, тадқиқоти сотсиологӣ, усули арзёбии коршиносон, равандҳои ҳамгироӣ, рақамикунонии иқтисодиёт, шаклдигаркунии технологӣ, равиши итеративӣ, модели сабабию оқибатӣ.*

CROSS MODELING OF ECONOMIC SECURITY

Beloshitsky Daniil Sergeevich *– post-graduate student of the Omsk Humanitarian Academy. Address: Russian Federation, Omsk region, Omsk, 4th Chelyuskintsev 2a. Tel: +7-923-763-11-05. E-mail: 89237631105@yandex.ru.*

The article discusses the use of artificial intelligence in ensuring the economic security of the region. It is proved that the development prospects are associated with the need to process large arrays of interconnected information, and its impact on the economic processes taking place in the state. Also in the article, special attention is paid to cause-and-effect relationships that the program analyzes when building a model of the level of economic security. The results of this study are expected to provide valuable information for improving the system of economic security, and contribute to the development of a single digital platform that will accumulate all the necessary information for each strategic direction.

Keywords*: economic security, Bayesian networks, mathematical modeling, artificial intelligence, cognitive modeling, determinants, comparative analysis, sociological research, method of expert assessments, integration processes, digitalization of the economy, technological transformation, iterative approach, cause-and-effect model.*

При когнитивном моделировании в анализе экономической безопасности региона возникает сложность с нахождением наиболее существенных показателей, способных влиять на экономическое состояние региона.

Экономическая безопасность государства и его регионов определяется многими экономическими показателями. Проведенные исследования показывают, что при разных факторах политической обстановки, экономического положения субъекта, географического расположения и т.д., показатели также будут менять свое значение в системе обеспечения экономической безопасности.

Разнообразие показателей и факторов способных оказать на них влияние существенно усложняет анализ и выявление реальных детерминантов.

Для определения достоверных результатов необходимо опираться на фактическую информацию и использовать когнитивный анализ и

моделирование, которые описывают определённую зону комплексом показателей на основе корреляции признаков.

Когнитивное моделирование позволяет не только определить достоверность межзонных различий и расстояние между ними, но и показывает те показатели, которые обуславливают межзонные различия.

На основании результатов исследований, проведенных методом сравнительного анализа, была выявлена группа экономических показателей, наиболее часто встречающаяся в методиках определения уровня экономической безопасности разных стран [8, с. 7-16].

На основании полученных результатов было проведено социологическое исследование с применением метода экспертных оценок, в результате которого были обнаружены и отражены наиболее, оказывающие наибольшее влияние на экономическую безопасность.

Хотя опрос экспертов может максимизировать шансы на изучение причинно-следственной структуры, он полностью зависит от знаний экспертов, которые могут быть ограничены их жизненным опытом. Поэтому в процессе анкетирования, объем выборки, которого составил порядка 90 респондентов, был определен состав из разных слоев населения (ученое сообщество, государственные служащие разных эшелонов власти, работники финансовой сферы и т.д.) и проживающие в разных географических зонах., которые определили базисные факторы, влияющие на уровень экономической безопасности.

С увеличением скорости интеграционных процессов, происходящих в экономике и ее цифровизации становиться все труднее обеспечивать экономическую безопасность страны и ее регионов в отдельности. С каждым годом спектр направлений не только увеличивается, но и совершает внутреннею технологическую трансформацию делая не эффективные действующие системы контроля и безопасности [9].

Внедрение новых технологий в экономическом и финансовом секторе государства оказывает значительное влияние на всю экономическую систему страны. С одной стороны, совершенствование и внедрение новых технологий позволяют повысить эффективность работы, расширение доступа к финансовым инструментам, снижение эксплуатационных затрат, что позволяет сократить издержки производства. С другой стороны - влияние всех нововведений меняет традиционную модель экономической системы, что при отсутствии подготовленных квалифицированных кадров может поставить под угрозу безопасность всей экономической системы [1].

Система экономической безопасности, как государства, так и отдельного региона должна быть мобильной и интегрируемой, затрагивая все отрасли жизнедеятельности общества.

Байесовская сеть — это новый алгоритм искусственного интеллекта, позволяющий построить пространственные модели с гибкой спецификацией, которые накладывают структуру и ослабляют ограничения там, где это необходимо [2].

Стоит учитывать, что в случаях, когда отсутствует возможность отражения достоверных данных, а переменные взаимосвязаны, применение байесовских сетей не позволит смоделировать полной и качественной картины возможных рисков, оказывающих влияние на экономическую безопасность региона.

При составлении байесовской сети оценки экономической безопасности особое внимание следует уделять качественной оценке риска, которая в основном основана на экспертных знаниях.

Сам по себе риск является следствием взаимодействия между факторами риска и объектами, несущими риск в многомерной и многоуровневой системе, что в свою очередь представляет важнейшую область исследования [3].

Система экономической безопасности по своей сути является пространственной системой, в частности ее формирование происходит множеством взаимосвязанных элементов, которые иерархически организованы в сложные интегрированные структуры.

Индикаторы экономической безопасности, формирующие систему, которая позволяет совершить анализ и сделать вывод, имеют пороговые значения, превышение предельных значений которых говорит о начале разрушительных действий в экономике.

На сегодняшний день основными критерием определения экономической безопасности является валовый внутренний продукт, уровень безработицы, дефицит бюджета и т.д., принятые в качестве действенной меры развития страны. Многие годы идут дебаты, как на международном, так и региональном уровне о критике применения такого подхода, так как благосостояние граждан нельзя определить, рассматривая только экономическое производство [4].

Большинство, если не все, экспериментальные данные имеют очень ограниченный временной шаг из-за различных экспериментальных ограничений. Следовательно, одной из ключевых величин для проверки надежности подхода является длина данных (размер выборки).

Тем не менее, применение таких унифицированных показателей позволяет применить алгоритм искусственного интеллекта, который изначально применялся в оценке риска.

Построение системы, алгоритма искусственного интеллекта, возможно с применением байесовской сети надежности. Байесовская сеть позволяет не только описать причинно-следственные связи между показателями, но и вероятностный метод рассуждений неопределённости [5].

Для построения байесовской сети оценки экономической безопасности, на примере Омской области, применялась программа Netica с применением основных показателей, которые являются универсальными и применяются во всех методиках определения экономической безопасности. Проблема применения иных показателей заключается в отсутствии статистических, официальных данных для регионов и малых городов. На основании этого были выбраны показатели, которые можно распространить на отдельно взятый регион.

Для построения байесовской сети в программном комплексе Netica каждому показателю было присвоено сокращенное наименование.

- Индекс физического объема валового регионального продукта (B)
- Затраты на исследования и разработки, % к ВРП (C)
- ВРП на душу населения (D)
- ВРП в общем объеме к ВВП % (E)
- Разрыв доходов населения (дифференциация в доходах) (F)
- Уровень безработицы % (G)
- Уровень инфляции за год % (H)
- Доля импорта во внутреннем потреблении (J)
- Уровень дефицита бюджета (L)
- Уровень преступности (в том числе среди иностранцев) (N)
- Сокращение численности населения (отток в другие регионы, страны) (R)

Использование байесовской сети позволяет полностью учитывать сходство состояния и вариации, поэтому можно более точно измерить корреляцию нескольких последовательностей, обеспечив эффективное сочетание качественного анализа и количественных расчетов. В соответствии с этим, веса, вычисленные с использованием данного метода, могут лучше измерять взаимозависимость между узлами и улучшить предположение об условной независимости.

Классическая формула Байеса выглядит следующим образом:

$$P_A(H_i) = \frac{P(H_i) * P_{Hi}(A)}{\sum_{i=1}^{n} P(H_i) * P_{Hi}(A)}, \qquad (1)$$

где P (Hi) – вероятности до опытных гипотез;

PHi (A) – условные вероятности при выборе i-й гипотезы возникновения события A;

PA (Hi) – условная вероятность i-й гипотезы

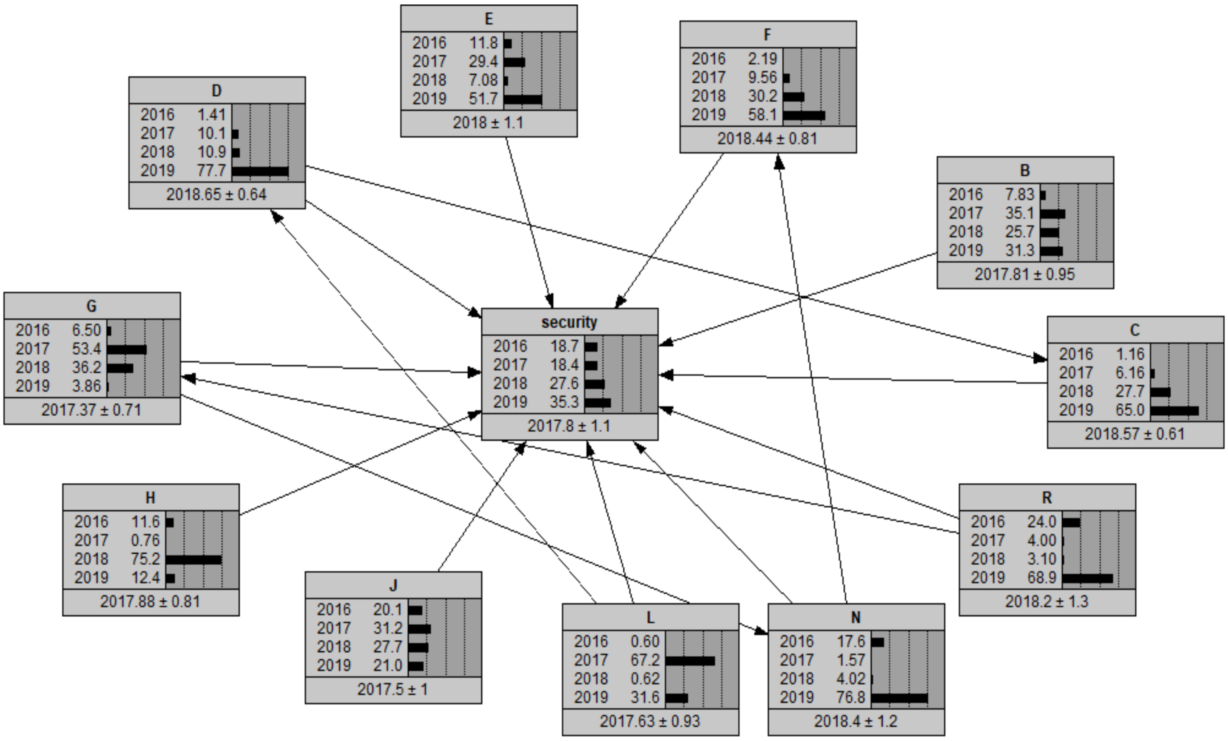

Рисунок 1. - Байесовская сеть уровня экономической безопасности Омской области

Рисунок составлен автором

Сопоставляя показатели, и, анализируя их влияние друг на друга, проводя интеллектуальный анализ, байесовская сеть стремится моделировать причинно-следственные связи, координируясь с оценкой риска.

Благодаря наглядной графической модели, полученной с применением байесовской сети, видно, какой показатель отвечает или не отвечает требованиям, которые формируют единую картину обеспечения экономической безопасности.

Корректируя отдельные показатели, можно спрогнозировать, на какой фактор руководству региона необходимо обратить внимание для достижения экономической стабильности в регионе.

На основании данных, полученных с использованием байесовской сети, видно, что уровень экономической безопасности с каждым годом повышается, но необходимо обратить внимание на отдельные показатели, которые в разные годы показывают не стабильную динамику.

Например, когда растет показатель сокращения численности населения (отток в другие регионы, страны) (R), то уменьшается уровень безработицы % (G), из этого можно сделать вывод, что в регионе наблюдается нехватка рабочих мест, приводящая к такому дисбалансу, и заставляющая население переезжать в другие регионы для поиска работы.

Это означает, что политика, основанная на изменении одного детерминанта (борьба с безработицей и значительное ее сокращение), может иметь неожиданные последствия из-за воздействия на другие факторы. В данном случае байесовская сеть дает графическое представление вероятностных зависимостей в системе [6].

Основная проблема использования таких интеллектуальных систем заключается в отсутствии компетенции специалиста при выборе качественной информации и полного понимания прямой и полной зависимости между случайными величинами [7].

Когда данные разумно соответствуют исходной модели, причинно-следственная связь работает лучше. Это связано с тем, что подход причинности более чувствителен к небольшому значению взаимодействий. Когда длина данных невелика, байесовский подход может соответствовать данным гораздо надежнее.

Применение когнитивного моделирования при государственном управлении позволило бы вести финансовую политику более рационально с заделом на долгосрочную перспективу. Использую подобную модель в масштабах государства, имея первоисточники информации (статистика, отчеты спецслужб) позволило не только расширить применяемые индикаторы в построении модели, но и создать более совершенную с разбивкой по регионам, крупным городам и районным центрам, каждый из которых имеют свою уникальную специфику.

Эффекты, получаемые от вмешательств, которые мы можем проанализировать в моделях, редко бывают достаточно известными для сравнения и выбора предпочтительных альтернатив в реальной жизни. Хуже того, когда лица, принимающие решения, рисуют желаемое будущее состояние для города или региона с горизонтом в 20 или более лет, а затем пытаются определить решения, которые приведут к этой цели. Для исключения таких фатальных ошибок необходимо построение моделей, на которых возможно моделировать различные сценарии, с изменением целевых индикаторов для существенного изменения экономического статуса отдельного объекта при минимальном воздействии на систему.

Для совершенствования системы экономической безопасности необходимо создание единой цифровой платформы, которая будет аккумулировать всю необходимую информацию по каждому стратегическому направлению, доступ к которой должен находиться у ограниченного круга лиц, отвечающих за национальную безопасность страны.

Полученная модель может лечь в основу итеративного создания надежной причинно-следственной модели экономической безопасности.

Литература:

1. Li, B., Xu, Z. Insights into financial technology (FinTech): a bibliometric and visual study. Financ Innov 7, 69 (2021). [Electronic resource]. – URL: https://doi.org/10.1186/s40854-021-00285-7

2. Kuschnig, N. Bayesian spatial econometrics: a software architecture. J Spat Econometrics 3, 6 (2022). [Electronic resource]. – URL: https://doi.org/10.1007/s43071-022-00023-w

3. Li, M., Hong, M. & Zhang, R. Improved Bayesian Network-Based Risk Model and Its Application in Disaster Risk Assessment. Int J Disaster Risk Sci 9, 237–248 (2018). [Electronic resource]. – URL: https://doi.org/10.1007/s13753-018-0171-z

4. D'Urso, P., Vitale, V. Modeling Local BES Indicators by Copula-Based Bayesian Networks. Soc Indic Res 153, 823–847 (2021). [Electronic resource]. – URL: https://doi.org/10.1007/s11205-020-02530-5

5. Li, M., Hong, M. & Zhang, R. Improved Bayesian Network-Based Risk Model and Its Application in Disaster Risk Assessment. Int J Disaster Risk Sci 9, 237-248 (2018). [Electronic resource]. – URL: https://doi.org/10.1007/s13753-018-0171-z

6. Eyre, R.W., House, T., Xavier Gómez-Olivé, F. et al. Bayesian belief network modelling of household food security in rural South Africa. BMC Public Health 21, 935 (2021). [Electronic resource]. – URL: https://doi.org/10.1186/s12889-021-10938-y

7. A Gentle Introduction to Bayesian Belief Networks. 2019. https://machinelearningmastery.com/introduction-to-bayesian-belief-networks/

8.Beloshitskii Daniil, Patlasov Oleg. NATIONAL AND REGIONAL ECONOMIC SECURITY ASSESSMENT INDICES. The EUrASEANs: journal on global socioeconomic dynamics "Volume 2 (21); March-April, Year 2020 . pp. 7-16

9. Horváth, D., Gazda, V. & Gazda, J. Agent-based modeling of the cooperative spectrum management with insurance in cognitive radio networks. J Wireless Com Network 2013, 261 (2013). [Electronic resource]. – URL: https://doi.org/10.1186/1687-1499-2013-261.

УДК: 336.72+77+330 (045) / (575.3)

ПАСАНДОЗҲОИ АҲОЛӢ ВА НАҚШИ ОНҲО ДАР ТАЪМИНИ СОҲАҲОИ ИҚТИСОДИЁТ БО ЗАХИРАҲОИ ҚАРЗӢ

Авгонов Нуралӣ Айниддинович *- доктори фалсафа (PhD) аз рӯйи ихтисоси молия, муаллими калони кафедраи назарияи иқтисодӣ ва иқтисодиёти рушди Донишгоҳи технологии Тоҷикистон. Суроға: 734061, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Н. Қаробоев 63/3. Тел.: (+992) 934401212. E-mail: avgonov.nurali@mail.ru*

Дар мақолаи мазкур нақши пасандозҳои аҳолӣ дар таъмини соҳаҳои иқтисодиёт бо захираҳои қарзӣ дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳлил ва арзёбӣ қарор гирифтааст. Дар асоси таҳқиқи адабиёти иқтисодии ватанию хориҷӣ муаллиф тавонистааст, ки нақши пасандозҳои аҳолиро дар таъмини соҳаҳои иқтисодиёт бо захираҳои қарзӣ пурра таҳлил намояд.

Нақши пасандозҳои аҳолӣ дар таъмини соҳаҳои иқтисодиёт бо захираҳои қарзӣ баҳодиҳӣ карда шуда, зариби табдилдиҳии пасандозҳои аҳолӣ бо қарз ва ҳаҷми қарзҳои додашудаи ташкилотҳои қарзии молиявии мамлакат аз ҳисоби пасандозҳои аҳолӣ ба соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ дар солҳои 2010-2022 муайян карда шудааст. Дар баробари ин, баъзе нишондиҳандаҳои макроиқтисодии низоми бонкии ҷумҳурӣ ба нишондиҳандаҳои низоми бонкии мамлакатҳои алоҳида таҳлил карда шуда, дар асоси натиҷаҳои бадастомада хулосабарорӣ карда шудааст.

Механизми табдилдиҳии пасандозҳои аҳолӣ бо қарз ва ҳиссаи онҳо дар таркиби қарзҳои ташкилотҳои қарзии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян ва тамоюлҳои рушди он арзёбӣ гардидааст.

Ҳамзамон, аз ҷониби муаллиф модели регрессионии вобастагии афзоиши қарзҳои ташкилотҳои қарзии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз афзоиши пасандозҳои аҳолӣ таҳия ва пешниҳод шудааст. Инчунин, доир ба истифодаи самараноки иқтидори пасандозҳои аҳолӣ ва таъмини рушди устувори табдилдиҳии онҳо ба қарз дар иқтисодиёти миллӣ назари муаллиф баён гардидааст.

Калидвожаҳо: *пасандозҳои аҳолӣ, ҷалби пасандозҳои аҳолӣ, сармоягузорӣ, табдилдиҳии пасандозҳои аҳолӣ ба сармоягузорӣ, бонкҳои тиҷоратӣ, табдилдиҳии пасандозҳои аҳолӣ ба қарзҳои бонкӣ, ММД, қарз, захираҳои қарзӣ, рушди иқтисодӣ, меъёри фоиз, соҳибкорӣ.*

СБЕРЕЖЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ И ИХ РОЛЬ В ОБЕСПЕЧЕНИИ

ОТРАСЛЕЙ ЭКОНОМИКИ КРЕДИТНЫМИ РЕСУРСАМИ

Авгонов Нурали Айниддинович *– доктор философии (PhD) по специальности финансы, старший преподаватель кафедры экономической теории и экономики развития Технологического университета Таджикистана. Адрес: 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Н. Карабаева, 63/3. Тел.: (+992) 93 440 12 12. Email: avgonov.nurali@mail.ru*

В данной статье проанализирована и оценена роль сбережений населения в обеспечении отраслей экономики кредитными ресурсами в Республике Таджикистан. На основе исследования отечественной и зарубежной экономической литературы автору удалось всесторонне проанализировать роль сбережений населения в обеспечении отраслей экономики кредитными ресурсами.

Оценена роль сбережений населения в обеспечении отраслей экономики кредитными ресурсами, определены темпы трансформацияи сбережений населения в кредиты и объемы кредитов, выданных финансово-кредитными организациями страны за счет сбережений населения в отрасли национальной экономики в 2010-2022 годах. При этом некоторые макроэкономические показатели банковской системы республики были проанализированы с показателями банковской системы отдельных стран и на основе полученных результатов сделаны выводы.

Определен механизм трансформации сбережений населения в кредиты и их доля в составе кредитов финансовых кредитных организаций Республики Таджикистан и оценены тенденции его развития.

Одновременно автором разработана и представлена регрессионная модель зависимости роста кредитов финансовых кредитных организаций Республики Таджикистан от роста сбережений населения. Также высказано мнение автора об эффективном использовании сберегательного потенциала населения и обеспечении устойчивого развития их трансформации в кредит в национальной экономике.

Ключевые слова: *сбережения населения, привлечение сбережений населения, инвестиции, трансформация сбережений населения в инвестиции, коммерческие банки, трансформация сбережений населения в банковские кредиты, ВВП, кредит, кредитные ресурсы, экономическое развитие, процентная ставка, предпринимательство.*

SAVINGS OF THE POPULATION AND THEIR ROLE IN PROVIDING SECTORS OF THE ECONOMY WITH CREDIT RESOURCES

Avgonov Nurali Ainiddinovich - *doctor of philosophy (PhD) with a degree in finance, senior lecturer at the department of economic theory and development economics of the Technological university of Tajikistan.* ***Address:*** *734061, Republic of Tajikistan, Dushanbe, N. Karabaev Ave. 63/3. Tel.*: *(+992) 93 440 12 12. Email: avgonov.nurali@mail.ru*

This article analyzes and evaluates the role of the population's savings in providing sectors of the economy with credit resources in the economy of the Republic of Tajikistan. Based on a study of domestic and foreign economic literature, the author was able to comprehensively analyze the role of household savings and the provision of credit resources in sectors of the economy.

The role of the population's savings in providing the sectors of the economy with credit resources was assessed, the rates of transformation of the population's savings into loans and the volume of loans issued by the country's financial and credit organizations at the expense of the population's savings in the sectors of the national economy in 2010-2022 were determined. At the same time, some macroeconomic indicators of the banking system of the republic were analyzed with indicators of the banking system of individual countries and conclusions were drawn based on the results obtained.

The mechanism for the transformation of the population's savings into loans and their share in the composition of loans from financial credit organizations of the Republic of Tajikistan were determined, and the trends in its development were assessed.

At the same time, the author developed and presented a regression model for the dependence of the growth of loans of financial credit organizations of the Republic of Tajikistan on the growth of savings of the population. The author's opinion is also expressed on the effective use of the savings potential of the population and ensuring sustainable development, their transformation into credit in the national economy.

Keywords: *savings of the population, attraction of savings of the population, investments, transformation of the savings of the population into investments, commercial banks, transformation of the savings of the population into bank loans, GDP, credit, credit resources, economic development, interest rate, entrepreneurship.*

Дар шароити иқтисоди бозаргонӣ пасандозҳои аҳолӣ сарчашмаи муҳимми захираҳои пулии низоми бонкӣ буда, дар равандҳои иқтисодӣ мавқеи хоса доранд. Зеро онҳо дар чорчӯбаи манфиатҳои шаҳрвандон, давлат ва ташкилотҳое, ки ба пешниҳоди хизматрасонии молиявӣ машғуланд, ҷойгиранд. Аз як тараф, пасандозҳо нишондиҳандаи муҳимтарини сатҳи зиндагӣ мебошанд, ки мустақиман ба истеъмол, даромад ва хароҷоти аҳолӣ вобаста аст. Аз ҷониби дигар, пасандозҳои аҳолӣ сарчашмаи арзишманди рушди иқтисодӣ, манбаи сармоягузорӣ ва қарздиҳӣ ба иқтисодиёт ба ҳисоб меравад.

Таҷрибаи муосири ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки пасандозҳои аҳолӣ ҳамчун сарчашмаи маблағгузории дохилӣ ва ташаккул ёфтани пойгоҳи қарзии ташкилотҳои қарзии молиявӣ ба ҳисоб рафта, ба рушди низоми бонкӣ ва иқтисодиёти кишвар мусоидат менамояд.

Дар шароити имрӯза низоми бонкии кишвар ду гурӯҳи ташкилотҳои қарзиро дар бар мегирад:

1. Ташкилотҳои қарзӣ;
2. Ташкилотҳои қарзии исломӣ.

Дар навбати худ ташкилотҳои қарзӣ аз бонкҳо ва ташкилотҳои маблағгузории хурд (ташкилотҳои амонатии қарзии хурд, ташкилотҳои қарзии хурд ва фондҳои қарзии хурд) иборат мебошад.

Дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон то 31 декабри соли 2022 низоми бонкии мамлакат аз субъектҳои зерин иборат буд: 64 адад ташкилоти қарзии молиявӣ, аз ҷумла 14 адад бонки анъанавӣ, 1 бонки исломӣ, 1 адад ташкилоти қарзии ғайрибонкӣ, 19 адад ташкилоти амонатии қарзии хурд, 3 адад ташкилоти қарзии хурд ва 26 адад фонди қарзии хурд [5, с. 19]. Дар муқоиса ба кишварҳои аъзои Иттиҳоди иқтисодии Авруосиё шумораи бонкҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон мавқеи пастро ишғол менамояд. Масалан, агар дар соли 2022 дар Тоҷикистон 15 бонк фаъолияти худро ба роҳ монда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2021 дар Армения 17 адад, дар Беларусия 23 адад, дар Қазоқистон 22 адад, дар Қирғизистон 23 адад ва дар Руссия 370 ададро ташкил намуда буд [8, с. 158]. Шумораи сохтори низоми бонкӣ дар соли 2022 65 ададро ташкил намуда, нисбат ба соли 2010 74 адад кам шудааст (ниг. ба ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. - Нишондиҳандаҳои макроиқтисодии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2010-2022

Нишондиҳандаҳо	Солҳо	Тағйирот

	2010	**2015**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2022 нисбат ба 2010 (+/-)**	
Низоми бонкӣ (адад)	139	124	80	76	70	64	65	-74	46,8%
Ташкилотҳои қарзии молиявӣ (адад)	138	123	79	75	69	63	64	-74	46,4%
Бонкҳо (адад)	14	17	17	17	19	14	15	+1	7,1%
Дороиҳои низоми бонкӣ (млн сомонӣ)	6906	18639	21201	21976	26307	22415	30031	+23125	434,9%
Бо фоиз аз ММД	27,95	38,51	30,80	28,41	31,87	22,66	25,72	-2,23	2,23%
Сармояи низоми бонкӣ (млн сомонӣ)	1417	2417	5 913	6226	7176	5076	6299	+4882	444,5%
Бо фоиз аз ММД	5,74	4,99	8,59	8,05	8,69	5,13	5,44	-0,3	0,3%
Қарзҳо, ҳамагӣ (млн сомонӣ)	3529	11229	8677	9703	10883	11970	13578	+10049	384,8%
Бо фоиз аз ММД	14,28	23,20	12,60	12,54	13,18	12,10	11,73	-2,55	2,55%
Пасандозҳои аҳолӣ (млн сомонӣ)	**1467,7**	**5111,6**	**4107,9**	**4239,3**	**5338,2**	**5366,9**	**8081,1**	**+6613,4**	550,6%
Бо фоиз аз ММД	**5,94**	**10,56**	**5,97**	**5,48**	**6,15**	**5,4**	**7,0**	**+1,06**	1,06%

Манбаъ: *Дар асоси маълумотҳои Бюллетени омори бонкӣ - декабри соли 2015 (245). - С. 32, 85, 90, 91., Бюллетени омори бонкӣ - феврали соли 2019 (283). - С. 29, 74, 77, 78. Бюллетени омори бонкӣ - декабри соли 2019 (293). - С. 31, 80, 84, 85., Бюллетени омори бонкӣ - декабри соли 2020 (305). - С. 32, 78, 83, 84., Бюллетени омори бонкӣ - декабри соли 2021 (316). - С. 18, 31, 22, 23., Бюллетени омори бонкӣ - декабри соли 2022 (329). - С. 19, 32, 23, 24. таҳия карда шудааст.*

Тавре аз нишондиҳандаҳои ҷадвали 1 бармеояд, дар 12 соли охир (2010-2022) бо сабаби буҳрони молӣ ва вайрон кардани таносуби принсипҳои бонкҳои тиҷоратӣ ё ба талаботи микропруденсиалии танзимгар оид ба кифоягии сармоя ҷавобгӯ набудан ва ё дар рақобати байнибонкӣ истодагарӣ карда натавонистани баъзе бонкҳои тиҷоратӣ ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шумори ташкилотҳои қарзии молиявӣ коҳиш ёфта, аз 139 адад дар соли 2010 то 65 адад дар соли 2022 кам шудааст. Боиси тазаккур аст, ки дар солҳои охир дар ҷумҳурӣ тамоюли коҳишёбии шумораи ташкилотҳои қарзии молиявӣ ба вуҷуд омадааст. Дар давраи таҳлилшаванда (2010-2022) шумораи онҳо тақрибан 2,5 маротиба кам гардидааст.

Коҳиши якбораи теъдоди муассисаҳои қарзӣ дар кишвар дар шароити ноустувории молиявӣ ба он марбут аст, ки аз нимаи дуюми соли 2015 сар карда, Бонки миллии Тоҷикистон сиёсати гузариш аз миқдор ба сифатро роҳандозӣ карда истодааст. Дар назар буд, ки ташкилотҳои қарзӣ бояд қавитар гарданд, аз ин рӯ, қарор оид ба зиёд кардани сармояи оинномавии ташкилотҳои маблағгузории хурд қабул карда шуд. Бисёре аз онҳо ба ин талабот мувофиқат накарданд ва як қисмашон баста шуданд, қисмати дигар маҷбур шуданд, ки бо дигар ташкилотҳо муттаҳид шаванд ва ҳамаи ин, дар умум, боиси коҳиши шумораи онҳо гардид [13, с. 187].

Бояд қайд намуд, ки новобаста аз таъсири манфии буҳрони молиявӣ ба низоми бонкии кишвар ва камшавии бонкҳои тиҷоратию ташкилотҳои қарзии

ғайрибонкӣ ва коҳишёбии пардохтпазирии баъзе аз бонкҳои тиҷоратӣ ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ, афзоиши дороиҳои низоми бонкӣ мусбат мебошад. Сабаби мусбат будани ин тамоюл, пеш аз ҳама дуруст ва самаранок идора намудани дороиҳо, таъсиси бонкҳои нав ва фаъолияти хуби баъзе аз ташкилотҳои қарзии молиявии кишвар мебошад. Бо вуҷуди дастовардҳои назаррас дар низоми бонкии ҷумҳурӣ мушкилот ҳоло ҳам ба назар мерасад ва идома додани ислоҳот дар ин самт зарур дониста мешавад.

Ҳамин тариқ, дар соли 2022 пасандозҳои аҳолӣ 7 фоизи ММД ва қарзҳо 11,73 фоизи ММД-ро ташкил намудаанд. Чӣ тавре ки олимон ҳисоб намудаанд, аз дараҷаи рушди бозори сармоя метавон ҳаҷми дороиҳои бонкӣ ва қарздиҳӣ ба бахши воқеии иқтисодиётро муайян кард. Дар соли 2022 нишондиҳандаи дороиҳои низоми бонкии Тоҷикистон ба 30 031 млн сомонӣ баробар гардида, ҳиссаи он дар таркиби ММД 25,72%-ро ташкил намудааст, ки ин нишондиҳанда мувофиқи маълумотҳои сомонаи Global Economy дар соли 2021 дар Федератсияи Россия 65,59%, дар Арманистон 76,9%, дар Беларуссия 43,33%, дар Қазоқистон 30,03%, дар Қирғизистон 28,38%, дар Узбекистон 46,32%, дар Озарбойҷон 25,15% ва дар Молдовия 30,17%-ро ташкил намуда буд [3].

Дар соли 2022 ҳаҷми ҳамаи намудҳои қарзҳои соҳаи бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 11,73%-и ММД-ро ташкил намудааст, дар ҳоле ки дар кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон ҳаҷми маблағгузориҳои соҳаи бонкӣ баробар аст ба 80-120%-и ММД [11, с. 35]. Боиси қайд аст, ки татбиқи тадбирҳои дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 пешбинигардида имконият медиҳад, ки молиякунонии умумии иқтисодиёти миллӣ то 55-70 фоизи ҳиссаи ММД таъмин гардад, аз ҷумла аз ҳисоби афзоиши ҳиссаи қарзҳои бонкӣ то 40-50 фоизи ҳиссаи ММД.

Ҷалби пасандозҳо ҳамчун сарчашмаи маблағгузории дохилӣ ва ташаккул ёфтани пойгоҳи қарзии ташкилотҳои қарзӣ ба ҳисоб рафта, ба рушди низоми бонкӣ ва иқтисодиёти кишвар мусоидат менамояд. Дар бозори хизматрасонии бонкӣ аз ҷониби ташкилотҳои қарзӣ барои ҷалб намудани маблағҳои озоди аҳолӣ шаклҳои гуногуни пасандозҳо бо шарту шароити гуногун пешниҳод гардида, ба аҳолии кишвар имконияти интихоби навъҳои мувофиқро фароҳам меоварад [7, с. 22].

Мувофиқи таҳлилҳо, аҳолии кишвари мо бо сатҳи мавҷудаи даромад ва хароҷот имконияти пасандоз намуданро дороанд. Тибқи ҳисобҳо, майли миёна ба истеъмол (APC) ва майли миёна ба пасандоз (APS) дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон тайи солҳои 2013-2019 APC ба 0,75 ва APS ба 0,25 баробар аст. Ин нишондиҳандаҳо гувоҳи онанд, ки аҳолии кишвари мо 75%-и даромади худро ба истеъмолот ва 25%-и онро барои пасандозгузорӣ равона месозанд [1, с. 159]. Вобаста ба ин, дар диаграммаи 1 маълумотҳо доир ба динамикаи бақияи пасандозҳои шахсони воқеӣ дар ташкилотҳои қарзии молиявӣ пешниҳод гардидааст.

Диаграммаи 1. - Динамика ва сохтори бақияи пасандозҳои (амонатҳои) шахсони воқеӣ дар ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар солҳои 2010-2022 *(млн сомонӣ, дар интиҳои давра)*

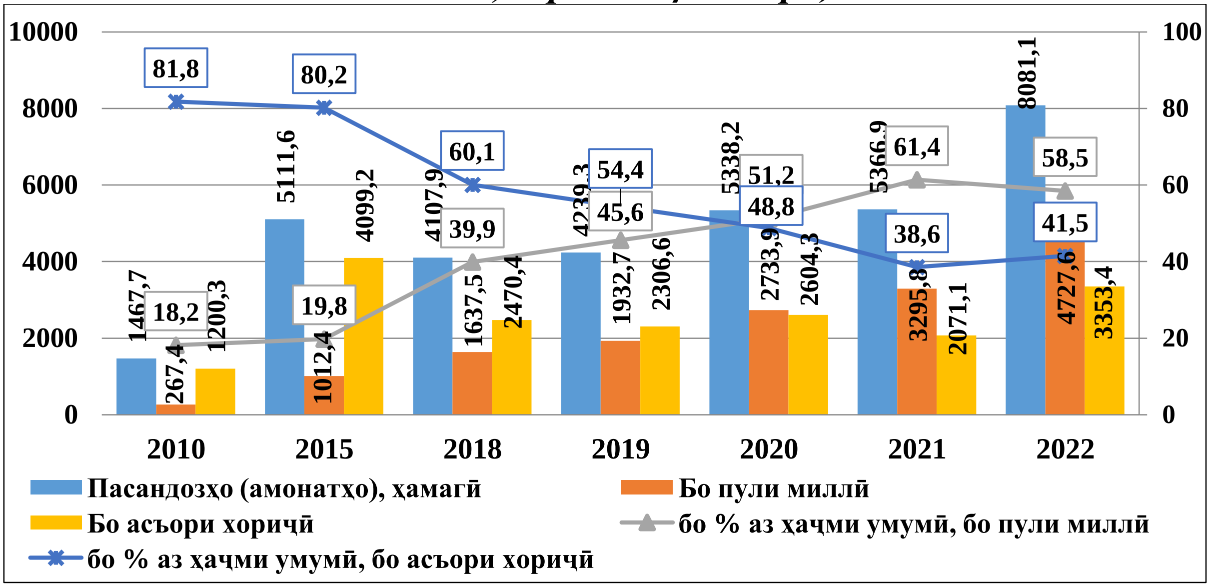

Манбаъ: *Дар асоси маълумотҳои Бюллетени омори бонкӣ – декабри соли 2015 (245). – С. 32, 33., Бюллетени омори бонкӣ - феврали соли 2019 (283). – С. 29, 30., Бюллетени омори бонкӣ - декабри соли 2019 (293). –С. 31., Бюллетени омори бонкӣ –декабри соли 2020 (305). – С. 32, 33, Бюллетени омори бонкӣ – декабри соли 2021 (316). С. 31, 32, Бюллетени омори бонкӣ декабри соли 2022 (329). – С. 19, 32, 23, 24. ҳисоб карда шудааст.*

Агар дар соли 2010 ҳаҷми умумии бақияи пасандозҳои аҳолӣ 1467,7 млн сомониро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2022 афзоиш ёфта ба 8081,1 млн сомонӣ баробар гардидааст.

Тибқи маълумотҳои Бюллетени омори бонкӣ дар соли 2022 бақияи пасандозҳои (амонатҳои) аҳолӣ дар ташкилотҳои қарзии молиявӣ ҳамагӣ 8081,1 млн сомониро ташкил намудааст, ки аз ҳаҷми умумии пасандозҳо 58,5% (4727,6 млн сомонӣ) бо пули миллӣ ва 41,5% (3353,4 млн сомонӣ) бо асъори хориҷӣ рост меояд, ки дар соли 2010 ин таносуб мувофиқан 18,2% ва 81,8%-ро ташкил медод [5, с. 33; 6, с. 33].

Тавре аз нишондиҳандаҳои диаграммаи 1 бармеояд, раванди ҷалби пасандозҳои (амонатҳои) аҳолӣ дар ташкилотҳои қарзии молиявӣ бо пули миллӣ сол то сол афзоиш ёфта истодааст, ки ин аз тадриҷан паст шудани сатҳи долларикунонии иқтисодиёт ва зиёд шудани эътимоди аҳолӣ ба пули миллӣ шаҳодат медиҳад.

Яке аз сарчашмаҳои ташаккулдиҳандаи заминаи захираҳои қарзии ташкилотҳои қарзӣ пасандозҳои шахсони ҳуқуқӣ ба ҳисоб раванд, манбаи дигари афзоишдиҳандаи захираҳои низоми бонкӣ ва вусъат додани ҳаҷми қарздиҳӣ ба иқтисодиёт ин пасандозҳои аҳолӣ ба ҳисоб меравад. Иқтидори захираҳои молиявии аҳолиро метавон ҳамчун пули нақди муваққатӣ ҳисоб кард, ки дар низоми бонкӣ ҳамчун амонат гузошта шудааст ва ба ин восила, захираҳои бонкиро афзун мегардонад ва тавассути сохтори бонкӣ иқтисодиётро ба захираҳои қарзӣ таъмин месозад. Агар дар соли 2002

пасандозҳои аҳолӣ 12% ва дар соли 2010 45,8%-и захираҳои қарзии ташкилотҳои қарзии молиявии мамлакатро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2022 ба 52,1% баробар гардидааст. Ин маълумотҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки ташкилотҳои қарзии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ҷалби маблағҳои муваққатан озоди шахсони воқеӣ сиёсати амонатии фаъолро ҷорӣ намудаанд. Мувофиқи маълумотҳои оморӣ, сарчашмаи муҳимми афзоиши захираҳо, пасандозҳои шахсони воқеӣ ба ҳисоб мераванд (ниг. ба ҷадвали 2).

Аҳолӣ субъекти асосии раванди пасандозгузорӣ ба ҳисоб меравад, зеро он захираҳои пулии сарчашмаҳои пасандозиро идора мекунад ва талаботро, ки ба пайдоиши пасандозҳо оварда мерасонад, ташаккул медиҳад. Ҳамчунин, пасандозҳои аҳолии кишвар қисми муҳимтарин имкониятҳои сармоягузорӣ ба ҳисоб мераванд. Якум, иқтидори онҳо барои рушди босуботи соҳаҳои иқтисодиёт ва дуюм, пасандозҳои аҳолӣ ҳамчун сарчашмаи асосии ташаккулёбии сармоя ва сармоягузорӣ дар иқтисодиёт [2, с. 182].

Ҷадвали 2. - Динамикаи ҷалби захираҳои қарзӣ аз ҷониби низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2010-2022 (млн сомонӣ)

Нишондиҳандаҳо	Солҳо							Тағйирот 2022 нисбат ба 2010 (+/-)
	2010	2015	2018	2019	2020	2021	2022	
Ҳамагӣ амонатҳо, аз ҷумла:	**3269,7**	**8613,5**	**9723,8**	**9742,2**	**11414,2**	**10159,3**	**15507,8**	**+12 238,1**
- амонатҳои шахсони ҳуқуқӣ	1770,9	3190,0	5104,6	4870,2	6076,1	4792,4	7426,8	+5655,9
- амонатҳои шахсони воқеӣ	**1498,8**	**5423,5**	**4619,2**	**4872,0**	**5338,1**	**5366,9**	**8081,0**	**+6 582,2**
бо % нисбат ба ҳаҷми умумии амонатҳо	***45,8***	***63,0***	***47,5***	***50,1***	***46,8***	***52,8***	***52,1***	***+6,3***

Манбаъ: Ҷадвал дар асоси маълумотҳои сомонаи Бонки миллии Тоҷикистон тартиб дода шудааст. (www.nbt.tj)

Дар давраи таҳқиқшаванда (2010-2022) ҳиссаи пасандозҳои аҳолӣ дар сохтори захираҳои қарзии ҷалбгардидаи (пасандозҳои шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ) ташкилотҳои қарзии молиявии мамлакат аз 45,8 фоизи соли 2010 то ба 52,1 фоиз дар соли 2022 афзоиш ёфтаанд. Ҳиссаи нисбатан баланди вазни қиёсии пасандозҳои аҳолӣ дар соли 2015 ба ҳисоб меравад, зеро он 63%-и захираҳои қарзии ташкилотҳои қарзиро ташкил намудааст.

Агар дар соли 2010 аз тарафи низоми бонкии мамлакат ба соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ 3 291,9 млн сомонӣ маблағгузории қарзӣ гардида бошад, пас дар соли 2022 он ба 14 382,1 млн сомонӣ баробар гардидааст ва нисбат ба соли 2015 5 032 млн сомонӣ (1,5 маротиба) ва нисбати соли 2010 11 090,2 сомонӣ (4,4 маротиба) зиёд мебошад. Қарзҳои додашуда дар давраи таҳлилшаванда бештар ба бахши воқеии иқтисодиёт, аз ҷумла, ба соҳаҳои саноат, кишоварзӣ, савдои хориҷӣ, сохтмон ва истеъмолот равона гардидаанд (ниг. ба ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. - Ҳаҷми қарзҳои додашудаи ташкилотҳои қарзии молиявӣ ба соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ дар солҳои 2010-2022 (млн сомонӣ)

Нишондиҳандаҳо	Солҳо							Тағйирот 2022 нисбат ба 2010 (+/-)
	2010	2015	2018	2019	2020	2021	2022	
Ҳамаи қарзҳои додашуда, бақия дар интиҳои давра	**3291,9**	**9350,1**	**6700,7**	**7664,7**	**8903,7**	**1563,1**	**14382,1**	**+11090,2**
Кишоварзӣ	647,9	1003,1	770,8	154,3	764,4	214,9	2433,9	+1786
Саноат	723,9	2254,6	2529,9	6705,6	2997	142,8	1478,5	+754,6
Сохтмон	390,2	1241,6	529,8	350,2	1313,9	117,9	527,1	+136,9
Нақлиёт	162,8	396,8	276,4	73	227,2	3,5	244,7	+81,9
Хӯроки ҷамъиятӣ	4,9	22,4	15,9	2,4	34,9	2,9	31,1	+26,2
Хизматрасонӣ	162,5	206	233,4	57,5	343,5	201,1	1463,9	+1301,4
Савдои хориҷӣ	855,5	1478,3	1231,1	150,1	1373,1	158,1	2015,9	+1160,4
Миёнаравии молиявӣ	-	139,1	146,6	4,7	3,8	-	8,02	+8,02
Истеъмолот	292,6	853,4	863,2	67,6	1686,2	600,9	5603,0	+5310,4
Дигар	51,6	1754,7	103,5	99,3	159,6	120,8	576,0	+524,4

Манбаъ: *Дар асоси маълумотҳои Бюллетени омори бонкӣ - декабри соли 2015 (245) – С. 46., Бюллетени омори бонкӣ - феврали соли 2019 (283) С. 42., Бюллетени омори бонкӣ – декабри соли 2019 (293) – С. 45., Бюллетени омори бонкӣ – декабри соли 2020 (305). – С. 41., Бюллетени омори бонкӣ – декабри соли 2021 (316). –С. 39., Бюллетени омори бонкӣ – декабри соли 2022 (329). – С. 40. таҳия карда шудааст.*

Маълумоти таҳлилии ҷадвали 3 нишон медиҳанд, ки дар соли 2022 аз тарафи ташкилотҳои қарзии молиявии мамлакат ба тамоми субъектҳои хоҷагидорӣ дар маҷмуъ, ба маблағи 14 382,1 млн сомонӣ қарз дода шудааст, ки ин нишондиҳанда нисбати соли 2015 5 032 млн сомонӣ (1,5 маротиба) ва нисбат ба соли 2010 11 090,2 млн сомонӣ ё ин, ки 4,4 маротиба зиёд мебошад. Аз ҳаҷми умумии қарзҳои пешниҳодгардида дар соли 2022 ҳиссаи бештари он ба соҳаи истеъмолот рост меояд, ки ин 38,9%-и (5 603 млн сомонӣ) қарзҳои дар бахши воқеии иқтисодиёти ҷумҳурӣ додашударо ташкил медиҳад. Қисми дигари он ба соҳаи кишоварзӣ 2 433,9 млн сомонӣ (16,9%), саноат 1 478,5 млн сомонӣ (10,3%), савдои хориҷӣ 2 015,9 млн сомонӣ (14%), хизматрасонӣ 1 463,9 млн сомонӣ (10,2%), сохтмон 527,1 млн сомонӣ (3,7%), нақлиёт 244,7 млн сомонӣ (1,7%), хӯроки ҷамъиятӣ 31,1 млн сомонӣ (0,2%), миёнаравии молиявӣ

8,02 млн сомонӣ (0,06%) ва ба дигар самтҳои иқтисодӣ 576 млн сомонӣ (4%) равона гардидааст.

Моҳияти иқтисодии пасандозҳо ҳамчун категорияи иқтисодӣ ва муҳимияти онҳо ҳамчун сарчашмаи рушди иқтисодӣ, манбаи сармоягузорӣ ва қарздиҳӣ ба иқтисодиёт асос медиҳад, ки доир ба вобастагии назарраси байни пасандозҳои аҳолӣ (x) ва ҳаҷми қарзҳои ташкилотҳои қарзии молиявии мамлакат (y) сухан ронем. Бинобар ин, моро зарур аст, ки барои баҳодиҳии амиқу дақиқ ва муайян намудани афзоиши ҳаҷми қарздиҳии ташкилотҳои қарзии молиявии мамлакатро аз афзоиши пасандозҳои аҳолӣ дар ташкилотҳои қарзии молиявӣ ба воситаи таҳлилҳои коррелятсионӣ - регрессионӣ дида бароем ва вобастагии байни ин ду нишондиҳандаро муайян созем (ниг. расми 1).

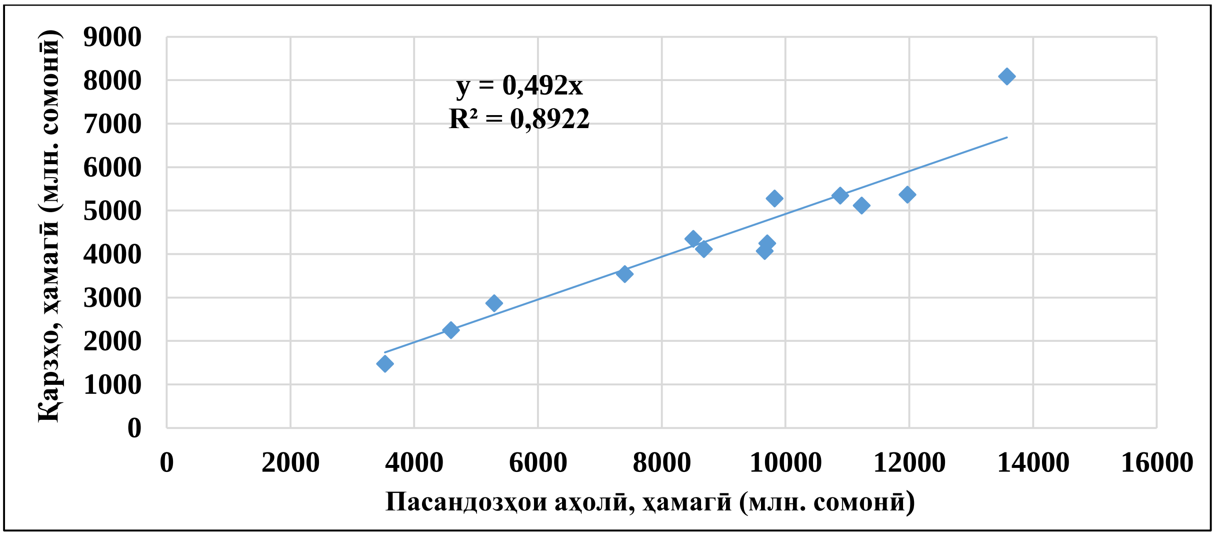

Расми 1. - Модели регрессионии вобастагии афзоиши қарзҳои ташкилотҳои қарзии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз афзоиши пасандозҳои аҳолӣ дар солҳои 2010-2022*

Таҳияи муаллиф

Дар ин модел хатти атрофи x адади мусбист, бинобар ин, дар байни ин ду омил пасандозҳои аҳолӣ (x) ва ҳаҷми қарзҳои ташкилотҳои қарзии молиявӣ (y) робитаи мустақим вуҷуд дорад. Дар асоси натиҷаи бадастомада, метавон қайд кард, ки дар байни ин ду нишондиҳандаи муҳимми иқтисодӣ вобастагии хаттии зич мавҷуд аст. Муҳим аст, ки ин вобастагӣ ба таври возеҳ ифода карда шавад, ки онро арзиши баланди коэффитсиенти детерминатсия (R^2= 0,8922) гувоҳӣ медиҳад. Ҳамин тариқ, метавон хулоса кард, ки пасандозҳои аҳолӣ яке аз манбаъҳои ташаккулдиҳандаи захираҳои қарзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб мераванд ва онҳо бояд захираи муҳимми иқтисодӣ арзёбӣ гарданд.

Боиси қайд аст, ки дар қисми зиёди бонкҳои ҷумҳурии мо ҳиссаи воситаҳои ҷалбкардашуда бузург арзёбӣ карда мешавад. Дар баъзе бонкҳо ҳиссаи воситаҳои ҷалбкардашуда дар ҳиссаи умумии захираҳо то 80 фоизро ташкил медиҳанд. Мувофиқи ҳисобҳои мо, ташкилотҳои қарзии молиявии кишвар тавонистаанд, ки аз ҳисоби пасандозҳои аҳолӣ дар соли 2010 794,1 млн сомонӣ, дар соли 2015 3 107,6 млн сомонӣ, дар соли 2022 3 673,7 млн сомонӣ ва

дар маҷмуъ, дар 12 соли охир (2010-2022) 23 417,4 млн сомонӣ ба соҳаҳои гуногуни иқтисодиёти миллӣ маблағгузорӣ намоянд (ниг. ба ҷадвали 4).

Ҷадвали 4. - Механизми табдилдиҳии пасандозҳои аҳолӣ ба қарз ва ҳиссаи онҳо дар таркиби қарзҳои ташкилотҳои қарзии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2010-2022 ***(млн сомонӣ)***

Нишондиҳандаҳо барои ҳисоби зариби табдилдиҳии пасандозҳои аҳолӣ ба қарзҳои бонкӣ		Солҳо							Тағйир от 2022 нисбат ба 2010 (+/-)
		2010	2015	2018	2019	2020	2021	2022	
Дороиҳо, ҳамагӣ		6 906	18 639	21 201	21 976	26 307	22 415	30 031	+23 125
Пасандозҳои аҳолӣ		1 467,7	5 111,6	4 107,9	4 239,3	5 338,2	5 366,9	8 081,1	+6613,4
Бо % нисбат ба дороиҳо		21,3	27,4	19,4	19,3	20,3	23,9	26,9	+ 5,6
Қарзҳо, ҳамагӣ		3728,3	11341,7	8741,4	9789,5	10965,4	12051,1	13656,9	+9 928,6
1	Корхонаҳои давлатӣ	435,3	1 626,0	2 168,2	2 441,2	2 508,0	2 276,9	2 125,2	+1 689,9
2	Корхонаҳои хусусӣ	1 866,9	4 981,9	2 609,9	2 760,4	3 419,9	3 320,7	3 664,4	+1 797,5
3	Шахсони воқеӣ	1 300,3	1 858,9	1 827,4	2 294,2	2 656,9	3 867,9	4 886,3	+3 586
4	Лизинг	3,1	5,7	2,8	1,2	6,1	5,7	3,3	+ 0,2
5	Манзилӣ	11,3	166,1	209,1	214,3	220,5	257,9	250,7	+239,4
6	Овердрафт	87,7	102,5	108,6	244,8	84,6	102,9	50,8	-36,9
7	Соҳибкорон	-	2 595,9	1 814,6	1 833,4	2 057,8	2 208,6	2 669,5	
8	Дигарҳо	23,7	4,7	666	117	11,7	10,4	6,7	-17
Зариби табдили пасандозҳои аҳолӣ бо қарз		0,54	0,61	0,41	0,45	0,42	0,54	0,45	-0,09
Ҳаҷми қарзҳои додашуда аз ҳисоби пасандозҳои аҳолӣ		794,1	3 107,6	1 695,8	1 889,4	2 225,9	2 880,2	3 673,7	2 879,6

Манбаъ: *Дар асоси маълумотҳои Бюллетени омори бонкӣ - октябри соли 2016 (255) – С. 33, 41, 90., Бюллетени омори бонкӣ - феврали соли 2019 (283) С. 29, 36, 77., Бюллетени омори бонкӣ – декабри соли 2019 (293). – С. 31, 39, 84., Бюллетени омори бонкӣ – декабри соли 2020 (305). – С. 32, 35, 83., Бюллетени омори бонкӣ – декабри соли 2021 (316). – С. 22, 31, 65., Бюллетени омори бонкӣ – декабри соли 2022 (329). – С. 23,32,66. ҳисоб карда шудааст.*

Тавре аз маълумоти омории ҷадвали 4 бармеояд, дар соли 2010 аз ҳисоби пасандозҳои аҳолӣ 794,1 млн сомонӣ (нисбат ба ҳаҷми умумии қарзҳо 21,3%) ва дар соли 2015 3 107,6 млн сомонӣ (нисбат ба ҳаҷми умумии қарзҳо 27,4%) ба соҳаҳои гуногуни иқтисодиёти миллӣ қарз дода шуда бошад, пас ин

нишондиҳанда дар соли 2022 афзоиш ёфта ба 3 673,7 млн сомонӣ (нисбат ба ҳаҷми умумии қарзҳо 26,9%) баробар гардидааст.

Зариби (коэффитсиент)-и табдилдиҳии пасандозҳои аҳолӣ ба қарзҳои бонкӣ дар соли 2022 0,45%-ро ташкил намуда, нисбати соли 2018 0,04% афзоиш ва нисбати ба соли 2015 0,16% ва нисбат ба соли 2010 0,09% коҳиш ёфтааст (ниг. ба диаграммаи 2). Ин тамоюли коҳишёбӣ низоми бонкиро водор месозад, ки дар ин самт чораҳои заруриро оид ба мукаммал гардонидани механизми табдилдиҳии пасандозҳои аҳолӣ ба қарзҳои бонкӣ андешанд.

Диаграммаи 2. - Ҳаҷми қарзҳои додашудаи ташкилотҳои қарзии молиявии мамлакат аз ҳисоби пасандозҳои аҳолӣ ба соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ дар солҳои 2010-2022 (млн сомонӣ)

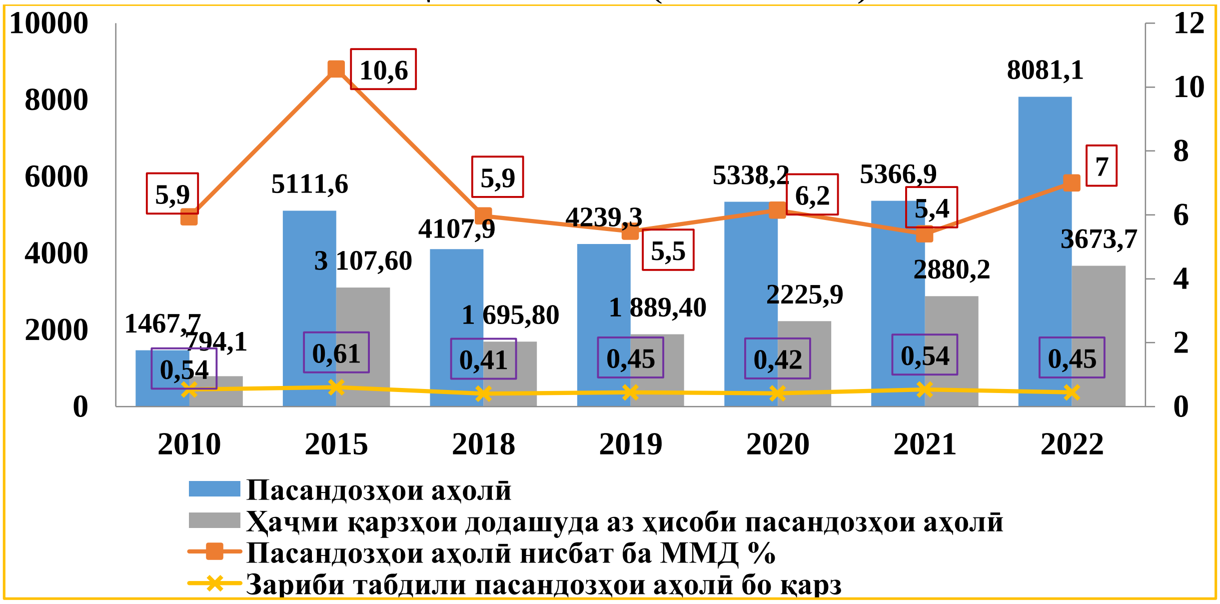

Манбаъ: *Дар асоси маълумотҳои Бюллетени омори бонкӣ - октябри соли 2016 (255) – С. 33, 41, 90., Бюллетени омори бонкӣ - феврали соли 2019 (283) – С. 29, 36, 77., Бюллетени омори бонкӣ – декабри соли 2019 (293). – С. 31, 39, 84., Бюллетени омори бонкӣ – декабри соли 2020 (305). – С. 32, 35, 83., Бюллетени омори бонкӣ – декабри соли 2021 (316). – С. 22, 31, 65., Бюллетени омори бонкӣ – декабри соли 2022 (329). – С. 23, 32, 66. ҳисоб ва таҳия гардидааст.*

Дар соли 2010 ҳаҷми умумии пасандозҳои аҳолӣ 5,9 фоизи ММД-и мамлакатро ташкил намуда бошад, пас дар соли 2022 ҳиссаи ин нишондиҳнда дар ММД афзоиш ёфта, ба 7 фоиз баробар гардидааст. Ин нишондиҳанда дар соли 2002 0,54 фоиз, дар соли 2003 1,59 фоиз, дар соли 2004 1,76 фоиз, дар соли 2005 2,19 фоиз, дар соли 2006 3,03 фоиз, дар соли 2007 4,46 фоиз, дар соли 2008 4,11 фоиз ва дар соли 2009 5,36 фоизро ташкил намуда буд [12, с. 114].

Табдил додани пасандозҳои аҳолӣ ба қарз ба бахши воқеии иқтисод яке аз вазифаҳои асосии низоми бонкӣ мебошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низоми бонкӣ ҳанӯз онро дуруст иҷро намекунад, ки рушди иқтисодиёти миллиро хеле суст мегардонад.

Қобили таваҷҷуҳ аст, ки вазъияти бонкҳои ҷумҳурӣ аз таъсири таконҳои беруна вобаста ба бухрони ҷаҳонии иқтисодию молиявӣ ноустувор гардида, онҳо ба мушкилоти зиёде дучор шуданд. Аз ҷумла, иқтидори сафарбаркунии пасандозҳо ва механизми табдилдиҳии онҳо ба қарзҳои бонкӣ коҳиш ёфта

истодааст, воситаҳои таъмини маблағгузории корхонаҳои бахши воқеии иқтисодиёт маҳдуд шуда, диверсификатсияи он дар сатҳи паст қарор дошта, сатҳи баланди долларизатсияи низоми бонкӣ ҳанӯз ҳам боқӣ мондааст. Инчунин, ҳангоми ҳисоббаробаркунӣ бо субъектҳои хоҷагӣ дараҷаи баланди истифодаи маблағҳои пули нақд бартарӣ дорад, нобаробарии минтақавӣ дар робита бо дастрасии хизматрасониҳои молиявӣ эҳсос мегардад ва сатҳи баланди нархҳо барои хизматрасониҳои молиявӣ ба назар мерасад. Дар натиҷа, обрӯ ва эътибори бонкҳо то дараҷае заиф гардида, боварии мизоҷони потенсиалӣ нисбат ба ташкилотҳои қарзӣ коҳиш ёфтааст[4].

Бояд қайд намуд, ки яке аз самтҳои ислоҳот оид ба беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ ва соҳибкорӣ дар кишвар фароҳам овардани дастрасӣ ба захираҳои қарзӣ мебошад.

Асосан, шартҳои нокифоятии дастрасии мизоҷон ба қарзҳои ташкилотҳои қарзӣ, ба монанди баланд будани меъёри фоиз, кам будани ҳаҷми қарз, маъқул накардани муҳлати қарз, маъқул накардани тартиби баргардонидани қарз, дер баррасӣ шудани дархости қарз, мизоҷ маблағи қарзро дарёфт кард, ба мизоҷ шартҳои пешниҳодшуда маъқул нашуд, ба ҳисоб меравад [11].

Ба мушкилоти асосии қарздиҳӣ сатҳи пасти капитализатсияи бонкҳо, хавфи баланди баргардонидани қарзҳо ва беқурбшавӣ, ки хароҷоти бо он вобаста, пеш аз ҳама, ба меъёри фоиз дохил карда мешавад, ба ҳисоб меравад. Бо вуҷуди рушди низоми бонкӣ, аз ҷумла маблағгузории хурд фоизи қарзҳои пешниҳодшаванда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбат ба мамлакатҳои Россия, Қирғизистон, Узбекистон, Озарбойҷон, Украина, Арманистон, Молдовия, Беларусия, Покистон ва Ҳиндустон дар сатҳи баланд қарор дорад.

Дар соли 2022 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон меъёри фоизи қарз бо пули миллӣ бо ҳисоби миёна 24,71%-ро ташкил намудааст [5, с. 70]. Дар ҳоле, ки ин нишондиҳанда дар соли 2021 дар Узбекистон 21,40%, дар Қирғизистон 16,62%, дар Озарбойҷон 16,43%, дар Украина 13,29%, дар Арманистон 11,76%, дар Беларусия 10,12%, дар Ҳиндустон 8,70%, дар Покистон 8,67%, дар Молдовия 7,40%, ва дар Россия 7,18%-ро ташкил намуда буд [14]. Маълумотҳои мазкур нишон медиҳанд, ки меъёри фоизи қарзҳои ба соҳаҳои иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳодшаванда дар муқоиса бо давлатҳои: Узбекистон 3,31%, Қирғизистон 8,09%, Озарбойҷон 8,28%, Украина 11,42%, Арманистон 12,95%, Беларусия 14,59%, Ҳиндустон 16,01%, Покистон 16,04%, Молдовия 17,31% ва Россия 17,53% баланд аст, ки ин масъала дар рушди соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ ҳамчун муаммои асосӣ боқӣ хоҳад монд.

Низоми мавҷудаи қарздиҳиву молиявии дастгирии субъектҳои соҳибкории хурду миёна дар Ҷумҳурии Тоҷикистон номукаммал буда, ба стандартҳои байналмилалӣ ҷавобгӯ намебошад. Хусусан, бобати пешниҳоди қарзҳо ба субъектҳои соҳибкории хурду миёна аз ҷониби бонкҳо ва дигар ташкилотҳои молиявӣ меъёрҳои баланди фоизӣ истифода бурда шуда, қарзҳо нисбатан ба муҳлати кӯтоҳ дода мешаванд. Аз ин рӯ, дастрасии субъектҳои

соҳибкории хурду миёна ба воситаҳои молиявӣ маҳдуд буда, дар натиҷаи он дар ҷумҳурӣ ҳолатҳои зерин ба мушоҳида мерасанд [9]:

– сатҳи пасти рушди корхонаҳои саноатӣ ва кишоварзӣ;

– истифодаи техника ва таҷҳизоти истеҳсолии кӯҳнашуда;

– сатҳи пасти истеҳсолоти технологӣ;

– сифати паст ва рақобатнопазирии маҳсулоти истеҳсоли ватанӣ.

Ҷалбнамоӣ, сафарбаркунӣ ва истифодаи оқилонаи пасандозҳои аҳолии кишвар ҳамчун сарчашмаи сармоягузории дохилӣ имкон медиҳад, ки Тоҷикистон ба мисли давлатҳои Норвегия, Сингапур, Дания ва амсоли онҳо ба ҷаҳиши иқтисодӣ ё ин ки ба комёбиҳои иқтисодӣ ноил гардад. Бинобар ин, дар шароити имрӯза бояд давлат ва низоми бонкии кишвар ба ҷалби пасандозҳои аҳолӣ барои таъмини пешрафти истеҳсолот диққати махсус равона намоянд.

Ҳамин тавр, истифодаи самараноки иқтидори пасандозҳои аҳолӣ метавонад зарфиятҳои истеҳсолии корхонаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба маротиб афзоиш диҳад ва ба рушди ҷомеа дар маҷмуъ, таъсири мусбат расонад. Барои ҳалли ин мушкилот, пеш аз ҳама, бояд заминаи иқтисодӣ барои ташаккули рафтори сармоягузории аҳолӣ, баланд бардоштани сатҳи маълумотнокии аҳолӣ доир ба шаклҳои ҷойгиркунии маблағҳои озод дар низоми молиявӣ, баланд бардоштани сатҳи маърифатнокии молиявии аҳолӣ, таҳкими эътимоди аҳолӣ ба ниҳодҳои молиявии мавҷуда, ҷалби пасандозҳои аҳолӣ ба сифати сармоягузорӣ дар бахши воқеии иқтисодиёт фароҳам оварда шавад.

Натиҷаҳои таҳқиқот ва таҳлили мо нишон медиҳанд, ки барои беҳтар сохтани вазъи имрӯзаи фаъолияти соҳибкорӣ ва рушди иқтисодиёти Тоҷикистон, ҷалб намудани маблағҳои пулии аҳолӣ яке аз тадбирҳои аввалиндараҷа ба ҳисоб меравад, чунки дар шароити имрӯза пасандозҳои аҳолӣ сарчашмаи устувории захираҳои сармоягузории бонкҳои тиҷоратӣ муҳим арзёбӣ мегардад. Таҷрибаи ҷаҳонӣ низ гувоҳи он аст, ки сарчашмаҳои ташаккули сармоягузорӣ хеле гуногунанд. Аммо пасандозҳои аҳолӣ сарчашмаи боэътимоди захираҳои молиявӣ барои рушди устувори иқтисодӣ ба шумор мераванд. Дар робита ба ин, бояд ба ҳалли масъалаҳои зерин таваҷҷуҳи хоса равона намуд:

- таҳияи шаклҳои нави пасандозҳо барои шахсони воқеӣ;
- ҳимояи пасандозҳои шахсони воқеӣ;
- таҳияи имтиёзҳои андозӣ аз ҷониби давлат барои пасандозҳои аҳолӣ;
- ташаккули фазои сармоягузорӣ дар мамлакат;
- мукаммалгардонии идоракунии корпоративӣ дар низоми молиявӣ;
- коҳиш додани осебпазирии низоми бонкӣ ва таъмини устувории фаъолияти он, ки ба таъсири ҳама намудҳои омилҳои номусоид устувор бошад;

• таҳия ва татбиқи барномаҳои давлатӣ барои амалигардонии чорабиниҳои гуногун доир ба баланд бардоштани маърифатнокии молиявии аҳолӣ.

Адабиёт

1. 1. Авгонов Н.А. Даромад, хароҷот ва пасандозҳои аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон: ҳолат ва тамоюлҳои рушд /Н.А. Авгонов // Паёми Донишгоҳи технологии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ-амалӣ). Бахши иқтисодӣ. - 2022. – №2 (49). - С. 159-164.

2. Авгонов Н.А. Асосҳои назариявии пасандозҳои аҳолӣ ҳамчун категорияи иқтисодӣ /Н.А. Авгонов // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. Маҷаллаи илмӣ. Бахши илмҳои иқтисодӣ, соҳибкорӣ ва соҳаи иҷтимоӣ. – 2022. - №4/2 (44). – С. 182-196.

3. Активы банков, процент ВВП, 2021 - Классация стран [электронный ресурс]. - URL: https://ru.theglobaleconomy.com/rankings/bank_assets_GDP/Asia/(дата обращения:. 21.09.2022)

4. Барномаи рушди миёнамуддати Ассотсиатсияи бонкҳои Тоҷикистон барои давраи то соли 2020. Санаи қабул 2017.

5. Бюллетени омори бонкӣ: маҷмуаи омории Бонки миллии Тоҷикистон. - декабри соли 2022 (329). – 122с.

6. Бюллетени омори бонкӣ соли 2015, №12 (245). – Душанбе, 2015. - 164 с.

7. Бонки миллии Тоҷикистон. Шарҳи макроиқтисодии ҶТ - IV / 2015. С. 22. /www.nbt.tj/

8. Евразийский экономический союз в цифрах: краткий статистический сборник. Евразийская экономическая комиссия. - Москва, 2022. – 158с.

9. Консепсияи сиёсати давлатии ҷалб ва ҳимояи сармоягузории Ҷумҳурии Тоҷикистон. // Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 декабри соли 2012, №755 тасдиқ шудааст.

10. Рекомендуемые индикаторы [электронный ресурс]. - URL: https:/ru.theglobaleconomy.com (дата обращения: 16.08.2022)

11. Тадқиқотҳо [манбаи электронӣ]. - URL: https://nbt.tj/tj/base/tadkikot.php (санаи муроҷиат: 23.04.2022)

12. Тошматов М.Н. Пасандозҳои аҳолӣ ҳамчун иқтидори захираҳои сармоягузорӣ. Монография /М.Н. Тошматов, Н.А. Авгонов. – Душанбе: ДТТ, 2022. – 114с.

13. Хайрзода, Ш.Қ. Рушди низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити бесуботии молиявӣ: диссер. барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои иқтисодӣ аз рӯйи ихтисоси 08.00.10 - Молия, гардиши пул ва қарз / Ш.Қ. Хайрзода. - Душанбе, 2021. - 430 с.

14. Шмелев Н. Монетарная политика и структурные реформы в экономике постсоветской России /Н.Шмелев// Вопросы экономики, - 2002.- №5. - С. 26-38.

УДК: 633.5 (575.3)

ПРИНСИП ВА ФУНКСИЯҲОИ АСОСИИ ТАШАККУЛИ КЛАСТЕРҲОИ ПАХТА ДАР МИНТАҚА

Халифазода Ҷовидон Бобохон *- ассистенти кафедраи суғуртаи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: 000022336. E-mail: Khalifazoda96@mail.ru*

Дар мақола оварда шудааст, ки масъалаҳои омӯзиши ҷанбаҳои методии рушди кластерҳои пахта дар минтақа нишон медиҳад, ки яке аз сабабҳои асосии ташаккул наёфтани кластерҳои агросаноатӣ ин дуруст амал накардани механизми ташкилӣ-иқтисодӣ ва дастгирии давлатии онҳо мебошад. Муаллиф қайд менамояд, ки амалӣ намудани ин

мақсадҳо зарурати такмили принсипҳо ва функсияҳои асосии ташаккули кластерҳои пахтаро тақозо намуда, зарурати принсипҳо ва функсияҳои асосии рушди кластерҳои пахтакории агросаноатӣ, истифодаи самараноки иқтидори захиравӣ-табиии минтақаро дар низоми агросаноатӣ ба миён меорад.

Дар мақола механизмҳо ва фишангҳои асосии татбиқи идораи кластерҳои пахта дар минтақа оварда шудааст, ки он то ба истеъмолкунандаи ниҳоӣ расонидани молу маҳсулот ва хизматрасониҳои муайян равона мегардад. Муаллиф, инчунин, сабабҳои объективӣ ва субъективии ҳалли муаммоҳое, ки барои ба мувофиқа овардани манфиатҳои ҳамаи иштирокчиёни занҷираи истеҳсолӣ, таъминкунандагон, фурӯшандагон ва истеъмолкунандагони маҳсулотҳои кластерҳои агросаноатиро бо назардошти хусусиятҳои соҳавию минтақавӣ имконпазир мебошанд, нишон додааст.

Калидвожаҳо: *ташаккули кластерҳои агросаноатӣ, принсипҳои асосии рушд, функсияҳои амалкарди кластерҳо, маҳсулоти комплекси агросаноатӣ, фишангҳои иқтисодӣ, механизмҳои ҳавасмандгардонӣ, кооператсия ва ҳамгироӣ, фурӯши маҳсулотҳои озуқаворӣ, таъмини саноат бо ашёи хом, соҳаҳои хизматрасон, истеъмолкунандаи ниҳоӣ.*

ПРИНЦИПЫ И ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ ФОРМИРОВАНИЯ ХЛОПКОВОГО КЛАСТЕРА В РЕГИОНЕ

Халифазода Джовидон Бобохон *– ассистент кафедры страхования Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул.Нахимова, 64/14. Телефон: 000022336. E-mail:* ***Khalifazoda96@mail.ru***

В статье указано, что проблемы изучения методических аспектов развития хлопковых кластеров региона показывают, что одной из основных причин неудач в формировании агропромышленных кластеров является сбой организационно-экономического механизма и их государственной поддержки.

Автор отмечает, что реализация этих целей требует необходимости совершенствования принципов и основных функций формирования хлопковых кластеров, необходимости основных принципов и функций развития агропромышленных хлопковых кластеров, эффективного использования природных ресурсов региона в агропромышленной системе.

В статье представлены основные механизмы и рычаги реализации управления хлопковым кластером в регионе, которые направлены на доставку определенных товаров и услуг конечному потребителю. Также автор показывает объективные и субъективные причины решения задач, позволяющие гармонизировать интересы всех участников производственной цепочки, поставщиков, продавцов и потребителей продукции агропромышленных кластеров с учетом отраслевых и региональных особенностей.

Ключевые слова: *формирование агропромышленных кластеров, основные принципы развития, функционирование кластеров, продукция агропромышленного комплекса, экономические рычаги, механизмы акселерации, кооперация и интеграция, реализация продовольственных товаров, поставки промышленности с сырьем, сфера услуг, конечные потребители.*

PRINCIPLE AND MAIN FUNCTIONS OF FORMATION OF A COTTON CLUSTER IN THE REGION

Khalifazoda Jovidon Bobokhon *- Assistant of the Insurance Department of Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe siti, Nakhimov Street 64/14. Phone: 000022336. E-mail:* ***Khalifazoda96@mail.ru***

The article indicates that the problems of studying the methodological aspects of the development of cotton clusters in the region show that one of the main reasons for the failure to form agro-industrial clusters is the failure of the organizational and economic mechanism and their state

support. The author notes that the implementation of these goals requires the need to improve the principles and basic functions of the formation of cotton clusters, the need for the basic principles and functions of the development of agro-industrial cotton clusters, and the efficient use of natural resources. Resources of the region in the agro-industrial system.

The article presents the main mechanisms and levers for implementing the management of the cotton cluster in the region, which is aimed at delivering certain goods and services to the end consumer. The author also shows objective and subjective reasons for solving problems that make it possible to harmonize the interests of all participants in the production chain, suppliers, sellers and consumers of products from agro-industrial clusters, taking into account industry and regional characteristics.

Key words: *formation of agro-industrial clusters, basic principles of development, functioning of clusters, products of the agro-industrial complex, economic levers, acceleration mechanisms, cooperation and integration, sales of food products, supply of raw materials to industry, service sector, end consumers.*

Омӯзиши ҷанбаҳои методии рушди кластерҳои пахта дар минтақа нишон медиҳад, ки яке аз сабабҳои асосии ташаккул наёфтани кластерҳои агросаноатӣ ин дуруст амал накардани механизми ташкилӣ-иқтисодӣ ва дастгирии давлатии онҳо мебошад. Ҳангоми ҳамгироии соҳаҳои комплекси агросаноатӣ ба мисоли интенсификатсия ва махсусгардонии истеҳсолоти кишоварзӣ ва рушди корхонаҳои коркарди саноатӣ ба хотири ҳарчи зиёд истеҳсол намудани маҳсулотҳои кластери мазкур диққати махсус дода, масъалаи идораи самараноки ҳамгироии амудӣ, кандашавии алоқаи миёни соҳаҳои истеҳсол, коркард ва фурӯши маҳсулотҳоро таъмин менамоянд. Ҳалли муаммоҳои мазкур барои ба мувофиқа овардани манфиатҳои ҳамаи иштирокчиёни занҷираи истеҳсолӣ, таъминкунандагон, фурӯшандагон ва истеъмолкунандагони маҳсулотҳои кластерҳои агросаноатӣ бо назардошти хусусиятҳои соҳавию минтақавӣ имконпазир мебошад. Амалӣ намудани ин мақсадҳо зарурати такмили принсипҳо ва функсияҳои асосии ташаккули кластерҳои пахтаро тақозо менамояд.

Аз гуфтаҳои боло зарурати принсипҳо ва функсияҳои асосии рушди кластерҳои пахтакории агросаноатӣ, истифодаи самараноки иқтидори захиравӣ-табиии минтақаро дар низоми агросаноатӣ ба миён оварда, он аз механизмҳо ва фишангҳои асосии татбиқи идораи кластерҳои пахта дар минтақа таркиб ёфта, то ба истеъмолкунандаи ниҳоӣ расонидани молу маҳсулот ва хизматрасониҳои муайян равона мегардад. Дар ин раванд, гурӯҳбандии функсияҳо ва принсипҳои асосии ташаккул ва рушди кластерҳои пахтакории агросаноатӣ ба самаранокии истеҳсолоти комплекси агросаноатӣ, рушди иқтисодиёти минтақа ва миллӣ мусоидат менамояд. Аз ҷумла:

Принсипи аз нигоҳи илмӣ асосноки ташаккули кластерҳои пахта - маҷмуи тадбирҳо ва чораҳои илмӣ-таҳқиқотӣ оид ба рушди кластерҳои мазкур дар минтақаҳои кишвар мебошад, ки дар асоси омӯзиши ҷанбаҳои назариявӣ-методии рушди корхонаҳои кишоварзӣ ва ташкилотҳои агросаноатӣ, истифодаи усулҳои пешқадами ташаккули кластерҳо дар кишварҳои хориҷӣ бо назардошти хусусиятҳои минтақавӣ ва захиравӣ-табиӣ, сиёсати давлатӣ дар бахши танзими кластерҳои пахта, ки аз нигоҳи илмӣ асоснок карда шудаанд, дар назар дошта мешавад.

Принсипи мазкур нишон медиҳад, ки яке аз сабабҳои на он қадар хуби

рушди кластерҳои пахтакории агросаноатӣ - кам ҷалб гардидани маблағгузории ғайрибуҷетӣ ва истифодаи нодурусти дастовардҳои илмӣ-таҳқиқотӣ дар амал, азнавсозӣ ва навҷорсозии инноватсионӣ, ҷорӣ намудани технологияи муосири нигоҳдорӣ ва коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ, таъмири саривақтии анбору сардхонаҳои нигоҳубини молу маҳсулотҳо, баланд бардоштани самаранокии корхонаҳои хизматрасонӣ ва ғайра мебошад.

Принсипи самаранок истифодабарии иқтидори табиӣ-захиравии минтақа аз коркарди механизмҳои оқилонаи захираҳои табиӣ, молиявӣ, захираҳои меҳнатӣ ва ғайра иборат мебошад. Моҳияти ин принсип, пеш аз ҳама, дар истифодаи муштараки иштирокчиёни кластерҳои пахта тавассути фишангҳои танзими бозорӣ давлатӣ, маъмурӣ, экологӣ-иқтисодӣ ва иҷтимоӣ инъикос меёбад. Чунин механизмҳо бе ҷубронкунии зиён ба муҳити зисти минтақа аз истифодаи ғайриоқилонаи захираҳои табиӣ ва амсоли инҳо таъсир расонида мешавад. Дар ин робита, маҳз механизми ҷубронпулии истифодаи захираҳои табиӣ, аз ҷумла, захираҳои замину об бо назардошти ченакҳои умумии ҳисоби маблағи зиён ба кластерҳои пахта аҳамияти махсус дорад.

Механизми истифодаи самараноки захираҳои иқтисодии минтақа низоми тадбирҳои ташкилӣ-истеҳсолиест, ки ба бунёди имкониятҳои воқеӣ ва пайдоиши рақобати софи иштирокчиёни кластерҳои пахта дар бахши истифодаи сарфакорона ва самараноки захираҳои замину об дар минтақа равона карда шудаанд. Ҳалли ин муаммоҳо барои ба мувофиқа овардани манфиатҳои истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагони маҳсулотҳои кишоварзӣ ва саноатӣ бо назардошти рушди устувори экосистемаҳои минтақавӣ имконпазир мебошад. Ба амал баровардани вазифаҳои мазкур зарурати ташаккул ва рушди кластерҳои пахта барои ҳамаи иштирокчиёни занҷираи истеҳсолии корхонаҳои низоми агросаноатӣ мувофиқ мебошад.

Принсипи экологикунонии ҷараёни истеҳсолоти кишоварзӣ ва саноатӣ яке аз фишангҳои муҳими таъсиррасон ба ташаккули кластерҳои пахта дар минтақа маҳсуб меёбад. Амалӣ намудани принсипи мазкур аз чорабиниҳои мақсадноки хоҷагидорие иборат мебошад, ки ба қоидаҳои (муносибатҳои) экологӣ ва рушди иқтисодиёти сабз асос ёфтааст. Масалан, низоми зироатчигии бофосила дар соҳаи кишоварзӣ, нигоҳдории баробарвазнии экологӣ тавассути низоми марзҳои табиӣ-ҳудудии муҳофизатшаванда ва амсоли инҳо ба раванди экологикунонии ҷараёни соҳаҳои комплекси агросаноатӣ мансуб мебошад.

Барои экологикунонии ҷараёни истеҳсолии кластерҳои пахтакории агросаноатӣ хароҷотҳое сарфа карда мешавад, ки барои хориҷкунии моддаҳои зараровар ба муҳити атрофи корхонаю ташкилотҳои занҷираи он мусоидат намуда, номгӯйи онҳо барои такмили технологияи муосир, тағйир додани таркиби захираҳои истифодашавандаи захиравӣ-табиӣ, сохтмони иншооти тозакунӣ, пурра истифода бурдани ашёи хом ва ғайра дар занҷираи истеҳсолии коркарди маҳсулотҳои кишоварзӣ сарфа карда мешавад. Хароҷотҳои мазкур, инчунин, метавонанд таъсири манфиро ба экосистемаи минтақавӣ ва саломатии одамон кам намоянд [11, с. 116].

Қоидаи асосӣ зимни раванди «ифлоскунанда - мепардозад» - принсипи ҷуброни экологӣ-иқтисодӣ, ки ба муҳити зисти одамон аз ҳисоби корхонаю ташкилотҳои кластери мазкур расонда мешавад, аз ҳисоби соҳибони корхонаҳо (ифлоскунандаҳо) пардохт карда мешавад. Принсипи мазкур фақат дар ҳолате амалӣ карда мешавад, ки агар маблағи пардохт бо зарари расонидашуда ва маблағҳои ҷалбгардида барои бартараф намудани вайронкориҳои мазкур, ки гунаҳкори ифлоскунӣ ба миён овардааст, комилан мувофиқ мебошад. Масалан, агар партовҳои корхона ҳосилро дар майдонҳои кишти кишоварзии минтақа паст ва муҳити зистро ифлос намояд, пас фарқи байни ҳосил ва ифлосшавӣ, қиматҳои ҳақиқии ин нишондиҳандаҳо ҳамчун бузургии андозаи пардохт муайян мегардад.

Принсипи тақсимоти одилонаи фоидаи иштирокчиёни кластерҳои пахта дар рушди кластерҳои минтақавӣ аҳамияти махсус дорад, чунки мақсади асосии ҳар як ширкат ё корхона дар гурӯҳ ин ба даст овардани фоида аз иштирок дар кластер мебошад. Вай дар таъминкунии муваффақшавии натиҷаҳои молиявӣ-иқтисодии иштирокчиёни кластер (самараи синергитикӣ), инчунин, дар ҳамгироиҳои гуногун дар сохтори кластерҳои пахта ва низоми хоҷагидории амалкунанда ифода меёбад. Аз ин хотир, дар амалӣ намудани ин принсип вазифаҳои аввалиндараҷа дар солимсозии вазъи молиявӣ-иқтисодии корхонаҳои комплекси агросаноатӣ, таҷдиди сохтори корхонаҳои соҳаи кишоварзӣ, ҷорӣ намудани низоми нави идораи кластерҳои пахта, ки қонеъ кардани меъёрҳо ва стандартҳоро дар фаъолияти якҷояи худ таъмин намоянд. Дар навбати аввал низоми идораи молиявӣ, буҷетикунонӣ, ҳисоби муҳосибӣ, таъминоти иттилоотӣ ва инчунин, азхудкунии амалии фоидаи аъзои кластер зарур мебошад.

Мақсади ин принсип дар таъмини баланди амалкарди якҷоя ва самараноки иштирокчиёни кластери мазкур дар ҷараёни истеҳсолот, устувории таъсири ҳамгироии амудӣ, идораи дараҷаҳои гуногуни корхонаю ташкилотҳо ва зерқисматҳои кластери пахта дар назар дошта мешавад. Ба вазифаи асосии ташкилӣ-истеҳсолии он: беҳтар намудани сохтори ташкилӣ ва низоми агросаноатӣ ва корхонаҳои кишоварзӣ, ташаккули гурӯҳҳои идораи самаранок ва мусоидаткунандаи таъсири мутақобилаи амудӣ ва ғайра дохил мешаванд.

Зимни ҳалли масъалаҳои мазкур вазифаҳое гузошта мешаванд, ки ба кам кардани таваккалҳои истеҳсолӣ-молиявӣ равона карда шуда, принсипи тақсимоти одилонаи фоида миёни иштирокчиёни кластерҳои пахта бояд дар он риоя карда шаванд. Бо ин мақсадҳо, идоракунии кластерҳои пахта ва натиҷаҳои фаъолияти иштирокчиёни он бо чунин ҳадафҳо амалӣ карда мешаванд: самаранокии фаъолияти ҳайати коркунони корхонаҳо ва мавқеи онҳо дар кластерҳои пахта, натиҷаи фаъолияти дурусти идоракунии гурӯҳ, таъсири самаранокии ҳамгирои амудӣ дар раванди истеҳсолоти низоми агросаноатӣ ва таҳлили муваффақиятҳо, камбудиҳо ва роҳҳои бартараф намудани он дар занҷираи истеҳсол, коркард, фурӯш ва то ба истеъмолкунандаи ниҳоӣ расонидани онҳо дар минтақаҳои кишвар.

Принсипи рушди устувори низоми комплекси агросаноатӣ дар минтақаҳо ба риояи принсипи қонеъгардонидаи ниёзҳои ҳозираи минтақаҳо ва гузоштани шароитҳои беҳтарину бехавф барои минбаъда асос меёбад. Дар ин раванд, ду қоида, яъне худи эҳтиёҷот, аз ҷумла, ниёзҳое, ки барои мавҷудияти рушди минтақаҳо, ки онҳо бояд дорои аҳамияту бартарияти якуминдараҷа бошанд ва маҳдудиятҳо, ки аз ҳолати технология ва ташкили рушди соҳаҳои иқтисодиёт дар минтақа баромада, аз қобилияти минтақаҳо нисбати қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти ҳозира ва минбаъда вобаста мебошад. Ин ҷо вазифаи рушди иқтисодӣ-иҷтимоии минтақа бояд бо назардошти принсипи устувори он, мувофиқати он бо хатарҳои экологӣ дар минтақаҳои кишвар ва ташаккули соҳаҳои он, махсусан, рушди кластерҳои пахта ва намудҳои ҳамгироӣ ва кооператсия мусоидат намояд.

Мавқеи муҳимро дар рушди устувори соҳаҳои низоми агросаноатӣ масъалаи баҳисобгирии оқибатҳои дарозмуддати экологӣ ва таъмини бехатарии озуқаворӣ ишғол мекунад. Зарур аст, ки оқибатҳои ногувори экологӣ, ин самараҳои берунаи оянда барои рушди минбаъдаи минтақа ҳаддалимкон кам карда шавад. Дар айни ҳол, масъалаи маҳдудиятҳои экологӣ, мувофиқа байни истеъмолот ва истеҳсолоти минтақа зимни таҳияи стратегияи тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва рушди соҳаҳои асосии он барои давраи дарозмӯҳлат яке аз масъалаҳои асосӣ ба ҳисоб меравад.

Қайд кардан зарур аст, ки таъмини рушди устувори низоми комплекси агросаноатӣ принсипи таъминоти тавозуни рӯзафзуни дараҷаи истеъмолот ва самаранокии кластерҳои пахтаро муайян менамояд. Аз ин хотир, вай ҳамчун соҳаи муҳими иқтисодиёти минтақа барои истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ва коркарди саноатии он (одамони алоҳида ва аҳолии минтақа), рушди инфрасохтори бозорӣ ва кластерикунонии корхонаҳои агросаноатӣ ба ҳисоб меравад [2, с. 68]. Аз гуфтаҳои боло ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки зимни амалисозии принсипи рушди устувор дар назди кластерҳои пахтакории агросаноатӣ нигоҳдории тавозуни байни рушди минтақа ва муҳофизати экосистемаи он бояд нигоҳ дошта шавад. Дар мавриди риояи қоидаҳои мазкур метавон ҳам ину, яъне қонеъ намудани ниёзҳои аҳолии минтақа бо неъматҳои моддӣ ва ҳифз ва нигоҳ доштани экосистемаҳои минтақавӣ таъмин карда шавад.

Дар асоси принсипҳои мазкур дар шароити минтақа функсияҳои асосии амалкарди кластерҳои агросаноатиро бояд ҷудо намоем, ки миёни онҳо муҳимтаринашон инҳоянд:

1. Функсияи ташкилӣ-истеҳсолӣ, ки аз унсурҳои зерин таркиб ёфтааст: ташкили кластерҳои пахта дар минтақа, истеҳсол, коркард ва фурӯши маҳсулотҳои агросаноатӣ, ҷорӣ намудани техника ва технологияи нав дар корхонаҳои он, тартиби иҷозатдиҳӣ ва сертификатикунонии молу маҳсулотҳо, ташкили базаи моддӣ-техникии кластерҳои пахта, баланд бардоштани миқдору сифати маҳсулотҳои агросаноатӣ ва ғайра.

2. Функсияи экологӣ-иқтисодӣ, ки аз унсурҳои зайл таркиб меёбад: манбаи асосии даромади буҷети давлатӣ аз ҳисоби пардохтҳои маҳаллӣ, ҳавасмандии иқтисодии рушди кластерҳои пахта, дастгирии молиявию қарзии

иштирокчиёни кластерҳо, ҳавасмандиҳои андозию гумрукӣ, истеҳсоли маҳсулоти аз лиҳози экологӣ тоза, ҳифзи муҳити зист ва экосистемаҳои минтақавӣ ва амсоли инҳо.

3. Функсияи иҷтимоӣ-демографӣ, ки аз унсурҳои зайл иборат мебошад: омили баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии мардум, таъмини бехатарии озуқаворӣ ва саломатии мардум, ташкили ҷойҳои нави корӣ, ҳифзи иҷтимоии аҳолӣ ва беҳдошти вазъи зиндагӣ, рушди инфрасохтори бозорӣ, манбаи иловагии даромади аҳолӣ дар минтақаҳои кишвар ва ғайра.

Қайд кардан зарур аст, ки ба соҳаҳои кластерҳои агросаноатӣ функсияҳои муайян, алоқаҳои устувори иқтисодӣ ва мақсади ягонаи ниҳоии зеркомплексҳои он, яъне таъмини талаботи аҳолии минтақаҳои ҷумҳурӣ бо маводи озуқа ва дигар молҳои ниёзи мардум, ки аз маҳсулоти кишоварзӣ истеҳсол мешаванд, хос мебошад. Пеш аз ҳама, ин алоқаҳои иқтисодии соҳаи кишоварзӣ бо дигар соҳаҳо мебошад, ки барои истеҳсолоти кишоварзӣ, воситаҳои техникӣ, сӯзишворию равғанҳои молиданӣ, воситаҳои химиявии муҳофизати растаниҳо, нуриҳои минералӣ ва воситаҳои нақлиёт истеҳсол мекунанд. Ҳамзамон, дар ин радиф, соҳаҳо, зерсоҳаҳо, корхонаҳо ва дигар субъектҳои мустақилу нави иқтисодӣ ба вуҷуд меоянд, ки як қисми функсияҳои истеҳсолии соҳаи кишоварзиро ба дӯши худ мегиранд. Махсусан, пайдоиши соҳаҳо ва корхонаҳое қобили қабул аст, ки сохтмони объектҳо, таъмиру хизматрасониҳои техникӣ, таъмини воситаҳои истеҳсолотро барои соҳаи кишоварзӣ ба уҳдаи худ доранд. Ва ин занҷира гурӯҳи соҳаҳо ва дигар корхонаю ташкилотҳои мустақили хоҷагидориро муттаҳид намуда, барои кашонидан, нигоҳдорӣ, коркард ва фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ машғул мебошанд.

Инчунин, дар ташаккули кластерҳои пахта дар минтақа сохторҳои функсионалии комплекси агросаноатӣ нақши калон мебозад, ки он чунин гурӯҳбандӣ карда мешавад: сохтори функсионалӣ-соҳавӣ, сохтори ҳудудӣ (территориявӣ)-истеҳсолӣ, сохтори технологӣ, сохтори маҳсулотӣ - ашёи хом ва сохтори ташкилӣ-идоракунӣ, ки дар марҳилаҳои истеҳсол, коркард, нигоҳдорӣ, фурӯш ва то ба истеъмолкунандаи ниҳоӣ расонидани маҳсулотҳои озуқаворӣ ва саноатӣ хизмат менамоянд.

Сохтори функсионалӣ-соҳавии комплекси агросаноатӣ дар шароити кунунӣ дар рушди кластерҳои пахта нақши калон мебозанд, чунки маҳз соҳаҳои доираи якуми КАС сиёсати илмӣ-техникиро дар кластерҳо муайян намуда, ба ташаккули базаи моддӣ-техникии онҳо мусоидат менамояд. Баъдан, самараи ниҳоӣ дар корхонаҳои агросаноатӣ дар дараҷаи муайян аз самараи техникаи дар кишоварзӣ истифодашаванда вобастагӣ дорад. [1, с. 54]. Ядрои (марказ)-и кластер бевосита худи кишоварзӣ ба ҳисоб рафта, ба он соҳаҳои растанипарварӣ ва чорводорӣ дохил мегардад. Дар раванди ташаккули кластерҳои пахта дар минтақаҳо қисмати зиёди воситаҳои истеҳсолот маҳз дар ҳамин соҳа истифода бурда мешавад.

Инчунин, дар соҳаи кишоварзӣ ба сифати воситаи асосии истеҳсолот, доимӣ ва ивазнашаванда захираҳои замин баромад мекунанд. Маҳсулоти соҳаи кишоварзӣ дар навбати худ, пеш аз он ки ба истеъмолкунандаи ниҳоӣ

расонида шавад, дар соҳаҳои саноати сабук ва хӯрокворӣ коркарди саноатӣ карда мешаванд. Ҳамин тавр, соҳаҳои доираи сеюми комплекси агросаноатӣ - нигоҳдорӣ, кашонидан, коркард, фурӯш ва хизматрасониҳои баъди фурӯши маҳсулоти агросаноатиро ба уҳда доранд.

Дигар сохтори ниҳоят муҳими кластерҳои пахта - ин сохтори территориявӣ-истеҳсолӣ ба ҳисоб меравад. Ин сохтор ба низоми корхонаҳои минтақавӣ ва ташкилотҳои агросаноатӣ тақсим шудани соҳаҳои комплекси агросаноатиро дар назар дорад. Мувофиқи пешниҳоди мутахассисон комплекси агросаноатӣ дар сохтори ҳудуди истеҳсолии худ ба 5 минтақа ва 15 зерминтақаҳо тақсим карда мешавад: минтақаи агросаноатии Шимолӣ, минтақаи агросаноатии Ҳисору марказ, минтақаи агросаноатии Вахшу Кӯлоб ва минтақаи агросаноатии Помиру Дарвоз [10, с. 245].

Маҳз дар рисолаи мо рушди кластерҳои пахта дар минтақаи агросаноатии Вахшу Кӯлоб мавриди омӯзиш қарор мегирад, ки дар ин минтақа ташаккули кластерҳои пахтакории агросаноатӣ дар заминаи рушди соҳаи растанипарварӣ ба мақсад мувофиқ мебошад.

Сохтори технологӣ-истеҳсолии кластерҳои пахта аз маҷмуи равандҳои якҷояшудаи технологии истеҳсолот барои истеҳсоли маҳсулоти ниҳоӣ иборат мебошад. Таъмини алоқамандии ин занҷири технологӣ дар шароити гузариш ба технологияи интенсивӣ-инноватсионӣ, ки ба сарфаи захираҳои истеҳсолӣ нигаронида шудааст, хеле муҳим мебошад.

Сохтори маҳсулоти ашёи хом барои кластерҳои пахта аз зеркомплексҳои саноатӣ, ба мисли пахта, риштаю калоба, матои тайёр ва ғайра иборат мебошад ва дар шароити кунунӣ на ҳама зеркомплексҳои саноатии минтақа занҷираи пурраи худро доро мебошанд.

Сохтори ташкилӣ-идоракунии кластерҳои пахта - маҷмуи шаклҳо, усулҳо ва фишангҳои идораи комплекси агросаноатиро дар бар мегирад, ки ба инкишофи ҳамаи соҳаҳо ва корхонаҳои он равон карда шуда, ба истеҳсоли маҳсулоти ниҳоии он мувофиқат менамояд. Таҷриба нишон медиҳад, ки алҳол дар низоми идоракунӣ, яъне идораи комплекси агросаноатӣ дар минтақаҳо ягон тағйироти куллӣ ба амал наомадааст. Гарчанде давлат ҳамчун субъекти идоракунӣ аз иҷрои як қатор функсияҳои ба таври объективӣ зарурӣ худ даст кашидааст, лекин масъалаи муҳимро дар низоми танзими давлатии рушди кластерҳои агросаноатӣ иҷро намекунад. Ин равандро бо он шарҳ додан мумкин аст, ки ҳоло консепсияи аз нигоҳи илмӣ асоснокгардидаи рушди кластерҳои агросаноатӣ, аз ҷумла, пахта вуҷуд надорад. Яъне, чунин як низоми идоракунии муосир дар минтақа рушд накарда, ба ҳалли вазифаҳои истеҳсолии низоми комплекси агросаноатӣ мусоидат накарда, манфиатҳои иштирокчиёни кластерҳои мазкур то ҷойи лозимӣ ҳимоя карда намешавад.

Худидоракунии маҳаллӣ бошад, дар минтақаҳо дар марҳилаи ташаккул ва рушд қарор дошта, баъзе масъалаҳои он аз нигоҳи илмӣ то ҳол асоснок карда нашудаанд. Принсип, функсияҳо ва усулҳои идораи каластерҳои базаи ахборӣ, таъминоти техникӣ, кадрӣ, молиявӣ, ҳуқуқии системаи идоракунӣ, ҳамчунин, усул ва тарзи кори кадрҳои роҳбарикунандаи агросаноатӣ ба талаботи имрӯза ҷавоб дода наметавонанд. Дар натиҷаи чунин

номувофиқатиҳо идоракунӣ аз болои ҷараёнҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ дар соҳаҳои комплекси агросаноатӣ баамаломада номумкин мегардад. Чунин номувофиқатиҳо оид ба манфиатҳои иқтисодии субъектҳои хоҷагидорӣ ва корхонаҳои агросаноатӣ норозигии миёни онҳоро ҳам дар доираи занҷираи он ва ҳам дар беруни он ба амал меорад. Аз ин рӯ, зарурати идоракунии ташаккул ва рушди кластерҳои пахта ба миён меояд, ки аз нигоҳи илмӣ асоснок буда, идораи давлатӣ, низоми хоҷагидорӣ ва худидоракунии маҳаллиро дар бар гирифта, тавассути принсипҳо ва функсияҳои асосӣ амалкарди минбаъдаи кластерҳои мазкур ба роҳ монда мешавад.

Ба андешаи мо, дар минтақаҳои ҷумҳурӣ барои ташаккул ва рушди кластерҳои пахта заминаҳои ташкилӣ-ҳуқуқӣ мавҷуд мебошанд. Дар натиҷаи рушди кластерҳои мазкур рақобатпазирии иқтисодиёти минтақавӣ таъмин гардида, сатҳи бо кор таъмин намудани аҳолӣ баланд шуда, барои рушди устувори иқтисодӣ-иҷтимоии минтақаҳои кишвар қадамҳои устувор гузошта мешавад. Дар шароити ҳозира, новобаста ба бартариятҳои он, рушди кластерҳои пахта дар минтақаҳои ҷумҳурӣ на он қадар хуб фаъолият мекунанд. Ин ҳолат ба якчанд сабабҳои объективӣ ва субъективӣ вобаста буда, он пеш аз ҳама, набудани таҷрибаи кофӣ, нарасидани маблағҳои молиявӣ барои фаъолияти дастҷамъонаи иштирокчиёни онҳо, сатҳи пасти рушди соҳаҳои кишоварзӣ ва комплекси агросаноатӣ, бахши хизматрасонӣ ва ғайра вобаста мебошад [8, с. 459].

Дар шароити иқтисоди бозорӣ, воситаи муҳимтарин ва самарабахш барои бартараф намудани буҳрони иқтисодӣ дар минтақаҳои кишвар, ки асоси онро баҳои самараҳои синергии мусбии минтақавӣ ташкил медиҳад, муносибати кластерӣ мебошад. [7, с. 417]. Барои ташаккули кластерҳои пахта дар минтақаҳои кишвар, идораи самараноки иқтисодиёти он ба муносибати муайяни истеҳсолӣ ва қувваҳои истеҳсолкунандаи он асос меёбад. Инчунин, навҷорисозии сохтори соҳаҳои комплекси агросаноатӣ, шакли нави корхонаҳои агросаноатӣ, ки ба истеҳсол, коркард, нигоҳдорӣ ва фурӯши маҳсулотҳои кишоварзӣ машғул мебошад, зарур аст.

Ҳамин тариқ, заминаҳои асосӣ барои ташаккул ва рушди кластерҳои пахта дар минтақа инҳо ба ҳисоб мераванд:

- истифодаи самараноки иқтидори захиравӣ-таббиӣ барои истеҳсоли молҳои озуқаворӣ ва саноатӣ;
- мавҷуд будани талабот ва таклифот ба маҳсулотҳои истеҳсолнамудаи кластерҳои пахта;
- шароити мусоиди истеҳсолӣ ва табиӣ-иқлимӣ барои рушди кластерҳои пахта дар минтақаҳои ҷумҳурӣ;
- ҳавасмандии иқтисодӣ барои истеҳсолкунандагони маҳсулоти аз нигоҳи экологӣ тоза дар минтақаҳои кӯҳӣ ва наздикӯҳӣ ва ғайра.

Дар маҷмуъ, ташаккул ва рушди кластерҳои пахта ҳамон вақт самараи синеритикӣ медиҳад, ки вазъи соҳаҳои коркарди саноатии кишоварзӣ ҳамчун ядрои кластер, истеҳсоли маҳсулоти онҳо, фаъолияти кории иштирокчиёни онҳо дар низоми инноватсионӣ ба роҳ монда шавад. Ояндаи рушди кластерҳои пахтакории минтақавӣ дар он соҳаҳое хуб ба роҳ монда мешавад, ки дар

миқёси минтақавӣ, миллӣ ва байналмилалӣ мақоми хоса пайдо намуда, афзалияти бештари рақобатпазириро доро мебошанд.

Самтҳои асосии татбиқи кластерикунонии соҳаҳои комплекси агросаноатӣ дар минтақа, ки аз рӯйи принсипҳо ва функсияҳои махсусгардонидашуда амалӣ мегарданд, инҳо мебошанд:

- тақвияти ҳамгироии агросаноатӣ дар низоми кластерҳои воридотивазкунанда, таъмини арзиши баланди изофавӣ ва иқтидори рушди инноватсионӣ;

- ташкили шаклҳои нав ва рушди алоқаи байнисоҳавӣ ва технологӣ барои ташаккули кластерҳои минтақавии содиротивазкунанда, ки ба бозорҳои дохилӣ нигаронда шуданд;

- ҳамгироии кластерҳои истеҳсолии ягона, яъне аз истеҳсол, коркард, нигоҳдорӣ, фурӯш ва то ба истеъмолкунандаи ниҳоӣ расонидани молу маҳсулот ва хизматрасониҳои соҳаи кишоварзӣ ва саноатӣ;

- беҳдошти муҳити зист ва экосистемаҳои минтақавӣ зимни ташаккулёбии кластерҳои пахта, низоми идораи самараноки коорпаративӣ ва корхонаҳои фаръӣ дар соҳаҳои комплекси агросаноатӣ;

- зиёд намудани имкониятҳо ва иқтидори корхонаҳои коркарди саноатии ашёи хоми кишоварзӣ ва назорат аз болои истифодаи самараноки иқтидори истеҳсолӣ, интизоми меҳнат ва технологияи пешқадам ва ғайра.

Хулоса, ташаккули кластерҳои пахта бояд ба принсипҳо ва функсияҳои таъмини рушди устувори минтақаҳои ҷумҳурӣ мусоидат намуда, барои фароҳам овардани шароитҳои хубтарин барои навҷорисозии техникӣ-технологии соҳаҳои комплекси агросаноатӣ, ҷалби бештари сармоягузориҳо ба иқтисодиёти минтақа дар асосии механизми ҳавасмандгардонии иқтисодӣ, татбиқи фаъоли рушди инноватсионӣ ва идораи самараноки кластерҳои минтақавӣ, ки рақобатпазирии корхонаҳои агросаноатӣ ва рушди босуботи иқтисодӣ-иҷтимоиро дар ҷумҳурӣ таъмин менамоянд. Инчунин, дар минтақаҳои кишвар бояд муҳити мусоид барои фаъолияти кластерҳои пахта таъмин гардида, рушди минбаъдаи онҳо аз ҷониби ҳокимияти маҳаллӣ тариқи танзими давлатии соҳаҳои комплекси агросаноатӣ ва иштирокчиёни кластерҳои мазкур дуруст ба роҳ монда мешавад.

АДАБИЁТ

1. Бегов Д.М. Эффективность формирования регионального хлопково-текстильного кластера (на материалах Согдийской области): дисс. на соис. уч. степ. канд. экон. Наук: 08.00.05 / Д.М. Бегов. - Душанбе, 2020. – 162.

2. Давлатзода, Қ.Қ. Самтҳои асосии дастгирии давлатии рушди кластерҳои пахтакорӣ дар минтақаҳои кишвар / Қ.Қ. Давлатзода, Ҷ.Б. Халифазода // Паёми молия ва иқтисод. - 2023. - №1(35). - С. 68-76.

3. Донченко А.С. Кластеры в АПК: сущность, проблемы, формирование и функционирование / А.С. Донченко, Ю.А. Новоселов / Сибирский вестник сельскохозяйственной науки. - 2001. - №11-12. - С. 91-97.

4. Жакашев Б.Р. Особенности формирования и развития кластеров в АПК Казахстана // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. - 2009. - №9. - С. 80.

5. Маршалл А. Принципы политической экономии /А. Маршалл / Пер. с англ. М: Прогресс, -1984. т. 3. - 257 с.
6. Михайлов А. Формирование и развитие конкурентоспособных отраслевых кластеров АПК регионов (на примере Курской области) // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. - 2009. - №12. - С. 7-8.
7. Низомова Т.Д. Иқтисодиёти саноат. Китоби дарсӣ. / Т.Д. Низомова. – Душанбе, 2020. - 417 с.
8. Пириев Дж. и др. Зарубежный опыт кластерного развития агропромышленного комплекса / Дж. Пириев и др. / Доклады Таджикской Академии сельскохозяйственных наук. - Душанбе, 2013. - №4 (38). - С. 59-63.
9. Портер М. Конкуренция / М. Портер. - С-Пб: Издательский дом «Вильямс», 2002-2010 - 268 с.
10. Халифазода, Ҷ.Б. Муаммоҳои ташаккулёбӣ ва роҳҳои рушди кластерҳои агросаноатӣ дар шароити минтақа / Ҷ.Б. Халифазода // Паёми молия ва иқтисод. - 2022. - №1(30). - С. 245-252.
11. Шералиев, Э.Н. Фаъолгардонии ҷалби сармояҳо ба рушди кластерҳои пахтакорӣ дар минтақа / Э.Н. Шералиев, Ҷ.Б. Халифазода // Идоракунии давлатӣ. - 2022. - № 4-1(58). - С. 116-123.

УДК: 336.64 (575.3)

ХУСУСИЯТҲОИ ИНКИШОФ ВА ҲОЛАТИ ФОНДИ НАФАҚАИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

***Сафарова Мунира Ибодуллоевна** – ассистенти кафедраи молия ва суғуртаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025 Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. E-mail: munirabonu@mail.ru. Тел.: (+992) 918-98-96-30.*

Дар мақола ислоҳоти низоми нафақаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва гузариши низоми мавҷудаи ҳисоббаробаркунии нафақа ба ташаккули низоми омехтаи нафақаи суғуртавӣ баррасӣ шудааст.

Гуфта шудааст, ки имконияти низоми нафақавӣ барои сари вақт иҷро кардани уҳдадориҳои худ (уҳдадориҳои нафақа дар асоси фонди суғурта ва ҷамъоварӣ) аз бақияи буҷети Фонди нафақа ва фондҳои ғайридавлатии нафақа ва таъмини таносуби байни суғуртавӣ вобаста аст. Дар ҷумҳурӣ ислоҳоти системаи нафака ва такмили системаи нафака давом дорад.

***Калидвожаҳо:** фонди нафақа, суғуртаи ҳатмӣ, мукофотҳои суғурта, фонди пасандоз, интиқолҳо, суғуртаи иҷтимоӣ, таъмини нафақа, уҳдадориҳои нафақавӣ.*

ХАРАКТЕРИСТИКА РАЗВИТИЯ И СОСТОЯНИЯ ПЕНСИОННОГО ФОНДА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

***Сафарова Мунира Ибодуллоевна** - ассистент кафедры финансов и страхования Таджикского национального университета. Адрес: 734025 Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Email: **munirabonu@mail.ru**. Тел: (+992) 918-98-96-30.*

В статье рассматривается реформирование пенсионной системы Республики Таджикистан и переход существующей системы пенсионного расчета к формированию смешанной страховой пенсионной системы.

Отмечено, что способность пенсионной системы своевременно выполнять свои обязательства (пенсионные обязательства за счет страхового фонда и накоплений) зависит от сбалансированности бюджета Пенсионного фонда и негосударственных пенсионных фондов и обеспечения соотношения между страховым фондом и негосударственными

пенсионными фондами. В республике продолжаются реформы пенсионной системы и совершенствование пенсионной системы.

Ключевые слова: *пенсионный фонд, обязательное страхование, страховые взносы. накопительный фонд, трансферты, социальное страхование, пенсионное обеспечение, пенсионная обязательства.*

DESCRIPTION OF THE DEVELOPMENT AND STATE OF THE PENSION FUND OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Safarova Munira Ibodulloevna - *Assistant of the Department of Finance and Insurance of the Tajik National University. Address: 734025 Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Email:* ***munirabonu@mail.ru****. Tel.: (+992) 918-98-96-30.*

The article discusses the reform of the pension system of the Republic of Tajikistan and the transition of the existing pension calculation system to the formation of a mixed insurance pension system.

It is noted that the ability of the pension system to timely fulfill its obligations (pension obligations at the expense of the insurance fund and savings) depends on the balance of the budget of the Pension Fund and non-state pension funds and ensuring the balance between the insurance fund and non-state pension funds

The reform of the pension system and the improvement of the pension system in the republic are continuing.

Key words*: pension fund, compulsory insurance, insurance premiums. Savings fund, transfers, social insurance, pension provision, pension obligations.*

Мутобиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи суғурта ва нафақаи давлатӣ» [7] дар ҷумҳурӣ ислоҳоти низоми нафақа, таҳкими принсипҳои суғурта, бунёди системаи суғуртаи иҷтимоӣ ва таъминоти нафақа, ҷорӣ намудани тартиби нигоҳ доштани 1% аз нафақаи нафақавӣ амалӣ карда мешавад. Соли 1999 “Дар бораи тартиби пешбурди суратҳисобҳои шахсии ҷамъоварӣ ва баҳисобгирии инфиродӣ (шахсикунонидашудаи) суғурта дар низоми суғуртаи давлатии иҷтимоӣ” Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гардид.

Фонди нафақа дар Ҷумҳурии Тоҷикистон механизми маблағгузорӣ ва пардохти кумакпулӣ ва нафақа ба шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Аз ҳисоби корфармоён ва шаҳрвандон гирифтани ҳиссаҳои зарурии суғурта барои бо пул таъмин намудани фондҳои нафақа ташкил карда мешавад.

Таъмини нафақа бо таъминоти иҷтимоӣ, ҳифзи иҷтимоӣ ва суғуртаи иҷтимоӣ зич алоқаманд буда, онро аз ин муассисаҳои иҷтимоӣ алоҳида дида баромадан мумкин нест.

Мушкилоти асосии таъминоти нафақа дар марҳилаи мазкур ин сатҳи пасти нафақа бо меъёри нисбатан баланди саҳмҳои суғуртавие мебошад, ки барои таъмини нафақа пардохта мешаванд.

Мазмуни асосии ислоҳоти муосири таъминоти нафақа аз тағйир додани низоми мавҷудаи пардохти нафақа ва гузаштан ба ташаккули низоми омехтаи нафақаи пардохтшавандаи саҳмҳои суғурта иборат буд.

Маълум аст, ки манбаи асосии фонди нафақа андози иҷтимоие мебошад, ки аз фонди музди кори корхонаю ташкилотҳо ба андозаи 25 фоиз гирифта мешавад. Бо ҷорӣ шудани Кодекси нави андози Ҷумҳурии Тоҷикистон меъёри андози иҷтимоӣ то 22% коҳиш ёфт.

Мутобиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи суғурта ва нафақаи давлатӣ» Тоҷикистон ба низоми маблағгузорӣ гузашт, ки ҳар як шахс барои гирифтани нафақаи арзанда барои худ пешакӣ шароит омода мекунад.

Аммо, дар ин бобат проблемае мавҷуд аст, факт дар он аст, ки аз сабаби паст будани музди кор, қисми асосии аҳолӣ системаи маблағгузориро таъмин карда наметавонад.

Ба Фонди нафақа дохил мешавад: таъминоти нафақаи давлатӣ ва суғуртаи ҳатмии давлатии нафақа, инчунин нафақаҳои иҷтимоӣ ва нафақаи меҳнатӣ. Дар баробари ин ба сохтори фонди нафақа таъминоти нафақаи ихтиёрии ғайридавлатӣ ва таъминоти нафақаи касбӣ дохил мешаванд.

Низоми нафақаи Ҷумҳурии Тоҷикистон намунаи суғуртаест, ки баҳисобгирии фардикунонидашуда, ҷамъоварии ҳуқуқҳои нафақавии шаҳрванд ва ухдадориҳои нафақавии давлатро пеш мебарад.

Дар таркиби буҷети Хазинаи нафақаи Ҷумҳурии Тоҷикистон маблағи саҳмҳои суғуртавӣ барои қисми маблағгузоришаванда ва нафақаи меҳнатӣ алоҳида ба ҳисоб гирифта мешавад; маблағҳое, ки барои сармоягузорӣ ҷудо карда шудаанд; пардохтҳо аз ҳисоби пасандозҳои нафақа, инчунин хароҷоти буҷети фонди нафақа вобаста ба ташкил ва сармоягузории ҳисобҳо ва пардохти қисми маблағгузории нафақа.

Таҳқиқот нишон медиҳад, ки шумораи нафақахӯрон дар Тоҷикистон сол то сол меафзояд (Ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. - Шумораи нафақахӯроне, ки дар муассисаҳои иҷтимоӣ ба қайд гирифта шудаанд (дар охири сол ҳазор нафар) [12].

	2010	2012	2014	2015	2017	2018	2019	2020	2021
Нафақахӯрони умумӣ	569,8	596,6	603,6	617,4	664,8	687,1	711,2	729,4	749,8
аз онҳо занҳо	339,4	356,1	379,9	379,6	425,9	435,7	443,2	452,8	462,2
аз ҷумла нафақа:									
пиронсолӣ	332,2	353,3	377,3	390,6	425,1	442,6	458,8	460,0	479,6
маъюбӣ	98,6	101,5	82,7	76,4	72,0	67,2	67,1	62,5	63,7
барои аз даст додани саробон	49,4	44,1	37,9	36,1	32,6	31,3	29,6	26,5	25,7
барои хизматҳо	2,9	3,9	3,9	4,3	5,3	4,8	4,3	3,9	3,0
иҷтимоӣ	81,0	91,5	97,9	126,5	126,5	137,9	148,4	152,9	174,6

Шумораи нафакахӯрони коркунанда	36,3	37,3	33,7	31,5	45,1	42,3	39,0	39,2	40,5

Дар соли 2021 шумораи нафақахӯроне, ки дар муқоиса бо соли 2010 нафақа мегиранд, 131,4% афзудааст ва шумораи маъюбон баръакс дар ин давра 36% коҳиш ёфтааст ва шумораи нафақахӯрони ичтимоӣ 215,4% афзоиш ёфтааст.

Тибқи иттилои Агентии нафақа ва ҳифзи ичтимоӣ, шумораи умумии нафақахӯрон дар кишвар дар соли 2021- 749,8 ҳазор нафарро ташкил дода, андозаи миёнаи нафақа дар соли 2021 - 321,33 сомонӣ (35 доллари ИМА) - ро ташкил додааст. Ин нисбат ба нафақаи миёна дар Молдова, Туркманистон ва Арманистон (мутаносибан 110, 104 ва 100 доллар) ва нисфи нафақаи миёна дар Қирғизистон), Қазоқистон (216 доллар) ва Русия (205 доллар) се маротиба камтар аст.

Ба даромад аз рӯи намудҳои асосии фаъолияти Фонди нафақа мукофотҳои суғуртавӣ ва трансфертҳои буҷети давлатӣ дохил мешаванд (расм.1).

Расми 1. Таснифи даромадҳои буҷети Фонди нафақа
Таҳияи муаллиф.

Даромади Фонди нафақа ба мустақим ва ғайримустақим тақсим мешавад. Даромади мустақим даромадест, ки Фонди нафақа аз пардохткунандагон ба даст меорад: мукофотҳои суғуртавӣ, интиқолҳо барои ҷуброни тарифҳои пастшуда.

Даромади ғайримустақим иборат аст аз:

• интиқол барои муҳлатҳои суғуртавӣ;

• интиқол барои пардохти нафақа бо назардошти пардохтҳои суғуртавӣ, вале пардохтнашуда;

• интиқол ба нафақаи пеш аз муҳлат;

• интиқол барои зиёд кардани пардохти устувор;

• интиқол дар робита ба дигаргардонии қисми тарофа барои нафақаи маблағгузоришаванда.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нафақа хеле кам аст, ҳаҷми нафақа ба андозаи музди кор, ба собиқаи кор, инчунин ба андозаи ҳаққи суғуртае, ки худи шаҳрвандон ва корфармоён медиҳанд, хиссагузорӣ, фондҳо вобаста аст.

Хароҷоти буҷети Фонди нафақаи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи шумораи гирандагони нафақае, ки аз ҳисоби пардохтҳои иҷтимоӣ маблағгузорӣ мешаванд, инчунин, андозаи онҳо амалӣ карда мешавад.

Имконияти низоми нафақавӣ барои сари вақт иҷро кардани уҳдадориҳои худ (уҳдадориҳои нафақа дар асоси фонди суғурта ва ҷамъоварӣ) аз бақияи буҷети Фонди нафақа ва фондҳои ғайридавлатии нафақа ва таъмини таносуби байни суғуртавӣ вобаста аст. Ислоҳоти системаи нафақа ва такмил додани системаи нафақа дар ҷумҳурӣ ҳанӯз ҳам давом дорад.

Фонди нафақаи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади идоракунии давлатии молияи таъминоти нафақавии аҳолӣ таъсис дода шудааст ва муассисаи мустақили молиявӣ-қарзӣ мебошад, ки фаъолияти худро мутобиқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ менамояд [7].

Мазмуни асосии ислоҳоти кунунии таъминоти нафақа ба тағйирёбии низоми мавҷудбудаи тақсимотии ҳисоби нафақа ва гузариш ба низоми омехтаи тақсимотӣ-ҷамъшавандаи нафақаи суғуртавӣ, ки дар суратҳисобҳои инфиродӣ ҷамъ мешаванд, замина гузошт.

Дар маҷмуъ, дар афкори иҷтимоии ватанӣ муаммои омӯзиши таъминоти нафақа мавзуи камомӯхташуда боқӣ мемонад. Идоракунии низоми таъминоти нафақа яке аз намудҳои идоракунии иҷтимоӣ мебошад, аз ин рӯ, бояд қайд намуд, ки дар коркарди назарияи умумии идоракунии он чунин олимони самти мазкур, ба монанди М.Вебер, Т. Парсонс, Ф.Тейлор, А.Файол, Г.Форд и дигарон саҳм гузоштаанд.

Миёни таҳқиқотчиёни рус дар самти муаммоҳои молиявӣ-иқтисодии таъминоти нафақа чунин муаллифонро ҷудо намудан мумкин аст: В.Н. Баскаков, Е.Ш. Гонтмахер, Г.П. Дегтярев, В.Д. Роик, А.К. Соловев, Л.А. Андреев, Н.С. Будникова, А.Е. Ефремов, М.А. Кирюшкин, М.Ю. Красавина, В.Г. Крючков, А.Ю. Михайлов ва дигарон.

Таъминоти нафақа бо таъминоти иҷтимоӣ, ҳифзи иҷтимоӣ ва суғуртаи иҷтимоӣ алоқамандии ногусастанӣ дорад, аз ин рӯ, он бе дарназардошти чунин институтҳои иҷтимоӣ бояд баррасӣ нагардад.

Таҳқиқоти гузарондаи мо нишон дод, ки вазифаи асосии таъминоти нафақа ҳама вақт нигоҳдории сатҳи сазовори зиндагии он аъзоёни ҷамъият маҳсуб меёфт, ки бо сабабҳои гуногун ғайри қобили меҳнат гаштаанд. Ба ҳайси вазифаи муҳими иҷтимоии таъминоти нафақа ба ҳам мувофиқ намудани манфиатҳои кормандон ва шаҳрвандони ғайри қобили меҳнат баромад менамояд.

Низоми нафақаи Ҷумҳурии Тоҷикистон модели суғуртавиест, ки баҳисобгирии инфиродии пасандози захираҳои нафақавии шаҳрвандон ва уҳдадориҳои нафақавии давлатро доро мебошад.

Мутобиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи суғуртаи иҷтимоӣ” принсипҳои низоми суғуртаи иҷтимоӣ ва таъминоти нафақа пурзӯр карда шуда, тартиби боздошти 1% аз музди меҳнати кормандон барои гузаронидани он маблағ ба суратҳисоби инфиродӣ ҷорӣ карда шуд. Соли 1999 Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тартиби пешбурди суратҳисобҳои шахсии ҷамъшаванда ва баҳисобгирии инфиродӣ (шахсигардонидашудаи) ҳақгузориҳои суғуртавӣ дар низоми суғуртаи давлатии иҷтимоӣ» қабул гардид.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳолати зарурӣ мунтазам ба низоми ҷамъшаванда гузашта метавонад, ки агар ҳар як коркунанда ба фонди нафақа маблағ гузаронда, дар оянда нафақаи арзанда гирад. Аммо, қисми асосии аҳолӣ имкони гузариш ба низоми ҷамъшавандаро надоранд, зеро музди меҳнати миёнаи онҳо бисёр паст аст. Имрӯз баъзе аз соҳибкорон ва дигароне, ки даромади баланд доранд, ба низоми ҷамъшаванда гузашта истодаанд.

Дар ҷумҳурӣ фондҳои давлатӣ ва ғайридавлатии нафақа (хусусӣ) бо низоми ҷамъшаванда таъсис дода шудаанд. Аммо то ҳол механизми возеҳи гузариш ба фонди ҷамъшаванда таҳия нагардидааст.

Маҳдудияти синну сол барои баромадан ба нафақа барои мардҳо 63 сол, барои занҳо 58 ба шарти иҷро намудани уҳдадориҳои пардохти саҳмгузории суғуртавӣ ба тамоми моҳҳои суғуртакунӣ барои мардҳо 300 моҳ ва барои занҳо 240 моҳ мебошад.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи нафақаҳои суғуртавӣ ва давлатӣ» асосҳои ҳуқуқии танзими давлатии танзими суғуртаи ҳатмии нафақаи шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳуқуқ ва уҳдадориҳои мақомоти давлатӣ, шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, тартиби таъин ва додани нафақаи суғуртавӣ ва давлатиро, инчунин, манбаъҳои маблағгузории онро муайян менамояд.

Фонди нафақа дар Ҷумҳурии Тоҷикистон механизми маблағгузорӣ ва пардохти ҷубронпулиҳо ва нафақаи шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Аз ҳисоби воридоти ҳақгузориҳои суғуртавии кордиҳандагон, худи шаҳрвандон воситаҳо барои маблағгузорӣ ва додани нафақа бунёд мегарданд.

Фонди нафақа муҳимтарин занҷири модели муносибатҳои молиявии пасандози нафақа мебошад. Фонди нафақа ин фонди марказонидашудаи давлат аст, ки ташаккул ва тақсимоти захираҳои молиявиро бо мақсади пардохти нафақаи шаҳрвандон таъмин менамояд.

Ҳисоби андоза, таъйинот, азнавҳисобкунӣ, гузаронидани нафақаҳои суғуртавӣ ва давлатӣ аз як намуд ба намуди дигар, инчунин, пешбурди ҳуҷҷатҳои ҳар нафар аз ҷониби Агентии суғуртаи иҷтимоӣ ва нафақаи назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шаҳрҳо (ноҳияҳо) аз руйи ҷойи истиқомати шахси мурoҷиаткунанда барои ҳисоби андоза, таъйинот, азнавҳисобкунӣ, гузаронидани нафақаҳои суғуртавӣ ва давлатӣ аз як намуд ба намуди дигар роҳандозӣ карда мешавад. Аслан, агар худи онҳо ҳавасманд бошанд, онгоҳ метавонанд зуд суратҳисоби инфиродии ҷамъшаванда кушоянд.

Дар қонун ҳуқуқҳои муҳоҷирони меҳнатӣ барои бо хоҳиши худ гузаштан ба низоми суғуртакунии нафақа дарҷ гардидаанд. Ин маънои онро дорад, ки ки агар одам дар хориҷи кишвар кор кунад, онгоҳ ӯ метавонад ягон қисми даромади худро суғурта намояд.

Суғуртакунии ҳатмии нафақа дар баробари Фонди нафақаи Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад бо тартиби муайянкунандаи қонунгузорӣ фондҳои ғайридавлатии нафақавӣ низ бошанд. Дар фондҳои ғайридавлатии нафақавӣ тартиби ташаккули воситаҳои пасандози нафақа ва маблағгузории онҳо, тартиби гузаронидани пасандози нафақа аз Фонди нафақаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва пардохти маблағи суғурта ба фондҳои ғайридавлатии нафақавӣ, инчунин, ҳудуди аз ҷониби фондҳои нафақавии ғайридавлатӣ амалӣ намудани ваколатҳои суғуртакунанда тибқи қонун муқаррар карда мешавад.

Адабиёт

1. Аранжереев М.М. Как обеспечить достойную старость или возможности негосударственных пенсионных фондов / М.М. Аранжереев. - М. Эксмо, 2006- 240 с.
2. Борисенко Н.Ю. Пенсионное обеспечение. Учебник / Н.Ю. Борисенко. - М: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2007. - 578с
3. Бронштейн Е.М. О формировании стратегий негосударственных пенсионных фондов / Бронштейн Е.М., Прудников В. // Управление риском. – 2007. – №4. – с. 51-61.
4. Гонтмахер Е. Социальные реформы. Что завтра / Е. Гонтмахер, - М, Гелиос, 2005. – 170с.
5. Гурвич Е.Т. Пенсионная реформа: общие принципы и необходимые меры // Доклад Экономической экспертной группы, 2011. - С.10. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://2020strategy.ru/data/201107/14 http://2020 strategy.ru/data/201107/14/http://2020strategy.ru/data/201107/14/1214719772/8.pdf 23 OECD Pensions at a Glance 2013: OECD and G20 Indicators.
6. Ерусланова Р.И. Пенсионное обеспечение в России: учеб. пособ. / под общей ред. проф. Р.И. Еруслановой / Р.И. Ерусланова, Ф.И. Емельянова, Р.А. Кондратьева. - М: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2007. - 578с.
7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи нафақаҳои суғуртавӣ ва давлатӣ» (дар таҳрири Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25.03.2011 с. №708, 01.08.2012 с. №894, 28.12.2012 с. №909, 18.03.2015 с. №1200, 04.07.2020 с. №1705, 23.12.2021 с. №1840)

8. Муравлева Т.В. Пенсионное страхование в России: финансовое обеспечение, стратегия управления и развития: дисс. д-ра эконом. наук: 08.00.10/ Т.В. Муравлева. – Саратов, 2010. – 370с.
9. Роик В.Д. Пенсионная система России: история, проблемы и пути совершенствования. / В.Д. Роик – М.: МИК, 2007. – 480 с.
10. Стафилова О.В. Накопительная составляющая доходов системы обязательного пенсионного страхования / О.В. Стафилова //Финансы. – 2008. - №2. - С.51-53.
11. Федотов Д. О формировании доходов внебюджетных фондов России / Д.Федотов //Финансы. - 2007. - №7. – С. 29-35.
12. 30-лет государственной независимости. Статистический сборник. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. – 2022. – 166с.

УДК: 658.265(575.3)

ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ИНВЕСТИЦИИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ИННОВАЦИОННО-ИНВЕСТИЦИОННЫЕ ПРОЕКТЫ

Кошонов Парвин Субхонович *- соискатель кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: 904551578. E-mail: parvin614@mail.ru*

В статье автором рассматривается влияние государственных инвестиций на инновационное развитие Таджикистана. Также излагаются достижения, полученные за последние годы, и определяется соотношение государственных инвестиций к ВВП РТ, а также соотношение валового накопления к ВВП РТ, и некоторые теории современного инновационного развития. Автор указывает, что основу инновационного развития составляют новые знания, воплощенные в технике и технологии, а также повышении уровня образования населения. Соискатель обосновывает, что приток инвестиции в Республики Таджикистан недостаточен, инвестиции направлены на инновационное развитие, так как из государственного бюджета она составляет 15-20% от ВВП РТ, тогда как в странах с развитой инновационной программой она составляет значительную долю ВВП.

Ключевые слова: *инновация, соотношение государственных инвестиций к ВВП, соотношение валового накопления к ВВП РТ, развитие экономики, инновационная активность, технологический прогресс, инвестиционная политика.*

САРМОЯГУЗОРИҲОИ ДАВЛАТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА ТАЪСИРИ ОН БА ЛОИҲАҲОИ ИННОВАТСИОНИЮ САРМОЯГУЗОРӢ

Кошонов Парвин Субҳонович *- унвонҷӯи кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. E-mail: parvin614@mail.ru, Тел.: 904551578.*

Дар мақола таъсири сармоягузории давлатӣ ба рушди инноватсионии Тоҷикистон баррасӣ шудааст. Муваффақиятҳои дар солҳои охир бадастомада нишон дода шуда, таносуби сармоягузории давлатӣ ба ММД-и Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин, таносуби ташаккули сармояи умумӣ ба ММД-и Ҷумҳурии Тоҷикистон ва баъзе назарияҳои рушди инноватсионии муосир муайян карда шудаанд. Муаллиф қайд мекунад, ки асоси рушди инноватсионӣ донишҳои навеанд, ки дар техника ва технологияҳо таҷассум ёфтаанд, инчунин баланд бардоштани сатҳи маърифати аҳолӣ мебошад. Муаллиф тасдиқ кардааст, ки воридшавии сармоягузорӣ барои рушди инноватсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон кофӣ нест, зеро аз буҷети давлатӣ он 15-20% ММД-и ҶТ-ро ташкил медиҳад.

Калидвожаҳо: *инноватсия, таносуби сармоягузории давлатӣ ба ММД, таносуби ҷамъоварии маҷмуи сармоя ба ММД-и Ҷумҳурии Тоҷикистон, рушди иқтисодӣ, фаъолияти инноватсионӣ, пешрафти технологӣ, сиёсати сармоягузорӣ.*

PUBLIC INVESTMENT OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND ITS INFLUENCE ON INNOVATION AND INVESTMENT PROJECTS

Koshonov Parvin Subkhonovich *- aspirant of the Department of Finance, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Tajikistan, Dushanbe, 64/14 Nakhimova str. E-mail: parvin614@mail.ru, Phone: 904551578*

The article examines the impact of public investment on the innovative development of Tajikistan. The achievements achieved in recent years are outlined and the ratio of public investment to the GDP of the Republic of Tajikistan is determined, as well as the ratio of gross capital formation to the GDP of the Republic of Tajikistan, and some theories of modern innovative development. The author points out that the basis of innovative development is new knowledge embodied in technology and technology, as well as increasing the level of education of the population. The author substantiates that the influx of investment in Tajikistan is not enough investment aimed at innovative development, since from the state budget it amounts to 15-20% of the GDP of the Republic of Tajikistan, while in countries with developed innovation programs it constitutes a significant share of GDP.

Key words: *innovation, ratio of public investment to GDP, ratio of gross capital accumulation to GDP of the Republic of Tajikistan, economic development, innovation activity, technological progress, investment policy.*

В Программе государственных инвестиций на 2021-2025 гг. приводится [4] объем государственных инвестиций в Таджикистане, который составляет около 13–15% ВВП, что является чрезвычайно высоким показателем по международным стандартам. Однако неэффективный отбор проектов и управление ими в сочетании с огромным фискальным бременем энергетического сектора серьезно подрывают их результативность. Такие крупные и неэффективные инвестиционные расходы вытесняют другие государственные расходы, в том числе на здравоохранение и социальную помощь. Например, государственная программа адресной социальной помощи составляет всего 0,1% ВВП и в рамках этой программы на каждого получателя выделяется сумма, эквивалентная менее 0,5 доллара в месяц.

Таким образом, основная задача для достижения целей страны по устойчивому и высокому росту производства и быстрому повышению уровня жизни заключается в повышении качества и эффективности государственных инвестиций. Государству необходимо разработать интегрированную, последовательную политику управления государственными инвестициями, которая включает государственно-частное партнерство (ГЧП). В системе менеджмента государственными инвестициями должны быть четко определены обязанности руководства; необходимо усовершенствовать процессы разработки, отбора и экономической оценки инвестиционных проектов, усилить управление, исполнение, мониторинг и оценку проекта, наконец, должны быть официально установлены ключевые показатели эффективности, которые должны быть включены в систему управления государственными инвестициями. Что касается государственных инвестиций в Таджикистане, то их доля приходится 35-38% от всех государственных расходов, а в соотношение ВВП РТ их доля очень низкая, она составила 13-15% [7].

Если взять во внимание 35-38% государственных инвестиций в Таджикистане от государственного бюджета, то такой объем инвестиции является чрезвычайно высокой с точки зрения региональных и международных стандартов [6]. В настоящей статье делается вывод о том, что слабый потенциал в плане отбора проектов и управления ими, в сочетании с огромным бюджетным бременем инвестиций в энергетический сектор, серьезно подрывает эффективность государственных инвестиций в Таджикистане, и, следовательно, эффективность значительной части всех государственных расходов.

Поэтому основной задачей для поддержания высоких темпов роста и быстрого повышения уровня жизни является улучшение качества и эффективности системы государственных инвестиций в Таджикистане.

Программа инновационного развития Республики Таджикистан на 2011-2020 гг., принятая 30 апреля 2011 года Правительством Республики Таджикистан, ставит такие задачи, как «... стимулирование научно-технической и инновационной активности, формирование нормативно-правовой базы инновационной деятельности, вовлечение научного потенциала страны в инновационные процессы, эффективное использование научно-технологических разработок и изобретений, создание и развитие инновационной инфраструктуры» [5]. Вышеупомянутые задачи программы призваны сформировать эффективную инновационную систему, способствующую повышению технологического уровня и конкурентоспособности производства, выходу инновационной продукции на внутренние и внешние рынки, росту импортозамещения, ускорению социально-экономического развития и достижению национальных стратегических целей. Основную ответственность за исполнение программы несет Министерство экономического развития и торговли РТ, но все участвующие в этом процессе государственные учреждения, включая НАНТ РТ и другие высшие учебные заведения, несут долю ответственности за ее исполнение, которая в случае успешной реализации приведет к устойчивой тенденции роста производства знаний. По экспертным оценкам, в начале XXI века в таких странах, как США и Япония, прирост национального дохода на 65-80% достигает за счет научно-технической сферы. В общем объеме производства «инновационный продукт» в США составил к концу 2009 года 70%, в Китае приближается к 34%, в тоже время, как в России составляет всего 5-7% [8]. В Республике Таджикистан он не превышает 1,0%. Поэтому изучение сложившейся на мировом рынке технологий ситуации представляется особенно важным. Все это указывает на необходимость создания организационно-экономических условий развития инновационного предпринимательства на основе активизации инвестиционной деятельности. До сих пор в стране наблюдается недостаточное развитие инновационной деятельности в предпринимательской деятельности. В активизации инновационно-инвестиционной деятельности в отраслях промышленности усиливается необходимость использования зарубежного опыта формирования инновационной инфраструктуры для развития инновационной сферы, активизации деятельности по реализации инновационной политики. Кроме

того, как показывают опыт активизации инновационно-инвестиционной деятельности в отраслях промышленности усиливается необходимость создания законодательных инициатив, в частности, создание нормативно-правовой базы стимулирования деятельности бизнес–структур в реализации инновационных проектов в области подготовки кадров с креативным инновационным мышлением и навыками коммерциализации результатов инновационной деятельности становится все более приоритетным. Институциональные преобразования в инновационной сфере следует осуществлять с учетом соединения в единый процесс развития фундаментальной науки, прикладных исследований, коммерциализации технологий, создания инфраструктуры подготовки специалистов для инновационной деятельности [6].

Низкий объем инвестиционных вложений в фундаментальные и прикладные исследования может привести предприятия к различным экономическим рискам, так как без разработки и внедрения инновационных технологий и методов управления, отечественные предприятия потеряют свои позиции на внутреннем рынке и не смогут выйти на мировые рынки продукции. Республике Таджикистан необходимо принять передовой опыт зарубежных стран в сфере государственной поддержки и стимулирования инновационно - инвестиционной деятельности предприятий легкой промышленности для решения сложившихся проблем. [11, с.92-93]

В НСР РТ на период до 2030 года допускается возможность последовательного перехода от одного типа развития к другому по мере реализации предусмотренных мер экономического развития Республики Таджикистан для создания предпосылок реализации второго сценария как наиболее вероятного. В то же время, при максимальной концентрации усилий, активизации институтов, способствующих повышению эффективности органов государственного управления, усиления роли бизнеса и гражданского общества в реализации «стратегии», появляются условия для перехода на индустриально-инновационные рельсы путей развития.

Анализ соотношения инвестиции к ВВП в РТ и валовых накоплений к ВВП дает нам две картины. В первом - свидетельствует о том, что за исследуемый период прогнозирование двух измеряемых параметров дает нам основание для оценки инвестиционной политики как положительно активной. Такой положительный результат говорит о том, что Таджикистан движется к инновационному развитию на основе плана, отмеченного в Программе Стратегии национального развития Республики Таджикистан на период до 2030 года.

Таблица 1. - Процентные соотношения валовых накоплений по отношению к ВВП Таджикистана за исследуемый период

Годы	ВВП в млн. сомони	Валовые накопления	в % отношении к ВВП
2010	24704,7	5892	24%
2011	30071,1	8784	29%
2012	36163,1	8414	23%

2013	40525,5	10025	25%
2014	45606,6	11931	26%
2015	**50977,8**	**22782**	**45%**
2016	**54479,03**	**22202**	**41%**
2017	64434,3	19285	30%
2018	**71059,2**	**26479**	**37%**
2019	79109,8	27996	35%
2020	83958,3	28105	33%
2021	**98910,7**	**30662**	**31%**

Источник: Составлено автором на основы данных: Основные показатели системы национальных счетов Таджикистана на период 2010-2021 [электронный ресурс]. – URL: https://cisstat.info/base/nationalacc22/1/Tajikistan.pdf (дата обращения: 12.09.2022)

Как мы отмечали выше, в развитых странах доля инновационных инвестиций к ВВП составляет 70-80%, в Таджикистане же по нашим подсчетам, основанных по данным Агентства по Статистике РТ до 2021 года, составил 31%.

Однако достигнутые нашим Правительством результаты, судя по высказыванию основателя мира и национального единства Президента РТ в Послании к нации должно совершенствоваться в соответствии с НСР РТ. Основная цель инвестиционной политики - переоснащение производства (импортозамещение), обновление основных фондов за счет внедрения научно-технических прорывов, достигнутых в научной сфере.

Среди важнейших направлений инвестиционной политики Республики Таджикистан следует выделить:

1) создание правовой базы по страхованию инвестиций;
2) инвестирование в первую очередь приоритетных отраслей экономики: электроэнергии, сельского хозяйства, транспорта, коммуникации, инновации, социальной сферы (ипотечное кредитование, лизинг, вексельное обращение);
3) предпочтительное инвестирование конкурентоспособных производств, рентабельных и быстроокупаемых проектов, в том числе проектов предприятий малой и средней мощности, проектов реконструкции и переоснащение действующих предприятий;
4) создание рынка для привлечения частных инвестиционных ресурсов;
5) совместное государственно-коммерческое финансирование инвестиционных проектов по средствам как государственных, так и частных вложений.

Инвестиционная политика является составной частью экономической политики. Она представляет собой комплекс народнохозяйственных подходов и решений, определяющих объем, структуру и направления использования инвестиций в сферах и отраслях экономики. Значительное влияние на инвестиционную политику и инвестиционные возможности страны оказывает экономический и политический климат (состояние экономики, законы и принципы государственного регулирования экономики, политика правительства, характер взаимодействия местных и зарубежных партнеров и т. д.). Существуют системы критериев, на основе которых можно определить

место страны по степени инвестиционного риска среди других стран мира. Эти данные выступают в качестве рекомендаций потенциальным зарубежным инвесторам. Инвесторы стремятся вкладывать средства в регионы с благоприятным инвестиционным климатом. Инвестиционный климат – это совокупность политических, экономических, юридических, социальных, бытовых и других факторов, которые определяют степень риска капитальных вложений и возможность их эффективного использования.

Сравнительный анализ соотношения инвестиции к ВВП в РТ и валовых накоплений к ВВП дает нам две картины (сравним диаграммы 8 и 9). В первой диаграмме, что находится слева, отражается то, что за исследуемый период прогнозирование двух измеряемых параметров дает нам основание для оценки инвестиционной политики как недостаточно положительным. Однако, когда рассматриваешь валовое накопление к ВВП, то результаты выходят вполне положительно, т.е. валовое накопление в диаграмме показывает увеличение в динамике. Вторая диаграмма, что расположена справа, отражает соотношение валового накопление к ВВП РТ, говорит о положительной оценке инвестиционной политики. Такой положительный результат, говорит о том, что Таджикистан движется к инновационному развитию на основе плана отмеченного в Программе Стратегии национального развития Республики Таджикистан на период до 2030 года.

Анализ показывает, что динамика валового накопления имеет тенденцию к увеличению. Динамика соотношения валового накопления к ВВП показал рост процентных отношений инвестиций к ВВП. Это свидетельствует о положительной, активной инвестиционной политике в Таджикистане. В развернутом виде диаграмма 1 выглядит следующим образом, где четко можно пронаблюдать объем роста валового накопления, который отражает инвестиции в стране в целом.

Диаграмма 1. Динамика изменения инвестиции и ВВП в РТ (за период 2010-2021 гг.)

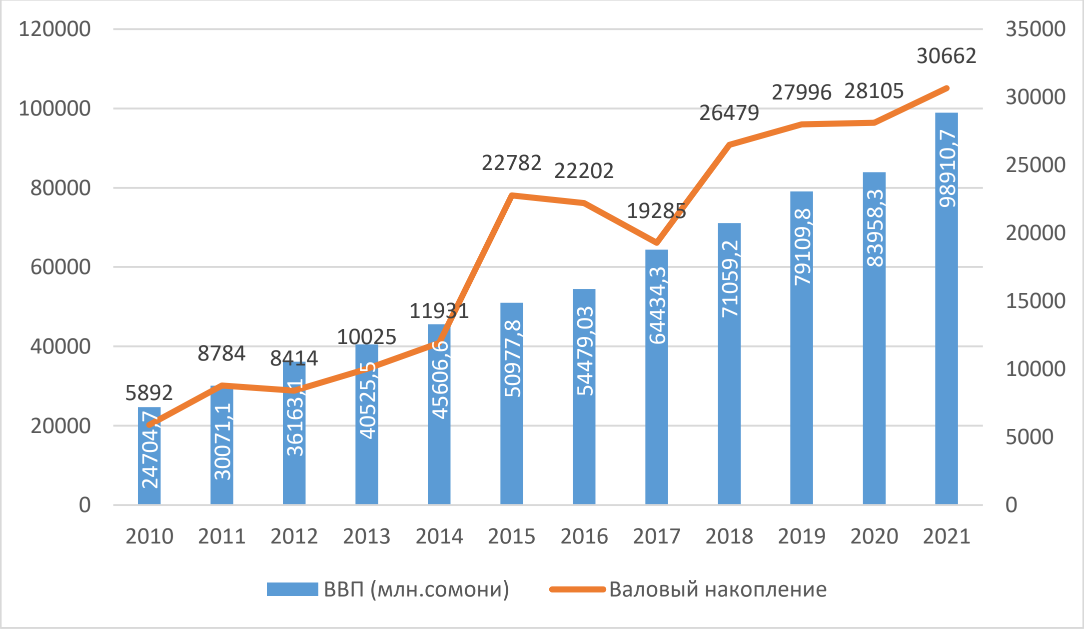

Источник: Составлено автором на основы данных: Основные показатели системы национальных счетов Таджикистана на период 2010-2021 [электронный ресурс]. – URL: https://cisstat.info/base/nationalacc22/1/Tajikistan.pdf (дата обращения: 12.09.2022)

Основная цель и задачи инвестиционной политики РТ — это переоснащение производства, обновление основных фондов за счет внедрения научно-технических достижений. Среди важнейших *направлений* инвестиционной политики Республики Таджикистан следует выделить [6]:

1) создание правовой базы по страхованию инвестиций;

2) инвестирование в первую очередь приоритетных отраслей экономики: электроэнергии, сельского хозяйства, транспорта, коммуникации, инновации, социальной сферы (ипотечное кредитование, лизинг, вексельное обращение);

3) предпочтительное инвестирование конкурентоспособных производств, рентабельных и быстроокупаемых проектов, в том числе проектов предприятий малой и средней мощности, проектов реконструкции и переоснащение действующих предприятий;

4) создание рынка для привлечения частных инвестиционных ресурсов;

5) совместное государственно-коммерческое финансирование инвестиционных проектов по средствам как государственных, так и частных вложений.

Основная цель инвестиционной политики - получение прибыли с обоих сторон, но как эта цель может осуществиться? Если одна сторона остается в прибыли, а другая в минусе.

Основная цель и задача программ Инновационного развития РТ с 2011 до 2020, и НСР РТ на период до 2030 года это развитие человеческого капитала, способного использовать новые технологии с целью ускорения развития экономики и рост экономики в стране в совокупности.

В этой связи нами предлагается следующее понятие оценки эффективности инновационно-инвестиционных проектов, включающая в себя не только вовлечение достижений НТП, но и формирование и развитие специально обученных специалистов со знанием ИТ.

Информационные ресурсы явились предпосылками электронного развития общества, дают возможность повысить качество человеческого капитала, основанного на социальных инновациях и технологиях. Такой подход предполагает развитие социальной инфраструктуры, обеспечивающей комфортный образ жизни населению; реализацию инновационных социальных технологий, обеспечивающих увеличение продолжительности жизни, повышение общего уровня образования, здравоохранения; развитие инновационного мышления и креативности населения; организация автоматизированной системы мониторинга уровня знаний о качестве жизни и здоровья населения для обеспечения управления этими процессами; организация в системе образования процессов обучения комплексу знаний в области качества жизни и здоровья; формирование сознания высокой ценности инновационного поведения населения.

Может возникнуть вопрос, для каких аспектов электронного развития уровень развития человеческого капитала имеет наиболее важное значение? Статистические исследования дают сходные результаты как для отдельных

показателей и параметров, так и для композитного под индекса «Человеческий капитал». Эти результаты можно сформулировать следующим образом: если доступ к ИКТ организаций и домохозяйств региона (обеспеченность компьютерами и доступом к сетям) в значительной степени определяется уровнем экономического развития региона и доходами домохозяйств, то показатели содержательного использования ИКТ, показатели масштабов реализации в регионе таких приложений как электронная коммерция или электронное правительство в большей степени зависят от уровня развития человеческого капитала. Уровень образования населения более сильно связан с использованием ИКТ в сфере экономики, политики и общественной жизни человеческой деятельности. С широкомасштабным использованием ИКТ сегодня связывают надежды на экономический рост и решение социальных проблем. Внедрение ИКТ во многом определяет сегодня развитие науки, образования, экономической и социальной сфер, способствует росту производительности труда и качества выпускаемых товаров, повышению эффективности работы государственных органов власти и их взаимодействия с обществом. Именно с их помощью происходит не только получение, хранение, преобразование и трансляция информации, но и развитие человека, выработка им новой информации, новых, смысловых ориентиров и ценностей. Тем самым современные информационные технологии служат одним из источников благополучия общества, что существенно меняет характер как экономики, так и личности.

Однако, современная экономическая ситуация в мире в достаточной степени неопределенна и непредсказуема, что не представляется возможным прогнозировать и планировать ситуацию на перспективу. В этих условиях именно промышленные предприятия, занимающиеся активной инновационно-инвестиционной деятельностью, становятся локомотивами отечественной экономики и решают проблемы безработицы. По этой причине, Республике Таджикистан для реанимации промышленных предприятий, необходимо стимулировать проведение государственных программ по импортозамещению, а также увеличению размеров выделяемых субсидий на поддержание отечественных предприятий, что в перспективе может способствовать улучшить прогнозирование экономической ситуации в стране [12, с.207].

Ядром формирующейся интеллектуальной экономики являются: информационные технологии и человеческий капитал в виде знаний и информации. Если в рамках традиционного капитализма шла борьба за промышленные богатства, то теперь идет борьба за информацию, знания, которые являются, основой богатства. В этом особенность информационного капитализма, который, оставаясь капитализмом, приобретает новую форму. В современных условиях информация стала рассматриваться как ключ к современной экономической деятельности — базовый ресурс, имеющий сегодня такое же значение, какое в прошлом имели капитал, земля и рабочая сила. Систематическое развитие информационной, компьютерной технологии и проникновение ее в самые разные сферы человеческой деятельности, приводит к формированию глобального информационного общества. Это

объективный процесс, открывающий новые возможности для человека, формирующий нового человека.

Литература

1.Закон Республики Таджикистан «Об инновационной деятельности» № 822 от 16.04.2012. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=51674 (дата обращения: 14.07.2016).
2. Закон Республики Таджикистан «О технологическом парке» № 629 от 21.07.2010. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30817513 (дата обращения: 14.07.2016).
3. Закон Республики Таджикистан «Об инвестиционном соглашении» 19 марта 2013, №944. – Душанбе 2013.
4.Программа государственных инвестиций на 2021-2025 годы. Постановление Правительства Республики Таджикистан от 02.09.2021 г., № 358.
5.Программа инновационного развития Республики Таджикистана на 2011-2020 годы 30 апреля 2011г, №227. (Зарегистрировано 10 мая 2011 года №347)
6.Стратегия инновационного развития Республики Таджикистан на период до 2020года. Постановление Правительства РТ от 30 мая 2015 г. за №354.
7. Таджикистан: Обзор государственных расходов Стратегические вопросы среднесрочной повестки реформ (P172237). Глобальная практика по вопросам макроэкономической, торговой и инвестиционной политики Регион Европы и Центральной Азии. Июнь, 2022 © 2021 Всемирный банк. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://www.vsemirnyjbank.org/ru/country/tajikistan/publication/per-2022. (дата обращения: 10.10.2022).
8. Комилов С.Дж. Государственно-частное партнерство как фактор активизации инновационно-инвестиционной деятельности в промышленности /С.Дж. Комилов // //Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ дар мавзуи «Саноатикунонии босуръат – асоси ташаккули иқтисодиёти инноватсионӣ», 10 декабри соли 2021, Худжанд. - 2021. - С.44-49.
9. Комилов С.Дж. Теория инновационного развития: монография /С.Дж. Комилов. - Душанбе, 2019. - 264с.
10. Комилов С.Дж., Основы развития инновационной деятельности предприятий/ С.Дж. Комилов, М.К. Файзуллоев. - Душанбе: Ирфон, 2004. - 118 с.
11 Мирзоева Е.Ш. Анализ инновационно-инвестиционной деятельности отрасли легкой промышленности Республики Таджикистан / Е.Ш. Мирзоева // Вестник университета (Российско-Таджикский (Славянский) университет). – 2020. – № 1(69). – С. 85-95.
12. Мирзоева Е.Ш. Управление инновационно-инвестиционной деятельностью на стадиях жизненного цикла промышленного предприятия / Е.Ш. Мирзоева // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2019. – № 5-1. – С. 206-212
13. Низомова Т.Д. К вопросу об оценке инновационного потенциала региона/Т.Д.Низомова// Вестник ТНУ. Серия социально-экономических и общественных наук. – Душанбе. - 2022. - №1. - С.64-73.

УДК: 336.54.33

ТАҲЛИЛИ УСТУВОРИИ БОНКДОРИИ ИСЛОМӢ ДАР ШАРОИТИ БУҲРОНИ МОЛИЯВӢ

Солиҳова Майсара Давлатовна *- ассистенти кафедраи кори бонкии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. E-mail: solihovamaysara@mail.ru. Телефон: (+992) 98-515-95-95*

Дар мақола равишҳои назариявӣ ва амалӣ доир ба устувории бонкдории исломӣ дар шароити буҳрони молиявӣ қайд шудааст. Равандҳои ҷаҳонишавӣ ва ноустувории макроиқтисодӣ зиёни молиявӣ ба бонкҳои маъмулӣ расонид, ки дар оқибат онҳо нобарору носубот ва беэътимод гаштанд. Чунин ҳолат ба вазъи пардохтпазирии низоми бонкӣ таъсири манфӣ расонид ва боварию эътимоди аҳолӣ нисбат ба бонкҳои маъмулӣ коҳиш ёфт. Дар ҳамин ҳолат бонкдории исломӣ устуворӣ ва пойдории қавии худро исбот намуд, ки ба буҳронҳои шадиду давомдори молиявӣ тобовар мебошад. Бинобар ин, зарурат пайдо шуд, ки бо мақсади устувории низоми бонкӣ, васеъ кардани доираи фаъолияти бонкҳо, ташкили муҳити рақобати солим, ҷалби сармоя аз давлатҳои исломӣ ва диверсификатсиякунии низоми бонкӣ усулҳои нави бонкдорӣ ба роҳ монда шавад. Бояд қайд намуд, ки ташаккули бонкдории исломӣ барои таъмини устувории низоми бонкӣ ва рушди бахши воқеии иқтисодиёт нигаронида шудааст.

Калидвожаҳо: *бонкҳои исломӣ, устувории бонкдории исломӣ, низоми бонкӣ, бонкҳои маъмулӣ, буҳронҳои молиявӣ, ноустувории иқтисодӣ, принсипҳои шариатӣ, дороиҳои бонкҳои исломӣ, зиёни молиявӣ, сифати сандуқи қарзӣ, кифоятии сармоя.*

АНАЛИЗ УСТОЙЧИВОСТИ ИСЛАМСКОГО БАНКИНГА В УСЛОВИЯХ ФИНАНСОВОГО КРИЗИСА

Солихова Майсара Давлатовна *- ассистент кафедры банковского дела Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудакӣ 17, E-mail: solihovamaysara@mail.ru. Телефон: (+992) 98-515-95-95*

В статье описаны теоретические и практические подходы к обеспечению устойчивости исламского банкинга в условиях финансового кризиса. Процессы глобализации и макроэкономической нестабильности нанесли финансовый ущерб традиционным банкам, которые со временем стали неустойчивыми и ненадежными. Такая ситуация негативно сказалась на ликвидности банковской системы, а доверие населения к традиционным банкам снизилось. В этой ситуации исламский банкинг доказал свою стабильность и устойчивость к серьезным и продолжающимся финансовым кризисам. Поэтому возникла необходимость внедрения новых банковских методов в целях стабилизации банковской системы, расширения сферы деятельности банков, создания среды здоровой конкуренции, привлечения капитала из исламских стран и диверсификации банковской системы. Следует отметить, что формирование исламского банкинга направлена на обеспечение стабильности банковской системы и развитие реального сектора экономики.

Ключевые слова: *исламские банки, стабильность исламского банкинга, банковская система, традиционные банки, финансовые кризисы, экономическая нестабильность, принципы шариата, активы исламского банкинга, финансовые потери, качество кредитного портфеля, достаточность капитала.*

ANALYSIS OF THE SUSTAINABILITY OF ISLAMIC BANKING IN THE FINANCIAL CRISIS

Solihova Maysara Davlatovna *- Tajik National University, assistant of the Banking Department. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki ave. 17. E-mail: solihovamaysara@mail.ru. Phone: (+992) 98-515-95-95*

The article describes theoretical and practical approaches to ensuring the sustainability of Islamic banking in a financial crisis. Processes of globalization and macroeconomic instability have caused financial damage to traditional banks, which have become unstable and unreliable over time. This situation negatively affected the liquidity of the banking system, and public confidence in traditional banks decreased. At the same time, Islamic banking has proven its stability and resistance to serious and ongoing financial crises. Therefore, there was a need to introduce new banking methods in order to stabilize the banking system, expand the scope of activities of banks, create an environment of healthy competition, attract capital from Islamic countries and diversify the banking system. It should be noted that the formation of Islamic banking is aimed at ensuring the stability of the banking system and the development of the real sector of the economy.

Key words: *Islamic banks, stability of Islamic banking, banking system, traditional banks, financial crises, economic instability, Sharia principles, Islamic banking assets, financial losses, loan portfolio quality, capital adequacy.*

Дар шароити муосир давлатҳои ҷаҳон ва як қатор мамлакатҳои Ғарб тайи даҳсолаҳои охир ба буҳронҳои молиявӣ ва пайомадҳои ба ин буҳрон вобаста гирифтор шуданд. Яке аз сарчашмаҳои ба вуҷуд омадани ин бухрон аз қарзҳои ипотекии Иёлоти Муттаҳидаи Амрико (ИМА) оғоз гардид, ки дар муддати кӯтоҳ ба иқтисодиёти Иттиҳоди Аврупо, Россия, Ҷопон ва Чин таъсири худро расонид. Дар натиҷаи таъсири манфии буҳрони молиявӣ аксарияти бонкҳои маъмулии давлатҳои ҷаҳон аз ҳама бештар зиёни молиявӣ ва иқтисодӣ диданд. Дар ҳолатҳои тағйирёбии вазъияти сиёсию иқтисодии ҷаҳон бонкдории исломӣ муътадилии фаъолияти худро нигоҳ дошта тавонист. Аз ҳамин сабаб, олимону муҳаққиқон ва мутахассисони соҳаи молия ва иқтисод ба тағйир додани низоми бонки маъмулӣ таваҷҷуҳ зоҳир карданд. Ба ақидаи олими рус Ю.Н Гамбеева таъмини устувории бонкдории исломиро аз якчанд омилҳо, ба монанди рушди бомароми иқтисодиёти миллӣ, ташкили мақсадноки муносибатҳои байналмилалӣ, баланд гардидани сатҳи зиндагии мардум ва ҳалли мушкилиҳои иҷтимоӣ дар ҷомеа баҳо медиҳанд [3, с.335-349]. Аз ин бармеояд, ки нақши низоми бонкӣ дар иқтисоди ҳар як давлат аҳаммияти аввалиндараҷа дошта, масъалаи фаъолияти муътадил ва рушди он ҳамеша дар маркази диққати муҳаққиқон ва коршиносони соҳа қарор дорад.

Бонкдории исломӣ дар пояи меъёрҳои ахлоқии шариат асос ёфта, ҷузъи бозори молиявии байналмилалӣ маҳсуб меёбад. Бо назардошти буҳронпазирии бонкҳои исломӣ, солҳои охир дар аксари кишварҳои дунё татбиқи таҷрибаи бонкдории исломӣ авҷ гирифта, ҳамасола вусъат меёбад. Масалан, дар иқтисодиёти Малайзия новобаста аз паст гардидани сатҳи нархҳо, ки ҳолати буҳрониро ба вуҷуд оварда буд, бонкҳои исломии ин кишвар осеб надиданд. Дар ҳамин замина ҳолати молиявии Бонки Исломии Британиё низ бинобар сабабҳои андешидани тадбирҳои судманд, гузаронидани таҳлилу қабули қарорҳои дахлдор дар давраи буҳронӣ бо натиҷаҳои мусбат ҷамъбаст гардиданд [12]. Дар пояи чунин таҳқиқотҳо ҳамчун таҷриба ва истифодаи он дар дигар минтақаҳое, ки ба фаъолияти бонкдории исломӣ майл доранд, натиҷаи дилхоҳ медиҳад.

Зеро таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки дар замони буҳрони молиявии ҷаҳонӣ бонкҳои исломӣ ба мушкилиҳои вазнини молиявӣ дучор намегарданд, чунки онҳо дар асоси принсипи шариатӣ ба манбаъҳои ноаён ва дорои хавфи баланд маблағгузорӣ намекунанд [5, с.2-20]. Ба андешаи мо, агар аз як тараф, чунин ҳолат бартарияти бонкҳои исломиро муайян намояд, аз тарафи дигар, меъёрҳои динӣ ва ахлоқӣ боиси рушди ин усули бонкдорӣ мегарданд. Қайд кардан зарур аст, ки боз бартарияти бонкҳои исломӣ аз бонкҳои анъанавӣ дар он зоҳир мегардад, ки маблағгузориҳо бо принсипҳои шариат асос ёфта, амалиётҳои қаллобиро инкор карда, номутаносибии ҳаҷми пули дар муомилотбуда ва тақсимоти дороиҳои моддию иқтисодӣ, нобаробарии молиявӣ ва ҳамагуна равандҳои таваррумиро пешгирӣ менамояд [6, с.130].

Афзалияти дигари бонкҳои исломӣ боз дар он ифода меёбад, ки гардиши маблағҳои озодро ба низоми бонкӣ дубора ворид намуда, дар иқтисодиёти кишвар ба нафъи рушди самтҳои афзалиятноки иқтисодӣ сафарбар карда мешаванд.

Дар шароити буҳрони молиявии ҷаҳонӣ асосан омилҳои берунӣ ва дохилӣ ба устувории низоми бонкӣ таъсири манфӣ мерасонанд. Ба омилҳои берунӣ дохил мешаванд: кам шудани ҳаҷми интиқоли маблағҳои муҳоҷирони меҳнатӣ, афзоиши хароҷоти хизматрасонии қарзи берунаи давлатӣ, маҳдуд гардидани дастрасии ташкилотҳои қарзӣ ба қарзгирии дигар давлатҳо, ноустувории қурби пули миллӣ ва ғайра. Дар чунин шароит таъмини устувории низоми бонкии кишвар, такмил додани механизми идоракунии омилҳои дохилӣ ва берунии он, ҷорӣ намудани низоми ташхис ва назорати устувории низоми бонкӣ бо дарназардошти таҷрибаи байналмилалӣ, принсипҳои алтернативии бонкдорӣ, ташаккул ва татбиқи сиёсати мутавозуни бонкӣ, ҷорӣ намудани технологияҳои муосири иттилоотиро дар фаъолияти бонкӣ дар назар дорад [4, с.270]. Дар баробари омилҳои дохилӣ, омилҳои макроиқтисодӣ, ба монанди вазъи умумии иқтисодиёти миллӣ, сиёсати пулию қарзӣ, сиёсати андоз ва буҷет, фазои сармоягузорӣ ва рушди бозори молиявӣ ба устувории низоми бонкӣ таъсир расониданд. Яке аз омилҳои макроиқтисодии ба бонкдории исломӣ таъсиркунанда ин фазои сармоягузорӣ дар кишвар мебошад, ки дараҷаи даромаднокии сармоягузории асосиро дар рушди иқтисоди миллӣ бо назардошти хавфҳои сармоягузорӣ муайян мекунанд [2, с.34].

Бонкҳои исломӣ ҳамчун институти миёнарави молиявӣ дар иқтисодиёт ҳамон вазифаҳои бонкҳои анъанавиро анҷом медиҳанд, ки мақсади асосиашон бо риояи ҳатмии принсипу меъёрҳои шаръӣ ба даст овардани фоида мебошад. Ягона омиле, ки бонкҳои исломиро аз бонкҳои анъанавӣ фарқ мекунонад, ин дар амалиётҳои онҳо мавҷуд набудани «рибо» - фоизе мебошад, ки Ислом манъ кардааст. Ҳадафи ташаккули бонкдории исломӣ ин таъмини манфиатҳои муштариён дар асоси принсипҳои адолатӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ, ахлоқӣ ва ростқавлӣ мебошад. Инчунин, мутахассисони соҳаи молияи исломӣ исбот намуданд, ки бонкдории исломӣ дар шароити буҳрони шадиду давомдори молиявӣ боэътимод ва устувор мебошад [11, с.30]. Новобаста аз таъсири ин буҳронҳо ва маҳдудиятҳои COVID-19 ҳаҷми умумии дороиҳои бонкҳои исломӣ бо суръати баланд рушд карда истодаанд (нигаред ба диаграммаи 1).

Маълумоти диаграммаи 1 нишон медиҳад, ки дороиҳои умумии бонкҳои исломӣ аз соли 2015-ум то соли 2021-ум ба андозаи 1,72 маротиба афзоиш ёфтаанд ва дар соли 2021-ум нисбат ба соли 2020-ум 17% зиёд гардидааст. Илова ба ин, тибқи пешгӯиҳои индикатори рушди молияи исломӣ IFDI (Islamic Finance Development Indicator) то соли 2026 дороиҳои низоми молияи исломӣ то ба 5,9 трлн доллари ИМА хоҳад расид [7]. Ба ақидаи коршиносони соҳа, дороиҳои молияи исломӣ суръати таъсирбахши солона дошта, афзоиши миёнасолонаи он 18,82%-ро ташкил мекунад [8].

Диаграммаи 1. - Дороиҳои умумии бонкҳои исломӣ дар низоми молияи исломӣ барои солҳои 2015 – 2021 дар ҷаҳон *(бо трлн доллари ИМА)*

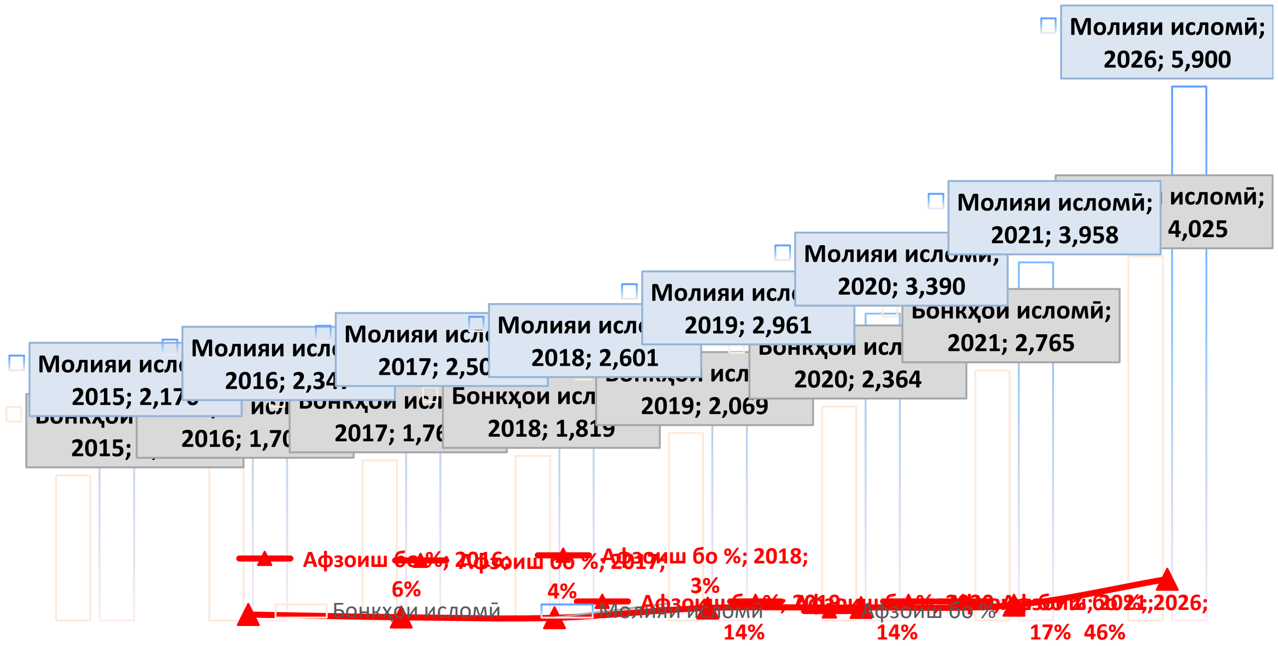

Сарчашма: таҳия муаллиф аз сомонаи https://www.statista.com

Аз рӯйи тадқиқоти агентии рейтингӣ (S&P Global Ratings) ҳатто дар ҳолатҳои маҳдудиятҳои COVID-19 ҳаҷми дороиҳои молияи исломӣ беш аз 10% афзоиш ёфтаанд [10]. Бонкдории исломӣ муҳимтарин ҷузъи низоми молиявию иқтисодии исломӣ ба ҳисоб рафта, саҳми он 70 дарсади дороиҳои молияи исломиро дар миқёси ҷаҳон ташкил медиҳанд (нигаред ба диаграммаи 2).

Диаграммаи 2. - Ҳиссаи бонкҳои исломӣ дар сохтори низоми молияи исломӣ барои соли 2021 *(бо %)*

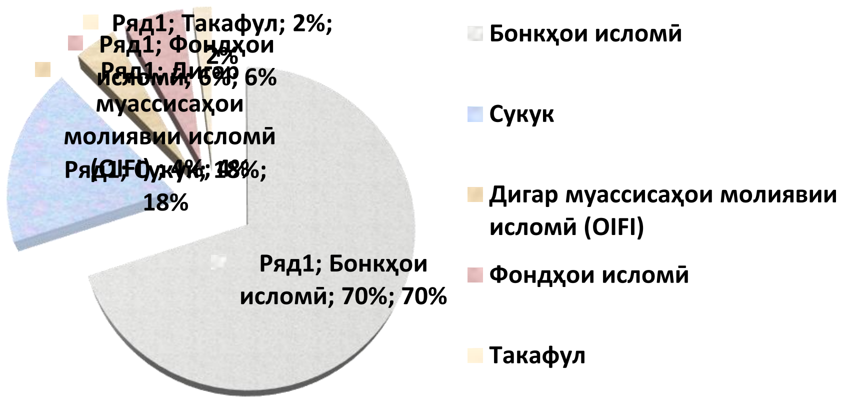

Сарчашма: *таҳия муаллиф аз рӯйи сомонаи https://www.statista.com.*

Аз рӯйи маълумоти диаграммаи 2 маълум мешавад, ки дар таркиби дороиҳои умумии низоми молияи исломӣ ҳиссаи сукук 18%, фондҳои исломӣ 6%, такафул 2% ва дигар муассисаҳои молиявии исломӣ 4%-ро ташкил

медиҳанд. Сукук яке аз бахшҳои тезрушдкунандаи низоми молияи исломӣ ва воситаи пешрафтаи бозори сармояи исломӣ ба ҳисоб рафта, дар 24 давлати ҷаҳон 4426 сукук ба муомилот бароварда шудааст [7]. Такафул ҳамчун суғуртаи анъанавӣ роҳандозӣ шудааст, ки ба номуайянӣ, рибо ва сармоягузорӣ ба тиҷорати ғайришаръӣ фаъолият намекунад [13].

Ба далели ноустувории хоси бонкҳои маъмулӣ талабот ба бонкдории исломӣ афзоиш ёфтааст. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки аксари бонкҳои маъмулӣ марҳилаҳои бухронро бо талафоту зарари молиявии зиёд паси сар карданд, ки оқибати он ба низоми бонкии кишвар низ таъсири худро расонид. Маълумоти диаграммаи 3 вазъи сифати сандуқи қарзии низоми бонки кишварро дар солҳои 2013 - 2022 нишон медиҳад. Дар шароити буҳрони молиявӣ давраи душвортарин барои низоми бонкии кишвар солҳои 2013 - 2017 буд, ки нишондиҳандаи арзёбии устувории низоми бонкӣ дар сатҳи паст буд (ниг диаграммаи 3).

Диаграммаи 3. - Сифати сандуқи қарзии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи вазни қиёсии қарзҳои ғайрифаъол барои солҳои 2013-2022 *(бо %)*

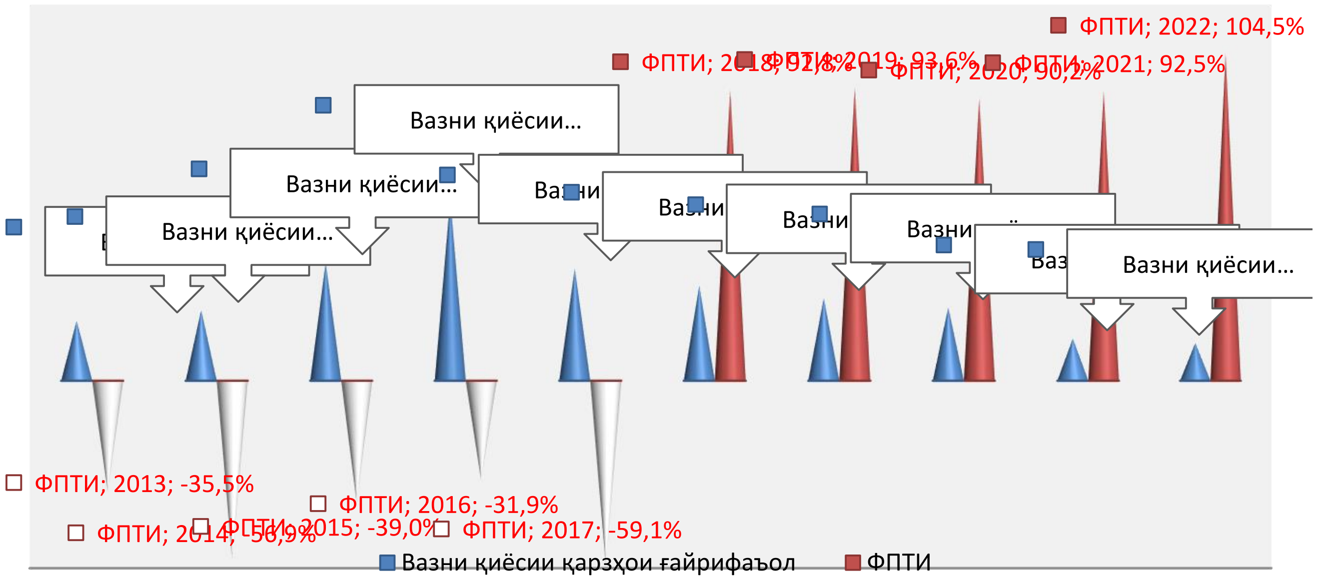

Сарчашма: таҳия муаллиф азрӯйи сомонаи https://nbt.tj/tj/banking_system/nadzor.php

Аз маълумоти диаграммаи 3 дида мешавад, ки аз соли 2013 то соли 2017 тамоюли коҳиш ёфтани сифати сандуқи қарзии низоми бонкӣ ба назар мерасад. Дар давоми солҳои 2015 - 2017 бақияи сандуқи қарзӣ аз 11 228,4 млн сомонӣ то 8 507,3 млн сомонӣ ё ба андозаи 32% коҳиш ёфт. Дар ин ҳолат бинобар аз ҳад зиёд афзоиш ёфтани қарзҳои беэътимод, вазни қиёсии қарзҳои ғайрифаъол то андозаи 58,1% афзуд. Танҳо дар соли 2016 ҳаҷми қарзҳои ғайрифаъол ба 5712,1 млн сомонӣ расид, ки ин нисбат ба соли 2013 тақрибан 4 маротиба зиёд шуда, фонди пӯшонидани талафоти имконпазири ташаккулнашуда ба 59,1% баробар шуд.

Дар чунин шароити буҳрони молиявӣ бисёре аз бонкҳо ва чандин ташкилотҳои маблағгузории хурд ғайрирақобатпазир гаштанд. Дар натиҷаи сифати пасти сандуқи қарзии бонкҳои низомсоз, аз қабили ҶСК

«Агроинвестбонк», ҶСК «Тоҷиксодиротбонк», ҶСП «Тоҷпромбонк» ва ҶСК «Фононбонк» ба буҳрони пардохтпазирӣ дучор гардида, дар оқибат варшикастанд. Ин нишондиҳанда ба он оварда расонид, ки эътимоди муштариён ба бонкҳои маъмулӣ коҳиш ёфт. Дар чунин вазъияти буҳрони молиявӣ Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Бонки миллии Тоҷикистон барои такмил додани низоми бонкии кишвар чораҳои зарурӣ ва тадбирҳои судманд андешида истодаанд. Бонки миллии Тоҷикистон дар асоси стратегияҳо, муқаррарот ва дастурҳои қабулшуда талаботро нисбат ба сармояи танзимшаванда қисман тағйир дод, ки ин дар маҷмуъ ба беҳтаршавии сифати сандуқи қарзии низоми бонкӣ мусоидат намуд. Аз ин лиҳоз, дар соли 2018 фонди пӯшонидани талафоти имконпазир ба 2 443,9 млн сомонӣ ё ба андозаи 92,8% баробар шуда, сифати сандуқи қарзии низоми бонкии кишвар ба таври назаррас беҳтар гардид.

Коҳишдиҳии сифати сандуқи қарзии низоми бонкии кишвар асосан аз ҳисоби афзоиши ҳаҷми қарзҳои калон, қабули қарори номувофиқ, риоя накардани талаботи қонунгузорӣ, қобилияти нисбатан пасти идоракунӣ ва суст будани назорат аз тарафи роҳбарият алоқаманд буд, ки ин нукта дар суханронии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар вохӯрӣ бо кормандони соҳаҳои молия, андоз, гумрук ва бонкдории кишвар таъкид карда шуданд. Дар баробари ин, дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 қайд шудааст, ки “...солимгардонии бонкҳои азим ва мусоидат ба таҷдиди сохтори бонкҳои мавҷудаи мушкилдошта” ҳамчун самтҳои муҳимтарини амал дар соҳаи ислоҳоти бахши молия муайян карда шудаанд. Бо мақсади баланд бардоштани устувории низоми бонкӣ, нақшаи стратегии солимгардонии Бонки миллии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2019 қабул шуд, ки дар маҷмуи тадбирҳо оид ба беҳтар намудани фаъолияти молиявии Бонки миллии Тоҷикистон ҳамчун танзимгари низоми бонкии кишвар пешбинӣ гардида буданд.

Дар раванди рушди устувор ва самарабахши иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон низоми бонкӣ нақши муҳим мебозад. Ба устувории низоми бонкӣ ҳама давлатҳои ҷаҳон ҳамеша диққати ҷиддӣ медиҳанд ва таъмини он дар шароити имрӯза яке аз вазифаҳои асосии Бонки миллии Тоҷикистон муайян карда шудааст. Ҳамин тавр, дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» мақсадҳои иловагии Бонки миллии Точикистон ин таъмини устувории низоми бонкии давлат ва мусоидат намудан ба фаъолияти муназзам ва самараноки низоми пардохтӣ пешбинӣ гардидааст. Ҳамчунин, солҳои охир Бонки миллии Тоҷикистон санадҳои меъёрии ҳуқуқиеро коркард намуданд, ки барои пурзӯр намудани назорат ва таъмини устувории низоми бонкии кишвар мусоидат менамоянд. Чунончи, Бонки миллии Тоҷикистон аз рӯйи Дастурамали №176 «Дар бораи тартиби танзими фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ» ва Дастурамали №238 «Дар бораи тартиби

танзими фаъолияти ташкилотҳои қарзии исломӣ» меъёрҳои кифоятии сармояро муқаррар менамояд.

Бонки миллии Тоҷикистон дар асоси ҳисоботҳои молиявӣ устувории ҶСК “Тавҳидбонк”-ро дар низоми бонкӣ бораи мутобиқат бо стандартҳои ҳатмии иқтисодӣ таҳлил менамояд. Яке аз нишондиҳандаҳои устувории фаъолияти бахши бонкӣ ва сохторҳои он, меъёрҳои кифоягии сармоя ба ҳисоб меравад. Ба меъёрҳои кифоятии сармоя нишондиҳандаҳои (К1-1) ва (К1-2) дохил мешаванд, ки (К1-1) ҳамчун сармояи танзимшавандаи ташкилоти қарзии исломӣ нисбат ба дороиҳои бо назардошти хавф баркашидашуда ва (К1-2) ҳамчун таносуби сармояи танзимшавандаи ташкилоти қарзии исломӣ нисбат ба дороиҳои умумӣ муайян карда мешавад. Меъёри кифоятии сармоя (К1-2) ба андозаи на камтар аз 10% ва меъёри кифоятии сармоя (К1-1) ба андозаи на камтар аз 12% муқаррар карда мешавад. Барои ташкилотҳои қарзии исломии аз ҳад зиёд ба хавфҳои бонкӣ дучоршаванда ҳадди ақалли меъёри кифоятии сармоя К1-1 метавонад аз меъёри муқарраршуда зиёд шавад (нигаред ба диаг 4).

Диаграммаи 4. - Нишондиҳандаҳои устувории молиявии ҶСК “Тавҳидбонк” дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2022 *(бо %)*

Сарчашма: таҳия муаллиф дар асоси Шарҳи устувории молиявии низоми бонкӣ

[манбаи электронӣ]. - URL: https://nbt.tj/tj/suboti-moliyavi/submenu/sharhi-ustuvorii-moliyavii-nizomi-bonk, https://www.tawhidbank.tj/tj/o-banke/otchetnost/nbt-reports/

Дараҷаи устувории ҶСК “Тавҳидбонк”-ро дар низоми бонкӣ аз рӯйи нишондиҳандаҳои дар боло овардашуда ба қадри имкон муайян карда мешавад. Бояд дар назар дошт, ки афзоиши сатҳи кифоягии сармоя, пеш аз ҳама, бо андозаи сармояи танзимшаванда ва бо миқдори сармояи холиси асосӣ ва иловагии ташкилотҳои қарзӣ алоқаманд аст. Дар навбати худ, сармояи холиси асосии ташкилоти қарзӣ аз сармояи оинномавии воқеан

пардохташуда, изофаҳо, захираҳои сармояи асосӣ, фоидаи тақсимнашаванда, фоида дар соли гузашта иборат мебошад. Сармояи иловагии ташкилотҳои қарзӣ бошад, фоидаи соли ҷориро дар ҳаҷми 50% ва фоидаи соли гузашта, ки аз он андоз аз фоида пурра пардохт нашудааст (аз ҷониби аудити беруна тасдиқ нашудааст), фонди умумии барои дороиҳои хизматшаванда ва захираи умумии дороиҳои хизматрасонанда дар хаҷми на бештар аз 1,25% аз хаҷми умумии дороиҳои бо назардошти хавф вазншуда, инчунин, қарзи субординариро дар бар мегирад. Бояд қайд намуд, ки барои таъмини афзоиши доимии сармояи танзимшаванда шарти кофӣ будани сармоя зарур аст, ки ташкилотҳои қарзӣ минбаъд бо ҷалби сармоягузорӣ ва қарзҳои субординарӣ фоиданокии онҳо зиёд карда шаванд. Дар баробари ин, нишондиҳандаҳо арзёбии рушди бонкдории исломӣ, сатҳи касбии кормандони бонк, сатҳи рушди инфрасохтори технологияи бонкӣ ва мувофиқатии соҳаи қонунгузориро нишон медиҳанд.

Натиҷаҳои таъсири бухронҳои молиявии ҷаҳонӣ ба низоми бонкии маъмулӣ шаҳодат медиҳанд, ки низоми бонкии Тоҷикистон зарурат ба ислоҳ, таҷдиду тағйирот ва методҳои нави алтернативиро дорад, аз ин лиҳоз, усулҳои нави бонкдориро ба роҳ мондан зарур аст. Дар ин замина, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон **"**Дар бораи фаъолияти бонкии исломӣ**"** аз 26 июли соли 2014 қабул карда шуд, илова бар ин, 17 санади меъёрию ҳуқуқии назорат ва танзими фаъолияти ташкилотҳои қарзии исломӣ, ки аз он ба 8 санад тағйироту иловаҳо ворид гардида, 9 санади нав таҳия ва тасдиқ гардидааст. Баъди қабули Қонуни мазкур таъсиси аввалин бонки инноватсионии исломӣ ҶСК "Тавҳидбонк" дар низоми бонкии кишвар падидаи нав ба ҳисоб меравад. Татбиқи бизнес-модели бонкдории исломӣ дар таърихи навини Тоҷикистон бори аввал таҷриба карда мешавад. Дар айни замон бонкдории исломӣ дар марҳилаи ташаккулёбӣ қарор дошта, дар кишвари мо бонки ягонаи исломӣ ҶСК "Тавҳидбонк" ва ду равзанаи бонкдории исломӣ дар ҶСП ТАҚХ "Ҳумо" ва ҶСП ТАҚХ "Имон" фаъолият менамоянд.

ҶСК "Тавҳидбонк" бо бизнес – модели алтернативии худ дар баробари бонкҳои маъмулӣ бо маҳсулоту хизматрасониҳои нав фаъолияти самараноки худро таъмин намуда истодааст. Самтҳои асосии фаъолияти ҶСК "Тавҳидбонк" дастгирии соҳаи кишоварзӣ, хизматрасониҳои молиявӣ ба соҳибкорони хурду миёна ва савдои яклухт ва чакана, маблағгузориҳо барои хариди нақлиёт ва манзил мебошанд. ҶСК "Тавҳидбонк" новобаста аз мушкилиҳои амалиётӣ бо заҳмату талошҳо бомуваффақият фаъолият карда, динамикаи рушди босуръатро касб намудааст. Имрӯз ҶСК "Тавҳидбонк" ба яке аз бонкҳои муваффақу комёби исломӣ табдил ёфта, дар раванди фаъолияти худ барои рушду нумуи иқтисоди миллӣ ва баланд бардоштани сатҳи иҷтимоии аҳолӣ саҳми арзандаи худро гузошта истодааст.

Бо мақсади таъмини суботи низоми бонкии кишвар ва устувории он дар шароити бухрони молиявӣ ва дигар ҳолатҳои номусоид зарурат пеш омадааст, ки воситаҳои наву алтернативӣ ва маҳсулоту хизматрасониҳои инноватсионӣ бештар истифода гарданд. Азбаски аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистонро 99 дарсад мусулмонон ташкил медиҳанд ва аксари онҳо хоҳишманданд, ки аз консепсияи

фоизи қарз ба консепсияи маблағгузорӣ, сармоягузорӣ, шарикӣ, масъулияти иҷтимоӣ, яъне тақсими суду зиён ва хавфҳо байни бонк ва муштариён гузаранд. Бо назардошти афзоиши талаботи аҳолӣ ба усулҳои нави маблағгузориҳои алтернативӣ ва бо мақсади аз нав эҳё намудани боварию эътимоди қисми зиёди аҳолие, ки аз низоми бонкии кишвар дур мондаанд, ташкили фаъолияти бонкдории исломӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун дорои имкониятҳои зиёди молиявӣ арзёбӣ карда мешавад. Яке аз сабабҳои устувории бонкдории исломӣ дар низоми молияи ҷаҳонӣ ин талаботи зиёд аз ҷониби аҳолӣ ба хизматрасониҳои наву алтернативӣ мутобиқи меъёрҳои шариатӣ мебошад.

Яке аз омилҳои асосии устувории бонкдории исломӣ ба молу дороиҳои воқеӣ асосёфта аз рӯйи меъёрҳои шариатӣ маблағгузорӣ менамоянд. Таҷрибаи ташкилотҳои байналмилалии молиявӣ нишон медиҳад, ки устувории бонкдории исломӣ ва сифати хизматрасонии он низ аз ташаккули ҳайати мутахассисони баландихтисоси соҳаи молияи исломӣ вобастагӣ дорад. Барои таъмини устувории молиявии бонкдории исломӣ ва хизматрасониҳои босифати алтернативии он ба тамоми субъектҳои иқтисодӣ фароҳам овардани заминаҳои ҳуқуқӣ (қонунӣ), реҷаи андозбандии сода, ташаккули бизнес-модели инноватсия ва навоварӣ, ҷалби мутахассисони варзидаи соҳа, инчунин, истифодаи технологияи муосир зарур мебошад.

Адабиёт

1. Ахмедов, Ф.Н. Развитие исламского банкинга в условиях мирового финансового кризиса / Ф.Н. Ахмедов, Л.Ф. Букофтан // Финансы и кредит. – 2014. – № 38. – С. 48-54.
2. Беккин Р. Исламские финансовые институты и инструменты в мусульманских и немусульманских странах: особенности и перспективы развития: автореф. дис. докт. эк. Наук: 08.00.10 /Р.Беккин. - М., 2009. – 34с.
3. Гамбеева Ю.Н. Исламские финансы: особенности становления и развития / Ю.Н. Гамбеева, С.Н. Медведева //Российское предпринимательство. – 2018. –С.335–349.
4. Журавлёв, А.Ю. Исламский банкинг / А. Ю. Журавлёв. – Москва: Сандра, 2017. – 270 с.
5. Зарипов И.А. Исламские финансы: первый опыт и проблемы развития в банковском секторе: теория и практика. - 2015. -№1. -С.2-20.
6. Марчуков, В. Ф. Деньги, кредит, банк в исламских странах /В.Ф. Марчуков. -Казань, 2008. – 130с.
7. Отчет Refinitiv и Исламской корпорацией по развитию частного сектора (ICD) Islamic Finance Development Indicator (IFDI) report 2022. [Электронный ресурс]. URL: https://www.refinitiv.com (дата обращения: 23.01.2023)
8. Отчет о стабильности индустрии исламских финансовых услуг (IFSI) за 2022 г. [Электронный ресурс]. URL: https://www.ifsb.org/preess_full.php?id=611&submit=more (дата обращения: 3.03.2023)
9. Раҳмонов З.А. Тамоюлҳои рушди низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва имконияти рушди бонкдории исломӣ [Матн] / З.А.Раҳмонов // Паёми молия ва иқтисод. – Душанбе. – 2023. - №1. - С. 78-85.
10. Рейтинговое агентство S&P Global Ratings. [Электронный ресурс]. URL: https://www.spglobal.com/ratings/ (дата обращения: 13.02.2023)
11. Gait A.H., Worthington A.C. A Primer on Islamic Finance: Definitions, Sources, Principles and Methods. University of Wollongong, School of Accounting and Finance Working Paper Series. – 2007. -No.07/05. -30 p. [Electronic resource]. URL: https://ro.uow.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=1004&context=accfinwp

Islamic finance: Big interest, no interest / The Economist. URL: http://www.economist.com/news/financeandeconomics/ 21617014-market-islamic-financial-products-growing-fast-big-interest-nointerest (date of the application: 28.09.2021).
12. Karim N., Tarazi M., Reilli Z. Islamic microfinance: an emerging market niche. [Electronic resource]. -URL: http://documents.worldbank.org/curated/en/500601468177566653/pdf/470010ENGLISH01PUBLIC10FocusNote149.pdf (date of the application: 09.06.2020).

УДК: 338.45

ХУСУСИЯТҲОИ ТАШКИЛИ ИСТЕҲСОЛОТИ ГЕОЛОГӢ-ҶУСТУҶӮӢ ВА ТАЪМИНОТИ МОЛИЯВИИ ОН

Давлатова Маҳфуза Баҳодуровна *- докторанти курси 2-юми Институти иқтисодиёт ва демографияи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Суроға: 734024, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи С. Айнӣ 44. E-mail: mahfuza9706@mail.ru Телефон: +992 55 336 14 14.*

Дар мақола масъалаҳои хусусиятҳои ташкили истеҳсолоти геологӣ-ҷустуҷӯӣ, ки асосан ба таҳқиқоти геологӣ ҷиҳати кашф кардани конҳои нави сарватҳои зеризаминӣ ва тайёр кардани захираҳои кашфшудаи канданиҳои фоиданок барои тараққиёти бомуваффақияти ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ заминаи мустаҳкам ба вуҷуд меоварад ва ба тақсимоти оқилонаи истеҳсолоти ҷамъиятӣ мусоидат намуда, рушди устувори ҳаёти иқтисодиву иҷтимоиро таъмин менамояд, мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Муаллиф раванди ҷустуҷӯи геологиро ҳамчун маҷмуи корҳои ба ҳам алоқаманд, бо пайдарҳамии муайян ва маҷмуи корҳои асосӣ ва ёрирасони истеҳсолӣ амалӣ карда мешавад, ки ҳалли масъалаи ниҳоӣ - кашф, омодасозии конҳои саноатӣ ва конҳои сарватҳои табииро таъмин менамояд, баррасӣ намудааст.

Муаллиф ба масъалаи таҳқиқоти геологӣ дар минтақаҳои гуногуни мамлакат, ки марҳила ба марҳила ва зина ба зина дар асоси принсипи пай дар пайи наздикшавӣ ба таҳқиқи сарватҳои зеризаминӣ гузаронида мешавад, таваҷҷуҳи ҷиддӣ додааст. Барои баланд бардоштани ҷолибияти маблағгузорӣ дар соҳаи ташкили истеҳсолоти геологӣ-ҷустуҷӯӣ дастгирии молиявӣ муҳим буда, танзими давлатии фаъолияти соҳаи мазкур на танҳо амалҳои ҳифзи табиат, масъалаҳои экологӣ, бардошти рентаи захираҳои таббиӣ, балки рушди саноати истихроҷ ва минбаъд саноати металҳои рангаву қиматбаҳо таъмин мегардад.

Калидвожаҳо*: саноатикунонии босуръат, минтақаи геологӣ, сарватҳои зеризаминӣ, канданиҳои фоиданок, корхонаҳои геологӣ-ҷустуҷӯӣ, истеҳсолоти геологӣ-ҷустуҷӯӣ, таъминоти молиявии истеҳсолоти геологӣ, хадамоти иктишофӣ.*

ОРГАНИЗАЦИОННАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ГЕОЛОГО-РАЗВЕДАТЕЛЬНОГО ПРОИЗВОДСТВА И ЕЕ ФИНАНСОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ

Давлатова Махфуза Бахадуровна *- докторант 2 курса Института экономики и демографии НАН Таджикистана. Адрес: 734024, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. С. Айни, 44. Телефон: +992 55 336 14 14. E-mail: mahfuza9706@mail.ru.*

В статье вопросы организационной характеристики геолого-разведательного производства, которые в основном представляют собой геологические исследования для обнаружения новых месторождений недр и подготовки разведанных полезных ископаемых, создают прочную основу для успешного развития всех отраслей геологоразведки. народного хозяйства, а также способствуют рациональному размещению общественного производства и развития, обеспечивают стабильную экономическую и социальную жизнь. В статье рассматривается процесс геологоразведочных работ как совокупность взаимосвязанных работ, выполняемых в определенной последовательности и совокупность основных и

вспомогательных производственных работ, обеспечивающих решение конечной задачи - обнаружение, подготовка промышленных месторождений и месторождений природных ресурсов.

Серьезное внимание автор уделил вопросу геологических исследований в разных регионах страны, которые проводятся поэтапно на основе принципа последовательных подходов к исследованию подземных ресурсов. Для повышения привлекательности финансирования в сфере геологического производства важно изыскивать финансовую поддержку, а государственное регулирование деятельности в этой сфере будет обеспечивать не только действия природоохранных, экологических вопросов повышения арендной платы природных ресурсов, но и развитие горнодобывающей промышленности и далее промышленности цветных и драгоценных металлов.

***Ключевые слова**: ускоренная индустриализация, геологическая зона, подземные ресурсы, полезные ископаемые, геологоразведочные предприятия, геологоразведочное производство, финансовое обеспечение геологического производства, геологоразведочные услуги.*

ORGANIZATIONAL CHARACTERISTICS OF GEOLOGICAL PRODUCTION - EXPLORATION AND ITS FINANCIAL SUPPORT

***Davlatova Mahfuza Bahadurovna** - 2nd year doctoral student at the Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 734024, Republic of Tajikistan, Dushanbe, S. Aini street 44. E-mail: mahfuza9706@mail.ru. Phone: +992 55 336 14 14.*

In the article, the issues of organizational characteristics of geological production-exploration, which mainly represent geological research for the discovery of new subsoil deposits and the preparation of explored minerals, create a solid foundation for the successful development of all branches of geological exploration. national economy, and promote the rational distribution of social production and development, ensures a stable economic and social life. The article considers the process of geological exploration as a set of interrelated works performed in a certain sequence and a set of main and auxiliary production works, providing a solution to the ultimate problem - the discovery, preparation of industrial deposits and deposits of natural resources.

The author paid serious attention to the issue of geological research in different regions of the country, which are carried out in stages and stages based on the principle of consistent approaches to the study of underground resources. To increase the attractiveness of financing in the field of geological production, it is important to seek financial support, and state regulation of activities in this area will ensure not only the actions of environmental and environmental issues, the increase in the rent of natural resources, but also the development of the mining industry and further the industry of non-ferrous and precious metals.

***Key words**: accelerated industrialization, geological zone, underground resources, minerals, exploration companies, exploration production, financial support for geological production, exploration services.*

Дар Паёми Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» ба Ҳукумати мамлакат супориш дода шудааст, ки “ба масъалаи истихроҷу коркарди металлҳои ранга аз конҳои муайяншуда, аз ҷумла сурма, литий, волфрам, никел ва дигар металлҳо аҳаммияти хосса дода, барномаи азхудкунӣ ва дар дохили мамлакат то маҳсулоти ниҳоӣ коркард намудани онҳоро таҳия ва амалӣ созад. Вазорати саноат ва технологияҳои нав ва Агентии содирот вазифадор карда мешаванд, ки якҷо бо Саридораи геология ва корхонаҳои соҳа дарояндаи наздик истихроҷ намудан ва то маҳсулоти ниҳоии сохтмон коркард кардани сангҳои ороишӣ ва содироти онҳоро ба хориҷи кишвар ба роҳ монанд” [11].

Бояд таъкид намуд, ки амалигардонии ҳадафҳои саноатикунонии босуръат дар мамлакат бо фаъолияти ташкилоти геологиву ҷустуҷӯӣ, ташкили истеҳсолии ин бахш алоқамандии зич дорад. Самаранокии комплекси хоҷагии халқро бештар самараи кори корхонаҳои геологӣ-ҷустуҷӯйӣ муайян мекунад. Таҳқиқоти геологӣ бо кашф кардани конҳои нави сарватҳои зеризаминӣ ва тайёр кардани захираҳои кашфшудаи канданиҳои фоиданок барои тараққиёти бомуваффақияти ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ заминаи мустаҳкам ба вуҷуд меоварад ва ба тақсимоти оқилонаи истеҳсолоти ҷамъиятӣ мусоидат намуда, рушди устувори ҳаёти иқтисодиву иҷтимоиро таъмин менамояд.

Тавре маълум аст, истеҳсоли маҳсулоти умумии ҷамъиятӣ аз азхудкунии аввалини захираҳои табиӣ оғоз меёбад. Нисбат ба ашёи хоми маъданӣ ин вазифаро корҳои иктишофӣ, ки ҷузъи технологии системаи соҳаҳои саноатӣ мебошад, ки ба ҷустуҷӯи геологии сарватҳои зеризаминӣ, ҷустуҷӯ ва иктишофи конҳо, сохтмони корхонаҳои истихроҷи маъдан, нақлиёт ва корҳои аввалия машғуланд, ба иҷро мерасонанд [1]. Дар таснифи соҳаҳои хоҷагии халқ геология ва ҷустуҷӯи сарватҳои зеризаминӣ ҳамчун соҳаи коллективӣ ҷудо карда шуда, фаъолияти ташкилоти онҳо ба ҷустуҷӯи геологӣ равона мешаванд. Дар натиҷа, дар адабиёти илмӣ таҳқиқоти нав ва муаммоҳои амалӣ консепсияҳои ба онҳо мувофиқро ба вуҷуд меоваранд. Бо зарурати ба ҳалли муҳимтарин муаммоҳои иқтисодии истифодаи оқилонаи сарватҳои зеризаминӣ ва зиёд кардани самараи соҳаҳои истихроҷ, дар адабиёти иқтисодӣ пайдо кардан ва баъд дар амал татбиқ намудани мафҳуми «канданиҳои фоиданок» рӯйи кор омада, сипас мафҳуми «комплекси канданиҳои фоиданок»-ро ташаккул дод. Комплекси канданиҳои фоиданоки мамлакати мо иқтидори калон дошта, ба заминаҳои пуриқтидори маъданӣ асос ёфтааст, ки ин сарвати бузурги давлати мо мебошад. Ҷорӣ намудани чунин категория аз он сабаб ҳам мувофиқи мақсад ба назар мерасад, ки вай имконият медиҳад, ки уфуқи баррасии муаммоҳои ашёи хоми маъданиро васеъ карда, ба объекти идоракунии махсус табдил ёбад.

Бинобар ин, дар марҳалаи нави рушди мамлакат мукаммалгардонии механизми идоракунии низоми соҳаи геологӣ-ҷустуҷӯӣ мубрамият пайдо менамояд. Ин кор, пеш аз ҳама, тавсифи моҳият ва муайян намудани хусусияти ташкили истеҳсолии геологӣ-ҷустуҷӯиро тақозо менамояд.

Раванди ҷустуҷӯи геологӣ маҷмуи корҳои ба ҳам алоқамандбуда, бо пайдарҳамии муайян ва маҷмуи корҳои асосӣ ва ёрирасони истеҳсолӣ амалӣ карда мешавад, ки ҳалли масъалаи ниҳоӣ - кашф, омодасозии конҳои саноатӣ ва конҳои сарватҳои табииро таъмин менамояд. Иқтидори захиравӣ заминаи табиии мавҷудият ва рушди саноати истихроҷ ва унсури сармояи асосии корхонаҳои истихроҷкунанда мебошад. Ин, дар навбати худ, баҳодиҳии боэътимоди сарватҳои табииро дар марҳилаҳои гуногуни азхудкунии онҳо дар назар дорад. Ҳар як раванди қисман истихроҷ, ки ҷузъи ҷараёни иктишофӣ мебошад, бо иҷрои намуди муайяни кор (ё истеҳсоли маҳсулот), ки барои ҳалли масъалаи ниҳоии иктишофӣ зарур аст, алоқаманд аст.

Ҷустуҷӯи геологӣ ҳамчун як соҳа аз дигар соҳаҳои иқтисодиёт як қатор хусусиятҳо ва фарқиятҳо дорад:

- корҳои ҷустуҷӯи геологӣ хеле мураккаб мебошад: корҳое, ки ташкилотҳои ҷустуҷӯи геологӣ иҷро мекунанд, на танҳо ба канданиҳои фоиданок, балки ба қисмҳои алоҳида ҳам нигаронида шудааст. Дар вақти ҳалли масъалаҳои геологӣ маҷмуи усулҳои гуногуни дорои параметрҳои конкретии техникӣ ва технологӣ истифода бурда мешавад. Чунин усулҳои кор ва тадқиқотро интихоб кардан лозим аст, ки мазмуни бештари иттилоот ва арзиши камтарини корро таъмин кунанд. Ҷиҳати дигар он аст, ки дар як соҳаи кор якчанд ташкилотҳои геологии самтҳои гуногун тадқиқот мегузаронанд. Бинобар ин, зарурати мутобиқ кардани амалиёти ин ташкилотҳо ба миён меояд;

- фаъолияти геологӣ-ҷустуҷӯӣ дар ҳар як марҳила хусусияти кутоҳмуддат дорад ва ташкилотҳои дар ин марҳила иштироккунанда муаммои маҳдудро маҳаллиро (локалиро) ҳал мекунанд;

- дур будани объектҳои тадқиқотӣ, аз сабаби дур будани объектҳои тадқиқоти илмӣ аз маҳалҳои аҳолинишин, роҳҳои автомобилгард, марказҳои саноатӣ, пойгоҳҳои таъминот ба роҳбарон лозим меояд, ки на танҳо масъалаҳои ҷустуҷӯӣ, балки ба ҳалли масъалаҳои ҳаёти коргаронро низ машғул шаванд.

- тадқиқоти геологӣ дар ҳавои кушод сурат мегирад ва аз шароити физикӣ, ҷуғрофӣ, иқлимӣ ва обу ҳаво вобаста аст, бинобар ин, ин корҳо хусусияти мавсимӣ доранд. Сифати мавсимӣ раванди корро душвор мегардонад, самараи истифодабарии техникаро паст мекунад, бо кадрҳои баландихтисос таъмин намудани ташкилотҳоро душвор мегардонад. Ин боиси зиёд шудани сарфи меҳнат мегардад. Роҳи имконпазири наҷот таъсиси ташкилотҳои комплексӣ мебошад.

- васеъ будани худуди ҷустуҷӯӣ-геологӣ ва пароканда будани объектҳои тадқиқоти геологӣ талаб мекунад, ки сохторҳои сайёр, ки бо нақлиёти боэътимоду сарфакорона, воситаҳои боэътимоди алоқа ва асбобҳои самарабахши нав таъмин карда шаванд;

- зарурати ба масофаҳои дур кашондани воситаҳои меҳнат ва коргарон;

- тадқиқот на ҳамеша бо натиҷаи мусбат анҷом меёбад, яъне худи раванди истеҳсолот сифати эҳтимолӣ дорад;

- сифати илмӣ-татқиқотии иктишоф, баробари пешрафти фаъолият миқдори иттилоот дар бораи объект меафзояд.

Фаъолияти истихроҷӣ, ки ҷузъи ҷараёни иктишофӣ мебошад, бо иҷрои корҳое, ки барои рушди саноати истихроҷ зарур аст, равона шудааст. Бинобар он, ин фаъолият, пеш аз ҳама, аз буҷети давлатӣ маблағгузорӣ мешавад (ниг. ба ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. - Динамикаи маблағгузории буҷетӣ ба истихроҷ ва коркарди канданиҳои фоиданок (ҳазор сомонӣ)

Нишондиҳанд-аҳо	**2000**	**2005**	**2010**	**2015**	**2021**	2021 ба 2000,%
Ҳамагӣ хароҷот	261842,2	1402689,8	6712582,2	16277408,1	29342724,5	112 мар
Истихроҷ ва коркарди канданиҳои фоиданок, саноати истеҳ-соли маъдани кӯҳӣ, сохтмон	3988,4	23304,2	49340,2	429156,9	573543,7	143 мар

Манбаъ: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2022. - С. 387-406

Тавре маълумоти ҷадвали 1 ва расми 1 нишон медиҳад, дар мамлакат тайи 11 соли охир, яъне аз соли 2000-ум то соли 2021 ҳаҷми маблағгузории буҷетӣ ба истихроҷ ва коркарди канданиҳо аз 3,9 то 573 млн сомонӣ ва ё беш аз 143 маротиба зиёд шудааст. Ин раванд тамоюли рушди корхонаҳои саноатии иҷтихроҷи мамлакатро низ муайян намудааст.

Азбаски ташкилотҳои ҷустуҷӯӣ дар шароите кор мекунанд, ки ёрии техникӣ гирифтан мумкин нест, роҳбарони ташкилотҳо бояд ихтисоси баланди касбӣ, масъул ва ташаббускор бошанд. Илова бар ин, онҳо бояд дар соҳаҳои мухталиф ва дахлдор дониши амиқ дошта бошанд.

Тадқиқоти геологӣ дар минтақаҳои гуногун марҳила ба марҳила ва зина ба зина дар асоси принсипи пай дар пайи наздикшавии ба таҳқиқи сарватҳои зеризаминӣ гузаронида мешавад. Роҳҳои умумии иктишофи геологиро тибқи «Низомнома дар бораи тартиби гузарондани корҳои ҷустуҷӯи геологӣ аз рӯйи марҳилаҳо», ки Саридораи геологияи Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ намудааст, сурат мегирад (ниг. ба ҷадвали 2).

Ҷадвали 1. - Марҳила ва зинаҳои иктишофи геологӣ (канданиҳои фоиданоки сахт)

Марҳила, зина	**Объекти омӯзиш**	**Ҳадаф**	**Натиҷаи ниҳоии асосӣ**
Марҳилаи I. Корҳои таъиноти умумии геологӣ ва минералӣ			
Зинаи 1. Омӯзиши минтақавии геологии сарватҳои зеризаминӣ ва пешгӯии канданиҳои фоиданоки ҳудуди ҷумҳурӣ	Ҳудудӣ ва ё ноҳияҳои калони геологӣ ва сохторӣ, маъмурӣ, иқтисодӣ, истихроҷи маъдан, шелф ва минтақаи истисноии иқтисодӣ, қисматҳои амиқи	Ба вуҷуд овардани заминаи бунёдии геологии пешгӯии канданиҳои фоиданок, бо ахбороти мунтазами геологӣ таъмин намудани соҳаҳои гуногуни саноат ва хоҷагии қишлоқ барои ҳалли масъалаҳои	Маҷмуи харитаҳои ҳатмӣ ва махсуси геологӣ барои таъиноти гуногун дар миқёси 1:1000000, 1:200000 ва 1:50000; харитаҳои мухтасар ва мухтасари мазмуни геологии миқёси 1:500000 ва хурдтар, маҷмуи харитаҳо, диаграммаҳо ва сексияҳои сохти

	қишри замин, минтақаҳои дорои вазъияти пуршиддати экологӣ, минтақаҳои сохтмони интенсивии саноатӣ ва гражданӣ, корҳои мелиоратмия ва муҳофизати муҳити зист ва ғайра.	соҳаи ҷустуҷӯи геологӣ, истихроҷи маъдан, мелиоратсия, сохтмон, мудофиа, экология ва ғайра.	чуқури сарватҳои зеризаминии мамлакат ва минтақаҳои он; баҳодиҳии комплексии перспективаҳои територияҳои тадқиқшаванда бо тақсим кардани минтақаҳои маъданҳо ва узелҳо, минтақаҳо, ҳавзаҳои ангиштдор; муайян кардани захираҳои пешгӯии категорияҳои Р3 ва Р2; арзёбии ҳолати муҳити геологӣ ва пешгӯии тағйирёбии он.
Марҳилаи II. Ҷустуҷӯ ва арзёбии канданиҳо			
Зинаи 2. Амалиётҳои ҷустуҷӯи ҳавзаҳо	Ноҳияҳои маъданӣ, гиреҳҳо ва конҳо бо захираҳои эҳтимолии категорияҳои Р3 ва Р2.	Омӯзиши геологии минтақаи ҷустуҷӯ; муайян намудани зухуроти канданиҳои фоиданок; муайян намудан ва ба мақсад мувофиқ будани тадқиқи минбаъдаи онҳо	Арзёбии комплексии сохти геологӣ ва перспективаҳои минтақаҳои тадқиқшуда, зуҳуроти маъданҳои фоиданок бо баҳодиҳии захираҳои пешбинишудаи онҳо дар категорияҳои Р2 ва Р1 арзёбии имконияти азхудкунии онҳо дар асоси нишондиҳандаҳои ҷамъшуда; асоснок кардани имконият ва афзалияти кори минбаъда.
Зинаи 3. Корҳои баҳодиҳӣ	Зуҳури канданиҳои фоиданок бо захираҳои тахминии пешгӯии категорияҳои Р2 ва Р1	Омӯзиши геологӣ ва арзёбии геологӣ ва иқтисодии зуҳурот ва конҳо; рад кардани зуҳуроте, ки арзиши саноатиро ифода намекунанд.	Конҳои маъданӣ бо арзёбии захираҳои онҳо дар категорияҳои С2 ва С1, вале минтақаҳои камтар омӯхташудаи захираҳои пешбинишудаи категорияи Р1; асосноккунии техникӣ-иқтисодии арзиши саноатии кон
Марҳилаи III. Ҷустуҷӯи кон			
Зинаи 4. Ҷустуҷӯи кон	Конҳои маъданӣ бо захираҳои тахминии категорияҳои С2 ва С1 ва	Омӯзиши сохтори геологӣ, хосиятҳои технологии маъдан, шароити гидрогеологӣ,	Иттилооти геологӣ, гидрогеологӣ, маъданӣ, геологӣ, технологӣ ва дигар, ки барои таҳияи асосҳои техникӣ оид ба

	захираҳои пешбинишудаи категорияи P|	инженерию геологии коркарди кон; асосноккунии техникӣ-иқтисодии коркарди кон; аниқ кардани сохтори геологии кон ҳангоми азхудкунӣ дар минтақаҳои нокифоя кашфшуда бо гузаронидани захираҳо аз категорияҳои поён ба категорияҳои баландтар ҷойи таваллуд	коркарди кон заруранд; захираҳои ҳисобшуда дар категорияҳои A, B, C1 ва C2.
Зинаи 5. Тадқиқоти эксплуататсионӣ	Тадқиқоти эксплуататсионии қабатҳо, уфуқҳо, блокҳо, роҳҳо, ки барои корҳои тозакунӣ, покизакорӣ омода мешаванд	Такмили маълумот дар рафти иктишоф ба даст овардашуда барои банақшагирии оперативии истеҳсолот, назорати пурра ва сифати азхудкунии захираҳо барои истихроҷ омодашуда	Захираҳои омодашуда барои ҷӯстуҷӯ кардан; мавод барои арзёбии пурраи коркарди кон, муайян намудани талафот ва маҳдудияти канданиҳои фоиданок

Таҳияи муаллиф.

Ҷустуҷӯ ва кашфи конҳои канданиҳои фоиданок қисми ҷудонашавандаи фаъолияти иктишофӣ мебошад. Дар маҷмуъ, чор намуди корҳои иктишофии геологиро ҷудо кардан мумкин аст:

- таҳқиқоти геологӣ;
- ҷустуҷӯ;
- хадамоти иктишофӣ;
- таъминоти геологии истеҳсолоти маъдан.

Тадқиқоти геологӣ маҷмуи корҳои иктишофӣ мебошад, ки барои омӯхтани сохтори геологии ҳудуди муайян ва тартиб додани харитаи геологӣ нигаронида шудааст. Ҷустуҷӯи комплекси корҳои кашфи канданиҳои фоиданок мебошад. Корҳои ҷустуҷӯӣ ва баҳодиҳӣ барои арзёбии миқёси объектҳои маъдан, ки ҳангоми ҷустуҷӯ муайян карда шудаанд, пешбинӣ карда шудааст. Тадқиқот аз муайян кардани аҳамияти саноатии кон ва гирифтани маводи геологӣ барои тартиб додани лоиҳаи истифодабарии он иборат аст. Тадқиқоти пешакӣ бо хусусиятҳои зерин хос аст: дар ҳамаи конҳо, бе истисно, ки ҳангоми корҳои ҷустуҷӯ ва баҳодиҳӣ баҳои мусбат гирифтаанд, лоиҳакашӣ

ва анҷом дода шуда, тамоми кон, аз ҷумла паҳлуҳо ва горизонтҳои чуқурро фаро мегирад.

Ҳамин тариқ, гузаронидани иктишофи муфассал бо тартиби азхудкунии кон муайян карда мешавад. Аз ин фаъолият хусусиятҳои ҷустуҷӯи муфассал бармеоянд: он танҳо дар конҳои барои азхудкунии афзалиятнок пешбинишуда гузаронида мешавад; он танҳо ба ҳамон қисмҳое, ки дар навбати аввал азхудкунии онҳо пешбинӣ шуда буд, паҳн карда мешавад. Одатан, инҳо минтақаҳои марказӣ дар наздикии рӯйи замин мебошанд. Тадқиқоти иловагии коне, ки саноат аз худ накардааст, дар ду маврид гузаронида мешавад:

а) дар мавриди маҳдудияти маълумоте, ки дар натиҷаи таҳқиқоти муфассал ба даст оварда шудаасту барои лоиҳаи корхонаи маъдани кӯҳӣ нокифоя аст;

б) ҳангоми аз нав баҳодиҳӣ ва аз нав дида баромадани шароити азхудкунии он.

Ҳамин тариқ, ташкили истеҳсолоти геологӣ-ҷустуҷӯи соҳаи молияғунҷоишаш баланд буда, аз хавфу хатарҳои азим иборат аст. Бинобар он, барои баланд бардоштани ҷолибияти маблағгузорӣ дар ин соҳа дастгирии молиявии давлат муҳим мебошад. Дар тамоми кишварҳои олам ташкили истеҳсолоти геологӣ-ҷустуҷӯйи дар уҳдаи давлат буда, беш аз 70%-и маблағгузории соҳа аз ҳисоби буҷаи давлатӣ сурат мегирад. Зеро, бо танзими давлатии фаъолияти соҳаи мазкур на танҳо амалҳои ҳифзи табиат, масъалаҳои экологӣ, бардошти рентаи захираҳои таббиӣ, балки рушди саноати истихроҷ ва минбаъд саноати металлҳои рангаву қиматбаҳо таъмин мегардад.

Адабиёт

1. Азроянц Э.А. Экономика и хозяйственный механизм геологоразведочного производства / Э.А. Азроянц. - М.: Недра, 1988. – 208с.
2. Андреев А.Ф. Организация и планирование деятельности предприятия в рыночных условиях / А.Ф. Андреев, В.А. Дятлов, В.Т. Пыхало. - М.: РАО Газпром, 1995. – 124с.
3. Андреев, А.Ф. Основы менеджмента (нефтяная и газовая промышленность) / А.Ф. Андреев, С.Г. Лопатина. - М.: Нефть и газ, 2007. - 264 с.
4. Ахатов А.Г. Планирование бизнеса на горно-геологических предприятиях / А.Г. Ахатов, А.А. Ильинский, Р.Х. Муслимов. - М.: Недра, 1997. - 256 с.
5. Горюшкин А.А. Организация производства: учебное пособие / Н.И. Новицкий, А.А. Горюшкин; под ред. Н.И. Новицкий. - М.: КноРус, 2017. – 350с.
6. Данилов В.И. Современный менеджмент. Принципы и правила. Сборник иностранной литературы /В.И. Данилов, Н.Н. Данилян. - М., 1992. - 221 с.
7. Карнеги Д. Как завоевывать друзей и влиять на людей / Д. Карнеги. – М.: Полиграфия, 1991. - 301 с.
8. Керженцев П.М. Организационные принципы. /П.М. Керженцев. - М., 1968. -295 с.
9. Мескон М. Основы менеджмента /М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. - М.: Дело, 1992. - 704 с.
10. Низомова Т.Д. Ташкили истеҳсолот. Китоби дарсӣ. /Т.Д. Низомова - Душанбе, 2012. - 236 с.
11. Паёми Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» (23.12.2022) [манбаи электронӣ]. - URL: http://www.prezident.tj/node/29823 (санаи муроҷиат: 12.06.2023)

12. Сыромятников Э.С. Экономический механизм взаимодействия буровых и нефтегазовых компаний /Э.С. Сыромятников, А.Ф. Андреев // Минеральные ресурсы России. 1992. - №3. - 117с
13. Экономика геологоразведочных работ: учеб. пособие /под ред. Е.Л. Гольдман, З.М. Назаровой. - М.: Руда и металлы, 2000. - 356 с.
14. Экономика предприятия: учебник для вузов / под ред. В.Я. Горфинкеля, Е.М. Куприянова, В.Г Праслова и др. - М.: Банки и Биржи, ЮНИТИ, 2003. – 425 с.
15. Экономика, организация и планирование геологоразведочных работ: учеб. пособие /под ред. Э.А. Аграянц, В.Т. Борисович и др. - М.: Недра, 1992. - 314 с.

УДК: 339.1+591.5(045)/ (575.3)

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ РЫНКА ЭКОЛОГИЧЕСКИХ УСЛУГ

***Шохзода Назира Изатулло** - докторант PhD кафедры экономики и управления Технологического университета Таджикистана. Адрес: г. Душанбе, ул. Н.Карабаева, 63/3. Email: bahshikorbozanonidtt@mail.ru*

В данной статье рассматриваются особенности формирования рынка экологических услуг и проблемы, связанные с рынком этих услуг, а также дано понятие классификации рынка эко-услуг. Автором было подчеркнуто, что важным элементом эко-предпринимательства является предоставление экологических услуг, суть которых заключается в удовлетворении экологических потребностей. В статье дается объективная оценка роле Лидера нации в развитие «зелёной экономики». Автор отмечает, что данная тема не изучена на достаточном уровне отечественными исследователями и основной литературой являются научные труды зарубежных учёных.

Автор делает выводы, что замедленное формирование рынка экологических услуг обусловлено неразработанностью его теоретических аспектов.

***Ключевые слова:** экологические услуги, рынок экологических услуг, предпринимательство, услуга, концепция, устойчивое развитие, оценка, окружающая среда, экологическая безопасность, исследование.*

ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛИ БОЗОРИ ХАДАМОТИ ЭКОЛОГӢ

***Шоҳзода Назира Изатулло** – докторанти PhD кафедраи иқтисодиёт ва идораи Донишгоҳи технологии Тоҷикистон. Суроға: ш. Душанбе, кӯч. Н. Қарабоев 63/3. Email: bahshikorbozanonidtt@mail.ru*

Дар мақолаи мазкур хусусиятҳои ташаккули бозори хизматрасониҳои экологӣ ва мушкилоти марбут ба бозорҳои ин хизматрасониҳо, инчунин, мафҳуми таснифи бозори хадамоти экологӣ баррасӣ карда мешавад. Таъкид гардидааст, ки унсури муҳими соҳибкории экологӣ пешниҳоди хизматрасониҳои экологӣ буда, моҳияти онҳо қонеъ гардонидани талаботи экологӣ мебошад. Дар мақола ба нақши Пешвои миллат дар рушди «иқтисоди сабз» баҳои холисона дода шудааст. Муаллиф қайд мекунад, ки ин мавзуъ аз ҷониби муҳаққиқони ватанӣ дар сатҳи зарурӣ омӯхта нашудааст ва адабиёти асосиро асарҳои илмии олимони хориҷӣ ташкил медиҳанд. Муаллиф ба хулосае меояд, ки суст ташаккул ёфтани бозори хизматрасонии экологӣ аз инкишоф наёфтани ҷиҳатҳои назариявии он мебошад.

***Калидвожаҳо:** хадамоти экологӣ, бозори хадамоти экологӣ, соҳибкорӣ, хизматрасонӣ, консепсия, рушди устувор, арзёбӣ, муҳити зист, бехатарии экологӣ, тадқиқот.*

THEORETICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF THE ENVIRONMENTAL SERVICES MARKET

***Shohzoda Nazira Izatullo** – Doctoral student of PhD the Technological University of Tajikistan. Address: Dushanbe, st. N. Karabaeva 63/3. E-mail: bahshikorbozanonidtt.*

This article discusses the peculiarities of the formation of the market of environmental services, and the problems associated with the markets of these services, as well as the concept of classification of the market of eco-services. It was emphasized that an important element of eco-entrepreneurship is the provision of environmental services, the essence of which is to meet environmental needs. The article gives an objective assessment of the role of the Leader of the nation in the development of the "green economy". The author notes that this topic has not been studied at a sufficient level by domestic researchers and the main literature is the scientific works of foreign scientists. The author concludes that the slow formation of the market for environmental services is due to the lack of development of its theoretical aspects.
Keywords: *environmental services, market for environmental services, entrepreneurship, service, concept, sustainable development, assessment, environment, environmental safety, research.*

В настоящее время основной задачей общественного прогресса признано регулирование высокого качества жизни населения, которое рассчитывает на удовлетворение экономических и социальных нужд. Свершение поставленной цели возможно в рамках методологии устойчивого совершенствования, полагающей прогресс не только в экологической, но и в социально-экономической сферах.

В Республике Таджикистан в последние годы традиционные услуги развиваются и совершенствуются быстрыми темпами. При этом появляются новые услуги или модернизируются уже имеющиеся на потребительском рынке.

Необходимо отметить, что в числе таджикских ученых, в чьих трудах исследованы отдельные аспекты проблем развития эколого-экономических отношений и развитие сферы услуг в современном Таджикистане, следует назвать Ш. Дустбоева, Х. Факерова, Р. Раджабова, Т. Ганиева, Ш. Кодирова, С. Комилова, У. Муртазаева, Х. Мухаббатова, Ф. Обидова, Х.А. Одинаева, Х. Умарова, Х. Исайнова и др. Их работы посвящены вопросам экономики и оптимизации использования природных ресурсов, охране природной среды, экосистемным услугам и повышению эффективности использования природных ресурсов.

Однако, по нашему мнению, вне поля зрения остаются вопросы надлежащего учета экологических аспектов и их включения в орбиту экономической деятельности и роста эффективности производства, в т.ч., через развитие предпринимательства в экологической сфере и расширение рынка экологических услуг.

В то же время теоретические аспекты формирования эколого-экономических отношений в различных сферах, реализация новых форм хозяйственной деятельности в сфере экологии, оценка эффективности и изучение деятельности предприятий, функционирующих в соответствии экологическим требованиям и законодательству, не реализованы на необходимом уровне.

В таджикской науке ближайшим научным исследованием в этом направлении можно считать научную диссертацию Досиева Махмадшоха Назаровича, защищенную в 2018 году на тему «Особенности становления и развития экологического предпринимательства» [5]. В данной диссертации он

рассмотрел некоторые аспекты формирования рынка экологических услуг и представил научно обоснованные мнения.

Зарубежные исследователи уделяют этому вопросу больше внимания. В частности, в научных трудах российских ученых больше исследовался вопрос рынка экологических услуг, уделялось внимание значимым научным статьям и тезисам, относящимся к различным направлениям данной темы. Особо следует выделить работы А.Н. Асаула, А.П. Анисимовой, В.И. Бобошко, Г.Л. Багиевой, М.Г. Лапустый, М.М. Митрофанова, Л.А. Мочалова, О.Г. Мазуровой, Д.Ф. Мамлеева, С.Н. Новоселова, А.А. Наумова, Н.И. Николайкина, Л.С. Тарасевича, А.И. Тропецков, Л.П. Уразова, С.А. Фокина, Ф.А. Гаека, Е.В. Хоскинкова, Е.В. Чечункова, Ю.А. Шумпетера, В.М. Юрьева, Е.Г. Ясина и др.

Теоретический обзор данной темы важен для поиска решений и определения перспектив рынка экологических услуг. Это направление требует внимания исследователей-экономистов на необходимом уровне.

В соответствии с целью статьи необходимо изучить следующие вопросы:

- ✓ исследование теоретических аспектов развития рынка экологических услуг;
- ✓ система рыночной экономики и изучение методических основ ее развития;
- ✓ современные условия;
- ✓ изучение зарубежного опыта управления развитием рынка услуг;
- ✓ среда и механизм финансирования этого направления;
- ✓ выявление тенденций развития рынка экологических услуг;
- ✓ анализ действующей системы финансирования данного направления;
- ✓ оценка влияния факторов на формирование и развитие системы;
- ✓ влияние на рынок экологических услуг;
- ✓ обоснование основных направлений перспектив развития рынка экологических услуг в Республике Таджикистан.

С нашей точки зрения, устойчивое развитие этого направления зависит от исследования и учета и реализации рынка экологических услуг. Чрезмерное, медленное формирование рынка экологических услуг обусловлено неразработанностью его теоретических аспектов.

В основном в Республике Таджикистан в связи с изменением климата выделены необходимые средства на развитие экологических служб. Таджикистан занимает первое место в области энергетики и производства зеленой энергии. Исследователи также показали большое значение в этой области, что очень хорошо. Потому что Таджикистан имеет видимые результаты в мире по чистой воде и строительству электростанций. Но другие области, которые в настоящее время нуждаются как в научных исследованиях, так и в инвестициях, это:

- ✓ сельское хозяйство;
- ✓ жилищно-коммунальное хозяйство;
- ✓ рыболовство;
- ✓ лесное хозяйство;

- ✓ промышленность;
- ✓ туризм;
- ✓ транспорт;
- ✓ утилизация и переработка отходов;
- ✓ управление водными ресурсами.

Для решения данных проблем необходимо объяснить основные понятия, возникшие при рассмотрении этого направления в экономике.

Впервые термин «устойчивое развитие» был применен в 1972 году на Первой Всемирной Конференции по окружающей среде в Стокгольме. В 1992 г. На конференции ООН по окружающей среде и развитию в Рео-де-Жанейро этот термин был использован «в качестве названия новой концепции существования всего человечества. Концепция устойчивого развития была сформулирована, как способ преодоления главной для современной цивилизации экологической угрозы, существовавшей в виде некой теоретически обоснованной опасности, осознаваемой сравнительно узким кругом ученных и политиков, связанной с переселением, с невосполнимым расходованием природных ресурсов и с загрязнением окружающей среды» [8, с.118].

Следует отметить, что концепция устойчивого развития в настоящее время находится на стадии теоретического обоснования и поиска путей реализации на практике. Концепция устойчивого развития обеспечивает теоретическую основу для формирования экологических потребностей предприятий, и дает толчок к разработке различных механизмов, обеспечивающих развитие экономической и экологической сферы, и обосновывает необходимость развития рынков экологических услуг на региональном и национальном уровне.

Одним из основных направлений обеспечения устойчивого социального экологического и экономического развития является поддержка и развитие экологического предпринимательства. Под экологическим предпринимательством понимается деятельность по производству и реализации продукции, работ и услуг, направленная на предотвращение и минимизацию вреда окружающей среде.

Как отметил Основатель мира и национального единства - Лидер нации, Президент Республики Таджикистан уважаемый Эмомали Рахмон в послании Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 22.12.2022 г.: «в нынешних условиях стремительного и непрогнозируемого развития мировой экономики, острой конкуренции для доступа к ресурсам и последствия изменения климата в стране должны широко использоваться все современные средства активизации инвестирования. Поэтому должен быть расширен механизм финансирования специальных фондов в направлении реализации «зеленых проектов», в особенности для осуществления целенаправленных программ и проектов развития «зеленой экономики», в том числе «зеленой энергии» [9].

В Таджикистане также существует Стратегия развития "зеленой экономики". Согласно Стратегии, в стране утвержден ряд реформ. Стратегия охватывает период с 2023 по 2037 гг. Объем финансирования "Стратегии развития "зеленой экономики" на 2023-2037 гг." составляет более 21,5 млрд

сомони. Таджикистан занимает первое место среди стран СНГ по производству экологически чистой электроэнергии благодаря гидроэнергетике [11].

Постоянные усилия Правительства Республики Таджикистан в этой сфере в той или иной степени интересуют представителей данной сферы, и ряд предприятий стараются внедрить экологические услуги в свою деятельность. Анализ показывает, что вопрос привлечения иностранного капитала в данной сфере не вызывает нареканий.

Следует отметить, что "в условиях усиления открытости экономики Республики Таджикистан, становится необходимым усилить взаимодействие со всеми странами мира, в том числе с соседними странами. Отрадно, что экономика Таджикистана в последние годы набирает темпы развития благодаря политике открытых дверей и удачной интегрированности в мировую экономику. Участие Республики Таджикистан в различных региональных международных процессах как неотъемлемая часть мирового сообщества способствует развитию торгово-экономических отношений и участию в реализации крупных инвестиционных проектов как на пространстве ШОС, так и за ее пределами. Не секрет, что для крупных государств-членов ШОС Центральная Азия, в частности Республика Таджикистан, имеет особое значение" [10, с.62].

Иностранный капитал играет ключевую роль в экологическом предпринимательстве. Создание экологического бизнеса, у которого есть свои требования, наличие капитала решает все проблемы.

Как отмечает М.Н. Досиев, система управления экологическим предпринимательством — это управленческая деятельность, направленная на осуществление таких функциональных процессов, как планирование, координация, организация, контроль, оценка, а также и стимулирование мер, которые направлены на охрану и улучшение положения субъектов экологического предпринимательства с учетом основных принципов сложившихся рыночных отношений [5, с.18].

Важным элементом эко-предпринимательства является предоставление экологических услуг, суть которых заключается в удовлетворении экологических потребностей. Характерными чертами экологических услуг, являются: высокая социальная значимость процесса оказания услуг, при котором экологические услуги способствуют улучшению окружающей среды; характер экологических услуг определяется уровнем эко потребностей; экологическое образование, как для широкой общественности, так и для производителей товаров и услуг.

В настоящее время существуют различные точки зрения на экономическое содержание термина «услуга». В литературе встречается следующие определения: услуга — это работа, выполняемая для удовлетворения чьих-либо нужд, потребностей, при обслуживании кого-либо [4, с.6].

На наш взгляд, экологические услуги можно классифицировать по различным признакам, в частности по степени важности, по потребителям, по степени использования результатов научно-технических процессов и т.д.

Важнейшим международно признанным принципом экологической безопасности является обязательство возмещения ущерба, причиненного окружающей среде. В настоящее время в Республике Таджикистан ведется законодательная работа по усилению экономической ответственности предприятий за загрязнение окружающей среды.

В связи с этим, в республике был принят Закон Республики Таджикистан «Об охране окружающей среды» от 08.06.2022г., №1879.

Данный Закон определяет правовые основы государственной политики в области охраны окружающей среды и направлен на обеспечение устойчивого социально-экономического развития, гарантии прав человека на здоровую и благоприятную окружающую среду, укрепление правопорядка, предотвращение негативного воздействия хозяйственной и иной деятельности на окружающую среду [6, с.4].

Необходимо отметить, что одним из ведущих направлений в современной экономике большинства государств мира является сфера услуг.

По мнению Ш. Абдуллоевой, рынок экологических услуг является одним из секторов сферы услуг, которая в современных условиях представляет собой одну из перспективных сфер экономики, охватывающую широкий круг деятельности, начиная от транспорта и торговли, и заканчивая страхованием и образованием [1, с.13].

На наш взгляд экологический рынок — это сфера обращения труда, товаров и денег, подчиняющаяся законам стоимости, спроса и предложения, в которой свободно формируется спрос, предложение и цена на природоохранной продукции.

Рынок экологических услуг можно классифицировать, в том числе, по различным критериям, по важности конечного продукта, потребителем, по уровню использования результатов научно-технологического процесса.

К основным функциям рынка экологических услуг относятся:

-предоставление конкурентоспособных экологических продуктов и экологические услуги;

-ценообразование: на выпускаемую продукцию, исходя из затрат фирмы и затрат на восстановление окружающей среды в результате производства;

-стимулирование снижения затрат и повышения качества продукции при одновременном повышении экологической безопасности.

Поскольку спрос и предложение на эко услуги зависят от особенностей местных социально-экономических процессов, состояние окружающей среды и природно-ресурсного потенциала, целесообразно изучать рынок экологических услуг на региональном уровне. Доля рынка, занимаемая конкретным экономическим субъектом, определяется как соотношение объема услуг, предоставляемых этим субъектом.

Рынок экологических услуг ориентирован на компании и организации, предоставляющие следующие услуги:

- ❖ Оценка природно-ресурсного потенциала и состояния окружающей среды (эко мониторинг, разработка экологических нормативов).

- ❖ Разработка технологий, способствующих улучшению состояния окружающей среды.
- ❖ Экологическое образование, формирование экологической культуры.
- ❖ Экологическая экспертиза объектов (местных, жилых, промышленных объектов).
- ❖ Страхование экологических рисков.

Спрос на экологические услуги формируется под влиянием предполагаемых экологических потребностей населения. На спрос в значительной степени влияет экологическое законодательство, поэтому предприняты необходимые меры по систематическому экологическому образованию, формированию экологической культуры и развитию.

В связи с этим правительством республики был принят Закон Республики Таджикистан «Об экологическом аудите» от 26 декабря 2011 года за №785. Данный Закон определяет принципы и порядок проведения экологического аудита в Республике Таджикистан с целью предотвращения вредного воздействия управленческой, хозяйственной и иной деятельности на окружающую среду, жизнь и здоровье населения Республики Таджикистан [7, с.3].

Мы считаем, что решение экологических проблем является одним из приоритетных направлений в социально-экономическом развитии современных государств. Это связано с растущим спросом на качество окружающей среды в связи с усилением воздействия на биосферу, что проявляется в форме экологизации экономики не только через прямое вмешательство государства, но и через организацию рыночного сектора - рынка экологических услуг.

По нашему мнению для ускорения «озеленения» экономики Республики Таджикистан считаем важным принять следующие меры:

1. К проектам разъяснительной работы с таджикским народом следует привлекать известных деятелей республики, интеллигенцию страны, способных разъяснить основные причины ухудшения состояния окружающей среды.
2. Должны быть предприняты усилия в направлении качественного государственного управления окружающей средой (здесь пути экономического стимулирования).
3. Создать отдельный орган контроля за экологическими услугами и привлечением капитала для «зеленой» экономики.
4. Должна быть разработана и реализована долгосрочная стратегия привлечения иностранного капитала для развития экологических услуг.
5. Следует активнее привлекать молодых ученых, экономистов к научной работе, связанной с развитием природоохранной службы, с целью разработки современных способов «озеленения» экономики республики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллоева Ш.Б. Формирование и развитие рынка экологических услуг в Республике Таджикистан: автореф. дис.… канд.экон.наук: по спец. 08.00.05 - Экономика и управление народным хозяйством(экономика, организация и управление

предприятиями,отраслями, комплексами - сфера услуг). – Душанбе, 2017, [электронный ресурс]. – URL: http://www.tguk.tj/failes/sovet/zashita /abduloeva-shahodat/A8.pdf (дата обращения: 20.05.2023)

2. Бегун, Т.В. Устойчивое развитие: определение, концепция и факторы в контексте моногородов // Экономика, управление, финансы: материалы II-ой международной научной конференции (г. Пермь, декабрь 2012 г.). — Пермь: Меркурий, 2012. — С. 158-163. [электронный ресурс]. — URL: https://moluch.ru/conf/econ/archive/57/3117/ (дата обращения: 13.01.2023).

3. Бобоев М. Тенденции и особенности внешнего финансирования экономического развития Республики Таджикистан: автореф. дис….. канд.экон.наук: по спец.08.00.01- Экономическая теория (Общая экономическая теория) / М.Бобоев. - 2006. – 26 с.

4. Голуб А.А., Струкова Е.Б. Экономика природных ресурсов. - М.: Аспект Пресс, 1998 [электронный ресурс]. — URL: https://studentam.net/content/view/326/2/

5. Досиев М.Н. Особенности формирования и развития экологического предпринимательства: автореф. дис…. канд.экон.наук: по спец. 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (экономика предпринимательства). – Душанбе, 2019, стр 18 [электронный ресурс]. — URL: http://www.tguk.tj/failes/sovet/zashitaTJ/ candidates/ dosievmahmadshoh/ (дата обращения: 27.04.2023).

6. Закон Республики Таджикистан «Об охране окружающей среды» от 08.06.2022 г., №1879. [электронный ресурс]. — URL: http://ncz.tj/content (дата обращения: 25.05.2023)

7. Закон Республики Таджикистан «Об экологическом аудите» от 26 декабря 2011 года №785. [электронный ресурс]. — URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=51058 (дата обращения: 23.04.2023)

8. Караев, Р.Х. Рынок услуг и ее место в системе национальной экономики /Р.Х. Караев// Финансово-экономический вестник. – Душанбе. – 2022. - №2 (31). - С. 118-125.

9. Послание Президента Республики Таджикистан Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 22.12.2022 [электронный ресурс]. — URL: https://avesta.tj/2022/12/23/strong-polnyj-tekst-poslaniya-prezidenta-strong/ (дата обращения: 22.04.2023)

10. Содиков М.С. Особенности развития торгово-экономических отношений Республики Таджикистан в рамках ШОС /М.С. Содиков// Финансово-экономический вестник. – Душанбе. – 2022. - № 2(26). С. 62-70.

11. Стратегия развития "зеленой экономики" на 2023-2037 годы [электронный ресурс]. — URL: https://e-cis.info/news/567/105268/ (дата обращения: 20.03.2023)

УДК: 338.46.001.895

УСТУВОРИИ МОЛИЯВИИ КОРХОНАҲОИ ХУРДУ МИЁНА ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА ИДОРАИ ОН ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИ БОЗОРӢ

Сафарзода Мирзомурод Саидмузафар - *докторант PhD-и кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/4. Телефон: (+992)98 8959635. E-mail: it.mirzo@gmail.com*

Дар мақола раванди ташкили шабакаи васеи соҳибкории хурду миёна, ки муҳайёкунандаи шароити зарурии ташаккули муҳити нави иқтисодию иҷтимоӣ мебошад ва барои пайдоиши рақобат байни субъектҳои гуногуни моликият нақши муҳим мебозад, таҳлил карда шудааст.

Рушди корхонаҳои хурду миёна барои ҳалли чунин масъалаҳои иҷтимоию иқтисодӣ, аз қабили ташаккули оптималии инфрасохтори бозор, афзоиши шуғли аҳолӣ, коҳиш додани номутаносибии даромади он, рушди минтақаҳои сусти иқтисодӣ ва рафъи норасоии захираҳои истеъмолӣ зарур аст.

Калидвожаҳо: *соҳибкории хурд ва миёна, маблағгузории устувор, рушди самаранок, устувории корхонаҳои хурду миёна (КХМ), муҳити дохилии корхона, ҳавасмандгардонии фаъолияти КХМ, таҳлили муҳити дохилии КХМ, сармоягузории қарзии бонкҳо.*

ФИНАНСОВАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В РЕСПУБЛИКА ТАДЖИКИСТАН И ЕГО УПРАВЛЕНИЕ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ

Сафарзода Мирзомурод Саидмузафар *– докторант PhD кафедры Финансы Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г.Душанбе, ул. Нахимова 64/4. Телефон: (+ 992)98 8959635. E-mail: it.mirzo@gmail.com*

В статье раскрывается процесс создания широкой сети малых и средних предприятий, что является необходимым условием формирования новой экономической, социальной среды, который приводит к возникновению конкуренции между различными субъектами собственниками.

Развитие малого и среднего бизнеса необходимо для решения приоритетных социально-экономических задач, как оптимальное формирование рыночной инфраструктуры, повышение занятости населения, сокращение неравенства доходов, развитие экономически отсталых регионов, устранения недостатков в необходимых потребительских ресурсов.

Ключевые слова: *малый и средний бизнес, устойчивое финансирование, эффективное, устойчивое развитие МСП, внутренняя среда предприятия, стимулирование деятельности МСП, анализ внутренней среды МСП, кредитное инвестирование банков.*

SUSTAINABLE OF SMALL AND MIDDLE ENTERPRISES IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND IT'S MANAGEMENT IN CONDITION MARKET ECONOMY

Safarzoda Mirzomurod Saidmuzafar **-** *Ph Doctot of department of Finance of Tajik State University of Finance and Economics. Adress: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe city, 64/14 Nakhimov St.Tel.: (+ 992)98 8959635. E-mail: it.mirzo@gmail.com*

The article reveals the process of creating a wide network of small and medium-sized enterprises, which is a necessary condition for the formation of a new economic and social environment, which leads to the emergence of competition between various owners.

The development of small and medium-sized businesses is necessary to solve priority socio-economic problems, such as the optimal formation of market infrastructure, increasing employment, reducing income inequality, developing economically backward regions, eliminating deficiencies in necessary consumer resources.

Keywords*: Small and medium-sized entrepreneurship, sustainable financing, efficient, sustainable development of SMEs, internal environment of the enterprise, stimulation of SME activity, analysis of the internal environment of SMEs, credit investment of banks, personnel and internal environment, banking system.*

Идораи устувории молиявӣ аз вазифаҳои муҳими менеҷмент дар тамоми давраи мавҷудияти корхона дар шароити иқтисоди бозорӣ, мубрамияти афзалиятдошта ба шумор меравад ва мақсад аз он таъмини истиқлоли корхона аз шарикони берунӣ (устувории молиявии берунӣ – устуворӣ дар пардохтани қарзҳо ва уҳдадориҳои худ) ва мақбулияти пӯшиши активҳо бо манбаъҳои тамвили онҳо (устувории молиявии дохилӣ) мебошад.

Устувории молиявӣ нишондиҳандаи асосии фаъолияти иқтисодии муваффақона, заминаи тасмимгирӣ барои рушду такмили фаъолияти корхона мебошад. Он инчунин барои шарикони иқтисодие, ки бо ин ё он субъекти

хоҷагидорӣ ҳамкорӣ мекунанд, муҳим аст. Бинобар ин, таъмини устувории молиявӣ барои идоранамоии устувории молиявии корхонаҳои хурду миёна дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вазифаи муҳимтарини хадамоти молиявӣ ва маъмурияти корхона, шарти ҳамкориҳои дохилӣ ва берунии он мебошад.

Таҳлили устувории молиявӣ дар ин ё он сана имконият медиҳад, ки дурустии идоракунии захираҳои молиявии корхона дар муддати вақти пеш аз ин сана муайян карда шавад. Арзёбии устувории молиявӣ имкони муайян намудани иқтидори молиявии корхонаро барои ояндаи дарозмуддат (зиёда аз як сол) муҳайё менамояд. Муҳим аст, ки вазъияти захираҳои молиявӣ ба талаботи бозор мувофиқ ҷавобгӯи тақозои рушди корхона бошад, чунки устувории молиявии нокофӣ метавонад боиси ғайри қобили пардохт гаштани корхона ва аз байн рафтани маблағ барои рушди истеҳсол шавад, устувории молиявии барзиёд бошад, хароҷоту захираҳои корхонаро аз ҳад беш намуда, ба ин восита монеи рушди он мешавад [6]. Ба ин васила, моҳияти устувории молиявиро ташаккул, тақсимот ва истифодабарии захираҳои молиявӣ муайян мекунад.

Ифодаи зоҳирии устувории молиявӣ, ба фикри В.Г. Артеменко, қобилияти қарзпардозӣ мебошад. Устувории молиявии корхона ҳоло қобилияти қарзпардозии кафолат додашуда, новобастагӣ ба тасодуфи вазъи бозор ва рафтори шарикон нест [4].

Ба қавли М.С. Абрютина, қобилияти қарзпардозӣ дар таҷрибаи байналмилалӣ чунин маъно дорад, ки корхона бояд аз дороиҳои ликвиднок барои пардохти тамоми уҳдадориҳои кӯтоҳмуддати худ дар назди қарздеҳон бархӯрдор бошад. Мавҷудияти миқдори бештари дороиҳои (активҳои) ликвиднок нисбат ба ҳамин навъи уҳдадорӣ маънои устувории молиявиро дорад. Ба ин васила, аломати асосии устувории молиявӣ вуҷуд доштани дороиҳои софи ликвиднок мебошад, ки онҳо чун фарқи байни тамоми дороиҳои ликвиднок ва тамоми уҳдадориҳои кӯтоҳмуддат дар ин ё он лаҳзаи вақт муайян мегардад [1].

Болоравии нақши он, инчунин, бо тағйирёбии муносибатҳои байни низоми молиявӣ ва бахши воқеии иқтисод алоқамандӣ дорад. Идомаи тамвили давлатии корхонаҳо ва зарурати додани қарзҳои тиҷоратӣ ба онҳо таҳқиқи аҳволи молиявии корхонаҳои қарзгирро талаб мекунад, ки устуворияшон чун яке аз шартҳои асосии ҷалби сармоя баррасӣ карда мешавад.

Ба ин васила, муайян намудани моҳияти таъмини устувории молиявӣ, омилу механизмҳои афзоиши нишондиҳандаҳои он аҳамияти назариявӣ ва ҳам амалӣ дорад. Аз ин лиҳоз, дар Тоҷикистон дар шароити иқтисоди бозаргонӣ, дар марҳалаи коркарди лоиҳаҳои сармоягузорӣ ва инноватсионӣ масъалаи таъмини устувории молиявии корхонаҳо махсусан муҳим аст. Он дар асарҳои бисёре аз олимони ватанӣ ва хориҷӣ таҳқиқ карда шудааст.

Барои идоракунии муваффақонаи устувории молиявӣ моҳияти онро аниқ дарк бояд кард, ки он, ба фикри мо, дар таъмини *қобилияти устувори пардохт*

аз ҳисоби ҳиссаи кофии сармояи худӣ дар таркиби манбаъҳои тамвил таҷассум меёбад. Ин мустақилияти корхонаро аз омилҳои таъсиррасони манфӣ, аз ҷумла новобастагиро аз қарздеҳон таъмин мекунад ва ба ин васила, хатари имконпазири муфлисӣ коҳиш меёбад. Мафҳуми устувории молиявӣ вазъи корхонаро дар дурнамои дарозмуддат инъикос мекунад, қобилияти пардохт бошад, тавонмандии корхонаро барои иҷрои тамоми уҳдадориҳои қарзӣ дар вақти додашуда ва фақат аз ҳисоби ***амвол дар шакли пулӣ*** (қисме аз активҳои ҷорӣ) инъикос менамояд. Чунки уҳдадориҳои қарзӣ бояд танҳо дар шакли пул пардохт карда шаванд, ба таъхир гузоштани ин пардохтҳо бидуни оқибатҳои манфӣ ғайриимкон аст, бинобар ин, дараҷаи қобилияти пардохт (ҳам мутлақу ҳам нисбӣ) ба мавҷудияти воситаҳои пулӣ вобаста мебошад. Аҳамияти воситаҳои воқеии пулӣ барои барқарорсозӣ ва дастгирии қобилияти пардохт ҳангоми расмиёти ислоҳи муфлисӣ ва санатсия дар меъёрҳои қонун дар бораи муфлисшавӣ таъкид шудааст: тамоми чораҳое, ки ба барқарорсозии қобилияти пардохти корхонаи қарздор равона шудаанд, маҳз гирифтани воситаҳои пулиро пешбинӣ мекунанд. Хатари асосӣ ҳангоми истифодабарии воситаҳои қарзӣ хатари норасоии *воситаҳои пулӣ* барои пардохт кардани уҳдадориҳо дар шароити номусоид мебошад. Пас, мавҷудияти амвол дар шакли пуле, ки барои пардохт намудани уҳдадориҳои қарзӣ кофист, коҳиши хатарро таъмин мекунад ва мутобиқан, шарти устувории молиявӣ мебошад. Бар ҳамин асос, аз таркиби активҳои корхона ҷудо намудани қисми пулӣ (активҳои шакли пулидошта) мувофиқи мақсад аст, ки онро барои фавран пардохт кардани уҳдадориҳо бидуни хисороти фаъолияти хоҷагидорӣ истифода метавон бурд, ки ин хатари муфлисшавӣ ва санатсияро хеле паст мекунад. Ин қисми пулиро индикатори устувории молиявӣ номгузорӣ кардан мумкин аст. Активҳои пулӣ аз дигар активҳои ликвиднок бо он фарқ мекунанд, ки барои ба пул табдил додани активҳои дуюм вақти муайян лозим аст. Чунин равиши таърифи устувории молиявӣ имкони арзёбӣ (таҳлил)-и он, инчунин муайян намудани омилҳои ба он таъсиррасонро таъмин мекунад. Ин равиш дар моддаи мазкур инкишоф дода шуда, аз таҳлили коэффитсиентӣ, ки ҳамчунин барои таҳлил ва арзёбии устувории молиявӣ истифода мешавад, фарқ дорад. Аммо маълум аст, ки таҳлили коэффитсиентӣ камбудиҳои худро дорад, ки онҳоро таҳлилгарони молиёт, аз қабили У. Алимардонов [2], Н.К. Қаюмов [7] ва дигарон борҳо қайд кардаанд, зеро таҳлили коэффитсиентӣ ба як қатор омилҳо (вазъи сиёсӣ, экологӣ, иҷтимоию иқтисодӣ, ниҳодӣ ва ғ.) вобаста мебошад.

Таҳлили маълумоти омор ҷиҳати бақайдгирӣ, басташавӣ ё муфлисшавии корхонаҳо дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки дар давраи мавриди таҳқиқ аҳволи зерин ба назар мерасад (ҷадвали 1 ва 2).

Ҷадвали 1. - Шумораи корхонаҳои аз ҷиҳати молиявӣ устувор дар ҶумҳурииТоҷикистон (дар соли 2021) [12, с.347]

	Шумораи корхонаҳои ба қайд гирифташуда	Амалкунанда	Барҳам додашуда

	Шумораи шахсони ҳуқ.	Соҳибкорони инфиродӣ	Шахсони ҳуқуқии амалкунанда	Соҳибкорони инфиродӣ	Шахсони ҳуқуқии барҳамхӯрда	Соҳибкорони инфиродӣ
ҶТ	**47639**	**592794**	**35392**	**304041**	**12247**	**288753**
ВМКБ	1870	10002	1806	4328	64	5674
Хатлон	14021	159081	10314	96562	3707	62519
Суғд	12187	207922	9596	111401	2591	96521
ш.Душанбе	11708	104044	8097	34903	3611	69141
НТҶ	7853	111745	5579	56847	2274	54898

Манбаъ: Тоҷикистон. 30 соли истиқлолияти давлатӣ. Маҷмӯаи омор. – Душанбе, 2021. - С 347.

Ҷадвали 2. - Муқоисаи устуворӣ ва таъсиси корхонаҳои нав дар солҳои 2000 то 2021

Минтақаи ҶТ	2000	2005	2010	2015	2020	2021
Ҷумҳурии Тоҷикистон	21286	45000	25083	42358	47639	48625
Суғд	5801	12063	6131	10328	12187	12359
Хатлон	5279	13268	6934	12350	14021	14218
ВМКБ	857	1035	1121	1724	1870	1920
НТҶ	4993	11566	4410	7096	7853	7630
Шаҳри Душанбе	4356	7057	6487	10860	11708	12498

Манбаъ: Тоҷикистон. 30 соли истиқлолияти давлатӣ. Маҷмӯаи омор. – Душанбе, 2021. - С 347.

Таҳлили давраи мавриди таҳқиқ нишон медиҳад, ки таъсис ва барҳам додани корхонаҳо бо ин ё он сабаб тамоюли тағйирёбанда дорад, масалан, агар дар муддати панҷсолаи 2015 то 2021 қиёс кунем, маълум мешавад, ки ба афзоиши КХМ омилҳои муайян, хусусан қабули як қатор қонунҳо дар бораи дастгирии соҳибкорӣ дар солҳои 2015, 2017, 2021 таъсир расонидаанд (Қонуни ҶТ Дар бораи ҳимояи давлатӣ ва дастгирии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (дар таҳрири Қонуни ҶТ аз 25.07.2005, N98, аз 12.05.2007, №259, аз 31.12.2008, №463, аз 29.12.2010, №658, аз 25.03.2011, №701)) [8].

Ҷадвали 3. - Шумораи корхонаҳо тибқи шакли моликият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи мавриди таҳқиқ (адад)

Сол	Ҳамагӣ		Давлатӣ		Хусусӣ ва коллективӣ		Омехта	
	Шумораи шуғлнокӣ дар иқтисодиёт	бо %	Шумора	бо %	Шумора	бо %	Шумора	бо %
2000	21286	100	5784	27,2	15174	71,3	328	1,5
2005	45000	100	6601	14,7	37754	3,9	645	1,4
2010	25083	100	2592	10,3	21496	3,5	995	4,1
2015	42358	100	9161	21,4	32507	7,0	690	1,6
2020	47639	100	10150	21,3	36434	6,5	1052	2,2
2021	48625	100	10197	21,0	37265	76,5	1163	2,4

Манбаъ: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2022. - С.352-353

Аз рақамҳои ҷадвали 3 бармеояд, ки шумораи корхонаҳо тибқи шаклҳои моликият тамоюли афзоиш доранд, ба ғайр аз лаппиши соли 2010, ки ба назари мо, сабабаш таъсири буҳрони ипотекии соли 2007, ки дар ИМА сар зада буд. Дар маҷмуъ, ислоҳоти иқтисодӣ барои гузариш ба иқтисодиёти

бозаргонӣ таъсири мусбат мерасонад. Шумораи корхонаҳои хусусӣ дар давраи мавриди таҳқиқ умуман майл ба афзоиш дорад.

Ҷадвали 4. - Шумораи корхонаю ташкилотҳо дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон

Минтақаҳои ҶТ	2000	2005	2010	2015	2020	2021
Ҷумҳурии Тоҷикистон	21286	45000	25083	42358	47639	48625
Суғд	5801	12063	6131	10328	12187	12359
Хатлон	5279	13268	6934	12350	14021	14218
ВМКБ	857	1035	1121	1724	1870	1920
НТҶ	4993	11566	4410	7096	7853	7630
шаҳри Душанбе	4356	7057	6487	10860	11708	12498

Манбаъ: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2022. - С.233.

Рушди соҳибкорӣ гарави комёбии рушди иқтисодии ҳар минтақа мебошад. Афзоиши фаъолияти соҳибкорӣ нишондиҳандаи муҳими рушди иқтисодии шаҳр/ноҳия буда, ба индекси умумии фаъолияти иқтисодӣ ва соҳибкорӣ таъсир мерасонад[1].

Барои фаҳмидани вазъият дар соҳаи рушди соҳибкории хурд ва миёна дар шаҳр/ноҳия таҳлили нишондиҳандаҳои зерин пешниҳод карда мешавад:

▪ Ҳиссаи умумии корхонаҳои хурду миёна (КХМ) дар маҷмуи маҳсулоту хизматрасоние, ки дар ҳудуди ҷамоат истеҳсол мешаванд (беҳтараш дар бахшҳои асосӣ).

▪ Саҳми бизнеси хурду миёна дар сохтори иқтисоди шаҳр/ноҳия дар бахшҳо (истифодабарии ҷадвали зерин тавсия карда мешавад, ки барои пур кардани он ҳамкории мақомоти молия ва андоз лозим аст). Тасвир кардани тамоюли умумии афзоиш/афтиши нишондиҳандаҳо дар солҳои охир.

▪ Вазъи таъмини захираи ашёи хом, неруи барқ, зерсохтори нақлиёт барои бурдани маҳсулоти тайёр ва овардани ашёи хом, арзёбии иқтидори фурӯшии маҳсулоти тавлидшуда дар бозорҳои дохилӣ ва хориҷӣ (иқтидори содиротӣ).

▪ Вобастагии истеҳсолоти саноатӣ аз ноҳияву минтақаҳои ҳамсоя (ашёи хом, қувваи корӣ ва ғ.).

▪ Дастрасии захираҳои қарзӣ барои корхонаҳои саноатӣ.

▪ Сармоягузориҳо дар солҳои охир ва самараи онҳо.

▪ Таъсири корхонаҳои саноатӣ ба вазъияти экологӣ, аз ҷумла гармшавии ҳавои ҷаҳон. Оё афзоиши иқтидорҳои саноатӣ боиси харобии захираҳои табиӣ (масалан, истеҳсоли хишт ё чарм), афзоиши партови газҳои гулхонаӣ аз

[1] Индекси фаъолияти иқтисодӣ ба нишондиҳандаҳои умумӣ, аз қабили афзоиши шуғл, сатҳи даромади аҳолӣ, сатҳи камбизоатӣ ва ғ. асос ёфтааст. Индекси фаъолияти корӣ дар асоси нишондиҳандаҳои сармоягузорӣ, суръати таъсис ва барҳамхӯрии корхонаҳо, афзоиши гардиши савдои чакана ва яклухт муайян карда мешавад.

иншооти саноатӣ, партовҳои саноатии дорои химикатҳо ва моддаҳои хатарнок, истифодаи замин барои сохтмони саноатӣ мегардад ё не.

- Иқтидори истифоданашудаи ҷамоат барои истеҳсоли саноатӣ (аз ҷумла, корхонаҳои саноатии хурд).
- Муҳоҷирати дохилии аҳолӣ (асосан ба шаҳру ноҳияҳои аз ҷиҳати саноатӣ рушдкарда) ва ҳиссаи одамони машғул дар ин ё он соҳаи саноат дар натиҷаи муҳоҷирати дохилӣ.

Ҷадвали 5. - Нишондиҳандаҳои умумии динамикаи фаъолияти иқтисодӣ дар бахшҳои иқтисодиёт дар солҳои таҳқиқот

Бахшҳои иқтисод	2000	2005	2010	2015	2020	2021
Кишоварзӣ, аз ҷумла коркард	5943	19404	6183	8989	10194	10252
Саноати истихроҷ	149	199	90	335	537	569
Саноати коркард	1639	2164	1519	2711	3586	3658
Сохтмон	1946	2545	1626	2781	3463	3523
Нақлиёт ва коммуникатсия	592	788	693	1180	1012	1087
Савдо	2352	6173	2210	7831	9255	9345
Таҳсилот	353	576	2551	4398	5364	5424
Дигар хизматрасониҳои коммуналӣ ва шахсӣ	1603	3330	4298	5652	2800	2805
Амволи ғайриманқул	3405	5832	2178	3496	698	727
Тандурустӣ	571	695	522	1120	1277	1356
Ҷамъ	18200	41706	21870	38493	38186	38746

Манбаъ: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2022. - С. 348-350.

Маълумоти ҷадвали 5 аз он дарак медиҳад, ки талаботи аҳолӣ ба хизматрасонии маишӣ, амволи ғайриманқул, таҳсилот, нақлиёт ва ғайра тавассути бизнеси хурд (устохонаҳои таъмир, сартарошхонаҳо, хушкашӯйӣ, автомобилҳо, хонаҳо ва ғ.) таъмин мегардад, инчунин, тамоюли тағйирёбии шумораи корхонаҳои ба тозагӣ таъсисёфта ва барҳамдодашуда дар солҳои охир нишон дода шудааст.

Таҳлили ҷадвали 5 нишон медиҳад, ки соли 2021 нисбат ба солҳои пешин нишондиҳандаҳо тағйир ёфтаанд, масалан, соли 2010 фаъолияти иқтисодӣ дар соҳаи кишоварзӣ 60,3%, дар саноат 39,0%, дар сохтмон 46,3 дар нақлиёт 63,7%, дар соҳаи тандурустӣ 38,4%, дар соҳаи таҳсилот 47,0%, дар хизматрасониҳои коммуналӣ ва шахсӣ 47,0% баланд шудааст. Танҳо дар соҳаи амалиёт бо амволи ғайриманқул бошад, қариб 3 баробар коҳиш ёфтааст, ки ин аз ноустувории маблағгузории молиявӣ ва суст шудани равандҳои сармоягузорӣ гувоҳӣ медиҳад. Дар соҳаҳои хизматрасонӣ ва амволи ғайриманқул нишондиҳандаҳо дар манбаъҳои гуногун фарқ мекунанд. Агар ба тамоюл

нигарем, онҳо бештар то соли 2015 баланд шуда ва пас аз соли 2020 то соли 2021 паст шудаанд. Сабаби ин гуна коҳишро мо дар буҳрони иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва COVID-19 дар ҷаҳони глобалӣ мебинем. Инчунин, ҳангоми омӯхтани маълумоти ҷадвал ҷаҳишу афтишҳои миқдори корхонаҳо дар бахшҳои гуногун, дар ин ё он солҳо ва бо сабабҳои мухталиф (буҳрони молиявии ҷаҳонӣ, маҳдудиятҳои марбут ба пандемия, ихтилофҳои гуногуни геополитикии кишварҳои шарик) ба назар мерасанд.

Мо аз 17 соҳаи дар маҷмуаи омор инъикосёфта 10 бахшро интихоб кардем, ки барои арзёбии устувории молиявӣ аҳамияти бештар доранд. Ин соҳаҳое мебошанд, ки дар ҷадвали 5 оварда шудаанд. Умуман, аз ҷиҳати миқдор, тақсимоти корхонаҳо ва ташкилот аз рӯйи натиҷаҳои фаъолияти иқтисодӣ, соҳаҳои интихобкардаи мо аз 80 то 92,6 фисади шумораи умумии намудҳои фаъолияти иқтисодӣ дар ҷумҳуриро ташкил медиҳанд. Аммо агарчи дар ҳисобу китоби таҳлили мо на ҳама соҳаҳо шомил шуданд, вале онҳо ба ҳар ҳол тамоюли афзоишро нишон медиҳанд.

Инчунин, омилҳои зерин дар таъмини устувории молиявӣ нақши муҳимро мебозанд:

▪ Дастрасии КХМ ва соҳибкорони инфиродӣ ба хизматрасониҳои иттилоотӣ ва машваратӣ дар маҳал.

▪ Дастрасии КХМ ва соҳибкорони инфиродӣ, аз ҷумла занони соҳибкор ба қарзҳо.

▪ Кумак ба КХМ ва соҳибкорон аз ҷониби мақомоти давлатӣ (барномаву лоиҳаҳои аз буҷет тамвилшаванда).

▪ Таъсири муҳоҷирати меҳнатӣ ба рушди иқтидори соҳибкории шаҳр/ноҳия (аз ҷумла, ҳиссаи муҳоҷирони меҳнатии бозгашта, ки ба фаъолияти соҳибкории хурд ва миёна машғуланд), таҳлили тамоюли солҳои охир тавассути омӯзиши маълумоти омор.

Бояд гуфт, ки сатҳи фаъолияти соҳибкорӣ нисбати сатҳи ташкили низоми идора дар маҳалҳо хеле ҳассос аст. Мақомоти давлатӣ бо амал ва беамалии худ метавонанд ба рушди фаъолияти соҳибкорӣ мусоидат ҳам кунанд ва монеа ҳам эҷод намоянд. Дар ин фасл мо, ҳамчунин, натиҷаҳои таҳлили фазои соҳибкорӣ дар шаҳр/ноҳияро барои рушди фаъолияти соҳибкорӣ ё тибқи натиҷаҳои таҳқиқоти мавҷуда (агар чунин таҳқиқот солҳои охир доир шуда бошад), ё аз рӯйи натиҷаҳои баргузории мизҳои мудаввар, семинарҳо, фокус-гурӯҳҳо бо соҳибкорон, ки дар чорчӯби машварати таҳияи барномаи рушди ҷамоат ташкил карда шудаанд, пешниҳод менамоем.

Ҷадвали 6. - Шумораи шуғлдорон дар шаклҳои моликият

	2000		2005		2010		2015		2020		2021	
	Шумора	Ҳиссаи хос	Шумора	Ҳиссаи хос	Шумора	Ҳиссаи хос	Шумора	Ҳиссаи хос	Шумора	Ҳиссаи хос	Шумора	Ҳиссаи хос
Ҳамагӣ шуғлдорон дар иқтисод	1745,4	100	111,7	100	233,3	100	379,7	100	2506,2	100	2533,5	100

Давлатӣ	558,5	2,0	542,4	25,7	432,9	19,4	441,5	8,6	497,5	19,9	509,9	20,1
Хусусӣ	751,7	43,1	1082,0	51,2	1406,6	63,0	1588,6	6,8	1770,5	70,6	1775,9	70,1
Коллективӣ	415,2	23,8	469,7	623	371,1	16,6	323,8	13,6	216,2	8,6	226,2	8,,9
Омехта бо иштироки ширкати хориҷӣ	14,1	0,8	16,2	0,8	16,2	0,7	18,5	0,8	4,8	0,2	4,9	0,2
Омехта бе иштироки ширкати хориҷӣ	5,9	0,3	1,4	0,07	6,5	0,3	7,3	,2	7,2	0,7	16,9	0,7

Манбаъ: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2022. - С.134-15; 82-85.

Ҳангоми таҳлили устувории молиявии корхона набояд фаромӯш кард, ки:

– формулаҳои ҳисоби коэффитсиентҳои мавриди истифода ва ҳудуди тавсияшавандаи тағйири ин нишондиҳандаҳо бе баҳс нестанд;

– нишондиҳандаҳои тавсияшавандаи соҳавӣ вуҷуд надоранд;

– сиёсати баҳисобгирӣ – тибқи усули таҳвил ё тибқи усули пардохт – ба қимати ин коэффитсиентҳо таъсири ҷиддӣ мерасонад;

– ҳисоби коэффитсиентҳо дар оғоз ва поёни давраи ҳисоботӣ ва муайян намудани фарқи он аз қиматҳои тавсияшаванда худи механизми ҳосилшавии қиматҳои мазкурро инъикос намекунад. Бо истифода аз равиши муайян ва идора кардани устувории молиявӣ, одатан чунин меҳисобанд, ки қимати ибтидоии коэффитсиенти ликвиднокии ҷорӣ (Клҷ) барои таҳқиқи сохтори қаноатбахши тавозун бояд на камтар аз ду сол бошад, ки дар ин ҷо хусусиятҳои соҳавии бисёре аз корхонаҳо, индикаторҳои устувории молиявӣ ба назар гирифта намешаванд, бинобар ин, усулҳои ғайрианъанавии таҳлилу арзёбии онро пешниҳод кардан мумкин аст. Ин усулҳо ба ҷудо намудани активҳои пулӣ аз таркиби тамоми амволи ташкилот асос ёфтаанд. Робитаи байни сохтори тавозуни корхона, қобилияти пардохт ва устувории молиявии корхона бояд дар ҷараёни кор ба таври муфассал таҳлил карда шавад.

Ҷадвали 7. - Динамикаи нишондиҳандаҳои устувории молиявии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2010-2021

Нишондиҳандаҳои арзёбӣ	2010	2015	2017	2019	2020	2021
1. Сатҳи кифоягии сармоя Сармояи танзимшаванда нисбат ба дороиҳои бо назардошти хавфҳо ченшуда бо %	27,1	16,4	17,0	22,1	18,2	23,4
2. Сифати дороиҳо Қарзҳои ғайрифаъол нисбат ба қарзҳои умумӣ бо %	7,4	29,9	36,0	27,0 (31,1)	23,8 (27,0)	23,8 (13,7)
3. Даромаднокӣ:						
Даромаднокии дороиҳо бо %	1,2	0,4	0,5	2,1	2,5	1,1
Даромаднокии сармоя бо %	6,3	3,7	1,7	7,7	9,1	4,8
4. Пардохтпазирӣ						
Дороиҳои пардохтпазир нисбат ба дороиҳои умумӣ бо %	26	24,1	30,1	27,7	30,0	31,9
Дороиҳои пардохтпазир нисбат ба уҳдадориҳои кӯтоҳмуддат бо %	62,5	65,7	74,0	67,4	70,5	87,7
Ҳассосият нисбат ба хавфҳои бозорӣ (Мавқеи холиси кушодаи асъорӣ нисбат ба сармояи танзимшаванда, бо %)	4,6	1,7	-17,3	-9,6	-11,5	4,7
Нишондиҳандахои иловагии устуворӣ						

Сармояи тавозунӣ ба дороиҳои умумӣ бо %	18,9	12,1	26,6	27,4	26,3	20,9
Қарзҳои калон ба сармояи танзимшаванда бо %	49,1	139,9	72,2	71,9	73,5	68,0
Амонатҳо ба сандуки қарзӣ бо %	86,4	78,6	111,8	102,5	99,1	87,2
Қарзҳо бо асъори хориҷӣ бо %	48,9	65,3	61,0	50,5	43,2	34,0
Ухдадориҳо бо асъори хориҷӣ ба маҷмуи уҳдадориҳо бо %	44,3	70,0	60,3	46,7	48,2	49,4

Сарчашма: Бюллетени омори бонкӣ. – 2011. - №12 (197). - С.89 -90; Бюллетени омори бонкӣ. – 2018. - №12 (281). - С.79 -80; Бюллетени омори бонкӣ. – 2022. - №12 (281). - С.79-80; Шарҳи БМТ дар бораи устувории молиявии низоми бонкӣ дар солҳои дахлдор.

Буҳрони молиявии ҷаҳонӣ, ки дар соли 2014-2016 ҳамчун мавҷи дуюм ба қайд гирифта шуда буд, ба иқтисодиёти Тоҷикистон таъсири сахт расонида, сабаби кам гардидани соҳибкорон гардид. Дар ин давра коҳишёбии сатҳи нишондиҳандаҳои устувории молиявии низоми бонкӣ низ мушоҳида гардид (ҷадвали дар боло овардашуда далели инро исбот менамояд).

Маълумоти ҷадвали 7 вазъи молиявии низоми бонкии кишварро дар солҳои 2010-2021 ба таври аёнӣ нишон медиҳад. Давраи душвортарин барои низоми бонкии кишвар, тавре ки аз ҷадвали мазкур дида мешавад, дар шароити бесуботии молиявӣ солҳои 2014-2016 буд, ки нишондиҳандаҳои асосии арзёбии устувории молиявии низоми бонкӣ аз сатҳи меъёрии онҳо паст буданд. Аз соли 2014 инҷониб тамоюли коҳиш ёфтани сармояи низоми бонкии кишвар ба назар мерасад. Танҳо барои солҳои 2013-2015 аз 2590 миллион сомонӣ то 2417 млн сомонӣ ё ба андозаи 6,7% коҳиш ёфт ва уҳдадориҳо аз 10063 млн сомонӣ, 16222 млн сомонӣ ё тақрибан 1,6 маротиба зиёд гардиданд. Сатҳи пасттарини сармоякунонии бахши бонкии кишвар дар соли 2015 ба амал омад - 11,1%, ки нисбат ба қимати меъёрӣ 2 маротиба камтар аст.

Ҳамаи ин ба фаъолияти соҳибкорони хурду миёна барои қарз гирифтан аз бонкҳои кишвар ё депозит гузоштан таъсири манфӣ расонид, ки ба паст овардани устувории молиявии фаъолияти онхо оварда расонид.

Тибқи таҳлили назариявӣ, маълум гашт, ки ҳаҷми депозитҳо ва қарзҳо вобастаанд аз маҷмуи маҳсулоти дохилӣ (ММД). Барои ошкор намудани таъсири ММД ба ҳаҷми депозитҳо ва қарзҳо бояд моделҳои ҳаҷми депозитҳо ва қарзҳо вобаста аз ММД таҳия карда шаванд. Бинобар ин, барои таҳияи моделҳои ҳаҷми депозитҳо ва қарзҳо ва дурнамои онҳо зарурати истифодабарии муодилаи регрессионӣ пеш омад.

Бинобар ин, дар асоси ин таҳлил, муодилаи регрессионии зерин таҳия карда шуд:

1. VD = 2162.32974074 + 0.109107964364*GDP_CT

дар ин ҷо,
VD - ҳаҷми депозитҳо;
GDP_CT – ММД;

Dependent Variable: VD
Method: Least Squares
Date: 05/01/23 Time: 09:38
Sample (adjusted): 2010 2020
Included observations: 11 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	2162.330	636.6108	3.396628	0.0079
GDP_CT	0.109108	0.011421	9.553053	0.0000

R-squared	0.910234	Mean dependent var	7835.552
Adjusted R-squared	0.900260	S.D. dependent var	2408.495
S.E. of regression	760.6418	Akaike info criterion	16.26917
Sum squared resid	5207184.	Schwarz criterion	16.34151
Log likelihood	-87.48042	Hannan-Quinn criter.	16.22356
F-statistic	91.26082	Durbin-Watson stat	1.994260
Prob(F-statistic)	0.000005		

Аз натиҷаи модели пешниҳодшуда, яъне муодилаи регрессионӣ мушоҳида кардан мумкин аст, ки коэффитсиентҳои баҳододашуда ва худи муодила боэътимоданд, зеро эҳтимолият R^2, омори Дурбин-Уотсон ва омори F аҳамияти коэффитсиентҳои баҳододашуда ва худи муодиларо тасдиқ мекунанд.

Бо истифода аз муодилаи регрессионии таҳияшуда, ҳаҷми депозитҳо то соли 2025 ҳамчун дурнамо дода мешаванд.

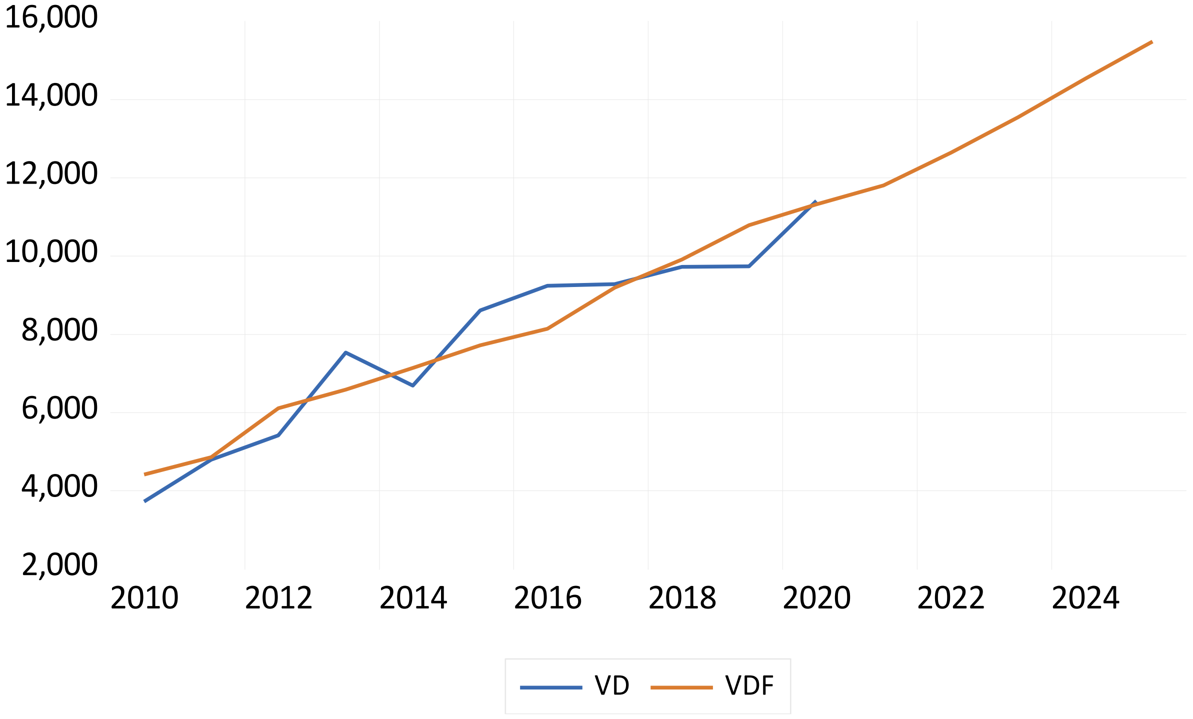

Расми 1. Тамоюли ҳаҷми депозитҳо (маълумоти оморӣ ва маълумоти ҳисобшуда аз рӯйи муодила) ва дурнамои он

Коркарди муаллиф.

Қобили зикр аст, ки агар ММД дар давраи солҳои 2022-2025 ба ҳисоби миёна 9% афзоиш ёбад, ҳаҷми депозитҳо ба андозаи 7% тағйир меёбад.

Тавре дар боло зикр гардид, тибқи таҳлили назариявӣ маълум гашт, ки ҳаҷми қарзҳо вобаста аст аз маҷмуи маҳсулоти дохилӣ (ММД).

Бинобар ин, дар асоси ин таҳлил муодилаи регрессионии зерин таҳия карда шуд:

2. VK = 0.138094570077*GDP_CT + [AR(1)=0.671794599706,UNCOND]
VK - ҳаҷми қарзҳо;
GDP_CT – ММД;

Dependent Variable: VK
Method: ARMA Generalized Least Squares (Gauss-Newton)
Date: 05/01/23 Time: 09:47
Sample: 2010 2020
Included observations: 11
Convergence achieved after 6 iterations
Coefficient covariance computed using outer product of gradients
d.f. adjustment for standard errors & covariance

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
GDP_CT	0.138095	0.021827	6.326920	0.0001
AR(1)	0.671795	0.265363	2.531604	0.0322

R-squared	0.727504	Mean dependent var	7872.750
Adjusted R-squared	0.697226	S.D. dependent var	2810.212
S.E. of regression	1546.316	Akaike info criterion	17.74267
Sum squared resid	21519830	Schwarz criterion	17.81501
Log likelihood	-95.58468	Hannan-Quinn criter.	17.69707
Durbin-Watson stat	1.229376		

Inverted AR Roots .67

Аз натиҷаи модели пешниҳодшуда, яъне муодилаи регрессионӣ мушоҳида кардан мумкин аст, ки коэффитсиентҳои баҳододашуда ва худи муодила боэътимоданд, зеро эҳтимолият R^2, омори Дурбин-Уотсон ва омори F аҳамияти коэффитсиентҳои баҳододашуда ва худи муодиларо тасдиқ мекунанд.

Бо истифода аз муодилаи регрессионии таҳияшуда, ҳаҷми қарзҳо то соли 2025 дурнамо дода мешавад.

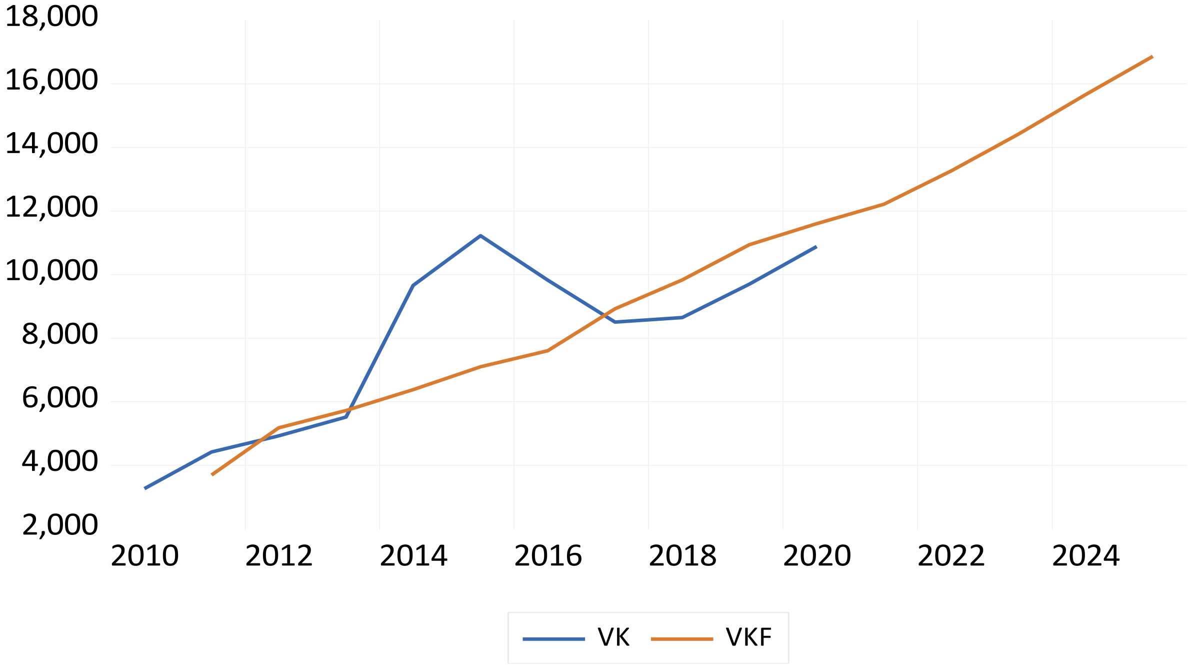

Расми 2. Тамоюли ҳаҷми қарзҳо (маълумоти оморӣ ва маълумоти ҳисобшуда аз рӯйи муодила) ва дурнамои он

Сарчашма: аз тарафи муаллиф таҳия шудааст.

Қобили зикр аст, ки агар ММД дар давраи солҳои 2022-2025 ба ҳисоби миёна 9% афзоиш ёбад, ҳаҷми қарзҳо ба андозаи 8,5% тағйир меёбанд.

Ин ҳолат Ҳукумат ва Бонки миллии Тоҷикистонро водор сохт, ки барои таҳкими низоми бонкӣ чораҳои фаврӣ бинанд, аз ҷумла:

- зиёд намудани пойгоҳи захиравии низоми бонкӣ аз ҳисоби дастгирии давлатии молиявӣ;
- баланд бардоштани сатҳи пардохтпазирии бонкҳо аз ҳисоби баргардонидани қарзҳои мушкилситон;
- муносибкунии усулҳои маъмурикунонӣ дар бонкҳо ва ғайра.

Бесуботии молиявии ҷаҳонӣ ва буҳрони бонкҳои низомсози кишвар Бонки миллии Тоҷикистонро водор намуд, ки як қатор чораҳои зарурииро ҷиҳати идоракунии корпоративӣ дар рушди фаъолияти бонкҳои ватанӣ, санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ба монанди баланд бардоштани боварии мардум ба бонкҳо мавриди таҳқиқ қарор диҳад. Дар ин радиф кодекси рафтори идоракунии корпоративӣ, принсипхои он ва модели онро тарҳрезӣ ва такмилдиҳии онро дар бонкҳо ҷоннок намуданд, то ки ба рушди фаъолияти бонкҳо мусоидат намояд.

Ҷиҳати молиявии фаъолияти корхона яке аз маҳакҳои асосии вазъи мушаххаси он мебошад. Дар заминаи арзёбии молиявӣ дар бораи ҷаззобияти корхона барои сармоягузории ин ё он навъи фаъолият хулосабарорӣ сурат мегирад ва қобилияти қарзпардозии корхона муайян карда мешавад [1, с.52].

Дар натиҷаи таҳлили муфассал чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки агар дар назди хадамоти молиявии корхона вазифаи арзёбии вазъияти молиявӣ ва афзоиши устувории молиявӣ гузошта шавад, пас метавон тахмин кард, ки корхона ба ҳадафи қонеъгардонии талабот ноил мегардад ва устувории молиявиро барои оянда таъмин хоҳад кард. Дар ин замина, пешбинӣ кардан мумкин аст, ки устувории молиявӣ аз суботи фазои иқтисодии фаъолияти корхона ва ҳам аз натиҷаҳои фаъолияти он, вокуниши фаъолу пурсамари он ба тағйироти омилҳои дохилӣ ва берунӣ вобаста аст.

Таҳлили идоранамоии устувории молиявӣ дар ин ё он сана имконият медиҳад, ки дурустии идоракунии захираҳои молиявии корхона дар муддати вақти пеш аз ин сана муайян карда шавад. Арзёбии устувории молиявӣ имкони муайян намудани иқтидори молиявии корхонаро бароиояндаи дарозмуддат (зиёда аз як сол) муҳайё менамояд. Муҳим аст, ки вазъияти захираҳои молиявӣ ба талаботи бозор мувофиқ ҷавобгӯйи тақозои рушди корхона бошад, чунки устувории молиявии нокофӣ метавонад боиси ғайриқобили пардохт гаштани корхона ва аз байн рафтани маблағ барои рушди истеҳсол шавад, устувории молиявии барзиёд бошад, хароҷоту захираҳои корхонаро аз ҳад беш намуда, ба ин восита монеи рушди он мешавад.

Адабиёт

1. Абрютина, М.С. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия: учебно-практическое пособие / М.С. Абрютина, А.В. Грачев. – 2-е изд.; испр. – М.: Дело и сервис, 2004. – 256с.

2. Алимардонов, У. Молия. Воситаи таълимӣ / У. Алимардонов. - Душанбе, 2014. – 291 с.

3. Алимова, Г.Б. Региональные особенности формирования среды предпринимательства в Киргизии: историко-экономический анализ / Г.Б. Алимова / Региональная экономика: теория и практика. - 2017. - Т.15.- № 6. - С. 1002–1015. [электронный ресурс]. – URL: http://fin-izdat.ru/journal/region/
4. Артеменко В.Г. Финансовый Анализ / В.Г. Артеменко, М.В. Белендир. — М.: Дело-Сервис, 2008. – 152 с.
5.Балабанов И.Т. Финансовый анализ и планирование хозяйствующего субъекта/ И.Т. Балабанов– 2-е изд.; доп. – М.: Финансы и статистика, 2005. – 207с.
6. Бочкарева, Т.А. Анализ финансового состояния: Монография / Т.А. Бочкарева. – Хабаровск: ХГАЭП, 2005. – 120 с.
7. Каюмов, Н.К. Некоторые вопросы прогнозирования макроэкономической динамики РТ / Н.К. Каюмов // Материалы международной научно-практ. конф. «От исследований к политике, от политики к практике в количественных социально-экономических исследований в эру современных информационных технологий». – Душанбе, 22-23 окт. 2015. - С.41-45.
8. Қонуни ҶТ “Дар бораи ҳимояи давлатӣ ва дастгирии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” (дар таҳрири Қонуни ҶТ аз 25.07.2005, N98, аз 12.05.2007, №259, аз 31.12.2008, №463, аз 29.12.2010, №658, аз 25.03.2011, №701)) [Манбаи электронӣ]. https://medt.tj/documents/main/normativno-pravovie-akti/zakonodatelnie-akti/ru/02570-ru.pdf (санаи муроҷиат: 10.09.с.2023).
9.Маҷмуаи омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи омор. – Душанбе: Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2020. - 216 с. (барои соли 2019).
10. Маҷмуаи омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи омор. – Душанбе: Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2022. – 433с.
11. Смирнов, Л.К. Экспресс-анализ ликвидности предприятия для оценки бизнеса / Л.К. Смирнов //Вопросы оценки. – 2004. - №1. – С. 14.
12. Тоҷикистон. 30-солагии Истиқлолияти давлатӣ // Маҷмуаи омор. – Душанбе: Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2021. – 347с.

УДК: 338.514 (575.3)

ТАҲЛИЛ ВА БАҲОДИҲИИ ВАЗЪИЯТИ МУОСИРИ СИЁСАТИ ПУЛИЮ ҚАРЗӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

***Назаров Азизуллоҳ Зайналобидинович** - докторанти PhD кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: 555556624.*

Дар шароити имрӯзаи иқтисодӣ яке аз ҳадафҳои асосӣ ва олии кишвар ин татбиқи сиёсати дурусти пулию қарзӣ мебошад, ки тавассути он самтҳои афзалиятноки иқтисодиро фаъол мегардонанд. Аз ин хотир, бо дарки амиқи зарурати сиёсати пулию қарзӣ дар шароити нави индустриалию инноватсионӣ муаллиф як қатор масъалаҳои сиёсати пулию қарзиро мавриди таҳлил қарор додааст. Дар мақола муаллиф таҳлили сиёсати пулию қарзиро вобаста ба сатҳи монетизатсия, танзими ҳаҷми пул вобаста ба агрегатҳои пулӣ, инчунин, суръати гардиши пул ва ҳисоби миёнаи онҳоро тахлил намуда, дар доираи он андешаҳои худро иброз намудааст. Ғайр аз ин, як қатор ҳолатҳои имконпазири дигарро низ дар доираи ҳадафҳои сиёсати пулию қарзӣ мавриди таҳлил қарор додааст.

***Калидвожаҳо:** сиёсати пулию қарзӣ, ҳисоби миёна, имконпазир, фишанг, иқтисодиёт, номувозинатӣ, пул, ҳаҷм, тағйирёбӣ, суръат, сармоя, афзоиш.*

АНАЛИЗ И ОЦЕНКА СОВРЕМЕННОЙ СИТУАЦИИ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Назаров Азизуллох Зайналобидинович *- докторант PhD кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: 555556624.*

В современных экономических условиях одной из главных и высших целей страны является проведение правильной денежно-кредитной политики, активизирующей приоритетные экономические направления. Поэтому, обладая глубоким пониманием необходимости проведения денежно-кредитной политики в новых индустриально-инновационных условиях, автор проанализировал ряд важных вопросов денежно-кредитной политики. В статье автор анализирует денежно-кредитную политику, связанную с уровнем монетизации, регулированием количества денег, относящихся к денежным единицам, а также скорости денежного обращения и их средней величины, и высказывает в рамках этого свое мнение. Кроме того, он проанализировал ряд других возможных ситуаций в рамках целей денежно-кредитной политики.

Ключевые слова: *денежно-кредитная политика, текущий счет, возможность, механизм, экономика, неравновесие, деньги, объем, изменение, скорость, капитал, рост.*

ANALYSIS AND EVALUATION OF THE CURRENT SITUATION OF MONETARY POLICY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Nazarov Azizullokh Zaynalobidinovich *- PhD student of the Department of Finance, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan. Dushanbe, Nakhimov street 64/14. Phone: 555556624.*

In modern economic conditions, one of the main and highest goals of the country is to carry out the correct monetary policy, activating priority economic areas. Therefore, having a deep understanding of the need to conduct monetary policy in the new industrial and innovative conditions, the author analyzed a number of important issues and analyzed a number of monetary policy issues. In this article, the author analyzes monetary policy related to the level of monetization, regulation of the amount of money related to monetary units, as well as the speed of money circulation and their average value, and expresses his opinion within this framework. In addition, he analyzed a number of other possible situations within the framework of monetary policy objectives.

Keywords: *monetary policy, current account, leverage, economy, disequilibrium, money, volume, volatility, speed, capital, growth.*

Дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ механизмҳои ташкили дурусти таҳлил ва баҳодиҳии сиёсати пулию қарзӣ шарти зарурӣ буда, тавассути он танзими муносибатҳои пулӣ ва дигар масъалаҳои ба пул ифодаёфта амалӣ карда мешаванд. Қайд кардан зарур аст, ки дар доираи таҳлилу татбиқи сиёсати пулию қарзӣ, пеш аз ҳама, таъмини суботи нархҳо ва нигоҳдории сатҳи муътадили таваррум ба сифати яке аз нишондиҳандаҳои фундаменталии макроиқтисодӣ барои коҳиш додани номуайянӣ ва интизориҳои манфии аҳолӣ, зиёд гаштани эътимод ба пули миллӣ, тақсимоти босамари захираҳо, афзоиши ҷалби сармоягузориҳои дохилӣ, ки дар маҷмуъ дар рушди воқеии иқтисодиёт ва сатҳи некуаҳволии мардум инъикос мегардад, таъмин карда мешавад. Илова бар ин, дар доираи меъёрҳои муқарраршудаи як қатор барномаҳои давлатӣ ин масъалаҳо татбиқи худро пайдо намуда, тибқи стратегияи муайян пеш бурда мешаванд. Вазъи мураккаб ва печидаи равандҳои ҷаҳонишавӣ ба суботи нархҳо ва тамоми масъалаҳои бо пул ифодаёфта таъсири манфӣ расонида, як қатор мушкилотро дар самти татбиқи сиёсати пулию қарзӣ боназардошти масъалаҳои фарогир ба вуҷуд овард. Илова бар ин, дар сатҳи идоракунии муносибатҳои давлатӣ сиёсати пулию

қарзии мамлакат, ки аз ҷониби Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ гардида, Бонки миллии Тоҷикистон онро амалӣ месозад, маҳз ба иҷрои вазифаҳои зикршуда, пешгирӣ намудани афзоиши таваррум ва таъмини устувории қурби пули миллӣ равона карда мешавад [9, с.12]. Дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ татбиқи равандҳои баҳодиҳии сиёсати пулию қарзӣ аз тарафи институтҳои молияӣ ба роҳ монда шуда, дар шакли умумӣ онро Бонки миллии Тоҷикистон назорат ва танзим менамояд. Ҷанбаҳои иқтисодии сиёсати пулию қарозӣ васеъ буда, печидагии он ба унсурҳои хурдтарини иқтисодиёти мавмлакат вобастагӣ дорад ва он ҳангоми ба вуҷуд омадани ҳассосияти таркибӣ осебпазир гардидани муносибатҳои пулиро инъикос менамояд. Воситаҳои татбиқи сиёсати пулию қарзӣ ба як қатор масъалаҳои муҳимми макроиқтисодӣ бастагӣ дошта, тавассути ин заминаҳои рушди он ташаккул меёбанд. Ин аст, ки дар доираи сиёсати пулӣ масъалаҳои иқтидори харидории пули миллӣ ба миён меояд. Ба ибораи дигар, нигоҳдории сатҳи умумии нархҳои маҳсулоти истеъмолӣ (таваррум) аст, ки Бонки миллии Тоҷикистон дорои чунин воситаҳои (фишангҳои) воқеан бозорӣ гашт ва дар тамоми мамлакатҳои дунё мавриди истифодаи фаъол ва самаранок қарор дода шудаанд.

Дар сатҳи муносибатҳои иқтисодӣ роҳҳои пешбурди сиёсати пулию қарзӣ дар доираи меъёрҳои иқтисодӣ ва сиёсати иқтисодии давлат пеш бурда мешаванд. Сиёсати иқтисодии давлат бошад, ин низоми бисёрқутба буда, дар доираи он сиёсати иқтисодии давлат ташаккул меёбад ва он аз қисмҳои таркибӣ иборат аст. Чӣ тавре, ки аз расми 1. аён аст, сиёсати иқтисодӣ дар таркиби худ сиёсати пулию қарзиро дар бар мегирад, ки он аз як қатор зерқисмҳо иборат аст. Сиёсати мавҷудаи пулию қарзӣ дар айни замон бо риояи як қатор меъёрҳои мавҷуда танзим гардида, татбиқи амалии онро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Бонки миллии Тоҷикистон ба уҳда дорад.

Таҳлил ва баҳодиҳии вазъияти муосири сиёсати пулию қарзӣ бо натиҷагирии нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ аз ҳамбастагии таркибии ин сиёсат бо дигар сиёсатҳои мавҷуда оғоз гардида, он ниҳоятан бо сатҳи манетизатсияи иқтисодиёт боназардошти тамоми масъалаҳои бехатарӣ ва рушд нигаронида мешавад. Сиёсати пулию қарзӣ дар таркиби сиёсати иқтисодиёти давлат аз як қатор меъёрҳои зарурие, ки бо таркиби истеҳсолот, тақсимот, мубодила ва истеъмолот алоқаманд аст, нигаронида шудааст (расми 1).

Дар сатҳи муносибатҳои иқтисодӣ сиёсати пулию қарзӣ қисми ҷудонашавандаи ин сиёсат маҳсуб ёфта, дар доираи он муносибатҳои пулӣ ва дигар амалиётҳои бо пул ифодаёфта танзим карда мешаванд. Таъсири мутақобилаи сиёсатҳои мавҷуда ҳамбастагии соҳаро дар сатҳи ҷомеа инъикос намуда, онро ҳамчун муҳаррики пешбаранда муаррифӣ менамояд. Вобаста ба нишондиҳандаҳои дар расм овардашуда қайд кардан зарур аст, ки яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати иқтисодии давлат ин сиёсати пулию қарзӣ мебошад.

Расми 1. Вобастагии сиёсати иқтисодӣ бо сиёсати пулию қарзӣ
Таҳияи муаллиф.

Сиёсати пулию қарзӣ ин маҷмуи ҷорабиниҳоест, ки барои танзим ва сафарбарсозии воситаҳои пулӣ (қарзҳо, пасандозҳо, пулҳои накд, таваррум, танзими асъор) нигаронида шудааст. Аз ин хотир, дар таркиби худ сиёсати пулию қарзӣ як қатор масъалаҳоро танзим намуда, ба воситаи он самаранокии иқтисодиётиро боло мебардорад. Яке аз механизмҳои асосие, ки дар таркиби сиёсати пулию қарзӣ танзим карда мешавад, ин ҳадафгирии пулӣ мебошад, ки ба воситаи он мувозинати ҳаҷми пул бо назардошти таъмини рушди иқтисодиёт пешбинӣ карда мешавад. Танзими мувозинати ҳаҷми воситаҳои пулӣ дар доираи агрегатҳои пулӣ қисми дигари сиёсати пулию қарзӣ буда, нишондиҳандаҳои пулиро мушаххас мегардонад. Илова бар ин, масъалаи

захираҳои пулӣ ва дигар воситаҳои ба ин асосёфта кисматҳои таркибии ҳадафгирии пулиро ташкил медиҳанд.

Таҷрибаи таъсири омилҳои беруна ба вазъи талаботи асъорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон солҳои охир нишон дод, ки дар сатҳи иқтисодиёт, низоми бонкӣ ва амалиётҳои асъорӣ ва дигар амалиётҳои ба асъори хориҷӣ асосёфта як қатор мушкилоти ҷиддиро ба миён овард. Аз ин хотир, таъмини талаботи рӯзафзуни субъектҳои гуногуни иқтисодӣ бо асъори хориҷӣ яке аз масъалаҳои асосӣ маҳсуб ёфта, нигоҳ доштани мувозинати он дар сатҳи иқтисодиёт вазифаи асосии Бонки миллии Тоҷикистон дар доираи сиёсати пулию қарзӣ мебошад. Ин масъала метавонад дигар мушкилоти иқтисодиро ба миён оварда, дар натиҷа таркиби иқтисодиётро тағйир диҳад. Устувории қурби асъор, танзими асъор, таъсири асъор ва талаботи асъорӣ меҳвари асосии ҳадафгирии асъориро ташкил медиҳанд.

Масъалаи дигаре, ки дар сатҳи иқтисодиёти ҷаҳон аҳаммияти байналмилалӣ дорад, ин таварруми пулӣ мебошад, ки дар сатҳи сиёсати пулию қарзии ҳар як давлат танзим ва ҳал карда мешавад. Таварруми пул ин омили таъсиррасон ба нархи пулӣ мебошад, ки ба воситаи он арзиши тамоми неъматҳои ҷамъиятӣ чен карда мешавад. Дар сатҳи иқтисодиёте, ки вобастагии он ба омилҳои беруна дар сатҳи ҳиссаи содирот ва воридот зиёд мебошад, таъсири таваррум оқибатҳои ногувори иқтисодӣ дорад, ки он сатҳи талаботи ҷомеаро ба неъматҳои моддӣ коҳиш дода, ҳавасмандии истеҳсолкунандагонро аз байн мебарад ва ин боиси вайрон шудани мувозинати талабот ва таклифот мегардад. Аз ин хотир, дар таркиби сиёсати пулию қарзӣ ҳалли масъалаҳои таъсиррасонии таваррумӣ вазифаи асосии сохторҳои дахлдор мебошад.

Ҳадафгирии таваррум дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз шартҳои асосии татбиқи сиёсати пулию қарзӣ буда, махсусан дар шароити имрӯза ба он аҳаммияти бештар дода мешавад. Илова бар ин, дуруст қайд гардидааст, ки ташкили заминаҳои устуворгардонии пул дар ҳамон ҳолате эҳсос мегардад, ки агар ҳар як давлати мустақил пули миллии худро шинохта бошад. Ноустувор шудани қурби пул ба ноустувории иқтисодиёт ва иҷтимоиёти ҳар як давлати алоҳида оварда мерасонад [5, с. 175]. Вобаста ба ин, қайд кардан зарур аст, ки татбиқи масоили мазкур дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баъд аз солҳои 1991 аҳаммияти бештар касб намуда, он бо мукаммалгардонии сиёсати пулию қарзӣ ҳал карда мешавад. Албатта, дар айни замон сиёсати пулию қарзӣ ба масъалаи устувор гардонидани қурби пули миллӣ нисбат ба асъори хориҷӣ дар ҳолатҳои зарурӣ нигаронида шуда,дар баробари ин, як қатор мушкилоти соҳавиро бартараф менамояд.

Қайд кардан зарур аст, ки дар шароити имрӯза агар аз нуқтаи назари таркибӣ ба рушди иқтисодиёти Тоҷикистон назар андозем, асоси онро ММД ташкил медиҳад ва суръати рушди он ба суръати гардиши пул қариб баробар аст. Суръати миёнаи гардиши пул дар сатҳи иқтисодиёт агар 5,5%-ро ташкил

намуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар сатҳи рушди иқтисодиёт 7,3 ва 7,5%-ро ташкил медиҳад.

Ҷадвали 2. - Тамоюли тағйирёбии унсурҳои пулӣ ва танзими пул барои солҳои 2010-2021 (млн сомонӣ)

Номгӯи унсурҳои пулӣ	Солҳо								Нисбат ба 2010 (+\-)
	2010	2012	2014	2016	2018	2019	2020	2021	
Агрегати М 0	2005	3406	4051	7588	12196	15332	18058,4	20873,7	+ 9,7 мар
Агрегати М 1	2525	4093	4882	8728	13495	16697	20010,3	22214,9	+ 7,7 мар
Агрегати М 2	2972	4743	5822	10238	15387	18937	22504,4	25265,9	+ 5,4 мар
Агрегати М 3	2972	4743	5822	10238	15387	18937	22504,4	25265,9	+ 5,4 мар
Агегати М 4	4458	7093	9088	14778	18949	22155	26139,9	28400,1	+ 5,3 мар

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои Бюллетени омори бонкӣ. 2014, №12(233), 2020, №12 (305), 2022, № 12 (329).

Вобаста ба талаботи шароити муосир қайд кардан зарур аст, ки ҳаҷми пул яке аз нишондиҳандаҳои муҳимми муомилоти пулӣ буда, он аз ҷамъи пулҳои нақдию ғайринақдӣ ва уҳдадориҳои дигари молиявӣ иборат мебошад [8, с.94]. Ҳамзамон бо ин, қайд кардан зарур аст, ки ба таҳлил ва баҳодиҳии вазъияти муосири сиёсати пулию қарзӣ ва бо натиҷагирии нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мувозинати ҳаҷми пулӣ ва сатҳи монетизатсияи иқтисодиёт таъсир мерасонад, ки он ба тамоми шохаҳои иқтисодиёт алоқамандии зич дорад. Дар баробари ин, сатҳи монетизатсия ё ҳаҷми пул метавонад ба маҷмуи маҳсулоти дохилӣ, фаъолгардонии истеҳсолот, болоравии иқтисодиёт, рушди самтҳои фаъолияти низоми бонкию молиявӣ, бозорҳои молиявӣ, таносуби гардиши пулҳои нақдию ғайринақдӣ, сиёсати пулию қарзӣ, сиёсати фискалӣ ва асъории давлат, суръати гардиши пул, вазъи тавозуни пардохт ва монанди инҳо таъсир расонида, сатҳи масъалаҳои номбурдаро тағйир медиҳад.

Аз ин лиҳоз, танзим ва баҳои дурусти сиёсати пулию қарзӣ барои расидан ба ҳадафҳои стратегӣ шарти зарурӣ буда, бо ин роҳ саноатикунонии босуръати кишварро метавон рушд дод. Ҳамзамон, қайд кардан зарур аст, ки мақомоти дахлдор кӯшиш менамоянд барои нигоҳ доштани сатҳи монетизатсияи иқтисодиёт ҷиҳати барои расидан ба ҳадафҳои гузошташуда аз усулҳои самараноки муомилоти пулӣ, ки ба болоравии сатҳи нархҳо боис мегардад, чораандешӣ намоянд. Таҳлилҳои ҷадвали 2 нишон медиҳад, ки

ҷиҳати сатҳи монетизатсияи дурусти иқтисодиёт нишондиҳандаҳои васеи унсурҳои пулӣ тамоили болоравӣ доранд.

Таҳлили ҷадвали мазкур нишон медиҳад, ки дар сатҳи иқтисодиёт тамоили зиёдшавии агрегати M0 дар муқоиса ба дигар агрегатҳо бештар буда, ҳиссаи он дар муқоиса ба соли таҳлилшаванда 9,7 маротиба афзоиш ёфтааст, ки он метавонад як қатор мушкилоти дигарро, ба монанди таваррум ба миён оварад. Ҳамчунин, агрегати M1 низ ба монанди агрегати M0 тамоили зиёдшавӣ дорад ва нишондиҳандаи мазкур дар давраи таҳлилшаванда 7,7 маротиба афзоиш ёфтааст. Агар нишондиҳандаи мазкур дар соли 2525 млн сомониро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2021 ба 22214,9 млн сомонӣ баробар гардидааст. Ғайр аз ин, дар сатҳи иқтисодиёт ва талаботи замони муосир, ки ба техникаю технологияҳои муосир бастагӣ дорад, ин агрегати M2 мебошад, ки ин ба сатҳи захираҳои қарзии низоми бонкӣ, ки он иборат аз пасандозҳои муҳлатнок мебошад, дар муқоиса ба дигар агрегатҳои пулӣ тамоили нисбатан пасти рушдро касб намудааст, ки он мутаносибан 5,4 маротиба афзоиш ёфтааст. Агрегати M3 ва M4 қариб ба таври баробар рушд намудаанд.

Илова бар ин, ҳангоми танзим ва муайянкунии вазъи муомилоти пулӣ дар сатҳи иқтисодиёт агрегати (M2X) пулҳои васеъ истифода мешаванд, ки он дар маҷмуъ аз ҷамъи пулҳои агрегати M2 ва пасандозҳои асъорӣ иборат мебошад. Дар таҷрибаи бонкдорӣ нишондиҳандаҳои мусбати ин агрегат дар сатҳи иқтисодиёт қобилияти харидории мардумро нишон дода, барои банақшагирии истеҳсолу воридоти маҳсулот ва хизматрасонӣ истифода мегардад. Ҳангоми таҳлили нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ давлат ҳолати воқеии ҳаҷми пул, асъори хориҷӣ ва дигар нишондиҳандаҳои ба ин баробарро таҳлил намуда, суръати тағйирёбии ҳаҷми пулро назорати доимӣ мебарад. Қайд кардан зарур аст, ки давлат ҳангоми таҳлил ва баҳодиҳии сатҳи монетизатсия ба суръати гардиши пул аҳаммияти зарурӣ медиҳад ва ин дар натиҷа имкониятҳои мавҷудаи онро дар сатҳи иқтисодиёт муайян мекунад. Суръати гардиши пул дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоили тағйирёбӣ дошта, дар аксар маврид ҳиссаи он вобаста ба тақсимбандии агрегатҳои пулӣ тағйир меёбад (диаграммаи 1.)

Таҷрибаи соҳибистиқлолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки дар ҳама шароит номутавозинии нишондиҳандаҳои васеи ҳаҷми пул дар муомилот ҷой дорад ва танзими он ҷиҳати мусоидат ба фаъолияти самараноки иқтисодӣ шарти зарурӣ мебошад. Дар сатҳи иқтисодиёти мамлакат, агар аз як тараф, танзими муомилоти пулиро барои фаъолгардонии бахши иқтисодӣ танзим намоем, аз дигар тараф, онро тавассути агрегатҳои пулӣ мавриди таҳлил қарор дода, дар натиҷа ба воситаи тағйирёбии суръати гардиши пул онро баҳо медиҳанд.

Диаграммаи 1. - Динамикаи тағйирёбии суръати гардиши пул вобаста ба агрегатҳои пулӣ барои солҳои 2010-2021 (бо %)

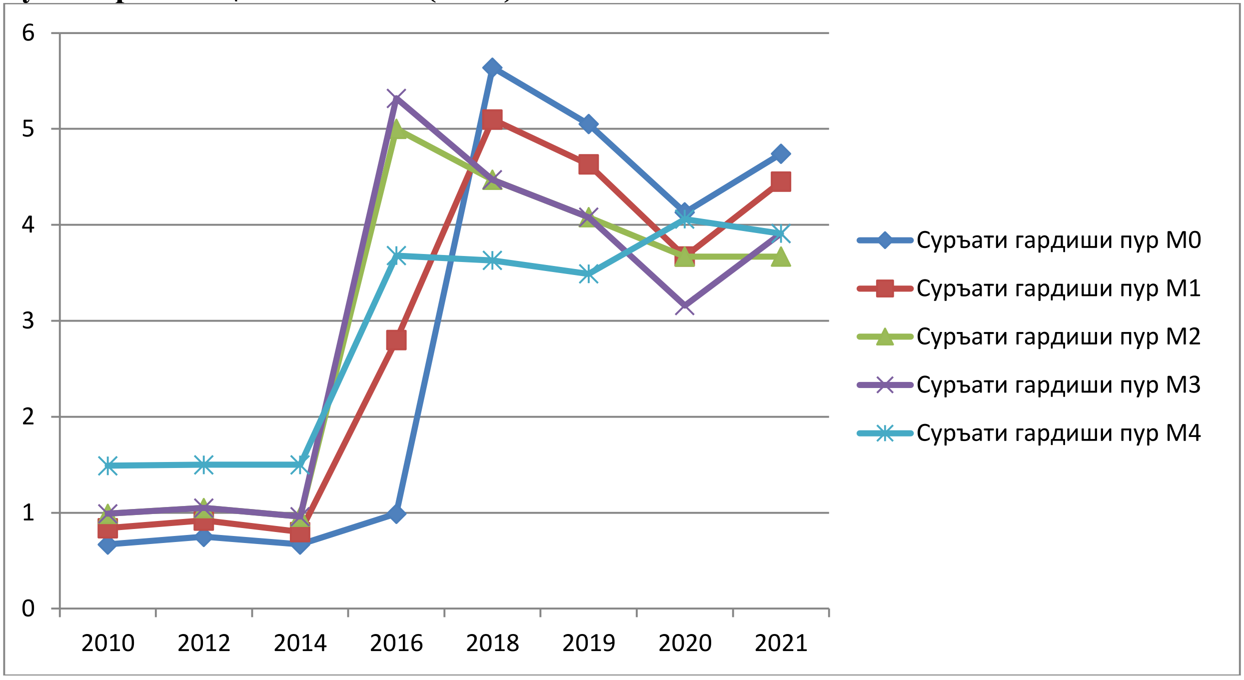

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти Бюллетени омори бонкӣ. 2014, №12(233), 2020, №12 (305), 2022, № 12 (329).

Қайд кардан зарур аст, ки тибқи таҳлили диаграммаи 1 сатҳи монетизатсия дар соли 2014 яку якбора тамоили болоравиро касб намуд, ки ин пеш аз ҳама, ба сармоякунонии ду бонки низомсоз "Агроинвестбонк" ва "Содиротбонк" рост меояд. Дар ин давра яку якбора суръати гардиши пул вобаста ба агрегатҳои пулӣ зиёд гардида, суръати гардиши пул М0 аз 0,67 % соли 2014 ба 0,99 дар соли 2016, суръати гардиши пул М1 аз 0,8 соли 2014 ба 2,8 дар соли 2016, суръати гардиши пул М2 0,96 соли 2014 ба 5 % дар соли 2016, суръати гардиши пул М3 дар соли 2014 0,96 дар соли 2016 ба 5,32%, инчунин суръати гардиши пул М4 дар соли 2014 1,5% ва дар соли 2016 3,68%-ро ташкил намуд, ки нишондиҳандаҳои мазкур дар ҳама самт тамоили зиёдшавиро касб намуданд. Қайд кардан зарур аст, ки вобаста ба лаппишҳои диаграммаи 1 суръати рушди агрегати М2 вобаста ба бад шудани вазъияти низоми бонкӣ, ки он ба сатҳи эътимоди аҳолӣ ва ба суръати рушди агрегати М2 низ таъсири манфӣ расонид.

Вобаста ба ин, дар шароити имрӯза барои рушди соҳаҳои ҳаматарафаи иқтисодӣ, аз он ҷумла саноатикунонии босуръати кишвар, ки дар таркиби он иқтисодиёти индустриалӣ- инноватсионӣ мебошад ва ин масъала пурра ба сатҳи монетизатсияи иқтисодиёт вобастагии зиёд дорад. Зарурати таҳлили дурусти сиёсати пулию қарзӣ ва таъсири он ба рушди иқтисодиёт ва татбиқи он шарти зарурӣ мебошад. Дар доираи татбиқи сиёсати пулию қарзӣ дар шароити иқтисодиёти инноватсионӣ-индустриалӣ андешидани чораҳои зерин лозим аст:

- Вобаста ба имкониятҳои мавҷуда дар сатҳи зарурӣ ҷорӣ намудани монетизатсия дар самтҳои афзалиятноки иқтисодиёт;

- Роҳҳои баланд бардоштани самаранокии агрегати М2 дар шароити баланд будани сатҳи хавфҳои бонкӣ;
- Зиёд намудани фишангҳои дигари иқтисодӣ ҷиҳати нигоҳ доштани мувозинати сатҳи монетизатсия вобаста ба имкониятҳои иқтисодию истеҳсолӣ;
- Фароҳам овардани шароити сармоягузорӣ ба соҳаҳои хусусияти инноватсионидошта ва ғ.

Мувофиқи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 сатҳи монетизатсия ё бо пул таъминкунии иқтисодиёт бояд дар доираи ҳадафҳои институтсионалӣ ва амалкардҳои якҷояи сохторҳои дахлдор ва ёрирасон ба роҳ монда шавад.

Адабиёт

1. Ашуров Н. Идоракунии хавфҳои бонкӣ. Китоби дарсӣ / Н.Ашуров, С.Ҷ. Махшулов. - Душанбе, 2022. – 179с
2. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе /М. Блауг. - М.: Дело, 1996. -687 с. - ISBN 5-86461-151-4
3. Кондратов Д.И. Денежно-кредитная политика в странах Европы /Д.И. Кондратов // Экономический журнал ВШЭ. - 2011. - Т.15. - №2. - С. 202-236.
4. Макконелл К.Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика /К.Р. Макконелл, С.Л. Брю. - перевод с 13-го английского издания. - М.: ИНФРА-М, 1999. - С.353. - 974 с. - ISBN 5-16-000001-1.
5. Махшулов С.Ҷ. Устувории пули миллӣ назария ва методологияи он /С.Ҷ. Махшулов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе. - 2018. - №9. - С. 174-179.
6. Мишкин Ф. Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков /Ф.Мишкин. - М.: Аспект Пресс, 1999. – 820 с. -ISBN 5-7567-0235-0.
7. Основы банковского дела: учеб. пособие / кол. авт. под ред. О. И. Лаврушина. М.: КНОРУС, 2008. – 392с.
8. Раҳимзода Ш. Муомилоти пулӣ ва қарз. Китоби дарсӣ / Ш. Раҳимзода, - Душанбе, 2018. – 418с.
9. Рушди низоми бонкӣ дар 25 соли истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2016. – 242с.
10. Сажина М.А. Экономическая теория /М.А. Сажина, Г.Г.Чибриков. - 2-е издание, переработанное и дополненное. - М.: Норма, 2007. - 672 с. ISBN 978-5-468-00026-7.
11. Сноудон Б. Современная макроэкономика и её эволюция с монетаристской точки зрения: интервью с профессором Милтоном Фридманом. Перевод из Journal of Economic Studies /Б. Сноудон, Х. Вэйн// Эковест. - 2002. - № 4. - С. 520-525.

УДК: 338, 22

ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ РАФТОРИ СОҲИБКОРӢ ДАР ШАРОИТИ РАҚОБАТНОКӢ

***Фатҳиддинзода Қадриддин Қамариддин** - ассистенти кафедраи андоз ва суғуртаи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, ноҳияи Сино, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел.: (+992) 909553305*

Дар мақола ҷанбаҳои назариявии рафтори соҳибкорӣ дар шароити рақобатнокӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Муаллиф таъкид мекунад, ки вобаста ба стратегияи аз ҷониби соҳибкор қабулкардашуда фаъолияти соҳибкориро ба чор намуд тақсим менамоянд: эксплерентҳо, патиентҳо, виолентҳо ва коммутаторҳо. Қайд карда мешавад, ки виолентҳо корхонаҳое мебошанд, ки истеҳсоли оммавӣ доранд, бо маҳсулоти худ ё ба даст овардаашон ба бозори оммавӣ ворид мешаванд, аз ҳисоби истеҳсоли силсилавӣ ва сарфаи миқёс аз рақибон

бартарӣ доранд. Патиентҳо ҳамчун корхонаҳое тавсиф карда мешаванд, ки ба сегментҳои маҳдуди бозори васеъ тавассути истеҳсоли махсуси маҳсулоти нав ё такмилёфта бо хусусиятҳои беназир мутобиқ мешаванд.

Муаллиф тавсифи хусусиятҳои эклерентҳоро, ки бо маҳсулоти нав вориди бозор мешаванд ва як қисми бозорро ишғол мекунанд, шарҳ медиҳад. Таваҷҷуҳ ба коммутаторон дода мешавад, ки ба тиҷорати миёна ва хурд машғуланд, ки ба қонеъ кардани ниёзҳои маҳаллӣ ва миллӣ нигаронида шудаанд.

Калидвожаҳо: *идоракунӣ, инноватсионӣ, истеҳсолӣ, корхона, маҳсулот, маркетинг, нарх, саноат, сармоягузорӣ, соҳибкорӣ, стратегия, субъект, тиҷорат.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОГО ПОВЕДЕНИЯ В УСЛОВИЯХ КОНКУРЕНЦИИ

Фатхиддинзода Кадриддин Камариддин - *ассистент кафедры налога и страхования Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: (+992) 909 55 33 05.*

В статье рассматриваются теоретические аспекты предпринимательского поведения в условиях конкуренции. Автор подчеркивает, что в зависимости от принятой предпринимателем стратегии он делит предпринимательскую деятельность на четыре вида: исследовательскую, терпеливую, насильственную и переключающую. Отмечено, что Виолентами являются предприятия, имеющие массовое производство, выходящие на массовый рынок с собственной или приобретенной продукцией, имеющие преимущество перед конкурентами за счет серийного производства и эффекта масштаба. Патиенты характеризуются как предприятия, которые приспосабливаются к ограниченным сегментам широкого рынка путем специализированного производства новых или улучшенных продуктов с уникальными характеристиками. Автор поясняет описание характеристик ругательств, которые выходят на рынок с новыми товарами и занимают часть рынка. Основное внимание уделяется коммутаторам малого и среднего бизнеса, ориентированным на удовлетворение местных и национальных потребностей.

Ключевые слова: *управление, инновации, производство, предприятие, продукты, маркетинг, цена, промышленность, инвестиции, предпринимательство, стратегия, организация, бизнес.*

THE ORETICAL ASPECTS OF ENTREPRENEURIAL BEHAVIOR IN COMPETITIVE CONDITIONS

Fatkhiddinzoda Kadriddin Kamariddin- *Assistant, Department of Taxes and insurance, Tajik State University of Finance and Economics Address: Sino district, Nakhimov street 64/14 Tel: (+992) 909553305*

Theoretical aspects of entrepreneurial behavior in competitive conditions are discussed in the article. The author emphasizes that, depending on the strategy adopted by the entrepreneur, he divides entrepreneurial activity into four types: research, patient, violent and switching. It is noted that Violents are enterprises that have mass production, entering the mass market with their own or purchased products, having an advantage over competitors due to mass production and economies of scale. Patients are characterized as enterprises that adapt to limited segments of a broad market by specialized production of new or improved products with unique characteristics. The author explains the description of the characteristics of swear words that enter the market with new products and occupy a part of the market. The focus is on SMB switches focused on meeting local and national needs.

Keywords: *management, innovation, production, enterprise, products, marketing, price, industry, investment, entrepreneurship, strategy, organization, business*

Стратегияи инноватсионӣ ҳадафҳои фаъолияти инноватсионӣ, интихоби воситаҳои ноил шудан ба онҳо ва манбаъҳои ҷалби ин маблағҳоро муайян мекунад. Дар хотир бояд дошт, ки таърифи стратегия танҳо марҳилаи ибтидоии идоракунии стратегӣ мебошад. Дар маҷмуъ, ҷанбаи стратегияи инноватсионӣ дар расми 1 нишон дода шудааст.

Дар амалия як корхона ё соҳибкор метавонад намудҳои гуногуни стратегияҳоро истифода барад. Асоси таҳияи коркарди стратегияи инноватсионии ҳадафи корхона, давраи истеҳсоли маҳсулот ба мавқеи бозор ва сиёсати илмию техникии он вобаста мебошад.

Дараҷаи ноил шудан ба мақсадҳои инноватсионӣ барои корхонаҳо бештар аз шакли оптималии ташкилии инноватсионии соҳибкорӣ вобаста аст. Таснифи васеи маълуми корхонаҳо дар идоракунии инноватсия тибқи назарияи А.Г. Ивасенко, Я.И. Никонова, А.О. Сизова, фаъолияти соҳибкориро вобаста ба ҳадафҳояшон ба чор намуди рафтори рақобатии дорои хусусияти инноватсионӣ, эксплерентҳо, патиентҳо, виолентҳо ва коммутаторҳо ҷудо мекунанд. [4, с. 183].

Олими қазоқистони Р.С. Каренов вобаста ба стратегияи пешгирифтаи соҳибкорӣ панҷ намуди фаъолияти соҳибкориро ҷудо мекунад: фирмаҳои венчурӣ, эксплерентҳо, патиентҳо, виолентҳо ва коммутаторҳо мебошанд [5, с. 18-20]. Муаллифони китоби дарсии «Идоракунии инноватсионӣ дар корхона» низ ҳамин нуқтаи назар доранд, ки дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Ҷадвали 1. - Тавсифи мухтасари намудҳои рафтори рақобатии соҳибкории инноватсионӣ

Навъи рафтор	Навъи хусусият	Хусусиятҳо
Венчурӣ	Ширкатҳои хурди дорои сохторҳои чандир ва мобилӣ дар марҳилаҳои афзоиши фаъолияти ихтироъкорӣ кор мекунанд. Афзалият - суръати баланди истеҳсоли маҳсулоти нав, ки корхонаҳои калон бо он рақобат карда наметавонанд	Истеҳсоли маҳсулотро ташкил намуда, таҷҳизоти худро ба дигар корхонаҳо медиҳанд. Шумораи ками коргарон
Эксплерентҳо	Корхонаи миёна ё хурд ба бозор бо моли принсипи нав ворид шуда, баъдан маҳсулотро нав ба нав ташкил менамояд	Сатҳи баланди касбии кормандон ва роҳбар, харҷи зиёд барои таҳқиқот, ки натиҷаи он маҳсулоти сифатан нав ва технологияи нав мебошад, фарқ мекунад.
Виолентҳо	Корхонаҳои калоне, ки истеҳсоли оммавиро анҷом медиҳанд ва дар бозор бо маҳсулоти нави худ ё ба даст овардаашон фаъолият мекунанд, аз ҳисоби истеҳсоли силсилавӣ ва сарфаи миқёс	Корхонаҳо аз ҷиҳати ҳаҷми калон, шумораи зиёди филиалҳо ва корхонаҳои фаръӣ, ассортименти мукаммал доранд. Онҳо бо хароҷоти баланд барои харҷи зиёди таҳқиқот, истеҳсолот, маркетинг ва шабакаҳои харобшуда фарқ мекунанд. Аз ҳисоби дараҷаи баланди стандартизасия ва

	аз рақибон пеш мебошанд. Онҳо бо рафтори қавӣ рақобатпазир ва навоварона хосанд.	ягонакунии маҳсулоти сифати баланд. Бисёре аз виолентҳо корхонаҳои трансмиллӣ мебошанд, бозори олигополистиро эҷод мекунанд
Патиентҳо	Корхонаҳои калон, миёна ва хурд маҳсулоти нав ё такмилёфтаи дорои хусусиятҳои беназир истеҳсол мекунанд ва ба сегментҳои хурди бозори васеъ мутобиқ карда шудаанд.	Дар истеҳсолоти махсусгардонидашуда маржаи рақобатпазирии мол бо арзиши истеъмолии мол ва пурра мувофиқ будани интизории истеъмолкунандагон таъмин карда мешавад. Соҳаи хурди ишғолшуда бояд устувор ва ҷудогона бошад, ки тавассути таҷрибаи беназири технологӣ, шабакаи махсуси паҳнкунӣ, таҷрибаи таърихии технологӣ, шабакаи махсуси паҳнкунӣ, эътибори таърихии тамғаи молӣ ба даст оварда мешавад.
Коммутаторҳо	Корхонаҳои хурд навовариҳои аз ҷониби дигар ташкилотҳои инноватсионӣ эҷодшударо паҳн намуда, онҳоро ба талаботи бозори маҳаллӣ мутобиқ мекунанд	Қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти маҳаллии бозорҳои маҳаллӣ ё ҳатто талаботи инфиродӣ «иқтисодиётро дар тамоми фазо мепайвандад», ки ба паҳншавии тағйирот, паҳншавии онҳо тавассути фаъолияти тақлид ва пешниҳоди намудҳои нави хизматрасонӣ, ки дар заминаи технологияҳои нав сохта шудаанд, мусоидат мекунад.

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси Каренов Р.С. Инновационный менеджмент. - Алматы: Гылым, 1997. - С. 18-20.

Нақши ин гуна корхонаҳои венчурӣ дар раванди инноватсионӣ гуногун аст. Ҳамин тариқ, ширкатҳои сармояи венчурӣ, чун қоида, зиёноваранд, аксар вақт онҳо филиалҳои корхонаҳои калон мебошанд.

Нақши асосии эксплерентҳо корхонаҳои инноватсионист, ки аз эҷоди инноватсияҳои радикалӣ, «рахнашаванда», маҳсулоти нав ва технологияи нав дар тамоми соҳаҳои хоҷагии халқ иборат аст. Онҳо бо мақсаднокӣ, садоқат ба идея, дараҷаи баланди касбии кадрҳо, ташкили фаъолияти ҷиддии илмӣ фарқ мекунанд.

Барои кам кардани хавф нақшаҳои стандартии маблағгузорӣ барои як давраи муайян таҳия карда мешаванд. Дар ин давра, корхона-эксплерент бояд муваффақ шавад, агар ба он тақдир бошад. Масалан, маблағгузорӣ барои 48 моҳ ҳисоб карда мешавад. Сармоягузориҳо бо назардошти ду қоида ба панҷ давраи вақт тақсим карда мешаванд [7, с. 57]:

- ҳар як сармоягузории нав танҳо дар сурате амалӣ карда мешавад, ки сармоягузории қаблӣ худро сафед кунад. Ин маънои онро дорад, ки муҳаққиқ дар эҷод ё тиҷоратикунонии инноватсия ба пешрафти назаррас ноил шудааст;
- ҳар як маблағгузории нав назар ба маблағи пештара калонтар буда, бо шартҳои мусоидтар барои эксплерентҳо ба амал баровар да мешавад.

Дар Ғарб ба корхонаҳои инноватсионӣ одатан муҳандис - муаллифи қисми техникии лоиҳа ва менеҷери дорои таҷрибаи ташкилӣ ва тиҷоратӣ роҳбарӣ мекунад. Фирмаҳои венчурӣ ва фирмаҳои эксплерентҳо барои дигаргуниҳои илмию технологӣ дар иқтисодиёти муосир шароит фароҳам меоранд.

Корхонаи экспедиторӣ бо мушкилоти ҳаҷми истеҳсол рӯбарӯ мешавад, вақте ки нововарие, ки барои бозор ҷолиб аст, аллакай офарида шудааст. Барои ин, як корхонаи эксплерент бо як корхонаи калон доду гирифт мекунад, зеро вай мустақилона нововариҳои собитшударо такрор карда наметавонад. Таъхир дар такрорӣ ба пайдоиши нусхаҳо ё аналогҳо таҳдид мекунад. Ҳамкорӣ бо корхонаи тавоно (ҳатто аз рӯйи шартҳои азхудкунӣ ва тобеият) имкон медиҳад, ки шароити мусоид ба даст оварда шавад ва ҳатто мустақилияти муайян нигоҳ дошта шавад. Интихоби чунин шарик аз хусусиятҳои истеъмолкунанда вобаста аст.

Ин стратегия барои корхонаҳое, ки дар соҳаи истеҳсоли стандартии калон фаъолият мекунанд, хос аст. Сарчашмаи асосии қувва бо нархи арзон истеҳсоли оммавии маҳсулоти хушсифат (миёна) мебошад. Аз ин рӯ, корхона маржаи зиёди рақобатпазириро таъмин мекунад. Шиори фирмаҳои виолент «Арзон, вале арзанда» мебошад. Мисол: мошинҳои Toyota, Chevrolet, яхдонҳои Electrolux ва ғ. Ба инҳо аксари корхонаҳои калони саноатии давлатҳои тараққикарда дохил мешаванд. Онҳо сармояи калон, дараҷаи баланди тараққиёти техникӣ доранд. Виолентҳо ба истеҳсоли васеъ ва оммавии маҳсулот барои доираи васеи истеъмолкунандагон, ки "дархостҳои миёна"-ро дар бораи сифат пешниҳод мекунанд ва аз сатҳи миёнаи нархҳо қаноатманданд, машғуланд.

Виолентҳо дар "ҳамсоягӣ" ҳадди аксар истеҳсолот кор мекунанд. Сиёсати илмию техникии онҳо талаб мекунад, ки дар бораи муҳлати дар истеҳсолот ҷорӣ намудани маҳсулот, аз ҷумла дар бораи гирифтани иҷозатнома, аз истеҳсолот баровардани маҳсулот, маблағгузорӣ ва васеъ намудани истеҳсолот, дар бораи иваз кардани парки мошину таҷҳизот қарор қабул карда шавад;

Вобаста ба динамикаи инкишоф намудҳои зерини виолентҳо ҷудо карда мешаванд, ки дар ҷадвали 2 оварда шудааст:

• «соҳибкори мағрур» - як намуди виолентҳо, ки бо суръати динамикии рушд ва гуногунрангии паст хосанд. Ин гурӯҳро ба зергурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст: «роҳбарон», «муовини роҳбарон» ва ғайра;

• «соҳибкори тавоно» - навъе бо рушди камтари динамикӣ, гуногунрангии васеъ барои аз даст додани мавқеи пешсаф дар соҳа;

• «соҳибкори бетаҷриба» - як намуди виолентҳо, ки динамикаи рушди худро гум кардаанд, аз ҳад зиёд диверсификатсия ва қувваҳои худро пароканда мекунанд. Хусусиятҳои мавқеи «соҳибкори мағрур» дар бозор, афзалиятҳои техникӣ ё ташкилӣ дар сегменти муҳим ва ояндадори бозор мебошад. Мисолҳо: консерни Philips дар истеҳсоли лампаҳо, Toyota - мошинҳои компактӣ, Microsoft Corporation дар бозор бо барномаи Windows барои компютерҳои фардӣ бартарӣ дошт, лабораторияи Е. Касперский барномаҳои

антивирусӣ истеҳсол мекунад. «Соҳибкорон» аз сабаби тамаркузи молҳо дар доираи маҳдуд, вале оммавӣ ва серталаб қавӣ мебошанд, ки ба онҳо хароҷоти калон барои таҳқиқоти илмӣ ва ба вуҷуд овардани сохторҳои калони илмӣ хос аст.

Ҷадвали 2. - Хусусиятҳои корхонаҳо-виолентҳо вобаста ба марҳилаи рушд

Аломати ҳолати	Намуди виолентҳо		
	«Соҳибкори мағрур»	**«Соҳибкори тавоно»**	**«Соҳибкори бетаҷриба»**
1. Давомнокии будубош дар фаъолият	то 10 сол	Даҳсолаҳо	Чандсолаҳо
2. Рушд ва устувории фаъолияти соҳибкорӣ	Тез, вале устувор нест	Миёна, вале устувор	Номаълум
3. Гуногунрангӣ (дохилшавӣ ба дигар соҳаҳо ва зербахшҳо)	Заиф	Васеъ	Хеле васеъ
4. Фаъолияти инноватсионӣ	Дар як қатор соҳаҳо роҳбарӣ мекунад	Дар як ё ду соҳаҳо роҳбарӣ мекунад	Тафовути афзояндаи технологӣ
5. Андозаи корхонаҳо	Калон	Хеле калон	Нигоҳ доштани андозаҳои калон
6. Мавҷудияти шабакаи филиалҳои хориҷӣ	Шабакаи хурд	Шабакаи калон	Азбайнравии шабака
7. Стратегияи маъмулӣ	Усули "Худидоракунии суръатбахшии афзоиш"	Тактикаи "Мусоиди дуюм"	Сармоягузорӣ
8. Хароҷоти илмӣ-таҳқиқотӣ	Калон	Калон	Хурд
9. Хусусияти рақобат	Хунукназарона	Паст	Уҳдадорӣ
10. Иқтидори афзоиши сегментҳои бозор	Калон	Миёна	Хурд

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Аз ҷадвали 2 бармеояд, ки бо мурури замон, иқтидори афзоиши сегменти бозори динамикии «Соҳибкори мағрур» суст мешавад ва он ба мавқеи «соҳибкори тавоно» мегузарад. «Соҳибкори бетаҷриба» аз даст додани динамизм аз ҷониби корхонаи виолентӣ дар як вақт ба даст овардани устуворӣ хос аст. Устуворӣ аз ҳисоби бузургии корхона, гуногунрангӣ ва мавҷудияти шабакаи байналмилалии филиалҳо таъмин карда мешавад. «Соҳибкори тавоно» - ҳангоми ба бозор баровардани маҳсулоти нав нақши пешравро ба уҳда намегиранд, аммо вақте ки муваффақияти навоварӣ бешубҳа ба ҷойи аввал меоянд ва аз сабаби иқтидори бузурги истеҳсолӣ, ба таври оммавӣ навоварӣ, ки ба даст овардани фоидаи калон такрор мекунанд.

Намунаи «соҳибкори тавоно» як ширкати IBM аст, ки нисбат ба онҳое, ки технологияи беҳтаринро доранд, бештар фурӯхтааст, зеро он усулҳои маркетинг ва фурӯшро дар асоси “донишҳои низомӣ” дар бораи ҳолати воқеӣ бо ҷорӣ кардани ихтирооти илмӣ ва техникии рақибон дар фаъолияти худ самаранок истифода мебарад. Дар баробари сукути динамизми «соҳибкори

тавоно», парокандагии қувваҳо аз ҳисоби гуногунранги васеъ, қобилияти эҷодии он низ коҳиш меёбад ва «соҳибкори тавоно» ба «соҳибкори бетаҷриба» табдил меёбад.

Стратегияи патиентӣ. Корхонаҳои патиентӣ, ки бо номи «соҳибкорони маккор» маъруфанд, ба як сегменти маҳдуди бозор хидмат мерасонанд ва ниёзҳои махсуси бозорро, ки бо мӯд, таблиғ ва дигар воситаҳо ташаккул ёфтаанд, қонеъ мекунанд. Онҳо дар марҳилаҳои афзоиши маҳсулот ва дар айни замон, дар марҳилаи паст шудани фаъолияти ихтироъкорӣ амал мекунанд. Талабот ба сифат ва ҳаҷми маҳсулоти корхонаҳо бо муаммоҳои сатҳи бозорҳо алоқаманд аст. Онҳо бояд дар бораи таҳия ё қатъи рушд, дар бораи ба мақсад мувофиқ будани фурӯш ва харид иҷозатнома ва ғайра қарор қабул кунанд, ки ин корхонаҳо фоидаоваранд. Дар баробари ин, имкони қабули қарори нодуруст вуҷуд дорад, ки боиси бӯҳрон гардад. Дар чунин корхонаҳо вазифаи менеҷери доимии инноватсия тавсия дода мешавад, ки барои таъмини фаъолияти онҳо пешбинӣ шудааст.

Стратегияи патиентӣ барои корхонаҳое хос аст, ки ба роҳи махсусгардонии маҳдуди доираи истеъмолкунандагон, иҷрои фармоишҳои мушаххас гузоштаанд. Онҳо муроҷиат мекунанд, ки моли гаронбаҳо ва хушсифати худро аз маҳсулоти одӣ баробар намекунанд. Шиори онҳо «Арзон, вале хуб» аст. Чунин соҳибкор кӯшиш мекунанд, ки аз рақобати бевосита бо корпорасияҳои пешқадам гурезанд, бинобар ин, онҳоро «соҳибкорони маккор» меноманд. Ин стратегия даъват мекунад, ки мустақиман бо корпоратсияҳои пешбар мубориза баранд, балки ҷустуҷӯи соҳаҳои фаъолияте, ки ба онҳо дастнорасанд, бо устувории молияви фарқ мекунанд.

Дар стратегияи патиентӣ, ду ҷузъи асосӣ ба таври возеҳ, шартгузорӣ ба фарқияти маҳсулот ё зарурати тамаркузи ҳадди аксари кӯшишҳо ба сегменти маҳдуди бозор мушоҳида карда мешаванд. Намунаи классикии корхонаи патиенти як корхонаи хурди суперкомпютерии амрикоӣ Cry Research аст, ки дар рақобати даҳсола дар ин сегменти бозор бар зидди IBM, ки соли 1993 аз бозори суперкомпютерҳо истеъфо дод, ғолиб омад.

Корхонаи патиенти таҳаввулоти худро тавассути дарёфт ё эҷоди чароғаки худ тавассути иштирок дар тағйир додани маҳсулоти силсилавӣ ё иҷрои фармоишҳои мушаххас оғоз мекунад. Омилҳои фарқияти маҳсулот метавонанд инҳо бошанд:

- таҷрибаи беназири технологӣ;
- шабакаи махсуси тақсимот;
- эътибори таърихии бренд.

Соҳибкор бояд пурсабр бошад, вақте ки таҷриба ҷамъ мекунад ва захираҳоро дар як минтақаи маҳдуди интихобшуда мутамарказ мекунад, ҷойи бозории худро торафт бештар ҷудо мекунад ва рақибонро аз байн мебарад ва даромади баланд, вале андозаи хурд мешавад. Дар марҳилаи камолот, корхонаи патиентӣ мушкилот дорад, вобастагӣ ба эҳтиёҷоти махсуси бозор, корхона то даме ки камбудиҳо ва бартариҳо дорад. Рушди патиент, ки аз

барҳамхурӣ худдорӣ мекунад, метавонад роҳи тағйир додани стратегия ва табдил ба виоленти калонро пеш мегирад.

Патиент гаравгони чароғдонест, ки корхона дар баробари талабот ба ҷойи ишғолкардааш меафзояд. Тағйир додани профили истеҳсолӣ аксар вақт ба харобшавии корхонаи патиент оварда мерасонад. Мисол: бисёре аз истеҳсолкунандагони соатҳои механикӣ аз сабаби ҷорӣ намудани соатҳои кварсӣ муфлис шуданд, компютери фардӣ бо принтер якҷоя талаботро ба мошинҳои чопӣ ва монанди инҳоро ба сифр кам кард, ки боиси аз байн рафтани як қатор молҳо мегардад.

Стратегияи коммутативӣ (пайвастшавӣ). Ин стратегия дар тиҷорати одӣ дар миқёси маҳаллӣ бартарӣ дорад. Инҳо корхонаҳоеро дар бар мегиранд, ки ба тиҷорати миёна ва хурд машғуланд, ки ба қонеъ кардани ниёзҳои мушаххаси маҳаллӣ ва миллӣ нигаронида шудаанд. Корхонаҳои коммутаторӣ, ки онҳоро «соҳибкорони захиракунанда» меноманд, нақши пайвасткунанда ва муттаҳидкунандаро мебозанд, он маҳсулотро истеҳсол мекунанд ё хизматрасониро пешкаш мекунанд, ки таваҷҷуҳи виолентҳо, патиентҳо ва эксплерентҳоро ба вуҷуд наовардаанд ва аз ин рӯ, қаноатманд нестанд.

Корхонаҳои коммутаторҳо дар марҳилаи коҳиши сикли маҳсулот кор мекунанд. Сиёсати илмию техникии онҳо талаб мекунад, ки дар бораи сари вақт ба кор андохтани маҳсулот, дар бораи дараҷаи хусусиятҳои технологии маҳсулоти истеҳсолкардаи машҳуршудагон, дар бораи тағйироти дахлдори онҳо мувофиқи талаботи истеъмолкунандагон дар сегменти муайяни бозор қарорҳо қабул карда шаванд.

Шиори коммутаторҳо чунин аст: «Шумо барои он ки ман проблемаҳои шуморо маҳз ҳал мекунам, иловапулӣ медиҳед». Қувваи як корхонаи маҳаллии ғайритахассусӣ дар мутобиқсозии беҳтари он барои қонеъ кардани ниёзҳои хурди (ва аксаран кӯтоҳмуддат) муштарии мушаххас аст. Ин роҳи баланд бардоштани арзиши муштарӣ аст, на бо сифати баланд, балки тавассути фардикунонии хидмат мебошад. Коммутаторҳоро аз сабаби омодагии онҳо барои истифода аз ҳама гуна имконияти тиҷорат "соҳибкорони захиракунанда" номиданд. Чунин баланд шудани чандирии коммутаторҳо ба онҳо имкон медиҳад, ки мавқеи худро дар мубоpизаи рақобат нигоҳ доранд.

Нақши ивазкунии корхонаҳо дар раванди инноватсионӣ норавшан аст, ки аз як тараф, онҳо тавассути пешбурди маҳсулот ва технологияҳои нав ва эҷоди хидматҳои нав дар заминаи онҳо ба паҳншавии инноватсияҳо мусоидат мекунанд, аз тарафи дигар, ба тартиб андохтани хизматрасонӣ тавассути фаъолияти худ саҳм мегузоранд.

Роҳҳои таҳаввулоти инкишофи фирмаҳои коммутаторӣ анъанавӣ мебошад. Пас аз таъсиси корхонаи коммутатсионӣ самти фаъолият, ҳаҷм ва намуди хизматрасонӣ, субъект, объекти фаъолиятро муайян намуда, аз бартариҳои рақобатии худ истифода бурда, услуб ва хусусиятҳои худро пайдо намуда, дар бозор мавқеъ пайдо мекунанд. Бартарии асосии онҳо дар он аст, ки дархостҳои индивидуалӣ бо нархи дастрас, бо сифати баланд ва сари вақт иҷро кардаро дар назар дорад. Корхонаҳои рафтуомади навъи анъанавӣ дар тӯли фаъолияти худ хурд боқӣ мемонанд, аммо баъзе корхонаҳо тадриҷан

калон мешаванд («соҳибкорони аз ҳад зиёд»), ки аксар вақт боиси аз даст додани чандирӣ ва идоракунии онҳо ва афзоиши хароҷот мегардад. Барои фаъолияти ояндаашон онҳо стратегияро ба стратегияи патиентӣ иваз кардан лозим мебошад.

Корхонаҳои коммутаторӣ дар раванди истеҳсоли маҳсулоти нав аз сабаби майл ба ҳаммонандкунии истеҳсоли молҳо фаъолона иштирок мекунанд, зеро ҳаммонандкунӣ нисбат ба сохтани маҳсулоти нав арзонтар аст. Паст шудани талабот ба хизмату моли коммутаторҳо боиси барҳам хурдани онҳо мегардад, вале муфлис намешаванд. Коммутаторҳо дар сегменти нави бозор дубора инкишоф меёбад.

Хусусиятҳои умумии корхонаҳо аз рӯйи намуди рафтори инноватсионӣ, таснифоти корхонаҳо ва стратегияҳои мувофиқи рақобат, аз рӯйи «соҳибкори корчалон», «соҳибкори мағрур» ва ғайра) мебошад.

Дар ҷадвали 3 хусусиятҳои корхонаҳо аз рӯйи намуди рафтори инноватсионии рақобатӣ дар асоси омӯзиши ҳарду таснифот оварда шудаанд: Л.Г. Раменский ва Х. Фризевинкел.

Ҷадвали 3. - Хусусиятҳои корхонаҳо аз рӯйи намуди рафтори инноватсионии рақобатии стратегӣ

Имконот	Намудҳои рақобатнокӣ (таснифи Л.Г. Раменский)			
	“Виолентӣ”	“Патиентӣ”	“Эксплерент”	“Коммутатор”
	Навъи ширкат (таснифи Х. Фризевинкеля)			
	“Соҳибкорони мағрур, тавоно, бетаҷриба”	“Соҳибкорӣ маккор”	“Соҳибкорӣ одӣ”	“Соҳибкорӣ захиракунанда”
1	2	3	4	5
Сатҳи рақобат	Баланд	Паст	Миёна	Миёна
Нановарии саноатӣ	Нав	Баркамол	Нав	Нав, баркамол
Он ба кадом ниёзҳо хизмат мекунад	Масивӣ, стандартӣ	Массивӣ, вале ғайристандартӣ	Инноватсион ӣ	Маҳаллӣ
Профили истеҳсолӣ	Массавӣ	Махсусгардонида шуда	Таҷрибавӣ	Универсалӣ, хурд
Андозаи корхона	Калон	Калон, миёна, хурд	Миёна ё хурд	Хурд
Устувории корхона	Баланд	Баланд	Паст	Паст
Хароҷот барои таҳқиқоти илмӣ	Баланд	Миёна	Баланд	Номаълум
Омилҳои қувва дар рақобат, афзалиятҳо	Истеҳсолкунандаи баланд	Мутобиқшавӣ ба бозори мушаххас	Пешравӣ дар инноватсия	Чандирӣ
Динамизми рушд	Баланд	Миёна	Баланд	Паст
Хароҷот	Паст	Миёна	Паст	Паст
Сифати маҳсулот	Миёна	Баланд	Миёна	Миёна
Ба навъҳо ҷудокунӣ	Миёна	Кам	Номаълум	Кутоҳ
Навъи илмӣ-таҳқиқотӣ	Такмилдиҳӣ	Мутобиқшаванда	Пешрафт	Номаълум
Шабакаи чорабиниҳо	Моликӣ ё назоратшаванда Моликӣ ё назоратшаванда	Моликӣ ё назоратшаванда	Номаълум	Номаълум
Реклама	Массавӣ	Махсусгардони-дашуда	Номаълум	Номаълум

Сарчашма: Таҳияи муаллиф. Дар асоси таснифоти Л.Г. Раменский, Х. Фризевинкел.

Гуногунии стратегияҳои соҳибкорӣ ва шаклҳои ташкилии субъектҳои хоҷагидорӣ мавқеъҳои гуногуни стратегӣ ва имконоти интихоби стратегияҳои рақобатпазири дорои хусусияти инноватсиониро ба вуҷуд меорад. Барои паймоиш дар ин фазои тасмим, зарур аст, ки мавқеи корхонаро дар бозор дуруст арзёбӣ шавад, корхона ва намуди рафтори стратегии рақобатии онро муайян кунад.

Ҳангоми омӯзиши стратегияҳои инноватсионии дар боло зикршуда, барои корхонаҳо аз ҳама мушкилтарин стратегияи экспелерентӣ мебошад, ки бинобар нигоҳ доштани мавқеи пешқадамии он бояд сифати баланди маҳсулотро нигоҳ дорад ва дар баробари он хароҷотро кам кунад. Ҳангоми татбиқи чунин стратегия корхона бо роҳи паст кардани нархи маҳсулот ҳиссаи фоидаи худро ба ҳадди ақал мерасонад. Дар баробари ин, ҳангоми татбиқи стратегияҳои инноватсионии коммутатсионӣ ва патиентӣ корхона метавонад сатҳи пасти хароҷоти истеҳсолиро нигоҳ дорад, сифати маҳсулотро тавассути ҷорӣ намудани технологияҳои инноватсионӣ беҳтар созад. Корхонаҳое, ки стратегияи инноватсионии виолентӣ ба амал мебароранд, пеш аз ҳама, ба такмили низоми идоракунӣ, истеҳсолот ва технология нигоранда шудаанд.

Ҳамин тариқ, метавон хулоса кард, ки он корхонаҳое, ки намудҳои гуногуни стратегияҳои инноватсиониро татбиқ намекунанд ва фаъолияти инноватсионию сармоягузории худро инкишоф намедиҳанд, бо мурури замон, талаботи бозорро қонеъ карда наметавонанд ва дар натиҷа, онҳо аз ҷониби истеҳсолкунандагони маҳсулоти инноватсионӣ иваз карда мешаванд [8, с. 33-34].

Адабиёт

1. Бовин А.А. Управление инновациями в организации: учебное пособие / А.А. Бовин, Л.Е. Чередникова, В.А. Якимович. - М.: Изд-во «Омега-Л», 2009. - 346 с.
2. Гугелев А.В. Инновационный менеджмент: учебник / А.В. Гугелев. - М.: Изд.-торговая корпорация «Дашков и К», 2007. - 245 с.
3. Гунин В.Н., Управление инновациями: 17-модульная программа для менеджеров «Управление развитием организации» / В.Н. Гунин и дрг. Модуль 7. - М.: ИНФРА-М, 2000. - 218 с.
4. Ивасенко А.Г., Инновационный менеджмент: учеб. пособие. / А.Г. Ивасенко, Я.И. Никонова, А.О. Сизова. - М.: КНОРУС, 2009. - 374 с.
5. Каренов Р.С. Стратегический менеджмент / Р.С. Каренов. - Караганда: ИПЦ «Профобразование», 2006. - 467 с.
6. Каренов Р.С. Инновационный менеджмент / Р.С. Каренов. - Алматы: Гылым, 1997. - 577 с.
7. Коноплев С.П. Инновационный менеджмент: учеб. пособие /С.П. Коноплев. - М.: ТК «Велби», Изд-во «Проспект», 2008. - 388 с.
8. Комилов С.Дж. Совершенствование управления инновационно- инвестиционной деятельностью промышленных предприятий: монография / С.Дж. Комилов, Е.Ш., Мирзоева. – Душанбе: ТГФЭУ, 2020. - 144 с.
9. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж.М.Кейнс. - М.: Гелиос-АРВ, 2002. - 352 с.
10. Твисс Б. Управление научно-техническими нововведениями: Сокр. пер. с англ / Твисс Б. - М.: Экономика, 1989. - 217 с.

УДК: 330. 322

ҲАВАСМАНДГАРДОНИИ ДАВЛАТИИ МАБЛАҒГУЗОРИИ ФАЪОЛИЯТИ САРМОЯГУЗОРӢ ДАР НИЗОМИ ИҚТИСОДИЁТИ МИЛЛӢ

Сафаров Илҳом Нурмаҳмадович *- аспиранти кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: + (992) 918993363. E-mail: ilhom0604@mail.ru.*

Дар мақола масъалаҳои илмӣ ва ҳавасмандгардонии давлатии маблағгузории фаъолияти сармоягузорӣ баррасӣ мегардад. Қайд карда шудааст, ки ҳавасмандгардонии давлатии маблағгузории фаъолияти сармоягузорӣ барои таҳкими муносибатҳои сармоягузорӣ, фаъолгардонии равандҳои ҳамгироии иқтисодӣ ва инчунин, таъсиси фазои мусоиди сармоягузорӣ заминаи устувори молиявӣ муҳайё месозад.

Дар мақола сухан дар бораи таъмини самаранокии рушди фаъолияти сармоягузорӣ дар заминаи маблағгузории фаъолияти сармоягузорӣ аз тарафи давлат меравад. Тадқиқоти мазкур ба омӯзиши ҳавасмандгардонии давлатии маблаггузории фаъолияти сармоягузорӣ бахшида шудааст ва аз ин лиҳоз, дар баррасии масъала ҳавасмандгардонии давлатии маблағгузории фаъолияти сармоягузорӣ дар низоми иқтисодиёти миллӣ арзёбӣ гаштаанд.

Исбот гардидааст, ки яке аз ҳадафҳои асосии маблағгузории давлатӣ фароҳам овардани фазои мусоиди сармоягузорӣ мебошад, ки сармоягузорони хусусиро барои сармоягузорӣ ба лоиҳаҳо ва корхонаҳои гуногун ҳавасманд мекунад. Маблаггузории сармоягузорӣ метавонад аз ҳисоби маблагҳои худӣ ё бо роҳи ҷалби маблагҳои қарзӣ амалӣ карда шавад.

Калидвожаҳо: *ҳавасмандгардонӣ, маблағгузории давлатӣ, фаъолияти сармоягузорӣ, танзими давлатӣ, механизми молиявӣ, инфрасохтор, иқтисодиёти миллӣ, равандҳои ҳамгироӣ, дастгирии молиявӣ ва рушди босубот.*

ГОСУДАРСТВЕННОЕ СТИМУЛИРОВАНИЕ ФИНАНСИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СИСТЕМЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Сафаров Илхом Нурмахмадович *- аспирант кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета, Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14, Телефон: + (992) 918993363. E-mail: ilhom0604@mail.ru*

В статье рассматриваются научные вопросы и государственное стимулирование финансирования инвестиционной деятельности. Отмечается, что государственное стимулирование финансирования инвестиционной деятельности обеспечивает устойчивую финансовую основу для укрепления инвестиционных отношений, активизации процессов экономической интеграции, а также создания благоприятного инвестиционного климата.

В статье речь идет об обеспечении эффективности развития инвестиционной деятельности в условиях финансирования инвестиционной деятельности государством. Данное исследование посвящено изучению государственного стимулирования финансирования инвестиционной деятельности, и с этой точки зрения дана оценка государственным стимулам финансирования инвестиционной деятельности в системе национальной экономики.

Доказано, что одной из основных целей государственного финансирования является создание благоприятной инвестиционной среды, стимулирующей частных инвесторов вкладывать средства в различные проекты и предприятия. Финансирование инвестиций может осуществляться за счет собственных средств или путем привлечения кредитных средств.

Ключевые слова: *стимулирование, государственное финансирование, инвестиционная деятельность, государственное регулирование, финансовый механизм, инфраструктура,*

национальная экономика, интеграционные процессы, финансовая поддержка и устойчивое развитие.

STATE STIMULATION OF FINANCING INVESTMENT ACTIVITIES IN THE NATIONAL ECONOMY SYSTEM

Safarov Ilhom Nurmakhmadovich *– aspirant of the department of finance of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Tajikistan, Dushanbe, 64/14 Nakhimov street. Phone: + (992) 918993363. E-mail: ilhom0604@mail.ru*

The article discusses scientific issues and government incentives for financing investment activities. It is noted that government incentives for financing investment activities provide a stable financial basis for strengthening investment relations, intensifying economic integration processes, and creating a favorable investment climate.

It should be noted that the article deals with ensuring the effectiveness of the development of investment activities in the conditions of financing investment activities by the state. This study is devoted to the study of state incentives for financing investment activities, and from this point of view, an assessment is made of state incentives for financing investment activities in the national economic system.

It has been proven that one of the main goals of government funding is to create a favorable investment environment that encourages private investors to invest in various projects and enterprises. Financing of investments can be carried out at the expense of own funds or by attracting credit funds.

Keywords: *Stimulation, public financing, investment activity, government regulation, financial mechanism, infrastructure, national economy, integration processes, financial support and sustainable development.*

Дар шароити рушди муносибатҳои бозоргонӣ шарти муҳими рушди фаъолияти сармоягузорӣ дастгирии давлатӣ дар шакли маблағгузорӣ ба шумор меравад. Ҳавасмандгардонии давлатии маблағгузории фаъолияти сармоягузорӣ барои таҳкими муносибатҳои сармоягузорӣ, фаъолгардонии равандҳои ҳамгироии иқтисодӣ ва инчунин, таъсиси фазои мусоиди сармоягузорӣ заминаи устувори молиявӣ муҳайё месозад.

Ба ҳайси иштироккунандаи асосии бозори сармоягузорӣ дар бозори дохилӣ давлат, пеш аз ҳама, шароити мусоиди иқтисодӣ барои сармоягузорон дар шакли таъсиси базаи мукаммали ҳуқуқӣ, таҳияи самти муҳими афзалиятнок, рушди инфрасохтор ва маблағгузории бевосита таъмин менамояд. Бояд қайд кард, ки дар ин ҷо сухан бештар дар бораи таъмини самаранокии рушди фаъолияти сармоягузорӣ дар заминаи маблағгузории фаъолияти сармоягузорӣ аз тарафи давлат меравад.

Давлат дар шароити рушди муносибатҳои бозоргонӣ метавонад фаъолияти сармоягузориро маблағгузорӣ намояд ва инчунин, тамоми равандҳои фаъолияти хоҷагидории кишварро дар самти ҷалби сармояи хориҷӣ ҳавасманд гардонад.

Маблағгузории давлатӣ дар ҳавасмандгардонии сармоягузорӣ ба соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт нақши муҳим мебозад. Маблағҳои давлатӣ метавонанд тавассути механизмҳо ва воситаҳои гуногун, аз қабили субсидияҳо, грантҳо, имтиёзҳои андоз, барномаҳои гуногуни маблағгузорӣ ва ғайра сармоягузорӣ карда шаванд.

Яке аз ҳадафҳои асосии маблағгузории давлатӣ фароҳам овардани фазои мусоиди сармоягузорӣ мебошад, ки сармоягузорони хусусиро барои сармоягузорӣ ба лоиҳаҳо ва корхонаҳои гуногун ҳавасманд мекунад. Бо расонидани дастгирии молиявӣ давлат метавонад хатарҳои марбут ба сармоягузориро коҳиш диҳад ва даромади онҳоро беҳтар созад. Ин метавонад, махсусан барои лоиҳаҳои нав ва инноватсионӣ, ки хароҷот ва хатарҳои баланд дар оғози фаъолият доранд, муҳим бошад.

Ҳамин тавр, нақши асосӣ дар татбиқи пешравии инноватсионӣ ва ишғол намудани мавқеъҳои муайяни бозор ба ташкили фаъолияти сармоягузорӣ ва баланд бардоштани самаранокии истифодаи сармоягузориҳо тааллук дорад. Аз ин рӯй зарурати тартиб додани самти давлатии сармоягузории дар фаъолгардонии равандҳои сармоягузорӣ, заминаҳои институтсионалӣ, дастгирии молиявӣ, аз ҷумла инструментҳои андозӣ дар назар дорад. [6, с.353]

Маблағгузории давлатӣ, инчунин метавонад барои ҳавасмандгардонии соҳаҳои мушаххас ё минтақаҳо истифода шавад. Масалан, давлат метавонад барои лоиҳаҳои инфрасохторӣ, рушди бахши технология, маориф, саноати тиббӣ ва дигар соҳаҳои афзалиятнок дастгирии молиявӣ расонад. Ин дар ҷалби сармоя ба ин бахшҳо ва рушди онҳо мусоидат мекунад.

Вобаста ба объекти таҳқиқот бояд қайд кард, ки дар доираи фаъолияти механизми молиявии низоми иқтисодӣ маҷмуи усулҳои маблағгузории давлатии фаъолияти сармоягузорӣ истифода мешаванд. Низоми ҳавасмандгардонии давлат дар заминаи рушди муносибатҳои молиявӣ ба баланд бардоштани сатҳи ҷолибияти сармоягузорӣ ва самаранокии рушди он нигаронида шудааст.

Моҳияти шаклу усулҳои танзими давлатии фаъолияти сармоягузорӣ аз истифодаи шаклу усулҳои мутобиқи қонунгузории кишвар иборат мебошад. Тавре таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, танзими давлатии фаъолияти сармоягузорӣ, аз тарафи мақомоти давлатӣ ва мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ дар шакли маблағгузории асосӣ амалӣ карда мешавад.

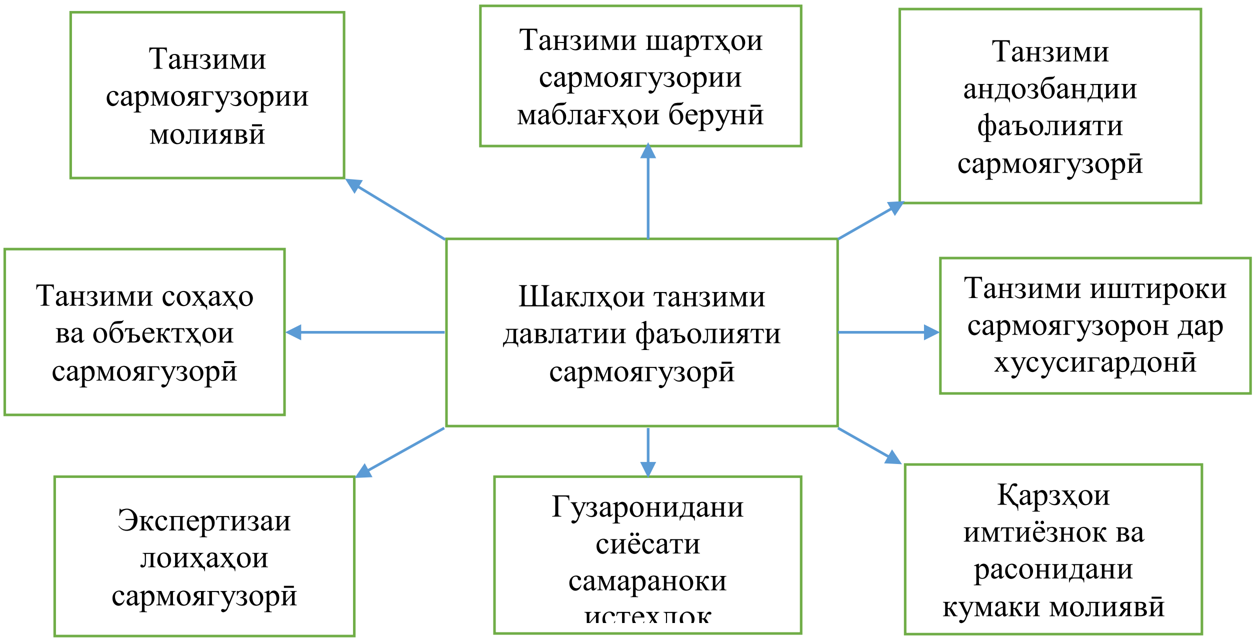

Нақшаи 1. - Шаклҳои асосии танзими давлатии фаъолияти сармоягузор

Сарчашма: Юзвович Л.И. и др. Инвестиции: учебник / под ред. Л.И. Юзвович. — 2-е изд., испр. и доп. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2018. - 610 с.

Тавре маълум аст, танзими давлатии фаъолияти сармоягузорӣ маҷмуи тадбирҳои қонунгузорӣ ва назоратест, ки аз ҷониби мақомоти дахлдори давлатӣ ҷиҳати дастгирии фаъолияти сармоягузорӣ, бахусус маблағгузорӣ ва дар ин замина, таъмини рушди иқтисодиёт амалӣ карда мешавад.

Бояд қайд кард, ки танзими давлатии фаъолияти сармоягузорӣ тадбирҳоеро дар назар дорад, ки давлат барои назорати сармоягузориҳои аз ҷониби шахсони воқеӣ ва ташкилотҳо дар дохили кишвари худ меандешад. Муқаррар кардани қоидаҳо ва дастурҳо барои татбиқи сиёсати сармоягузорӣ, таъсиси мақомоти танзимкунанда барои назорати фаъолияти сармоягузорӣ ва татбиқи имтиёзҳо барои ҳавасмандкунӣ ё пешгирӣ кардани намудҳои муайяни он мақсади ҷалби сармоя маҳсуб меёбад.

Мақсади танзими давлатӣ дар шакли маблағгузорӣ аз он иборат аст, ки маблағгузории фаъолияти сармоягузорӣ ба рушди соҳаи иҷтимоиву иқтисодӣ фоида оварда, рушди иқтисодиётро таъмин намояд. Чунин иқдом метавонад мувозинати эҳтиёҷоти афзоиши сармоягузорӣ бо зарурати ҳифзи истеъмолкунандагон ва суботи бозорро дар бар гирад.

Дар баробари ин, танзими давлатии фаъолияти сармоягузорӣ метавонад сармоягузорони хориҷиро ҷалб намуда, саҳми онҳоро дар бозори дохила зиёд намояд. Аз ин рӯ, барои ҳар як кишвари муосир муҳим аст, ки ба танзими сармоягузорӣ, пеш аз ҳама, дар шакли дастгирии давлатӣ аз нуқтаи назари таъмини бехатарии молиявӣ диққати махсус диҳад.

Аз нуқтаи назари таҳлили муаммои баррасишаванда, бояд қайд кард, ки танзими давлатии фаъолияти сармоягузорӣ метавонад бо истифода аз шаклу усулҳо мутобиқи қонунгузории кишвар амалӣ гардад.

Шакл ва усулҳои танзими равандҳои сармоягузорӣ инҳо ба шумор меравaнд:

- муқаррар намудани ҳавасмандгардонии субъектҳои фаъолияти сармоягузорӣ ҳангоми пардохти андозҳои маҳаллӣ;
- ҳимояи манфиатҳои сармоягузорон;
- ба субъектҳои фаъолияти сармоягузорӣ фароҳам овардани шароити имтиёзнок барои истифодаи замин ва дигар сарватҳои табиӣ, ки дар моликияти коммуналӣ мебошанд;
- васеъ намудани истифодаи маблағи аҳолӣ ва дигар манбаъҳои ғайрибуҷетии маблағгузорӣ барои сохтмони манзил ва сохтмони объектҳои иҷтимоиву маданӣ;
- иштироки бевоситаи мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ дар фаъолияти сармоягузорие, ки дар шакли маблағгузории асосӣ сурат мегирад;
- татбиқи сиёсати молиявию қарзӣ, сиёсати нархгузорӣ, сиёсати истеҳлок [8].

Масъалаи зарурати танзими давлатӣ ва ҳавасмандгардонии иқтисодиёт ҳамеша дар доираҳои илмӣ мавриди баҳс қарор дошт. Омӯзиши воситаҳои давлатии ҳавасмандгардонии фаъолияти сармоягузорӣ дар хориҷа бо мақсади ҷорӣ намудани таҷрибаи пешқадам дар кишвар таваҷҷуҳи хоса дорад. Қайд кардан зарур аст, ки олимони иқтисоддон В. Стаффорд, Ҷ. Локк, А.де Монкретйен, Т. Ман ва дигарон дар доираи меркантилизм бори аввал зарурати дахолати давлатро дар ташаккули захираҳои сармоягузорӣ ва воридшавии сармояи хориҷиро ба кишвар асоснок карданд.

Дар охири асри XX ва ибтидои асри XXI дар Амрико назарияи интизориҳои оқилона ташаккул ёфт. Намояндагони он Ф. Кейтан, Ж. Мут, Р. Берроу, Р. Лукас, Н. Уоллес, Т. Сарджент, Л. Лейдерман, П. Минфорд буданд. Ба андешаи онҳо, низоми иқтисодӣ комилан худтанзимкунанда аст ва дахолати давлат бояд ҳадди ақал бошад [2, с. 208].

Вобаста ба консепсияи ташаккулёбии дахолати давлат қайд кардан зарур аст, ки намояндаи иқтисоди сиёсии классикӣ А. Смит аввалин шуда инкишофи озодонаи муносибатҳои бозорро бидуни дахолати давлат ба соҳибкорӣ тарафдорӣ кард. Ҷ. Кейнс принсипҳои худтанзимкунии бозорро инкор накарда, ба танзими раванди сармоягузорӣ тавассути сиёсати фаъол, мақсадноки молиявию қарзии давлат таваҷҷуҳ зоҳир намуд.

Ақидаи Ҷ. Кейнс ба модели сармоягузории ҷомеа дар осори пайравонаш аз «мактаби неокейнсионӣ», аз ҷумла Ҷ. Хикс, Р. Харрод ва намояндагони посткейнсизм Ҷ. Робинсон, Н. Калдор, П. Сраф, А. Эйхнер, С. Вейнтрауб хеле инкишоф ёфтаанд [5].

Инчунин, раванди сармоягузорӣ ва механизмҳои танзими онҳоро монетаристҳо Алан Х. Мелтсер, М. Фридман ва дигарон дар заминаи сиёсати пулию қарзии давлат ва муомилоти пул дар кишвар омӯхтанд [4, с. 52].

Бояд қайд кард, ки назарияи маблағгузории давлатии сармоягузорӣ нақши давлатро дар маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар иқтисодиёт таҳқиқ мекунад. Он пешниҳод мекунад, ки давлат метавонад дар ҳавасмандгардонии рушди фаъолияти хоҷагидории кишвар ва рушди иқтисодӣ тавассути маблағгузории сармоягузорӣ дар соҳаҳои муҳим нақши фаъол дошта бошад.

Маблағгузории давлатии сармоягузорӣ тавассути механизмҳои гуногун амалӣ карда мешавад. Ҳадафи чунин маблағгузорӣ фароҳам овардани фазои мусоид барои сармоягузорӣ, баланд бардоштани ҳосилнокӣ ва навоварӣ, ҷалби сармояи хусусӣ ва мусоидат ба рушди иқтисодӣ мебошад.

Бо вуҷуди ин, назарияи маблағгузории давлатии сармоягузорӣ низ мушкилоти муайянеро ба миён меорад. Муҳим аст, ки тавозуни дурусти байни дахолати давлат ва озодии бозор барои пешгирӣ кардани оқибатҳои номатлуб, аз қабили набудани самаранокӣ, фасод ё таҳрифи рақобат нигаронида шавад. Илова бар ин, маблағгузории сармоягузорӣ аз ҷониби давлат идоракунии муассир ва банақшагирии стратегиро барои таъмини истифодаи оптималии захираҳо ва ноил шудан ба ҳадафҳои гузошташуда талаб мекунад.

Ҳамин тариқ, консепсияи сармоягузорӣ ва дастгирии он дар шакли маблағгузории давлатӣ аз давраҳои пеш дар мактабҳои гуногуни иқтисодӣ ба таври мухталиф матраҳ шудаанд. Бояд қайд кард, ки аз байни дигар шаклҳои танзими давлатии фаъолияти сармоягузорӣ маблағгузории давлатӣ самти муҳимтарини сиёсати молиявии ҳар як кишвари соҳибистиқлол дар шароити кунунӣ ба шумор меравад.

Маблағгузории давлатии фаъолияти сармоягузорӣ ва ҳавасмандгардонии молиявиро ба таври зерин ифода кардан мумкин аст.

Ҷадвали 1. - Махсусияти ҳавасмандгардонии молиявии давлатии фаъолияти сармоягузорӣ

Ҳавасмандгардонии молиявии давлатӣ	
Ҳавасмандгардонии мустақим	Ҳавасмандгардонии ғайримустақим
- иштироки бевоситаи давлат дар маблағгузорӣ; - маблағгузории муштараки давлатӣ бо маблағгузории хусусӣ васеъ намудани истифодаи маблағҳои аҳолӣ ва дигар манбаъҳои ғайрибуҷетии қарздиҳӣ ба сармоягузорон; - андешидани чораҳои зиддимонополӣ; - фароҳам овардани имкониятҳо барои субъектҳои фаъолияти сармоягузорӣ ҷиҳати ташаккули фондҳои рушди пулии худ; - фароҳам овардани шароити имтиёзнок барои истифодаи замин ва дигар захираҳои табиӣ ба субъектҳои фаъолияти сармоягузорӣ ва ғ.	- низоми андозбандӣ ва миқдори қарз; - сиёсати молиявию қарзӣ ва меъёри бозтамвил; - амалиётҳо дар бозори кушод; - субсидияҳои меъёри фоизӣ ва кафолати давлат; - тасдиқи таҳия ва маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорие, ки аз ҳисоби маблағҳои сармоягузорони хориҷӣ амалӣ карда мешаванд; - барориши вомбаргҳои қарзӣ барои маблағгузории лоиҳаҳои инвеститсионӣ ва монанди инҳо.

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси гузаронидани таҳқиқоти илмиву назариявӣ

Махсусияти ҳавасмандгардонии молиявии давлатии фаъолияти сармоягузорӣ дар истифода бурдани шаклҳои ташкилии муносибатҳои молиявӣ, ҳавасмандгардонии моддӣ, ки дар заминаи онҳо татбиқи манфиатҳои кишвар амалӣ мегардад, ифода меёбад.

Ҳавасмандгардонии молиявии фаъолияти сармоягузорӣ тавассути механизме сурат мегирад, ки дар доираи он байни иштирокчиёни фаъолияти сармоягузорӣ муносибатҳои мухталифи молиявӣ оид ба ҷалби сармоягузориҳо ба миён омада, барои самтҳои афзалиятноки кишвар ташаккул меёбанд.

Сармоягузории хориҷӣ дар татбиқи дигаргуниҳои сохтории иқтисодиёти Тоҷикистон нақши бениҳоят муҳим мебозад, зеро иқтидорҳои истеҳсолии ҷумҳурӣ барои навсозӣ ва азнавсозӣ сармоягузориҳои калонро талаб мекунанд ва манбаъҳои дохилии маблағгузории сармоягузорӣ нокифоя мебошанд. Аз ин рӯ, ба миқёси васеъ ҷалби сармоягузории хориҷӣ мақсадҳои стратегиро пеш гирифта, яке аз самтҳои муҳими сиёсати давлат ба ҳисоб меравад [7, с.171].

Аз ҷадвал бармеояд, ки раванди ҳавасмандгардонии молиявии давлат дар шароити бозор маблағгузории бевоситаи фаъолияти сармоягузории ташкилотҳо бо фароҳам овардани фазои мусоиди сармоягузорӣ, инчунин истифодаи васеи имкониятҳои иқтисодии давлатро барои таъсири бевоста ба раванди сармоягузорӣ дар бар мегирад.

Ба ақидаи А.Н. Айриева, ҳавасмандгардонии молиявии давлатӣ бояд фаъолияти давлатро ба танзими сиёсати сармоягузорӣ равона созад, ки дар асоси омезиши шаклу усулҳои мустақим ва бавоситаи идоракунии таъсиррасонӣ ба муносибатҳои молиявии вобаста ба фаъолияти сармоягузорӣ сурат гирад [1].

Қайд кардан мумкин аст, ки бо маблағгузории фаъолияти сармоягузорӣ, инчунин истифодаи самарабахши омили истеҳсолот, ба тартиб андохтани таносуби арзиши аслӣ, рушди муносибатҳои истеҳсолӣ ва барои ҷорӣ намудани низоми сарфакорӣ шароит муҳайё кардан мумкин аст. Дар ин ҷо, функсияи ҳавасмандгардонии маблағгузории фаъолияти хоҷагидорӣ аҳамияти ҳалкунанда дошта, интихоби воситаю усулҳои оптималии таъмини иҷрои мақсадҳои бамиёнгузоштаро дар бар мегирад.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки механизми молиявӣ ба воситаи танзими давлатӣ, механизми бозоргонӣ ва механизми молиявии омехта амалӣ мегардад. Гузариш ба иқтисодиёти бозаргонӣ бо либерализатсияи фаъолияти хоҷагидории кишвар, даст кашидани давлат аз монополияи баъзе намудҳои фаъолияти иқтисодӣ, ва инчунин, маҳдуд кардани вазифаҳои танзими он сурат мегирад.

Дуруст дарк кардан муҳим аст, ки дар шароити бозоргонӣ дар баробари гузаштан аз усулҳои маъмурии танзими давлатии фаъолияти сармоягузорӣ ба усулҳои иқтисодӣ тавассути низоми андозбандӣ, сиёсати пулию қарзӣ, низоми фискалӣ, сиёсати молиявӣ ва дастгирии давлатӣ дар шакли пешниҳоди имтиёзҳои мухталиф сурат мегирад.

Дар низоми иқтисоди омехта, тавре ки таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, аксари қарорҳо аз ҷониби бозор қабул карда мешаванд, аммо фаъолияти бозор таҳти назорат ва танзими давлатӣ сурат мегирад. Дар натиҷаи фаъолияти чунин низоми фаъолияти хоҷагидорӣ муайян мегардад, ки равандҳои танзими давлатии рушди иқтисоди миллӣ танҳо ба ду низоми маъмули бозорӣ ва омехтаи иқтисодӣ хос мебошанд.

Бояд қайд кард, ки тафовути куллии назарияҳои танзими механизми молиявӣ тақсимоти функсия ва вазифаи танзими фаъолияти хоҷагидорӣ, аз ҷумла маблағгузории давлатӣ мебошад, ки бевосита ба фаъолияти сармоягузорӣ таъсири ҳавасмандкунандаро мерасонад. Махсусияти фарқкунандаи механизми танзими молиявӣ дар ҷадвали 2 оварда шудааст.

Ҷадвали 2. - Тавсифи қиёсии механизми танзимкунандаи молиявӣ

Механизми молиявии маъмурии давлатӣ	**Механизми молиявии бозоргонӣ**	**Механизми молиявии низоми омехта**
- Давлат молияи корхонаҳои давлатиро ба воситаи ду	- Воситаи асосии танзими иқтисодиёт хароҷоти	- Кам кардани ҳаҷми азнавтақсимкунии

самти низом гирифтани даромади соф (андоз ва бақияи фоидаи соф) пурра танзим мекунад; - Маблағҳои аҳолӣ аз ҳисоби андози даромад, инчунин бо роҳи гузоштани қарзҳои ҳатмии давлатӣ гирифта мешаванд; - Хароҷоти буҷет дар асоси самараи муайянкардаи нақшаи давлатӣ бе алоқамандӣ бо самараи имконпазир ба амал бароварда мешавад. - Идоракунии молия аз як марказ, Вазорати молия амалӣ мегардад.	давлат мебошад, ки талаботи иловагиро ба вуҷуд меорад; - Андози асосӣ андози даромад буда, гирифтани даромадро аз субъектҳои хоҷагидор таъмин менамояд; Қарзи давлатӣ фаъолона истифода бурда мешавад, низоми қарзҳои дарозмуддат ва миёнамухлати давлатӣ инкишоф меёбад; Низоми идоракунии молия тағйир меёбад, якчанд мақомотҳои мустақили махсус ба вуҷуд меоянд.	даромади миллӣ ба воситаи низоми молия; - Паст намудани касри буҷет; - Ҳавасманд гардондани афзоиши пасандозҳо ҳамчун манбаи маблағгузориҳои истеҳсолӣ.

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси Айриева А.Н. Государственное финансовое стимулирование инвестиционной деятельности в Российской Федерации: дисс…к.э.н: 08.00.10 / А.Н. Айриева. – Саратов, 2009. – С.36.

Тавре аз ҷадвал бармеояд, механизми танзимкунандаи молиявӣ дар шароити бозоргонӣ ва ҳам дар шароити низоми иқтисодиёти маъмурӣ шарти зарурии рушди бозори молиявӣ ба шумор рафта, барои маблағгузории фаъолияти сармоягузорӣ омили муҳими танзимкунанда маҳсуб меёбад. Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки механизми молиявӣ дар шароити бозоргонӣ самараи хубтарро доро мебошад. Дар ин ҷо, пеш аз ҳама, сухан дар бораи худмаблағгузории фаъолияти хоҷагидории кишвар меравад. Барои давлат дар шароити рушди муносибатҳои бозоргонӣ сармоягузорӣ рақами як мебошад ва танзими давлатии фаъолияти сармоягузорӣ дар шакли маблағгузории давлатӣ сурат мегирад.

Қайд кардан зарур аст, ки дар аксари сарчашмаҳои иқтисодӣ муносибатҳои молиявӣ (ё маблағгузорӣ) ҳамчун «раванди таъмини молиявии хароҷот, ки мумкин аст дар шакли худмаблағгузорӣ (аз ҳисоби захираҳои худ), қарздиҳӣ (аз ҳисоби қарз) ва давлатӣ маблағгузорӣ (аз ҳисоби маблағҳои буҷетӣ ва ғайрибуҷетӣ) амалӣ карда шавад, фаҳмида мешавад [9, с. 47].

Мувофиқи назарияи молия, агар дахолати давлат ба низоми иҷтимоию иқтисодӣ зарур бошад ва умуман, ҷамъият аз ин манфиат барад, он гоҳ бояд объективӣ механизми азнавтақсимкунии маблағҳо ба фоидаи давлат ташаккул дода шавад, ки барои таъмин намудани он кифоя аст.

Вобаста ба ин, саволе ба миён меояд, ки ба давлат чӣ қадар маблағ ҷудо кардан лозим аст, то иқтисодиёт самарабахш бошад, ки ин то кадом андоза манфиати субъектҳои хоҷагидориро поймол мекунад; барои арзёбии самаранокии хароҷоти давлатӣ кадом нишондиҳандаҳоро интихоб кардан лозим аст; барои ба даст овардани «миёнаи тиллоӣ» дар байни сохторҳои бюрократии давлатӣ ва идораи корхонаҳо (ва умуман, байни бозор ва давлат)

дар идоракунии фондҳои дар хоҷагии халқ муомилотшаванда ва ғайра чӣ гуна аст [1, с. 37].

Ҳамаи ин иқдом ва чораҳоро дар шароити рушди муносибатҳои бозоргонӣ барои тараққиёти фаъолияти сармоягузорӣ функсияи ҳавасмандкунии молиявӣ иҷро мекунанд. Ба ақидаи В.К. Сенчагов ва А. Архипова, «Моҳияти вазифаи ҳавасмандгардонии молия аз он иборат аст, ки давлат бо ёрии низоми томи фишангҳои молиявӣ ба тараққиёти корхонаҳо, тамоми соҳаҳои саноат дар самти барои ҷамъият зарур таъсир расонда метавонад, инчунин «...молия дар раванди ба вуҷуд овардани даромади пулӣ, инчунин ҳангоми тақсимкунии онҳо иштирок мекунад. Доштани чунин фишангҳои молиявӣ, монанди тақсими даромадҳои пулӣ ва оқилона идора кардани он, давлат метавонад ба таври муассир ба рушди ин ё он раванди иқтисодӣ ҳавасманд ё монеъ шавад» [11, с. 29].

Дар натиҷа, вазифаи асосии молия аз фурӯши тамоми ҳаҷми маҳсулоти дар хоҷагии халқ истеҳсолшаванда, ба тартиб андохтани хароҷоти истеҳсолот ва истеъмоли шахсӣ иборат мебошад. Барои ин дараҷаи муайяни хароҷотро нигоҳ доштан лозим аст, ки иқтисодиётро ҳам аз дефлятсия ва ҳам аз таваррум ҳифз карда тавонад. Ин бояд тавассути тадбирҳои гуногун анҷом дода шавад. Дар байни онҳо хариди давлатӣ, танзими истеъмоли шахсӣ, сиёсати пулию қарзӣ ва ғайра баромад мекунад [3, с. 17].

Вобаста ба масъалаи мазкур бояд қайд кард, ки дар шароити муосир таҳкими равандҳои сармоягузорӣ на бо усулҳои маблағгузории буҷетӣ, балки бо ёрии усулҳои иқтисодӣ, ки имкон медиҳанд ба танзими молиявии иқтисодиёт тавассути фишангҳои андоз, қарз, давлат иқлими мусоиди сармоягузориро таъмин намояд.

Ҳавасмандгардонии молиявӣ истифодаи шаклҳои ташкилии муносибатҳои молиявӣ, метавонад ба манфиатҳои моддии субъектҳои хоҷагидор таъсир расонад, шаклҳои зерини ҳавасмандгардонии молиявӣ самтҳои самараноки сармоягузории захираҳои молиявӣ, фондҳои ҳавасмандгардонӣ, ҳавасмандгардонии буҷетӣ, манфиатҳои молиявии иҷтимоиро амалӣ намояд [10, с. 182].

Аз таҳлилҳо бармеояд, ки ҳавасмандгардонии молиявӣ барои фаъолияти сармоягузорӣ маҷмуи тадбирҳоест, ки аз ҷониби давлат барои ҳавасмандгардонии сармоягузорӣ ба бахшҳои гуногуни иқтисодиёт андешида мешаванд. Чунин тадбирҳо ба ҷалби сармоягузорон, ҳавасмандгардонии фаъолияти онҳо ва фароҳам овардани фазои мусоиди сармоягузорӣ равона шудаанд. Таҳлилҳои дар боло зикргардида усулҳои маъмули ҳавасмандгардонии молиявиро барои сармоягузорӣ ошкор менамояд, ки аз инҳо иборат мебошанд:

- Имтиёзҳои андоз: Давлат метавонад ба сармоягузороне, ки дар соҳаҳои муайян ё минтақаҳо сармоягузорӣ мекунанд, қарзҳои андоз ё таъхири андоз пешниҳод кунад. Ин метавонад озодкунӣ аз андоз аз даромад, андоз аз арзиши иловашуда, боҷҳои гумрукӣ ва дигар андозҳоро дар бар гирад.

- Субсидияҳо ва грантҳои давлатӣ: Давлат метавонад дар шакли субсидия ва грантҳо барои лоиҳаҳои сармоягузорӣ дастгирии молиявӣ расонад. Ин метавонад таъминоти маблағҳо барои таҳқиқот ва лоиҳакашӣ, такмили истеҳсолот, таълими кадрҳо ва дигар харочотҳои вобастаро дар бар гирад.

- Фондҳои сармоягузории давлатӣ: Давлат метавонад фондҳои махсуси сармоягузориро таъсис диҳад, ки лоиҳаҳои дорои иқтидори баланди рушд дастгирии молиявиро таъмин кунад. Ин маблағҳо метавонанд ба саҳмияҳо, вомбаргҳо, амволи ғайриманқул ва дигар дороиҳо барои ҳавасмандгардонии рушди иқтисодӣ сармоягузорӣ шаванд.

- Дастгирии қарзӣ: Давлат метавонад ба сармоягузорон шароити мусоиди қарз пешниҳод кунад, аз қабили фоизҳои паст, кафолати қарз ва маблағгузории дарозмуддат. Ин ба коҳиш додани хатарҳои молиявӣ кумак намуда, дастрасӣ ба сармояро таъмин мекунад.

- Таъсиси минтақаҳои махсуси иқтисодӣ: Давлат метавонад минтақаҳои махсуси иқтисодӣ ё минтақаҳои озоди тиҷоратӣ таъсис диҳад, ки дар онҳо қоидаҳо ва имтиёзҳои махсус ба сармоягузорон дода мешаванд. Ин метавонад озодкунии андоз, расмиёти содакардашудаи тиҷорат, имтиёзҳои замин ва дигар имтиёзҳоро дар бар гирад.

- Шарикӣ бо бахши хусусӣ: Давлат метавонад бо ширкатҳои хусусӣ ва соҳибкорон барои маблағгузории муштараки лоиҳаҳои сармоягузорӣ шарикӣ кунад. Инро метавон тавассути шарикии давлат ва бахши хусусӣ анҷом дод, ки дар он давлат ва сармоягузорони хусусӣ хатарҳо ва мукофотҳои молиявиро якҷо тақсим мекунанд.

- Беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ: Давлат метавонад барои беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ дар кишвар тавассути содагардонии расмиёти бюрократӣ, таҳкими низоми ҳуқуқӣ, ҳифзи моликияти зеҳнӣ ва мубориза бо коррупсия чораҳо андешад. Ин эътимоди сармоягузоронро ба вуҷуд оварда, ҷолибияти кишварро барои сармоягузорӣ афзоиш медиҳад.

Ҳамаи ин усулҳои ҳавасмандгардонии молиявии сармоягузориро вобаста ба шароит ва мақсадҳои мушаххаси кишвар дар маҷмуъ ё алоҳида истифода бурдан мумкин мебошад.

Ҳамин тариқ, таҳлили ҳавасмандгардонии маблағгузории давлатии фаъолияти сармоягузорӣ ба мо имконияти ошкор намудани самтҳои афзалиятноки рушди сармоягузориро дар кишвар муҳайё менамояд. Омӯзиши консепсияи ташаккулёбии дастгирии давлатии фаъолияти сармоягузорӣ дар заминаи маблағгузорӣ ҷамъбаст намуда, ба хулосае омадан мумкин аст, ки ҳавасмандгардонии давлатии сармоягузорӣ ба сиёсатҳо ва амалҳои мухталифе дахл дорад, ки барои ҳавасмандгардонии иштирокчиёни бозор нигаронида шудаанд.

Ин сиёсатҳо метавонанд шаклҳои гуногун, аз ҷумла имтиёзҳои андоз, субсидияҳо, грантҳо ва дигар ҳавасмандгардонии молиявӣ дошта бошанд. Ҳадафи ҳавасмандгардонии давлатӣ, пеш аз ҳама, баланд бардоштани сатҳи умумии сармоягузорӣ ба иқтисодиёт мебошад, ки метавонад боиси афзоиши иқтисод, таъсиси ҷойҳои корӣ ва беҳбуди сатҳи зиндагӣ гардад.

Яке аз бартариҳои асосии ҳавасмандгардонии давлатӣ дар шароити бозор дар он аст, ки он метавонад бо истифодаи сиёсати самараноки иқтисодӣ ба ҷалби сармояи хориҷӣ мусоидат кунад, ки махсусан, барои кишварҳои рӯ ба тараққӣ муҳим аст. Давлат бо пешниҳоди имтиёзҳои ҷолиб ба сармоягузорони хориҷӣ, метавонад ҷойҳои нави корӣ эҷод кунад, истеҳсолотро афзоиш диҳад ва рушди босуботи иқтисодиро ҳавасманд кунад. Дар маҷмуъ, ҳавасмандгардонии давлатӣ барои сармоягузорӣ метавонад як воситаи тавоно барои иштирокчиёни бозор бошад, ки мехоҳанд самараи синетгетикӣ ва рушди инклюзивиро барои иқтисодиёти худ таъмин намоянд.

Адабиёт

1. Айриева А.Н. Государственное финансовое стимулирование инвестиционной деятельности в Российской Федерации: дисс…к.э.н: 08.00.10. / А.Н. Айриева. – Саратов, 2009. – 213 с.
2. Беляев М.И. История экономических учений. Учебник / М.И. Беляев. - М., 2010. - 208 с.
3. Болдырева Б.Г. и др. Финансы капиталистических государств: Учебник /Б.Г. Болдырева и др. - М.: Финансы и статистика, 1985. -– 376с.
4. Левченко В.А. Теоретические основы сущности инвестиций. / В.А. Левченко, Л.И. Протопопова // Вестник Курской государственной сельскохозяйственной академии. - 2009. - №2. - С. 50-53.
5. Муродов М.М. Инструменты государственного стимулирования инвестиционной деятельности за рубежом [электронный ресурс]. – URL: https://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/14_M_Murodov.pdf. (дата обращения: 22.06.2023).
6. Мирзоева Е. Ш. Привлечение иностранных инвестиций в инновационную деятельность промышленных предприятий Республики Таджикистан / Е. Ш. Мирзоева, Ш. С. Фатхуллоева // Финансово-экономический вестник. – 2023. – № 2(36). – С. 349-356.
7. Мирзоева Е. Факторы и условия обеспечения инвестиционной привлекательности: проблемы и перспективы / Е. Мирзоева // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2013. – № 2/1(103). – С. 169-173
8. Наргиза К.Ш. Актуальные вопросы стимулирования инвестиционной активности в Узбекистане. [электронный ресурс]. – URL: https://openscience.uz/index.php. (дата обращения: 22.06.2023).
9. Семенов В.М. Финансовые термины: краткий словарь. / В.М. Семенов, С.А. Асейнов. - М.: Финансы и статистика, 2006. – 182с.
10. Сенчагова В.К. Финансы, денежное обращение и кредит. Учебник. / В.К. Сенчагова, А.И. Архипова. - М.: Проспект, 1999. – 290с.
11. Юзвович Л.И. и др. Инвестиции: учебник / под ред. Л.И. Юзвович. — 2-е изд., испр. и доп. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2018. - 610 с.

УДК: 334.722+336

ВАЗЪИ СОҲИБКОРИИ ХУРДУ МИЁНА ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА МАСОИЛИ МОЛИЯКУНОНИИ ОН АЗ ҶОНИБИ НИЗОМИ БОНКИИ МАМЛАКАТ

Маҳмудов Сафаралӣ Мирзоевич *– унвонҷӯи кафедраи иқтисоди корхонаҳо ва соҳибкории Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон. ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел.: (+992) 98 736 60 60.*

Муаллиф дар мақолаи илмии мазкур вазъи соҳибкории хурду миёнаи Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар даҳсолаи охир таҳлил намуда, дар ин ҷода аз сарчашмаҳои васеи хориҷию ватанӣ истифода бурдааст. Муаллиф динамикаи шумораи корхонаҳои хурду миёнаи ҷумҳурӣ, тақсимоти минтақавӣ ва соҳавии онҳоро омӯхта, ба хулоса омадааст, ки рушди ин навъи муҳими соҳибкорӣ дар мамлакат қаноатбахш нест. Бинобар ин, муаллиф масъалаҳои асосии ин соҳаро баррасӣ намуда, ба низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки яке аз манбаъҳои асосии молиякунонии он мебошад, таваҷҷуҳи хосса зоҳир намудааст. Барои омӯзиши вазъи низоми бонкии мамлакат, аз нуқтаи назари молиякунонии СХМ, муаллиф онро бо низомҳои бонкии мамлакатҳои ИДМ қиёс намуда, фикру мулоҳизаҳои худро дар натиҷаи ин таҳлил иброз намудааст.

Калидвожаҳо: *соҳибкории хурду миёна, корхонаҳои хурду миёна, COVID-19, соҳаҳои иқтисодиёт, меъёри фоиз, қарз, меъёри бозтамвил, ИДМ.*

ПОЛОЖЕНИЕ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН И ВОПРОСЫ ЕГО ФИНАНСИРОВАНИЯ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМОЙ СТРАНЫ

Махмудов Сафарали Мирзоевич *- соискатель кафедры экономики предприятия и предпринимательства Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, г. Душанбе, ул.Нахимова, 64/14. Тел.: (+992) 98 736 60 60.*

В данной научной статье автор проанализировал состояние малого и среднего предпринимательства в Республике Таджикистан за последнее десятилетие, используя широкий круг зарубежных и отечественных источников. В частности, автор изучил динамику количества малых и средних предприятий республики, их региональное и отраслевое распределение и пришел к выводу о неудовлетворительном развитии этого важного вида предпринимательства в стране. Поэтому автор рассмотрел основные вопросы данной сферы и уделил особое внимание банковской системе Республики Таджикистан, которая является одним из основных источников ее финансирования. С целью изучения состояния банковской системы страны с точки зрения финансирования МСП автор сравнил ее с банковскими системами стран СНГ и по итогам этого анализа выложил свое мнение.

Ключевые слова: *малое и среднее предпринимательство, малые и средние предприятия, COVID-19, отрасли экономики, процентная ставка, кредит, ставка рефинансирования, СНГ.*

SITUATION OF SMALL AND MEDIUM ENTREPRENEURSHIP IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND ISSUES OF ITS FINANCING BY THE BANKING SYSTEM OF THE COUNTRY

Mahmudov Safarali Mirzoevich *- candidate of the Department of Enterprise Economics and Entrepreneurship of the Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067, Dushanbe, Nakhimov Street 64/14. Phone: (+992) 98 736 60 60.*

In this scientific article, the author analyzed the state of small and medium-sized businesses in the Republic of Tajikistan over the past decade, using a wide range of foreign and domestic sources. In particular, the author studied the dynamics of the number of small and medium-sized enterprises in the republic, their regional and sectoral distribution, and came to the conclusion that this important type of entrepreneurship in the country is developing unsatisfactorily. Therefore, the author considered the main issues in this area and paid special attention to the banking system of the Republic of Tajikistan, which is one of the main sources of its financing. In order to study the state of the country's banking system in terms of SME financing, the author compared it with the banking systems of the CIS countries and, based on the results of this analysis, expressed his opinion.

Keywords: *small and medium enterprises, small and medium enterprises, COVID-19, sectors of the economy, interest rate, credit, refinancing rate, CIS.*

Корхонаҳои хурду миёна (КХМ) дар якҷоягӣ бо соҳибкорони инфиродӣ асоси бахши хусусии Тоҷикистонро ташкил медиҳанд. Онҳо, аз ҷумла корхонаҳои хурд, ҳам аз рӯйи шумораи ташкилотҳо ва ҳам аз рӯйи саҳми худ дар сатҳи шуғли аҳолӣ, ки 95% ҷойҳои кориро дар ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ таъмин мекунанд [13, с.13], дар иқтисодиёти Тоҷикистон нақши назаррас доранд. Ғайр аз ин, онҳо дар самти ободонии деҳот ва бо кор таъмин намудани занон вазифаи муҳими иҷтимоиро иҷро менамоянд.

Диаграммаи 1. - Динамикаи шумораи умумии корхонаҳои соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (адад) ва ҳиссаи КХМ дар он (бо %) дар солҳои 2012 – 2021*

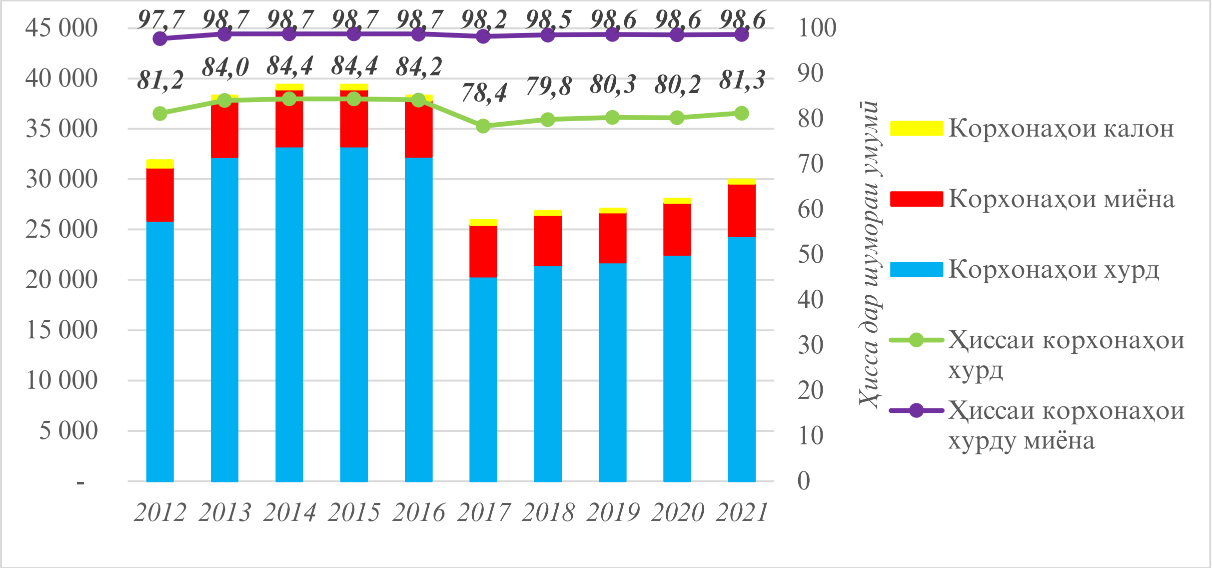

Сарчашма: Asia small and medium-sized enterprise monitor 2022 // Official site of The Asian Development Bank (ADB). [электронный ресурс]. URL: https://www.adb.org/sites/default/files/publication/843146/asia-sme-monitor-2022-volume-1.pdf

Аммо, чӣ тавре аз диаграммаи 1 бармеояд, вазъи рушди КХМ дар Тоҷикистон он қадар қаноатбахш нест. Аз ҷумла, тайи даҳ соли охир шумораи умумии корхонаҳои соҳибкорӣ дар кишвар қариб 6% ихтисор шуданд. Дар ин давра шумораи аз ҳама зиёди корхонаҳои соҳибкорӣ дар солҳои 2014-2015 ба қайд гирифта шуда буд, ки 39 401 ададро ташкил медоданд ва айни замон нисбат ба ин нишондиҳанда қариб 24%, пеш аз ҳама, аз ҳисоби корхонаҳои хурд ихтисор гардидаанд Аз нуқтаи назари мо, ин пеш аз ҳама, ба таъсири ғайримустақими таҳримҳои иқтисодӣ нисбат ба Федератсияи Русия дар соли 2014, ки ба иқтисодиёти мо оқибатҳои манфӣ доштанд, вобаста аст. Яке аз чунин оқибатҳои манфӣ ин сар задани бӯҳрони тӯлонӣ дар бахши бонкии Тоҷикистон буд, ки чанд бонк ва ташкилотҳои сармоягузории хурд муфлис гардиданд ва ин дастрасии молияро ба корхонаҳои соҳибкорӣ ва хусусан КХМ душвортар гардонид [6, с.77].

Қайд намудан зарур аст, ки тайи панҷ соли охир динамикаи мусоиди шумораи умумии корхонаҳои соҳибкорӣ дар Тоҷикистон ба назар мерасад: аз соли 2017 то инҷониб шумораи умумии корхонаҳои соҳибкорӣ ба 4 044 адад ё 15,6% афзуд. Новобаста аз пандемияи COVID-19, ин нишондиҳанда кам нагардида, баръакс дар соли 2021 ба 1 911 адад ё 6,8% афзуд.

Дар давраи таҳлилшаванда шумораи умумии корхонаҳои хурд дар Тоҷикистон низ қариб ба 6% ва КХМ ба 5,1% ихтисор гардиданд. Дар солҳои 2014-2015 шумораи корхонаҳои хурд ба 33 256, КХМ ба 38 907 адад баробар буданд. Ҳоло бошад, онҳо мувофиқан 24 350 ва 29 555 ададро ташкил медиҳанд, яъне ба 8 906 адад ё 26,8% ва 9 352 ё 24% кам шуданд. Аммо, чӣ тавре дар боло зикр намудем, тайи панҷ соли охир динамикаи мусоиди афзоиши шумораи онҳо мушоҳида карда мешавад ва пандемияи COVID-19 ба ин тамоюл таъсири манфии худро нарасонидааст.

Ҳиссаи корхонаҳои хурд дар шумораи умумии корхонаҳои соҳибкорӣ дар ҷумҳурӣ тайи даҳ соли охир қариб тағйир наёфтааст ва бо корхонаҳои миёна дар якҷоягӣ бошад, ба 0,9 банди фоизӣ афзудааст. Дар давраи таҳлилшаванда нишондиҳандаи миёнаи ҳиссаи корхонаҳои хурд дар шумораи умумии корхонаҳо 81,8% ва КХМ бошад, 98,5%-ро ташкил дод.

Чӣ тавре аз диаграммаи дар боло овардашуда бармеояд, маҳз соҳибкории хурд дар кишвар ба вазъи иқтисодӣ бисёр ҳассос мебошад.

Ҷадвали 1. - Динамикаи шумораи корхонаҳои соҳибкорӣ аз рӯйи андоза ва ҳудуди ҷумҳурӣ дар солҳои 2012-2021

Ҳудуд/сол	*2012*	*2013*	*2014*	*2015*	*2016*	*2017*	*2018*	*2019*	*2020*	*2021*
ВМКБ	1206	1400	1479	1479	1358	928	987	1081	1289	1338
хурд	1028	1215	1295	1295	1186	705	752	854	1040	1099
миёна	157	151	150	150	136	217	229	222	242	234
калон	21	34	34	34	36	6	6	5	8	5
вилояти Хатлон	9805	11809	11662	11662	11527	7250	7592	7626	7932	8539
хурд	7833	9518	9361	9361	9245	5466	5949	5996	6227	6824
миёна	1282	2158	2167	2167	2146	1673	1557	1549	1613	1616
калон	190	133	134	134	136	111	86	81	92	99
вилояти Суғд	7577	9792	10107	10107	9178	8162	8308	8280	8453	8923
хурд	5538	8032	8336	8336	7462	6405	6702	6705	6823	7255
миёна	1737	1609	1615	1615	1573	1586	1492	1475	1526	1564
калон	302	151	156	156	143	171	114	100	104	104
шахри Душанбе	8059	8997	9590	9590	9686	5477	5755	5795	5970	6555
хурд	7281	8143	8726	8726	8800	4560	4735	4778	4926	5445
миёна	654	739	752	752	759	783	873	867	888	953
калон	124	115	112	112	127	134	147	150	156	157
НТҶ	5228	6325	6563	6563	6550	4106	4212	4287	4412	4612
хурд	4202	5298	5538	5538	5544	3188	3300	3401	3493	3727
миёна	935	969	967	967	953	868	864	844	873	840
калон	91	58	58	58	53	50	48	42	46	45

Сарчашма: Asia small and medium-sized enterprise monitor 2022 // Official site of The Asian Development Bank (ADB). [электронный ресурс]. URL: https://www.adb.org/sites/default/files/publication/843146/asia-sme-monitor-2022-volume-1.pdf

Аз рӯйи тақсимоти марзӣ дар ВМКБ шумораи умумии корхонаҳо, бахусус КХМ тайи даҳ соли охир афзудааст (ҷадвали 1). Афзоиши шумораи умумии корхонаҳо дар ВМКБ дар ин давра 10,9%-ро ташкил дод, аз ҷумла шумораи корхонаҳои хурд ба 71 адад (6,9%) ва корхонаҳои миёна ба 77 адад (49%) зиёд гардиданд. Баръакс, шумораи корхонаҳои калон бошад, дар ин вилоят чор маротиба ихтисор гардиданд.

Дар вилояти Хатлони ҷумҳурӣ баръакс шумораи умумии корхонаҳо дар давраи таҳлилшаванда кам гардиданд – ба 12,9%. Камшавӣ асосан аз ҳисоби корхонаҳои хурд ва калон ба амал омаданд: шумораи корхонаҳои хурд аз соли 2012 ба 1009 адад (12,9%) ва корхонаҳои калон бошад, ба 91 адад (47,9%) ихтисор гардиданд. Дар баробари ин, шумораи корхонаҳои миёнаи вилояти Хатлон дар ин давра ба 334 адад (26%) афзуд.

Вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон айни замон дар байни минтақаҳои мамлакат аз рӯ йи шумораи корхонаҳои соҳибкорӣ ҷойи якумро ишғол менамояд – 8923 адад. Дар давоми даҳ соли охир афзоиши онҳо 17,8%-ро ташкил дод, ки пеш аз ҳама, аз ҳисоби корхонаҳои хурд мебошад: онҳо ба 1717 адад ё 31% афзуданд. Дар баробари ин, шумораи корхонаҳои миёнаву калони вилоят дар ин давра ихтисор гардиданд – мувофиқан ба 9,9% ва 65,6%.

Дар пойтахти мамлакат аз соли 2012 то ҳол шумораи умумии корхонаҳо ба 1504 адад ё 18,7% ихтисор шуданд. Қобили зикр аст, ки нисбат ба вилояти Суғди ҷумҳурӣ дар Душанбе дар ин давра тамоюли баръакс ба қайд гирифта шудааст: шумораи умумии корхонаҳои хурд ихтисор (ба 25,2%) ва шумораи корхонаҳои миёнаву калон зиёд (мувофиқан ба 45,7% ва 26,6%) гардидаанд.

Аз байни минтақаҳои мамлакат тамоюли пурра манфӣ дар ин давра дар ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ ба қайд гирифта шудааст. Дар ин минтақа шумораи умумии ҳам корхонаҳои хурду миёна ва ҳам калон кам шудаанд: хурд – ба 475 адад ё 11,3%, миёна – ба 95 адад ё 10,2% ва калон – ба 46 адад ё 50,5%. Ихтисоршавии умумии корхонаҳои соҳибкорӣ дар НТҶ аз соли 2012 то инҷониб 11,8%-ро ташкил дод.

Ҳиссаи корхонаҳои хурди вилояти Суғд дар шумораи умумии корхонаҳои хурди мамлакат нисбат ба соли 2012 ба 8,4 банди фоизӣ афзуда, ҳоло қариб 30%-ро ташкил медиҳад ва дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи ин нишондиҳанда ҷойи аввалро ишғол менамояд (расми 1). Нишондиҳандаи мазкури дигар манотиқи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ин давра ихтисор шудаанд ва камшавии аз ҳама зиёд дар шаҳри Душанбе ба қайд гирифта шудааст, ки 5,7 банди фоизиро ташкил дод.

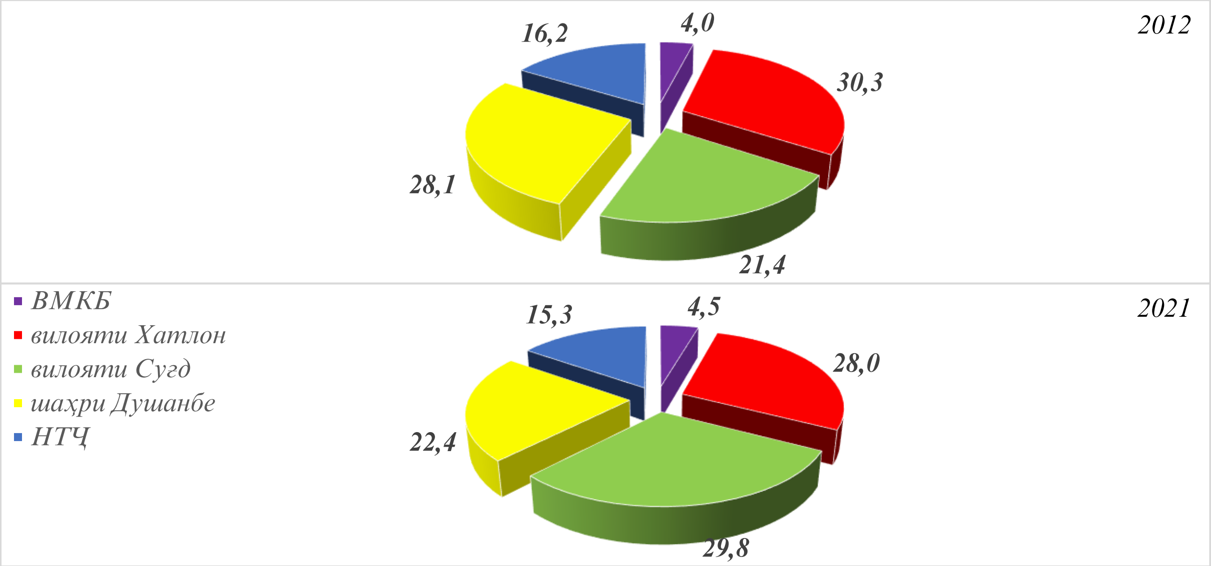

Расми 1. Ҳиссаи корхонаҳои хурд аз рӯйи ҳудуд дар шумораи умумии корхонаҳои хурди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2012 ва 2021 (бо %)*

Сарчашма: Asia small and medium-sized enterprise monitor 2022 // Official site of The Asian Development Bank (ADB). [электронный ресурс]. URL: https://www.adb.org/sites/default/files/publication/843146/asia-sme-monitor-2022-volume-1.pdf

Барои самаранок пешниҳод намудани қарз муайянсозии таносуби корхонаҳои хурд дар соҳаҳое, ки дар онҳо фаъолият мекунанд, муҳим аст. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҳама зиёд корхонаҳои хурд дар соҳаи кишоварзӣ ба қайд гирифта шудаанд – 17,3% аз шумораи умумии корхонаҳои хурд (расми 2). Сипас соҳаи савдо ва дигар фаъолиятҳои хизматрасонӣ, ки дар якҷоягӣ 27,3%-и шумораи корхонаҳои хурдро ташкил медиҳанд, ҷойҳои дуюму сеюмро ишғол менамоянд. Дар соҳаи маорифи мамлакат 9,2% аз шумораи умумии корхонаҳои хурд ва дар саноати коркард бошад, ки ҷойи панҷумро ишғол менамояд, 8,5% фаъолият мекунанд.

Дар доираи ин мақола мо молиякунонии КХМ-ро, ки яке аз омилҳои асосии рушди он мебошад, таҳлил менамоем ва, пеш аз ҳама, ҳаҷми қарзҳои пешниҳодшударо ба ин соҳаи соҳибкорӣ дида баромадан лозим аст (диаграммаи 2). Дар тайи даҳ соли охир ҳаҷми қарзҳо ба КХМ-и Ҷумҳурии Тоҷикистон ба 89,2% афзуд ва суръатафзоии миёнасолонаи он 7,3%-ро ташкил дод. Ҳаҷми аз ҳама зиёди қарзҳои додашуда ба КХМ дар соли 2021 ба қайд гирифта шудааст ва аз соли 2017 то инҷониб тамоюли мусбии рушди қарздиҳӣ ба ин бахши соҳибкорӣ ба назар мерасад.

Қарзҳои умумии ташкилотҳои қарзии молиявии ҷумҳурӣ дар давраи таҳлилшаванда ба 95,1% афзуда, суръатафзоии миёнасолонаи он 7,7%-ро ташкил дод. Яъне, суръатафзоии миёнасолонаи қарзҳои ба КХМ пешниҳодгардида аз нишондиҳандаи мазкури қарзҳои умумии додашуда дар кишвар дар даҳ соли охир зиёдтар аст. Ҳаҷми қарзҳои умумии додашуда дар мамлакат низ айнан аз соли 2017 то инҷониб тамоюли мусбии рушдро нишон дод.

Расми 2. Шумораи корхонаҳои хурди Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи соҳаҳо дар соли 2020 (бо адад)*

**Таҳияи муаллиф дар асоси [5, с.354].*

Ҳиссаи КХМ дар қарзҳои пешниҳодгардидаи ташкилотҳои қарзии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давоми даҳ сол ба 1,1 банди фоизӣ ихтисор шуд ва ҳоло қариб 35%-ро ташкил медиҳад.

Дар асоси нишондиҳандаҳои динамикаи шумораи КХМ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (диаграммаи 1) ва динамикаи ҳаҷми қарзҳои пешниҳодшуда ба КХМ мо таҳлили регрессионӣ гузарондем ва дар натиҷаи он муайян гардид, ки ҳаҷми қарзҳои пешниҳодгардида ба КХМ дар танҳоӣ ба шумораи онҳо таъсири ночиз мерасонад (нишондиҳандаи коэффитсиенти детерминатсия – R дар квадрат ба 0,05 баробар аст).

Диаграммаи 2. - Динамикаи ҳаҷми қарзҳои умумии ташкилотҳои қарзии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ба КХМ додашуда (бо млн. сомонӣ); ҳиссаи қарзҳои ба КХМ додашуда (бо %) дар солҳои 2012 – 2021*

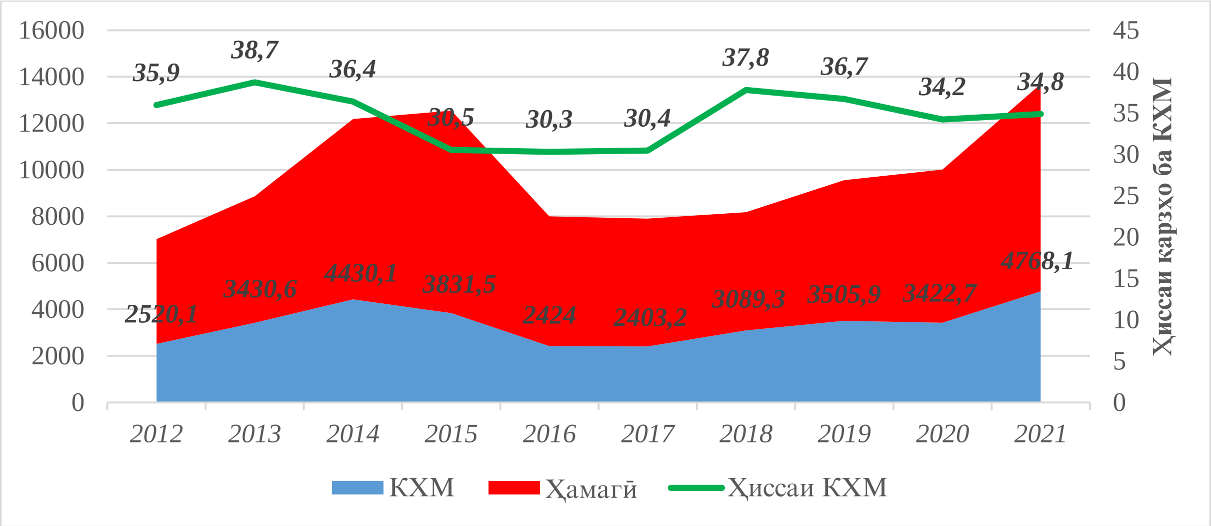

Сарчашма: *Банковский статистический бюллетень. Официальный сайт Национального Банка Таджикистана. [электронный ресурс]. URL: https://nbt.tj/ru/statistics/statistical_bulletin.php (дата обращения.13.09.2021)*

Яъне, ҳаҷми қарзҳои пешниҳодшуда ба КХМ дар ҷумҳурӣ омили назарраси таъсиррасон ба шумораи онҳо набуда, инчунин омилҳои дигар низ ба ин тағйирёбанда таъсир мерасонанд. Аз ҷумла, мувофиқи рейтинги Бонки умумиҷаҳонӣ оид ба бурдани фаъолияти соҳибкорӣ дар мамлакатҳои ҷаҳон – "Doing Business", дар Ҷумҳурии Тоҷикистон омилҳои зерин ба рушди соҳибкорӣ, ки СХМ-ро низ дар мегирад, мусоидат намекунанд:

- гирифтани иҷозатнома барои сохтмон;
- насб ба шабакаи барқтаъминкунӣ;
- андозбандӣ;
- тиҷорати байналхалқӣ (арзиш ва муҳлати гузаронидани амалиёти содиротию воридотӣ);
- ҳалли масъалаи пардохтнопазирӣ (муфлисшавӣ) [12].

Инчунин КХМ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар фаъолияти худ бо мушкилоти муайян вобаста ба молиякунонӣ рӯ ба рӯ мешаванд. Махсусан, маҳдуд будани маблағгузории дастрас барои аксарияти кулли КХМ як мушкилии асосӣ боқӣ мемонад. Меъёрҳои фоизӣ баланд (20%-30%) буда, қонеъ гардонидани талаботи гарав душвор аст.

Барои қиёс намудани вазъи меъёри фоизӣ аз рӯйи қарз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мо низоми бонкии мамлакатҳои ИДМ-ро омӯхтем. Таҳлили гузаронидаи мо дар доираи бозори қарзию амонатии мамлакатҳои ИДМ нишон дод, ки ба ҳисоби миёна дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли гузашта аз ҳама меъёри фоизии баланд аз рӯйи қарзҳои додашудаи бонкҳо дар байни мамлакатҳои ин созмон вуҷуд дошт (диаграммаи 3). Нишондиҳандаи миёнавазни он дар соли 2021 24,56%-ро бо пули миллӣ ташкил дод. Дар баробари ин, аз рӯйи меъёри миёнавазни амонатҳои муҳлатнок Ҷумҳурии Тоҷикистон дар байни мамлакатҳои ИДМ ҷойи чорумро ишғол намуд. Қайд намудан зарур аст, ки ин нишондиҳандаҳо барои ҳамаи мамлакатҳои таҳлилшаванда танҳо бо пули миллӣ ҳисоб карда шудаанд.

Диаграммаи 3. - Нишондиҳандаҳои миёнавазни меъёри бозтамвили бонкҳои марказӣ, меъёри фоизӣ аз рӯи қарзҳои додашуда ва фарқият байни онҳо дар мамлакатҳои ИДМ дар соли 2021 (бо %)*

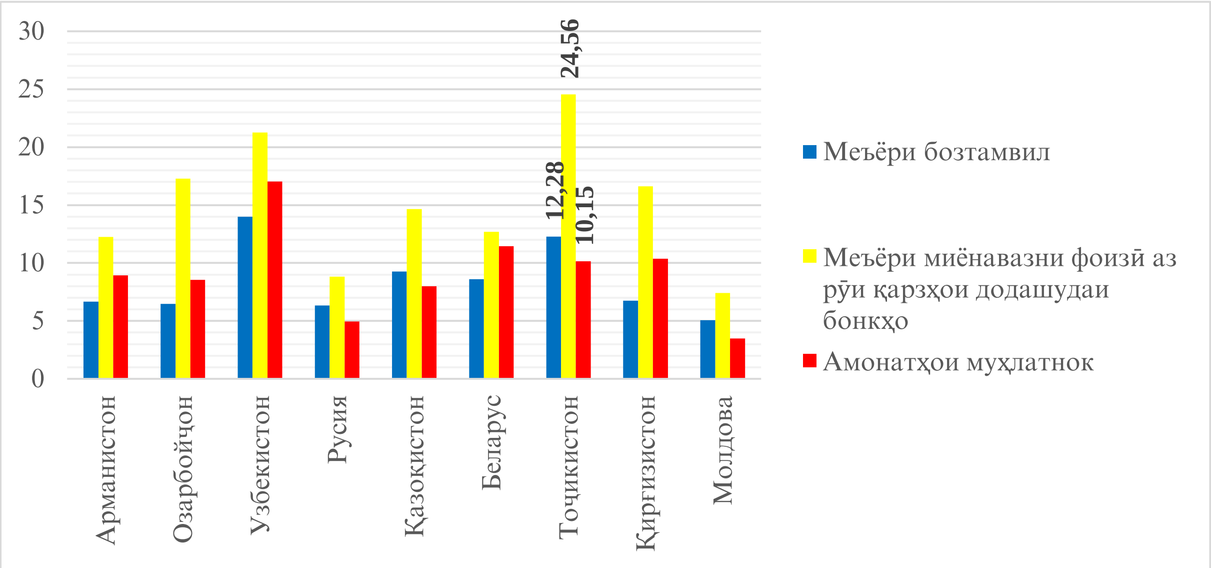

***Таҳияи** *муаллиф дар асоси [14]; [1]; [2]; [3]; [4]; [7]; [8]; [9]; [10].*

Мувофиқи ин таҳлил, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз байни мамлакатҳои ИДМ ба ҳисоби миёна аз ҳама маржаи бонкии калон ба қайд гирифта шудааст – қариб 2,5 маротиба. Фарқияти байни меъёри фоизӣ аз рӯйи қарз ва меъёри бозтамвил бошад, 2 баробарро ташкил дод.

Дар умум, нишондиҳандаи миёнаи меъёри миёнавазни фоизӣ аз рӯйи қарзҳои додашуда дар мамлакатҳои ИДМ 15,1%, амонатҳои мӯҳлатнок – 9,2% ва маржаи бонкӣ 0,7 маротибаро ташкил дод, ки ин нишондиҳандаҳо, ба ақидаи мо, барои муқоисанамоии вазъи бозори амонатию қарзии ИДМ ва хусусан Ҷумҳурии Тоҷикистон зарур аст. Ҳамин тавр, нишондиҳандаи меъёри миёнавазни фоизӣ аз рӯйи қарзҳои додашуда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз нишондиҳандаи миёна барои мамлакатҳои ИДМ дар соли 2021 9,5 банди фоизӣ ё 63,1% ва маржаи бонкӣ қариб 2,5 маротиба зиёд буд.

Таҳлили бозори қарзии бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон, хусусан аз нуқтаи назари меъёри фоизӣ аз рӯйи қарзҳои додашуда ва мӯҳлатнокии онҳо тайи даҳ соли охир якчанд тамоюлҳоро нишон дод (диаграммаи 4). Якум, ҳаҷми умумии қарзҳои пешниҳодгардида дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар тайи 10 соли охир ба 4,7 маротиба афзуд ва ин афзуншавӣ аз соли 2018 то ҳол мунтазам ба назар мерасад. Яъне, пандемияи COVID-19 дар мамлакатамон ба қарздиҳии бонкҳо низ таъсири манфӣ нарасонида, баръакс дар ин давра афзуншавии босуръати қарздиҳӣ ба назар мерасад. Суръатафзоии миёнасолонаи он аз соли 2012 то инҷониб 18,9%-ро ташкил дод.

Дуюм, ҳиссаи қарзҳои кӯтоҳмуддати пешниҳодгардидаи бонкҳои ҷумҳурӣ аз ҳаҷми умумии қарзҳо дар соли 2012 аз 72,5% ба 40,1% дар соли 2021 поён фаромад ва мувофиқан ҳиссаи қарзҳои миёнамуддат ва дарозмуддат афзуданд. Дар ин давра суръатафзоии миёнасолонаи қарзҳои кӯтоҳмуддати бонкӣ 11,3% ва қарзҳои миёнамуддату дарозмуддат 29,6%-ро ташкил доданд. Ба фикри мо, ин тамоюли мусбӣ аст, чунки ин намуди қарзҳо асосан эҳтиёҷотро ба воситаҳое, ки барои ташаккули фондҳои асосӣ, дороиҳои молиявӣ, инчунин баъзе навъҳои воситаҳои гардон заруранд, қонеъ мегардонанд.

Диаграммаи 4. - Динамикаи қарзҳои умумии бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи мӯҳлат (бо ҳаз. сомонӣ) ва меъёри фоиз (бо %) дар солҳои 2012-2021*

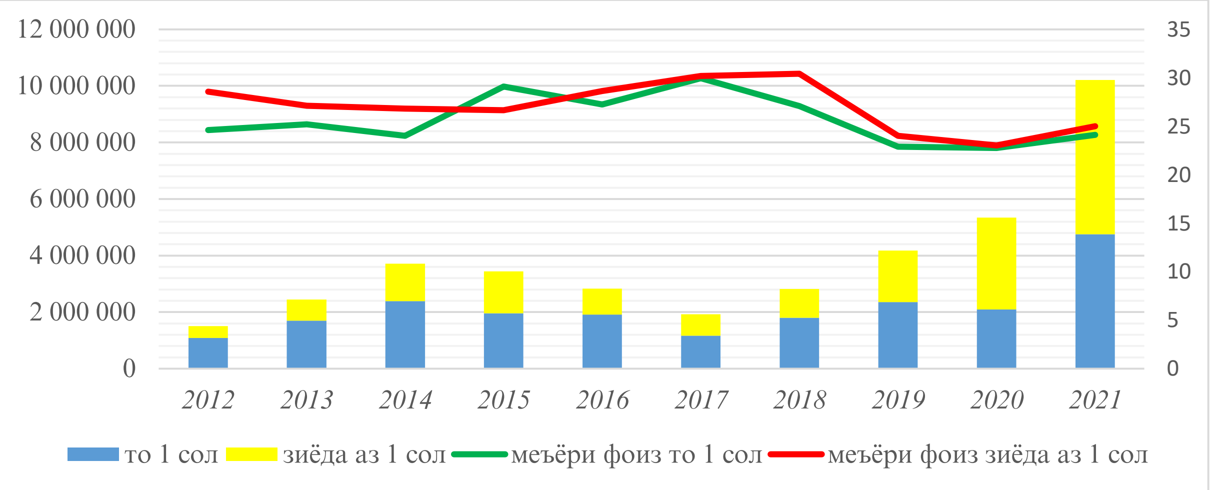

Сарчашма: *Банковский статистический бюллетень. Официальный сайт Национального Банка Таджикистана. [электронный ресурс]. URL: https://nbt.tj/ru/statistics/statistical_bulletin.php (дата обращения.13.09.2021).*

Сеюм, меъёри миёнавазни фоизӣ аз рӯйи қарзҳои додашудаи бонкҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ихтисор шудаанд. Пеш аз ҳама, ин ихтисоршавӣ дар қарзҳои миёнамуддат ва дарозмуддат дида мешавад – қариб ба 3,6 банди фоизӣ, ки ин эҳтимолан метавонад яке аз сабабҳои зиёд шудани ҳаҷми чунин навъи қарзҳо дар солҳои охир бошад. Таҳлили коррелятсионии мо низ нишон дод, ки байни ин ду бузургӣ иртиботи мутақобилаи баръакси назаррас вуҷуд дорад – коэффитсиент ба зиёда аз 0,73 баробар аст. Меъёри фоизӣ аз рӯйи қарзҳои кӯтоҳмуддат дар ин давра начандон назаррас кам шудааст.

Чорум, ҳиссаи қарзҳои бонкӣ дар ҳаҷми қарзҳои умумии ташкилотҳои қарзии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар тайи даҳ соли таҳлилшаванда назаррас афзуд. Агар дар соли 2012 ҳиссаи қарзҳои бонкӣ дар ҷумҳурӣ 21,4%-ро ташкил медод, соли 2021 бошад, ин нишондиҳанда ба 74,6% баробар шуд. Яъне, ҳиссаи қарзҳои бонкӣ дар ҳаҷми қарзҳои умумии ташкилотҳои қарзии молиявии кишвар қариб ба 3,5 маротиба ё 53,2 банди фоизӣ афзуд.

Ҳамин тавр, нақши бонкҳои тиҷоратӣ дар қарздиҳӣ ба иқтисодиёт, мутаносибан ба КХМ, дар давоми даҳ соли охир ба таври назаррас афзуданд. Дар айни замон маҳз бонкҳои тиҷоратӣ манбаи асосии сармоягузории КХМ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баромад мекунанд ва бинобар ин, ба онҳо лозим меояд, ки механизми самараноки қарздиҳиро ба КХМ ташаккул ва пешниҳод намоянд. Аммо, тибқи таҳлили мо, қобили зикр аст, ки ҳаҷми қарзҳои пешниҳодшуда ба КХМ дар ҷумҳурӣ омили ягонаи назарраси таъсиррасон ба шумораи онҳо набуда, инчунин омилҳои дигар низ ба ин тағйирёбанда таъсир мерасонанд. Бинобар ин, масъалаи рушди КХМ дар ҷумҳурӣ бояд комплексӣ ҳал карда шавад.

Адабиёт

1. Банковская статистика. Официальный сайт Национального Банка Кыргызской Республики. [электронный ресурс]. - URL: https://www.nbkr.kg/index1.jsp?item=1548&lang=RUS (дата обращения.23.04.2021)
2. Банковский статистический бюллетень. Официальный сайт Национального Банка Таджикистана. [электронный ресурс]. - URL: https://nbt.tj/ru/statistics/statistical_bulletin.php (дата обращения.13.09.2021)
3. Денежно-кредитная и банковская статистика. Официальный сайт Национального Банка Казахстана. [электронный ресурс]. - URL: https://www.nationalbank.kz/ru/page/denezhno-kreditnaya-statistika____(дата обращения: 23.09.2021)
4. Денежно-кредитная и финансовая статистика. Официальный сайт Центрального банка Республики Армения. [электронный ресурс]. - URL: https://www.cba.am/ru/SitePages/statmonetaryfinancial.aspx (дата обращения: 11.09.2021)
5. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон – 2021 (нашри расмӣ). - Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2021. – 702 с.
6. Парвизи С. Внешнеэкономические интересы Республики Таджикистан в системе мирохозяйственных связей: дис. … канд. экон. наук. – Душанбе: Таджикский национальный университет, 2018. – 177 с.

7. Статистика. Официальный сайт Национального банка Молдовы [электронный ресурс]. URL: https://www.bnm.md/bdi/?lang=ru_(дата обращения: 04.05.2021)
8. Статистический бюллетень Банка России. Официальный сайт Банка России. [электронный ресурс]. URL: https://www.cbr.ru/statistics/bbs/ (дата обращения: 03.04.2021)
9. Статистический бюллетень Центрального банка. Официальный сайт Центрального банка Республики Узбекистан [электронный ресурс]. URL: https://cbu.uz/ru/statistics/buleten/601402/_(дата обращения: 24.05.2021)
10. Статистический бюллетень. Ежегодник. Официальный сайт Национального Банка Республики Беларусь. [электронный ресурс]. URL: https://www.nbrb.by/publications/bulletinyearbook_(дата обращения: 15.09.2021)
11. Asia small and medium-sized enterprise monitor 2022 // Official site of The Asian Development Bank (ADB). [электронный ресурс]. URL: https://www.adb.org/sites/default/files/publication/843146/asia-sme-monitor-2022-volume-1.pdf
12. Doing Business // Official site of The World Bank Group. [электронный ресурс]. URL: https://archive.doingbusiness.org/ru/data/exploreeconomies/tajikistan#DB_ri
13. Enhancing access to finance for SME development in Tajikistan // Official site of The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). [электронный ресурс]. URL: https://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/central-asia/EnhancingAccesstoFinanceforSMEDevelopmentinTajikistan.pdf
14. Statistical bulletin // Official site of The Central Bank of the Republic of Azerbaijan. [электронный ресурс]. URL: https://www.cbar.az/page-40/statistical-bulletin (дата обращения: 26.07.2021)

УДК: 338.51

РОҲҲОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ ИҚТИДОРИ ҚАРЗДИҲИИ НИЗОМИ БОНКӢ БА СОҲАИ САНОАТИ САБУК

Миршарипов Эмомалӣ Қурбоназиевич *- унвонҷӯи кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел: +992 988-53-63-64. E-mail: emomali-95s@mail.ru*

Дар шароити имрӯза яке аз самтҳои афзалиятноки иқтисодӣ вобаста ба имкониятҳои мавҷуда саноати сабук маҳсуб ёфта, тавассути он таъмини амнияти иқтисодии кишвар баланд карда мешавад. Вобаста ба ин, дастгирии молиявии соҳаҳои мазкур боиси рушди ҳаматарафаи соҳаи саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мегардад. Аз ин лиҳоз, дар мақолаи мазкур муаллиф як қатор масъалаҳои муҳимми молиявӣ ва манбаъҳои қарздиҳии соҳаи саноатро мавриди таҳлил қарор дода, механизмҳои имконпазирии баланд кардани иқтидори қарздиҳии низоми бонкиро таҳлили амиқ намудааст. Ғайр аз ин, дар мақолаи мазкур муаллиф як қатор таҳлил ва муқоисакуниҳоро дар самти захираҳои қарзӣ, меъёри фоизи қарз ва имкониятҳои қарздиҳию қарзгирӣ мавриди таҳлил қарор додааст, ки мувофиқи мақсад мебошад.

Калидвожаҳо: *қарздиҳӣ, қарзгирӣ, меъёри фоиз, соҳа, захира, пулӣ, муносибатҳои қарзӣ, норасоӣ, захираҳои қарзӣ, саноат, хароҷот, истеҳсолот, таҳлил, муомилот.*

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КРЕДИТНОЙ СПОСОБНОСТИ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ СЕКТОРА ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Миршарипов Эмомали Курбоназиевич *– соискатель кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул.Нахимова, 64/14. Тел.: +992 988-53-63-64. E-mail: emomali-95s@mail.ru*

В современных условиях легкая промышленность считается одной из приоритетных сфер экономики в зависимости от имеющихся возможностей, благодаря чему повышается экономическая безопасность страны. В зависимости от этого финансовая поддержка этих

отраслей приведет к всестороннему развитию промышленности Республики Таджикистан. С этой точки зрения в данной статье автор проанализировал ряд важных финансовых вопросов и источников кредитования отрасли и глубоко проанализировал возможные механизмы повышения кредитоспособности банковской системы. Кроме того, в данной статье автор прокомментировал ряд анализов и сравнений, соответствующих целям, в направлении кредитных ресурсов, процентных ставок, возможностей кредитования и заимствования.

Ключевые слова: *кредитование, заимствование, процентная ставка, промышленность, резерв, денежные, кредитные отношения, дефицит, кредитные резервы, промышленность, затраты, производство, анализ, операции.*

WAYS TO INCREASE THE CREDITING CAPACITY OF THE BANKING SYSTEM OF THE LIGHT INDUSTRY SECTOR

Mirsharipov Emomali Kurbonazievich *– applicant at the Department of Finance of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimova St., 64/14. Тел: +992 988-53-63-64. E-mail: emomali-95s@mail.ru*

In modern conditions, light industry is considered one of the priority sectors of the economy, depending on the available opportunities, thereby increasing the economic security of the country. Depending on this, financial support for these industries will lead to the comprehensive development of industry in the Republic of Tajikistan. From this point of view, in this article, the author analyzed a number of important financial issues and sources of lending to the industry and deeply analyzed possible mechanisms for increasing the creditworthiness of the banking system. In addition, in this article, the author has analyzed a number of analyzes and comparisons in the direction of credit resources, interest rates, lending and borrowing opportunities, which is relevant.

Keywords: *lending, borrowing, interest rate, industry, reserve, monetary, credit relations, deficit, credit reserves, industry, costs, production, analysis, operations.*

Дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ қарз яке аз воситаҳои муҳимми рушди самтҳои гуногуни иқтисодӣ маҳсуб ёфта, ба воситаи он доираи фаъолияти иқтисодӣ васеъ гардида, имкониятҳои истифоданагардида мавриди истифода мегиранд ва ба тамоми соҳаҳо инноватсия ворид карда мешавад. Норасоии захираҳои пулӣ дар аксар маврид тавассути қарзҳои бонкӣ бароварда шуда, онҳо барои дигаргун кардани таркиби иқтисодиёт ва сатҳи иҷтимоиёт истифода бурда мешаванд. Дар ҳама шароит нақши қарз дар рушди иқтисодиёт зиёд буда, зарурати он ба таври мудовим дар муносибатҳои иқтисодию иҷтимоӣ вуҷуд дорад.

Аз ин лиҳоз, ҷиҳати рушди муносибатҳои қарзӣ ва зиёд намудани ҳиссаи он дар иқтисодиёт ташкили сохторҳои нави молиявӣ дар кишвар, ҳамчунин, бештар ҷалб намудани ташкилотҳои молиявии мавҷуда дар амри додани қарзҳо ба хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ), дастгирии корхонаҳои саноатӣ, таъмини табақаҳои камбизоат бо ҷойи кор ва афзудани даромадҳои онҳо зарурати омода кардани заминаи ҳуқуқӣ барои ташаккули сохтори маблағгузории хурд, бахусус дар минтақаҳои дурдасти кӯҳистон ва такмили фаъолияти он ба миён омад, ки ҳиссаи самт ва соҳаҳои нобаршуда дар рушди иқтисодиёт, аз он ҷумла афзоиши ММД назаррас миебошад. Нақши қарзро дар ташаккул ва рушди тамоми соҳаҳои муҳимми ҷомеа, новобаста аз мушкилоти меъёрии он, дидан мумкин аст.

Бояд гуфт, ки дар баробари истифодаи тадбирхои анъанавии хавасмандгардонии иқтисодиёти корхонаҳои саноати сабук (фондҳои буҷети

барои маблағгузории илм, субсидия додани фоизи карзҳое, ки барои харидани ашьёи хом, таҷҳизот ва қисмҳои эҳтиётии он ҷалб карда мешаванд) истеҳсоли маҳсулоти содирот дар доираи маблағгузории давлатӣ), аз ин рӯ, намуди инноватсионии рушди иқтисодиёт тадбирҳои нави иловагии мақсадноки дастгирии давлатиро пешбинӣ мекунад. Ин тадбирҳо оид ба ҷалби сармоя барои аз нав муҷаҳҳазгардонии техникӣ ва куллан модернизатсияи истеҳсолот, татбиқи лоиҳаҳои таҷрибавии технологӣ ва лоиҳаҳои бузурги сармоягузорӣ дар асоси рушди шарикии давлат ва бахши хусусӣ мебошанд. Ин микьёси ҷорӣ намудани технологияи прогрессивиро зиёд карда, суръати баланди афзоиши истеҳсоли маҳсулотро таъмин мекунад, вазни қиёсии маҳсулоти инноватсиониро дар ҳаҷми фурӯши маҳсулот зиёд мекунад.[с.100-101]

Қайд кардан зарур аст, ки нақши қарзҳои бонкӣ дар таъмини талаботи доимӣ ва мавсимии субъектҳои гуногуни хоҷагидорӣ, истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ, истеҳсолкунандагони маҳсулоти саноатӣ, коркарди маҳсулоти гуногуни хӯрока ва ғайрихӯрока, бунёди коргоҳҳои хурду миёнаи истеҳсолию хизматрасонӣ, ташкили захираҳои молӣ дар соҳа, хариди ашёи хом, техникаю технологияҳои нав, пӯшонидани хароҷоти дигари истеҳсолӣ ва васеъ кардани истеҳсолот хеле баланд аст. Новобаста аз оне ки қарз хусусияти бозофарӣ дорад, метавонад афзалиятҳои худро дар доираи хусусиятҳои зерин нишон диҳад:

- дар навбати аввал, қарз манбаи муҳимми ташаккули воситаҳои асосӣ ва муомилоти субъектҳои гуногуни иқтисодӣ буда, ба гардиши сармоя суръат мебахшад ва боиси рушди истеҳсолот ва навгонӣ дар он мегардад;
- аз тарафи дигар, барзиёду ғайримақсаднок истифода кардани қарз дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ метавонад ба номутаносибии рушди иқтисодиёт оварда расонад, ҳатто боиси бухрони иқтисодӣ гардида, як қатор мушкилиҳои умумииқтисодиро ба миён оварад;
- нақши қарз, инчунин, дар баланд бардоштани масъулияти қарзгирандагон ҷиҳати коҳиш додани хароҷоти беасос ва дарёфти манбаъҳои самаранок, ки бехатарии онро ҳамаҷониба таъмин менамояд, муҳим буда, қарзгирандаро водор ба он менамояд, ки манбаъҳои иловагии даромадро дарёфт намуда, қарзи гирифтаро сари вақт бозпас гардонад. Яке аз қисматҳои асосӣ ва таркибии ММД дар сатҳи давлат низоми бонкӣ мебошад. Агарчанде ки дар рушди иқтисодиёт нақши низоми бонкӣ зиёд мебошад, дар баробари ин, ҳиссаи дороиҳои низоми бонкӣ низ дар ин масъала дар ҳама шароит ба таври назаррас зоҳир мегардад (ниг. диаграммаи 1).

Диаграммаи 1. Ҳиссаи афзалиятноки дороиҳои низоми бонкӣ дар ММД (млн сомонӣ)

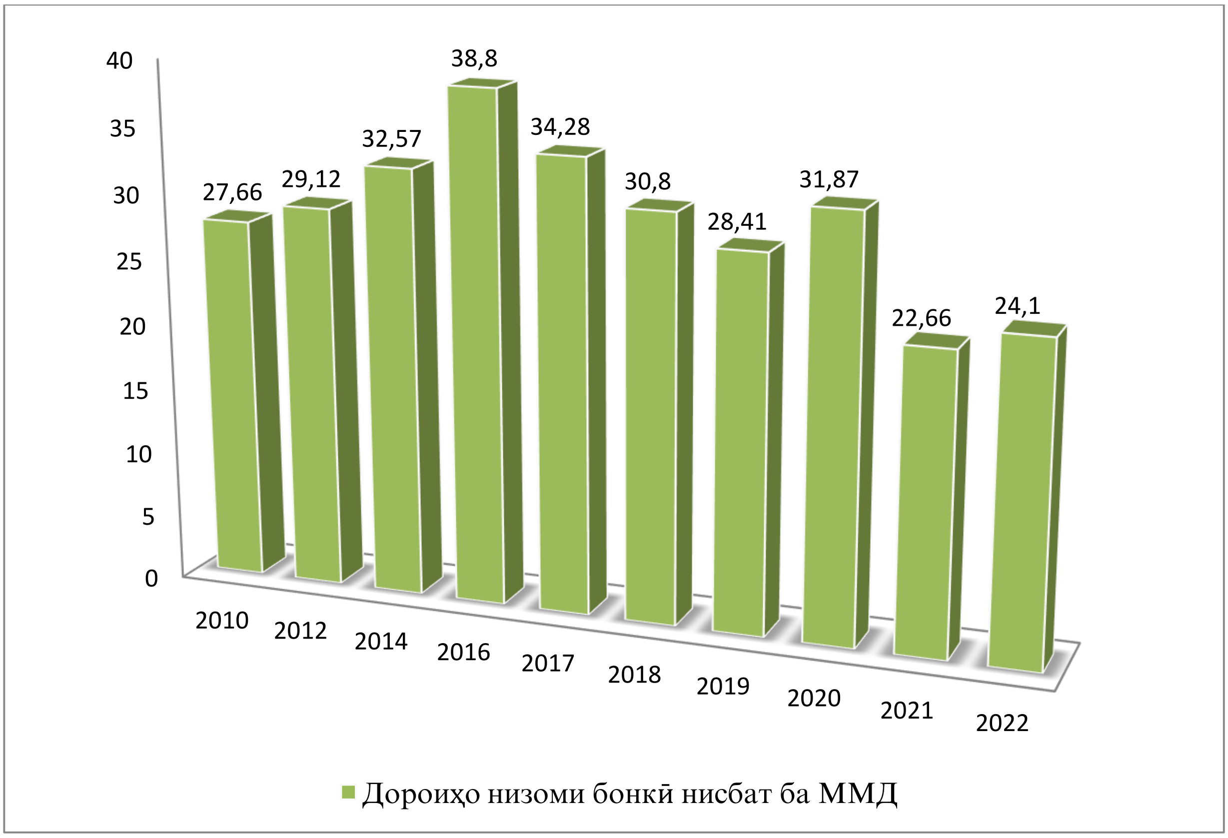

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои Бюллетени омори бонкӣ. - 2014, №12 (233), - 2018, №12 (281), - 2020№ 13 (305).

Қайд кардан зарур аст, ки нақши низоми бонкӣ дар боло бардоштани иқтидори истеҳсолии давлат назаррас буда, он ҳама вақт кӯшиш менамояд, ки бо хавфи нисбатан паст соҳаҳои алоҳидаро дастгирӣ намояд. Албатта, чунин иқдом аз иқтидори захиравии низоми бонкӣ вобастагии зиёд дошта, ба воситаи он метавон сатҳи маблағгузории иқтисодиётро ҷоннок намуд. Аммо таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки рушди низоми пулию қарзии давлат бо дарназардошти дороиҳои бонкӣ рушди устувор надошта, ҳамеша дар доираи тағйироти ночизи мусбат ва дар баъзе маворид манфӣ амал менамоянд. Ҳаҷми қарздиҳии низоми бонкӣ аз иқтидори захиравӣ ва дороиҳои низоми бонкӣ вобаста мебошад.

Маълумотҳои диаграммаи мазкур нишон медиҳад, ки ҳиссаи дороиҳои низоми бонкӣ дар муқоиса ба ММД тағйирёбанда буда, тамоили манфиро дар аксар маврид доро мебошанд. Аз таҳлилҳо бармеояд, ки агар дороиҳои низоми бонки дар соли 2010 27,66% ММД ташкил намуда бошанд, пас ин нишондиҳандаҳо дар соли 2022 ба 24,1% баробар гардиданд, ки ин нишондиҳанда дар муқоиса ба соли 2010 3,56% коҳиш ёфтааст. Ҳиссаи дороиҳои низоми бонкӣ танҳо дар соли 2016 тамоили болоравиро ба андозаи 38,8% касб намуд, ки ин нишондиҳанда дар тӯли солҳои соҳибистиқлолӣ аз ҳама баландтарин мебошад. Ба андешаи мо, барои таъмини рушди устувори нишондиҳандаҳои низоми бонкӣ андешидани чораҳои зерин мувофиқи мақсад мебошад:

- фароҳам овардани шароит ҷиҳати дар сатҳи низоми бонкӣ зиёд намудани шумораи ташкилотҳои қарзии фаъолияти гуногундошта;

- аз ҳисоби даромади солона ташкил намудани фонди махсуси имтиёзнок ва солона ба андозаи 10% зиёд намудани фонди мазкур аз ҳисоби даромади умумии бонк;

- таъсис додани шуъбаҳои ҳамкорӣ ва коркарди лоиҳаҳои сармоягузоришаванда дар минтақаҳои имконияти иқтисодидошта;

- ташкили равзанаи озоди бонкӣ ва дар доираи меъёрҳои қонун ба бозори бонкӣ ворид намудани ташкилотҳои фаъолияти молиявии гуногундошта ва ғайра.

Сатҳи нокифояи захираҳои озоди пулии бонк боиси бо суръати паст рушд кардани карздиҳӣ ва муносибатҳои қарзӣ мегардад ва рушди он дар муқоиса бо дигар нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ қариб ночиз ва беҳаракат боқӣ мемонад. Агарчанде ки қарздиҳии низоми бонкӣ дар ҳоли рушд қарор дошта бошад ҳам, аммо ҳиссаи он дар ММД дохилии кишвар қариб ночиз мебошад (ниг. диаграммаи 2).

Диаграммаи 2. Ҳиссаи қарзҳо ва пасандозҳои низоми бонкӣ дар ММД барои солҳои 2015-2022 бо %

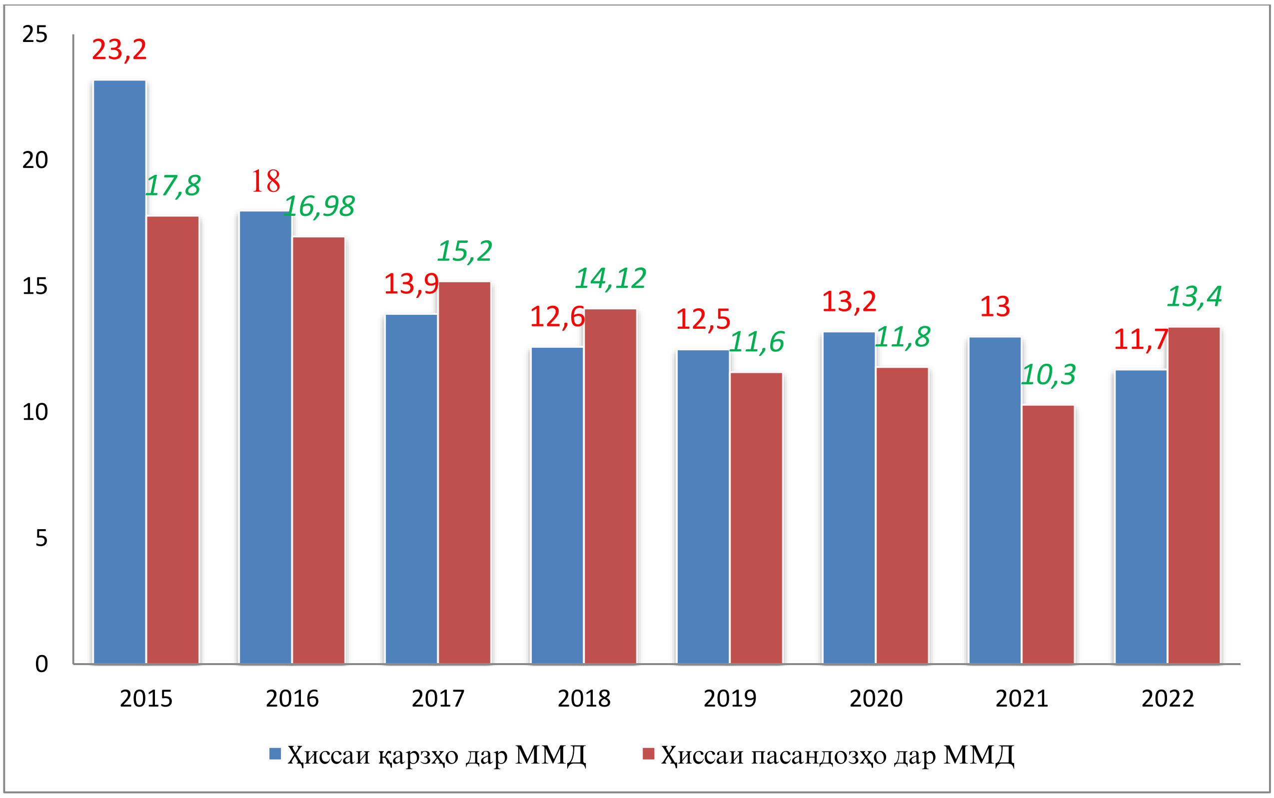

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои Бюллетени омори бонкӣ. - 2014, №12 (233), - 2020, №12 (305), - 2022№ 12 (329).

Новобаста аз оне ки низоми бонкӣ яке аз қисматҳои марказӣ ва асосии иқтисодиёт ба ҳисоб меравад, нақши онро аз рӯйи сахми амалиёт ва хизматрасониҳои он дар рушди иқтисодиёт муайян менамоянд. Баъд аз истиқлолият ба даст овардан нақши низоми бонкӣ дар барқарорсозии шохаҳои гуногуни иқтисодиёт назаррас буд. Аммо вобаста ба таҳлили нишондиҳандаҳои таъсиррасон ба рушди иқтисодиёт қайд кардан зарур аст, ки таъсири онҳо вобаста ба ҳиссаи онҳо дар иқтисодиёт назаррас нест, ба ҷойи

рушд кардан дар ҳоли коҳишёбӣ қарор доранд. Таҳлили диаграммаи мазкур камшавиии ҳиссаи қарзҳои низоми бонкиро дар ММД нишон медиҳад. Аз таҳлилҳо бармеояд, ки агар дар соли 2015 ҳиссаи қарзҳои низоми бонкӣ дар ММД 23,2%-ро ташкил намуда бошанд, пас ин нишондиҳанда дар соли 2022 11,7%-ро ташкил медиҳад, ки дар муқоиса ба соли 2015 11,5%, қариб як маротиба кам гардидааст. Албатта, чунин тамоили коҳишёбӣ аҳаммияти умумииқтисодӣ дошта, он дар заминаи таъсири омилҳои дохилӣ ва берунӣ ба вуҷуд омадааст. Ба андешаи мо, сабабҳои асосии пастравии ҳиссаи қарзҳо дар ММД аз масъалаҳои зерин вобаста мебошад:

- Таъсири фазаи дуюми буҳрони молиявӣ ва вазъи ноустувори низоми бонкӣ ва, дар заминаи ин, кам гардидани манбаъҳои даромади аҳолӣ;
- Заиф шудани вазъи пардохтпазирии як қатор бонку ташкилотҳои қарзӣ, аз он ҷумла бонкҳои низомсоз ва қарздиҳандагони асосӣ;
- Таъсири беморииҳамагири пандемияи COVID-19 ва таъсири он ба иқтисодиёти тамоми давлатҳои ҷаҳон;
- Бамаротиб зиёд шудани ҳиссаи қарзҳои муаммодор дар сандуқи қарзии низоми бонкӣ ва сари вақт барнагаштани онҳо;
- Зиёд шудани шумораи кормандони ба таваккал сарукордошта дар шуъбаҳои қарзии низоми бонкӣ;
- Якбора тағйир ёфтани қурби асъори хориҷӣ нисбат ба пули миллӣ дар муносибатҳои қарзӣ.

Ҳамзамон бо ин, қайд кардан зарур аст, ки яке аз механизмҳои асосии баланд бардоштани сатҳи қарздиҳии низоми бонкӣ ба иқтисодиёт, ин зиёд шудани ҳаҷми пасандозҳои мӯҳлатнок дар низоми бонкӣ мебошад. Аммо аз таҳлилҳои диаграммаи мазкур маълум аст, ки зиёдшавии пасандозҳо, аз он ҷумла пасандозҳои мӯҳлатнок қаноатмандкунанда нестанд. Ҳиссаи пасандозҳо низ, агар дар соли 2015 нисбат ба ММД 17,8%-ро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2022 ба 13, 5% баробар гардидааст, ки дар муқоиса ба ин сол 4,3% кам аст. Ба андешаи мо, дар баробари таъсири дигар омилҳо, аз ҳама омили асосие, ки ба рушди ин масъала таъсири манфӣ мерасонад, ин кам гардидани эътимоди аҳолӣ ба низоми бонкӣ мебошад. Сатҳи пасти шарикии давлат дар сатҳи низоми бонкӣ боиси он мегардад, ки ҳаҷм ва ҳиссаи қарздиҳӣ ба бахши воқеии иқтисодиёт бо як қатор меъёрҳои муқарраршудаи гарон кам рушд намояд. Вобаста ба ин, қайд кардан зарур аст, ки дар баъзе аз кишварҳои ҷаҳон ҳиссаи қарзҳои ба иқтисодиёт додашуда то 100-200%-и ММД-и онҳоро ташкил медиҳад. (ниг. ба диаграммаи 3).

Бесуботии низоми бонкӣ шаҳодат аз он медиҳад, ки рушди нишондиҳандаҳои умумӣ дар муқоиса бо дигар нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ ночиз ё ноаёнанд. Аз таҳлилҳои маълумотҳои диаграммаи 3 бармеояд, ки ҳиссаи қарзҳои додашуда дар муқоиса ба дигар давлатҳо дар сатҳи паст қарор дошта, он дар соли 2022 11,2% ММД-ро ташкил медиҳад. Ин нишондиҳанда дар муқоиса ба ИМА, Хитой, Германия ва монанди инҳо ночиз мебошад. Илова бар ин, ба андешаи мо, қайд кардан зарур аст, ки таъсири

омилҳо ба рушди муносибатҳои қарзӣ ва таъсири он ба рушди маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ дар шароити зиёд будани талабот ба қарз аз ҳисоби меъёри фоизи қарзҳои бонкӣ мебошад. Илова бар ин, қайд кардан зарур аст, ки дар кишварҳои номбаргардида майли қарздиҳии онҳо ба соҳаҳое, ки аҳаммияти баланди стратегӣ доранд, бештар нигаронида шудааст.

Диаграммаи 3. Ҳаҷми қарзҳои муқоисавии додашудаи як қатор кишварҳои ҷаҳон дар ММД-и онҳо (бо фоиз)

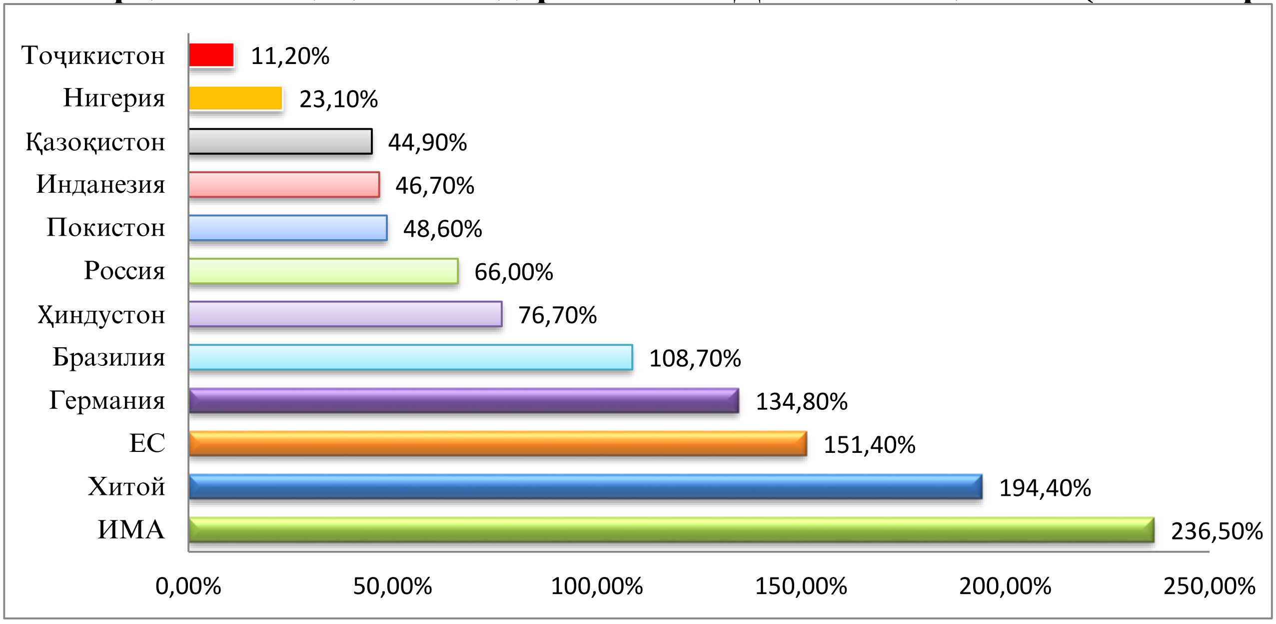

Сарчашма: дар асоси маълумотҳои электронии https://ru.legacysquarecapital.com ва Бюллетени омори бонкӣ 2022, №12 (329).

Дар баробари ҳамаи ин, соҳаи саноат, кишоварзӣ ҳамеша дар таъмини амнияти озуқаворӣ кишварҳои ҷаҳон ва Тоҷикистон нақши ҳалкунанда доранд. Таҷриба собит намудааст, ки бе соҳаи саноат таъмини устувори иқтисодӣ ва баланд бардоштани сифати зиндагии аҳолиро таъмин намудан ғайриимкон аст. Аз ин лиҳоз, барои таъмини бехатарии сохторҳои иқтисодӣ, аз он ҷумла низоми босамари бонкӣ дастгирии ҳаматарафаи соҳаи саноат, новобаста аз андоза ва иқтидорӣ он, шарти зарурист. Новобаста аз оне ки дар солҳои охир сатҳи қарздиҳӣ ба низоми бонкӣ зиёд гардидааст, лекин як қатор меъёрҳо боиси паст шудани сатҳи талаботи қарзгирандагон гардид. Баланд будани меъёри фоизи қарз ба сатҳи даромади субъектҳои гуногуни иқтисодӣ қариб мувофиқат наменамояд, аз ин лиҳоз, чунин ҳолат боиси коста гардидани ҳаҷми қарздиҳӣ ва рушди муносибатҳои қарзӣ мегардад. Чӣ тавре ки аз маълумотҳои диаграммаи 3 аён аст, дар аксар давлатҳое, ки ҳиссаи қарзҳои онҳо дар иқтисодиёт назаррас аст, меъёри пасти фоиз ва имтиёзҳои зиёди қарзӣ ба назар мерасад (ниг. диаграммаи 4).

Диаграммаи 4. Меъёри муқоисавии фоизи қарзҳо дар як қатор кишварҳои ҷаҳон ва Тоҷикистон

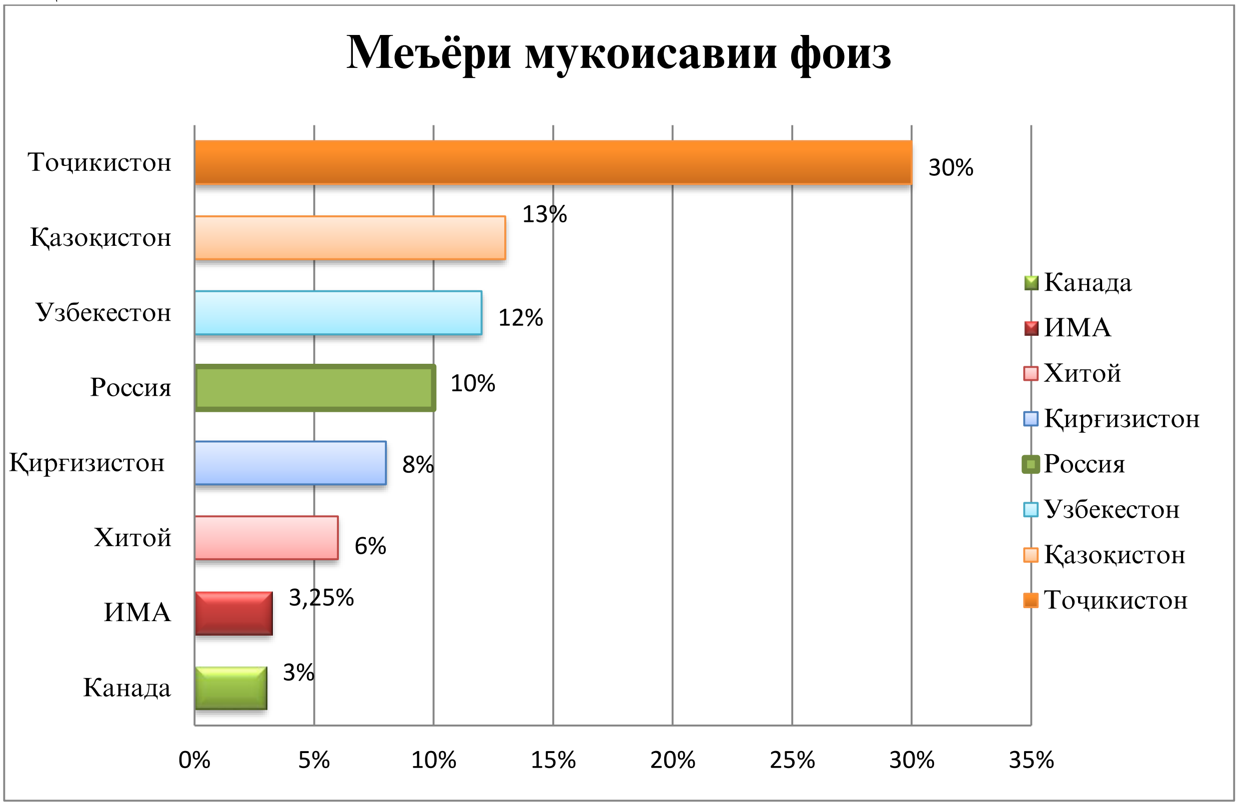

Сарчашма: Махшулов С.Ҷ. Таъсири қарздиҳии бонкӣ ба самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ: диссер... н.и.и. – Душанбе, 2021. – С. 67.

Фоизи нисбатан баланди қарзҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон боиси он мегардад, ки танҳо қарзгирандагони эҳтиёҷи зиёддошта аз бонк қарз гиранд. Маълумотҳои диаграммаи мазкур нишон медиҳад, ки аз ҳама фоизи пасттарин дар Канада 3% ва аз ҳама меъёри фоизи баландтарин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 30% мебошад, ки таъсири манфии худро ба таври функсионалӣ ба тамоми соҳаҳо ва одамони алоҳида мерасонад. Ба андешаи мо, барои коҳиши меъёри фоизи қарз ва муаммои дар ин самт ҷойдошта бояд чораҳои зерин андешида шаванд:

- Фароҳам овардани шароити қарзгирии баробар дар тамоми минтақаҳои алоҳидаи ҷумҳурӣ барои корхонаҳои хурду миёнаи саноатӣ;
- Паст кардани меъёри фоизи қарз аз ҳисоби воситаҳои худӣ ва воситаҳои ҷалбкардашудаи дохилие, ки бо нархи арзон ҷалб гардидаанд;
- Ташкил намудани муҳити рақобат дар самти нархи хизматрасониҳои бонкӣ ва пешниҳоди қарзҳо ба соҳаҳои коркард ва истеҳсоли маҳсулоти ниёзи аввал дар дохили кишвар;
- Ба бозори қарзӣ ворид намудани тамоми корхонаҳои имконияти молиявидошта ва пешниҳоди захираҳои озоди пулии онҳо ба қарз тавассути бонкҳои ваколатдор;
- Дар меъёри фоиз, ҳаҷми қарз ва мухлати он ҷорӣ намудани давраҳо ва меъёрҳои имтиёзи махсус ба соҳаи саноат ва кишоварзӣ ва ғайра.

Ба таври номукаммал пеш рафтани як қатор самтҳои асосии фаъолияти иқтисодидошта аз нарасидани захираҳои пулӣ мебошад. Албатта, ин

захираҳоро дар шароити маҳдуд будани манбаъҳои даромад ва сарчашмаҳои молиявӣ метавон аз бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ дастрас намуд. Ҳамзамон бо ин, қайд кардан зарур аст, ки дар шароити баланд будани меъёри фоизи қарз ва мувофиқ набудани як қатор шартҳои қарздиҳӣ ба фаъолияти корхонаҳои хурду миёнаи саноатӣ, аз он ҷумла соҳаи истеҳсолот, ки дар саноатикунонии босуръат нақши асосӣ дорад, онҳоро метавон ба се гурӯҳи асосӣ тақсим намуд (ниг. ба расми 1).

Расми 1. Гурӯҳбандии қарзгирандагон дар муносибатҳои қарзӣ
Сарчашма: аз ҷониби муаллиф таҳия гардидааст.

Аз рӯйи расми мазкур хулоса баровардан мумкин аст, ки дар шароити маҳдуд будани имкониятҳои қарзӣ аз ҳисоби номувофиқ будани меъёрҳо ва шартҳои қарзӣ, қарзгирандагонро новобаста аз мақоми ҳуқуқии онҳо метавон ба се гурӯҳи асосӣ тақсимбандӣ намуд. Гурӯҳи аввали қарзгирандагон ин шахсон ва корхонаҳое мебошанд, ки захираҳои пулии маҳдуд доранд ва мақсади худро бидуни қарз амалӣ карда наметавонанд ва онҳо маҷбуранд, новобаста аз душвориҳои дар раванди қарзӣ мавҷудбуда, аз ин ё он бонк қарз гиранд. Қарзгирандагони имконияти миёнадошта, корхонаҳои хурду миёнае мебошанд, ки як қисми онҳо дар тавозуни худ дороиҳои ғайрипулӣ доранд ва қисми дигари онҳо дар доираи фаъолияти худ манбаъҳои иловагии даромад доранд, ки барои тезонидани ҷараёни истеҳсолот ва гирдгардиши молҳо басанда нестанд. Чунин қарзгирандагон, новобаста аз оне ки талабот ба қарз доранд, аммо аз ҳисоби баландии фоиз ва номувофиқатии шартҳои қарз пурра қарз намегиранд ё аз рӯйи ҳаҷме, ки бояд тавассути он ба фаъолияти худ истифода баранд, онро намегиранд. Аз таҳлилҳои боло бармеояд, ки талабот ба маблағҳои қарзӣ дар ҳама шароит буд, ҳаст ва мемонад, лекин пешниҳоди қарзҳоро ба талаботи қарзгирандагон мувофиқ намудан дар айни замон шарти зарурист. Қайд кардан зарур аст, ки яке аз механизмҳои асосии рушди

самараноки корхонаҳои хурду миёнаи саноатӣ дар шароити имрӯза дастрасии онҳо ба захираҳои арзони молиявӣ мебошад ва ин масъаларо метавон дар заминаи захираҳои қарзии низоми бонкӣ ҳал намуд. Дар умум, қайд кардан зарур аст, ки дар шароити имрӯза сатҳи хатарнокии амалиёти қарзӣ дар соҳаи саноати хурду миёна дар муқоиса ба дигар соҳаҳо пасттар буда, тақвияти бопултаъминкунии онҳо низ аз тарафи бахши институтҳои бонкӣ шарти зарурӣ мебошад.

Адабиёт

1. Ашуров, Н. Идора кардани хавфи бонкӣ: васоити таълимӣ / Н. Ашуров, С.Ҷ. Махшулов. – Душанбе, 2021. – 146 с.
2. Бонкдорӣ ва сиёсати пулию қарзӣ (1991-2011). – С. 49
3. Варфоломеева, В.А. Роль и значение денег в современной экономике / В.А. Варфоломеева // Актуальные проблемы экономики и управления. - 2021. - №2 (30). - С. 3-7.
4. Гогохия, Д.Ш. Некоторые сюжеты из истории внешней торговли в контексте теории денег / Д.Ш. Гогохия // Экономическая теория. ВТЭ. – 2020. - №4. - С. 19-28.
5. Дастурамали №215 "Дар бораи тартиби ташкил ва истифодаи захира ва фонди пӯшонидани талафоти имконпазир аз рӯи дороиҳо" Бо Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон №558 "г", аз 3 июни соли 2016 тасдиқ шудааст.
6. Махшулов, С.Дж. Конкурентоспособность кредитных организаций и актуальность их финансовых показателей с учетом ликвидности / С.Дж. Махшулов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2019. - №5-2. - С. 54 -59.
7. Рушди низоми бонкӣ дар 25 соли Истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон. — Душанбе: «Вектор принт», 2016. - 294 с.
8. Тупик, Н.В. Деньги в экономике меняют свою роль / Н.В. Тупик // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. - 2011 - №6-1. - С. 137-139.
9. Раҳимзода, Ш. Иқтисодиёту бонкдорӣ ва рушди онҳо дар шароити ҷаҳонишавӣ / Ш. Раҳимзода., С.Ҷ. Махшулов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ–иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2021. - №7. – С. 193-199.
10. Раҳимзода, Ш. Муомилоти пулӣ ва қарз. Китоби дарсӣ / Ш. Раҳимзода. – Душанбе: Эр-граф, 2018. – 484 с.
11. Меъёрҳои фоизии сиёсати пулӣ [манбаи электронӣ] URL: https://www.nbt.tj. (санаи муроҷиат 28.10.2022).
12. Мирзоева, Е. Ш. Модель инновационного развития предприятий легкой промышленности Республики Таджикистан / Е. Ш. Мирзоева // Финансово-экономический вестник. – 2020. – № 2(22). – С. 94-102.

УДК: 338.3

ТАҲЛИЛИ ҲОЛАТИ САРМОЯГУЗОРӢ ВА ИСТЕҲСОЛОТИ КИШОВАРЗӢ ДАР ВИЛОЯТИ ХАТЛОН

Набиева Парвина Наҷмудиновна – *унвонҷӯи кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва омори Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумхурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14, тел.: (+992) 902-64-40-04*

Дар мақолаи мазкур зарурати ҳолати кунунии сармоягузории кишоварзӣ мавриди омӯзиш қарор дода шуда, таҳлили назариявии тақсимоти захираҳои сармоягузории корхонаҳои кишоварзӣ дар вилояти Хатлон баррасӣ гардидааст. Қайд гардидааст, ки раванди

рушди кишоварзӣ дар минтақа ба амнияти озуқаворӣ ва амнияти иқтисодии кишвар таъсири калидӣ мерасонад.

Гуфта шудааст, ки беҳсозии фазои сармоягузорӣ ба ташкилу рушди низоми минтақавии истеҳсолоти кишоварзӣ мусоидат намуда, дар ин замина то андозае мушкилоти ҷалби сармояи хориҷиро ба кишвар аз байн мебарад.

Калидвожаҳо: *корхона, фазои сармоягузорӣ, комплекси агросаноатӣ, субъекти хоҷагидор, таносуби киштзорҳои хоҷагиҳои деҳқонӣ, минтақа, рақобатпазирӣ.*

АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ ИНВЕСТИЦИЙ И СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА В ХАТЛОНСКОЙ ОБЛАСТИ

Набиева Парвина Наджмудиновна *- соискатель кафедры экономического анализа и статистики Таджикского государственного финансово-экономического университета.*
Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14, тел.: (+992) 902-64-40-04

В данной статье изучена необходимость текущего состояния инвестиций сельского хозяйства и рассмотрен теоретический анализ распределения инвестиционных ресурсов сельскохозяйственных предприятий в Хатлонской области. Было отмечено, что процесс развития сельского хозяйства в регионе оказывает ключевое влияние на продовольственную безопасность и экономическую безопасность страны.

Отмечено, что улучшение инвестиционного климата способствует созданию и развитию региональной системы сельскохозяйственного производства, на этой основе до некоторой степени устраняет проблемы привлечения иностранных инвестиций в страну.

Ключевые слова*: предприятие, инвестиционное пространство, агропромышленный комплекс, хозяйствующий субъект, соотношение сельскохозяйственных угодий дехканских хозяйств, регион, конкурентоспособность.*

ANALYSIS OF THE STATE OF INVESTMENTS AND AGRICULTURAL PRODUCTION IN KHATLON REGION

Nabieva Parvina Najmudinovna *- candidate of the Department of Economic Analysis and Statistics of the Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe Nakhimov Street 64/14. Tel.: (+992) 902-64-40-04*

In this article, the necessity of the current state of agricultural investments was studied and a theoretical analysis of the distribution of investment resources of agricultural enterprises in the Khatlon region was considered. It was noted that the process of agricultural development in the region.

It was noted that the improvement of the investment climate contributes to the creation and development of a regional agricultural production system, on this basis, to some extent eliminates the problems of attracting foreign investment to the country.

Keywords*: enterprise, investment space, agro-industrial complex, economic entity, ratio of agricultural lands of farmers, region, competitiveness.*

Ҳолати кунунии сармоягузории истеҳсолоти кишоварзии вилояти Хатлон аз он шаҳодат медиҳад, ки то ба ҳол ҳаҷми сармоягузорӣ барои рушди истеҳсолоти кишоварзӣ то ҳадди зарурӣ қаноатбахш нест. Новобаста аз он ки давоми солҳои соҳибистиқлолии кишвар маблағгузории соҳа тамоюли афзоишёбӣ дорад, аммо то кунун мушкилоти ҷойдошта ба пуррагӣ ҳалли худро наёфтааст. Перомуни дастгирии соҳа дар суханрониҳои Роҳбари давлат низ борҳо таъкид шудааст. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26-уми январи соли 2021 қайд карда буданд, ки “Дар давраи соҳибистиқлолӣ барои рушди соҳаи кишоварзӣ,

аз ҷумла бунёду азнавсозии инфрасохтори обрасонӣ, азхудкунии заминҳои нав, беҳтар гардонидани ҳолати мелиоративии заминҳо, таъминоти соҳаи кишоварзӣ бо техникаи зарурӣ, тухмиҳои аълосифат ва дастрасии субъектҳои хоҷагидор ба маблағгузорӣ 22 лоиҳаи сармоягузории давлатӣ дар ҳаҷми беш аз 5,4 миллиард сомонӣ татбиқ шудааст. Ҳоло дар кишвар боз 7 лоиҳаи дигар ба маблағи 2,4 миллиард сомонӣ амалӣ гардида истодааст» [4].

Раванди рушди кишоварзӣ дар минтақа ба амнияти озуқаворӣ ва амнияти иқтисодии кишвар таъсири калидӣ мерасонад. Ҳиссаи комплекси агросаноатӣ тақрибан сеяки маҳсулоти умумии ҷамъиятӣ, чоряки воситаҳои асосӣ, зиёда аз 30 фоизи шумораи коргаронеро, ки дар истеҳсолоти моддӣ машғул мебошанд, ташкил медиҳад [5].

Сармоягузориҳо муҳимтарин омили ҳавасмандгардонии рушди иқтисодӣ дар шароити номуайянии рушди ҷаҳонӣ мебошанд. Омӯзиши проблемаҳои фаъолияти сармоягузорӣ ҳамеша дар маркази диққати илми иқтисод буд ва хоҳад монд. Мушкилоти ҷалби сармоя дар аксари кишварҳои ҷаҳон ба чашм мерасад. Сармояи хориҷӣ дар иқтисод як унсури зарурӣ барои бозсозӣ, баромадан аз буҳрон, мусоидат ба рушди соҳаҳои алоҳидаи иқтисодиёт ва ба даст овардани рақобатпазирии бештар дар хоҷагии ҷаҳонӣ мебошад [6, с. 36].

Таҷрибаи кишварҳое, ки роҳи инноватсионии рушдро интихоб кардаанд тасдик мекунад, ки фаъол шудани фаъолияти инноватсионию инвестиционии корхонаҳои саноатӣ ба вуҷуд овардани заминаҳои иҷтимоию иқтисодӣ, илмию техникӣ ва ташкилии-хоҷагидории ташаккули соҳаҳои нави саноат водор мекунад. Дар ин ҷо, масъалаҳои тараққиёти корхонахои саноатӣ бо назардошти хусусиятҳои истифодабарии потенсиали инвеститсионии саноати мамлакат ба мадди аввал меоянд.[2, с.352]

Аммо вазъи иқтисодии имрӯзаи ҷаҳон ба қадри кофӣ номуайян ва пешгӯинашаванда аст, ки пешгӯӣ ва тарҳрезии вазъият барои оянда имконнопазир аст. Дар ин шароит маҳз корхонаҳои саноатие, ки ба фаъолияти фаъоли инноватсионӣ ва сармоягузорӣ машғуланд, ба локомотивҳои иқтисоди ватанӣ табдил ёфта, мушкилоти бекориро ҳал мекунанд. Ба ин далел, барои эҳёи корхонаҳои саноатӣ Ҷумҳурии Тоҷикистонро зарур аст, ки татбиқи барномаҳои давлатии воридотивазкуниро ҳавасманд намояд, инчунин ҳаҷми субсидияҳоеро, ки барои дастгирии корхонаҳои ватанӣ ҷудо карда мешаванд, зиёд намояд, ки дар оянда метавонад ба беҳтар шудани пешгӯӣ вазъияти иктисодии мамлакатро мусоидат намояд. [3, с.207]

Дар баробари сармоягузориҳо барои рушди иқтисодиёти вилояти Хатлон дар соли 2020 маблағҳои буҷетӣ дар ҳаҷми 2404,9 млн сомонӣ ё 28,5%-и буҷети вилоят маблағгузорӣ шудааст.

Ҷадвали 1. - Ҳаҷми сармоягузорӣ ва маҳсулоти кишоварзӣ дар маҷмуи маҳсулоти минтақавии вилояти Хатлон, млн сомонӣ

Нишондиҳандаҳо	Солҳо						
	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2020/2015 бо %

Маҷмуи маҳсулоти минтақавӣ	12855,2	14620,2	16003,7	17107,5	19664,0	22080,5	171,7
Сармоягузории умумӣ, (дар давоми сол)	1503,7	2375,8	2179	2802,6	748.0	1698.5	112,9
Кишоварзӣ, шикор ва хоҷагии ҷангал, моҳидорӣ ва моҳипарварӣ	5607,9	5864,3	6217,1	6622,2	15505,2	16985,0	302,9

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон: маҷмуаи оморӣ. - Душанбе, Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2021. - С.207-2013.

Аз маълумоти ҷадвали 1 бармеояд, ки маҷмуи маҳсулоти минтақавӣ давоми солҳои 2015-2020 ба андозаи 11,9 афзоиши миёнасолона дорад. Дар ин давра афзоиши миёнасолонаи маҷмуи маҳсулоти минтақавӣ аз ҳисоби сармоягузорӣ 2,1% ва аз ҳисоби соҳаи кишоварзӣ 33,8%-ро ташкил медиҳад.

Ҳосилнокии маҳсулоти соҳаи кишоварзии вилоят аз фаъолияти мусбати фаъолияти соҳибкории хоҷагиҳои деҳқонӣ низ вобастагӣ дорад. Аммо, дар амалияи ноҳияҳои вилоят рушди нокифояи хоҷагиҳои номбурда низ ба чашм мерасад [7].

Ҳаҷми маҳсулоти умумии кишоварзиро дар ҳамаи категорияҳои хоҷагиҳои шаҳру ноҳияҳои вилояти Хатлон дар ҷадвали 2 дида мебароем.

Ҷадвали 2. - Динамикаи ҳаҷми умумии маҳсулоти кишоварзӣ дар минтақа (ҳаз. сомонӣ)

Шаҳру ноҳияҳои вилоят	Солҳо						2020 бо % нисбат ба:	
	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2015	2019
Вилояти Хатлон (хаз. сомонӣ)	12319,8	12905,9	13839,1	14042,8	15505,2	16985,0	137,9	109,5
Бохтар	55,2	55,7	61,7	65,1	73,2	87,6	158,4	119,8
Кӯшониён	966,1	990,9	1012,4	1067,1	1099,2	1213,6	125,6	110,4
Вахш	805,8	828,1	844,3	847,5	909,1	975,8	121,1	107,3
Хуросон	413,7	439,5	477,3	471,8	519,8	570,7	137,9	109,8
Дӯстӣ	568,4	586,3	641,2	662,9	729,1	839,9	147,7	115,2
Қубодиён	713,	736,	783,4	796,4	895,5	924,9	129,6	103,3
Ҷ. Балхӣ	745,9	792,1	843,561	796,3	889,9	951,1	127,5	106,9
А.Ҷомӣ	532,8	551,4	582,5	592,6	668,6	716,3	134,4	107,1
Ҷайҳун	815,4	876,9	1006,3	1031,0	1183,1	1374,1	168,5	116,1
Панҷ	469,2	493,0	542,9	551,0	662,4	765,0	163,0	115,5
Шаҳритус	591,7	639,5	687,1	727,6	791,0	847,6	143,2	107,1
Ёвон	891,7	943,3	983,1	942,1	1076,8	1139,9	127,8	105,8
Н.Хусрав	273,7	296,1	321,8	339,5	383,1	462,6	169,0	120,8

Левакант	106,1	109,9	112,8	117,8	126,6	136,6	128,7	107,9
Кӯлоб	418,3	428,0	441,8	465,2	482,0	533,6	127,6	110,7
Муъминобод	466,5	483,7	502,0	516,6	545,4	568,4	121,8	104,2
Восеъ	665,5	684,4	725,0	739,9	850,4	945,3	142,0	111,1
Ҳамадонӣ	487,8	521,0	549,3	564,7	617,4	718,1	147,2	116,3
Фархор	693,7	695,2	834,2	778,9	877,9	954,1	137,5	108,7
Темурмалик	269,3	278,1	284,0	288,4	305,6	330,3	122,7	108,1
Данғара	767,3	854,1	962,8	1014,3	1124,6	1196,3	155,9	106,4
Ховалинг	138,2	142,0	147,9	157,3	160,8	173,2	125,3	107,7
Ш.Шоҳин	236,1	242,6	243,7	251,0	263,3	270,2	114,4	102,6
Балҷувон	171,1	179,2	187,5	195,4	203,3	211,6	123,7	104,1
Норак	56,2	58,0	60,1	62,1	66,7	77,9	138,7	116,8

***Сарчашма: Омори солонаи вилояти Хатлон дар** солҳои 2013-2018. Маҷмуаи оморӣ. Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2019. - С.76.*

Тавре аз нишондиҳандаҳои ҷадвали 2 бармеояд, афзоиши маҷмуи маҳсулоти кишоварзии вилоят давоми солҳои 2015-2020 ба ҳисоби миёнасолона 6,3%-ро ташкил медиҳад, ки аз сатҳи нисбатан ғайриқаноатбахши рушди соҳа шаҳодат медиҳад. Бинобар ин зарурати ҷалби ҳарчи бештари сармоягузорӣ ва татбиқи шаклу усулҳои маъмули сармоягузориро тақозо менамояд.

Аз маълумоти ҷадвал бармеояд, ки дар шаҳру ноҳияҳои вилоят ҳаҷми умумии маҳсулоти кишоварзӣ раванди ноустувори рушдро соҳиб мебошад, аз ҷумла ҳолати мазкур дар ноҳияҳои Ш. Шоҳин, Темурмалик, Муъминобод, Вахш, Кӯшониён, Қубодиён, Ҷ. Балхӣ, А. Ҷомӣ, Ёвон, Ховалинг, инчунин, шаҳрҳои Левакант ва Кӯлоб бараъло дида мешавад. Дар маҷмуъ, рушд аз ҳисоби дигар ноҳияҳо таъмин гардидааст, лекин рушди истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ нисбати дигар вилоятҳо дар сатҳи паст қарор гирифтааст. Агар сабабашро таҳлил кунем, ин паст будани ҳосилнокии маҳсулоти кишоварзӣ, рақобатнопазир будани маҳсулоти истеҳсолшаванда, таваррум, гаронии андозҳо, дар сатҳи зарурӣ дастрас набудани сармоягузории арзон ба ҳисоб меравад. Ба ақидаи мо, зарурати дастгирии соҳаи кишоварзӣ ҳамчун соҳаи дотатсионии дар ҷаҳон эътирофгардида пеш меояд, зеро хавфҳои соҳаи кишоварзӣ хело зиёд буда, даромаднокии соҳаи мазкур нисбатан кам мебошанд.

Яке аз сабабҳои дар сатҳи лозимӣ ҷой надоштани истеҳсолоти кишоварзӣ ноустувории базаи моддию техникии соҳа ба ҳисоб меравад. Базаи техникии соҳаи кишоварзӣ дар вилоят барои баландбардории ҳосилнокии меҳнат кифоят намекунад. Новобаста аз афзоиши шумораи техника дар соҳа (ба истиснои автомобилҳои боркаш), аз қабили тракторҳо, комбайнҳои ғалладарав ва мошинҳои асосии кишоварзӣ дар корхонаҳои кишоварзии вилоят то ба ҳол базаи техникӣ барои баландбардории ҳосилнокӣ мусоидат карда наметавонад, чунки онҳо маънаван ва ҷисман кӯҳна шудаанд ва зарурат ба навкунӣ доранд.

Чорводорӣ яке аз соҳаҳои муҳими кишоварзӣ ба шумор рафта, барои рушди соҳаҳои иқтисодиёти вилоят, таъсиси ҷойҳои корӣ ва таъмини шуғли аҳолӣ дар ин замина баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии мардум мусоидаткунанда мебошад.

Тибқи натиҷаҳои пурсиш-тадқиқоте, ки коршиносони Институти иқтисодиёти кишоварзии Академияи илмҳои кишоварзии Тоҷикистон (ТАСХН) гузаронидаанд, 43,4 фоизи хоҷагиҳо картошка, 21,5% сабзавот, 65,8% шир ва 71,9% гӯшт мефурӯшанд. Аксарияти онҳо (56%) тавассути харидорони хусусӣ, тақрибан 20% дар бозорҳои шаҳрӣ ва деҳот, 12,6%- аз ҷониби корхонаҳои коркардкунанда, тавассути ташкилотҳои кишоварзӣ - тақрибан 8% фурӯши маҳсулоти истеҳсолнамудаи хешро ба роҳ мемонанд.

Дар ҳамин ҳол, хоҷагиҳо дар фурӯши маҳсулоти худ мушкилоти ҷиддӣ доранд. Хариди маҳсулоти зиёдатии кишоварзӣ бо нархҳои бозорҳои маҳаллӣ, ки қаблан аз ҷониби кооператсия ҷорӣ гардида буд, амалан қатъ карда шудаанд. Мувофиқи пурсиши хоҷагиҳо 33,0 фоизи онҳо дар фурӯши картошка, 33,8 фоиз - сабзавот, 34,0 фоиз - шир ва 34,3 фоиз - дар фурӯши гӯшт мушкилот доштанд.

Мувофиқи маълумоти Институти иқтисодиёти кишоварзӣ танҳо ба 10 фоизи хоҷагиҳои хусусӣ дар фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ аз ҷониби корхонаҳои кишоварзӣ кумак расонида мешавад.

Ба назари мо, сабабҳое, ки ба рушди хоҷагиҳои наздиҳавлигӣ монеа ба вуҷуд меоранд, инҳоянд:

- ташкили сусти хариди маҳсулоти кишоварзӣ;

- соҳибони хоҷагиҳои наздиҳавлигӣ аз имконияти харидории воситаҳои истеҳсолот, хусусан воситаҳои хурди механикунонӣ маҳруманд;

- сабаби асосии афзоиш наёфтани саршумори чорвои аҳолӣ ин ба таври лозимӣ таъмин нагардидани хӯроки чорво мебошад. Аксарияти корхонаҳои коллективии кишоварзӣ дар вазъияти нисбатан душвори иқтисодӣ қарор дошта, имрӯз ба мисли пештара ба шаҳрвандон дар ҳаҷми зарурӣ дар коркарди хӯроки чорво бо сабаби набудани миқдори кофии сӯзишворӣ, воҳидҳои холии корӣ, таҷҳизоти омодасозии хӯроки чорво ва захираҳои молиявӣ кумак расонида наметавонанд.

Қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи кишоварзӣ» аз 2 майи соли 2002, № 620 рушди бахши кооперативро такмил дод. Бо вуҷуди ин, ҳиссаи он, бахусус дар соҳаи хоҷагиҳои наздиҳавлигӣ, коркард ва фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ хеле кам боқӣ мондааст.

Рушди бахши хусусӣ асосан аз онҳое вобаста аст, ки нақша доранд хоҷагии наздиҳавлигиашонро васеъ гардонанд. Тибқи натиҷаҳои пурсиш, 12,7% посухгӯяндагон ният доранд хоҷагии деҳқонии хусусиро васеъ намоянд, 33,7% онро дар шароитҳои муайян васеъ хоҳанд кард, 25,7% манфӣ арзёбӣ карданд ва 27,9% қарори худро қабул накарданд.

Дар рӯйхати шартҳо барои васеъ кардани хоҷагиҳои хусусӣ ҳиссаи нисбатан бештарро инҳо ташкил медиҳанд:

- талафоти корӣ - 54,8%;

- таъмини замини иловагӣ - 26,8 фоиз;

- фароҳам овардани хизматрасониҳои техникӣ, тухмиҳо, беҳбудии хизматрасониҳои байторӣ - 18,4 фоиз.

Нақши муосири хоҷагиҳои хусусӣ ва ҳиссаи афзояндаи онҳо дар истеҳсоли озуқаворӣ водор месозад, ки мо ба онҳо таваҷҷуҳи ҷиддӣ дода, дастгирии имконпазирро таъмин намоем. Тадбирҳое, ки дар минтақа қабул шудаанд, имкон фароҳам месозанд, ки ташкили фурӯши маҳсулоти истеҳсолнамудаи хоҷагиҳо имконпазир гардад. Дар натиҷа, ҳаҷми истеҳсоли гӯшти чорво ва паранда дар хоҷагиҳои аҳолӣ аз 110953 тонна дар соли 2015 то 158465 тонна дар соли 2020 расид, яъне 42,8% афзоиш ёфт. Инчунин, истеҳсоли шир дар хоҷагиҳои аҳолии вилоят аз 415168 тонна дар соли 2015 то 494998 дар соли 2020-ум расонида шуд, ки афзоиши он 19,2%-ро ташкил медиҳад.

Яке аз нишондиҳандаҳои муҳими баҳодиҳии сатҳи қаноатмандии нишондиҳандаҳои соҳаи кишоварзӣ ин истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ба як нафар аҳолӣ мебошад, ки дар ҷадвали 4 оварда шудааст.

Аз маълумоти ҷадвал дида мешавад, ки истеҳсоли номгӯйи зиёди маҳсулоти кишоварзӣ дар сатҳи мамлакат ба ҳар нафар аҳолӣ тамоюли мусбӣ доранд. Аммо, ба ин натиҷа набояд қаноатманд шуд. Дар рафти таҳлил муайян карда шуд, ки истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар чунин ҳаҷм наметавонад бехатарии озуқавории аҳолии мамлакатро таъмин намояд. Барои он ки истеҳсоли қисми зиёди маҳсулоти кишоварзӣ барои қонеъ намудани талаботи минималӣ басанда нест.

Ҷадвали 4. - Истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ба як нафар аҳолӣ, кг

Нишондиҳандаҳо	1991	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2020 бо %	
								1991	2019
Ғалладона	54,3	164,8	166,1	163,8	143,5	250,3	259,4	477,7	103,6
Картошка	32,3	105	103,9	88,6	106,9	66,6	68,0	210,5	102,1
Сабзавот	112,1	197,2	202,2	210,4	234,8	344,5	354,7	316,4	102,9
Полезӣ	31,2	70,1	68,7	71,4	71,1	148,2	160,3	513,8	108,2
Меваҳо ва буттамеваҳо	31,6	35,4	42,1	45,8	49,6	53,6	56,4	178,4	105,2
Ангур	21,6	24,1	24,8	25,8	26,7	30	30	138,9	100,0
Гӯшт (дар вазни кушташуда)	13,4	13,2	27	28,2	29	30,4	31,1	232,1	102,3
Шир	104,9	105,2	106,2	107,5	108,9	105,2	105,6	100,7	100,4
Тухм, дона	81,1	42,3	39	38,6	49,9	17,8	18,9	23,3	106,2

Сарчашма: Кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Маҷмуаи оморӣ. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2019. - С.15.

Дар шароити сиёсати дарҳои кушод ва пеш гирифтани сиёсати истеҳсоли воридивазкунанда васеъ намудани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти соҳаи мазкурро зарур мешуморем. Дар сурати истеъмоли пурраи истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ аз ҷониби аҳолии мамлакат низ аз рӯи нишондиҳандаҳои ҷадвал ҷавобгӯ ба талабот нест. Масалан, истеъмоли 1 дона тухм дар 7 рӯз, истеъмоли 1 кг гӯшт давоми 12,6 рӯз ба як нафар аҳолӣ рост меояд, ки ин нишондиҳандаи

мусбат арзёбӣ намегардад.

Ба ҳолати 1 январи соли 2022 дар сатҳи ҷумҳурӣ лоиҳаҳои амалкунандаи сармоягузории соҳаи кишоварзӣ дар доираи 3 лоиҳа 183,1 млн сомонӣ (16,2 млн доллари ИМА) ё ин ки 116 фоизи нақша аз худ карда шудааст. Новобаста ба ин рақамҳо ҳастанд лоиҳаҳое, ки азхудкунии маблағҳо аз онҳо дар сатҳи зарурӣ ба роҳ монда нашудааст. Барои исботи ин гуфтаҳо рафти азхудкунии маблағ ва иҷрои нақшаҳои молиявиро дар доираи татбиқи лоиҳаҳои сармоягузории давлатии амалкунандаи соҳаи кишоварзӣ дар ҷадвали 5 дида мебароем. Бояд қайд кард, ки ҷойгоҳи Тоҷикистон дар низоми ҷараёни мустақими байналмилалии сармоягузорӣ кам буда, барои зиёд кардани ҳиссаи кишвар дар СМХ бояд барои беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ кор кард. Бояд ба рушди муҳити рақобат ва ҷорӣ намудани технологияҳои инноватсионии идоракунии истеҳсолот ва хизматрасонӣ диққат дода шавад [8, с. 334].

Рақамҳои омории соҳа аз он шаҳодат медиҳанд, ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзии минтақа то ба ҳол барои таъмини амнияти озуқаворӣи аҳолии вилоят нокифоя мебошад. Вобаста ба ин, афзоиши ҳаҷми истеҳсолоти молу маҳсулоти болозикр барои рушди соҳаи кишоварзӣ бо роҳи афзоиши сармоягузориҳо мубрам дониста мешавад.

Тавре маълумоти ҷадвали 5 нишон медиҳад, танҳо дар доираи лоиҳаи «Тиҷоратикунонии соҳаи кишоварзӣ» захираҳои сармоягузорӣ нисбатан қаноатбахш азхуд карда шудааст (84%). Аз лоиҳаи «Дастгирии соҳаи кишоварзӣ дар заминаи ҷомеа» 33% аз они худ карда шуда, то ба ҳол аз ҳисоби лоиҳаи «Баланд бардоштани устувории кишоварзӣ» захираҳои сармоягузорӣ барои соҳаи кишоварзӣ аз они худ карда нашудааст. Аз рақамҳои зикршуда чунин хулосабарорӣ намудан мумкин аст, ки рафти азхудкунии маблағ ва иҷрои нақшаҳои молиявӣ дар доираи татбиқи лоиҳаҳои сармоягузории давлатии амалкунанда дар соҳаи кишоварзӣ дар сатҳи зарурӣ қаноатбахш нест. Вобаста ба ин, рушди фаъолияти сармоягузории соҳаи кишоварзиро аз тариқи азхудкунии захираҳои сармоягузорӣ муҳим мешуморем.

Ҷадвали 5 . - Рафти азхудкунии маблағ ва иҷрои нақшаҳои молиявӣ дар доираи татбиқи лоиҳаҳои сармоягузории давлатии амалкунанда дар соҳаи кишоварзӣ

(ба ҳолати 1 январи соли 2022)

бо ҳазор доллари ИМА

Номгӯи агентиҳои амаликунанда	Номи лоиҳа / сарчашмаҳои маблағгузорӣ	Давраи татбиқи лоиҳа	Маблағи умумии лоиҳа	Маблағи азхудшуда аз оғози татбиқ		Азхудкунии маблағ дар соли 2021		
				(ҳаз. долл. ИМА)	(%)	Маблағи азхудшуда (ҳаз. долл. ИМА)	Нақшаи молиявӣ (ҳаз. долл. ИМА)	Иҷроиши нақшаи молиявӣ (%)
МД «Маркази татбиқи лоиҳаи «Дастрасӣ ба маблағгузории сабз ва маблағҳои рушди деҳот»	Лоиҳаи «Тиҷоратикунонии соҳаи кишоварзӣ»[1] *(Бонки Ҷаҳонӣ, саҳми бенефитсиарҳо)*	27.02.2015 *Тамдид: 30.06.2022*	28 863,0	24 403,8	84%	8 029,2	6 193,0	130%
МД «Маркази идораи лоиҳаи «Рушди чорводорӣ ва чарогоҳҳо»	Лоиҳаи «Дастгирии соҳаи кишоварзӣ дар заминаи ҷомеа» *(Фонди байналмилалии рушди соҳаи кишоварзӣ, саҳми Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, ташкилотҳои хизматрасон ва аҳолӣ)*	08.02.2018 31.03.2024	39 322,0	13 074,6	33%	8 167,4	7 723,0	106%
МД «Рушди соҳибкорӣ дар соҳаи кишоварзӣ»	Лоиҳаи «Баланд бардоштани устувории кишоварзӣ» (Бонки Ҷаҳонӣ)	30.06.2021 30.11.2026	58 000,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Ҳамагӣ дар соҳа			**126 185,0**	**37 478,4**	**30%**	**16 196,6**	**13 916,0**	**116%**

[1]Бахшҳои I, II (B) ва III-и лоиҳа, ки аз ҷониби Муассисаи давлатии «Рушди соҳибкорӣ дар соҳаи кишоварзӣ» амалӣ карда мешуд, ба анҷом расида, аз феҳрист хориҷ карда шуд [1].

Лоиҳаҳои давлатии сармоягузории амалкунанда дар шаҳру ноҳияҳои вилояти Хатлон дар ҳолати динамикӣ қарор доранд. Ниг. ба диаграммаи 1.

Диаграммаи 1. - Татбиқи лоиҳаи «Тиҷоратикунонии соҳаи кишоварзӣ» дар вилояти Хатлон (ҳаз.доллари ИМА)

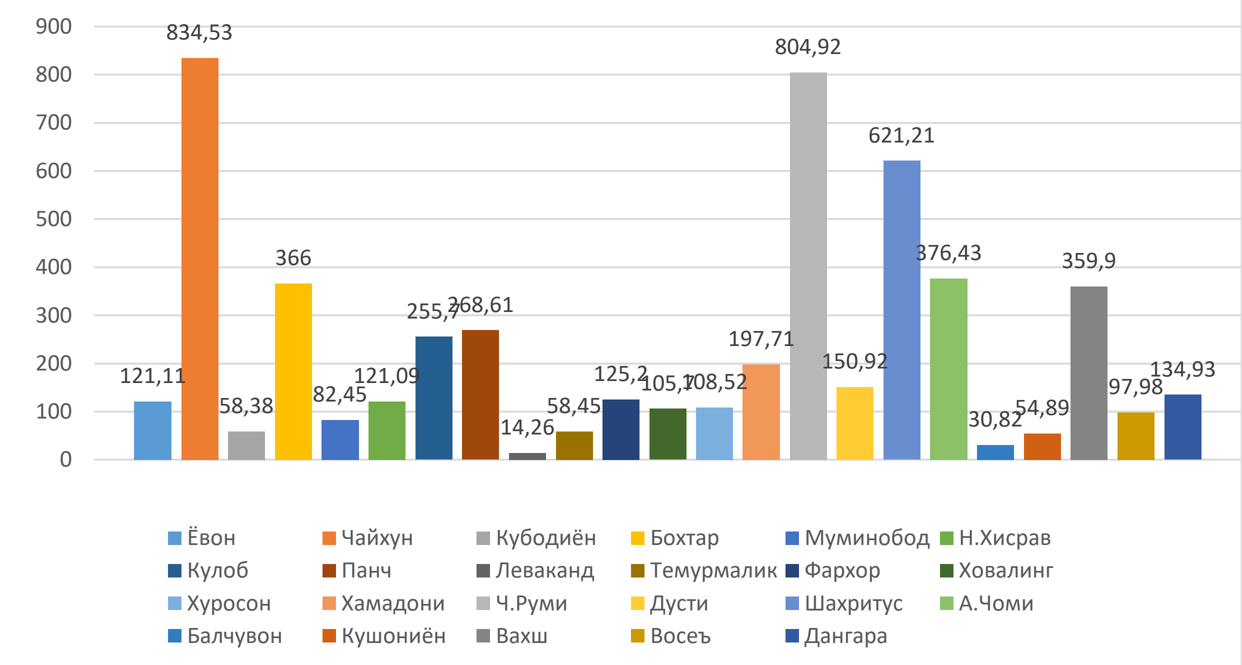

***Сарчашма**: Маълумот доир ба лоиҳаҳои амалкунандаи сармоягузории давлатӣ дар ҳудуди вилояти Хатлон, 21 декабри соли 2021, №5/5-21/753. - Вазорати молия*

Аз маълумоти таҳлилшуда бармеояд, ки рушди фаъолияти лизингӣ дар вилоят метавонад барои ҳалли мушкилоти норасоии базаи моддию техникии соҳаи кишоварзӣ мусоидаткунанда бошад, чунки рақамҳои омории соҳа нишон медиҳанд, ки давоми давраи таҳлилшуда лизинг имконияти бо техникаю технология таъмин намудани хоҷагиҳои деҳқонӣ баромад намудааст.

Мавриди зикр аст, ки дар вилояти Хатлон ба миқдори 5349,01 ҳазор доллари ИМА аз ҳисоби лоиҳаҳои давлатии сармоягузории амалкунанда дар соли ҷорӣ ҷудо гардидааст, ки мо дар маҷмуъ бо тариқи диаграмма мавриди таҳлил қарор додем. Мувофиқи маълумоти диаграммаи 1, ки лоиҳаи «Тиҷоратикунонии соҳаи кишоварзӣ»-ро дар асоси лоиҳаҳои давлатии сармоягузории амалкунанда дар вилояти Хатлон ба роҳ монда шудааст, аз ҳама бештар лоиҳаи давлатии сармоягузорӣ дар вилояти Хатлон ноҳияи Ҷайҳун ба ҳисоб меравад, ки 834,53 ҳазор доллари ИМА ва 15,6 фоизи ҳаҷми умумии сармоягузории давлатии амалкунандаи вилоятро ташкил менамоянд. Баъдан сармоягузории амалкунанда дар ноҳияи Ҷалолиддини Румӣ рост меояд, ки 834,53 ҳазор доллари ИМА, ки ба ҳаҷми 15,04 фоиз, ҳамзамон 0,5 фоиз камтар аз ноҳияи Ҷайҳун мебошад. Дар гурӯҳи ноҳияҳои дар расм овардашуда, Шаҳритус-11,6 %; Бохтар-6,84 %; А.Ҷомӣ-7,03 %; Вахш-6,72 %; Кӯлоб-4,7% ва Панҷ-5,02%

оид ба лоиҳагузории сармояи давлатӣ назар ба дигар ноҳияҳои минтақа ҳамчун гурӯҳи якум аз 11,6% то 4,7% пешгузар мебошанд. Агар ба тариқи гурӯҳбандӣ арзёбӣ намоем, ноҳияҳои минтақаро ба 3 гурӯҳ тақсим намудан қобили қабул аст. Дар гурӯҳи якум шаш ноҳияи дар боло дарҷгардида бошад, ба гурӯҳи дуюм ноҳияҳои Ҳамадонӣ-3,6%; Данғара-2,5%; Фархор-2,3%; Ёвон-2,26%; Н.Хисрав-2,25%; Хуросон-2,02% ва Дӯстӣ-2,82%, ки 3,6% то 2,02% рост меояд. Бевосита гурӯҳи сеюми мо ноҳияҳои Ховалинг-1,97%; Кӯшониён-1,02%; Восеъ-1,83%; Балҷувон-0,57%; Қубодиён-1,09%; Муминобод-1,54%; Леваканд-0,26% ва Темурмалик-1,09% дохил мешаванд, ки аз 1,97% то 0,26% табақаи охирро соҳибӣ менамоянд. Вобаста ба ин, бояд тазаккур намуд, ки тибқи назария ба гурӯҳи якум оид ба лоиҳаи «Тиҷоратикунонии соҳаи кишоварзӣ» дар вилоят шаш ноҳия (аз 11,6% то 4,7%), ба гурӯҳи дуюм ҳафт ноҳия (аз 3,6% то 2,02%) ва гурӯҳи сеюм бошад, ҳашт ноҳия (аз 1,97% то 0,26%) рост меояд. Дар навбати худ ба ду ноҳияи вилояти Хатлон дар соли 2021 Норак ва Шамсиддин Шоҳин аз ҳисоби лоиҳаи давлатии сармоягузории амалкунанда ҷудо карда нашудааст. Аммо, ба шаҳри Норак аз ҳисоби лоиҳаи «Дастгирии соҳаи кишоварзӣ дар заминаи ҷомеа» ба миқдори 192,9 ҳазор доллари ИМА ҷудо гардидааст. Аз ҳисоби лоиҳаи мазкур дар соли ҷорӣ ба ноҳияи Ҷайҳун 2225,4 ва ба ноҳияи Дӯстӣ 2823 ҳазор доллари ИМА барои амалинамоӣ ҷудо гардидааст. Вобаста ба ин гурӯҳбандӣ, ба ақидаи мо, дар макони зичии аҳолӣ бештарбуда сармоягузорӣ низ дар соҳаи кишоварзӣ зиёд ба назар мерасад, ки вобаста ба талаботи аҳолӣ аст.

Дар маҷмуъ, аз таҳлили вазъ ба натиҷаҳои зерин расидан мумкин аст:

1. Дар натиҷаи таҳлилҳо муайян карда шуд, ки нишондиҳандаҳои соҳаи кишоварзӣ дар вилояти Хатлон давоми солҳои 1991-2020 асосан тамоюли манфӣ доранд, ҳарчанд масоҳати киштзорҳо зиёд гардида бошад ҳам, заминҳои шудгор кам шудаанд. Ин тамоюл аз он шаҳодат медиҳад, ки заминҳо ба хоҷагиҳои аҳолӣ гузашта бошанд ҳам, бо сабаби набудани маблағҳои дастрас – сармоягузориҳои арзон фаъолияти ин корхонаҳо рушд наёфта истодаанд.

2. Муқаррар карда шуд, ки дар баъзе аз ноҳияҳои вилоят рушди фаъолияти соҳибкории хоҷагиҳои деҳқонӣ қаноатмандкунанда нест, махсусан дар ноҳияи Вахш, Ҷайҳун, Муъминобод, Ёвон, Панҷ, Ҷ.Балхӣ. Дар ноҳияҳои мазкур афзоиши шумораи солонаи соҳибкории мазкур аз 2,4 то 4,1% мебошад. Дар ноҳияҳое, ки ҳаҷми сармоягузорӣ дар онҳо қаноатмандкунанда нест, фаъолияти соҳибкории хоҷагиҳои деҳқонӣ низ рушди устувор надоранд. Бинобар ин, пешниҳод менамоем, ки дар ноҳияҳои мазкур ҳаҷми сармоягузорӣ зиёд карда шавад, то ки барои таъмини базаи моддию техникии хоҷагиҳо заминаҳои мусоид фароҳам оварда шавад;

3. Зимни таҳлил исбот карда шуд, ки ҳатто дар соли 2020 мо ба нишондиҳандаҳои ҳосилнокии соли 2015 ва давраҳои пеш аз он баробар шуда натавониста, тамоюли пастравӣ дар ҳама соҳаҳо мушоҳида

мегарданд. Бинобар ин, ошкоркунии ин раванд зарурати таҳлили фазои мусоиди сармоягузориро дар минтақа тақозо менамояд. Чунки ба ҳосилнокии соҳаи кишоварзӣ таъсири омилҳои мусоидаткунанда ва пешгирикунанда хело зиёданд ва дар ҳолати танзим нагардидани онҳо, на танҳо сармоягузорӣ дар минтақа таъмин намегардад, балки боиси хуруҷи сармоя аз минтақа мегардад.

4. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ҳанӯз танзими рушди соҳаи чорводории вилоят, аз ҷумла воридоти маҳсулоти гӯшту шир ва дигар маҳсулот дар сатҳи зарурӣ нест. Заминаи инкишофи онро метавон ба воситаи ҷалби сармоягузориҳои мустақим тавассути ҷалби чорвопарварони хориҷӣ бо зотҳои серҳосилу бисёрзоянда таъмин намуд, ҷиҳати инкишофи он шароитҳои мусоидро фароҳам овардан зарур аст.

5. Таҷриба нишон медиҳад, ки истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар чунин ҳаҷм наметавонад бехатарии озуқавории аҳолии мамлакатро таъмин намояд. Барои он ки истеҳсоли қисми зиёди маҳсулоти кишоварзӣ барои қонеъ намудани талаботи минималӣ басанда нест. Дар шароити сиёсати дарҳои кушод ва пеш гирифтани сиёсати истеҳсоли воридивазкунанда васеъ намудани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти соҳаи мазкурро зарур мешуморем. Дар мавриди истеъмоли пурраи истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ аз ҷониби аҳолии мамлакат низ нишондиҳандаҳо басанда нест.

Адабиёт

1. Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоикистон. Маҷмӯаи оморӣ. – Душанбе: Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2018. – 450с.
2. Мирзоева Е.Ш. Привлечение иностранных инвестиций в инновационную деятельность промышленных предприятий Республики Таджикистан / Е.Ш. Мирзоева, Ш. С. Фатхуллоева // Финансово-экономический вестник. – 2023. – № 2(36). – С. 349-356.
3. Мирзоева Е.Ш. Управление инновационно-инвестиционной деятельностью на стадиях жизненного цикла промышленного предприятия / Е.Ш. Мирзоева // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2019. – № 5-1. – С. 206-212.
4. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон: маҷм. оморӣ. – Душанбе: Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2019. - С. 287-298.
5. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 21-уми январи соли 2021.
6. Сафаров, Б. Г. Ҷанбаҳои назариявӣ ва методологии мафҳуми сармоягузории хориҷӣ / Б. Г. Сафаров, М. И. Ҳамроев // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – № 4-2(34). – С. 34-42.
7. Сафаров, И. Н. Баъзе масъалаҳои илмии маблағгузории фаъолияти сармоягузорӣ дар шароити бозор / И. Н. Сафаров // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – No. 1(35). – P. 437-446.
8. Худойбердиев, Д.М. Экономическая безопасность как фактор привлечения иностранных инвестиций в Республику Таджикистан / Д. М. Худойбердиев, М. И. Хамроев // Финансово-экономический вестник. – 2023. – № 2(36). – С. 330-339.

УДК: 631+3323(575.3)

РУШДИ НИЗОМИ ИДОРАКУНИИ ТАКРОРИСТЕҲСОЛИ САРМОЯИ АСОСӢ ДАР КОРХОНАҲОИ КИШОВАРЗӢ

Акрамова Бибималика Акбаровна *– муаллими калони кафедраи иқтисодиёти ҷаҳон,* Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон**.** *Суроға: 734067, Ҷумхурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14*

Дар мақола масъалаҳои асосии ташаккули модели идоракунии раванди такрористеҳсол дар корхонаҳои кишоварзӣ таҳқиқ шуда, бо назардошти таҷрибаи пешқадам низоми идоракунии давлатии раванди такрористеҳсол дар соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия ва пешниҳод карда шудааст. Таъкид шудааст, ки дар шароити муосир ташаккули модели идоракунии раванди такрористеҳсоли воситаҳои асосӣ ба як қатор омилҳо, аз он ҷумла сиёсати молиявӣ ва стратегияи рушди корхонаҳои кишоварзӣ вобаста мебошад. Аз рӯйи натиҷаҳои таҳқиқот пешниҳод шудааст, ки бояд раванди такрористеҳсоли воситаҳои асосӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ ба талаботи замони муосир ҷавобгӯй карда шуда, дар ҳама зинаҳои идоракунии раванди такрористеҳсол чораҳои мушаххас андешида шавад.

Калидвожаҳо*: идоракунӣ, тарористеҳсол, сармоя, сармояи асосӣ, модели идоракунӣ, ваъи молиявӣ, рушди устувор, идоракунии давлатӣ.*

РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ВОСПРОИЗВОДСТВОМ ОСНОВНЫХ СРЕДСТВ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Акрамова Бибималика Акбаровна - *старший преподаватель кафедры мировой экономики, Таджикский государственный финансово-экономический университет. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимов 64/14*

В статье исследованы актуальные вопросы формирования модели управления воспроизводством основных фондов в сельском хозяйстве и на с учетом передовой практики предложена система государственного управления процесса воспроизводства в сельском хозяйстве. Отмечается, что в современных условиях формирования модели управления процессом воспроизводства основных средств в сельском хозяйстве зависит от ряда факторов, в частности от финансовой политики и стратегии развития сельскохозяйственных предприятий. По результатам проведенного исследования доказано, что процесс воспроизводства основных средств на сельскохозяйственных предприятиях должно соответствовать современным реалиям и для этого необходимо принят конкретные меры.

Ключевые слова: *управление, воспроизводства, капитал, основные средства, модели управления, финансовое состояние, устойчивый рост, государственное управление.*

DEVELOPMENT OF A MANAGEMENT SYSTEM FOR THE REPRODUCTION OF FIXED ASSETS IN AGRICULTURAL ENTERPRISES

Akramova Bibimalika Akbarova*-is a senior lecturer at the Department of World Economics, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 64/14 Nakhimov Street, Dushanbe, 734067, Republic of Tajikistan*

The article examines current issues of forming a model for managing the reproduction of fixed assets in agriculture and, taking into account best practices, proposes a system of public management of the reproduction process in agriculture. It is noted that in modern conditions, the formation of a model for managing the process of reproduction of fixed assets in agriculture depends on a number of factors, in particular on the financial policy and development strategy of agricultural enterprises. Based on the results of the study, it was proven that the process of reproduction of fixed assets at agricultural enterprises must correspond to modern realities and for this purpose specific measures must be taken.

Key words: *management, reproduction, capital, fixed assets, management models, financial condition, sustainable growth, public administration.*

Идоракунии такрористеҳсоли сармояи асосӣ дар ташкилотҳои кишоварзӣ ба мувозинат ва ҳамоҳангсозии се ҷузъ нигаронида шудааст: ташаккули сармояи асосӣ, истифодаи самаранок ва таҷдиди иншоот ва воситаҳои нави меҳнат. Ҳамзамон, асоснок кардани шаклҳои интихобшудаи идоракунӣ, баҳодиҳии хавфҳо, мувофиқати манбаъҳои маблағгузорӣ барои чорабиниҳои банақшагирифташуда ва баҳодиҳии самарабахшии онҳо муҳим аст. Маҷмӯи ин амалҳо сиёсати таҷдиди сармояи асосиро тақозо мекунад.

Ба андешаи мо, идомаи идоракунии бесамар ва истифодабарии ғайриоқилонаи захираҳои табиӣ ба он оварда мерасонад, ки рушди соҳаи кишоварзӣ душвор мегардад ё тамоман ғайриимкон мешавад. Чунин ҳолат водор месозад, ки таҷрибаи истифодабарӣ ва идоракунии оқилонаи захираҳои табиӣ, рушди соҳаи кишоварзиро имкон дода, баландравии амнияти озуқаворecho дарозмуддат ва устуворро барои наслҳои оянда таъмин мекунад, қабул гардад. Таҷрибаи мавҷудаи дигар кишварҳои дунё нишон медиҳад, ки ҳарчанд ҳукумат ва сохтори давлатӣ дар таҳкими манбаи захираҳои табиӣ вазифаи муҳимро иҷро намоянд ҳам, аммо маҳз

худи истифодабарандагон барои таъмини босубот масъулиятро ба ӯҳда доранд, агар ин иҷозатро (салоҳиятро) дошта бошанд.

Айни замон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низоми идоракунии давлатии раванди такрористеҳсол дар соҳаи кишоварзӣ тавассути мақомотҳои марказии идоракунии давлатӣ, мақомотҳои функсионалӣ, назоратӣ ва соҳавӣ амалӣ карда мешавад. Салоҳият ва доираҳои фаъолияти институтсионалии сохторҳои мазкурро асноди меъёриву ҳуқуқии дахлдор муайян намуда, вобаста ба он раванди такрористеҳсол дар соҳаи кишоварзӣ танзим ва идора карда мешавад. Дар баробари ин сохтори мавҷуда фарогири соҳаи илм ва таълимоти соҳавӣ буда, ҳамзамон низоми омодакунии кадрҳо ва тақвияти равандҳои такрористеҳсоли қувваи кориро низ дар бар мегирад (расми 1.).

Дар марҳилаи аввали татбиқи ислоҳот ҳатман бояд дар байни деҳқонон маъракаҳои васеи фаҳмондадиҳӣ оид ба чораҳои пешгирии коҳишёбии ҳолати захираҳои табиӣ гузаронида шавад; ин маъракаҳо метавонанд омӯзишҳои махсусгардонида ҷиҳати қавигардонии таҷриба ва рушди институтсионалӣ дар ҷамъияти деҳқонон тавассути ташкили хоҷагиҳо ва ассотсиатсияҳои фермерон, ба мисоли Ассотсиатсияи истифодабарандагони об, Кооперативҳои хизматрасон, Мактабҳои саҳроӣ барои хоҷагидорон ва ғайра бобати хотимабахшӣ ба истифодабарии ғайриоқилонаи захираҳои табиӣ ва ба шаклҳои устувори идоракунии захираҳо гузаштани онҳо бошанд.

Имрӯзҳо, дар шароити рақобати шадид, аҳамияти идоракунии самарабахши раванди такрористеҳсол якбора меафзояд. Қаблан корхонаҳо метавонистанд мустақилона ва бомуваффақият рушд карда, танҳо ба ҷанбаҳои дохилии фаъолияти худ таваҷҷуҳ зоҳир намоянд. Дар шароити муосир, ин кофӣ нест, зеро корхонаҳо бояд ба шароити тағирёбандаи муҳити беруна саривақт ва мунтазам вокуниш нишон дода, тавонанд шароити бозор ва хавфҳои ба вуҷудомадаро пешгӯӣ кунанд, ки ин дар натиҷаи таҳияи нақшаи чорабиниҳо имконпазир мегардад. Дар

чунин шароит идоракунии раванди такрористеҳсоли воситаҳои асосӣ мақоми махсусро ишғол мекунад. Аз нуқтаи назари мо, самаранокии идоракунии такрористеҳсоли воситаҳои асосиро дар соҳаи кишоварзӣ бо риояи шартҳои зерин арзёбӣ кардан мумкин аст:

- корхона бо сармояи асосӣ дар ҳолати зарурӣ таъмин карда мешавад, ки ба кам шудани сарборӣ ба воҳиди таҷҳизот ва имконияти афзоиши ҳаҷми маҳсулот таъсир мерасонад;

- ҳолати босифати сармояи асосӣ ба даст оварда шудааст, ки афзоиши ҳаҷми истеҳсолот ва рақобатпазирии маҳсулотро таъмин мекунад;

- баргардонидани маблағҳои ба фондҳои асосӣ гузошташуда меафзояд, вақти гардиши он коҳиш меёбад ва барои барқарорсозии минбаъдаи оддӣ ва васеи он дар шакли натуралӣ захираҳои зарурӣ (фоида ва амортизатсия) мавҷуданд.

Дар ин замина қисми аз ҳама муҳим ва фаъолро дар системаи идоракунии такрористеҳсоли воситаҳои асосӣ дар соҳаи кишоварзӣ механизми ташкилию иқтисодии он ишғол менамояд, ки ҷанбаҳои зеринро дар бар мегирад;

- маҷмӯи тадбирҳои ба ҳам вобастаи таъсири ташкилию иқтисодӣ, ки барои оянда муайян карда шудааст ва барои ноил шудан ба ҳадаф мусоидат мекунад.

Ҷузъи аввал дар механизм ин мавҷуд будани чунин чораҳоро пешбинӣ мекунад: назорати вазъ, ташкил, ҳамоҳангсозӣ ва ҳавасмандгардонии амалиёт, танзим ва назорат аз болои таҳияи расмиёти таъмини захираҳои моддию техникии кишоварзӣ ва баланд бардоштани самаранокии раванди такрористеҳсоли онҳо.

Расми. 1. Низоми идоракунии давлатии раванди такрористеҳсол дар соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Ҷузъи дуввум ба фароҳам овардани шароити мусоиди иқтисодӣ барои такрористеҳсоли сармояи асосӣ дар соҳаи кишоварзӣ ва арзёбии самаранокии амалҳои бо истифодаи фишангҳо ва усулҳои мувофиқ равона карда шудааст. Ин қисматҳо, ки функсияҳои муайянро иҷро мекунанд,бо ҳам якҷоя карда шудаанд ва инчунин якдигарро мукаммал намуда, механизми мураккаберо ташкил медиҳанд, ки дар сатҳи давлатӣ ва сатҳи субъектҳои хоҷагидорӣ амалӣ карда мешавад.

Раванди такрористеҳсоли сармояи асосӣ дар соҳаи кишоварзӣ бо сармоягузориҳои дарозмуддат барои баланд бардоштани заминаи моддию техникӣ, сохтмон ва хариди воситаҳои асосӣ (биноҳо, мошинҳо, маҷмӯаҳо, таҷҳизот, мошинҳо ва ғайра), инчунин натиҷаҳои фаъолияти зеҳнӣ (ихтироот, моделҳои судманд, намунаҳои саноатӣ, дастовардҳои селексионӣ ва ғайра) нигаронида шудааст. Моҳияти иқтисодии раванди такрористеҳсоли сармояи асосӣ бо сармоягузорӣ ба мақсади афзоиши минбаъдаи он вобаста аст.

Дар ин замина яке аз масъалаҳои муҳим ин ҳолати молиявии корхонаҳои бахши кишоварзӣ мебошад. Таҳлил нишон медиҳад, ки солҳои охир вазъи молиявии на танҳо корхонаҳои кишоварзӣ, балки дигар соҳаҳо низ мураккаб буда, сол ба сол ӯҳдадориҳои онҳо афзоиш ёфта истодааст.

Ҷадвали 1.

Гурӯҳбандии корхона ва ташкилотҳои соҳаҳои алоҳидаи иқтисодиёт аз рӯи натиҷаҳои молиявӣ (*маблағ- ҳазор сомонӣ, миқдор - бо воҳид*)

Соҳаҳо	Солҳо							
	2018		2019		2020		2021	
	Шумораи корхонаҳ	маблағи фоида зарар (-)	Шумораи корхонаҳо	маблағи фоида зарар (-)	Шумораи корхонаҳо	маблағи фоида зарар (-)	Шумораи корхонаҳо	маблағи фоида зарар (-)
Кишоварзӣ	506	-64054,2	1394	1758,7	1017	-21437,8	1400	3310,5
Саноат	904	572355,3	2144	8351062,1	1648	-3807560,0	1969	5525861,0

Сохтмон	480	-263775,5	1297	-40032,2	1099	-47272,4	1244	261983,0
Савдо	540	948961,0	1917	773467,5	1744	357963,0	1885	638307,0
Нақлиёт ва алоқа	225	413589,5	397	1110749,8	550	-69227,8	393	491810,0
Дигар соҳаҳо	123 8	163213,5	3712	750612,7	2920	261447,0	3469	270875,9

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, 2022. -С. 406.

Таҳлили ҷадвал нишон медиҳад, ки корхонаҳои бахши кишоварзии иқтисодиёти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2018 ва 2020 фаъолияти худро бо зарар ҷамъбаст намуда, дар соли 2019 ва 2021 натиҷаҳои молиявиашон на он қадар назаррас мебошад. Дар баробари ин бояд таъкид сохт, ки на ҳама корхонаҳои кишоварзӣ ба мақомоти омор ҳисобот пешниҳод намуда, омори мавҷуда дар асоси иттилооти маҳдуд таҳия ва пешниҳод карда мешавад.

Дар ин замина, бо назардошти вазъи нигаронкунандаи молиявии корхонаҳои кишоварзӣ татбиқи стратегияи рушд ва тавсеаи раванди такрористеҳсоли воситаҳои асосӣ ғайриимкон мебошад.

Қобили қайд аст, ки дар системаи идоракунии такрористеҳсоли сармояи асосӣ дар соҳаи кишоварзӣ механизми самарабахши ташкилӣ ва иқтисодӣ нақши муҳим мебозад, ки он маҷмӯи тадбирҳои таъсиррасонии ташкилию иқтисодӣ, ки барои оянда муайян карда мешавад ва барои расидан ба ҳадаф мусоидат мекунад, дар бар мегирад.

Маҷмӯи чораҳои таъсиррасонии ташкилӣ ба механизмҳои мавҷудбуда чораҳои зеринро дар назар дорад: мониторинги вазъ, ташкил, ҳамоҳангсозӣ ва ҳавасмандкунии амалҳо, танзим ва назорати тартиботи таъминоти кишоварзӣ бо захираҳои моддию техникӣ ва баланд бардоштани самаранокии раванди барқароркунии онҳо. Тадбирҳои таъсири иқтисодӣ ба фароҳам овардани шароити мусоиди иқтисодӣ барои такрористеҳсолкунии воситаҳои асосӣ дар соҳаи кишоварзӣ ва

арзёбии он ба истифода аз василаҳои дахлдори идоракунӣ нигаронида шудаанд [1].

Ҳангоми амалисозии раванди такрористеҳсоли сармояи асосӣ, давлат вазифаҳои гуногунро иҷро мекунад. Вазифаи ҳамоҳангсоз дар иқтисоди бозорӣ таъмин намудани корхонаҳои кишоварзӣ барои мустақилона идора кардани фоидаи худ ва таҳияи системаи тадбирҳо оид ба ҳавасмандгардонии корхонаҳо барои навсозии заминаи моддию техникии онҳо мебошад, вазифаи таҳлилӣ тамоюли такрористеҳсоли воситаҳои асосӣ, омода кардани ҳисоботҳои солона ва ҳисоботи таҳлилӣ, дастгирии илмии такрористеҳсоли сармояи асосӣ ҳавасмандгардонии тадқиқотҳои бунёдӣ ва амалӣ дар соҳаи муҳандисӣ ва технологияҳоро дар бар мегирад [2].

Системаи ҷории идоракунии давлатиро таҳлил намуда ҳаминро бояд қайд кард, ки нуқсони муҳимтарини он набудани сиёсати самаранок ва мақсадноки такрористеҳсоли воситаҳои асосӣ дар соҳаи кишоварзӣ мебошад, ки татбиқи он на танҳо барои рафъи бадшавии ҳолати кунунии заминаи моддию техникӣ, балки танзими минбаъдаи ин раванд бо мақсади навсозии доимӣ мусоидат менамояд.

Давраи такрористеҳсолӣ, ки дар дохили ташкилот сурат мегирад, марҳилаҳои ба ҳам алоқамандро дар бар мегирад: ташкили сармояи асосӣ, истеъмол ва барқарорсозии он. Ҳар як марҳилаи такрористеҳсоли сармояи асосӣ бо миқёси хоси корӣ, давомнокӣ ва потенсиали баланд бардоштани самаранок тавсиф карда мешавад, аммо ҳамаи марҳилаҳои сикли такрористеҳсоли капитали асосӣ бояд дар ҳамбастагӣ ва ҳамбастагӣ омӯхта шаванд, зеро самаранокии фаъолияти системаи идоракунии таҷдиди сармояи асосӣ дар тамоми марҳилаҳои он ташаккул ёфтааст. [5]

Такрористеҳсоли сармояи асосӣ бидуни ҷалби манбаъҳои маблағгузорӣ ва бидуни сармоягузорӣ ба рушди пойгоҳи моддию истеҳсолии комплекси агросаноатӣ ғайриимкон аст.

Татбиқи барномаҳои давлатӣ оид ба дастгирии ташкилотҳои кишоварзӣ барои афзоиши сармоягузорӣ ба соҳаи кишоварзӣ, ки ба модернизатсия ва муҷаҳҳазгардонии техникии сармояи асосӣ нигаронида шудааст, имкониятҳои васеъ фароҳам овард. Ҳамзамон, бархӯрдҳои нав ба маблағгузорӣ субот, дастрасии баробар ва дастгирии кафолатдиҳии истеҳсолкунандагон таъмин карда шудаанд.

Ба андешаи мо вазифаи муҳимтарини идоракунии такрористеҳсоли воситаҳои асосӣ дар сатҳи макро такмил додани механизмҳои навсозӣ мебошад, ки ба навсозии равандҳои истеҳсолӣ ва технологӣ дар соҳаи кишоварзӣ мусоидат мекунад. Аммо, дар айни замон, сарфи назар аз татбиқи як қатор чораҳои дастгирии давлатӣ оид ба модернизатсияи заминаи техникӣ ва технологии ташкилотҳои кишоварзӣ, ҳалли ин масъалаи стратегӣ дар сатҳи зарурии ташкилӣ қарор надорад, ки умуман комплекси агросаноатиро аз устувории фаъолият маҳрум менамояд.

Механизми ташкилию иқтисодии идоракунии такрористеҳсоли сармояи асосӣ дар соҳаи кишоварзиро бо дарназардошти нақши функсионалии субъектҳои идоракунӣ ва ҳамкории онҳо пешниҳод мекунем. Механизми ташкилӣ ва иқтисодии идоракунии такрористеҳсоли сармояи асосӣ дар соҳаи кишоварзӣ дар сатҳи минтақавӣ системаи мутаносиби фаъолияти субъектҳои идоракунӣ ва маҷмӯи тадбирҳои ба ҳам алоқаманде мебошад, ки барои оянда муайян карда мешаванд ва татбиқи сиёсати макроиқтисодиро бо дарназардошти вазъи минтақа таъмин мекунанд. [7]

Раванди такрористеҳсоли сармояи асосӣ дар сатҳи хурд, яъне дар сатҳи корхонаҳои мушаххаси истеҳсолӣ сурат мегирад. Барои баланд бардоштани самаранокии ин раванд дар ташкилотҳои кишоварзӣ, дар

сохтори идоракунии ташкилии онҳо бояд марказии Шӯъбаи таъминоти техникӣ ва технологӣ бошад. Мақсади фаъолияти ин воҳиди сохторӣ ноил шудан ба нишондиҳандаҳои муқарраршуда оид ба ташкили самаранокии истифодаи сармояи асосӣ ва такрористеҳсоли он мебошад. Ин дар заминаи таҳия ва татбиқи сиёсати мақсадноки такрористеҳсоли сармояи асосӣ сурат мегирад.

Қобили қайд аст, ки вазифаҳои асосии Шӯъбаи таъминоти техникӣ ва технологӣ аз инҳо иборатанд:

- таҳлил ва назорати ҳолати техникии воситаҳои асосӣ, баҳодиҳии ҳайати парки мошину таҷҳизоти кишоварзӣ;

- таъмини саривақтӣ ва таъмир;

- таҳияи тадбирҳо оид ба баланд бардоштани самаранокии воситаҳои мавҷуда, таъмини замонавии онҳо ва ғайра.

Ҳамин тавр, бо ҷамъбасти тадбирҳои таъсири ташкилӣ ва иқтисодӣ, ки дар сатҳи макро, мезо ва микро татбиқ мешаванд, мо механизми мақсадноки таъсир ба такрористеҳсоли сармояи асосӣ дар соҳаи кишоварзиро муайян хоҳем кард. Пайвасти баландтарини он Ҳукумати кишвар мебошад, ки ба кори Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар вазорату идораҳои дахлдор назорат мекунад. Дар натиҷаи назорат ва ҳамоҳангсозии амалҳо аз ҷониби вай дар сатҳи Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, сиёсати мақсадноки такрористеҳсоли сармояи асосӣ дар соҳаи кишоварзӣ таҳия ва татбиқ карда мешавад. Ин дар якчанд марҳила сурат мегирад. Пеш аз таҳлили тадбирҳои бевоситаи таъсир ба раванди такрористеҳсол таҳлили вазъи мавҷуда гузаронида мешавад. Сипас, барои баланд бардоштани самаранокии он таклифҳои дахлдор таҳия карда мешаванд.

Корхонаҳои кишоварзӣ тадбирҳои таъсири ташкилӣ ва иқтисодии худро таҳия намуда, сиёсати такрористеҳсоли сармояи асосиро таҳия мекунанд. Он зери таъсири шароитҳои идоракунӣ, ки дар сатҳи макро

эҷод шудааст, иҷро карда мешавад. Раванди такрористеҳсолкунӣ давра ба давра дар сатҳи ташкилот ташхис карда мешавад, ки натиҷаҳои он дар шакли ҳисобот ба мақомоти минтақавӣ ва Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон фиристода мешаванд. Ин сохторҳо самаранокии фаъолияти такрористеҳсоли субъектҳои соҳибкории минтақаро арзёбӣ мекунанд. Дар натиҷаи арзёбӣ, сиёсати таҳияшуда дар сатҳи миллиро метавон такмил дод.

Механизми ташкилию иқтисодӣ, ки мо пешниҳод кардем, таъсири мақсадноки идоракуниро ба раванди такрористеҳсолкунӣ таъмин намуда, самаранокии истифодаи сармояи асосӣ дар соҳаи кишоварзӣ ва сатҳи такрористеҳсоли онро афзоиш медиҳад. Аз ин рӯ, зарур аст, ки таҳияи тавсияҳои назариявӣ, илмӣ, методологӣ ва амалӣ оид ба такмили системаи тадбирҳои ташкилию иқтисодӣ ба раванди такрористеҳсоли сармояи асосӣ дар соҳаи кишоварзӣ ба роҳ монда шаванд [3].

Ҳамин тавр, самаранокии идоракунии такрористеҳсоли сармоя дар соҳаи кишоварзӣ кам аст. Барои беҳтар кардани ин вазъ механизми ташкилию иқтисодии идора такмил дода шуд. Робитаи пешбари механизми пешниҳодшуда дар сатҳи субъекти хоҷагӣ шуъбаи дастгирии техникӣ ва технологӣ мебошад, ки ҳадафи он ҷамъоварӣ, ҷамъбаст ва таҳлили иттилоот дар бораи раванди такрористеҳсолӣ дар корхона, беҳтар кардани сиёсати истеҳлок, сармоягузорӣ ва инноватсионӣ бо мақсади эҷоди сиёсати мукаммали такрористеҳсоли сармояи асосӣ мебошад.

Пас аз таҳияи стандартҳои мувофиқ, вазоратҳо ва мақомоти дахлдор корро дар сатҳи минтақавӣ ҳамоҳанг ва назорат мекунанд. Нақши муҳимтарин ба раёсатҳои кишоварзӣ дода мешавад, ки дар сатҳи он сиёсати минтақавӣ оид ба такрористеҳсоли сармояи асосӣ бо назардошти хусусиятҳои минтақа таҳия карда мешавад. Дар ин раванд бо ташкилотҳои тобеъ ҳамоҳангсозӣ ва рушди соҳаҳо оид ба такмили

системаи андоз, механизми пулӣ, сиёсати инноватсионӣ ва инвеститсионӣ дар заминаи сиёсати давлатӣ ҳамоҳанг карда мешаванд.

Ҳамин тариқ, механизми ташкилию иқтисодии идоракунии такрористеҳсолкунии фондҳои асосӣ дар соҳаи кишоварзӣ маҷмӯи равандҳои ба ҳам алоқаманд аст, ки мониторинги вазъият, ҳамоҳангсозӣ ва ҳавасмандгардонии амалиёт, танзим ва назорат аз болои таҳияи расмиёти таъминоти соҳа бо захираҳои моддию техникӣ ва баланд бардоштани самаранокии раванди такрористеҳсоли онҳоро ифода мекунад. Фаъолияти механизми пешниҳодшудаи ташкилӣ ва иқтисодии идоракунии тарористеҳсоли сармояи асосӣ дар соҳаи кишоварзӣ маҷмӯи тадбирҳои таъсири ташкилӣ ва иқтисодии марбут ба таъминоти соҳаро бо захираҳои моддию техникӣ ва истифодаи самарабахши онҳоро барқарор менамояд. Ин ба таъсири ҳадафмандонаи идоракунии раванди такрористеҳсолкунӣ ва баланд бардоштани самаранокии он дар шароити муосир ва роҳи инноватсионии рушди бахши аграрии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад.

Адабиёт:

1. Абакумов Р.Г. Управление воспроизводством основного капитала как условие инновационного пути развития экономики // Креативная экономика. 2009. №11. С. 3-8.

2. Аблеева А.М. Механизмы и особенности воспроизводства основного капитала в сельском хозяйстве // Вестник БГАУ. 2011. № 2. С. 23-29.

3. Дударева, А. Б. Инвестиционное обеспечение процесса воспроизводства основных фондов в сельском хозяйстве / А. Б. Дударева, М. В. Позднякова // Вестник аграрной науки. – 2020. – № 3(84). – С. 93-101. – DOI 10.17238/issn2587-666X.2020.3.93.

4. Кодиров, Ф. А. Инвестиционная деятельность в региональном агропромышленном комплексе Республики Таджикистан: некоторые проблемы и пути их решения / Ф. А. Кодиров, Т. Т. Файзуллоев // Вестник БИСТ (Башкирского института социальных технологий). – 2016. – № 1-2(30). – С. 54-59.

5. Муслихова, Т. Т. Такрористеҳсоли васеъ дар хоҷагии қишлоқ: интенсификатсия ва самаранокии он / Т. Т. Муслихова // Паёми молия ва иқтисод. – 2020. – No. 3(23). – P. 63-67.

6. Огарков, А. П. Совершенствование управления воспроизводством основных фондов сельского хозяйства / А. П. Огарков, С. А. Огарков // Вестник кадровой политики, аграрного образования и инноваций. – 2012. – № 3. – С. 003-005.

7. Петухова, М. С. Теоретические основы государственной поддержки воспроизводства в сельском хозяйстве / М. С. Петухова // Теория и практика современной аграрной науки : сборник национальной (Всероссийской) научной

конференции, Новосибирск, 20 февраля 2018 года / Новосибирский государственный аграрный университет. – Новосибирск: ИЦ «Золотой колос», 2018. – С. 574-577.

8. Попов, Н. А. Шароити амалигардонии такрористеҳсол дар соҳаи кишоварзӣ / Н. А. Попов, Д. С. Саидзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2021. – No. 4-1(29). – P. 90-95.

9. Середа, Н. А. Построение эффективной системы мониторинга и воспроизводства технического потенциала в сельском хозяйстве региона / Н. А. Середа. – Кострома : Костромская государственная сельскохозяйственная академия, 2014. – 262 с. – ISBN 978-5-93222-274-4.

10. Телицына, К. А. Источники финансирования воспроизводства основных фондов в сельском хозяйстве Кировской области / К. А. Телицына // Знания молодых – будущее России : Материалы XVIII Международной студенческой научной конференции: Сборник научных трудов. В 5 частях, Киров, 08–30 апреля 2020 года. Том Часть 5. – Киров: Вятская государственная сельскохозяйственная академия, 2020. – С. 236-238.

11. Худойбердиев, Д. М. Пути и проблемы индустриального развития Республики Таджикистан / Д. М. Худойбердиев // Endless Light in Science. – 2023. – № 3-3. – С. 106-110. – DOI 10.24412/2709-1201-2023-106-110.

12. Ҳамроев, М. И. Сармоягузориҳои хориҷӣ дар низоми муосири муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ / М. И. Ҳамроев // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – No. 1(35). – P. 425-437.

МУНДАРИҶА

Саидмуродзода Л.Ҳ., Убайдуллоев Ф.К. АЗ ТАЪРИХИ АФКОРИ ИҚТИСОДИИ ХАЛҚИ ТОҶИК: АФКОРИ ИҚТИСОДИИ АБУНАСРИ ФОРОБӢ	5
Фақеров Ҳ.Н., Мирсаидов С.А. РУШДИ СОҲАИ ХИЗМАТРАСОНИИ ИҶТИМОӢ ДАР ҒАНӢ ГАШТАНИ ИСТЕҲСОЛ ВА ПЕШНИҲОДИ НЕЪМАТҲОИ ҶАМЪИЯТӢ	13
Қодирзода Д.Б., Маҳмудов Ф.И. ТАМОЮЛҲОИ ҶОРИСОЗИИ НАВГОНИҲО ДАР БОНКҲОИ ТИҶОРАТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ШАРОИТИ МУОСИР	22
Хоҷаев П.Д., Сафаров Ф.Ҳ. БАЪЗЕ ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ РУШДИ СТРАТЕГИЯИ ИННОВАТСИОНИИ КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ	33
Комилов А.Қ., Собирзода Н.М. ОЯНДАБИНИИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ ДЕМОГРАФИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БО ИСТИФОДАИ УСУЛҲОИ ОМОРӢ	41
Мирсаидов А.Б., Ҷурахонзода Б.Ҷ., Сафарзода У.М АСОСҲОИ ИНСТИТУТСИОНАЛИЮ ИҚТИСОДИИ АРЗЁБИИ СИФАТИ ИДОРАКУНИИ СОҲАИ ТАҲСИЛОТИ КАСБӢ	51
Солеҳзода А.А., Шарифӣ Д. ҶОРӢ НАМУДАНИ ПРИНСИПҲОИ “ИҚТИСОДИЁТИ ДАВРАГӢ” ДАР ШАРОИТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	61
Маъдиев С., Хушвахтов Д.С. ТАКМИЛИ МЕХАНИЗМИ МОЛИЯВИИ ИДОРАКУНИИ РАВАНДИ ТАВАРРУМ ДАР ШАРОИТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	73
Муслихова Т.Т. РАҚОБАТПАЗИРИИ ҲУДУДӢ: ПРЕДМЕТИ РАҚОБАТПАЗИРӢ ВА МЕТОДИКАИ БАҲОДИҲӢ	84
Мирзоева Е.Ш., Бобошерова Ф.Г. ХУСУСИЯТҲОИ МАБЛАҒГУЗОРИИ ДАВЛАТӢ ДАР РУШДИ ИННОВАТСИОНИИ НИЗОМИ МАОРИФ	92
Нидоев П.Ф., Пирова Ш.С. БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ МУОСИРИ ТАШКИЛИ ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТӢ ДАР ТАНЗИМИ ФАЪОЛИЯТИ ИҚТИСОДИ ХОРИҶИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	100
Саидов Р.Н. АРЗЁБИИ ДАРОМАДҲО ВА ХАРОҶОТҲОИ ПУЛИИ АҲОЛИИ КАМТАЪМИН ВА БЕШТАРТАЪМИН	109
Сулаймонзода Ш.Ф. РАҚАМИКУНОНӢ, ХУСУСИЯТҲО ВА ТАЪСИРИ ОН БА РУШДИ БИЗНЕС-ХИЗМАТРАСОНИҲО	120
Досиев М.Н., Зоҳидов К.С. ХУСУСИЯТҲОИ ТАШКИЛ ВА РУШДИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ МАРКЕТИНГӢ ДАР ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРИИ ЭКОЛОГӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ ТАТБИҚКУНАНДАИ ПРИНСИПҲОИ ИҚТИСОДИ “САБЗ”	131
Шамсиев Ф.К., Насуллоҷонова Ш.А. МУАЙЯН НАМУДАНИ ТАЛАБОТИ КОМПЛЕКСИ САНОАТИ МИНТАҚАВИИ ВИЛОЯТИ СУҒД БА КАДРҲОИ БАЛАНДИХТИСОС	142
Тоҷибоева Ф.Э. НАҚШИ ТАКМИЛИ СИСТЕМАИ ИДОРАКУНӢ ДАР ТАЪМИНИ САМАРАНОКИИ КОРХОНАҲО	149
Арабов Ф.П., Содиқов Қ.А. ТАШАККУЛИ КОМПЛЕКСИ МЕХАНИЗМҲОИ ТАЪМИНИ ИСТИФОДАИ ЭКОЛОГӢ-ИҚТИСОДИИ ЗАМИНҲОИ КИШОВАРЗӢ	161

Зияева М.Д., Қурбонов Г.А. САРЧАШМАҲОИ МОЛИЯВИИ ТАЪМИНИ ИСТЕҲСОЛОТИ ВОРИДОТИВАЗКУНАНДАИ САНОАТИ ХӮРОКВОРӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	176
Ҳамидов А.Х. РУШДИ ИСТЕҲСОЛИ МАҲСУЛОТИ ХӮРОКВОРӢ ДАР ҲУДУДҲОИ МАЪМУРИИ ШАҲРИ ВАҲДАТ ВА НОҲИЯИ ФАЙЗОБОД	184
Муслихова Т.Т. МЕХАНИЗМИ ИҚТИСОДИИ ТАШАККУЛИ РАҚОБАТПАЗИРИИ ҲУДУДӢ	196
Алишоев Х.Ҳ. АҚОИДИ МУХТАСАР РОҶЕЪ БА ТАЪРИХИ ПАЙДОИШИ ТАЪЛИМОТИ ИҚТИСОДИ ИСЛОМӢ	204
Шералиев Э.Н., Султон Б. ДАСТГИРИИ ДАВЛАТИИ РУШДИ СОҲИБКОРИИ ХУРДУ МИЁНА ВА МАЪМУРИКУНОНИИ ОН ДАР ШАРОИТИ МУОСИР	214
Раҳмонзода М.Н., Нуридинов С.З. НАҚШИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИТТИЛООТӢ ДАР РУШДИ ТИҶОРАТИ ЭЛЕКТРОНӢ	222
Мирзоева Е.Ш. СТРАТЕГИЯИ РУШДИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР ЗАМИНАИ ТАБОДУЛОТИ РАҚАМИИ КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ	233
Олимов Д.А., Бобомуродов П.Х., Раҷабов С.Р. ИСТИФОДАИ НАҚШАИ ҲИСОБҲОИ БАҲИСОБГИРИИ МУҲОСИБӢ МУВОФИҚИ СБҲМ ДАР ШИРКАТҲОИ СОХТМОНӢ	241
Холиқов Ш.Х. РУШДИ БОЗОРИ МЕҲНАТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН: ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА МЕТОДӢ	250
Аҳадов И.Қ. МАСЪАЛАҲОИ АКТУАЛИИ ТАШАККУЛИ ДОРОИҲОИ БОНКӢ ДАР ШАРОИТИ РАҚАМИКУНОНИИ ИҚТИСОДИЁТ	262
Сафарзода С.С. ПРИНСИП ВА ОМИЛҲОИ ДАСТГИРИИ САРМОЯГУЗОРИИ РУШДИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ МИНТАҚА ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	272
Эшбеков Т.Ҳ. МУКАММАЛГАРДОНИИ МУНОСИБАТҲОИ БАЙНИБУҶЕТӢ ВА ДАСТГИРИИ МОЛИЯВИИ МИНТАҚАҲО ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	282
Белошитский Д.С. МОДЕЛСОЗИИ БАЙНИСОҲАВИИ АМНИЯТИ ИҚТИСОДӢ	293
Авгонов Н.А. ПАСАНДОЗҲОИ АҲОЛӢ ВА НАҚШИ ОНҲО ДАР ТАЪМИНИ СОҲАҲОИ ИҚТИСОДИЁТ БО ЗАХИРАҲОИ ҚАРЗӢ	300
Халифазода Ҷ.Б. ПРИНСИП ВА ФУНКСИЯҲОИ АСОСИИ ТАШАККУЛИ КЛАСТЕРҲОИ ПАХТА ДАР МИНТАҚА	313
Сафарова М.И. ХУСУСИЯТҲОИ ИНКИШОФ ВА ҲОЛАТИ ФОНДИ НАФАҚАИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	323
Кошонов П.С. САРМОЯГУЗОРИҲОИ ДАВЛАТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА ТАЪСИРИ ОН БА ЛОИҲАҲОИ ИННОВАТСИОНИЮ САРМОЯГУЗОРӢ	330
Солиҳова М.Д. ТАҲЛИЛИ УСТУВОРИИ БОНКДОРИИ ИСЛОМӢ ДАР ШАРОИТИ БУҲРОНИ МОЛИЯВӢ	338
Давлатова М.Б. ХУСУСИЯТҲОИ ТАШКИЛИ ИСТЕҲСОЛОТИ ГЕОЛОГӢ-ҶУСТУҶӮӢ ВА ТАЪМИНОТИ МОЛИЯВИИ ОН	348
Шоҳзода Н.И. ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛИ БОЗОРИ ХАДАМОТИ ЭКОЛОГӢ	356
Сафарзода М.С. УСТУВОРИИ МОЛИЯВИИ КОРХОНАҲОИ ХУРДУ МИЁНА ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА ИДОРАИ ОН ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИ БОЗОРӢ	363
Назаров А.З. ТАҲЛИЛ ВА БАҲОДИҲИИ ВАЗЪИЯТИ МУОСИРИ СИЁСАТИ ПУЛИЮ ҚАРЗӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	376

Фатҳиддинзода Қ.Қ. ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ РАФТОРИ СОҲИБКОРӢ ДАР ШАРОИТИ РАҚОБАТНОКӢ	384
Сафаров И.Н. ҲАВАСМАНДГАРДОНИИ ДАВЛАТИИ МАБЛАҒГУЗОРИИ ФАЪОЛИЯТИ САРМОЯГУЗОРӢ ДАР НИЗОМИ ИҚТИСОДИЁТИ МИЛЛӢ	394
Маҳмудов С.М. ВАЗЪИ СОҲИБКОРИИ ХУРДУ МИЁНА ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА МАСОИЛИ МОЛИЯКУНОНИИ ОН АЗ ҶОНИБИ НИЗОМИ БОНКИИ МАМЛАКАТ	404
Миршарипов Э.Қ. РОҲҲОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ ИҚТИДОРИ ҚАРЗДИҲИИ НИЗОМИ БОНКӢ БА СОҲАИ САНОАТИ САБУК	414
Набиева П.Н. ТАҲЛИЛИ ҲОЛАТИ САРМОЯГУЗОРӢ ВА ИСТЕҲСОЛОТИ КИШОВАРЗӢ ДАР ВИЛОЯТИ ХАТЛОН	423
Акрамова Б.А. РУШДИ НИЗОМИ ИДОРАКУНИИ ТАКРОРИСТЕҲСОЛИ САРМОЯИ АСОСӢ ДАР КОРХОНАҲОИ КИШОВАРЗӢ	435

СОДЕРЖАНИЕ

Саидмуродзода Л.Х., Убайдуллоев Ф.К. ИЗ ИСТОРИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МЫСЛИ ТАДЖИКСКОГО НАРОДА: ЭКОНОМИЧЕСКИЕ МЫСЛИ АБУ НАСРА ФАРАБИ	5
Факеров Х.Н., Мирсаидов С.А. РАЗВИТИЕ СФЕРЫ СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГ В ПОВЫШЕНИЕ ПРОИЗВОДСТВА И ПРЕДОСТАВЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ БЛАГ	13
Кодирзода Д.Б., Махмудов Ф.И. ТЕНДЕНЦИИ ВНЕДРЕНИЯ ИННОВАЦИЙ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ	22
Ходжаев П.Д., Сафаров Ф.Х. НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННОЙ СТРАТЕГИИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ	33
Комилов А.К., Собирзода Н.М. ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН С ПРИМЕНЕНИЕМ СТАТИСТИЧЕСКИХ МЕТОДОВ	41
Мирсаидов А.Б., Сафарзода У.М., Джурахонзода Б.Дж. ИНСТИТУЦИОНАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОЦЕНКИ КАЧЕСТВА УПРАВЛЕНИЯ В СФЕРЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ	51
Солехзода А.А., Шарифи Д. ВНЕДРЕНИЕ ПРИНЦИПОВ “ЦИРКУЛЯРНОЙ ЭКОНОМИКИ” В УСЛОВИЯХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	61
Маъдиев С., Хушвахтов Д.С. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ФИНАНСОВЫХ МЕХАНИЗМОВ УПРАВЛЕНИЯ ИНФЛЯЦИОННЫМ ПРОЦЕССОМ В УСЛОВИЯХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	73
Муслихова Т.Т. ПРОСТРАНСТВЕННАЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ: ПРЕДМЕТЫ КОНКУРЕНЦИИ И МЕТОДЫ ОЦЕНКИ	84
Мирзоева Е.Ш., Бобошерова Ф.Г. ОСОБЕННОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ФИНАНСИРОВАНИЯ В ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ	92
Нидоев П.Ф., Пирова Ш.С. НЕКОТОРЫЕ СОВРЕМЕННЫЕ ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В РЕГУЛИРОВАНИИ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	100
Саидов Р.Н. ОЦЕНКА ДЕНЕЖНЫХ ДОХОДОВ И РАСХОДОВ МАЛООБЕСПЕЧЕННОГО И ВЫСОКООБЕСПЕЧЕННОГО НАСЕЛЕНИЯ	109
Сулаймонзода Ш.Ф. ЦИФРОВИЗАЦИЯ, ОСОБЕННОСТИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ БИЗНЕС-УСЛУГ	120
Досиев М.Н., Зохидов К.С. ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ МАРКЕТИНГОВЫХ УСЛУГ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА КАК ФАКТОР РЕАЛИЗАЦИИ ПРИНЦИПОВ «ЗЕЛЕНОЙ» ЭКОНОМИКИ	131
Шамсиев Ф.К., Насулложанова Ш.А. ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПОТРЕБНОСТЕЙ РЕГИОНАЛЬНОГО ПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ В ВЫСОКОКВАЛИФИЦИРОВАННЫХ КАДРАХ	142

Тоджибоева Ф.Э. РОЛЬ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ	149
Арабов Ф.П., Содиков К.А. ФОРМИРОВАНИЕ КОМПЛЕКСНОГО МЕХАНИЗМА ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ЗЕМЕЛЬ	161
Зияева М.Д., Курбонов Г.А. ФИНАНСОВЫЕ ИСТОЧНИКИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИМПОРТОЗАМЕЩАЮЩЕГО ПРОИЗВОДСТВА ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН	176
Хамидов А.Х. РАЗВИТИЕ ПРОИЗВОДСТВА ПРОДУКТОВ ПИТАНИЯ НА АДМИНИСТРАТИВНЫХ ТЕРРИТОРИЯХ ГОРОДА ВАХДАТ И ФАЙЗАБАДСКОГО РАЙОНА	184
Муслихова Т.Т. ЭКОНОМИЧЕСКИЙ МЕХАНИЗМ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОСТРАНСТВЕННОЙ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ	196
Алишоев Х.Х. КРАТКИЕ ПОЛОЖЕНИЯ ОБ ИСТОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ИСЛАМСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО УЧЕНИЯ	204
Шералиев Э.Н., Султон Б. ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОДДЕРЖКА РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА И ЕГО АДМИНИСТИРОВАНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ	214
Рахмонзода М.Н., Нуридинов С.З. ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ИХ РОЛЬ В РАЗВИТИИ ЭЛЕКТРОННОЙ КОММЕРЦИИ	222
Мирзоева Е.Ш. ИННОВАЦИОННАЯ СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ	233
Олимов Д.А., Бобомуродов П.Х., Раджабов С.Р. ПРИМЕНЕНИЕ ПЛАНА СЧЕТОВ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА СОГЛАСНО МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ В СТРОИТЕЛЬНЫХ КОМПАНИЯХ	241
Холиков Ш.Х. РАЗВИТИЕ РЫНКА ТРУДА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ	250
Ахадов И.К. АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ БАНКОВСКИХ АКТИВОВ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ	262
Сафарзода С.С. ПРИНЦИПЫ И ФАКТОРЫ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПОДДЕРЖКИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН	272
Эшбеков Т.Х. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕЖБЮДЖЕТНЫХ ОТНОШЕНИЙ И ФИНАНСОВАЯ ПОДДЕРЖКА РЕГИОНОВ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН	282
Белошицкий Д.С. КРОСС-МОДЕЛИРОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	293
Авгонов Н.А. СБЕРЕЖЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ И ИХ РОЛЬ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ОТРАСЛЕЙ ЭКОНОМИКИ КРЕДИТНЫМИ РЕСУРСАМИ	300
Халифазода Дж.Б. ПРИНЦИПЫ И ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ ФОРМИРОВАНИЯ ХЛОПКОВОГО КЛАСТЕРА В РЕГИОНЕ	313
Сафарова М.И. ХАРАКТЕРИСТИКА РАЗВИТИЯ И СОСТОЯНИЯ ПЕНСИОННОГО ФОНДА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	323
Кошонов П.С. ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ИНВЕСТИЦИИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ИННОВАЦИОННО-ИНВЕСТИЦИОННЫЕ ПРОЕКТЫ	330

Давлатова М.Б. ОРГАНИЗАЦИОННАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ГЕОЛОГО-РАЗВЕДАТЕЛЬНОГО ПРОИЗВОДСТВА И ЕЕ ФИНАНСОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ	338
Солихова М.Д. АНАЛИЗ УСТОЙЧИВОСТИ ИСЛАМСКОГО БАНКИНГА В УСЛОВИЯХ ФИНАНСОВОГО КРИЗИСА	348
Шохзода Н.И. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ РЫНКА ЭКОЛОГИЧЕСКИХ УСЛУГ	356
Сафарзода М.С. ФИНАНСОВАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В РЕСПУБЛИКА ТАДЖИКИСТАН И ЕГО УПРАВЛЕНИЕ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ	363
Назаров А.З. АНАЛИЗ И ОЦЕНКА СОВРЕМЕННОЙ СИТУАЦИИ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН	376
Фатхиддинзода К.К. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОГО ПОВЕДЕНИЯ В УСЛОВИЯХ КОНКУРЕНЦИИ	384
Сафаров И.Н. ГОСУДАРСТВЕННОЕ СТИМУЛИРОВАНИЕ ФИНАНСИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СИСТЕМЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ	394
Махмудов С.М. ПОЛОЖЕНИЕ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН И ВОПРОСЫ ЕГО ФИНАНСИРОВАНИЯ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМОЙ СТРАНЫ	404
Миршарипов Э.К. ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КРЕДИТНОЙ СПОСОБНОСТИ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ СЕКТОРА ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ	414
Набиева П.Н. АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ ИНВЕСТИЦИЙ И СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА В ХАТЛОНСКОЙ ОБЛАСТИ	423
Акрамова Б.А. РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ВОСПРОИЗВОДСТВОМ ОСНОВНЫХ СРЕДСТВ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ	435

THE CONTENTS

Saidmurodzoda L.Kh., Ubaydulloev F.K. FROM THE HISTORY OF ECONOMIC THOUGHT OF THE TAJIK PEOPLE: ECONOMIC THOUGHTS OF ABU NASRA FARABI	5
Faqerov H.N., Mirsaidov S.A. DEVELOPMENT OF SOCIAL SERVICES TO INCREASE PRODUCTION AND PROVISION OF PUBLIC GOODS	13
Kodirzoda D.B., Mahmudov F.I. TRENDS IN INNOVATION IN COMMERCIAL BANKS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN MODERN CONDITIONS	22
Khojaev P.D., Safarov F.Kh. SOME THEORETICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF THE INNOVATIVE STRATEGY OF INDUSTRIAL ENTERPRISES	33
Komilov A.K., Sobirzoda N.M. FORECASTING DEMOGRAPHIC INDICATORS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN USING STATISTICAL METHODS	41
Mirsaidov A.B., Safarzoda U.M., Jurakhonzoda B.J. INSTITUTIONAL AND ECONOMIC FOUNDATIONS FOR ASSESSING THE QUALITY OF MANAGEMENT IN THE FIELD OF VOCATIONAL EDUCATION	51
Solekhzoda A.A., Sharifi D. IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLES OF "CIRCULAR ECONOMY" IN THE CONDITIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	61
Madiev S., Khushvakhtov D.S. IMPROVING FINANCIAL MECHANISM FOR MANAGING THE INFLATION PROCESS IN THE CONDITIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	73
Muslikhova T.T. REGIONAL COMPETITIVENESS: OBJECTS OF COMPETITION AND EVALUATION METHODS	84
Mirzoeva E.Sh., Bobosherova F.G. FEATURES OF PUBLIC FINANCING IN INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE EDUCATION SYSTEM	92
Nidoev P.F., Pirova Sh.S. SOME MODERN ISSUES OF THE ORGANIZATION OF STATE ADMINISTRATION IN THE REGULATION OF FOREIGN ECONOMIC ACTIVITIES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	100
Saidov R.N. ASSESSMENT OF MONETARY INCOME AND EXPENSES OF THE POOR AND HIGH-INCOME POPULATION	109
Sulaymonzoda Sh.F. DIGITIZATION, FEATURES AND ITS IMPACT ON THE DEVELOPMENT OF BUSINESS SERVICES	120
Dosiev M.N., Zokhidov K.S. FEATURES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF MARKETING SERVICES IN THE ACTIVITIES OF ENVIRONMENTAL ENTREPRENEURSHIP AS A FACTOR OF IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLES OF “GREEN” ECONOMY	131
Shamsiyev F.K., Nasullojonova Sh.A. DETERMINATION OF THE NEEDS OF THE REGIONAL INDUSTRIAL COMPLEX OF THE SUGHD REGION FOR HIGHLY QUALIFIED FRAMES	142
Tojiboeva F.E. IMPROVING THE MANAGEMENT SYSTEM IN ENSURING	149

THE EFFICIENCY OF ENTERPRISES	
Arabov F.P., Sodikov K.A. FORMATION OF A COMPREHENSIVE MECHANISM FOR ENVIRONMENTAL AND ECONOMIC USE OF AGRICULTURAL LAND	161
Ziyaeva M.D., Kurbanov G.A. FINANCIAL SOURCES FOR PROVISION OF IMPORT SUBSTITUTION PRODUCTION OF THE FOOD INDUSTRY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	176
Khamidov A.Kh. DEVELOPMENT OF FOOD PRODUCTION IN THE ADMINISTRATIVE TERRITORIES OF VAHDAT CITY AND FAYZABAD DISTRICT	184
Muslikhova T.T. ECONOMIC MECHANISM FOR FORMING REGIONAL COMPETITIVENESS	196
Alishoev Kh.H. BRIEF PROVISIONS ON THE HISTORY OF THE ORIGIN OF THE ISLAMIC ECONOMIC DOCTRINE	204
Sheraliev E.N., Sulton B. STATE SUPPORT FOR THE DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISE AND ITS ADMINISTRATION IN MODERN CONDITIONS	214
Rahmonzoda M.N., Nuridinov S.Z. INFORMATION TECHNOLOGIES AND THEIR ROLE IN THE DEVELOPMENT OF E-COMMERCE	222
Mirzoeva E.Sh. INNOVATIVE DEVELOPMENT STRATEGY IN THE CONTEXT OF DIGITAL TRANSFORMATION OF INDUSTRIAL ENTERPRISES	233
Olimov D., Bobomurodov P.H., Rajabov S.R. APPLICATION OF ACCOUNT PLAN ACCOUNT ACCOUNT ACCORDING TO INTERNATIONAL FINANCIAL REPORTING STANDARDS IN CONSTRUCTION COMPANIES	241
Kholikov Sh.Kh. DEVELOPMENT OF THE LABOR MARKET OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS	250
Ahadov I.Q. CURRENT ISSUES OF ORGANIZATION OF BANKING ASSETS IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZED ECONOMY	262
Safarzoda S.S. PRINCIPLES AND FACTORS OF INVESTMENT SUPPORT OF SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REGION IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	272
Eshbekov T.H. IMPROVEMENT OF INTERBUDGETARY RELATIONS AND FINANCIAL SUPPORT OF THE REGIONS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	282
Beloshitsky D.S. CROSS MODELING OF ECONOMIC SECURITY	293
Avgonov N.A. SAVINGS OF THE POPULATION AND THEIR ROLE IN PROVIDING SECTORS OF THE ECONOMY WITH CREDIT RESOURCES	300
Khalifazoda J.B. PRINCIPLE AND MAIN FUNCTIONS OF FORMATION OF A COTTON CLUSTER IN THE REGION	313
Safarova M.I. DESCRIPTION OF THE DEVELOPMENT AND STATE OF THE PENSION FUND OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	323
Koshonov P.S. PUBLIC INVESTMENT OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND ITS INFLUENCE ON INNOVATION AND INVESTMENT PROJECTS	330
Davlatova M.B. ORGANIZATIONAL CHARACTERISTICS OF GEOLOGICAL PRODUCTION - EXPLORATION AND ITS FINANCIAL SUPPORT	338
Solihova M.D. ANALYSIS OF THE SUSTAINABILITY OF ISLAMIC BANKING IN THE FINANCIAL CRISIS	348
Shohzoda N.I. THEORETICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF THE ENVIRONMENTAL SERVICES MARKET	356

Safarzoda M.S. SUSTAINABLE OF SMALL AND MIDDLE ENTERPRISES IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND IT'S MANAGEMENT IN CONDITION MARKET ECONOMY	363
Nazarov A.Z. ANALYSIS AND EVALUATION OF THE CURRENT SITUATION OF MONETARY POLICY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	376
Fatkhiddinzoda K.K. THE ORETICAL ASPECTS OF ENTREPRENEURIAL BEHAVIOR IN COMPETITIVE CONDITIONS	384
Safarov I.N. STATE STIMULATION OF FINANCING INVESTMENT ACTIVITIES IN THE NATIONAL ECONOMY SYSTEM	394
Mahmudov S.M. SITUATION OF SMALL AND MEDIUM ENTREPRENEURSHIP IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND ISSUES OF ITS FINANCING BY THE BANKING SYSTEM OF THE COUNTRY	404
Mirsharipov E.K. WAYS TO INCREASE THE CREDITING CAPACITY OF THE BANKING SYSTEM OF THE LIGHT INDUSTRY SECTOR	414
Nabieva P.N. ANALYSIS OF THE STATE OF INVESTMENTS AND AGRICULTURAL PRODUCTION IN KHATLON REGION	423
Akramova B.A. DEVELOPMENT OF A MANAGEMENT SYSTEM FOR THE REPRODUCTION OF FIXED ASSETS IN AGRICULTURAL ENTERPRISES	435

Ба таваҷҷуҳи муаллифон!

Дар маҷаллаи илмию амалии «Паёми молия ва иқтисод» мақолаҳое, ки натиҷаҳои тадқиқоти илмию амалии соҳаҳои иқтисодию молияро дар бар мегиранд, чоп мешаванд.

Мақолаҳо дар давоми сол қабул карда мешаванд. Маводе, ки дар нашрияҳои дигар чоп шудаанд ва ё дар арафаи чопанд, қабул карда намешаванд.

Мақолаҳои пешниҳодшаванда бояд ҷавобгӯи чунин талабот бошанд:

1. Ҳаҷми мақола якҷоя бо расм, нақша, рӯйхати адабиёт ва матни аннотатсия ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ бояд аз 12 саҳифаи компютерӣ кам набошад.

2. Мақолаҳо дар шакли электронӣ ва дар шакли чопӣ (1 нусха) пешниҳод карда шаванд.

3. Мақолаҳо паз аз гузаронидани барномаи «Антиплагиат» бо пешниҳоди маълумотнома қабул карда мешаванд.

4. Мақолаҳо дар системаи Microsoft Word бо чунин тарз: мақолаҳои тоҷикӣ бо гарнитураи Times New Roman Tj, русӣ бо гарнитураи Times New Roman андозаи ҳуруфи матни асосӣ – 14, рӯйхати адабиёт – 12, фосилаи байни сатрҳо – 1 см, сархат аз гӯшаи чапи варақ бо андозаи – 1,25 см, фосилаҳо аз боло – 3 см, аз поён – 2,5 см, аз чап – 3 см, аз рост – 2 см пешниҳод шуда, ҳамаи саҳифаҳо рақамгузорӣ карда шаванд.

5. Дар саҳифаи аввали мақола УДК, номи мақола, ному насаб ва маълумот дар бораи муаллиф (муаллифон) ва ташкилот ё муассиса, аннотатсия ва калидвожаҳо бо се забон нишон дода мешаванд.

6. Мақола бо аннотатсия ва калидвожаҳо бо се забон – тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ (курсив, андозаи 12) оғоз гардида, бояд муҳтавои асосии мақоларо амиқ дар бар гирад ва дар шакли алоҳида ба нашр мувофиқ бошад (на камтар аз 10 сатр). **Калидвожаҳо** тасвири кӯтоҳи мундариҷаи маводи илмӣ буда, дар бораи мавзӯъ ва сохтори он маълумоти умумӣ медиҳанд ва аз 8 то 10 калима ва ё ифодаро дар бар гирифта, бо вергул ҷудо карда мешаванд.

7. Маълумот дар бораи муаллиф (бо се забон – тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ) бояд инҳоро дар бар гирад: ному насаби пурраи муаллиф (он), дараҷаи илмӣ, вазифа, ҷойи кор, суроға, телефон ва E-mail (шрифти курсив 12)

8. Иқтибосҳо дар дохили қавсҳои чоркунҷа, ба мисли [1, с. 24] нишон дода мешаванд. Рӯйхати адабиёт (аз 8 - 10 номгӯй кам набошад) дар охири мақола бо нишон додани ҳаҷми умумии саҳифаҳои сарчашма аз рӯи алфавит бо зерсарлавҳаи «Адабиёт» (Литература) оварда мешавад. Адабиёти истифодашуда қатъиян бо риояи ҳамаи меъёр ва қоидаҳои тартиби библиографӣ таҳия мегардад.

9. Ҷадвал, расм, диаграммаҳои дар мақола истифодашуда бояд қатъиян аз рӯи талаботи муқарраргардида нишон дода шуда, рақам ва номгузорӣ карда шаванд.

10. Мақолаҳои илмии пешниҳодшаванда бояд хулосаи коршинос ва тақризи мусбӣ аз ҷониби аъзои ҳайати таҳририяи маҷалла барои имкони чопи мақола дошта бошанд.

11. Матни мақола бояд саҳеҳу мукаммал ва дар шакли ниҳоӣ пешниҳод гардад.

12. Ҳайати таҳририя ҳуқуқ дорад, ки мақолаҳои илмиро ихтисор ва таҳрир намояд.

Мақолаҳое, ки ба талаботи мазкур ҷавобгӯ нестанд, қабул карда намешаванд.

К сведению авторов

В научно-практическом журнале «Финансово-экономический Вестник» печатаются статьи, содержащие результаты научно-практических исследований по экономическим наукам.

Статьи принимаются в течение года.

Представление в журнал работ, ранее опубликованных или принятых к печати в других изданиях, не допускается.

При направлении статьи в редколлегию авторам необходимо соблюдать следующие правила:

1. Размер статьи должен состоять из 12 страниц компьютерного набора, включая текст, таблицы, рисунки, библиографию и тексты аннотаций на таджикском, русском и английском языках.
2. Материалы предоставляются на электронном носителе и в распечатанном виде (1 экземпляр).
3. Научная статья принимается с предоставлением справки о прохождении через программу «Антиплагиат».
4. Статья должна быть подготовлена в системе Microsoft Word. Рукопись должна быть отпечатана на компьютере (гарнитура Times New Roman Tj), размер шрифта основного текста – 14, списка литературы – 12, интервал 1, абзацный отступ – 1,25. Размер полей: сверху – 3 см, снизу – 2,5 см, слева – 3 см, справа – 2 см. Все страницы статьи должны быть пронумерованы.
5. Титульная страница должна содержать: УДК, название статьи (шрифт прописной 14), фамилию и инициалы автора (авторов), учреждение или организация (полностью) на трех языках.
6. Статья начинается с аннотации и ключевых слов (шрифт строчный 12, курсив) на том языке, на котором написана статья и продолжить аннотациями на другом языке (таджикском или русском) и английском языках. Аннотация должна ясно излагать основное содержание статьи и быть пригодной к публикации отдельно от статьи (не менее 10 строк). **Ключевые слова** должны обеспечить наиболее полное раскрытие содержания статьи, является кратким изложением содержания научного произведения, дающим обобщенное представление о его теме и структуре, оформляются через запятую (8-10 слов).
7. Сведения об авторе должны содержать: фамилию и инициалы (полностью) автора (авторов), его ученую степень, звание, должность, место работы и контактную информацию (почтовый адрес, телефон, E-mail) (шрифт строчный 12, курсив) на таджикском, русском и английском языках.
8. Ссылки на цитируемую литературу даются в квадратных скобках, например, - [1, с. 24]. Список литературы (не менее 10 наименований) приводится в конце статьи с общим объемом страниц источника в алфавитном порядке под заголовком «Литература» (шрифт строчный 12). Использованные источники производятся строго с соблюдением всех норм и правил оформления библиографии.
9. Использованные в статье таблицы, рисунки, диаграммы должны быть оформлены строго по установленным стандартам.
10. Научная статья, представленная в редакцию журнала, должна иметь экспертное заключение и отзыв специалистов о возможности опубликования.
11. Текст статьи должен являться окончательным и быть тщательно выверен и исправлен.
12. Редколлегия оставляет за собой право отбирать материал, производить сокращения и редакционные изменения статьи.
13. Статьи, не отвечающие настоящим требованиям, не принимаются.

Котиби масъул: Сафарзода Ф.Ҳ.
Муҳаррирон: Абдуллоева М.Н., Умарова Б.Ҳ., Ҳакимова Р.Н., Ҷобиров Н.
ДДМИТ, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14, бинои 4
Сомонаи маҷалла: www.vestnik.tgfeu.tj
Сомонаи ДДМИТ: www.tgfeu.tj

Ответственный редактор: Сафарзода Ф.Х.
Редакторы: Абдуллоева М.Н., Умарова Б.Х., Хакимова Р.Н., Джобиров Н.
ТГФЭУ, г.Душанбе, ул. Нахимова 64/14, 4-й корпус
Сайт журнала: www.vestnik.tgfeu.tj
Сайт ТГФЭУ: www. tgfeu.tj

Responsible editor: Safarzoda F. Kh.
Editors: Abdulloeva M.N., Umarova B.Kh., Khakimova R.N., Jobirov N.M.
TSUFE, Dushanbe city, Nakhimov street 64/14, Building 4.
Webpage journal: www.vestnik.tgfeu.tj
Webpage: www.tgfeu.tj

Тарҳ ва дизайни Ҷ. Худойбердиев
Ба чоп супорида шуд 20.09.2023. Ба чоп иҷозат шуд 21.09.2023
Формати 60x84 1/8. Когази офсетӣ.
Ҳуруфи адабӣ. Чопи RISOGRAPH.
Ҳаҷм 28,68 ҷ. ч.. Теъдод 60 нусха.
Дар матбааи ДДМИТ чоп шудааст

Верстка и дизайн Дж. Худойбердиев
Сдано в набор 20.09.2023. Подписано в печать 21.09.2023
Формат 60x84 1/8. Бумага офсетная.
Гарнитура литературная. Печать RISOGRAPH.
Объём 28,68 усл. печ.л. Тираж 60 экз.
Отпечатано в типографии ТГФЭУ

Layout and design J. Khudoyberdiev
Signed to print on 21/09/2023
Format 60x84 1/16. Offset paper.
The garniture is literary. Print RISOGRAPH.
The volume of 28,68 conv. b.p. Circulation 60 copies.
Printed in the printing house of TSUFE